

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

५४
१२५

कौमुदी-

कथाकल्लोलिनी

(पाणिनीयलौकिकव्याकरणसमापनीया)

रचयिता—

रामशरणशास्त्री एम्. ए.

मुरादाबादस्थ के. जी. के. कालेजसंस्कृतप्रोपाध्यायोरध्यक्ष

सम्पादक —

ग्रन्थकर्तुरात्मजो लब्धस्वर्णपदक

गयाचरणत्रिपाठी एम्. ए.

चौरवम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : प्रथम, वि० सं०, २०१७

मूल्य

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

The Chowkhamba Vidya Bhawan,
Chowk, Varanasi.

(INDIA)

1961

P. No : 2076

प्रातःस्मरणीयानां

गुरुवर्याणां

पुण्यस्मृतौ

.

शुद्धशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	१६	मयि तत्	मया तस्मिन्	१४०	२०	गोयुग	युगल
२३	६	अत्र समया हृत्पस्य अग्रे	स मया हृत्यपि योजनीयम्	१४१	१८	सदिग्धि	सदिग्ध
२५	१७	जगदग्निम्	जमदग्निम्	१७२	१६	तस्थार्न	तस्थान
३१	३	वल्पीकृत	वल्पी कृत	१७६	१५	सुग	युग
"	१६	इवमुक्त	एवमुक्त	१९२	२०	राउये	राउय
३९	१०	तदीव	तदीय	२०४	१०	अजागोधन	अजागर्धन
४४	१८	यथातावोत्तरा	यथातथ्योत्तरा	२१२	१२	विस्चिका	विपूचिका
६५	२२	युक्तम्	युक्तान	२५७	११	न सोऽपरा- धभाक्	सोऽपराधभाक्
८६	२	किमार्जवे	किं सार्जवे	२६७	१६	निर्णयस्व	निर्णयतु
९५	११	विद्यातितान्त	विद्योतितान्त	२६८	२	निदा	मिन्दा
१०२	१५	सामकीन	सामकीन	२८२	१८	गणिताम- रमाक	गणिताना मरमाक
"	२१	समीप्य	सामीप्य	२९१	२०	अहमहमिहा	अहमिहा
१०५	२०	सेर्मा	सेर्म	२९४	१३	तिर्निष्ट	निर्दिष्ट
१०८	१	वचनीयो	वचनीया	२९७	२२	इतीहासस स्तुतस्य	इतीहास स्तुतस्य
११२	१०	रभसा	रभसात्	२९८	३	मखा हृत्य स्याग्रे	स (अष्टावक्र) हृत्यपियोज्यम्
११७	१७	अगदिप्यति	अगदिप्यति				
११८	८	मुवन्ती	मुवती				
११२	२०	प्राणिति	प्राणति				
१२५	२४	कितुर	चित्रतुर	३१६	२०	सच्छुड	यच्छुड
१३८	६	स्वप्युपेते	स्वप्युपेते	३३७	२८	समुदोरज	समुदोरज
१३९	२६	सप्याया । विध र्थे धा ।	अधिकरण- विचाले च	३३९	२०	मानसस्य	मानस्य
				"	२६	कर्मण्या	कर्मण्या

विषयानुक्रमः

पूर्वाङ्ग—

पृष्ठ-सङ्ख्या

१ सन्धिनिर्देशो प्रथम कल्लोल	१
२ कारकनिर्देशो द्वितीय कल्लोल	१९
३ समास स्त्रीप्रत्ययनिर्देशो तृतीय कल्लोल	५४
४ समास तद्धितनिर्देशो चतुर्थ कल्लोल	७१
५ तद्धितद्विरुक्तनिर्देशो पञ्चम कल्लोल	१६०

पश्चाद्—

६ गणनिर्देशो षष्ठ कल्लोल	१९५
७ प्रक्रियानिर्देशो सप्तम कल्लोल	२३५
८ कण्ठवादिनिर्देशो अष्टम कल्लोल	२६१
९ पद वाच्य लकारार्थनिर्देशो नवम कल्लोल	२६४
१० प्रकीर्णकनिर्देशो दशम कल्लोल	२८८
११ कृदन्तनिर्देशो एकादश कल्लोल	२९७
(क) समर्पणम्	३५०
(ख) शब्दार्थ एव टिप्पणियों	३५१

कौमुदी- कथाकल्लोलिनी

[पूर्वार्द्धभागः]

अथ सन्धिनिर्देशात्मकः प्रथमः कल्लोलः

नत्वा गुरुन् गणेशादीन् कल्लोलिन्यां मुदे विदाम् ।

व्याकृत्यब्धिसुसद्वन्नसञ्चयोऽत्र विधीयते ॥

वररुचिवृत्तान्तः

अस्ति विविधकिञ्चरगन्धर्वविद्याधरनिपेक्षितपादः 'स्त्रीशत्यगौरवाधरीकृता-
परधराधरः धराधरेन्द्रः सिद्धगणगणनीयमहिमवान् हिमवान् । समारूढातिमाहा-
त्म्यपदवीको यश्चाखिलजगज्जनन्या भवान्यापि निजजनकभावेनाधितः । कैलाशा-
दयश्च तदीयोत्तरसानुः । हितकाम्यया इव यो जनानां योजनानां सहस्राणि समा-
क्रम्य तिष्ठन्' निजनैसर्गिकधवलङ्गा हसतीव निर्मथितोदधिसमुद्भूतपुथानवास-
शैत्यं मन्दरममन्दम् । अधिवसति च तमखिलचराचरगुर्गिरीन्द्रजाजानिः ।

एकदा स्तुतिभिः सन्तोषितः शिवः समुत्पन्नविस्मयमाम्बां हेरम्बस्यावदत्,
'किं ते प्रियमाचरामीति' । एतद् आकर्ण्यतिरम्यकथाशुभ्रूपासम्प्रेयमाणमानसा
सा साप्रहमनुनाथितवती भगवन्तं सुध्रुपास्यं^३ भवं काञ्चित्कथां कथयितुम्^४ ।
शर्वाण्या मनोऽनुरञ्जयितुञ्च सर्वगतः शर्वो नातिविस्तृतां तां कथामेकामभिधातुमे-
वमारभत—

एकदा ब्रह्मा^५ मन्वरिध्व मामीशितुं महीमटन्तौ हिमवत्पादमूलम् आगत-
वन्तौ,^६ दृष्टवन्तौ च तत्रैकं महाज्वालालिङ्गम् । तस्यान्तम् अवालुलोकेयिषुः^७ एको-
ऽधस्ताद्^८ अपरश्च उपरिष्ठाद्^९ अगमत् । किन्तु अलङ्घयन्तौ तौ तपोभिर्मां सन्तो-

१. शृद्धिरेवि । २. लटः शतृशानचाद्यप्रथमासमानाधिकरणे । ३. इको यणचि ।
४. तुमुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्यायाम् । ५. सर्वत्र शाक्यस्य । ६. कक्वत्
निष्ठा; निष्ठा । ७. सनाशंसमिच्छ उः । ८. दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो
दिग्देशकालेष्वस्तातिः; अस्ताति च । ९. उपर्युपरिष्ठात् ।

पितृवन्ताविश्याविभूतेन मया 'कोऽपि वरो जियताम्' इत्युक्तयोस्तयोर्ग्रहा स्व-
पुत्ररूपेण मा प्राप्नुमभ्यर्चितवानित्यत्याख्यया स निन्दार्पात्रमभ्यर्हितश्च
सजात । यात्रशस्तु 'अहं त्वं वरिवस्यापर स्याम्' इत्येव मामयाचत् । अतो
विष्णुरूपा शक्तिमतो मे शक्ति सर्वत्र पूज्यते । त्वञ्च मदीया भूतपूर्वजाया । इत्थ
भवेनोक्ता भवानी कथमेतदिति पुनस्त पर्यवृच्छत् । शङ्करश्च दाचार्यैणीरूपेणो-
त्पन्नायास्तस्या प्राग्जन्मकथया दृष्टकृतावमाननानिमित्तकतत्तनुत्याग तस्या
स्मारितवान् । तच्चाकर्ण्य नातिशयमुदमापन्ना भवानी पूर्वेक्तथाभ्याजेन प्रतार्य-
माणाञ्जामान मन्यमानामनभिप्रक्षसितोदितकथाद्वयतां तां पुनरपि पञ्चवक्त्रो
वक्तुमारभत विद्याधराणां कथाम् । किन्तु यावदेव स कथा वक्तुमुद्युजे तावदेव
देवदेवमहादेवगणोत्तमो गण पुष्पदन्तस्तत्कथाश्रुभ्रूयैसमासक्तमना नन्दिना
प्रतिविद्मोऽपि^१ भन्त प्रवेष्टुम्, योगवशादलक्षितस्तत्र प्रविश्य विद्याधरसप्तकापूर्वच-
रितमाकर्णितवान् । गृह्णामस्यै रहस्यमेतदखिल निजजायायै जयायै समुद्रादित-
वान् । तस्याञ्च तत्सर्वं शिवासमक्षमभिदधत्या नहृष्यपूर्वं^२ किञ्चिद्वर्णित त्वया,
एतत्तु सर्वं पुष्पदन्तजाया जयापि जानाति' इति शिवा शिवायाकुभ्यत् । ततः प्रणि-
धानेन सर्वमाकलय्य योगवशात्पुष्पदन्तेन सर्वमेतच्छ्रुत्या निजजायायैमुद्रादितम्
इत्युमासुमाधवो बोधयामास । एतेन चाख्यर्थमभिक्रुद्धा धराचरेन्द्रजा तत्कृते विश्वसिं-
हकुर्वाण मातृपवन्त पुष्पदन्तञ्च 'मर्यां भवतां भवन्तौ' इति शशाप । जयया सह
पार्वतीपादयो पतितौ तौ शापाद् विमुख्यै^३ र्यमित्यमुक्तौ यत्कुबेरस्य शापाद् पिशाचता
गत सुप्रतीकारपथमभिदानीं काणभूत्याख्यया विन्ध्याटस्या स्थितमवलोक्य स्वजातिं
स्मरन् यदा तस्मै कथामिमामभिधास्यति तदा पुष्पदन्तो विगतशापो^४ भविष्यति,

१ दीर्घादाचार्याणाम् । २ निष्ठा, वचिस्त्रपियजादीनां किति । ३, वा
नामधेयस्य वृद्धसञ्ज्ञावक्तव्यति वृद्धसञ्ज्ञायाम् 'उदीर्चा वृद्धादगोत्रात्' इत्यपरत्यार्थके
फिनि 'गोत्र च चरणे सह' इति गोत्रलक्षणजातिस्वात् ङीप् । ४ त्रिप्रयतिषु
शाकटायनस्य । ५ श्रोतुमिच्छेति विप्रहे सन्नन्ताच्छ्रुधातो 'अप्रत्ययात्'
इति स्त्रीत्वे अप्रत्यये टाप् । ६ विधूयातोरुदित्वास्वरतिसूतीति वेद-
कत्वेन 'अस्य विभाषा' इतीडमाव, एकाचोचशोभप०, शला जशश्शिश, उपसर्गात्
सुनोति० इति षत्वम् । ७ समानकर्तृकयो पूर्वकाले, समासेऽनन्पूर्वे त्वो ल्यप्,
अनुदात्तोपदेश०, ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ८ अचो रद्वाभ्यां द्वे । ९ एचोऽय-
वायाव । १० स्त्रिया क्तिन्, अनिदितां हल उपधाया क्ङिति । ११ भावे ।

एवं काणभूतेस्तां कथां यदा माख्यवान् श्रोष्यति तदा काणभूतौ. मुक्ते तत्कथां प्रख्याप्य माख्यवान् विमुक्तशापो भविष्यतीति विशाप्य मौनमाकलितवत्यां पार्वत्यां पूर्वोक्तगणद्वयी विद्युदिव दृष्टनष्टा बभूव ।

व्यतीते च कालेऽथैकदा सदयहृदया गौरी शङ्करमनुयुक्तवती 'हे देव, मया शप्ताभ्यां ताभ्यां प्रमथवराभ्यां जनुषा कृतं भूभागमलङ्कृत्य स्वावदातगुणैर्निज-कर्मपद औयत्' ? एतद्वाक्यं स हे प्रिये, कौशाम्भ्यां महानगरां वरहचिनामा पुष्पदन्तः, सुप्रतिष्ठाह्वये नगरे गुणाङ्गनामा माख्यवाँश्चोत्पन्न इत्युदतीतरत् ।

एवं वृत्तशापाया अपि सततानुवृत्तभृत्यावमाननविभावनानुभूयमानतापायाः पार्वत्याः कैलाशशैलतटकल्पितकल्पवल्लीलीलागृहेषु मनोऽनुरजयच्छैम्भुक्षि-रमुवास ।

ततः शर्वाणीशसः पुष्पदन्तो मुवि घृतजम्भा नाग्ना वरहचिः किन्तु कात्यायनाभिधोपलब्धविद्युतिः, अधीतो सर्वासु विद्यासु, समर्चिती निजेष्टदेवेषु, स्वकीयाचलाभ्यासेन शास्त्रनिधि^१ निर्मप्य ज्ञानरत्ने गृहीतो, निगृहीतोन्द्रिय-ग्रामेषु, कदाचिद्विन्ध्यवासिनीदर्शनार्थमाजगाम । तच्छ्रुत्वा^२ प्रसन्ना देवी स्वमा-देशेन तमेकदा काणभूतिमन्वेष्टुं विन्ध्यादर्वी प्रजिघाव । स च व्याघ्रभस्त्रकादि-विविधस्वापदसङ्कुलायां निस्तोयशुष्कपत्रकाण्डप्रकाण्डद्रुमैश्चटुलायामटस्यामटाद्या-परवशः समुन्नतं न्यप्रोधतस्मेकमपश्यत् । निकषा च सं तर्हं विशाचशतपरिवृतं विशालशालसन्निभवर्ष्माणं विशाचं काणभूतिमवलोक्य कृततत्पादोपसङ्ग्रहणः क्षणमुपविशन् 'सदाचारोऽपि भवान् कथमिमां योनिम् आपन्नवान्' इति तम-पृच्छत् । तच्छ्रुत्वा काणभूतिर्निजगाद-भगवन्, वेद्मि नाहं किमपि, तथाप्युज-

१. धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति नियमेनात्र वेजः कर्मणि लङि, यगात्मनेपदे, यजादित्वात्सप्रसारणे, आहजादीनामित्यादि आटश्चेति वृद्धिरित्यौकारो न यादिप्रत्ययनिमित्तकः, अतो न 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यस्य प्रवृत्तिः । २. शि तुक्, स्तोः श्तुनाश्चु, शश्छोऽटि, फ्रो फरि सवर्णे । ३. उपसर्गे घोः किः । ४. 'अदन्तोरुपसर्गवद्बृत्तिः' इति अत्पूर्वकात् धावातोः 'आतश्चोपसर्गो' इत्यङ् ततश्चाप् । ५. शुभः कः । ६. शुभ्यां मः ।

यिन्यामीशानेन श्मशाने यन्मया श्रुत तदह र्वा प्रवचिम् । अथ^१ तत्त्वयाऽ-
वश्यधौष्यम् ।

एकदा कपालश्मशानप्रियताविषयकजिज्ञासापरवशया शिवया सम्पृष्टोऽति
दृष्टो भवो भवानीमुवाच—‘पुरा कश्चये’^२ जाते जगदिद् जलमयमजायत ।
मया च तत्र तदा स्वकीयोरु विभिद्य रक्तचिन्दुर्निपातित । स चाण्डतामभजत् ।
द्विधीभूताच्च तस्माज्जिरगच्छदेक पुमान्, ततोऽन्येऽपि प्रजापतय, अन्याश्चापि
प्रजा^३ जाता इति ‘अयेष्टस्तेषु’^४ पितामहपदवीं गतो विश्व विश्वमसृजत् ।
किन्तु सकलवराचरसर्जनेनातिदृष्टस्स सजात इति तस्य मूर्धानमहमच्छैरसम् ।
तदनुतापतस कपालपाणि श्मशानप्रियश्चाहमभवम् ।

एतदाकर्ण्य स पुष्पदन्त कियता कालेनास्मानुपैष्यतीति वक्तुमनुनाध्य-
मानो भवो भवान्या पुनरपि मामुद्दिश्यैवमभिधातुमारभत—‘दृश्यमानोऽय
विशाचो वैश्रवणानुचरो यद्योऽस्ति स्थूलशिरोनामकरचोमित्रम् । सुहृत्सगरया
च पापाचारपरायणोऽय धनदेन विन्ध्याटन्या पैशाची योनिमातुमादिष्ट । दीर्घ-
जङ्गाहयेन तदैतद्भ्रात्राऽतिविनीतभावेनानुनाध्यमानो धनाधिपस्तच्छापावधि
पुष्पदन्तमुखकथाकर्णनम्, क्षापान्मर्यतामवाप्ताय भास्ववते तदनुवर्णनञ्च निर्दि-
देश । इत्थमिहागतस्य मे पुष्पदन्तायमावधि ‘क्षप्यशापदोष । वरचये’^५ इत्य
मुक्त्वा तूर्णीभूते काणभूतौ तत्क्षणमेव जातस्वजातिस्मृति सुसोत्थित इव ‘स
एवाह पुष्पदन्तो मत्तश्च ता कथा शृणु’ एवमाम-ज्य तां विस्तृतकथां कथयामास ।
ता ‘नाकर्ण्य परमानन्दमाविन्दमान काणभूतिरुवाच—‘देव, साक्षाद्मुद्राव

१ अचो यत्, सार्वधातुकार्द्रभातुकयो, धातोस्तच्चिमित्तस्यैवेति सहकारेण
‘वान्तो यि प्रत्यये’ । २ ओरावश्यके इति ण्यत् मयूरव्यसकादित्वात्समास
तत ‘ह्रस्वेदवश्यम कृत्ये, तुम् काममनसोरपि । समो वाहिततयो, मासस्य
पचियुद्धजो’ इति नियमेन अवश्यम् इत्यस्य मलोप । ३ प्रच्छधातो क्ते ‘च्छो
शृदनुनासिकेचेति शत्वे ‘ग्रश्चभस्जे’ति एत्वे घुरवम् । ४ एरच् । ५ सहयाया
विधायं धा, द्विष्योश्च धमुज् ततरिच्व । ६ उपसर्गे च सज्ञायाम् । ७ अति-
शायने तमविष्टनौ, ज्य च, प्रकृत्यैकाच् । ८ मातृपितृभ्या पितरि ढामहच् ।
९ आतोऽनुपसर्गे क । १० क्षप्यजप्यौ शक्यार्थे । ११ एचोऽयवायाव ।
१२ ‘अचोरहाभ्या द्वे’ इति णस्य द्वित्वे ‘हलो यमा यमी’ति तल्लोप ।

तारस्त्वम् । नान्य कश्चिद् अस्ते त्वद् वेत्तीमा कथाम् । स्वकृपयाऽपुना मुक्तशापोऽहं
सज्जात इति मादृशोऽसङ्गोऽप्य^१ न चेज्जनुष प्रभृति निषोदन्त^२ हे पुष्पदन्त, वर्ण-
यित्वा भूयोऽपि मां पवित्रय । एव प्रैणतेन तेनाभ्यर्थितो वररुचिराजन्मश्रुत्तान्त
त सकल सविस्तरं भविष्यात्तुमेवमुपाक्रमत—

आसीत् कौशाम्ब्यामग्निशिखाऽपरनामा सोमदत्ताख्यो वसुदत्ताजानिर्विप्र ।
शापवशाच्च तस्या जातावुत्पन्नाया भूतपूर्वैर्विकन्याया सापवशात्तद् सहस्रात्तस्या
प्राभूवम् । शैशवं^३ एव च पञ्चत्वमापन्ने पितरि माता मे मामवदन्वत् । एकदा च
वासतेऽयामाश्रयाभिकांक्षिणौ दृषीयोऽध्वपूठिधूसरितौ द्वौ विप्रावैर्मदगृह
माश्रयताम् । तिष्ठतोश्च तयोस्तत्रैक^४ समागच्छता जातु मुरजध्वनिना समुप
जातमज्जनकस्मृतिर्जननी मामकीना हे सुत, तव पितु सुहृदेष मन्दो नदो
नृत्यतीति सगद्गदमगदत् । तद्भुत्वाऽहमन्धामवदम् 'अजामि जननि, मृत्यमेतद्वि-
लपयीकर्तुम् । यदैवाह तत् तपैष्यामि^५ तवैव त्वयापि सपाठ तत्सर्वं स्वप्रीत्या'^६
दर्शयिष्यते । एतन्मद्वचनमाकर्ण्य विस्मयमापन्नौ तौ विप्रावभ्यक्षत् धात्री^७,
पुत्री, नात्रास्ते विचिकित्सालेशोऽपि, सकृदाकर्णित यतो हि बालोऽय सर्वं हृदि
धारयति । एतदाकर्ण्य परीक्षणार्थं ताभ्यां प्रातिशाख्य मेऽपश्यत् । मया चाक्षर
शस्तदन्वगद्यत । ततस्ताभ्या सह तत्र गत्वा नाट्यञ्चावलोक्य गृहमागत्य
मातुरग्रे समग्रमभ्यग्नोऽहमदर्शयम् । सकृद्भुतैर्धैरं मामेवमालोक्य तयोर्विप्रयोरेको
व्याडिनामा प्रणम्य मन्मातरममन्वीत् यद्वेतसारये पुरे देवस्वामि-करभक्तनामानौ,
परस्परसञ्जातातिप्रेमाणौ आतरावभूताम् । तयोरेकस्यायमिन्द्रदत्तस्तमय । भप-
रस्य चाह व्याडि । यदैवाह समुत्पन्न पिता मे विपन्न इति तच्छ्लोकविदीर्णहृदय
इन्द्रदत्तपिता तमनुसरन्निव परेतपतिपालितपुरीषाभ्योऽभवत् । येन चारमजनम्योर्ह-
दयशुचास्फुटितमिति सत्यपि पित्राद्यजितविभवे विद्याभिर्युष्^८ आवा तपसा रक्त्वं-

१ ऋहलोर्ण्यत्, पुगन्तलधूपधस्य चेति गुण । २ आदूगुण । ३ प्रपू
र्वकान्मृधातो के उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वे अनुदात्तोपदेश० इति
मलोप । ४ ऋदोरप् । ५ उरण् रपर । ६ लोप शाकत्यस्य, पूर्वत्रादिम् ।
७ दृक्षोऽयवावाह । ८ हृदिरेधि । ९ एत्येकलूतसु । १० मादृशोऽप्ये-
वैष्येषु । ११ ण्वुल्लुचौ, ऋच्चेभ्यो ङीप् । १२ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्त्यच,
धरतीति धर धृतस्य धर धृतधरस्तम् । १३ ईदृदेदिद्वचन प्रगृह्यम्, प्लुत
प्रगृह्या अचि नित्यम् ।

सन्तोषयितुं घनमभिप्रातिष्ठावहि, तत्र च तपस्यन्तावावामादिशस्वप्ने प्रभुर्यक्ष-
न्दभूपतिपालितपाटलिकपुरं प्राप्यताम् । तत्रास्ते वर्षाख्यो विप्रो यस्माच्च कृत्स्नां
विद्यां युवामवाप्स्यथ' इति । इत्यमादिष्टावावां तत्पुरं प्रयातौ किन्तु वर्षान्वेषण-
तत्परावावामस्तीहैको मूर्खो वर्षो विप्रः इति तत्रत्या न्यगदन् । दोलायमानमानसौ
चावां तरङ्गमुपेत्य किञ्चिद्दूरमविधुरस्थित्यपि विधुरस्थिति, विशालमपि विशा-
लम्, अभीकमपि जोणंवलिभीकम्, विच्छायमपि अविच्छायम्, अहीनमपि छदिपा
हीनम्, अनिर्जरमपि भित्तिविश्लेषजर्जरम्, शरणमपि अशरणाशरणम्, चैतित्यहु-
वर्षमप्येकवर्षम्, वर्षगृहमपरयाव । अभ्यन्तरे चैकस्मिन् प्रदेशे ध्यानावस्थितं
वर्षमवलोक्य 'विशीर्णमलिनाम्बरां धूसरश्याम'-शरीरां गुणरागागतां विप्रहि-
णीमिध दुरातिं तद्गृहिणीमुपागत्य विहितातिष्यसक्तियायै च तस्मै प्रणति-
पुरस्सर^१ मिजदृत्तान्तं भुतपूर्वतत्पतिमौर्ण्यञ्च न्यवेदयाव । भुत्वा चैतत्सर्वं सा
साध्वी वक्तुमेवमारभत—

अस्मिन्नगरे शङ्करस्वामिनामा कश्चिदासीद् ^{११}दरिद्रव् देवद्रवद्^{१२} द्विजः । मम
भर्ता (वर्षः) उपवर्षश्चास्तां तत्पुत्रौ । तपोरथम् (मम भर्ता) वर्षः आसीत्सम-
वाप्तैतुकदारिद्र्यद्रविणः । वर्षावरोपवर्षश्च^{१३} दारिद्र्यदारिद्र्यः । अतः स स्व-

१. अविद्यमाना विधुरस्य विधुराणां वा स्थितिर्यत्रतथामृतमपि विधुरस्य
विधुराणां वा स्थितिर्यत्रैति विरोधः, विधुरा विपक्षा स्थितिर्यस्येति परि-
हारः । २. विगता शाला यस्य तथाभूतमपि विस्तृतम् । ३. अविद्यमाना भीः
यस्मिन् । ४. विगता छाया सौम्यद्वर्षमाच्छादयं वा यस्मात्तथाभूतमपि अविद्यमाना
वीणां पङ्क्तिनाम् अश्वानां वा छाया पङ्क्तिः, रक्षणं वा यत्रेति विरोधपरिहारः ।
५. अहीनम् अपरिस्थितम्, अहीनां सर्पाणाम् इना ईश्वरा वा यत्र । ६. अविद्य-
माना निर्जरा देवा यत्र । ७. गृहमपि अशरणानां गृहरहितानां कृते शरणदाना-
समर्थम् । ८. बहुवर्षम् अतिप्राचीनम्, अन्यत्र च वर्षनामकपुरुषम् । ९. दृष्टातोः
के 'भूत इद्रातोः' रपरः, 'वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यधिकारे 'हलि चे'ति दीर्घः,
णत्वम् । १०. चायोमः । ११. 'पुरोप्रतोऽग्नेषु सत्तैः' इति सूधातोष्ट. । १२. जज्ञि-
त्यादयः षट्, नाभ्यस्ताच्छतुः । १३. विष्वदेवयोश्च देवद्रव्यतावप्रत्यये ।
१४. वर्षेण अवरः कनीयान् इति वर्षावरः, 'अवरस्योपसंस्त्वानम्' इति समासः ।

भार्या गृहपरिरक्षणे न्ययोजयत । एकदा च योषिद्धिं प्रदत्तं गृहपरिरक्षितं गृहमादायायमायाद्गृहम् । दानादानेन हि जीवनेयात्रा परपिण्डाष्टस्त्वेन कुरिसत कर्म मन्वानयाऽनया मे यात्रा^१ तदस्मा एव वर्षपूर्वाय^२ वर्षाय सदक्षिणमदामि । तदादाय गृहमागतोऽयं शृश मया निर्मरिसितोऽयन्तमन्तमन्युना सिन्नमनारतपसा मगदन्त स्कन्दमाराधितवान् । तेन चातितुष्टेन सर्वा विद्या अस्मै प्रकाशयोक्तम्-
'श्रुतधर विप्र प्राप्यैतास्त्व प्रकाशयेरिति' । गृहमागतोऽयं सर्वं सम्मदमुक्तवान् । तदाप्रभृति अपन् प्यार्यश्च तिष्ठति । अतो युवा श्रुतधर कश्चिद् विप्रमन्विष्यामस्य चेद् युवयोरससय^३ साध्य^४ सिध्यत् ।

वर्षपक्षीत पृथक्पृथक् प्रचुर धन तस्यै प्रदाय भगवाद्द्विहिरावा निर्गतवन्तौ, श्रुतधरविप्रान्द्वेषणतत्परौश्रान्तौ चावामद्य भवत्या भवनमागतवन्तौ, अद्यह्य तव सन्तु सकृच्छ्रुतधर इत्येन विद्याद्विणोपलब्धये नौ दातुं दयसे चेत् प्रार्णवावा ते भवाव । व्याखेर्षचनमेतदाकर्ण्य निजगाद मामकीनातिदीना जननी 'सय सर्थ, विश्वसिमि चैतद्दहमपि, यतो हि पुत्रस्यास्य जन्मकाले जातयाऽशरीरिण्या वाचाऽहमेव विज्ञापिता यद् बाले, बालोऽयं श्रुतधरो नाम्ना वररुचिर्वर्षाद्विद्यामवाप्स्यति व्याकरण च लोके प्रतिष्ठापयिष्यतीति । विबुधेऽधुनाऽस्मिन् बालके क्व स वर्षे पाध्यायो भवेदिति नक्तं दिव चिन्तयन्त्यहमद्य युष्मन्मुखादखिल विज्ञाय नितरा पर्यतुष्यम् । अतः स्वकीयभ्रातरमिमं युवा नयतम् । नाम्ना काचित् जति एव मामकीनमातृवचनमाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसौ तौ तत्र ता जपा चणोपम अपविवा व्याडिनोपनीय वेदार्हाङ्गित कथञ्चिद्वरदवाप्यया तथाऽन्यनुज्ञात मामादाय वर्षस्य पुरोगृहं तावुपौच्छिनवन्तौ । सोऽपि च स्कन्दप्रसादमिह विप्रहिण मामाकलयमानोऽन्येधुरस्माकं पुर पवित्रभूमिपरिकल्पितासनोपविष्टो दिव्यधा गिरा 'ॐ' इत्येवोदधरत् । तत्क्षणमेव च तस्य साक्षा सरहस्या सर्वे वेदा समुपस्थिता । ताश्चाप्यापयितुं सोऽस्मान् प्रावर्तत । तत्र सकृच्छ्रुत मया, द्विश्रुत व्याडिना, त्रिश्रुतम् इन्द्रदत्तन च गृहीतम् । एवमध्ययनाध्यापनदिव्यध्वनि

१ मध्येण मिश्रीकरणम् । २ देवरपत्न्या । ३ वर्षेण पूर्व, पूर्व जात तस्मै, पूर्वसदृशसमोनार्थेति समासे 'तृतीया समासे' इति सर्वनामताऽभावः । ४ पुरच् । ५ ऋहलोर्ण्यत् । ६ 'प्रवत्सतरकम्बले'ति वृद्धिः । ७ उपसर्गा इति धातौ ।

माकर्ण्य सद्यः समुल्लसितान्तर्विस्मयो विप्रधगस्तत्रत्योऽप्याहृत्य तमवलोकयितुं
मागत्य स्तुत्यं सन्निध्य^१ मनीषिणं^२ वर्षं प्रणामैरर्चयितुम् । प्रमोदपरवश उपवर्षश्च
किन्तु न तत्र किमपि चित्रमित्यचिन्तयत् । पाटलिपुत्रलोकस्तु कृतसकलकलसकल-
समुत्सवोमासमास्त । राजा नन्दोऽपि च गिरिनन्दिनीनन्दनवरप्रभावमेवमवलोक्य
भृशं सन्तुष्टः सादरं वर्षस्य सदनं वसुभिः समपूरयत् ।

एवमेकाग्रेण मनसा सर्वं शृण्वति कागभूतौ तस्मिन् वने वररुचिरतः पुनरित्य-
मब्रवीत्—एकदा स्वाध्यायकर्मणि समाप्ते सति सम्पादिताह्निककृत्यो वर्षोपाख्या-
योऽस्माभिः पृष्टः 'एवविधमेतत्पाटलिपुत्रनगरं कथं लक्ष्मीसरस्वत्यो चैत्रं सजा-
तमिति' हे गुरो कृपयाऽभिधीयताम् एतच्छ्रुत्वा स इमां कथामवर्णयत्—

गङ्गाद्वारे पवित्रैकनललतीर्थं भार्यया सह तपस्वतः कस्यचिर्होशिनात्य-
द्विजस्य तत्रैव पुत्राख्यं समजायन्त । समयानुक्रमेण भूसुरे तस्मिन् सभाये
स्वर्षाति तस्मिन् विद्याध्ययनेष्वप्या राजगृहमुपाजग्मुः । तत्र चाधीतविद्यास्ते
दैवदुःखिता एकन्ददर्शनार्थं वृत्तिपापयमुपेतुः । तत्र चार्णवतटे वर्तमानायां
चिच्छिनीनामकनगर्यां भोजिकाभिषयस्य कस्यचिद्विप्रस्वसदने न्यवसन् । तस्य
तिजस्सुता आसन् । अन-वसन्तान् स विप्रस्ता एभ्यस्त्रिभ्यो दत्त्वा सर्वां निज-
सम्पत्तिञ्चैव समर्प्य सभायो विरहितैर्हिकचिन्तासन्तानवितानस्तपश्चरार्थं
गंगातटमभिषिपत् । अथ तेष्वेव शत्रुरवेशमनि भिवसत्स्ववग्रहं कृतो महान् दुर्भिक्षो
जात इति त्रयो^{११}ऽपि ते साध्वीरपि स्ववधूस्तत्रैव परित्यज्य जग्मुः । ताश्च स्वपितु-
मित्रस्य यज्ञदत्तस्य सदनमाश्रित्य क्लिष्टवृत्तयोऽपि स्वधवान् ध्यायन्त्यवसन् ।
तासां मध्यमा तदानीमासीदन्तर्वतीति यथासमयं सा सुनुमसूत । तस्मिन्वाभ्यो-
न्यक्षेहस्तासां शनैः शनैरवर्धत । एकदा^{१२} गन्धेन्द्रमास्त्रं गच्छन्ती शम्भुना सह
शाम्भवी शिशुः तमवलोक्य सद्यः शम्भुमब्रवीत्—देवेहि^{१३}, पर्याभक्तोऽस्मिन्नेतास्ति-
ल्लोऽपि वधो वद्वद्वद्वो यदयमस्मान् जीवयदिति त्वं तथा क्रुह्येनायमात्माभार्यया

१, २, ३ एतिस्तुज्ञास्वृहज्जुष कथम् । ४ शकञ्चादिषु पररूपं वाच्यम् ।

५ प्रमोदसम्पदौ हर्षे । ६ अकर्मकवातुनिर्घोणे इति द्वितीया । ७ पुत्र-
संज्ञायाम् । ८ मलजशोऽन्ते । ९ अक सवर्णे दीर्घः । १० 'अवे ग्रहो वर्ष-
प्रतिबन्धे' इति वैमायिकघनमावे 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमरचे'त्यप् । ११ एव पदान्ता-
दिति । १२ इन्द्रे च । १३ ओमालोच । १४ परच् ।

स्यात् । एवमुक्तं शाश्वतं शाश्वतीं सविस्त्रम्भममणत्—'अवश्यमहमिममनुग्रही-
प्यामि, यतो हि सभार्येणाहममुना श्रावजन्मन्याराधित इत्ययं भोगार्थमेव भुवि
समुत्पद्य । महेन्द्रवर्मणश्च भूपते पाटलीनामतनुजैतज्जाया भविष्यति ।' एव-
मुक्त्वा सतीशरत्नास्तिष्ठ स्वप्ने सूचयामास—'युष्माकमस्य पुत्रकस्य पुत्रक इति
नाम, सुतेप्रबुद्धस्य चास्य क्षीर्णान्ते सुवर्णलक्ष्मनुदिनमुपलब्ध भविष्यति,
यथाकालमयमवनिपतिश्च भविष्यताति । सुप्तोत्थिते च तस्मिन् शिशौ साध्यपरता
सुवर्णलक्ष्म समुपलभ्य सातिशय प्राप्सीदन् । सुवर्णेन च तेनाचिरेण प्रबुद्धकोष
पुत्रको भूपो बभूव ।

एकदा यज्ञदत्तो रहसि पुत्रकमुवाच, 'राजन् ! तव वितरो दुर्मिच्छपीडिता
हता कापीतोऽत सदा दातव्यं द्रविणं द्विजैर्मयो येन ते तव ऋद्धिं दानशालिता
च निशम्याप्राप्यान्तु । एतद्विषयेऽहं ब्रह्मदत्तकथां त्वामेका कथयामि, तामाकर्णय—
पुरा वाराणस्यामासीद् ब्रह्मदत्ताभिधो नृप । स चेकदा मिसि गगने गच्छद्दस
शतसमावृत भारवैरस्वर्णसङ्काशम्, अकाण्डसितपयोदपरिवेष्टितविद्युपुञ्जमिव
हस्युगलमपरयत् । तद्दर्शनेन^१ तया तद्वलोकनोत्कण्ठा राज्ञो बबुधे यस्य
राजकीयसौन्दर्येभ्योऽपि विरक्तो मन्त्रिभिश्च सम्मन्यैकमतिरङ्गणीय सरो विरचद्य
तन्नागमनार्थं प्राणिनामभयमददात् । कालेनाग्यै तिर्यग्भि^२ सह तद्वसद्व्यमपि
तन्नागादिति तस्य सौवर्णे वपुषि नृप कारणमवृण्वत् । राज्ञं प्रभमाकर्ण्य^३ इच्छ-
वाक्^४ सा हसद्द्वीपमवोचत् यत् 'पुरा आवा काकावास्व । एकस्मिन् मन्दिरे
वत्सर्धं युद्धमभात्नी द्रोणिकान्तरे पतित्वा विपद्वाचित्यस्मिन् जग्मनि जातिस्मरौ
हेममयहसावभवाव ।' एतच्छ्रुत्वा राजा परा कोटिं सन्तोषहवावाप ।

अतश्च त्वमपि दानेन स्ववित्तनवाप्त्यसि^५ इत्युक्तो यज्ञदत्तेन पुत्रकस्तथैवा-
करोत् । तत्पदानवार्तामाकर्ण्य ते ब्राह्मणास्तत्रागता स्वपत्नीबहुलधर्मा च लेभिरे ।

१. स्वप्यातो के वचिस्वपीति सग्नसारणम् । २. श्रत्यक् । ३. कयो
होऽन्यतरस्याम् । ४. स्थेशभासपिसकसो वरच् । ५. ह्युट् च इति भावे ह्युट्,
युधोरनाकौ । ६. सम्पत्तन्यानीयर । ७. तिरसस्तिर्यलोपे ८. सधयाया
अवयवे तयप्, द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा, यस्येति च । ९. किञ्चचिप्रन्द्धा
यतरुक्कटप्रुश्रीणा दीर्घोऽसग्नसारणश्च ।

किन्तु दृष्टनष्टार्थदोऽपि दुष्टा स्वभाव न परित्यजन्तीति राज्यमभिंलापुकास्ते पुत्रक जिघांसवो विन्ध्यवासिनीदर्शनव्याजेन त तद्देवालयमानिन्सु । तत्र देवी गर्भगृहान्तरे घातकान् नियुज्य पूर्वमेकाकी त्व देवीदर्शनार्थमन्तर व्रज इति तमाचरयु । विश्वासादन्त प्रविष्ट स हन्तुमुद्यतान् घातुकान् आलोक्य स्ववध हेतु नान् पप्रच्छ । ते चोदतीतरन् यदन दत्त्वाऽत्र तव व्यापादनार्थं स्वपि दृभिर्नियुक्ता वयमिति । एतदाकर्ण्य स तेभ्यो बहुमूल्यं स्वरत्नालङ्करणं दत्त्वा मुक्तोऽनुदाटितरहस्यो द्वारा-न्तरतो वहिर्निर्ययौ । घातकैश्च पुत्रको व्यापादित इति ब्राह्मणा मृपोदितौ । किं तु घातकप्रदक्षप्रतिज्ञानधना स्वगृहं प्रतिनिवृत्ता राज्यार्थिनस्ते द्विजा मन्त्रिभिर्ज्ञाता हताश्च ।

अत्रान्तरे स पुत्रक स्वपितृदुष्टविविक्तचेता विन्ध्यकाम्तारं प्रविवेश । तत्र च पश्यन्तं बाहूबाहवि पुद्ग कुर्वाणौ द्वौ पुरुषाववलोक्य कौ युवाम्' इति पप्रच्छ । तावपि 'भगवन्, मयासुरसुतावावाम्, इदं भोजनम्, एषा यष्टि, पादुके एते चैतदस्मत्पितृधनम् । एतैतत्पादुको जवो नभर्धरो भवति । यष्ट्या च यज्ञिष्यते तत्सर्वं सत्यं सम्पद्यते । भोजनं चैतद् "यद्येच्छ भोजनं वितरतीत्येतेषां कृते आवयोर्युद्धम् इत्युच्यते । पुत्रकेणोक्तम् स्वरूपस्यैतावतो निमित्तं भवतोर्युद्धं साम्प्रतमसाम्प्रतम् । एतदर्थमस्वयं पणो यद् घातन् यो बलाधिको भवेत् स एतत्सर्वमादद्यात् । तयोर्मूर्खयोरेवमस्त्विति प्रतिपन्नयो पुत्रको एतत्पादुकं समुपास्तयष्टिभाजनञ्चोदयत् । न्योममार्गेण च घृणमात्रेणैव द्विविष्टौमाकर्षिकाभ्यां मगरीमवाप्य नभसोऽधततार । तत्र च जीर्णे एकस्या वर्षायास्या" योषितो गृहेऽलक्षितो न्यवसत् । तदुपवहारेण चातिप्रीता वृद्धा पुत्रकमेकदाऽकथयत्, 'पुत्र, एवदुरूपा भार्या जारिह इति मदीया वि-ता वर्तते । इह पाटलीनाम धेया राज्ञ कन्या रत्नमिवान्तपुरेऽभिरक्ष्यते' । एतद्वृद्धावचनमाकर्ण्य सा

१ सम्पदादिभ्य ङि०वक्त०च । २ लपपतपदस्थेति उक्तञ्चि नलोकाभ्य येति षष्ठीनिषेधः । ३ हन्तेस्सञ्चन्तात् 'सनाशसमिच्छ उ' । ४ 'शुल्लुची' इति शुलि 'हनस्तोऽविण्णलो' । ५ 'लपपतपदस्यामृवृषहन्' इति उक्तञ्चि 'हनस्तोऽविण्णलो' इति अस्मै अस्मात् ५ ६ अदधत्यो च्चे, अच्चादित्यास्तप्रसा रणम् । ७ ईददेद्विचन प्रगृह्य' 'अतप्रगृह्या अचि नित्यम्' । ८ चरेष्ट । ९ तोलि । १० इच्छा 'इति' सूत्रेण निष्पञ्चे इच्छाशब्देऽन्यथीभावः । ११ अतिशयेन दूराम् । १२ अतिशयेन वृद्धाया ।

कुण्डकमेकमकारयत् । तत्कजललिप्ताश्च चत्वारश्चेलखण्डा विहिताः, एका स्थूलाय-
ताकृतिसवहिरगंला मञ्जूपा चापि निर्मापिता ।

अथ वसन्तोत्सवावसरवासतेय्या आदिमे यामे महाह्रवेयः कुमारसचिवः
समागमत् । अलक्षितप्रवेशमुपकोशा तममवीद् यन्नाहमकृतस्नानं त्वां स्पृशा-
मोत्पन्त्यन्तरं प्रविश्य सम्पादितस्नानो भव । स च मूढस्तदङ्गीकुर्वन्नन्यतमसाच्छ-
न्नाभ्यन्तरगृहं चेटीभिः प्रवेशितस्तत्रात्तान्तर्वाभरणोऽन्तर्वाससः कृते प्रदत्तैक-
चैलखण्डः, आशिरःपादमङ्गेष्वभ्यङ्गमङ्गन्या विलेपिततत्तैलकजलो विहितः ।
प्रत्यङ्गमस्य मर्दयन्त्यो यावच्छेदयोऽतिष्ठेस्तावद् द्वितीये प्रहरेऽसौ पुरोषा अत्यु-
पागमत् । चेत्तत्र 'वररुचेः सुहृदश्चिपुरोहितः समागत इति त्वमिह प्रविश' इत्यु-
क्त्वा परिहितचतुरङ्गलकजलमलिनमलमल्लकर्माश्रितं कुमारसचिवं मञ्जूपायां
निक्षिप्य बहिरस्तामर्गलेनाबध्नात् । एवमेव स्नानमिषेणाभ्यन्तरगृहं नीतः पुरो-
हितोऽपि हतवस्त्रादिचैलखण्डधरस्तैलकजलमर्दयन्नेष्टेटीभिर्विमोहितस्तृतीये प्रहरे
दण्डाधिपतौ समायाते सहसा रहस्योज्ज्वलमयमीतामिरिव विमलवशो यथापूर्वं
मञ्जूपायां निक्षिप्तो मञ्जूपा च सार्गलीकृता । ततो दण्डार्धिपोऽपि स्नानोप-
धिनान्तरगृहं प्रवेश्य परिधापितचैलखण्डैककर्पटो यदा तैलकजलाभ्यङ्गसुखमनु-
भवन्नासीत्तदैव तुरीये यामे ॥ वणिगपि तत्र समागच्छदिति दण्डार्धिपोऽपि
तज्जयं प्रदरयं चेटीभिर्मञ्जूपायां निक्षिप्तो बहिरगंलश्च प्रदत्तम् ।

एवं त्रयोऽपि तेष्वध्वतमसावासाभ्यासोद्यता इव लब्धपरस्परस्पर्शा अपि
नान्योन्यमालपन् । अथोपकोशा सवनेऽत्र दीपं प्रज्वालय तं वणिजश्च तत्रैव प्रवेश्य
'मञ्जुर्वा प्रैतं यद्दत्तं तदेहीत्यगदत् । वणिगपि च शुभ्यं तद्गृहमालोक्य 'तव
भर्त्रा यद्दत्तं स्थापितं सर्वमवितथं तदहं प्रदास्यामी'ति प्रत्यजानात् । सा चापि

१. ङो ह्रस्वादचि ङमुष्णितयम् । २. आङ्मागेधेति तुकि नुत्वम् । ३. चतस्रः
अङ्गुलयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे समासः, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्यादयथादे.'
इति समासान्तोऽच्, ततः 'प्रमाणे द्वयसन्नि'ति विहितस्य मात्रचः 'द्विगो-
नित्यमि'ति लुक् । ४. मात्रशब्दस्यात्रावधारणमर्थः 'मात्रं कारत्वेऽवधारणे' एवं
च मलमल्लकमेवेत्यस्वपदविग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । ५. आतश्चोपसर्गो ।
६. उपसर्गो धोः किः । ७. अच उपसर्गात्तः ।

त्वया निश्चिन्तेन स्थातव्यम् । अहञ्चाजैर्न तव क्षरीरान्तर्निवासिनी सरस्वती तव
दुःखं दण्डं न पारयामि' एवमुक्त्वाऽन्तर्दधौ ।

प्रबुद्धोऽहं तत्स्वप्नतज्ज्ञातास्यो दयितासदनासप्तवालरसालतरोरधो गत्वाऽ-
तिष्ठम् । तत्सखीमुखेन च यौवनानन्ददानदक्षिणार्थैस्तत्रोपकोशया मल्लिवन्ध-
नमनङ्गविजृम्भणमश्रुणवम् । ततस्तत्रा तस्या सखीमहमेवमब्रवीत्, यद् गुरुभिर-
दत्तां ता स्वीकर्तुं कथमहमुत्सहेत्येतच्छया सम्पद्येत तथा कृत्वा स्वसखीं माञ्च-
समुज्जीवय । इत्थमभिहिता सा गत्वा तन्मातरमल्लिमवदत् । सा चापि
तच्छृणुमेष स्वभर्तारमवगतसर्वसमाचारमकरोत् । तच्च तेन तदमजेन धर्पणापि
आनिमम्बितमिति समुपलम्भवर्षाचार्यनिदेशेन व्यादिर्मा कौशाम्बी गत्वा नीताया
मम मातरि, उपकोशापितृभ्यां यथाविधि सम्पादिते चावयोर्विवाहेऽहं तत्र जायया
जनन्या च सह धिर समुल्लसन्त्यसम् ।

अतिक्रान्तेषु चैव कतिपयवर्षेषु वर्षस्य शिष्याणामन्यतमो जडबुद्धितमो
नाम्ना पाणिनिरेकराजोऽभवत् । शुभ्रपापरिक्लिष्ट^१ स वर्षभामानुजातो विद्या-
कामस्तपस्तप्तु हिमनगमगतम् । तत्र तीव्रतपस्तोषितक्षिशोखरसमवाप्तसर्व-
विद्यामुल्लसन्नव्याकरणस्तत्त आगत्य मामेव वादापाङ्कयत् । प्रबुद्धे चावयोर्विवादे
घासरसप्तकं समाप्तिमापत् । अष्टमेऽह्नि मया पराशिते पाणिनी समनन्तरमेव
नभ स्थस्याणुकृतमहाभोरदुङ्कारेण न सर्वतदैन्द्रव्याकरणं भुवि प्रनर्दम् । पाणिनिना
पराभूताश्च वयं सर्वे तदैव मूर्खीभूता इति निर्विण्णोऽहं^२ स्वगृहस्थित्तंहिरण्य-
गुप्तस्य हस्ते निजस्वं समर्प्य तज्जास्त्रिमुपकोशामाभाष्य निराहारस्तपोभिरशङ्कर-
मारिराधयितुं परिण्यक्तजायादिमोहमाय हिमालयमायम् । पठित्तपोपकोशा च
नियमव्रता निर्जगृहेऽनुदिन मम श्रेयोऽभिलषन्ती, गगन्या स्नान्ती^३ समतिष्ठत् ।

१. तस्यसम्प्राणीयर । २. नमिकम्पिरस्यजहृमहिसदीपो ॥ । ३. व्य-
वस्थाभावात्पूर्वपरावरेति सर्वनामताया अभाव । ४. स्तो रजुना रजु ।
५. व्यडस्यापत्य व्यादि (अत इञ्) स्वागतादीनाञ्चैयैजागमाभाव ।
६. 'ब्रह्मभस्त्रे'ति शस्य पत्वे 'ष्टुना ष्टु' । ७. तस्य पूरणे षट्, नान्तादसत्यादे
मंड् । ८. नशो पान्तस्य । ९. निरपूर्वकाद्विद्वातो च, 'रदाभ्यामि'त्युभयत्र
नखे णत्वम्, ष्टुत्वञ्च । १०. तिष्ठते के 'अतिस्यतिभास्यामित्तिकिति' ।
११. गेहे क । १२. आच्छीनद्योर्नुम् ।

एकदा मधौ व्रजनियमजन्यतनिमानमातन्वतीं तनुं विभ्राणां चामामप्य-
भिरामां प्रतिपञ्चन्दलेखामिव दर्शकलोचनानन्ददायिनीं तां स्नातुं गंगां गच्छन्तीं
निरीक्ष्य राजपुरोधाः, दण्डाधिपतिः, कुमारसचिवश्चैते 'कक्षयः पञ्चशरशर-
शरस्यतामुपजग्मुः । सा चापि तस्मिन्नहनि घ्नान्ती कथमपि चिरायते स्मेति ततः
सायमागच्छन्तीं तां मार्गे कुमारसचिवः साग्रहमग्रहीत् । प्रत्युत्पन्नमतिश्च सैन-
मिथमग्रवीत्—'यथास्य स्वमेतत्सर्वं ममाप्यभिप्रेतम् । किन्तु साकुलजया प्रोपित-
भर्तुकया च मया सह अस्मिन्स्थाने किमपि कर्तुमस्थाने । भूतसवया मधू-
सवयासक्तलोकाया रात्रेराद्यग्रहरे भुवं मङ्गुदे समागन्तव्यम् ।' एवं कृतसन्धा
कामान्धेन च तेन परित्यक्ता यावदेव किञ्चिद्दूरं गता तावत्पुरोधसा सा निरुद्धा ।
किन्तु तस्मा अपि तस्या एव रात्रेर्हृत्पीठे^१ ग्रहरे समागन्तुं संकेतं परिकल्प्य
यथाकथञ्चिदाभानं मोक्षयित्वा प्रचलिता । सतोऽपि च किञ्चिदग्रेऽञ्जन्यां दण्डा-
धिपस्तां न्यरुगदिति तृतीयस्मै^२ तस्मै अपि त्रियामायास्तार्त्तपीठे^३ ग्रहरे तत्रा-
गन्तुं संकेतं विधाय देवास्ततोऽपि च निमुञ्चा वेपमानतनुयष्टिगृहमागत्य कर्तव्यो-
चितं सर्वं स्वचेटीभ्यो निरदिशत्^४ । प्रवासस्ये भर्तारि कुंलीनयोपिठो मरणं
श्रेयो^५ न पुनरूपैकपक्षपातिलोक्लोलोचनापातपात्रतेति सञ्चिन्त्यम्यतो, स्मरन्ती
च मम संयोगसमयं, निजं तां निर्निद्राहारा निनाय ।

समुदिते च भगवति अर्हर्पतौ^६ ब्राह्मणपूजार्थं किञ्चिद्वनमानेतुं सा चेटीं
हिरण्यगुह्यस्य गृहं प्रेषितवती । स च वणिक् तामागत्यैकान्ते, कान्ते मां भजस्व
तदैव भवन्नर्तुनिश्चितं धनं दास्यामीत्यग्रवीत् । पृथदाकृत्यं तं वणिजं साऽसाक्षि-
कमदानानिच्छुकं निर्धार्य तमपि तस्यामेव रात्रौ^७ तुरीये यामे समागन्तुमस-
संकेतदिति निर्गते तस्मिंश्चेटीभिः सा^८ शैलेयादिसंयुक्तेन तैलमिश्रितकजलेनापूरितं

-
१. 'करणाधिकरणयोश्चे'ति करणे ह्युट् । २. 'त्री' च इति कोः कदादेशः ।
३. 'नचे'ति धुडागमे 'खरि चे'ति चत्वंम् । ४. द्वेस्तीयः, तीयादीकक् स्वार्थे
वाच्यः, किति च । ५. तीयस्य द्विसु वा । ६. त्रेः संप्रसारणं च, तीयादीकक्
स्वार्थे वाच्यः, किति च । ७. 'कुलास्तः' इति सप्रत्यये तस्य 'आयनेयीन्'
इति ईनादेशः । ८. हशि च । ९. रोरि, ड्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । १०. अहरा-
दीनां पत्यादिषु वा रेफः । ११. चतुरस्रद्वयतावाद्यचरलोपश्च । १२. 'शिलाया
दः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागाद् डञ् ।

कुण्डकमेकमकारयत् । तत्कञ्जललिप्ताश्च चत्वारश्चेलखण्डा विहिताः, एका स्तूलाय-
ताकृतिसबहिरगला मञ्जूषा चापि निर्मापिता ।

अथ वसन्तोत्सवावसरवासतेय्या आदिमे यामे महाह्वेयः कुमारसचिवः
समागमत् । अलक्षितप्रवेशमुपकोशा तमववीद् यन्नाहमकृतस्नानं त्वां स्पृशा-
भीत्यभ्यन्तरं प्रविश्य सम्पादितस्नानो भव । स च मूढस्तद्वीकुर्जन्यतमसाच्छे-
न्नाभ्यन्तरगृहं चेटीभिः प्रवेशितस्तत्रात्तान्तर्वन्नाभरणोऽन्तर्वाससः कृते प्रदत्तैक-
चेलखण्डः, आशिरःपादमङ्गेष्वभ्यङ्गभङ्ग्या विलेपिततत्तैलकजलो विहितः ।
प्रायङ्गमस्य मर्दयन्त्यो यावच्छेदवोऽतिष्ठेस्तावद् द्वितीये प्रहरोऽसौ पुरोधा अप्यु-
पागमत् । खेत्त्यञ्च 'वररुचेः सुहृत्कश्चिपुरोहितः समागत इति त्वमिह प्रविश'
इत्युक्त्वा परिहितचतुरैकुलकजलमलिनमलमल्लकर्मात्रं तं कुमारसचिवं मञ्जूषायां
निक्षिप्य बहिरस्तामगलेनायजन् । एवमेव स्नानमिषेणाभ्यन्तरगृहं नीतः पुरो-
हितोऽपि हतवल्गादिश्चेलखण्डधरस्तैलकजलमर्दनैश्चेटीभिर्विमोहितस्तृतीये प्रहरे
दण्डाधिपतौ समायाते सहसा रहस्योद्भेदमयभीताभिरिव विप्रलब्धो यथापूर्वं
मञ्जूषायां निक्षिप्तो मञ्जूषा च सार्गलीकृता । ततो दण्डाधिपोऽपि स्नानोप-
धिनान्तरगृहं प्रवेश्य परिधापितचेलखण्डैककर्पटो यदा तैलकजलाभ्यङ्गसुखमनु-
भवन्नासीत्तदैव तृतीये यामे स वणिगपि तत्र समागच्छदिति दण्डाधिपोऽपि
तद्वयं प्रदश्यं चेटीभिर्मञ्जूषायां निक्षिप्तो बहिरगलञ्च प्रदत्तम् ।

एवं त्रयोऽपि तेऽभ्यन्तमसावासाभ्यासोद्यता इव लब्धपरस्परस्पर्शा अपि
नान्योन्यमालपन् । अथोपकोशा सद्नेऽत्र दीपं प्रज्वाल्य तं वणिजञ्च तत्रैव प्रवेश्य
'मद्भर्ता प्रैत यद्भनं तद्देही'त्यगदत् । वणिगपि च शून्यं तद्गृहमालोक्य 'तव
भर्ता यद्भनं स्थापितं सर्वमवितथं तदहं प्रदास्यामी'ति प्रत्यजानात् । सा चापि

१. ङमो हस्वादचि ङमुणित्यम् । २. आह्मागेधेति तुकि लुत्वम् । ३. चतस्रः
अङ्गुलयः प्रमाणमस्येति तद्विधायं समासः, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादे'
इति समासान्तोऽच्, ततः 'प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञि'ति विहितस्य मात्रचः 'द्विगो-
नित्यमि'ति लुक् । ४. मात्रसञ्ज्ञस्यात्रावधारणमर्थः 'मात्रं कारस्पर्देऽवधारणे' एवं
च मलमल्लकमेवेत्यस्वपदविग्रहे मयूरव्यंसकादित्वासमासः । ५. आतश्चोपसर्गे ।
६. उपसर्गे धोः किः । ७. अच उपसर्गात्तः ।

मञ्जूषां धावयन्ती 'भो' देवा हिरण्यगुप्तस्यैतद्वचः शृणुत' एतदुक्त्वा निर्वापित-
प्रदीपगोहेऽन्यदरसनानाम्यज्ञापदेशेनापादमस्तकं तैलकज्जलाभ्यक्तं तं कृत्वा निशा-
वसाने 'निर्गच्छेदानीम्, त्रियामा हि विगतयामा' इत्युक्त्वाऽनिच्छन्तमपि
चन्द्रार्धं दावा कर्णप्रौढं निरसारयत् । एवं कौपीनमात्रवसनः, कज्जललिप्तवदनः,
परिबुद्धिः कौलेयकैः^१ परिवियमाणः, नेममग्नः पदे पदे स्खलन्निशान्ते स निशा-
न्तमापत् । सत्र तां मयीं चालयतो दासजनस्यापि सम्मुखीनो भवितुं नाशकत् ।

उपकोशा च प्रातश्चेदिकानुगतान् नन्दालयमासाद्य हिरण्यगुप्तो षण्णिकं मम
भर्त्रा श्यासीकृतं घनमात्मसात्कर्तुमिच्छतीति विज्ञापितवती । अतस्त्वत्र राज्या-
धिकारिभिराकारितो 'देव, न किञ्चिन्मात्रम् अप्यस्या मद्वोहे वर्तत' इति सोऽक-
थयत् । तदाकर्ण्योपकोशाऽवादात्—'मदीयो भर्ता गृहदेवता मञ्जूषायां निश्चिप्य
विदेशं गतः । तासामग्रे चायं किञ्चिद्वेलेन विनापि मम घनं दातुमङ्गीकृतवान् ।
न विश्वासश्चेन्मञ्जूषामिहानायकं देवताः प्रष्टव्याः ।' एतदाकर्ण्य नन्दाज्ञापित-
बहुजनैः अभ्यु^२त्याप्य आनीतायां मञ्जूषायाम् उपकोशाग्रादीत्—'देवताः, यद्नेन
षण्णिकोदितं तत्सारयमुक्त्वा निजावासं यात; नो चेदहं कस्मैचित् सर्वा वो ददामि;
सदस्यस्मिन्नुद्घाटयामि वे'ति ।^३ तच्छ्रुत्वा भीतमीतास्ते त्रयो मञ्जूषापिहिताः^४,
'सत्यमेतत्, अस्मत्समक्षमनेन घनमङ्गीकृत'मित्यूषु । एतेन निरुत्तरो षण्णिकं सर्वं
तद्वनं प्रत्यर्पयितुं प्रत्यपद्यत । अतिबुद्बुद्धलाक्रान्तमनसा राज्ञा चाम्ययितोपकोशा
सदसि स्फोटितागर्लां मञ्जूषा समुदगीषत् । ततश्चयस्ते तमःपिण्डसन्निभाः पुरुषा
निर्गता ये च मन्त्रिभिर्भूतान् नन्देन चकृच्छ्राप्रत्यभिज्ञाताः क्षणं सर्वानपि किञ्चित्तान्
सदस्यान् व्यस्मापयन् । अथ कौतुकात्सर्वैः पृष्ठोपकोशा प्रथमतस्तेभ्यः सर्वमुप-
वर्णयन्ती तत्राप्याखिलसभासदां प्रशंसाभाजनमभवत् । पारदारिकाश्च^५ ते
त्रयोऽप्यपहतसर्वस्वा देशास्त्रिवांसिताः । सत्रा^६ जा नन्देन चाभिनन्दितचरितो-

१. ससजुपो रु', भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि, हलि सर्वेयाम् । २. समासत्तौ
इति णमुलि, तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । ३. शालीनकौपीने अष्टकाकार्ययोः ।
४. कुलकुचिमीवाम्यः आस्यलंकारेषु इति ढकञ् । ५. अर्धनग्नः । ६. यथामुक्त-
संमुखस्य दर्शनः स्तः । ७. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८. प्रयथे भाषायां
नित्यम् । ९. षुल्लुचौ । १०. देवात्तल्, तलन्तं छियाम् । ११. उदः
स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । १२. शरछोऽटि, खरि च । १३. वष्टि भागुरिरहोपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः, दधातेर्हिः । १४. गच्छती परदारादिभ्यः । १५. भो राजि समः कौ ।

पकोशा कोशादपरिमितं धनं प्रदाप्य प्रेषिता ससन्तोषं जोषं स्वसदनमसदत् ।
वर्षोपवर्षावपि च तत्सकलमाकलय्य निरतिशयं तामभिनन्दितवन्तौ । सर्वे
तत्पुरवासिनश्च ^१स्मेरमुखाः ^२संवृत्ताः ।

अत्रान्तरे हिमादौ तीव्रतरं तपस्तप्या मयाऽऽराधितेन देवेन महादेवेन मे
पाणिनीयं शास्त्रं प्रकाशितम् । तदनुगृहीतेन चैव मया तत्पूर्णकृतम् । ततः
प्रतिनिवृत्तेन शशिमौलिप्रसादामृतपानाज्ञाताम्बकुमेन निजसदनं चासादि ।
कृतगुरुमातृचरणाम्बुजान्दनेन भुतोपकोशाङ्कुसवृत्तान्तेन च परमा कीटिरानन्द-
स्याम्बभावि ।

अथ मन्मुखात् तन्नचसंस्कृतव्याकरणं शुभ्रपूर्वपंथ कृते पाण्मातुरेण ^३सत्सर्वं
प्राकार्यं नीतम् ।

ततोऽतिनिर्यन्धपराभ्यां व्याडोद्भूताभ्यां दक्षिणार्थं विज्ञतो गुरुर्वर्णः स्वर्ण-
मिष्ककोटिर्मे ^४देवेत्यथोचत् । अद्वीकृततद्गुरुवचनौ सौ नैतावन्नमम्यस्मादुपलब्धुं
शक्यम् इति लक्ष्मीपुस्तुं ग्राह्यवनवतिकोटीश्वराज्ञप्ताद् गुरुदक्षिणं याचितुं मया
सहाचलताम् । अवोचताञ्च सौ 'प्रागुपकोशा तेन धर्ममगिनीत्वेन स्वीकृतेति स
तव धर्मस्यालकोऽतस्त्वदगुणैरवरम तस्मादेतावन्ननं प्राप्तुं शक्यते' इति
भगवैरिच्छन्नि भावयोः प्रतिज्ञाबन्धनमेतदिति । स्वीकृते च मयि तत्, त्रयोऽपि
सतीत्यां वयमयोप्यास्थं नन्दकटकमगच्छाम । किन्तु प्राप्तमात्रेषु चास्मासु तत्र
राजा पञ्चवसनवापेति तद्विपादेन राष्ट्रे महान् कोलाहलो जातः । एवंभूते व्यतिकरे
योगसिद्धिमानिन्द्रदत्तोऽभ्यधत्त यद्वृत्तासोरस्य भूपस्य शरीरमहं प्रविशामि ।
वररथिरस्ववर्षी मामकीन इत्यहं तस्मायमीष्टं काञ्चनं दास्यामि । व्याडिश्च देव-
गृहे मम प्रत्यागमावधि यावन्मदीयदेहमभिरक्षतु ।

सर्वमेतत्स्थिरीकृत्य, मन्दशवास्तःसमाविष्टे इन्द्रदत्ते, प्रायुजीवति च
भूपती, राष्ट्रे महानुत्सवोऽजायत । शून्ये देवगृहे चेन्द्रदत्तस्य शरीरमभिरक्षति
व्याडौ, राजकुलमहमगमम् । प्रविश्य च स्वस्तीत्युच्चार्यं मया सै योगनन्दो

१. नमिकम्पिस्म्यजस्० इति २ः । २. 'मोऽनुस्वार' इति समो मस्यानुस्वारे
'वा पदान्तस्ये'ति चैकलिपिकोऽनुनासिको वकारः, परसवर्णः । ३. समः सुटि,
अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ४. मातुस्संख्यासम्बद्धपूर्वायाः । ५. ईदृशति ।
६. शक्तिसहोश्च । ७. पुमः स्वयम्परे । ८. नरलक्ष्यप्रशान् । ९. एतत्तदोः
सुलोपोऽकोरनञ् समासे हलि ।

गुरुदक्षिणार्थं हेमकोटिं याचित इति तेन सत्यनन्दस्य मन्त्री शकटाल 'सुवर्णं कोटिमस्मै दापय' इति समादिष्ट । किन्तु प्रातिमशक्तिमप्यत्रो मन्त्री शकटालो मृतस्थोऽजीवनसमकालमेवार्थिनमागतमवलोक्यावष्टतसर्वतत्त्वो नन्दस्य तमयो बाल इति चिन्तयन्नन्दस्य बहुशत्रुवैलराज्यमभिरक्षितु तथाभूतमपि नन्दस्य देहमभिरक्षितु निश्चिन्वानस्तत्क्षणमेव सर्वान् शवानदीदहत् । तन्मध्ये चारैरुपलब्धमिन्द्रदत्तहलेवरमपि—तद्रक्षक व्याडिमपसार्य—दाहितवान् । अत्रान्तरेऽर्थिने हेमकोटिसमर्पणाय स्वरमाण राजानमाह—‘देव, इदानीं सर्वोऽपि परिजन उरसासाक्षरवान्त इत्ययं क्षण प्रसीदताम् । तदनन्तरं कौतस्कुत कौत्स्कान् उपहारान् धाम्द्वतीति पृष्ट्वा भवदाक्षया सर्वं सम्पादयिष्यते ।’

क्षणान्तरं च योगनन्दमागत्य, ‘देव, सत्यपि भवादृशे रक्षितरि, योग स्थितोऽनुकातजीवो द्विजोऽनाघशव इति बलाहन्ध’ इति व्याडिना भ्रमहृण्यमुदीपितम् । देहदाहानन्तरं निर्गत्य स महामतिरशकटाल सुवर्णशतमर्पितवान् । किन्तु योगनन्दो रहसि सशोको व्याडिमबद्ध—‘विप्रोऽप्यहमिदानीं यत्स्वमापन्नं इति स्थावित्र्यपि श्रीर्नन्दानीं यशस्काम्यतो मम सन्तोषायोपकल्पते ।’ एतदाकर्ण्य व्याडिस्तमाधास्याभाषत—‘शकटालेनाधुनाऽपि परिज्ञातोऽसीति महामन्त्री ह्ययमचिरात्वा मयेच्छ विनाशयितु, पूर्वमन्दमन्देन चन्द्रगुप्तभूपालविधातुमलमिति मुख्याभाष्यवररुधि नियोजय, येन दिव्यानुभावतद्बुद्धिपुरस्कृतं राज्यं निष्पत्युहं सुस्थिरं स्यात् ।’

एवमुक्त्वा गुरुदक्षिणां दातुं गते व्याडौ तदैव योगनन्देन मन्त्रिपदे नियुक्तोऽहं तमेवमवदम्—‘विगतब्राह्मण्यस्यापि ते शकटाले पदस्थिते राज्यं सुस्थिरं

१ मन्त्रि गुप्तभाषणे इत्यस्मात् धातो ‘नन्दिग्रहिपद्यादिभ्यो ह्युगिन्त्यच्’ इति प्रत्यादिवाणिनि । २ ‘अभ्येभ्योऽपि हरयते’ इति बलच् । ३ ‘कस्कादिषु च’ । ४ ‘कानान्नेडिते’, सम्पुकार्ना सो वक्तव्य । ५ ‘वा शरि’ । ६ स्याधातो प्रत्यादिवाणिनि, ‘आतो युक् चिण्कृतो’, ऋत्तेभ्यो ङीप् । ७ क्षिप्र्यचि प्रक्ष्यायेति क्तिपि दीर्घ । ८ ‘पाशकल्पककाम्यविति वाच्यम्’ इति सहकारेण ‘सोऽपदादौ’ इति स । ९ ‘नन्दिग्रहीति नन्दादिवास्त्यु’, ‘युवारनाकौ’ । १० ‘पुरोऽव्ययम्’ इति गतिसञ्ज्ञायां ‘नमस्पुरसोर्गत्यो’ इति स । ११ ‘इदुदुपघस्य चाऽप्रत्ययस्य’ ।

न मन्ये, तस्मादयं जीवितद्विजदाहदोषीति तिरस्कृत्य युक्तया विनाश नेयं ।
एव मयोपदिष्टो योगनन्द शकटाल मध्येऽन्धान् सुतसुतशतं निक्षिप्य सक्तूनां
पयस्पाशस्य चैकैकं शराव समुतस्य तस्य कृतेऽन्तर्न्यदीधपत् । एव स्वकीयम्
अधस्पर्दम् भवलोभ्य शकटाल पुत्रानुवाद, 'सुता, एतद्भोग्यं पर्यद्रव्येणैकोऽपि
कृच्छ्राजीवेत्, यदूनां तु कथैव केत्येक एव सजलानमून् सक्तून् न प्रायहमयाघात्
यश्च समर्थः सन् योगनन्दस्य वैरं प्रतिकुर्वति ।'

एतदाकर्ण्य पुत्रास्तमनुबन्—'तात, नास्मिन् कर्मण्यतिभैवकान् कोऽप्य
स्मादिषति सविपानिव सविपान् सक्तूनिमान् पिबन्नामान स्व धारय ।' तन्नि
शम्य शकटाकस्ते 'शारावसक्तुवारिभिः एक एव सक्तुद्वृत्तिमहोऽकरोत् ।
एवमन्धान्निपतितस्य तस्य परयत् एव सुतशते निरसुता गते स एव
केवलो जीवितोऽवाशिनात् ।

इत्यञ्च निःकण्टक योगनन्दसाम्राज्ये बद्धमूले, अहरहं तस्मिन् दौ च जायमानायां,
गुरुप्रदत्तदक्षिणो व्यादिरस्तत्राययी । त च तथाभूतबद्धमूलसाम्राज्यमवलोकयति
प्रसन्न, योगनन्देन तेन तद्राज्ये विविधभोगान् भोक्तुं शृङ्गमभ्यर्थितोऽपि, ससारा
सारता तत्वेन जामानस्ताकालमेव सपस्तप्तुमनुबन्मभिप्रतस्थे । योगनन्दश्चायं
सकलसैन्यसयुक्तो भासहितः स्वराजनगरं पाटलिपुत्रमगमत् । अहमपि च तत्र
योगनन्दस्य मन्त्रिणश्च 'धूर्पतित्वे नियुक्त उपकोशया परिचर्यमाणो जनन्या गुरुणा
च साकं शिरमवसम् । साक्षात्सरस्वती च सर्वेषु कार्येषु भासाहान्यं व्यधत् ।

इति कथाकल्लोलिन्या सन्धिनिर्देशात्मकं प्रथमं कल्लोलं समाप्तम् ।

१ 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' । २ 'अथो यत्' । ३ पाशकल्पेति स कुलितस्य
पयस इति भावः । ४ 'अथ शिरसी पदे' । ५ 'भोज्य भक्ष्ये' । ६ 'ईदृशति' ।
७ भवन्तमतिक्रान्तोऽतिभवकान् । ८ विषम्, जलञ्च, तेन सविपानित्यस्य
सजलान् विषयुक्तं यथं, 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति कर्मत्वम् । ९ 'तत्रोद्
घृतममत्रेभ्य' इत्यञ् । १० रोऽसुपि । ११ 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफ' ।

कारकनिर्देशात्मको द्वितीयः कल्लोलः

वारुचिरेवमुपवर्ण्य पुनः काणभूतिमबोधय—‘इत्थं व्यतीतेषु केषुचिद्वस्त्रेषु वामाकामाद्यतिरससमुन्मत्तो योगनन्दः, समुपेक्षितस्वसहयोगी,’ निजपरिजन-परिदाही,^१ परमोन्मादी च सज्जातः । एवमुच्छृङ्खलं तमवलोक्याहमचिन्तयम् यन्मयि स्थिते विरुद्धमाचिचरिषिष्यैश्चपि न शक्यतालः स्वमनोरथं पूरयितुमल-मितीर्ष्यामी स उद्धर्तव्ये इति समुद्दिष्टीर्णं राज्ञानमहमभ्यर्प्यान्धान्घोस्तमुदधरम् । नीतिकुशलः शक्यतालोऽपि च पुनः राज्ञो भन्नित्रत्वमवाप्य वररुचौ स्थितेऽयं योग-नन्दोऽञ्जयः इति सञ्चिन्तयन् वैतर्सी घृत्तिमाश्रित्य मदिरञ्जानुशूलं राज-कार्याण्यकरोत् ।

एकदा नगराद्गहिर्निर्गतो राजा मय्येगङ्गमुद्रः^२ समुदञ्चन्तं संलिङ्गपञ्चाहुलि-हस्तैर्भ्रमयत् । किमेतदिति र्मा पृच्छति भूभृति, तस्यामेव विरयहं स्वकीये द्वे अङ्गुल्यावदर्शयम् । पृतेन तिरोभूते हस्तेऽतिविस्मयमापन्नेन च भूपेन पुनस्तदर्थ-मनुयुक्तोऽहं तमेतदप्रवम्—संरिल्प्यत्पञ्चाहुलिहस्तोऽयं निरदिशद् यत्पञ्चमिर्मि-लितैरिह न किमप्यसाध्यं वर्तते,^३ अहं च तदहुलिद्वयं दर्शयन्नेतत्प्राप्तुमतीतं यदैकचित्येन वर्तमानाभ्यां द्वाभ्यामेव संसारेऽस्मिन् सर्वं सम्पादयितुं शक्यते । ममैतद् गूढविज्ञानमवधार्य भूपोऽत्यर्थं प्रासीदच्छक्यतालश्च शुर्जया मयीयां बुद्धि-मवधार्य नितरां व्यपीद्वत् ।

एकदा कश्चिद् ब्राह्मणातिथिर्योगनन्दस्य प्रासादद्वारमुपागच्छत् । तत्र “मुहुर्त-मवस्थितश्च किञ्चिदुपलिप्सयेव अनुप्रीसादवातायनम् उदग्रासीत् । तच्च वातायना-प्रापरपन्ती स्वपत्नीमवलोक्य तन्मात्रेणैव च तमतिथिम् अभिमुख्यनृपतिर्हन्तु-

- १-२. ‘सम्प्रचानुरूपेति’ विष्णुः । ३. चरतेरसञ्चन्तात् लुटः सहा । ४. दानी-श्रेतीदमो दानीम् । ५. हरतेस्तव्यत् । ६. उदकशब्दस्य पद्व-इत्युदघादेशोऽञ्जो-पोऽनः । ७. ‘कर्तुंरीप्सिततमं कर्म’, ‘कर्मणि द्वितीया’ । ८. ‘अकथितचेति’ पञ्चम्याः द्वितीया । ९. ईप्सद्भुःसुषु—इति खल् । १०. अकर्मकधातुयोगे काले द्वितीया । ११. ‘अनुर्लक्षणे’, ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ ।

मादिदेश । तस्मिंश्च द्विजे बध्यभूमिं नीयमाने विषणिस्थापितो निरसुरप्येको
 'विसारिणोऽहसत् । तद्वासहेतुचिन्तासन्तानेन मया स्मृतैकान्तोपस्थिता सरस्वती
 तन्मत्स्यहासहेतुश्रवणार्थं तत्रत्यतालतरोः पृष्ठेऽलक्षितः स्थातुं मामादिशत् ।
 तथा कुर्वन्नहं राज्ञौ तत्र बालपुत्रैः सहागतं राक्षसीमेकामपश्यम् । सा च भोज्य
 याचमानान् स्वयालानवादीत् 'प्रातस्तरां विप्रमांसमहं वो दातास्मि । अद्य तु
 तं दृष्ट्वा मृतोऽपि मत्स्योऽहसदिति न स व्यापादितः । किमर्थं स तिमिरहसदिति
 क्षुतौ परिपृष्ट्वा राक्षसी समबोधत्—'स्त्रीरूपधारिभिः अन्तर्पुरमधितिघ्नङ्गि- नरैः
 सर्वासु राज्ञीषु परिष्ठावित्तचारित्रीषु अपि सचारित्र्यम् अभिनिविशमान
 वराकोऽयमनेनानेनैः नृपतिना विप्रो व्यापाद्यते इति तिमिरहसत् । राक्षस्या
 एतद्वचः श्रुत्वा सत आगत्य प्रातरह राजानं विज्ञापिततत्तिमिहासहेतुमकरवम् ।
 राज्ञा चापि सर्वं तत्सरयमवाप्य बहु सम्मानितोऽहं विप्रश्च वधाग्निर्मोचितः ।

अन्यथा तत्र कश्चिच्चित्रकारोऽतिकुशल आगमत् । स च पदे योगनन्दं देवी-
 ज्ञैवमधिचित्रत्, यद्वापचेष्टारहितं सजीवमिव तच्चित्रमलक्ष्यतेत्यतिसन्तुष्टेन राज्ञा
 चित्रकारः पुष्कलेन धनेन सन्तोषितः, चित्रपटश्च स स्वावासगृहे भित्तौ संयोजितः ।

संयोगवशादेकदाऽऽवासगृहं प्रविष्टेन मया चित्रगता सम्पूर्णलक्षणा
 महादेवी समवलोकितेति लक्षणान्तरसम्बन्धात्प्रातिभवलेनाभ्यूह्य तस्या मेखला-
 स्थानं तिलेन चिह्नयित्वाऽपाकृतज्ञैर्युगिरपासरम् । किन्तु गृहं प्रविष्टेन योगनन्देन
 तच्चिह्नमवलोक्यानुसुक्तेन परिजनेन तत्तिलकचिह्नकोऽहं विज्ञापितः । तच्चाकर्ण्य
 राजा व्यचिन्तयद् यद् गुप्तप्रदेशस्थं तिलकममु न मत्प्रतिरिक्तोऽन्यः कश्चिद्वेत्तीति
 वररुचेरस्य ज्ञानं तत्प्रयोजकमयशस्करमन्त-पुरदूषणं पिशुनयति । अत एवैते-
 नान्तःपुरस्त्रीवेशधारिणो गराः अवलोकिताः । एतद्विचिन्त्य क्रुधाऽभिगच्छन्
 योगनन्दो रहसि शकटार्धं समाहूय समादिशत्—'देवीदूषको वररुचिस्त्वया-

१. 'विसारिणो मत्स्ये', 'इनप्यनपश्ये' । २. 'अधिशीहस्यासा कर्म' । ३. चरि-
 त्रस्य भाव इति व्यञ्जि विस्वान्डीपि हलस्तद्धितस्येति यलोपः । ४. 'अभि-
 निविशत्' । ५. जल्पमिचेति षाकन् । ६. अविद्यमानम् पुनः पार्थ यस्मिन् ,
 निरपराध इति भावः । ७. 'कर्मण्यन्' । ८. 'अतः कृकमिकंसं' इति स ।
 ९. 'द्वितीयादौस्त्वेन' ।

वर्ण्यः' इति । तदाज्ञां स्वीकृत्य बहिर्निरसृतः शकटालोऽचिन्तयद् यद् दिव्यबुद्धि-
प्रभावस्य वररुचेः चाण्डालान् बध्नं कारयितुम् अहमशक्तः । ममापदुद्धर्ता विप्रश्वा-
यमिति तद्रक्षणमेव श्रेयः । एवं कृतनिश्चयः शकटालो मामागत्य राज्ञो बधान्त-
मकारणक्रोधमबोधयत् । ततो राजा न मामभिक्षुष्येदिति मया कश्चिदन्यो
निहन्यते त्वञ्च भद्रमेहेऽवच्छिन्नस्तिष्ठेत्पुच्छवन्तं तथैव कुर्वन्तश्च तमहमबोचम्—
त्वमेवैको मन्त्री यो मां नाजिघांसत् । राक्षससुहृद्दहं नापि च केनापि घातयैः ।
ध्यातमात्र एव च क्षणे राक्षसरस समागत्य विश्वमात्रं ग्रसितुमलम् । एतदाकर्ण्य
तं राक्षसं दिष्टदुष्टा मन्त्रिणा ध्यानसमकालमेवोपस्थितं तं राक्षसमहमदर्शये, येन
सोऽतिविस्मितो भीतश्च सञ्जातः । अन्तर्हिते च राक्षसे शकटालो मामम्बयुक्त्वा 'कथमयं
राक्षसस्तव सङ्गः सञ्जातः' इति । अहं तमेवमवदं, यत्पुरा नगररक्षार्थमनुनिशं
पर्यटसैकैको नगराधिपोऽस्यैषीत् । तदाकर्ण्य योगमन्त्रेण नगराधिपस्त्वेऽभिनि-
वेशितेन मया अमञ्ज्रैको राक्षसोऽर्क्षितः । तेन च का वारी 'नयनाभिरामा नगरेऽ-
स्मिन्निभात्यते' इत्यनुपुक्तेन मया 'मूर्त्तं! यैव यस्याभिमता सैव तस्य कृते नयना-
भिरामा' इति भिगदितः । स च अहो, एकेनैवोत्तरेणाहं त्वया जित इति स्मृतमात्र
एव त्वां सन्निधारये इति प्रत्यजानात् । इत्थं मित्रत्वमवाप्त्य मदीयापत्सहाये
तस्मिन् राक्षसे निर्गते शकटालेनाभ्यर्धितोऽहं ध्यानमात्रेणैवोपस्थितां गङ्गां कां
तमदर्शयम् । स्तुतिभिः सन्तोषितायां तस्यामपि च तिरोहितायां शकटालो
मत्सहायोऽभवत् ।

एकदा ॥ स क्षिप्रं मामवलोकयामवत्—'सर्वज्ञेनापि त्वया किमर्थमेवं कृतेन
चेतसा स्वीयते । अविचारकारिणो हि राजानो न धिरादेव प्रकृतिमायान्ति ।
बहूनि चात्र प्रमाणानि, अतः कालेनावश्यमेव स त्वाम् स्मरिष्यतीति त्वमग्रेव
प्रच्छक्षो मम गृहमधिवास । एतदाकर्ण्याहं तस्यैव गृहे प्रच्छन्नस्तिष्ठन्नुभावसरं
प्रतीक्षमाणोऽनेहसमनैयम् ।

१. 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः' । २. 'हृकोरन्यतरस्याम्' । ३. हन्तेर्ण्यति
पृथ्वी, हो हन्तेरिति कुत्से, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' । ४. 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति
वाच्यम्' । ५. गंगाशब्दात्स्वार्थेकनि 'केऽण' इति ह्रस्वानन्तरम् अमापितपुंस्काच्चेति
साहचर्येण आदाचार्याणाम्-इत्याख्यम् । ६. स्वादय ओदित इति गणपाठ-
साहचर्येण ओदितश्चेति ज्ञत्वम् । ७. 'उपान्वन्वाह्वस' ।

एकस्मिन्नवसरे तस्य योगनन्दस्य सुतो हिरण्यगुप्तो मृगायार्थं वनमगमत् । इतस्ततो मृगायां कुर्वतः स्वानुचरैः परित्यक्तस्य वने^१ चोपवसतस्तस्य धासरो श्यत्यगात् । अतस्तो चपां चणयितुं स एकं वृक्षमारीचीत् । छाणादेव चारुचत् तमेववृक्षमृच्य एको हर्यश्चमीतः । तं तस्मात्स्व राजपुत्रं च भीतमवलोक्य मनुष्य-भाषया 'मा मैषोः सुहृत्वं मदीयः' इत्यभयमददात्, एतेन विद्यधो राजपुत्रं तस्मिन्प्रायश्चित्तं । अचस्तु तं वृक्षमभिवसन् जाग्रदेव तस्यौ । एतस्मिन्नन्तरे तत्र समागतो हर्यश्चो मानुषमभः चेत्सुमृचमाचचचे । तस्मादाय ततो गन्तुञ्च प्रतिजज्ञे । किन्तु अचोऽवदत्ताहं मित्रमेवं धातयामीति । ततः स्ववारक्रमेण अचं प्रमुसे जाग्रतं राजपुत्रं हर्यश्चो अचमभः चेत्सुमचकथत् । राजपुत्रश्च भयात् सिंहं प्रसाद-यितुमृचमभः चेत्सुं प्रायसत् । किन्तु द्वैवाग्रमुद्रो अचो नाधो भ्यपतत्, अपि तु 'मित्रद्रोहिन्, धिक्^२ त्वाम्, हा विंश्चासपातिनम्, गच्छ, उग्मसो भव'इति तस्मै शशाप । राजपुत्रः स्वगृहमागतः प्रातरधोन्मत्तश्च संजातः । संहसा तथोग्मत्त-मालोक्य योगनन्दोऽत्यर्थं व्यपीद्वनवीक्ष्य यद्भरुचिं व्यापादयता भया न समी-चीनमाचरितम् । निःसहापमिव जगन्मां तेन विना प्रतिभाति । इदानीं स यदि जीवेद्विलिखं जानीयात् । एतदाकर्ण्य बुद्धिविशालः शकटालः वररुचि-प्रकाशनेनोभयतः स्वगौरवमवगत्य 'राजन्, विषद्यालमद्यापि वररुचिः प्राणिति' इति विशापितवान् । तदाकर्ण्य तदा राजाज्ञया तदन्तिकमानीतोऽहं सरस्वती-प्रसादेन तस्य राजकुमारस्य मित्रभृत्त्वमुदजीघटम् । स्वया कथमित्यमवगत-मिति वृष्टति भूभृति, अहमवोचम् 'प्रज्ञावन्तोऽन्तरेणापि प्रायश्चित्ताचारण-सामग्रीम् सर्वमनुमानेन लक्ष्णैश्च ज्ञातुं शक्नुवन्ति । यथा मया महिष्यास्तिलको ज्ञातस्तथैवेदमपि सर्वमवगतम् । एतच्छ्रुत्वा वैलक्ष्यावन्तमस्तकस्य राज्ञः साकृत्तिमनादाय तत्परिशुद्धिमेव बहुमन्यमानोऽहं स्वायारमागाम् । तत्रागतं मानुषवर्षो न्यगदद् यत्त्वां राज्ञा धातितं निशम्योपकोशा स्वशरीरमर्भिसाकृत्-घती । तद्बुद्ध्यान्नाशनिपातं सोढुमशक्यास्तन्मातुश्च श्रुत्वा हृदयमरुफुटत् । समा-

१. 'अभ्युक्त्यर्थस्य न' । २. 'अधिशोक्त्यासां कर्म' । ३, ४. भिद्योगे हायोगे च द्वितीया । ५. प्रतियोगे द्वितीया । ६. 'अलंजस्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां कवा' । ७. 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' । ८. 'विभाषा सातिकात्स्न्ये', 'सात्पदाद्यो' । ९. सह-धातोः तुमुनि, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' ।

कर्णितैस्तजननीजायोदतोऽहमन्तरा दिव भूमिञ्च न कमप्यात्मीयमवगच्छन्मूर्च्छितोऽस्मगोऽपि वातरुणो^१ द्रुम इव द्रुतमपतमवन्याम् । ततो वर्षेणागारयजगतोऽनित्यतामेवैका सत्यता बोधयित्राह कथंचिद् धारित्यतिरिद्धाखिलमायानिवन्धनबन्धनोऽपरिमार्ग्यदुःखविरक्तहृदय प्रसन्नैकमात्रसहायस्तपोवनमशिथियम् ।

गच्छस्वहरसु तपोवने तस्मिन्प्रयोष्यात् समायात् कश्चिद्विप्र इत्येकदोषलब्धो मच्चिवसति समया योगनन्दस्य वातामनुयुक्त इत्यमवोचत्—‘योगनन्दस्य सकाशात् स्वयि गते लब्धावकाश शकटालो युक्त्या तद्बोधोपाय चिन्तयस्तेन सह धिरमवसत् । एकदा च स पयि चित्तिं खनन्त चाणक्यनामान् ब्राह्मणमपश्यत् । किमर्थमेतत् करोषीति पृष्टश्चाणक्य ‘अनेन वर्ज्जेण मदीय पादो विद्ध, अहमेवमत समूल नाशयिष्यामि’ इत्यवदत् । एतदाकर्ण्य मन्त्री शकटालो नाहमेव क्रूराग्रहेऽतीर्मेक कमप्यग्न्य नन्दविनाशाय साधनभूत प्राप्स्यामीत्यवधार्याभाषणसम्बन्धेन त चाणक्यनामान् च परिशाय उक्तवान्—‘विप्र, नन्दस्य गृहे त्रयोदशीभाद्रादेऽहं त्वया सुस्वादुभोग्यान्नमादयिष्यामि । तत्र सर्वतः प्रथममुक्तस्य तव स्वर्णमुद्रालञ्च दक्षिणा भविष्यति । एवं तावन्मद्गृहमेहि ।’ एवमुक्त्वा स्वगृहमानीतश्चाणक्य भाद्रादे नन्द प्रदर्शितो धुर्युं पाविष्ट । किन्तु कश्चिन्नुक्तानामाऽग्न्यो ब्राह्मणस्तत्र धुर्युं पाविविचक्षिति शकटालेन तथा कर्तुं विशतो भूपतिर्धुरि तमुपावीविशत् । चाणक्य चोपगम्य भयावनत शकटाल ‘भगवन् ! नाहमेतस्यैव पराधक, अपितु राजाश्ववैव सजातम्’ इति समभाषत । एतेनामन्द नन्द प्रति क्रुद्धश्चाणक्योऽवल्लिखमान इवापादमस्तक क्रोधशिशि शिखया, शिखा च रिवर्कास्तुमुञ्च्यसिधारासगन्धो^२ सन्धामिमाभावबन्ध, ‘यासह

१ अन्तरायोगे द्वितीया । २ हजोमहे इत्यस्मात् के ओदितधति नावम् । ३ मृजेर्विभाषा इति वयवभावे ‘ऋहलोर्ण्यत्’, ‘चजो बुधिण्यतो’, ततो ‘मृजे वृद्धि’ । ४ समययोगे द्वितीया । ५ इममतिक्कातम् इति विग्रहे अभ्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे । ६ त्वया इत्यत्र गतिवद्दीयादिना द्वितीया आदिस्वाशोर्न इत्यनेन वार्यते । ७ ण्वुल्लुचाविति कालसामान्ये ण्वुल् सेनात्र तद्योगे पष्ठो ओदनस्यपाचक इतिवत् । भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहितस्य तुमुन्णुलाविति ण्वुलो योगे तु अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति पष्ठीनिषेध । ८ प्रयय इत्यादित्यवम् । ९ असिधारातुल्याम् (अतिभयानकामिति भाव)

मिरेवाहोभिरवर्यं विनाश्यो मया बन्दः । तदैव ॥ विहितायमानप्रत्यपकृतिना
कृतिना मया शिक्षा बन्धनीया' इत्युक्त्वा राज्यगृहाङ्गणान्तस्त्रणाशिरंगात् । एवं
निर्गतश्च तमलक्षितरूपेण शकटालस्त्वभवनेऽतिष्ठितः । तत्र एव च स्यायी
चाणक्यो मन्त्रिणः साहाय्येन समुपलब्धोपकरणः साधितकृपाप्रयुक्त्या
सप्तमेऽहनि श्रुतदाहज्वरनिमित्तकयोगनन्दमृत्युः समुत्तीर्णसन्धासिन्धुस्त-
जातः । शकटालश्च योगनन्दवन्दनं परेतपुरीप्रैष्यं विधाय पूर्वनन्दनन्दनं
चन्द्रगुप्तं च राज्येऽभिषिष्य धियाऽपरामरगुरुमिव चाणक्यं तन्मन्त्रित्वेनाभ्यर्चयन्तया
नियुज्य सुसम्पादितवैश्रतिक्रियया कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानोऽपि शलानः सुत-
पुत्रा बन्धनमविशत् ।

एवमायोध्यिकमुक्त्वा दधगतयोगनन्दवृत्तोऽचलायामप्यस्यां खलं सर्वमा-
लोच्य निर्विण्णोऽहं विन्यवातिनीदर्शनार्थमिहायातः, तत्प्रसत्या चोपलब्ध-
स्वासाहाकृता समुपजातस्वजातिज्ञानः, समुपलब्धदिव्यविज्ञानः, समुप-
वर्णितमहाकथः श्रीमैशापोऽहं देहमिममुजिष्ठिषामि । एवं तु परित्यक्तभाषा-
त्रयस्य शिष्ययुक्तद्विजगुणाढ्यस्यागमनं प्रतीक्षमाणः, साग्रतमिहैव तिष्ठ ।
सोऽप्यहमिव धेन्या शप्तो मर्त्यत्वमुपागतो मत्पक्षपाती मावपवाह्मामा तणः ।
पृषा चोमेशोक्ता बृहत्कथा तस्मै स्वयाऽवर्यं कथनीया । तदवधिरेव च युवयोः शापः ।

एवं काणभूतये वररुचिर्निवेद्य स्वतनुतित्यक्षया पुण्यं च दरिकाभ्रममाश्रयितु-
मभिप्रतस्थे । तत्र च गतोऽतिभक्त्या शरण्यां श्रग्भिकां शरणमुपगत्य प्रकटि-
तनिजमूर्त्त्यास्तस्या उपदेक्षानुसारं स्वधारणासमुत्थापितयोगाग्निना तपसा कृशं
प्रियैमपि पार्थिवं देहं भस्मसात् कृत्वा दिव्यां मतिमवाप । स्वाभीष्टगुणाढ्य-
समागमोक्तः काणभूतिश्च कालं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव तस्थौ ।

इति वररुचिर्नृत्तान्तः

१. प्रद्यादित्वाणिनिस्ततो युक् । २. 'संयोगादेरातोधातोयण्वतः' । ३. चि-
धातोः गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्ते, 'निष्ठायामन्यदर्थे' इति दीर्घे 'क्षियो दीर्घात्'
इति नत्वम् । ४, ५. 'इगुपधशापीकिरः कः' ।

गुणाख्यवृत्तान्तः

व्यतीतेषु कतिपयदिवसेषु मर्त्यवपुर्मास्यवान् गुणाख्य इति नाम्नोपलब्ध-
ख्यातिः सातवाहनभूपतिं सेविष्या प्रज्ञोऽपि राज्ञोऽग्रे प्रतिज्ञया परित्यक्तप्राकृत-
संस्कृतदेशभायोऽतिमुग्लः इतस्ततो विचरन् विन्ध्यवासिनीं देशकं आयातस्तदा-
देशेन तत्रैव विन्ध्याटव्यां काणभूतिं द्रष्टुमाजगाम । तत्र च काणभूतिसमव-
लोकमसमकालमेव स्मृतनिजजातिः पैशाच्या गिरा निजनाम धावयित्वा
काणभूतिमिदमवदत्—सखे, पुष्पदन्तादाकर्णितां दिव्यां कथामाशु मा भार्पय,
येन ह्यावपि विमुक्तशापौ स्यावेति । तदाकर्ण्यतिहृष्टः काणभूतिहृषच—
प्रभो, भवदनुज्ञातोऽहमवश्यं तां कथां कथयिष्यामि । किन्तु कृपया पूर्वमासीयं
चरितमाजन्म मां धावयित्वा विगतकौतूहलं कुरु । एवं तेनाभ्यर्षितो गुणाख्यो
वक्तुमेवमुपाक्रमत—

‘प्रतिष्ठानेऽस्ति क्षुप्रतिष्ठनामकं नगरमेकम् । तत्र सोमशर्माक्यो ब्राह्मणो
न्यवसत् । वत्सगुहमकनामानौ तस्य द्वौ पुत्रौ, धुतार्थाभिषेका कन्या चेरथं
सन्ततिन्नपमासीत् । दुर्भाग्यवशात् कन्यां द्विहोयनीमेव भूलोके परित्यज्य
सोमशर्मा सपत्नीकः स्वरागमदिति तत्पुत्रौ गृहे स्वसारमनुपालयन्तावतिष्ठताम् ।
व्यतीतेषु दिवसेषु चिरंष्टी धुतार्था सहसा सगर्भमभवत् इति तत्र पुत्रपातराभा-
वादन्योन्यावतुं शंका सोदर्ययोः स्वाग्ने समुदपगत । धुतार्था च एवंभूते व्यतिकरे
तावभापत—भ्रातरौ, पारस्परिकपापशंकयैवालम् । रहस्यमस्याहमुदाटयामि ।
इतः क्षातुमितां मामवलोक्य मदनाक्रान्तो नागराजस्य बासुकेभर्तुः पुत्रः कीर्तिसे-
नाख्यः स्वपरिचयप्रदानपूर्वकं गान्धर्वेण विधिना मामुपापच्छतेति विप्रवर्णमं न्द-
वसितोऽयं मे गर्भः । एतदाकर्ण्य किमत्र प्रमाणमित्यनुयुक्तया धुतार्थया रहस्यनु-
स्मृतो नागकुमारकस्तत्क्षणं तन्नोपस्थाय वत्सगुहमक्रावेवमभापत—शापभट्टेयं वरा-

१, २. ‘आतश्चोपसर्गे’ । ३. ‘अल्पतिप्रवृत्तीनामुपसंख्यानाम्’ ४. ‘भविष्यति
गम्यादय’ इत्यधिकारे ‘तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थाया’मिति ण्वुलि ‘अकेनोभविष्य-
दाधमण्ययोरिति’ पठ्ठीनिषेधः । ५. ‘दामहायनान्ताच्चेति’ ङीप् । ६. ‘वयस्यचरम
इति वाच्यम्’ । ७. ‘अनुर्लक्षणे’, ‘कर्मप्रवचनीश्रुते द्वितीया’ । ८. इन् परत्वेन
कस्कादित्वात्पः । ९. ‘उपाध्यमः स्वकरणे’ । १०. ‘तृतीयायै’ ।

पसरा भवतोर्भगिनी, उपैनामन्या नार्यः, शापपरिभ्रष्टौ च युवाम् । अस्याः पुत्रप्रसव-
समकालमेव भवतां शापविमुक्तिः । एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् स्तोत्रैरेव दिवसैः
श्रुतार्था मामसूत । तत्क्षणमन्तरिक्षादुदभूदियं चाणी यद्भवच्छापविमुक्तिकारो
गणावतारोऽयं जातः । अन्वेन मर्त्या, गुणाढ्यो नाम ब्राह्मणोऽयम्, भूलोके
जनं जनमभि कीर्तिरस्य प्रसरिष्यति इति । किञ्चित्कालानन्तरमेव मे माता
मातुलौ च क्षीणपापाः पञ्चत्वं प्राप्ताः । किन्तु बालोऽप्यहं स्वं शुचेऽसमर्प्य स्वावष्ट-
भेनैतस्ततः पर्यटन् सर्वा विद्याः परिसमाप्य स्वदेशमायातः प्रसिद्धिमगमम् ।

एकस्मिन्समयेऽहं सशिष्यः प्रतिष्ठितं नगरं प्रविश्य तत्रत्यानो परापराणां
पौराणां विविधा वार्ताः समाकर्णयन्, प्रतिपद्यं सकृतकौतुकानि चावलोक्य-
स्मिन्सदनसदृशं राजप्रासादमासादयम् । तत्र च शिष्यैर्निर्दिश्यमानवरमाऽन्तः
समाविष्टोऽहमास्थानस्थितममरैः सर्वतः परिवारितं वासवमिव शर्ववर्मप्रभृतिभिः
स्वमन्त्रिभिः परिवृत्तं रानसिंहासनमासीनं राजानं सातवाहनमपश्यम् । तत्र
राज्ञे विहितस्वस्तिकारं विष्टोपविष्टं मां स्तुतिपूर्वकं शर्ववर्मादयः 'देव, अयमेव
जगद्विषयाता, सर्वानवद्यविद्याविद्योत्तितान्तःकरणः, विविधगुणगणाढ्यो गुणाढ्य'
इति राज्ञा पथ्यन्धीचयन् । राजा चापि निजमन्त्रिभिः सुस्तुतं मामाकर्ण्यति-
प्रीतः सकृत्स्य निजमन्त्रिण्ये भ्ययूयुजत । अहमपि च कृतदारपरिग्रहस्तत्र
शिष्यामभ्यापयन् सातवाहन-राजकार्याणि चानुबिन्तयन् ससुखं भ्यवसम् ।
एतदाकर्ण्य सातवाहननामकरणकौतूहलाक्रान्तमनाः सुमनाः वाणभूतिस्त्वाम-
मकरणहेतुं गुणाढ्यमपृच्छत् । यदाकर्ण्य गुणाढ्य एवं तस्य तत्कौतूहलमपनेतुं प्रारभत-

‘अभवदेको धीनेभ्यो धनद इव धर्मदो, योद्धा, कम्बलदश्च प्राउयराउयो-
ऽयं^१ न्यान् नृपसीशृषो नाम्ना दीपकणिः । तस्य प्रेयसी भार्या शक्तिमती
रतान्तोद्यानसुखा जातु सर्वेण दृष्टा यष्टा । पञ्चत्वमवासायाञ्च तस्यां मासौनु-

१. 'तपोऽधिके च' इति हीने कर्मप्रवचनीयता । २. 'कर्मण्यण्' । ३. 'अवेतृद्धोर्ध्वञ्' ।
४. हीनेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ५. 'अगिरभागे' इति धीप्तायां कर्मप्रवचनीयता ।
६. 'पितृन्धनादुच्छ' इति सूत्रे 'मातुर्दुच्छ' । ७. 'परे चापरे चेति द्वन्द्वे 'द्वन्द्वे च'
इत्यनेन सर्वनामताऽभावः । ८. 'ईदास' इति ज्ञानच आकारस्येत्वम् ।
९. 'सु' पूजयाम् । १०. 'आतश्चोपसर्गे' । ११. 'अतिरतिममणे च' । १२.
अकर्मकधातुयोगे कालवाचकाद् द्वितीया ।

द्विम्बो^१ दीपकर्णिरपुत्रोऽपि विधुर एव धुर राज्यभारस्य विवचन् शैषायुष्को
ब्रह्मचारी न पुनरद्वाहमचिन्तयत् । एकदा राज्याहंपुत्रासद्भावोद्विप्रमानस राजान
भगवान् शशिशेखर स्वप्ने समादिदेश—'अटव्यामटन् त्व कुमारकमेकमवलोक-
यिष्यसि । तमादाय गृहमागच्छे । स ते पुत्रो भविष्यति' । प्रबुद्धो राजा
स्वप्न स्मरन्नतिग्रहष्टस्तमनेहस सम्प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठत् । एकदाऽऽख्येगृष्टोऽ
टव्यामुपमहीध्रं^२ दवीयसीं पद्मोमवगाहमानो मध्याह्ने एकस्य पद्मसरसस्तीरे
तपनतेजस सिंहारूढ पञ्चपवर्षं बालकमेकमपरयत् । स्मृतस्वप्नेन तेन नृपेर्जा-
वतारितबालक एकेनैव च शरेणैव्यापादित सिंह सद्य पुरुषत्वं प्रपद्य राजान्
सम्बोध्योवाच धनदस्य सत्त्वा सातसज्ञो यज्ञोऽहम् । पुरा श्योमचर आन्ती
मुनिकन्यामालोक्य सञ्जातमग्मयोग्मयित मानसोऽह सार्धिभ्यमुपगतस्तस्वी
कृतिपूर्वक गान्धर्वेण विधिना ता पर्यणयम् । अवबुद्धैतदुदन्तास्तद्गान्धवा भावयो
स्वेष्याचारमिममसहमाना 'पापौ, स्त्रेष्ठाचारौ सिंहौ स्ताम्' इत्यशपन्त ।
मुनयश्च पुत्रप्रसवकाल तस्या, तदनन्तर स्वच्छराघात्रपर्यन्त च मम, सायावधि
व्यवधु । अय कालेन सिंहयोनिमापन्नयोरावयोर्दारकेऽस्मिन् जाते साद्य स्वासु-
भिर्भ्यंयुगपतेत्यन्यसिंहौस्तैन्यसवर्धितमिम प्रकृत्या^३ महासत्त्व सुत मत्त ॥
गृहाण । अह तव बाणाहतो विमुक्तो यथाप्राप्तगतिं सुखेन^४ यामि । एवमुक्त्वाऽ
न्तर्हिते सातनाम्नि तस्मिन् गुणके, तस्य बालकस्य 'ओवाचर सप्रसादमासा-
दितमिजप्राप्तादो दीपकर्णि सातेनोदतया बालकस्य तस्य 'सातवाहन' इति
नाम कृत्वा कालेन च समेष राज्येऽभिषिष्यारण्यमाधयत् । सातवाहनश्च सार्ध
भौमो भूपति सन्वृत्त ।

एवमुपशमितसातवाहननामविषयककाणभूतिजिज्ञासो गुणाख्य प्रकृतमनु-

- १ भोविजीभयचलनयो इत्यस्मात् 'श्रीदितो निष्ठायाम्', 'भोदितश्च' ।
२. शैषायु ब्रह्मचर्यमस्येति 'तदस्य ब्रह्मचर्यम्' इति ठजिभृदौ 'इसुसुक्तान्तात्क' ।
३. 'स्वपो नम्' । ४ 'मूलविमुजादिभ्य क'स्ततोऽन्यथीभाव । ५ पञ्च वा पद्मेति
सह्ययाऽन्ययेति यदुक्तीहौ, ढचि पञ्चपाणा वर्षांगा भूत इति 'तमधीष्टोभृतोभृतो
भावीति' प्रकरणे 'वर्षाङ्गु चेति' विहितस्य सस्य ढजो वा 'चित्तवति नित्यम्'-
इति लुक् । ६, ७ 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' । ८ 'चतुर्वर्गादीनामुपसर्गानम्'
इति प्यञ् । ९ 'शरीरावयवाद्यत्' । १०, ११ 'प्रकृत्यादिभ्य' उपसर्गानम् ।
१२ 'भिच्चासेनादायेषु च' ।

सृष्ट्याग्रे वस्तुमेवमारमत—‘स च सातवाहन एकदा वसन्तोत्सवसमये नन्दनेऽ-
मरपतिरिव निजारागे रामो दीव्यन् गाहमानजनतापहारिणि वारिणि रमणीये
जलक्रीडां कर्तुं तत्रत्यवापीमवतीर्णः तत्र ध्यायुचिकायामत्यायताक्षीणां कर-
वारिभिरभितः सिच्यमानो वारणो वशासु इव क्रीडापरवशासु तासु नखद्युति-
वलङ्घमग्भः सिञ्चैस्तदभिपिक्किमसहमानया शिरीषसुकुमाराङ्गया स्वकीयान्यतम-
महिष्योक्तः, ‘देव, मोदकैर्मां ताडयेति’ । तदाकर्ण्य प्रिया मे मोदकैस्ताड्यमाना-
मात्मानमिच्छतीति बुद्ध्या मृपतिर्दुर्वचनकरणे बहुमोदकानानाययत् । ताना-
लोक्य विहस्य साऽभाषत्—राजघ्नं जलान्तरे कोऽवसरो मोदकानाम् ? उदकैर्मां
मा सिञ्च हस्येवमुक्तस्त्वं माशब्दोदकशब्दयोः सन्धिं प्रकरणञ्च नावगच्छसीत्ये-
तावान् मूर्खः । परजनमेजयोऽपि शब्दशास्त्रविदा तथैवं पराजितो राजा समीढः
परित्यक्तजलक्रीडाः, जातावमानः, परित्यक्तकार्यान्तरावधानस्तत्क्षणं निजावाप्त-
मविशत् । तत्र च परित्यक्ताहारविहारः, विवर्जिताखिलव्याहारः, विरहितकुशो-
द्यशयनीयः पाण्डित्यं मृत्युं वा शरणं करवाणीति कृतममा न मनापि शान्ति-
मुपजगाम । अकस्माद्ध राजस्तथाविधामभूतपूर्वावस्थामवलोक्य सम्भ्रान्ते
सर्वस्मिन् परिजनक्रमे क्रमेणाहं शर्ववर्मा च तत्सर्वमवगतवन्तावित्परमदाहृत-
पृष्ठेन हंसाख्येन राजचेष्टकेनावधि यद्वाश्यवमानानुतापजगम्यमग्युनाऽनिशं दम्ब-
मानमामसो नृपो न निशि नेत्रे निद्रया निमीलति । पृतदाकर्ण्याभ्योन्यमालो-
क्याहं शर्ववर्मा च सर्वावरुद्रप्रवेशमपि सातवाहनवासवेरम कथमपि प्राविशाव ।
निकटोपविष्टेन च मया तदस्वस्थावस्थाहेतुमनुयुक्तो नृपोऽविकलसकलेन्द्रियोऽपि
वाचा विकल इवानुत्तरयमेव मौनेन मुनिरिव तथैव तूष्णीकामास्त । किन्तु तत्तरश-
र्ववर्मणि ‘देव, शर्यानेन मयाऽद्य इष्टं यज्ञभसोऽम्बुजमेकं द्युतम् । तच्च दिव्येन
केनचित् कुमारेण विकासितम् । तस्माद्यिर्गता भवलाभरैका दिव्या स्त्री तत्क्षणमेव
भवन्मुखं प्रविष्टा । इत्थं स्वप्नैर्गहं प्रतुष्टः मन्ये, सा स्त्री साक्षात्सरस्वती देवस्य
वदनं प्रविष्टेति’ । इत्थं निवेदितमिजस्वप्ने, भग्नमौनमुद्रः सातवाहनः साकृतं
मामवदत्—‘प्रियानेन शिञ्चमाणः पुमान् कियता कालेन पाण्डित्यमभिगच्छतीति
त्वयाऽहं वाच्यः । यतो हि तेन विनैया सम्पन्न रमणी रमणीगणयुक्तस्यापि मे

१. दिवः कर्म चेति करणसंज्ञापवादात्कर्मत्वम् । २. ‘कृत्रो हेतुताच्छील्यानु-
लोभ्येषु’ इति करोतेष्टः । ३. ‘यजेः सञ्’ । ४. ‘यिनाङ्गविकारः’ । ५. ‘इत्थंभूतलक्षणे’ ।
६. लटः शत्रुशानचाविति शानच् । ७. ‘स्वपितृपोर्नञिङ्’ । ८. ‘यजयाचेति नङ्’ ।

सम्पन्नकर्मनीयरमणीव विरक्तस्येति । काष्ठस्याभरणानीव विभवा न मे मूर्खस्य शोभासर्वार्द्धिनः । एतदाकर्ण्य तस्य राज्ञो वैदुष्यासादनो क्लेशा सत्ता नानोऽहमवदम् 'देव अग्न्यासेन सर्वं सिध्यतीत्यल चिन्तया । यत्नेनोद्गन्धिं पुष्परस्य निलतैलमिव मूर्खातिमूर्खोऽप्युपलब्धवैदुष्यस्योपैस्तुहते । व्याकरणं हि सर्वविद्यानां मुक्तम् । तच्च नरैर्द्वादशभिर्वर्षैरभ्यस्यते । किन्त्वहं त्वा तद्वर्षं पटुकेनैव शिक्षयिष्यामि । एतदाकर्णितशर्ववर्मा, सहसा सेष्यमभाषत सुखो धितो जन कथमेतच्चिरमेव बलेश कुर्यात् इति हे देव, त्वामहं मासपटुकेन शिक्षयिष्यामि तद् व्याकरणमिति । एतेनासम्भाष्यमानेनारमानमुच्चैर्ह्य प्रदर्शयन्तं कृपाऽहं तमबोचम्—यदि मासपटुकेन त्वया देव शिक्षितं क्रियेत तदा संस्कृत, प्राकृत, देशभाषात्रेति मनुष्यसम्भव भाषात्रय मया सद्यः परिश्रयः कुर्यात् । शर्ववर्मा चैतदाकर्ण्यवदन्न चेदहमेव कुर्याम्, द्वादशान्दान् यावत्तव पादुके शिरसा बद्धस्ते यज्ञवर्द्धता कुर्याम् । एतन्मयोऽन्य विभर्त्स्यै निर्गतशोराश्रयोहभयतः सिद्धिं माया राजा समुपलब्धवासासन्न स्वासने समधसत् । शर्ववर्मा च तां सुदुस्तेरा प्रतिज्ञां तृतीयं सानुशय सर्वं स्वस्त्रियै शसित्वा सक्ते चास्मिन् एकन्द्रेण विनाऽन्या गतिमपरयन् तस्या एव त्रियामाया पञ्चार्द्धं भागो प्रस्रियत एकन्द्रेण प्रस्रियाद्विषया यातैकमप्य, कृतमौन शरीरनिरपेक्षेण ^{११} तपसा सन्तोषितान् कुमारार्थपेत्सितवरमुपलब्धगतश्चिन्तितोपस्रियता सर्वा विद्या राज्ञे प्रदत्तवा निति नियतैरेव ^{१२} होमिर्भूष सर्वशास्त्रपारङ्गमो बभूव ।

इत्थं राज्ञोऽल्लिलविद्यालभ समाकर्ण्य सर्वं तदीयं राष्ट्रमात्मन्दमनन्दमविन्दत्, राजा च 'गुरुरिति' राजाहंरत्नराशिभिरर्चिषा शर्ववर्मणोऽनुनमंदाकूलविभिवेशितं महकण्ड्वविषयराजधानीम्, मोदकैरित्याद्यभिहितवत्यै विद्यागमप्रेरणावमानेन तन्मौषर्यमपसारितवत्यै तत्राश्रयै सर्वसपत्नीषु प्रार्थनीञ्च प्रीत्या प्रायच्छत् ।

- १ 'सज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि' । २ गन्धमानापिक्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' । ३ गन्धरवेदुरपूतसुसुरभिम्भ' । ४ 'स्नेहे तैलम्' । ५ 'कृमि प्रतियत्ने' । ६ 'अपवर्गेतृतीया' । ७ 'कत्वाच्च' । ८ 'प्रियवशेवद खच्' । ९ 'ईपद्दु सुपु०' इति खल् । १० अपरश्चासावर्धयेति विग्रहे पूर्वोपरेति समासे 'अपरस्यार्धे पञ्चभावो वक्तव्य' इत्यपरस्य पञ्चादेशः । ११ हेतौ, तृतीया । १२ 'अपवगे तृतीया' । १३ 'गमे सुपि वाच्य' इति खच् । १४ प्रधानस्य भाव इति व्यग्रन्तत्वेन धित्वान् ङीप् 'हलस्तदितस्येति' यलोपः ।

सर्वस्मिन्नेव सजातेऽवलम्बितमौने मयि च द्वितीयस्मिन्नहनि राजान्तिक प्रात
रित्वनि, कश्चिद्द्विज स्वैयकृतश्लोकमेकमपठत् । यद्वाकर्ण्य राजा सम्यक् सस्कृतया
गिरैकैकं मन्त्रं स्पष्टमन्वाचष्ट येन च तत्रस्था सर्वे जना प्रमुदिता सजाता ।
तदनन्तर राजा सविनय पृष्ट शर्ववर्मा स्वस्मिन् कृत देवानुग्रहप्रकारमेव सवि
स्तरमुपवर्णितवान्—‘देव, इत इतोऽहं हीनाहार, सयतग्याहार, परित्यक्त
बन्धुबान्धवजायाकायादिमाय, तीव्रतप कृशकृन्तकाय, नि सप्तोऽश्वनि
धरण्यामेकत्र न्यपतम् । तदा जाने, कश्चिच्छक्तिहरत्त पुमानेव मामेव विस्पष्ट-
माचष्ट ‘पुत्र, उत्तिष्ठाभीष्ट सर्वं ते सम्प्रास्यते’, इति । तेनाह तदा सुधाधारा-
सारससिक्त इवानुभूताशानायोदन्य इवामवम् । तदनन्तर देवस्य स्तमीप्य
प्राप्य भवस्यासक्तचेतसे स्त्राया गर्भगृहं प्रविष्टाय मे प्रभुणा स्कन्देन दर्शनं दत्तम् ।
मुखं च मदीय साक्षात्सरस्वती प्रविष्टा । अयं भगवान् पद्मानन पद्मभिरामनै
‘सिद्धो वर्णसमाज्ञाय’ इति सूत्रमुचैरयत् ।

तदाकर्ण्य मानवसुलभचापलेन मयाम्पूह्योत्तर सूत्रमुदितमिति देवो मामेव-
मब्रवीत्—यत्स्वयं चेत्वं नावदिष्य शास्त्रमेतत्पाणिनीयोपमर्दकमभविष्यत् ।
अधुना चैतत्स्वतन्त्रत्वात्कातन्त्राक्यम्, मद्वाहनस्य कलापस्य च नाज्ञा कलापक-
मिति प्रसिद्धिं यास्यति । एवमभिनव लघुशब्दशास्त्र प्रकाश्य स भूयो मामभाषत
यद् युष्मदीयो राजा पूर्वस्मिन्नहनि भरद्वाजमुनिशिष्यो महातपा कृष्णनामा
मुनिरासीत् । तुल्याभिलाषा मुनिकन्यकामेकामालोक्याकस्मात्कन्दर्पशरशरभ्यतां
गत स मुनिभि शप्तोऽधुनाऽवतीर्णः । तस्य देवी भविषु स मुनिष्यकाप्यव-
तीर्णा । इत्थमृष्यवतारो नृपतिरयं सातवाहनस्त्वयि दृष्टे त्वदिच्छयैवावाससर्वं
विद्यो भविष्यति । एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते देवे, गृहीतदेवलतण्डुलबलोऽहं बहिरागच्छम् ।
अल्पमात्रा अपि भक्षिता बुभुक्षावार्धं निस्ते च तण्डुला मया मार्तेऽनुदिनं भुज्य
माना अपि तावन्त एवेति चिन्तयिमाणचेता क्रमेणाहमिहायात् ।

१. ‘अन्येभ्योऽपि द्रश्यन्ते’ इति कनिषि ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ । २. ‘स्वयं
क्तेनेति’ समास । ३. ‘एक बहुव्रीहिबत्’ । ४. जहाते क्ते ‘युमास्थागापाजहा
तिसाहली’तीत्ये ओदितश्चेति जरवञ्च । ५. निवासचितिशरीरेति घञि कुबम् ।
६. ‘अनुनासिकस्य किञ्चलो कृदिति’ इत्युपधादीर्घः । ७. ‘आतश्चोपसर्गः’ ।
८. चतुर्वर्णादिवात् घञ् । ९. ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ । १०. ‘अन्येभ्योऽपि द्रश्यन्ते’
इति ओण्टधातोर्वनिषि, ‘विङ्गनोरनुनासिकस्यात्’, भवादेशः ।

एव स्ववृत्तान्तमुक्त्वा विरतवचसि शर्व्वमणि, हर्षोत्कर्षाकृष्टस्वान्त सात-
वाहन सिद्धासुरदतिष्ठत् । तददृष्टिवर्द्धवाभ्रदुपजातवैलक्ष्य कृतमौनोऽह व्यवहार-
बहिष्कृतस्ततो गच्छन्नचिच्छन्नमपि भूपति सातवाहन प्रणामेनैवामन्य शिष्यद्वया-
नुगतो नगरात्तरमाजिर्गत्य कृततपोद्वितीयो निश्चयो विन्ध्यवासिनीदर्शनार्थमायात-
स्तस्वमोपदेशेन त्वद्विरचया भीषणामिमा विन्ध्याटवीं प्रविष्टो गृह्णामभीर्षा
पिशाचानामगोभ्यालापान् दूरादाकर्णयमिति मयेयमा ममौनमोक्षसाधनभूता
पिशाचभाषाऽभ्यस्ता । तेभ्य एव च त्वामुज्जयिनीगतमाकर्ण्य भवतेऽद्यावद्वन्न
न्यवसम् । भवन्तस्त्राद्यावलोक्य चतुर्ष्वाम् भूतभाषया सम्पादितस्व स्वागतेन मया
स्वजाति स्मृतेरपेतस्मिन्नमन्येतदन्तो मधुदन्त ।

पुनर्वाक्यं काणभूतिर्गुणाक्षमुवाच—‘आम्, उज्जयिन्या भूतिवर्माक्षो
मदीय सखा वर्तते । त द्रष्टुमेव तत्र गत, तरमाद्वगतारमशापमोक्षसाधनभूत-
त्वदागमनोऽहमिहायात इति तुभ्य रोचमाना ता पुष्पदन्तोदिता कथा कथयामि ।
एवमुक्त्वा स सप्तकथामयीं दिव्या कथा कथयामास । ताञ्च पैशाच्या भाषया
सप्तभिर्वर्णैर्गुणाक्षो लक्षसप्तश्लोकैः ‘मैना विद्याधरा हार्षुरिति’ धारणयाऽटव्या
मध्यमावादारमशोभितेन लिलेख । गुणाक्षनैवमुपनिबद्धा महाकथा इद्वैव मुक्तशाप
काणभूति ‘भगवन्निम शापमोक्ष स्व मह्यमधारय’ इति प्रदर्शितविनयो निजा
गतिमगमत् । तत्सहचारिणस्तत्रत्या अन्येऽपि पिशाचास्ता दिव्या कथामाकर्ण्य
दिवमुपजातु । तदनन्तरमिव दिव्योमेशोक्तबृहत्कथा भुवि कथं प्रतिष्ठापनीया,
कोवाऽस्यै स्पृहयास्तु, न को वास्यायै सुयिष्यति कस्मै वा तावदिमा समर्पये इति
चिन्तयन् महाकविर्गुणाक्ष स्वपुस्तकं दत्वा गुणदेव नन्दिदेवाभिधस्वशिष्यौ
सहान्तनकाक्षरसिकस्य सातवाहनस्यान्तिक प्रेषणमास । स्वयं च प्रतिष्ठान-
पुराद्विहि कृतसङ्केत उद्याने तस्थौ । तौ च शिष्यौ तत्र गत्वा गुणाक्ष्य कृति-
रेवेति कथयित्वा पुस्तकं सातवाहनायादर्शयताम् । किन्तु स तदाकृती तौ शिष्यौ
पिशाचभाषोपनिबद्धा शोणिताक्षरविन्यस्ता ता बृहत्कथाञ्चावलोक्य विद्वन्मात्री

१ इष्टिरेव वडवा तस्या भ्रशते ‘किप् च’ इति ब्रह्मभ्रस्तेति परवे जरवम् ।

२ ‘क्रियया यममिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्’ । ३ ‘दृश्यमाना प्रीयमाण’ ।

४ ‘धारेस्तमर्ण’ । ५ ‘स्पृहेराप्सित’ । ५ ‘बुधदुहेर्ष्यासूयार्यानां य प्रति कोप’ ।

६ आत्मानं विद्वास मन्दते इति ‘आममाने खश्च’ इति णिनि, वसुधसुध-
स्वनद्वहो द इति सस्य दत्वे तस्यानुनासिकत्वम् ।

निजलक्ष्मीमदोन्मत्तोऽवहेलया परावर्तयदिति द्वावपि शिष्यौ परावर्त्य गुणाढ्याय यथावृत्तमवर्णयताम् ।

तदाकर्ण्यतिखिन्नो गुणाढ्यः तत्त्वज्ञेनैवमवज्ञातः सशिष्यो नातिदवीयसि विविक्तारण्यरम्यभूमिभागे विहिताग्निकुण्डः सत्राग्नावेकैकं पत्रं वाचयित्वा भृगपक्षिणः श्राव^१ श्रावं स्वशिष्याभ्यामभीप्सतां रत्नोत्पललोपनिबद्धां नरबाहन-दत्तकथामेकामवशेष्यावशिष्टं ग्रन्थरत्नमाशुशुचणौ प्रचिक्षेप । तमेवं दिव्यां कथां पठन्तं दहन्तं च तत्रत्या निखिला अप्यारण्यकाः सारङ्गवराहमहिषादयः परित्यक्त-दृणाहाराः बद्धमण्डलाः पथ्यचारयन् ।

अत्रान्तरे ■ राजा सातवाहनोऽस्वस्थो जातः । तदस्वस्थताहेतुश्च वैद्यैः शुष्कमांसोपयोगो निरणायि । तस्मिन्मित्रमाचिक्षाः सूदास्तथाविधमांसदायिनो^२ तदुत्तरदायित्वेऽतिष्ठिपन् पृष्टाश्च लुब्धकास्ततो नेदीयसि गिरी पत्रमेकैकं पठित्वाऽग्नौ क्षिपतो द्विजस्य कथां श्रोतृणामखिलधनौकसां स्ववृत्त्यर्थमन्यत्र गमनाभावेन निराहारत्वाच्छुष्कमांसत्वं सम्पन्नमिति व्याजहुः । तच्छ्रुत्वा तान् व्याधाननुगम्य स्वयं सातवाहनस्तत्र गतो जटाभिः समाक्रीर्णं सबाष्पमृगमप्ययं गुणाढ्यमपरयत् । नमस्कृत्य च तं तदखिलवृत्ताभ्यं महीपतिर्ज्ञातुमाचकाञ्च । सोऽपि च ज्ञामी मूलतः सर्वं भूतभाषया तमाचक्षयामिति गणावतारं तं ज्ञात्वा पादानताय नृपाय हरमुखोद्गतामवशिष्टां तां कथां तस्माद्याचमानाय दत्त्वा स्वशिष्यौ च तद्व्याख्यातृत्वे निवृत्त्य नृपमामन्त्र्य योगशक्तिपरित्यक्ततनुगुणाढ्यः शापनिर्मुक्तो दिव्यं निजपद्मवाप ।

सातवाहनश्च नरबाहनदत्तमयीं तां बृहत्कथामादाय निजनगरमागतस्तत्र-गुणाढ्यशिष्यगुणदेव-नन्दिदेव साहाय्येन-कैलासे शम्भुमुखात्पुष्पदन्तम्, वररुची-भूताञ्च तस्माद् भूतले काणभूतिम्, काणभूतेश्च गुणाढ्यम्, गुणाढ्याञ्च परम्परया प्राशामात्मानम्-तद्व्याख्यातारुतकथां तत्पूर्वजवर्णनानुक्रमेणेत्यमादृत्याश्चकार—

इति गुणाढ्यवृत्तान्तः

उदयन-कथा

(उत्पत्ति)

अस्ति वत्सेषु कौशाम्बी नाम नगरी, तस्या पाण्डवान्वयसम्भवो विष्णुमती-
पत्नीक शतानीको नाम राजाऽभूत् । तेन, पत्न्या सह विस्त्रब्धव्याहार विहारै-
र्यापितास्वपि बह्वीषु निट्सु, न पुत्रमुखावलोकनसौभाग्यमलम्भीति सुता
सन्नायलेद्विन्नचेता एकदा विमलदिग्धि, शारदेऽङ्गि, स्वजवेनै गहरमन्तमप्यधरी-
कुर्वन्तमर्थन्तमारुह्य, परनिरासनपरशरासनवरकर, परभूतप, समन्तत शकुन्तर-
वनिरन्तरदिगन्तरमल्लिख्यकुलशरण्यमरण्य शृगदार्य गत, शाण्डिल्यमुनिना
सह परिषयमलभत । आभाषणप्रसङ्गेन च मुनिर्भूपते पुत्राभावजन्यदशाया
दपालु कौशाम्बीमागत्य पुत्रेष्टियाजिमैस्तस्य पत्नी मन्त्रपुत चर्ह प्राशयदिति
यथासमयमन्तर्बन्ती शतानीकपत्नी, अभङ्गुरशुभयुताविकासमये समये,
सहस्रानीकसञ्चन सूरु सुपुत्रे । शतानीकरतेनामिता मुदमादधानोऽतिक्रा-
न्तशैशवस्य विविधशास्त्रोपशास्त्राङ्गारपारदर्शन सहस्रानीकस्य राजहूँषा
निश्चिन्तो बभूव ।

एवमतिश्रामासु दिवसेषु, सम्प्रवृत्तेऽसुरैर्निर्जरसा सङ्ग्रामे शतानीकाय हुरा-
साहा साहाय्येऽङ्गया विसृष्टो मातलि समापयावितिनृपतिर्मन्त्रिमुल्लस्य युगन्ध
राट्यस्य सेनापतिप्रधानस्य सुप्रसीकामिधानस्य चाभिभावकत्वे समर्पितस्वसूनुसा
न्नायशासनोऽपरपाकशासनो यथा, करधृतपरासनशरासन, सूरमैग्यान् अशुरान्
सग्रामे सहस्रं सत्वर मातलिना सहामरावतीमाजगाम । तत्र च सहस्राद्यप्रत्यक्ष
मेव धराधुरापाट्, सायुगीन शतानीक, उत्पत्तत्त्वबन्धवन्धुरे समरे सहस्रशोऽसु
रान् तत्साहाय्यसहितानहितान् यमदष्टादींश्च यमदष्टाऽतिथीन् विधाय, सहयुष्वा^१,
स्वयमपि महाध्वाध्वनीन सँस्वकृते । मातल्यानीतधीतासुदेह प्रियतममवलोक्य

- १ 'ह सि धुट्' । २ 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध' अत 'दिव
उत्' इत्युत्वाभाव । ३. 'ऋदोरप्' । ४ 'द्विपत्परयोस्तापे', 'लचि इस्व' ।
५ 'करणे यज' । ६ गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् । ७ 'अजमासभिदो धुरच्',
'चजो कुविण्यतो' । ८ 'दशो कनिप्' । ९ 'राजनि युधिष्ठिज' । १० 'आत्म-
माने लश्च' । ११ 'प्रतिजनादिभ्य लज्' । १२ 'सहेच' इति कनिप् ।

मान स बाल चत्रियोचितैरखिलसस्कारै ससृज्य सर्वाभिर्विद्याभिधनुर्वेदादिभिश्च
जमदग्निना रयनीयत । मृगावती च वरसस्नेहास्वकराकृष्टसहस्रानीकनामाङ्कित
कटकैः तस्य करो चलयोऽकृत ।

एकदाऽऽलेटके उदयनोऽटव्या शबरगृहीत सुन्दर सर्पमेकमवलोक्य तस्मिन्
द्रपालुस्तन्मुवाच यं शबरमभिहितवान् किन्तु सोऽवादीत्—प्रभो, एष सर्प
मदीया जीविका । विपन्नपूर्वपद्मेन मया मन्त्रीपथिवलाद् अवष्टब्धोऽयमटव्यासु
पलब्ध । इमं खेलायन्नेवाह वर्ते । एतदाकर्ण्य त्र्यागी उदयनस्त जननीवद्
कटक तस्मै शबराय दत्त्वा पन्नग तममोचयत् ।

गृहीतकटके च गते शबरोऽतिप्रीत पन्नग उदयनमुवाच—‘महात्मन्, अहं
वासुकेर्ज्यायान् भ्राता वसुनेमिर्नाम, त्वमिमां म सरञ्चिता वीणा गृहाण, एव
तेनोक्त आसुवीणोऽतिप्रीणं उदयन स्वमातरमागात् । इतः स शबरश्चोदयन
प्रदत्त राननामाङ्कित कटक विपणी विक्रीणानो रात्रपुरपैर्निगृह्येनैसम्भ्रमणीत,
‘कुतस्तदयैष कटक उपलब्ध’ इति राज्ञा सहस्रानीकेन सद्गुरु पृष्ट शबरस्तदा
गमप्रकार सविरत्तर वर्णयामास, तदानीमेव दिव्यया वाण्या ‘राजन्नधुना स ते
पाद वीण, जमदग्नाश्रमे त्वदीया जाया मृगावतीवार्नी पुत्रवती वर्तते’
इवमुक्त सहस्रानीक समुपलब्ध प्रियत्रायाज्जातोदन्तोऽनुभूतातिमुक्त, प्रियतमा
वासिसमुक्त, त शबरमेव पुरस्कृत्यापरेद्युद्दयाचलमनुप्रवस्थ ।

अथ समतिक्रान्तदधीषोऽव्यनऽनुभूयमानातिश्रान्तये दिने तस्मिन्नेकस्मिन्
कासारतटे कृतवसतये, भूर्पतये साय सेवासलम्न सगतकाभिध कथक काञ्चन
मनोविनोदिनी कथा कथयितुम् प्रतिशृण्वन्नवादीत् ‘देव, अलमत्यनुतापेन, आसन्न
एव ते देव्या सगम । सयोगवियोगसूत्रसम्बद्धा हि प्राणिन इत्येतत्सम्बन्धा
कथामेका शृणु—

एव भुवाणाय सगतवायानुगृणन् नृपतिविस्तरेणेमा कथा श्रोतुमवहितमना

१ पृथ्वातो ज्ञानचि आने मुक् । २ पञ्च पतित गच्छतीति विग्रहे
‘सर्वत्रपन्नयोरपसख्यानम्’ इति ड । ३ सगृचानुरुधेति विष्णुः । ४ त्वा
दिभ्य इति नञ्चे, णत्वम् । ५ इनस्य समेति विग्रहे ‘सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा
इति नपुसकत्वम् । ६ ‘प्रत्याह्म्या शुभ पूर्वस्य कर्ता’ इति चतुर्थी ।
७ ‘अनुप्रतिगृण्य’ ।

बभूव—भासीत् पुरा मालवे यज्ञसोमाख्यो विप्र । तस्य कालनेमि विगतभयना-
मानौ द्वावतिजनप्रियौ पुत्रावुत्पन्नौ, पितरि^१ मृते तौ तीर्णशैशवी^२ भ्रातरौ विद्यावासि
कामनया पाटलिपुत्रकं प्रययत् । तत्र समुपात्तविद्ययोस्तयोस्तदुपाध्यायस्य
देवशर्मण सुताभ्या परिणीतयोश्च तयो कालनेमिरितरास्तत्रत्यान् धनाद्व्यानव
लोक्येर्ष्यापर कृतवतोऽप्युत्तमेराहवनीयद्रव्यैर्लक्ष्मणीमियात्, सन्तुष्टा च सा
साक्षात्समभाषत—‘त्वमनल्प धन सार्वभौम पुत्रश्च समवाप्स्यसि, किन्त्वमपं
कलुषितामवृत्तिर्हि भियं^३ त्वमहौपीरिति^४ चौरसदृशो बधोऽगते ते भविष्यति’,
एवमुक्त्वा श्रीरन्तरधात् ।

कालक्रमेण कालनेमिरप्यपरिमितधन समुत्पन्नसूनुश्च सजात, पुत्रस्य च श्रीव
राधासिमाकलव्य भियै^५ श्लाघमान कालनेमिस्तस्य श्रीदत्त इति नाम चक्रे । क्रमा
द्यौवनमवतीर्णं श्रीदत्तो, विप्र सन्नप्यस्त्रेषु, बाहुयुद्धेषु, चाप्रतिम वृथित्या सँवृत्त ।
कालनेमेभ्रातृविगतभयस्य च भार्या भुजङ्गदृष्टा चष्टेति तीर्थार्थी स देशान्तरमियाय,
कालनेमिपुत्रस्य श्रीदत्तस्य च तदानींतनगुणशभूषतेर्वल्लभशक्ते पुत्रेण विक्रम-
शक्तिना मैत्री समजायत, किन्त्वतितरस्वितया, तस्याभिमानिवेत्त दुर्योधन-
भीमयोरिवानयो सहवास शैशवे समवर्तत, अनन्तरश्च विप्रस्यास्य वज्रमुष्टि
बाहुशालिनामानौ द्वाववन्तिजौ चत्रियौ मित्रतापन्नौ, अधान्येऽपि गुणप्राहिणो
वाहिणार्या मन्त्रिपुत्राश्चास्य मैत्रीमापन्ना ।

एकस्मिन् प्रार्थुषिके^६ दत्ते श्रीदत्त सराजपुत्र सान्धमित्रश्च विहर्तुं जाह्नवी-
तटमात् । तत्र राजपुत्रभृत्यास्त राजसुत स्वभूष चक्रुरिति श्रीदत्तोऽपि तत्काल
निजमित्रै राजा फलिपत्, मृतेन सजातरोषो राजपुत्र आहवाय तमाद्य प्रवीर
विप्रवीरम् आहूहाव । किन्तु श्रीदत्तेन बाहुयुद्धे राजपुत्रो निजित इति प्रकारान्तरेण
समृत्वो राजपुत्रस्तमजिघासत् । राजपुत्रस्यैतदभिप्राय ज्ञात्वा शङ्कित श्रीदत्त
समित्रस्तत्समीपादवासरन् मध्ये गङ्गाजलौघन द्वियमाणा काचिद् क्षिप्रमवलोक्य
जलात्तामुद्दिधीर्षुर्बाहुशालिप्रभृतीन् पटपि स्वसत्तान् तत्रैव स्थापयित्वा तरङ्गिणी-

१ ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ । २ ‘यत्र कर्मण करण सज्ञा सम्प्रदानस्य
च कर्म सज्ञा’ । ३ ‘त्रियया यममिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्’ । ४ ‘किन्त्वचिप्रच्छया-
येति भिधातो क्तिप्, दीर्घश्च’ । ५ ‘श्लाघद्बुद्ध्याशपाज्ञीप्स्यमान’ प्रिय स्तुवलि-
त्यर्थ । ६ ‘प्रावृषष्टप्’ ।

साक्षिको^१ मार्गे विश्राम कुर्वन्तस्मान्मृगावतीमाच्छ्रियाधमारोह्य सत्वरमित्वैरो-
 यभूय । श्रीदत्तस्तमनुसरन् साज्ञा कार्यस्य सिद्धिश्चानाकल्प्य 'चोर । चोरै^२ ॥ अलमह
 तुभ्यमिति कस्तृणाय मन्यमानोऽह त्वामेव हन्मीत्युक्त्वा पादैकगुल्फेन तमा
 गृह्णानो भ्रामयित्वा पापाणे चैकस्मिन्निति सञ्जर्णयन्नभ्येषा परेषामधिका
 दिशि दिशि कार्दिशीकता दिदेश । समुपाचतस्तसिश्च मृगावत्या सह पुरस्तसार ।
 किन्तु नातिद्विष्टमार्गगमनान्तरमेव प्रणित पतितोऽश्वोऽसून् विजहौ ।
 एतस्मिन्नेवावसरे मृगावती उद्व्याज्ज्यातिक्वपीडिताऽभवदिति श्रीदत्तस्ता
 तत्रैव परिस्पृश्य प्रतिपद् पय पर्यन्वेपणपरोऽपि नाऽऽसाय सलिल समवाप ।
 अस्तमिते च भगवति गभस्तिमति समवाससलिलोऽपि परावर्तमानो मार्गं
 परिभ्रष्टोऽटायामटाव्यापर एव क्षपिततरुषु प्रातस्तत्रागतो मृगावतीविरहित
 तत्स्थानमवलोक्य भूमिस्थापितनिजखड्गमृगाङ्कस्तामितस्ततोऽवलोकयितुं तस्मै
 क्रमाहरोह । एतस्मिन्नेव काले तैनेव पश्चा गच्छन्नेक शवरस्तस्य त खड्गमुपाद-
 दाविति तमवलोक्य वृक्षादवरुद्ध श्रीदत्तस्तस्मान्मृगावतीवृत्तान्तमपृच्छत् । शव
 रोऽवादीत् यासा मम पुरे वर्तते, त्वमेभिर्मम सार्थिभिस्तत्पुराय गच्छ । अह
 तत्रैवागत्य तव खड्गमिम दास्यामीति । एतदाकर्ण्य तत्र गत श्रीदत्तोऽश्व-
 परिभ्रात्या चण निददौ । सुसोपितश्च स निगदितपादमात्मानमुपलभ्याति-
 चिन्तोपरवशस्तत्रागतया मोचनिकानामकभुजिष्ययाऽभिहितो यदिहागच्छता
 त्वया न समोचीनमाधरितमिति । कार्यपरवशोऽन्तार्थं स शबर श्रीचण्डनाम-
 कोऽद्य बहिर्गत । आगमनसमकालमेव स ते देहेन देव्यै बलिमुपहरिष्यति ।
 एतद्व्यमेव त्वमिह विन्याटवीत समानीत । अस्तीदानीमेक एव तव मोचो
 पाथो एव सुन्दरीनामधेयायास्त्वदवलोकनमदनचिह्नोपज्ञेयायास्तच्छबरसुताया
 भाकाङ्गा पुरये । एतदाकर्ण्य मुमुक्षुकोद्देश्य श्रीदत्तश्रेटीकथनमेव तत्कालोचित

- १ सतिनाचरतीत्यर्थे 'चरति' इत्यनेन ठक् । २ 'इण् नशजिसर्तिभ्य करप्' ।
 ३ वाक्यादेरामन्त्रितस्येति मत्सर्जने द्वित्वम् । ४ नम स्वस्तिस्वाहेति चतुर्थी ।
 ५ 'तृणे च जातौ' इति को कदादेशे 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इति
 चतुर्थी । ६ मयूरव्यसकादित्वात् सिद्धि । ७ 'सह्युक्तेऽप्रधाने' । ८ गत्यर्थ-
 कर्मणीति चतुर्थी । ९ 'चिन्तिपूजिकपिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ् ।

मन्दमानो गान्धर्वेण विधिना तं हस्तेकृत्य प्रतिनिश च तथा सह रममाण
सरनेहमनेहसमं यथाह्वयत् ।

अथ कालेनान्त सर्वा सुन्दरी प्रकाशिताखिलतत्त्वां स्वमातरं कृत्वा जामातृ
प्रेमपरायत्तया तया भीदत्तं मोचितवती । ततः क्षिप्रं निर्गमनार्थं च निर्दिशन्ती तज्ज
ननी, निर्गमनसमये 'न त्वया सुन्दरी विस्मृतिपयातिथीकरणीयेति' तमबोचत् ।
श्रीदत्तोऽपि च मदीयं खड्गस्तव पित्रा गृहीत इति सुन्दरीमुक्त्वा तस्मात् प्रस्थितो
मृगावतीं मृगयमाण पुनरपि स्वाभ्यान्तिमनिश्चासस्यलमवाप । तत्र चागच्छन्त
मेकं स्पाथं प्रदत्तमृगाङ्गवतीपरिचयस्यैवभूताभिजाता काचिन्नारी समवलोकित्वा
ता भवेदित्यपृच्छत् । व्याधोऽवादीत्-‘भाम्, तामहं जानामि, आपदचौरौ दिभ्यो
भीतौ काकिनी साऽस्मात्स्थानात् स्वपुरं नीता । किन्तु युवकशयराकीर्णमेतत्पुरं
मेवभूताया युवते कृतेऽसुरक्षितमित्यवगच्छता मयोपमथुरं नागस्थलनामकं
ग्रामे धर्मादप्रमादतो विश्वदत्तनामकस्यविरविप्रस्य गृहे निक्षेपरूपेण स्थापिता
वर्तते । तदाकर्ण्य नागस्थलमागतो विश्वदत्तवाचितविजयपत्नीकं श्रीदत्तो विश्व
दत्तेनाभिहितो यन्मया सा राज्ञः शूरसेनस्य मन्त्रिपुरोहितगृहे निवासितेति
त्वमिदंवाच तिष्ठ मातस्तरा तत्र गताऽसीति समाकर्ण्य श्रीदत्तस्तत्र उपिततत्त
मित्वा स्वमिषापर्यन्त्येवपरिश्रमादपराजयमानं मातर्मथुरामाययौ । तत्र नगरा
द्वहिरेकस्यां वाण्या दीर्घाश्वमलिनमालिन्यापचिकीर्षया सिन्धुसुरवतीर्णश्चौरनिये
क्षितमञ्जलश्चद्वारं पश्यमेकमलभत । तच्चाद्यालक्षिततद्वद्वतद्वारं म्रिया दिदृक्षु
श्रीदत्तं मथुरां प्रविवेश । तत्र नगररक्षितस्तद्वद्वतस्यभिज्ञानपूर्वकहारावाण्या
चौरोऽयमिदं पश्यन् नगराधिपसमीपमानीतो बधायादिष्टः । परोक्षं पश्चात् प्रवृत्त
दिण्डिमं पश्यन्भीमं नीयमानं तं राजमार्गे मृगावयवलोच्य मन्त्रिमुखयमादयत्
यद्य मे भर्ता पश्यन्भीमं नीयते । एतदाकर्ण्य राजानं विश्वाप्य बधकांश्च तद्वर्धं
क्षिपार्थं स मन्त्री श्रीदत्तमा मगृह्णमानवत् । पारस्परिकसलापप्रसंगेन सजाते
च पारस्परिकपरिचये, श्रीदत्तं स्वपितृ-यपाद्योरपतत् । अवर्णयन्नाखिलमुद्-तम् ।
सोऽपि चाबोचत् ‘पुत्र, मा मैत्री, ममैका यक्षिणी सिद्धा । सा मया सहस्रपञ्चक

- १ 'नित्यं हस्तेपाणानुपयमने' । २ 'अपादाने पञ्चमी' । ३ भीमार्थानां
भयहेतुः । ४ 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसरयानम्' । ५ 'परानेरसोट' ।
६ 'वारणार्थानामीप्सित' ।

मथानाम्, कोटितसकञ्च स्वर्णस्यादादित्यपुत्रस्य मे तद् क्षेत्रोपयोग यास्यतीति सर्वं तत्तवैव । एतदुक्त्वा स श्रीदत्ताय तद्विषयां मृगावतीं दध्वैकान्ते तमेवमवो-
चत् । अस्य राज्ञः शूरसेनस्य सुताऽवन्तिदेशे नेतव्या, तदाज्ञया तत्र देया चेत्ये-
तेनैवापदेशेनैनां नीत्वा तुभ्य दास्यामीति तदनुगे बले सम्प्राप्ते, मयि च तत्र
वर्तमाने, धिया समादिष्टमचिरेणैव त्वं राज्यमवाप्स्यसीति । कृतैतन्निश्चयौ तौ
पितृभ्यभ्रातृपुत्रौ शूरसेनसुतामादाय तत्र प्रस्थितौ । मार्गे बिन्ध्याटग्याम
कम्भाक्षीरशबरसेनया महत्या शरवर्षिण्याऽवरुद्धाविश्रुभयतः शस्त्रसम्प्राप्ते सम्प्र-
वृत्ते, विहतान्यसैन्यं प्रहारमूर्च्छितस्तस्करापहृतसर्वस्व, श्रीदत्तः शबरपत्नीं
नीतः । तत्र च भीषणे चण्डिकासन्नन्युपहाराय समानीतः तं देवीदर्शनार्थमागता
समुता तत्पत्नीपतिसुता सुन्दरी समपश्यत् । तत्र परिचितनिजपतिका सा
सर्वान् दस्यूनपवार्यं परमानन्दतुन्दिनीं च निजसदनमनयत् । तत्र तर्ष्णाकरोच्चा-
नन्यसम्पत्ते दिवं गच्छतो निजपितुः समवाप्तं सराज्यं स्वोपेत्य तदीयं मृगाङ्ग-
खण्डेति तत्रैव परिणीतसूरसेनसुतः कालनेमिसुतः (श्रीदत्तः) तत्तद्वरनरेश
समपद्यतः । अथ च प्रैष्य प्रैष्य समाहूतौ बिम्बकिसूरसेनावपि ससेनौ तत्रायाताव
धनुस्सम्बन्धौ परमानन्दमविन्देताम् । ताभ्यां श्वशुराभ्यां सहितेनैव च श्रीदत्तेन
जनकवधजन्मन्युहुताशमोऽपि विक्रमशक्त्याहुत्या सन्तर्पितः । एवमुत्तीर्णसकल
विपोगव्यसनार्णवः श्रीदत्तोऽब्धिवलया मेदिनीमवाप्य मृगावत्यासह भुवः पुभोजैः ।

इत्थं धीरधारया अपारयाऽऽत्मशक्त्या समुत्तीर्णव्यसनाक्षुपारा कल्याणतट-
भोजोभवन्तीति तत्रापि च परश्वो वाक्यस्य देवीसङ्क्रमसम्भवः ।

सगतकमुखादेवमाकर्णितकथो नृपः सहस्रानीको दयितासयोगसमुत्सुको
नीतनिशः प्रातरेव प्रिया प्रति प्रस्थितस्तस्मात् स्थानाद् योजनानि वर्तमान-
जमदग्नेराश्रमं कतिपयैरेव प्रयाणकैरवाप । तत्र तं मुनिं प्रणम्य स्वीकृततः कृता-
तिथ्यं भासने समुपाविशत् । मुनिरपि च तस्मै राज्ञे सततया तत्पत्नीं मृगावतीं

- १ अविद्यमानपुत्रस्य (नि स'ततेरिति भावः) । २ 'एवेवानिद्योगे' इति पररूपम् ।
३ 'तुन्दादिभ्य इलच्'त्यत्र चकारादिनिस्ततो ङीप् । ४ 'दयेत्रा च' तदधीनमकरोदिति
भावः । ५ 'पच्यतिषिवसतित्वपतेर्ङ्' । ६ 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदनियमाद्रक्षणार्थे
परस्मैपदम् । ७ 'अनुपसर्गाङ्गिम्पविन्दधारिपारि'-इत्यादिना शः । ८ 'भजो-
पिब' । ९ 'यतश्चाप्यकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी', 'तद्युक्तादभवनं प्रथमा सप्तम्यौ' ।

समर्पयामासेति शापावग्रहविदीर्घोभयद्वयस्थलं सयोगानन्दामृतधारासारेण पङ्किलवमापेदे ।

अन्येद्युः राजा सहस्रानीको जमदग्निमामन्य सजायाजातस्तस्मादाश्रमाः प्ररिपत क्रमात्कौशाग्नीमवाप्य स्वमन्त्रिपुत्रवसन्तकसमन्वद्योगन्धरायणसहायके स्वयवीय सृनायुदयने न्यस्तभारो वर्षीय सचिवप्रियतमासहायो महाप्रस्थानाय हुत हिमगिरिमक्षिप्रियत् ।

इधमवाप्तवत्सराज्योदयनो, यौगन्धरायणादिविश्वस्तसमस्तमन्त्रिवर्गविन्यस्तराज्यभारो, मृगयाया, विशेषेण हस्तिवन्धने, वसुनेमिप्रवृत्तघोषवतीशीणावाद्ने वा समयमतिबाह्व्यम् 'न मे कुलानुरुपा भार्या वासवदत्तया सह वतते, एका वासवदत्ताया चण्डमहासेनमुतोऽजयिन्या विवाहं वर्तते कथं सा प्राप्येति' चिन्तातुरोऽभवत् । तत्र चण्डमहासेनश्चापि मद्बुद्धितुरनुरूपं वापि कोऽपिमर्त्ताऽत्र भुवि नावलोक्यते, एवञ्चास्त्युदयननामकं स तु मे विपश्च इति कथं स मे वरयो जामाता च भवेदिति विचारपरायणोऽभवत् । एव विचिन्त्यैव चण्डमहासेनश्चण्डीमन्दिरमागः प्राप्यचित्तचण्डीकं 'राजघेतत्तव वाञ्छितमधिरेण सम्प्राप्त्यत' इत्यशरीरिणीं वाचमश्रौषीत् । एतेन सुसन्तुष्टो नृपतिर्निजसदनमागत्य मन्त्रिबुद्धदत्तप्रवृत्तपरावृष्टिमनुसृत्य पूर्वं सामैव कार्यसाफल्यमाकलयन् कस्य एवानतपचतुरिमज्जवपाकं प्रैषमेकमुदयनमिति प्रहिण्वसैदमपर्यमादिदेश—'दूत, मद्बचनादुदयनो वाच्यो धन्मवीया पुत्री गान्धर्वे तव शिष्या बुभूषुरिति स्नेहश्चेदस्मासु ते स्यादस्मत्सदनमासायेद्देव सा शिषेलिमेति' । प्रैष्यश्च स्वकर्णदेशात्स्वर्गीनीकृततक्षिदेशकौशाग्नीमनुप्राप्योदयनमवगतचण्डमहासेनसन्देशमकरोत् । समाकर्णिताशिष्टजमोचिततद्वचोऽनुभूतावमाननो च स राजा 'स्वपुत्री मच्छिष्यताम् अभिलाषुका चेद्देवैव प्रहेतव्या सेति प्रतिसमादिशन्नपि तं कौशाग्नीमानिनीपुत्रचण्डसेनमभिप्रेयितुम् यौगन्धरायणेन समं सममन्त्रयत् । परं तच्छुभेच्छुनाऽमुनाऽपुना महाराज, नैतत्सम्प्रतम्, महाप्रभाववान् हि चण्डमहासेन, राजन्वती चोऽजयिनी तेनैव नैरेत्यते । तद्गतं किञ्चिदुपवर्ण्यमानं मया श्रुतिपथमवतार्यताम् इति तदभिप्रेयणयिषानिपिषेयिषुणाऽवाचि—

१ 'एषपतपद्'—इत्यादिना उक्तं, 'न लोकाव्ययनिष्ठति' पक्षीनिषेधः ।

अस्ति मुधापवलिप्रसादा. प्रस्तुतद्वास्वरपताकाभिरुपहसन्तीवामरावती-
मुज्जयिनी नाम भगरी । तत्र शास्थय राज्ञा महासेनोराजसेनि । ॥ चायमेकदा
न मेऽनुरूप खड्गो नापि च कुलोद्भवा भार्येतिचिन्ताकुलश्चण्डिकामन्दिरमागत्य
निराहारश्चिरं चण्डिकामाराधयन्नुत्कृत्य स्वकव्येण हव्यवाहनमयष्ट । तेनाति
प्रीता देवी कौप्पायनी खड्गमेकमस्मै ददती समुवाच—‘पुत्र प्रीताऽस्मि ते, गृहा
णेममसिमस्यसेरस्य साहाय्येन परापराजेयस्त्वम् । किञ्च, अचिरादेव त्वं त्रैलोक्य
सुन्दरीमङ्गारकासुरसुतामङ्गारवतीं भार्यामवाप्स्यसि । यतो हि स्वया स्वकम्पद
वनरूपमतीय चण्ड कर्मकृतमित्यथ प्रभृति चण्डमहासेन इत्याख्याययास्यसीति ।
एवमुक्त्वा प्रदत्तखड्गा देवी समतिरस्यत् । राज्ञा च निजप्रासादमासाद्य
तखड्गप्रभाधेनैरावतकदपस्वकीयनद्यागिरिगजसाहाय्येन च समुख निवसेद्गु
पाध्यायेभ्यो विविधशास्त्रोपदेशानाददानोऽवर्तत ।

एकदा स मृगयायै वन गतोऽकाण्डपिण्डितं वैश तम इव दिवा, घोरघोण
घोगिनमेकमशिलषयीचकार । प्रस्तरतरशरैराहतोऽपि शूकरोऽनवासेमं एव
पलायमानो विलमेकमविशत् । समुत्पृष्टस्यन्दनो जयसेननन्दनोऽपि गृहीत
शरासन शूकरमनुसरन् सुपिरेन्तरं प्रविश्य नगरधरमेकमपश्यत् । तदन्तर्द्वि
र्धिकातटे सविरमय निपीदंश्चातिमुन्दरीं कर्मकामेकाद्यावालोक्त । सा च राजान
मालोक्य प्रेतरसासारधणिणा चक्षुषा जपयन्तीव तदन्तिकमागम्य, ‘कशश्च
कस्मात् कुत आयात’ इत्यादि प्रश्नानन्तरमवाप्तयथासावोत्तरा विमुक्तपैर्यं रोदितु
मारभत । रोदनहेतुमनुयुक्ता च साऽब्रवीत्—‘योऽयं वराहोऽग्नं प्रविष्टः सोऽग्नार
काभिधो वैश्यः । अहञ्चास्माज्जाताऽग्नारवतीनामा कन्या । अयं हि शापक्षोपा
द्राक्षसीभूतो वज्रमयो महासुरस्त्वृणाश्रमातं इति भवन्तं प्राप्तमपि परित्यज्य
परित्यक्तवराहरूपं चण शय्याया विभ्राम्यति । सुप्तोत्थिते चास्मिन् ते श्रेय
इति निश्चप्रचमनुचिन्तयन्त्या मेऽन्त सन्तापकञ्चिता प्राणा बाष्पविन्दुरूपेण
गच्छन्ति । श्रुतैतद्गारवतीवचनो राजा, स्नेहस्ते मयि चेत्प्रबुद्धस्य तस्याग्रे त्व

१ ‘यजे कर्मण करणसङ्गा सम्प्रदानस्य च कर्मसङ्गेतिवाच्यम्’ । २ ‘सर्वत्र
लोहितादिकतन्त्रेभ्यः’ । ३ ‘आख्यातोपयोगे’ । ४ ‘ऊपसुपिमुष्ममधोर’, ‘मयूर
व्यसकादयश्च’ । ५ ‘जनिकर्तुं प्रकृति’ । ६ ‘त्यन्लोपे कर्मण्यधिकरणे च
(शय्यायामुपविश्येति भावः) ।

रदिहि । रोदनहेतुमनुयुज्जानं च तं 'केनापि स्वयि व्यापादिते का मे गतिर्भवेत्'
इति रोदनहेतुञ्च तं वद । एवमुक्त्वा साऽसुरायणी यथानिर्दिष्टमुचरन्ती पित्रा
प्रत्युदतारि पुत्रि मामिकं, सर्वं हि मामकीनं शरीरं दुम्भोलिघटितम् एकञ्च
वामकरे द्विदं तच्चापि चापेन रक्ष्यते । एवं स्वसुतामाश्वासयतो दैत्यस्य सर्वं
भेदं तत्रैव तस्माद्विलीनो नृपः समाकर्णयामास ।

तदनन्तरं स दैत्य उरयाय स्नातः कृतमौनो भगवन्तं हरं पूजयितुं प्रवृत्ते ।
एतस्मिन्नेवान्तरे समावृष्टशरासनेन नृपेण सत्रोपेत्य स दैत्यः रणायाहूयमानः
समुत्थितवानमहस्तस्त चणं प्रतीक्षितुमसंकेतदिति समवासधनुर्विधाविशारद्विभ्रा
राज्ञा तस्मिन्नेव मर्मस्थले धृपद्वेनैकेन हतो धोरं रावं कुर्वन्निरसुरवन्मां न्यपतद् ।
राजा चापि सममद्भारवत्योज्ज्विनीमागत्य परिणीय च तां तत्र तस्यां पालक-
गोपालकनामानौ द्वौ पुत्रौ समुत्पादयामास । ततस्तेन तुष्टस्तुरापाद् स्वप्नेऽवो-
चत् यद् मत्प्रसादादनम्यसदृशीं स्वमेकां सुतां समवाप्स्यसीति कालेनोत्पन्नायां
तस्यां श्योमवाणी तस्योः प्रमद्विप्यन्तं सुतं रतिपत्यवतारं विद्याधराधिपमाद्यु चा-
स्तुषत् । एतेनातितुष्टो राजा स्वप्ने वासवेन दत्ततया स्वप्नवासवदत्तेति
तत्तनयानाम अकार । रतेः^१ प्रति सा चाद्य तद्गृहे मन्यन्तौत्प्राग् रताकरे वर्तमाना
कमलेव विष्णवे प्रदेयत्वेन तिष्ठति ।

एवंविधप्रभावश्चण्डसेनो न सारक्ष्येन पर्यलौकिकदर्शनेर्जयः किन्तु ॥
धीर्बाहे तां तुभ्यं दित्सति निजकीलीम्यस्य गौरैर्धातृवद्वोऽमृष्यकम्पारानेन त्वां
लोभयितु तद्विद्वज्जगद्व्याजेन तन्नाकारयति चेति ।

हरधमाकर्णितवासवदत्तोदयनोदयनः सपदि तदाहृतहृदयोऽपि निजमहा-
कुलीनपयाज्ञ स्तोकात्^{११} प्रपद्यत् ।

इतो दूतमुज्जुतवासेशप्रतिश्रुतप्रतिवैवाचिकश्चण्डमहासेनः कन्याप्रेषणे स्वला-

१. 'भामुरेणसकयानम्' इति प्ले पित्वात् ङीप् । २. 'मामकनरकयो-
रसकयानम्' । ३. 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' । ४. वर्णहृदादिभ्यः त्यज्जे यत्र
चादिमनिच् । ५. 'भुव-प्रभव' । ६. 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः', 'प्रतिनिधिप्रति
दाने च यस्मात्' । ७. 'अन्यारादितरते' । ८. 'अपपरी वर्जने', 'पञ्चम्यपाङ्-
परिभि' । ९. 'उपसर्गस्य' घञ्यमनुष्ये बहुलम्' । १०. 'विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्' ।
११. 'करणे च स्तोत्रारूपे' । १२. 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति स्वार्थे ङ्क् ।

धैवम् श्रुते वत्सेशौत् स्वकन्धाविषयामिलापापूरकानुकूलवरान्तरमपर्यन् उदयनं
प्राध्वं कृत्य तत्रानयनमेव च कर्मणमाकलयन् विहितस्वमन्त्रिपरामर्शो निज-
हरितनडागिरिसदृशम् दारुयन्त्रमयं महान्तं करिणमेकं कारयित्वा विन्ध्याटव्यां
तमतिष्ठिपत् । अन्तःप्रच्छन्नसैन्यं विन्ध्याटव्यां च दारुमययन्त्रबलेनेतस्ततः सञ्चरन्तं
गजमालोदय तद्वन्धनरसासक्तोदयनोपजीविनः सत्वरमागत्य देव, विन्ध्य-
वनादाराद् भ्रमन्निस्माभिरेको जङ्गमोऽचल इति मित्तद्वमोऽपूर्वोऽवलोकित इति
भ्याजहुः । समाकर्णितचारुचारचर्चो विचारद्वगपि तदानीमविचारद्वगिव देवो
वासराजः सुवर्णलक्ष्णे तस्मिन्नान् सन्तोष्य 'नडागिरिप्रतिमहं तं लभेय चेष्ट-
सेनो ध्रुवमस्मद्गणम्बदतां स्वीकुर्यात्' इति तत्प्राप्तिचिन्तापर एव तां निशा-
मनैपीत् । प्रातश्च गजलिप्तयाऽनालोदितमन्त्रिगालोदितः ससैन्यः पुरस्कृततप-
थर्कचारो बहिर्नगरं निगत्यागत्य च विन्ध्याटव्यमिममोभाशङ्कया दूरापसारित-
सकलसैनिकं, घोषवर्ती वीणां दधन्धारमाग्रसहायो विवेश विविधानोकद्वलता-
गुहमादिविस्तीर्णमभ्युपगच्छन् । तत्रोपवीर्णमैकेकाकी तद्गजबन्धनविचाराशान्त-
स्वान्तः संस्थाध्वान्तवशादपरिचितमायागजो गीतरसाभिर्यूतेनोत्कीर्णतालनोपे-
त्योपेय विचलता च कृत्रिमगजेन तसंहार्यैः पृथक् कृत्वा षण्डमहासेनसाम्राज्य-
सीमायाः सुदूरमाकृष्टोऽकस्मात्तत्र यन्त्रमवाद् गजाभिः सुर्य सन्नद्धैः पुरुषैः परिवारितः
सत्ताकृष्टातिरप्रस्थानसर्वज्ञेयि पश्चादागत्यान्वैः सैभ्यै निर्गृहीतषण्डसेनान्तिकमा-
नीयत । षण्डमहासेनोऽपि चावगतैस्तदुदन्तो, निर्जयुक्तोः सुहितः, सतां^{११} गत-

१. 'हृगन्ताच्च लघुपूर्वात्' । २. 'अन्यारादितरते' । ३. 'प्राध्वं बन्धने'
(प्राध्वमित्येतदप्ययं बन्धनेनानुकूल्येवर्तते) । ४. 'तद्युक्ताकर्मणोऽण्'
इति स्वार्थे अण्, वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मत्वार्थः । ५. 'अन्यारादितरते' ।
६. गमश्चेति खच् । ७. 'चिन्तिपूजिकथिकुम्भचर्चश्च' इति युषोऽपवादोऽह् ।
८. चिन्तिपूजि० । ९. गालोदितं वाचां विमर्शः । १०. तत्र कुदालः पथः
इति युन् । ११. 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चग्ये'ति समासविधानसामर्थ्यात् 'बहियोगे'
पञ्चमी । १२. वीणयोपगायन् । १३. 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' ।
१४. 'वृरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च । १५. 'कर्तृकरणाच्चावर्थे' इति गणसूत्रेण असि-
नाहन्तीति विग्रहे णिच्, शतृ । १६. पूरणगुणसुहितार्थेति समासनिषेधः ।
१७. 'पट्टी शेषे' ।

मनुसरत्तच्छ्रगर्थाच्छोष च विनीतवचन, कृतवत्सराजादरादरो, वत्सेशेन समम्
प्राविशदुज्जयिनीम् ।

इतरतदाज्जहाड्वा. पौरा लक्ष्मि वदमिव वत्सेशमाकर्ण्य प्राणपणेनापि
तन्मोचनकृतनिश्चया. समवेत्य राजद्वारं समागत्य केन हेतुना वत्सेशो निगृहीत
इति कोलाहलं कुर्वाणा नितरामधुम्यन् । किन्तु चण्डमहासेनो न मया वत्सेशो
हन्तव्योऽपि तु सन्धातव्य इति तान् समाश्रय्य तत्क्षणमेव स्वसुतां वासवदत्तां
तस्मै गान्धर्वशिष्याया हेतोः समर्पयत् । उवाच च वत्सेशम्—‘शिष्यमाणो
गन्धर्वविद्यां त्वमेतर्कं मे न का मूर्ति समवाप्स्यसीति मा ब्रूया विपादं कृथाः ।
उदयमोऽपि च तदेव तत्कालोचितं मन्यमानः शिष्यत्वेन वासवदत्तां स्वीकृत्य
तां तदुरासेनो ग्रापयन्, स्वसमर्थं यापयन्, तदवलोकनोपजातस्नेहो, विस्मृत-
चण्डसेनकृतमग्न्युज्ज्वलमग्न्यु, प्राप्तोऽमुत्तरेण तस्य निकटमेव निर्मापितगान्धर्व-
शैलमभ्युवासः । वासवदत्ताऽपि च तत् परिचर्यापरायणा गन्धर्वविद्यायां ज्ञानस्ये-
शाना विस्मृतान्यव्यापाराः क्षीणावादनकलाया विशेषेण नायते स्म ।

इतो वत्सराजातुचरेषु पराष्टव्य कौशाम्बीमायातेषु सर्वे तदुनुरागपरायणं
तत्राहं स्वप्रभुं वद लुब्धाऽतिक्रुद्ध सचण्डमहासेनं स्योज्जयिन्यामुज्जासनं वत्सेश-
स्योजसनं चैव स्वप्राणानां सत्पणनमाकलयति स्म । किन्तु माऽमूल्यानां प्राणानां
वीक्ष्यत, मा च स्वतनूनां मास्यसृष्टिं च छागस्य वपाया मेदसो^१ यथा चञ्चल-
हासाहवाहावाय प्रेम्प्यतेति बहुकृत्वस्तस्य क्षणस्य मुखागेन समण्वता सर्वे तत्रा-

१. ‘अप्युक्त्यर्थवदेषु’ । २. ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ । ३. ‘अकर्तृयुगे पद्ममी’ ।
४. ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ । ५. हेतुशब्दप्रयोगे ‘पृष्ठोहेतुप्रयोगे’ इत्यनेन पृष्टी ।
६. ‘अग्नयसर्वनाम्नामकच् प्राक्ते’ । ७. ‘त्वे च’ इति टापो ह्रस्वः । ८. ‘एनपा
द्वितीया’ । ९. ‘दूरान्तिकार्ये पञ्चम्यन्तरस्याम्’ । १०. विभाषा सेनेतिनपुंसकत्वे
‘उपान्वध्याङ्वस’ । ११. ‘ज्ञोऽविदर्थस्य करणे’ । १२. ‘अधोगर्भदयेशाकर्मणि’ ।
१३. ‘आशिषि नाथ’ । १४. जासिनिग्रहणं (जसु हिसाया लुरादि, जसु
मोक्षणे दिवादिश्चैत्युभयोरत्र क्रमशः प्रयोगः) । १५. ‘व्यवहृपणो समर्थयो’ ।
१६. ‘दिवस्तदर्थस्य’ । १७. ‘प्रेम्प्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने (अत्र वषामेदसो-
हविर्विशेषवचनकत्वेन पृष्टी, मासासृक्शब्दयोश्च तथात्वाभावाद् द्वितीया ।
१८. ‘कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे’ ।

द्विधा चोभान्यवार्यन्त । धीरो यौगन्धरायणश्चानुरक्तमेव राष्ट्रमवलोक्य भवतु
भवता स्थितिरिहैव, यूय हि राष्ट्रस्य रक्षितार । वसन्तकद्वितीयोऽह
स्वया प्रजया वत्सेश मोचयित्वा नि सशय कौशाम्बीमानेता । नास्त्याश्चर्यो
वत्सेशस्य निर्मोको मयका । विभिस्तायां हि सजातायां प्राकारस्य, कस्यचिन्नि
गदस्य वाऽवलोक्यते तदानीमेव मे तस्य मेदिका । विचित्रा च मे दर्शनस्य
शक्तिरिति मुवाणो यौगन्धरायणो रुमर्णतो मतो बुद्ध पूजितश्च, सध्रीचा वसन्तकेन
कौशाम्ब्या निर्गत्य स्वप्रशामिव सञ्चाख्याम् स्वनीतिमिव दुर्गमा विन्ध्यादर्वी
प्रविवेश । तत्र चाधोऽधोलतागहनवनरूक्षान् गच्छन्निचिपन्नितरततो इष्टिं प्रति
ष्कश^१ वसन्तक विविधारण्यरूपादिविषये इदं वातप्रम्यामांसितम्, एतद्
गवयानां शयितम्, तच्च गवा गतमेव निर्दिशन् विन्ध्यैकदेशवासिनो वत्सेशस्य
तद्गतिमविदुषः सञ्चप पुलिन्दाक्यस्य पुलिन्दाधिपतेर्गृहमागत सर्वज्ञ तमभिधाय
तेनैव च प्रथा समागमिष्यन्त वत्सेश रिरक्षिपुस्तत्र बहून् सज्जान् अरीन्^२ वातु
कान् नियुज्जयोजयिन्वा नरमासाधरं^३ नि शङ्ककङ्ककुलसकुलम्, अर्धदग्धचिताचक्र
सिमसिमार्थमानवसाविस्तविकटकटम्, आन्त्रतन्मुश्रोतकपालं^४ किनीकलितमाल
म्बम्, महाकालश्मशानं प्राप्तवान् । तत्र च वत्सेश^५ द्विषत तदपहार्यस्य च
जिष्णोरस्य दर्शनात् प्रीतो योगेश्वरारयो ब्रह्मराषसस्तमासेदिवान्, उवाच चैन

- १ 'कर्तृकर्मणो कृति' । २ 'गुणकाभ्यां वर्तन्ति' इति समासनिषेधः ।
३ 'गुणकर्मणि वैश्यते ४ उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति पष्ठी तस्याश्च 'कर्मणि
च' इति समासनिषेधः । ५, ६ 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नाय नियम'
७ 'शेषे विभाषा । ८ मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्ते 'क्तस्य च वर्तमाने'
इति पष्ठी तस्याश्च 'क्तेन च पूजायाम्' इति समासनिषेधः । ९ 'विगुप
प्यादिषु त्रिषु' इति द्वितीया । १० 'प्रतिष्कशश्च कशे' । ११ 'अधिकरणवाचि
नश्च इति पष्ठी, 'अधिकरणवाचिनाचेति' समासनिषेधः । १२ न लोकाव्ययेति
पष्ठीनिषेधः । १३ 'सृष्टस्यद् वमरच्' । १४ सिमसिम इति शब्द कुर्वत्या
वसया मेदसा, विस्र आमगन्धि, विकट मीषण, कट शव, यत्र 'अव्यक्ता
मुकरणे दाचि बहुल द्वे भवत' इति द्वित्वे 'लोहितादिहाभ्य वयप्', तत
'वा वयप्' इत्यात्मनेपदे ज्ञानच् । १५ 'खलादिभ्य हनिर्वाच्य । १६ द्विष
शत्रुर्वा । १७ 'शेषे पष्ठी', न लोकेत्यस्य कारकपष्ठया एव निषेधात् ।

‘वत्सेश रचार्यमुञ्जयिनी’ गामिना त्वया नून रूपपरिवृत्तिर्विधेयेति’ । तदुपदि-
ष्टया यौगन्धरायण सद्य एव परिवर्तितस्वरूपं कुञ्ज, खलति, पलित, सुहोऽ
वैटीटश्चैवमतिहाससज्जननं सवृत्त । तयैव च युक्त्या तेन वसन्तकोऽपि सिरा
नद्रपृथुदरस्तुन्दिभ, दन्तुरै, प्रञ्जुर्विप्रञ्चं विहित ।

एवं रूपपरिवर्तनपूर्वकमुञ्जयिनीं प्रविश्यादौ यौगन्धरायणो वसन्तकमेव
राजकुलद्वारम् प्रैषयत् । स्वयं च विशिष्टेन सहस्र स्वानुरूप मृत्यन् गायन् पद्मि-
तरतत प्रयोजनं मे सिध्यात्, रा सुखञ्च वत्सेशस्य भूयादित्येष ध्यायन् कौतुका
बलोकनपदुभिर्बुद्धिभिः परिभूतो राजगृहमाययौ । तत्र राजावरोधाना कृतकौतुक
कर्णाकर्णि वासवदत्तया स्वप्नवसोरतिथित्यमानित, चेटिका प्रेष्य सरवर सगीत-
शाले समाहूत प्रविश्य च तत्र गृहीती च्छुद्रवेशे, कार्यसाधने” साधुपौगन्ध-
रायणो बड वत्सरामवलोक्य विगलद्वाप्य सकेतेनैव तस्मै स्वपरिचयं ददञ्जित
शुक्तिवलाद् राजैव केवलेन इत्यमान सान्त पुरपरिजनवासवदत्ताचक्षुरलक्षित
‘शामुकोऽकस्मादस्मादुग्मत्तो गत’—इति वदन्ती स्वावरोधवनिता विस्मयोद-
”न्वति न्यमजयत् ।

उदयनश्च कौतुकमेतदवलोक्य सर्वमेतद्यौगन्धरायणयोगबलकृतमेव इत्य
वधार्य वासवदत्ता सवयस्या सरस्वतीवरिवस्यां कर्तुं विसर्जं । इत्थमवासावसरो
यौगन्धरायणो वत्सेधराय निगडमञ्जनयोगान्, धीणातन्त्रीनियोजिताम् वासव-
दत्तावशीकरणयोगांश्च समर्पयन् द्वारि स्थित परिवर्तितवेष वसन्तक स्वस्यान्तिके^{१३}
स्थापयितुञ्च विज्ञाप्य इवार्भां तिष्ठ, विस्रम्भमायातायाञ्च वासवदत्ताया यदह
वदामि तावदा कर्तव्यम् । एवमुक्त्वा सत्यपि^{१४} वत्सेशविप्रयोगनिबन्धनदु ख
बन्धने महु तस्माश्चिष्यौ ।

स्वरूपकालानन्तरमवसायितसपर्यां वासवदत्ता सङ्गीतशालामनुप्राविशत् ।

- १ ‘अकेतोर्भविष्यदाधमर्षयो’ इति पष्ठीनिषेध । २ ‘ह्लिचस्य चिल्पित
आस्य चक्षुपी,’ ‘चुल् च’ । ३ नते नासिकाया सज्ञाया टीट् च० । ४ ‘तुन्दिबलि-
वटेभं’ । ५ ‘दन्त उच्चत उरच्’ । ६ ‘प्रसम्या जानुगोर्जु’ । ७ ‘वेप्रौवक्त्य’ ।
८. ‘तुत्पायैरतुलोपमाभ्या तृतीया च’ । ९, १० चतुर्थी चाशिष्यायुष्य० ।
११ ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’ । १२ ‘उदन्वानुदधौ च’, ततोऽधिकरणे ‘सप्तम्यधिकरणे
च’ इति सप्तमी । १३ दूरान्तिकार्थे पष्ठी० । १४ ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ ।

ताञ्च वत्सेशोऽवदत् अन्तरस्मिन् द्वारि तिष्ठत्येको विप्र । सोऽस्मिन् सरस्वतीपूजने
दक्षिणार्थं प्रवेशयताम् । तदाकर्ण्य तया घृतविरूपाकृतिर्वसन्तकस्तत्रानाटयत् ।
स च वत्सेशमवलोक्य शुचा नौत्मनीश्वरो रोदितुमारेम इति रहस्यसरक्षणार्थमु
दयनस्तमुवाच ब्रह्मन् मा रोदो स्वमिहैवायुक्तो मत्सेवायां^१ ममान्तिक तिष्ठ, त्व
हि नृणां^२ श्रेष्ठो ब्राह्मण, अहं हि तव सर्वं वैरूप्यं निवारयामि इति । सोऽपि
च देव, महोस्ते प्रसादो भविष्यताति तं प्रति निजगाद । किञ्चिरक्षणानन्तर
तथाभूत वसन्तकमवलोक्य वत्सेश स्मेरमुखो बभूवेति परिकलितो तद्भावे^३
वसन्तकोऽद्भुतविरूपाननविहृतो मूर्तिर्मन्दास्यरसादपि हासकृतोऽधिकाधिक हसन्
वासवदत्तामपि च हासवज्रतिशय तोषयामास । ततः का स्व^४ कारिं कारिका
क्रियां कृतिं वा जानासीत्यनुयुक्तो वसन्तको देवि, शिष्टाविषये त्वहं गणि, गणिका
गणनामपि न वदमि । सन्नापि द्विज पात्रेसमित इति पाचिं पाचिकाम् पचा
पक्तिमपि न जानामि तथापि कथाप्रियोऽहमुत्तमकारिर्क इति मुषन् कथाश्रवणे
ऽङ्गुक्त्या तत्कथन व्यापारित काश्चित् कथा अहमुक्ते, काश्चिच्च सायाहि, एवम
हरह आवयितुमनुज्ञातो विविधाभि हास्यवैचित्र्यसरसाभिरुपज्ञातो निजकथा-
भिरधिवत्सेशहृदये वासवदत्तावाञ्छानुरञ्जयस्तत्र तौ, तथौ ।

अथ शनैः शनैर्वत्सेशे^५ प्रसिता वासवदत्ता गाढ सज्जाव बबन्धेति यौगन्ध-
रायणस्तत्रागत्य वसन्तकसर्मणं रहसि तं व्यजिज्ञपत् 'राजन्, स्वकार्यसाधकौना
पटुरय चण्डमहासेनो मामया बद्ध्वा त्वामिहानाटय ससम्मानं सुता च दृष्ट्वा
भवन्तं मुमुक्षतीति स्वयमेतां हत्वा गच्छाम । एवं हसस्यास्य प्रतीकारं कुर्वता
मरमाकं छाद्यमपि न स्यात् । तत्रोपायश्चायम् यदनेन वासवदत्तायै करेणुकैका
भद्रवती नास्ती प्रदत्ता । सा च न नदागिरिमतिरिष्यान्पेन दग्धिताऽनुगन्तु

- १ 'अन्तर बहिर्योगोपसम्मानयो' इति बहिर्योगे सर्वनामता । २ 'स्वामी
श्वराधिपतिः' । ३ 'आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्' । ४ 'यतश्च निर्धारणम्' इति
पट्टी 'न निर्धारणे' इति समासनिषेध । ५ 'इष्टादिभ्यश्च इतीति', 'तस्यन्विषय
स्य कर्मण्युपसरयानम्' । ६ पञ्चमीविभक्ते' । ७ 'विभाषारयानपरिप्रभयोरिच्च' ।
८ कपाया साधुरिति 'कथादिभ्यष्टक्' । ९, १० 'प्रसितोत्सुराभ्यां तृतीया च' ।
११ 'अन्ययीमावे शरत्प्रभृतिभ्य' इत्यत्र 'प्रतिपरिसमनुभ्योऽच्' इति टच् ।
१२. 'यतश्च निर्धारणम्' ।

शक्त्या । सोऽपि च तामवलोक्य युद्धपराङ्मुखो जायते मया च तस्या महामात्र
आपादक सोत्कोचीकृत्यानुकूलक्रीकृत इति तत्र करेणुका वासवदत्तया सदाख्य
नक्त गुप्त सायुधेन स्वया इतोऽपयातव्यम् । अहमितो मार्गरक्षार्थं तव सख्यु
पुलिन्दस्य पार्श्वमुपसर्पामि एवमुक्त्वा यौगन्धरायणो जगाम ।

वत्सराजश्चैतत्सर्वं यौगन्धरायणोक्तं वासवदत्तायै शक्यते । तथेतिप्रतिपन्नायाञ्च
तस्यामुपात्तनिजवीणो वसन्तकसहितो गृहीतवासवदत्तोपनीतप्रहरण, यौगन्ध
रायणप्रत्ययोगसाधनस्रसितनिगडबन्धन, करेणुकामारुह्य, स्वरहस्यधारिण्या
काञ्चनमालया तरसव्या सह वासवदत्ताञ्चाप्यारोह्य, परिरक्षिताया अपि च सिम
रण्या सीमाया, यथास्थान स्थितेषु च सिमकेषु यामिकेषु, प्राकाररक्षकतालभटवी
रबाहुनामकयामिकविशालनपूर्वकं मत्तभभिन्नप्राकारवर्त्मना हस्तिपक्षपञ्चमा रात्रा
बुज्जयिनीतो निरमात्रात् । शुभितेभ्यश्चतुरारक्षिभ्यो हतवासवदत्त वत्सराज पला
यितमवबुध्य, चण्डमहासेनो निजसूनु गोपालकाख्य नद्यागिरिमधिरुह्य तदैव
सवनुपदिक्षो भवितुमादिदेश किन्तु किञ्चिद्दूरमनुसरन् बाणैरुप्यमानश्च गोपालक
परावर्तिष्येति विलम्ब्य वत्सेन पुरोऽतन् निपष्टि योऽनेभ्यः भय्याहऽयमुचिष्या
दवीमवाप । किन्तु तत्रोपगिरैमुदग्यन्त्या करेणा अवतान एव सवासवदत्ते
वत्सेनो, कणेर्हस्य पय पानानन्तर कुञ्जरी सा निर्जरीभूतशरीरा स्वरादरोह ।
वासवदत्तया सदाधातिविपण्णो वत्सेनो, गगनचारिण्या वाण्याऽभिहितो, पद्माजन्,
प्राग्जन्मनि मायावती नामाहमवशीभूताऽपि विद्याधरवशीभूताऽगोवशीभूता
शापवशीभूतेह जनुपि वशीभूता । स्वामयैवमुपकृत्य निजा गतिमापन्ना भवि
ष्यन्त तव पुत्रमप्युपकरिष्यामि । इयं त्वदीया माया वासवदत्ताऽपि न

१ अनुकूल वर्तते इति विग्रहे 'तत्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इति ठकि
शिव । २ ३ पृष्टीचानादरे । ४ अनुपद धावतीतिविग्रहे मायोत्तरपदपदव्यनुपद
धावति' इति टक् । ५-६ सप्तमीपञ्चम्यौ वारकमध्य (कर्तृकर्मशक्योमध्य इमी
देशकालौ) । ७ 'गिरेश्चसेनकस्य । ८ उदकमिच्छतीति विग्रह 'अशनायोदग्यधनाया
बुभुक्षापिपासागर्धेषु' इतिव्यच-ताच्छतुर्डीप् । ९ 'कणेमनसीभ्रद्राप्रतीधात' ।
१० वशाशब्दस्य व-प्या, स्त्री, हस्तिनी चेतिनयोऽर्था अत्र निहितास्तेन अवशीभूता
भवन्त्या विद्याधरपत्नी अहम् इन्द्रियपारवश्येन शाप प्राप्ता इह जन्मनि करिणी
जातेर्यर्थः ।

मानुष्यपितु भूमाववतीर्णा दैव्या । एवमाकर्ण्य ग्रहणो वत्सेशो वसन्तकोक्तसन्देशो
विन्ध्यसानुसद् द्रुत निजसुहृद् पुलिन्दकमात्मागमनमधिगमयितुमग्रे घसन्तक
प्रेष्य, दयिताद्वितीय पादचारी यावदेव तदभिमुखमेक्षितुमना बभूव तावदेव
रुद्धैर्विपचै^१ पारिपन्थिकै^२ पूर्वपचै^३ सिद्धान्तमिव युद्धाय पर्यमियत । शरासन
सहायो वत्सेशस्तदानीं, साहसिकानां तेषां पञ्चोत्तरशत वासवदत्ताया समञ्च
मेवाज्ञाययत् । एतस्मिन्नेव काले वसन्तकपुरस्सर सयौगन्धरायण तत्सुहृत्पु
लन्धकोऽप्यापात इति इत्थून-वाञ्छिबार्थं^४ प्रणिपातपूर्वकं सदयित तं निजपत्नी
मनैषीत् । एवमुपर्यंकापधौचतागुष्ठया^५ दर्भपाटितपादया वासवदत्ताया सह तत्र
गत्वा निवसन्त वत्सेश प्राग्यौगन्धरायणेन दूत सम्प्रप्य सूचितं सङ्कटक
सेनापती समणान् आयादिति तं कटक प्रविश्योजयनीवार्ताभिज्ञासापरो
विभ्याटवीभुवमधितष्टौ वत्साधीश ।

द्विप्रदिनाभ्यन्तर एव यौगन्धरायणसुहृदेको वणिगुजयिम्या समागत्य
सूचितवान्, देव, चण्डमहासेनेनातिप्रीतेन त्वदन्तिकं प्रतीहारं प्रेषित । स
चागच्छन् पश्चात्तिष्ठति । अहञ्चेह देव विज्ञापयितुं प्रच्छन्नं समायात । एतदा
कर्ण्यतिहृष्टेन वत्सेसेनावगताखिलोदन्तीकृता वासवदत्ताऽपि सातिशयं जहर्ष
वसन्तकेन कम्पमाना, भर्तृभक्तिविविधिनीविधिषा कथाश्चाकर्णयमाना निजपितु
प्रहितप्रैष्यञ्च प्रतीक्षमाणा, वत्सेश्वरैकतानमानसा, बह्वीपञ्चदत्तजनिजवल्लभसुहृ
क्षिप्तपत्नीं^६ समया समयाचकार^७ ।

अचिरादेव च तत्र चण्डमहासेनरूप्येण प्रैष्येण प्रणामपूर्वकं वत्सेश इत्थ-
मुक्त देव, देवश्चण्डसेनो भाव ककार्यमभिनन्दन् मग्मुखेनेत्य सन्दिशति यद्
वासवदत्तामेव हरता भवता^८ समीचीनमाचरितम् । तदर्थमेव च स्वमिह मयाऽऽ

१ 'मनोज्ञातावश्यतौ शुक् च इत्थञ्च-तत्वात् टिड्ढेतिङीप्, जाति
लक्षणा वा ङीप् । २ देवस्यापत्य दैव्या (देवाद्यजजी इति वञ्च प्रागदीप्यतीत्यत्वेना
पत्याधिकारस्थत्वाभावाच्च यञश्च' इति ङीप् प्रवृत्तिः) । ३ 'परिपन्थञ्च तिष्ठति'
इति ठक् (चौर) । ४ 'उपाधिभ्यां त्यकञ्चासञ्चारुढयो' इति त्यकनि 'यक
नश्च निषेध' । ५ 'विभ्यत्यधनुषा, 'पत्यत्यतदर्थे' । ६ समया शब्दयोगे अभित
परित इति द्वितीया । ७ 'समयाच्च यापनायाम्' । ८ चण्डमहासेनादागतेन
(हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूप्य) । ९ 'विभाषाञ्चरेदिक् स्त्रियाम्' इति खे
'सम सभि' इति सम्भादेशः ।

सीरानीत किंतु सवताय तुभ्य प्रदत्ता वासवदत्ताऽस्मात्तु प्रीणीषादिति विशङ्कि-
भिरस्माभिर्न तथाकृतम् । इदानीं वैवाहिकविधिसम्पादनार्थं मत्सुतो गोपाल-
कोऽचिरेणैव समागमिष्यतीति ।

एतत्सर्वं वत्सेशमाख्याय प्रैष्य स वामवदत्तायापि सर्वं निवेदितवान् । एते-
मानन्दित सोऽतिमन्दितया चण्डसेनमन्दिन्या कौशाम्बी विवन्निपुर्गोपालकागमन-
प्रतीक्षणार्थं सश्वशुरमैष्यनिजसुहृद् पुलिन्दक तत्र सस्थाप्य, प्रातरेव परेशुरपरि-
मितनिजपलपरिवृतो, मनुजपरिवृद्धो, वत्सेशो, देव्या वासवदत्तया सह स्वपुरीं
प्रति प्रतस्थे । पञ्चपैरेव च दिनैर्मागोऽसुकोन्मुखजनाम्, विक्चकुबलयनिचयोपची-
यमानमेचकमरीचिमलिम्बुचेन पौरमारीलोचनरोचिषा कवचितराजपथाम्, कौशा-
म्बीमागव्य सेवासमागतनृपाकीर्णं मागधोद्वीतमद्भल, राजगृह प्रविवेश ।

अधिरादेव च वासवदत्ताभ्राता तत्रायात सप्रतीहारपुलिन्दको गोपालक
इति सविधि निर्वर्तितविवाहौ बधूवरौ स्वावासवेरम विवशतु । व सराजविवाहो-
त्सवमुपलक्ष्यप्रहितदूताहूता समागताश्च प्राधुनिका सरमणवद्यौगन्धरायणसरकृता
स्वस्वावास गता । ह्रमण्वद्यौगन्धरायणवसन्तकाव्योऽपि च राजकुलपरिजना
वस्त्राङ्गरागाभरणप्रामग्रैर्वत्सेशेन विशेषेण सम्मानिता ।

एव सुसम्पन्ने शुभोद्वाहे कतिपयदिवसान् तत्र स्थित्वा वत्सेशमापृच्छ्य
स्वगृहं गन्तुं गोपालकोऽप्युजविनीमभिप्रतस्थे । ततो ह्रमण्वद्यौगन्ध-
रायणश्च मन्त्रिचे, एवमन्यानि यथायथ तत्तदुचितपरेषु अधिकृत्याधिकौशाम्ब्या
वत्सेशो नवोदवासवदत्ताविलासासचैर्मानस उवास ।

॥ इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या कारकनिर्देशात्मको द्वितीय कल्लोल ॥

- १ श्वशुरस्याय श्वशुरादागतो वेत्यण् । २ 'प्रमी परिवृद्धः' । ३ समूहः ।
४ 'गमेरिनि' इत्यौणादिक इति 'गम्यादीनामुपसर्गानम्' इति समासः ।
५ विभाषा कृति इत्यधे कर्मप्रवचनीयत्वम् । ६ अधिरीश्वरे इति कर्मप्रवचनीयत्वे
'यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' ।

समास-स्त्रीप्रत्ययनिर्देशात्मकस्तृतीयः कल्लोलः

एवमधिवीर्याम्बि राज्यं कुर्वति वत्सेशे, सर्वत्र सुसज्जनैर्बिद्वज्जनम्, दुर्दुर्जन-
 प्रजापीडनकम् इति ब्राह्मणानां निर्विघ्नं, साक्षरं, सर्वाङ्गं वेदोपनिषच्छास्त्राद्यभ्य-
 नम्, चावलोक्यते स्म किम्वेतेनैव सन्तुष्टम्,
 मृगयार्थमुद्यनस्य लावाणक- अजिगीपुम्, वासवदत्ता-मद्य-मृगयाऽऽसक्तमा-
 गमनं, तत्र वासवदत्तादाह- नसमवलोक्य तस्य मुखयामात्यो यौगन्धरायण
 प्रवादः पद्मावत्या एकदा सेनापतिं रुम्पयन्तमेवमुवाच 'वत्सेशे
 सह विवाहश्च हि पाण्डवानामन्यवजातः । सर्वमेदिनी-
 राज्यमेतद्वर्यंरूप्यम् । किम्वदजिगीपेणै-
 तेन सर्वं परित्यक्तमिति कौशाम्बीमतिरिच्य सर्वमरयारिभिर्गृहीतम् । अतोऽ-
 स्माभिर्यावच्छक्योर्पायं स्वबुद्ध्या राजहिताय सथा प्रयसनीयं यथा ययासम्भवमयं
 परस्परिणैर्मखिलं राज्यं पुनरासादयेत् । एवं कृते एवास्माकं मग्निश्वसाफल्यम्,
 स्वाभिमक्तिप्रदर्शनञ्च । अत्रैको मगधेश्वरः प्रद्योत एवास्माकं शत्रुः । अतो वासव-
 दत्तां स्वबुद्ध्या मच्छन् रथापयित्वा "शर्वपां तदावासञ्चेध्नौघधग्वाला-
 माळावलीढं विधाय 'देवी दुग्धेति' सर्वत्र निगदेलिमम् । नान्येनौपैयिकेन मग-
 धाधिपः पद्मावतीरूपं स्वकैयकारणं वत्सेश्वराय दास्यति । एतदर्थं पूर्वं प्रायितः
 स उक्तवान् यद्वत्सेशे वासवदत्तायां सातिशयमासक्त इति चञ्चुपस्तांरकामिष
 मेष्टां प्राणाधिकां स्वपुत्रैकां नाहं तस्मै दातुं समीहे । सत्याञ्च वासवदत्तायां वत्से-
 शोऽपि नान्यां परिणेष्यतीति तद्गन्धगाद्यातामुद्यनेन परिणीतायां पद्मावत्यां

१-६. 'अव्ययं विभक्तौ'त्यादिनाऽऽश्रयीभावसमासः । ७. पितृपितृमहा-
 शुल्पादकप्रवन्धो वंशस्तत्र भवो वंश्यः (दिगादिभ्यो यत्) ततः 'तत आगत'
 इत्यधिकारे 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । ८. 'यावदव-
 धारणे' । ९. ययार्थेऽव्ययीभावः । १०. परांश्च परतरांश्चातुभवतीति विप्रहे परो-
 वरपरम्परे' ति खः । ११. 'वनोरत्ने'ति ङीप्, रथान्तादेशः । १२. उपाय एव
 औपयिकः 'विनयादिभ्यष्टक्' 'उपायो ह्रस्वत्वञ्चेति' ह्रस्वश्च । १३. 'क्षिपकादीनाञ्च' ।
 १४. 'तारका ज्योतिषि' । १५. 'सूतकापुत्रिके'ति ङीप् इदंरस्य पदेऽकारः ।

सम्बन्धी मगधेश्वरोऽस्माकं सर्वथा सहायकः स्यात् । तत्साहाय्येन च पूर्वं प्राची^१ ततः क्रमशश्चान्या दिशो विजित्याखिलं भुवं वत्सेश्वरस्य वशतामानयाम । उद्योगपरेषु चास्मासु वत्सेशोऽवश्यं सार्वभौमो भवेदिनि दिव्यया वाचो-
च्चरितचरम् । अतो नास्मिन्नुद्योगसाफल्ये सन्देह^२प्रति वर्तते ।

अपडक्षीरोऽस्मिन् विमर्शे, यौगन्धरायणादेतदाकर्ण्य पञ्चावतीहेतोः करि-
ष्यमाणे चास्मिन् साहसे सदिहानो रुमण्वान् उवाच—‘शभीष्टवनिताविप्र-
योगार्तिर्विवेशशालिनमपि दुःखाकरोतीति वासवइत्तावियोगदुःखार्पणो नृप-
तिर्न कथमहि सुखं प्राप्तश्चे कर्तव्यमार्गमीमांयस्तास्तदुदुःखदुःखिताश्च यद्यं न
निजपुष्पिकलानां मुहिताः स्वामेति नीतिनिर्णयेनापि भयता यथमस्मिन् सौर्व^३-
स्त्य मिश्रीयते । एतदाकर्ण्य यौगन्धरायणो रावणोत्थितये सीतावियोगस्य^४
सोढारं राममुदाहृत्य विजिगीषेर्नृपस्य कार्यवशात्त्वलेशसहिष्णुतां प्रमाणीकृतवान्
किन्तु दिग्पावतारस्य रामस्य सर्वं संहृत्वेऽपि मनुष्याणां विषये पुनरपि सन्निहानं
रुमण्वन्तं धैर्यजलधिर्धामान् यौगन्धरायणो वत्सेशमुद्दिधीर्षुं । पुनरवाच यद्विजि-
गीषोदासीनानि तु बहूनि बहूञ्चि च राजकुलानि विनष्टानि किन्तु विजिगीषूणां
कृते सर्वदैतादृशि राजनीनिकायांणि सम्बोभुवति—उजयिन्यामेकदा पुण्यसेना-
^५‘भिधानीयकः कश्चिद्रूप आसीत् । स कदाचिदेकेन यलिना नृपेणाभिपुक्त इति
धीरास्तम्भनिग्रणो दुर्जयं प्रबलतमं समरिमध्यात्मैवधार्यं राजा स्वर्गत इति
मिथ्याप्रवादं सर्वतः प्रसारयन्तो राजानञ्च बहीराजभयनं सङ्गोप्य राजाहं
विधिना कश्चिद्व्यं शवं दग्ध्वा भराजकानामस्माकं भवानेव नृपतिर्भवत्विति

१. ‘उदितश्च’ । २. ‘भूतपूर्वचरट्’ । ३. ‘सुप्रतिना मात्रार्थे’ ।
४. भविष्यमानानि पडक्षीणि यस्मिन्निति निग्रहे ‘अपडक्षीणितंरल-
मि’ति खः (द्वाभ्यामेवकृते इत्यर्थः) । ५. ‘तौ सत्,’ ‘लटः सद्वा’ ।
- ६, ७, ८. द्वितीयाश्रितातीतेति समासः । ९. ‘पूरणगुणमुद्दितार्थे’ति पष्ठी-
समासनिपेयः । १०. नीत्या निपुण इति निग्रहे ‘पूर्वसदृशसमोनाथे’ति समासः ।
११. स्वस्तिभावः इति निग्रहे ‘गुणवचनप्राप्त्यादिभ्यः कर्मणि चे’ति प्यजि
स्वस्तिशब्दस्य द्वारादिषु पाठाद् ‘द्वारादीनाञ्चो’त्येच् । १२. ‘तृजगाम्या कर्तरि’ इति
समासनिपेयः । १३. ‘ए सर्वयोर्दारिसहोः’ इति सच् । १४. ‘योपधाद् गुरुपोत्तमा-
द्भुञ्’ । १५. आत्मनोत्यव्ययीभावे ‘अनश्चे’ति टचि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः ।

दूये^१ नियुक्तेन पुरुषेण तमरिं सन्दिदिष्टु सन्तुष्टेन निर्भयेन च तेन राज्ञा मिलिता
अन्त कूटभावा ससै-या मन्त्रिणस्तत्कटक निजसैन्यमिष्ट कृत्वा निजनैपुण्यत्रात
पुण्यसेन प्रकारय त शत्रुमग्नश्चिति देवीदाहप्रवादेनोपज्ञावतीविवाहाद् घृत्वा वष
कार्यं कुर्मश्चेन्नासाफल्यभयम् । निश्चितमतेर्यौगन्धरायणस्य निश्चितिमित्यमवगाय
रुमण्वान् जगाद यदेतच्चिश्चप्रच चेत्तदा वासवदत्ताया भ्रातर सम्मन्येत सर्वं
विधीयताम् । इत्थ ताभ्या द्वाभ्या परस्परमन्त्रणापूर्वकमाकारितो गोपालको
वेदितामधिकीर्षितीकृतस्तरकालकर्णकटुकामपि शुभोदकां सम्मन्त्रणा स्वस्वसै
सुपाय अनुमेने । किन्तु देवीं दग्धामवगत्यासन् विजिहासु कथमवनीयोऽ
वनीपतिरिति विचारसदुपायादिसामग्रीकस्यापि तन्मन्त्रणस्य मुख्यद्विभूता
सर्षिका^२ तद्विनिपातप्रतिक्रियाऽप्यवश्य विमर्शनीयेति सम्मतिमान् रुमण्वान्
समालोचिताशेषकार्येण यौगन्धरायणेनोक्तो यज्ञात्र विचिकित्सालेशोऽपि यत्र
यस्या वासवदत्ताया शोवेनातिमात्र तपज्ञ मुहूर्तसुखमवाप्स्यति वत्सेश किन्व
दग्धा देवी जीर्वका भवेदिति मन्वानोऽवश्य कथञ्चिद्वैद्यमवाप्स्यति, किञ्च,
उक्तमाम्बयो नृपतिराशु पञ्चावस्था सह परिणीतोऽचिरेणैव देव्या सगतो भविष्य
तीत्येतत्सर्वं विनिश्चित्य त्रयोऽपि ते देव्या वत्सेशेन चानुमगंध लावाणक गन्तु
तत्रालेदप्याजेन नृपतिमसन्निधाप्य देवीं वासवदत्ता पञ्चावतीगृहे निक्षिप्य
स्वचिकीर्षित साधयितु च राज्ञी मन्त्रयित्वाऽपरेद्युर्वत्सेशमूषु — 'देव, मि श्वा
पदीकृता मृगययेहस्यिकां^३ भूमय इति लावाणक गतानामस्माकमतिशयमनुराजन
स्यात् । अनिर्वचनीय हि तत्राय रामणीय^४ कम् । वर्तन्ते च यत्र निविष्टा^५ नड्वलाश्च^६
सुरम्या^७ आलेटमूमय, शोभनाश्च तत्र शाह्वला^८ प्रदेशा, किन्तु बहुपदातिहस्ययध

१ दूतस्य भाव कर्म वेतिविग्रहे 'दूतवणिग्भ्याश्चेति य । २ 'कर्तुं
करणे कृता बहुलम् । ३. 'आह् मर्यादावचने', 'पञ्चम्यपाहपरिभि । ४ 'पञ्चमी
भयेन । ५ 'न षट्स्वसादिभ्य । ६ सर्वा एवेति विग्रहे 'अव्ययसर्वनाम्ना
मि'हि इशार्थेऽकचि 'प्रत्ययस्यादितीत्यम् । ७ 'अन्त्यस्योरे' चेति समास ।
८ 'जीवतिमवतिम्वामाशिवि चे'ति वुनोऽकादेशे 'आशिवि वुनश्च ने'तीत्वा
भाव । ९ 'अनुर्यासमया' । १० अव्ययात्त्वपि, कनि 'त्यक्त्यपोध' इतीत्वम् ।
११ 'योपधाद्गुरुणोत्तमाद्बुज्' । १२ नेर्विडजिरोसचौ । १३ 'नडशादाह्द्वलच्' ।
१४ 'पोरदुपधात्' । १५ 'नडशादाह्द्वलच्' ।

रथकट्यानैककट्यान्मगधेश्वरस्तत्सर्वं वाधते इति तदूतये^१ऽनुभूतये च विनोदानन्द
स्यावश्यमरमाभिस्तत्र गमेलिमम्, एतदाकर्ण्योऽष्टकीदृकलालसेन वत्सेशेन
स्वीकृतौ दत्ताया, परिकल्पिते च गमनलघ्नेऽऋस्माद्भिरिकथापारायणप्रवीणो वीणो
ज्ञावितमधुरगगनगुणप्रसारणविशारदो नारदोऽटञ्जितस्ततस्तत्राजगाम तथा धनु
सम्पादितविधिवत्सपर्यायातिप्रह्लाय नृपाय पारिजातमयीं स्रजं दत्त्वा विद्याधराधिप
कामदेवाद्यपुत्र शुभयि^२क्यायार्थिकोद्यायाशसत्रुवाच—‘देव, युधिष्ठिरादयस्ते
पूर्वजा मम सुहृद आसन्निति तत्प्रो याऽहमिहायात । अचिरेणैव त्वमाप्स्यसि
महतीमृद्धिं किन्तु कश्चि कालं सुखान्तं दुःखं ते भविष्यति, तथापि न कर्तव्या
धीर, धैर्यावधीरगा, न चाप्यमाद्गर्लिकं कर्तुं स्वदेहस्याभ्यवसेलिमम् । गरिमि
महामहिमवतो हिमवतः सहस्रस्य भवाइत्यस्य महत्यामपि विषाया वैधात्येन
भवितव्यम्’ इत्युक्त्वा भद्रिसूचनविशारदे नारदे दिग्मुह्यते सम्भावितधिकीर्षित-
स्विकसिद्धय प्रयत्नपरा यौगन्धरायणादथ पूर्वोक्तयुक्त्वा ससेनापरिषद्द,
हेपितहयम्, करटिगमनभारविधिविधस्थलाधरीकृताधरम्, रथकट्याऽऽट्या सधू
र्णितधराधरम्, समवाप्स्यमानाञ्च मन्त्रिचिकीर्षितसिद्धिमिव सम्मूर्च्छिताऽनेकप्रा-
योपेणाभिगच्छीकुर्वन्त बत्सेश सवासवदत्त लावाणकमानिन्नु । मातिदधीयसी
च यत्रःयाऽटधी, ^३स्वरूपैराज्यहरेरणी शरणीकृतबहुहरिणी, रमणीयतरु^४णीत
तन्मनोहर्तुं प्रावर्तत ।

एकस्मिन् दिने मृगयार्थं गते वत्सेशे, गोपालकसमन्वितो यौगन्धरायण

- १ ‘ऊतिपूति०’ इत्यादिना साधु । २ ‘केलिमर उपसत्पानम्’ ।
३ गगनगुण शब्द । ४ स्त्रीप्रत्ययाकाराभावात् ‘उदीचमात् स्थाने०’
इति वैकल्पिकेवाप्रवृत्तौ ‘प्रत्ययस्यादि’ति नित्यमित्त्वम् । ५ आर्याशब्दात्
स्वार्थे के, ‘केऽग’ इति टापो हस्वे ‘उदीचमात् स्थाने यकपूर्वाया’ इति
वैकल्पिकमित्त्वम् । ६ ‘प्रयोजनम्’ इति टञ् । ७ ‘प्रत्ययस्यादि ती वम्,
आत्मीयसिद्धय इत्यर्थः । ८ रथानां समूह इति विग्रहे खलगोरयादिति
सहकारेण ‘इनित्रकट्याचश्चेति रथशब्दात् कट्यच्, तत्तट्ठाप् । ९ ‘परि-
चर्यापरिसर्यामृगयाऽऽट्यानामुपसत्पानम्’ । १० निजप्राकृतिकरूपै, पशुमिश्र ।
११ ‘आव्यसुभगरयूलेति रयुन्, ‘नञ्जनर्ककागति ङीप् । १२ ‘नञ्जन’
इति ङीप् ।

रतर्तरेहसे घासवदत्ताया सामीप्यमासाद्य तद्भ्राता प्रबोधितचरी तामवगत
कर्तव्यामकरोदिति कार्यस्य तस्य बल्लभवियोगक्षेपदायित्वेऽपि स्वस्वामि
समुज्जिनीयया भर्तृभक्तकुलाङ्गनाुरूप साऽवमन्यत । ततो महामतिर्मन्त्री
रूपपरिवर्तनयोगेन सा ब्राह्मणिरूपाम्, वसन्तकञ्च बटुकरूपिण काणम्, आत्मा
नञ्च रथविराहाङ्गणादृति विधाय, प्रति मगधान् अभिप्रवस्ये ।

इतो निर्गतेषु च तेषु रुमन्वास्तदावासमाशुशुचणिनाशु सुसन्धीय, ॥ १
॥ ॥ वसन्तकयुता देवी घासवदत्ता दग्धेत्यघोषयत् । किञ्चि कालानन्तरञ्च
ज्ञाने ज्ञाने ज्ञान्तेत्याशुशुचणौ, तत्रायजनकन्दन चिराय मानवहृदयमतिशय
सन्तापयामास । यौगन्धरायणस्तु वासवदत्ता पुरस्कृत्य वसन्तकेन च सह
मगधाधिपपुर प्राप्योद्यानगतो पद्मावती, तद्भक्तमुखेन भर्तृदारिके, भवद्विचया
कश्चिद् ब्राह्मणबालिकाकाणवटुसहितो ब्राह्मण इह प्रविविधरुद्यानद्वारि तिष्ठ
तीति सूचयन्, राजकन्यया निजनिवृत्तमाकारित शृष्टञ्च, 'ब्राह्मण, केय ते
बाला ? किमर्थञ्च त्वमिहायात' ? इति । तच्चाकर्ण्य स वाचमिथमुरथापयामास-
देवि, ह्यमाधगितकामिधा मम सुता । भर्ता चास्या व्यसनी, चिरैन्दीमपि स्वव
धूँटीमिमां परित्यज्य कापि गत इति गावेतस्तमन्विष्य यावद्विहानयामि तावदिय
तव हस्ते रक्षार्थं निक्षिप्यते । अय काणवटुरस्या भ्रातापीदैव स्थास्यति येनासा
वस्मद्विपुलैकाकिनि त्वदुल्लभानुभवेत् । स्वीकृतायाञ्चात्रभव यैतस्यां ममाश्वधं
नाया र्त्तमिसिद्ध ममोद्देश्य स्यात् । पृतदाकर्ण्य तथेति प्रतिपन्नवचस पद्मावती
मामन्य विचारलक्ष्णो मन्त्री लघूभूतमुहूर्त्सांकृतो यथाव्यवसितमनुष्ठातु निजनी
लोडुपनोद्यताण्डजकुलक्रियमाणतरुमधुररवे, आविवस गोचरमभिसङ्घर्षं पालित
पशुपरित्यज्यमानदवे, धरणीगीर्वाणगणसम्पाद्यमानसायन्तनाभिपवे, 'आयतीगवे',
कावानकमुपानक् ।

इतो वासवदत्तासम्पर्कसमकालमेवातिप्रीता पद्मावती कृततत्कालोचितसङ्कृत्या
सकाणवटुकया वासवदत्तया सहोद्यानाज्जिजमवनमागता सर्वथा तत्सुखे सावदिता

१ 'अन्ववतस्ताद्रहस' । २ प्रबोधिता भूतपूर्वा, 'भूतपूर्वचरट' 'तसिल्लादि
ध्वाकृचसुच', 'टिड्ढे ति ङीप् । ३ 'प्रशस्ताब्राह्मणी'ति प्रशसायां रूपि 'धरूप
कल्पे'ति ङीपो इत्स । ४ 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य' । ५, ६ 'वयस्यचरम
इति वाच्यम्' । ७ 'त्वे च' । ८ 'सामि' इति समास (सामीत्येतदव्ययमर्थशब्द
पर्याय) । ९ 'पूर्वसदृशसमोनये'ति समास । १० तिष्ठद्गुप्रवृत्तीनि च ।

धमूव । तत्र स्थिताया वासवदत्तायाः कल्पनातीतेन सौकुमार्येण शयनासन-
शरीरसौष्टवसौरभादिना च आत्मसहर्षां तामवलोकयन्ती निश्चिन्वती च ताम-
दृष्टप्रेरणयाऽमरपुरपतिताम् इव, त्रिलोकीविजिहीर्षया यथाकाममवनीमवती-
र्णामिव, हस्तरवशमात्रश्लेयाम्, अनुपमेयाम्, शिष्टविशिष्टोपचारैरुपाचरत् ।

एकदा पद्मावतीप्रसाधनप्रसङ्गे वासवदत्ताकृतौ वत्सेशशिक्षितपूर्वावगन्तानमा-
लातिलकावलोक्य पद्मावतीं तस्या माता पप्रच्छ 'केनेमौ विहिताविति' तदनु-
त्तमुज्ज्वलजगन्मन्दिरस्थितामावग्निकानामधेयाम् ब्राह्मणसुतां तत्कारिणीं ज्ञात्वा
'या ईदृशी सर्वगुणसम्पन्ना न सा मनुष्यो कदापि भवितुमर्हति' एवं तामुपहृते
व्याहृत्य ततोऽप्यधिकसम्मानपूर्वकं तद्व्यवहरणम् आदिदेश । इत्थं तदादेशानु-
सारं संहृता वासवदत्ता पद्मावतीगृहे सुरचिताऽवर्तत । तत्र च तिष्ठन्त्यास्तस्या
न करमावप्यकरमाद् धर्यकैमीति, नापि च अपसर्गदभयम् । विप्रकृष्टाद् आगतामपि
स्वहृदयार्थ्याशाद् आगतां सद्भिचारसन्ततिमिवामग्नयत् पद्मावतीत्यनल्पकल्पना-
पोढं सुखमनुभवन्ती सा निशीथपद्मिनीव निजप्रियतमोदयनसंयोग-सुप्रात-सुदि-
नाहं" प्रतीक्षमाणा तस्थौ ।

अग्रान्तरेऽतिदूरभूमिषु मृगयां कृत्वा सायाहे लावाणकमायातो वत्सेशो भस्मी
भूतं स्वावासनमवलोक्य तत्र सबसन्तकां वासवदत्तां मन्त्रिभ्यो दग्धां आकर्ण्य

१. द्वितीयाधितातीते'ति समासः । २. 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इति
दृशोः कजि 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सादेशो कमन्तत्वात् टिड्वाणमि'ति ङीप्,
ततः 'पूर्वसदृशसमोनार्थे'ति समासः । ३. 'पूर्वकालैकमवर्जत्' इत्यादिना
समासः । ४. 'मनोज्ञातावग्नयौपुक्' चे'ति निष्पन्नामनुप्यशब्दात् 'योपयप्रति-
पेधे हयगवपमुक्यमनुप्ये'ति वार्तिकसहकारेण जातिलक्षणे ङीपि 'हलस्तदित्त्य'
इति यलोपः । ५-६. 'पद्यमी मयेन, भयमीतमीतिभीभिरिति वाच्यम्' ।
७-८. 'स्तोकातिक्दूरार्थे'ति समासे 'पञ्चम्या' स्तोकादिभ्य' इति पञ्चम्या अलुक् ।
९. 'अपेतापोढे'ति समासः । १०. शोभनं प्रातरस्येति विग्रहे 'सुप्रातसुस्वेत्या'दि-
नाऽचप्रत्ययान्तो निपातितः । ११. सुदिनं पुण्यञ्च तदेवाहः इति विग्रहे प्रशस्तवाच-
कसुदिनशब्देन कर्मधारये 'राजाहः सखिभ्यष्टच्', 'अहोऽह एतेभ्य' इति प्राप्ते
'उत्तमैकाभ्याश्चेति निषेधे 'अदृष्टस्रोरेवे'ति नियमेन 'नस्तदिते' इति टिलोपे
'राप्राहाहा पुंनो'ति बाधित्वा 'पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टे'ति मपुंसकत्वम् ।

निश्चेतनोभूत्वा भूमावपतत् । अदहच्च तस्य देह दहन इव दारु, दारुणो दयितादाह
सम्वाद । चण्डादुपलब्धसञ्ज्ञश्च हा । प्रियतमे, व मामशरण त्यक्त्वा गता ।
एहि ! एहि ॥ इत्युच्चैरचान् बिलिखिताम् इव दिष्टु विदिष्ट च उत्कीर्णाम् इव
चक्षुषि, निखातामिव हृदये, वासवदत्तामाह्वयमानो मोहाविष्टचेतसाऽतिक्रुण
विलपँस्तद्वियोगज्वालाज्वालावलीढ प्राणपरित्यागप्रवणो बभूव । किन्तु तदानी-
मेव स्वविषये स्मृतनारदवचन , स्मृततपस्विनिर्देशश्च शुभोदकं तर्कयँस्तद्वियोग
स्वप्नशोकगोपालकमनतिदु स्तित यौगन्धरायणञ्चावलोक्य सम्भावितवासवदत्ता-
जीवितो मन्त्रिनीतिभाविदेवीसमागमो मन्त्रिभिर्बोध्यमानो धैर्यं दधे ।

इतो लावाणकस्थेभ्यश्चारेभ्यो मगधराजो विदितसर्ववृत्तो वृत्त इति कालज्ञोऽ-
सौ स्वसुता पद्मावतीं यौगन्धरायणादिमन्त्रिभि प्रायितचरिं वरसेशस्य जीवन-
सहचरिं चिक्रीर्षुं स्वेप्सित यौगन्धरायणाय सन्दिदेश । सोऽपि च तत्सन्दिष्ट
सर्वसुररीकृत्य तत् सप्तमेऽहनि निर्धारितोद्वाहलप्रोऽह्वाय मगधराजाय प्रतिदूत
प्रजिघाय । दूतमुखाच्च सम्वादनकमाकर्ण्य स्वसुताच्चेहनिजविभवानुरूपसयोजि
तोद्वाहसम्भारो नृपाणो भृष्टो मगधेश्वरस्तत्तद्देशस्थितान् सर्वांश्चिजसम्बन्धिन सुह-
दश्च निमग्नयितु सादिन प्रैषयत् । व तेशोऽपि तथैवाकरोदिति निश्चितोद्वाहविषये
धरत समायातानां नैषध्यानाम्, भावमयानाम्, पाण्डुराणाम्, पौराणाम्, पाञ्चाला-
नाम्, कन्यातश्वायातानाम्, मागधानाम्, वाहानाम्, सकुणकुञ्जरकमेलकाक्षीय-
बृहणहेपणादिविचोभितेतरार्थ्या, वाल्मेय-पाण्डुकर्म-लिङ्गैर्ष वैद्याग्रध्याऽऽर्चय

१ 'पृष्टीत्यनेन समास । २ 'न निर्धारणे' । ३ पृष्ठया व्याधय' इत्यनेन
वरत कन्यातश्चोभयत्र पृष्ठयन्तात्तसि वरस्य कन्यायाश्च पृष्ठत इत्यर्थ । ४ कुहना-
दिभ्यो ण्य । ५ 'युद्धेऽक्रोसलाजादाम्बद्ध' इतीदन्तत्वादपत्ये न्यद्ध । ६ 'पाण्डो-
र्द्धण्' । ७. 'पूरोरन् वक्तव्य' । ८ पञ्चालानां राज्ञेति विग्रहे 'चत्रियसमान
शब्दादि'ति वार्तिकेन 'अबृदादपि बहुवचनविषयात्' इति बुज बाधित्वा
अञ् । ९-१०. 'अजमगधे'ति राजन्यपत्ये वा अञ् । ११. कुञ्जो हस्तिवनुः
सोऽस्त्यस्मिन्निति 'रप्रकरणे समुच्चकुञ्जेभ्य उपसह्यान्' इति र । १२ अश्वाना
समूह इति विग्रहे 'केशाश्वाम्या यञ्ज्ञावन्यतरस्याम्' । १३. 'तद्ब्रह्मतिरथयुग-
प्रासद्' । १४ परिवृतो रथः । १५ 'पाण्डुकम्बलादिनि' । १६. 'द्वैपयैया-
त्रादञ्', रथाना समूह इत्यर्थे 'स्रलगोरयात्' इति य । १७ 'पनपूर्वादन' ।

रथ्याङ्गीर्गस्या, मेरीश्वरंमृदङ्गपणववेणुकरतालदिवाद्यप्रपरिजनादिचरणश-
तसङ्घोभचलितचितितला, विचित्राभिरपि सचित्राभि पताकामि प्रतिभवनमु-
द्गासमाना, समाना दिवा, दिवारात्र सम्पाद्यमानानेकसमुत्सवा, महाजनसम्म-
दाऽभून्मगधाधिपराजधानी । अथ प्राप्ते शुभयौ लग्न, यथायथ स्थितेषु च
शुभप्रहेषु, गायसु सुतरा गायकेषु नृत्य-तीषु च पौरपुर-ध्रीषु आमुक्तकौतुकाम्,
सयौतकाम्, विभ्राणितबहुसूत्याभोज्यभुजिष्याम्, स्वविभूषणरूप महाहालङ्का-
रैरलङ्कृत्य मगधेश्वरप्रदत्ताम्, पद्मावतीम्-सम्पाद्यमानतद्विवाहाया दिवाद्यभोजन-
मालातिलकौ हस्तौ वासवदत्तावियुक्तोऽपि पुनस्तदुपलब्ध्याशातन्तुसमवनद्बहुदयो-
षत्सेवा-पाणौर्हत्यापि न तत्वाज हृदयात् क्षणमपि तत्रालक्षितस्विताम्
वासवदत्ताम् ।

अथ विवाहानन्तर मगधेश्वरेण आणा सपावन्पेटक-कूर्चिका कुण्डलिनी फाण्ट-
रसगोलक त्रिकोणक मोदकै, यवामूषाकुलीघृतचौरिकचौरीण्डरिकापूपपर्यटै, शु-
क्तासुततेमनै, रामउज्जीरकादिविविधाभिचार्यप्रागयायसुपन्धितद्रव्याभिचारित
सहरिद्रशतपुष्पैलाङ्गुलैर्गुरुमरिचलवङ्गुतुवरिकामापमूर्त्यमुस्तकषणकसतीनक-
सूदै, उग्रगन्धाराजकर्णिकासोपरकरकरवेङ्गुलोलमहाफलाससलापालकवास्तुक-
कोशातकीमूलिकाकर्काहविम्बिकावृन्ताकालुप्रभृत्यनेकशकै, स्वादिष्टभिस्साकर-
पट्टिकादधिषट्कादिविविधवर्णनातीतपद्मसम्पन्नै, विविधैरातर्वफलैरग्नैश्च त-
त्कालोपलब्धानातर्वफलै, द्राक्षादाडिमादिरसैश्च यथाकाल स्वादुर्द्वार मूलकोपद-
शब्द सुसम्पादितेऽर्जिलौश्रीतपिबतप्रीतिभोजनादौ चतुरो यौगन्धरायणो मन्त्रभि-
^{१३}दाभिषा 'वत्सेशोऽद्यैवारमायास्वतीति' मगधेशमुक्त्वा क-यास्त्रेहपाशवद्वादपि

१ 'रथाद्यत्' । २. उत्पूर्वकाज्ञासधातो ज्ञानचि 'लाभयमनुबन्धकार्यं
मादेशानामि ति लट्छित्वेऽपिङीवभावे टाप् । ३ राजाधीयतेऽस्यामिति
'करणाधिकरणयोश्चे ति ल्युटि द्विवात् ङीप् । ४ 'सूतयुवत्याम्' इति षष्ठ्,
'यदश्नाप्' । ५ 'भोजक्षत्रिय' । ६ 'नित्य हस्ते पाणायुपयमने' ।
७ 'कुसुमगुरुणि जाति' । ८ 'मूलमस्यावर्हि', मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मुद्रा ।
९ 'अग्नेन ग्यजनम्' । १०. 'स्वादुमि णमुल्' 'अमैवाव्ययन' । ११ 'उपदशस्तु-
तीयाम्', 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' । १२ 'आरयातमायातेन नियासा-
तत्ये । १३ 'पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' ।

तस्मात्कथञ्चिदुदधितानुमतिः सवत्सेशः पद्मावतीं यन्पूजामारोह्य स्वरमाणो बभूव
सह सपरिच्छदागन्तुकराजन्यो लावाणकमुपेत्य परेष्वपि समागतप्राणुजिकान्
सबहुमानं सत्कृत्य विसर्जितवान् ।

इतः सैन्यस्य पृष्ठतः कृतरूपविवर्तं वसन्तकं पुरस्कृत्य वासवदत्ताऽपि पद्मा-
वतीपिनृगृहाच्चिगता लावाणकमासाद्य सायँहे गोपालकगृहं प्रविवेश । तत्र
प्रदर्शितानपरादरं सोदरं निजभ्रातरं साक्षात्कृत्य कण्ठे गृहीत्वा रुद्ध्या वाष्प-
स्याकुललोचनायाश्च तस्याः वत्सेशविरलेपदुःखं व्यपोढुमागत्य दावदेव
सस्मरणको यौगन्धरायणः प्रयत्नते तावदेव पद्मावती सकाशात्प्राप्ता महत्तरास्ता-
मृजुः—‘देवि, भस्मास्वित् समयातेषु राजभवनमपह्नायावन्तिकेहायाता राज-
पुत्रस्य गोपालकस्य गृहे वर्तते । एतदाकर्ण्य किञ्चिन्नाशङ्का पद्मावती तौस्तत्र
प्रहिण्वती वत्सेशस्याग्रे एवं सन्दिष्टवती—‘भावन्तिके, खं हि मे निषेप इति
नापरत्र कुत्रापि स्थातुं ते प्रयोजनम् । अतो यन्नाहमस्मि तत्रैव स्वयाऽऽगन्तव्यम् ।’

एतदाकर्ण्य प्रयातेषु तेषु ‘केनेमौमालातिलकौ कृतौ’ इति जिज्ञासापरं
रहति राजानं पद्मावती प्रत्युवाच ‘मद्वेदे विप्रेणेकेन न्यस्तायैपाऽऽवन्तिकाऽभिधा,
तस्याः प्रथमशिक्षमेतदिति श्रुत्वाैव वत्सेशो नूनं सा वासवदत्तैव भवेदिति
चिन्तयन् महत्तरसमाधितद्वारमन्तःस्थदेवीगोपालकमन्त्रिद्वयवसन्तकं गोपालक-
गृहं प्रविश्य निजविरलेपपाण्डुरंगान्त्रौ चामचामां चान्द्रमसमूर्तिमिव वासवदत्तां
दृश । पारस्परिकसाक्षात्कृतिसमनन्तरमेव च शोकविकलेन्द्रियावुभौ शोकदीनौ
चिरं रुहदतुः । इत्येतोश्च तथाभूतामवस्थामवलोक्य यौगन्धरायणोऽपि वाष्पा-
कुलितनेत्रोऽवहदकण्ठश्च संजात इतोत्थं सर्वतः प्रवृत्ते कोलाहलेऽतिशयाकुला
पद्मावत्यपि तत्रैवाजगाम । व्यतिकरञ्च सर्वमिममाकर्ण्य तुल्यावस्थायाः पद्मावत्याः
प्रैत्यक्षं भृशमाक्रोशन्ती वासवदत्ता भर्तुदुःखवार्थिन्या मे जीवितेन किं प्रयोजन-
मित्यात्मानं म्यक्कुर्वन्ती सातिशयमन्तस्तापमाप ।

१. प्यस्तादश्चतेःके, ‘यस्य विभाषा’, ‘अञ्जोऽनपादाने’ इत्युभयोरप्रवृत्तिः ।

२. ‘आदरानादरयो- सदसती’ । ३. ‘पुरोऽन्ययम्’ इति गतिरखे ‘कुगति-
भादयः’ । ४. अहः सायः इति विग्रहे ‘संस्थाविसाये’ति शापकादेकदेशि-
समासः । ५. ‘साक्षात्प्रभृतीनि च’ । ६. पाण्डुशब्दात् ‘नगपांशुपाण्डु-
भ्यश्चेति’ रः ततः गान्धर्वदेनबहुमीहौ ‘अंगगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्’ इति ङीप् ।

७. ‘प्रतिपरिसमनुभ्योऽक्षः’ । ८. ‘शृजेभ्यो ङीप्’ ।

एवमात्मनिन्दापरवशां वासवदत्तामालोक्य 'मगधेशसुतालाभेन तव साम्राज्यलाभः' इत्यभिकाचिणा मया सर्वमेतत्कृतमिति सर्वथाहमेवात्रापराध्यामि न देवीति वरसेना विचार्य देव्या वात्सवदत्ताया शुद्धतामात्मनो नि स्वार्थराज्यभक्तिञ्च प्रमाणयितुमाचम्य ग्राहमुखोपविष्टो यौगन्धरायण उवाच—'यद्यहं राजशुभेच्छुः, समुत्कृष्टबुद्धिमती देवी वासवदत्ता च शुद्धिमती तदा हे लोकपाला, सर्वमेतद् युष्माभिरुचेल्लिम् । येन युष्माकं वाचमुपनिषत्कृत्य राज्ञा सर्वथा विश्वासपरो भवेत् । अग्न्यधाद्यैवाहमा मत्तनुमत्तनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा भरमसात्करोमि । एषलोकपालान् स्वार्थराजशुभैषणयो मय्येकृत्योक्तवचसि राजभक्तिपरायणे यौगन्धरायणे निर्बचनेऽस्त्य स्थिते सति, समुद्भूद् दिव्या बाणैवम्—राजन्, धन्यस्त्वम्, यस्यैव भूतो मग्नी यौगन्धरायण, जीवनसहचरी च यस्यैवभूता सर्वथा विशुद्धा निर्दोषा चेति ।

एतदाकर्ण्य गोपालकसहितो वरसेनो 'मग्निन्, धन्यस्त्वम् य एष स्वतीति शशपा यपावसरमुपजेकृत्य पद्माब्जमनुनेतु मगधान् रतस्तत्रापरिगणितांशिता नशितो यथेष्ट कारिकाकृत्य मामुपकर्तुं वासवदत्ताया आत्मनश्च चरित्रमेवमुदात्त प्रदर्शितवान्' एव यौगन्धरायणाचरितं सर्वं प्रशसन् गोपालकगृहाद् वासवदत्ता मात्मावाप्तमानाश्च मूर्तिमतीभ्या रतिनिर्घृतिभ्यामिव वासवदत्तापद्मावतीभ्या सहाकुतोमयो^१ लावाणके परमोरसवेनोवास ।

अग्न्येषु स्नानानन्तर तन्त्रकृतान्तवायुकसुखो वरसेना सम्पादितभोजनादि

- १ वच्धातो केलिमरि सम्प्रसारणम् । २ 'जीविकोपनिषदाद्यौपम्ये' ।
- ३ 'मय्ये पदे निवचने च' । ४ वाचशियम्येत्यर्थः । ५ 'किञ्च' इति क्लिप् दीर्घे सम्प्रसारणञ्च । ६ एवादिषु चरडिति पाठान् स्त्रीषु सहेव समासः । ७ 'उपापेऽन्वाक् (तुबंलस्य चलमाधादेत्यर्थः) । ८ अशितञ्च अनशितञ्चेति 'क्तेन नम्रविशिष्टमात्रम्' इति तत्पुरुषसमासेऽपरिगणितशब्देन बहुव्रीहिः । ९ कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् । १० नास्ति कुतोमय यस्येति मयूरव्यसकादित्वात्समासः । ११ 'त प्रादक्षिण्यद्वये' इति वन्, तन्तुना विकार इति विग्रहे 'ओरन्' इत्यञ्, एव सुष्ठु वस्ते इति सुव, धातुत्वादत्यसन्तेतिदीर्घाभावस्ततस्तत्प्रकृतान्तवायुकस्य सुव इति समासः ।

दैनिकृत्यो वासवदत्तापन्नावतीभ्यां सह विविक्ते पानलीलासक्तो गोपालकम्,
 रुमण्वन्तम्, यौगन्धरायण वसन्तकञ्चाद्वय विभिन्ना वि-
 कौशाम्बोपरावर्तनम् छम्भिणी कया कथयन् यौगन्धरायणेनोक्त, देव,
 पत्युर्हितैपितैव सत्पत्नीलक्षणम्, न तु प्रियकारित्व
 मात्रम् । एव राज्यकार्यभारैकचिन्तन राजच्छन्दानुरोधनञ्चोपजीविलक्षणमिति
 शत्रुरूपेण मगधराजेन सह सन्धिरसया पृथिवीविजयहेतुना चापमजीविकैरस्मा
 भिरित्य प्रायासि भतो हे देव, भावरकभक्त्यनुभूतासह्यवियुक्तिर्देवी न कथमप्य
 पराभ्यति, सा तु भवन्त पूर्णतयोपाकारिणः । एतश्चाकर्ण्य च सेश, मन्त्रिन्
 भावक सर्वं चातुर्यमह जाने । देव्या शीलौदार्येण चारित्र्येण च माहमस्य परि
 क्षितोऽस्मि तथापि भवदनुरागमनसा प्रणयाधिरूपेण वा किञ्चिदसमञ्जसमुक्त
 मर्णनीयम् । एव प्रायैरालापैस्तद्दिन वासवदत्ता सहैव नीतवान् ।

परद्यवि मगधेशेन प्रेषितो दूत समागत्य वत्सेशमेवविज्ञापितवान् पञ्चदीय
 मन्त्रिभिर्वयं यस्मिन् । किन्तु स्वयाऽधुनैव विधेय येन पञ्चावतीविषयकशोकेना-
 स्माक जीवन शोकमय न भवेत् । वत्सेशश्चैतदाकर्ण्य त दूत पञ्चावतीपार्श्वं
 प्रेषितवान् । सापि चातिनम्रतया दूत स्वसन्निधावाकार्यं तस्मात्स्वपित्रोरनामय
 पृच्छन्ती तेन सर्वथा तत्रत्य धर्ममभिहिता—‘पुत्रि! पात्रेन चास्माञ्जीतायास्तेपति
 मन्यासक्तमनुचिन्तयन्नहं नैकदिवसमुत्तपामि’ एवमुक्तपितृसन्देश सन्देशहरञ्चोवाच
 पञ्चावती ‘भद्र, तातोऽस्या च मद्राचा वाच्यौ यन्नकोऽपि विषयोऽनुतापस्य । आर्य-
 पुत्रो हि मयि सातिशय दयोदय, वासवदत्ता चापि मयि स्वस्वसरीवसातिशय-
 सस्नेहेतिलेशमात्रेणापि शोकेनालम् । एव प्रतिसन्दिश्य सत्कृते दूते मगधान् प्रति
 निवर्तितेऽन्तिकप्राप्ते वसन्तको विभिन्नकथाभिर्वासवदत्तापन्नावतीमनोऽनुरञ्जयन्
 ‘युष्माभुभे शापयुते पूर्वजन्मभगिन्यावित्स्मिन्नपि जन्मनि युवयोरन्योन्यहित
 कृष्टद्वय वर्तते एव विज्ञापितवान् । येन सपत्नीत्वनिबन्धन सत्पारस्परिकेभ्यो
 लेशमप्यदर्शनता मयन् सर्वथा तयोर्विशुद्धभावव्यवहार पारस्परिकप्रेमोपचिते
 कारणता ययौ । विगतेषु च कतिपयदिवसेषु प्राप्तपञ्चावतीसन्देशवचनेनाति

१. प्राप्तापजे च द्वितीयया’ इति समासे ‘परवर्तिग द्वन्द्वतत्पुरुषयो’ इति
 प्राप्ता परवर्तिगता ‘द्विगुप्रप्तापञ्चालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्य’ इति निषि
 ष्यते । २ ‘वृत्तेश्च’ इति ण । ३ ‘अचतुरविचतुर-’ इत्यादिना साधु ।

गुह्ये मगधेश्वरो वासवदत्तां प्रति सर्वथा सन्तोष प्रकटीकृतवान् । तथैव चण्डमहा-
सेनोऽपि पद्मावतीं प्रति निरतिशयं स्वकीय स्नेहभाव दूतमुखेनाभिप्रेक्षितवान् ।
एवं शत्रुद्वयसन्तोषप्रवर्द्धितप्रमोदो वत्सेशो योगन्धरायणपरामृष्टवाऽन्येषुर्जरा-
जीर्णदेहमपि महाबलसम्पन्नम्, मार्गधमप्यविगीतप्रशस्तिम्, पद्मावतीपितरमा-
मभ्य विविधान्यदुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान् भगधान् परित्यज्य वर्णकौमा-
चारितृणकर्णिकौवर्णिकौस्तूपमानमृदोनीम्, क्वचिदुपाध्यायैष्याप्यमानकैठीबहु-
चीम्, हस्तरत्र पौरपुरग्रीष्मार्गशयमानाशिरवीम्, अतिरतिरूपाङ्गनोपहस्य
मानवृषाकपायीम्, रवीयपातिमत्यशीलसौत्यशम्यमानांम्रायीम्, सामाजिकनियम-
निरूपणविदुषितैरेषरीक्ष्यमाणमेनोयोम्, अकाण्डामपि सद्भिर्काण्डाम्, विल-
सद्बहुपुरुषामपि 'सद्विपुरुषाम्, स वृषसीमर्ष्य'वृषलीम्, 'गोपीमप्यश्वपालिकाम्,

१. मार्गधोदधीति शिरोध, मगधे भव भगधानां राजानमिति वा विरोधपरिहारः ।
२. वर्णकया प्राचारविशेषेण प्राचारिता तथा चतुर्णां कर्णिका कर्णालकार यथा एव भूता
या वर्णिका रतोन्नकर्त्री तथा स्तूपमाना मृदानी यस्यां ताम्, 'वर्णकातान्तवे' ।
३. कर्णललाटाक्षकलकारे । ४. रतोन्नकर्त्री । ५. 'इन्द्रवहनमवशर्व'-इत्यादिना
ह्रीप् भानुगागमश्च । ६. या तु स्वयमेवाप्यापिका तत्र वा ह्रीप् । ७. शास्त्राभ्ये-
शुवाचित्वेन जातिलक्षणा ह्रीप् । ८. न वर्तते शिशुर्यस्या इति विप्रदे 'सह्यशि-
धीति भाषायाम् । ९, १०. 'वृषाकप्यमि'-इत्यादिना उदात्त ऐकारो ह्रीप् च ।
११. विदुषीशब्दाच्चरपि 'उगितश्चे'ति वैकल्पिकह्रस्वः । १२. 'मनो रौ वे'ति
वैकल्पिकैकारः । १३. न काण्डो दुर्घटना यस्यामपि सद्भिर्काण्डामिति विरोध
'का दान्तात्वेने इति ङीषो निषेधे द्विकाण्डया चेत्रभक्त्या सद्भिर्तामिति परिहारः ।
१४. बहुपुरुषामपि द्विपुरुषामिति विरोध 'पुरुषात्प्रमाणेऽभ्यतरस्याम् इति
वैकल्पिकह्रीबभावे द्विपुरुषया परित्यज्या युक्तमिति परिहारः । १५. 'जातेर-
स्त्रीविषयादयोपधात्' वृष धर्मं लान्ति गृह्णन्तीति वृषला धार्मिकास्तेषां
स्त्रियो वृषस्यस्तान्निर्मुक्तामपि अविद्यमाना वृषस्यो वृषलपत्न्यो यत्रेति विरो-
धपरिहारः । १६. 'पुत्रोपादाहशायाम्' तथा 'पालकान्ताक्षे'ति उदाहरणपक्षे
विरोधः, गौ पातीति गोपूर्वकात् पियते के जातिलक्षणा ह्रीप्, एव पालयतीति
पालिका अश्वानां पालिका तथोक्ता ताम्, गवां रक्षिका अश्वानामपि पालिकेति
विरोधपरिहारः ।

सवामोहभायांमप्यवामोहभायां, देवमातृकामपि मानुषपितृकाम्, 'सशिषा-
मप्यशर्वाणीम्, वर्तमानगौरीमप्यभ्यर्च्यमानकालीम्, विद्यमानसुनासिकामप्य-
नासिकाम्, ससुपदीमपि पङ्गुम्, सदाक्षीमप्यदाक्षीम्, सदर्द्धर्षवर्षामपि चासेद्र-
हुवर्षवर्षाम्, मन्दुरावदयहुमुखरश्चकुलकर्पिस्तम्बेरमवनायुदेश्यवाहाम्, गृह-
पालितैर्जीर्णैरख्यमानैर्कणैर्जाहाम्, 'शतकीर्तीमिर्घटोष्नीभिर्नन्द्व' हीभी-
राजमहि' बीभिः, प्रजा'भिरजामिस्तथा देवमण्यादिगुणैर्क्रीताभिर्बद्धीभिः'

१. 'संहितशकलक्षणवामादेशचे'त्युडि वामोरुः, तथा मूता भायां वेपां ते
वामोरुभायाः 'स्त्रियाः पुम्बद्धाविते'त्यत्र अनूद् इति निषेधेन पुम्बद्धावा-
भावः, तैः संहितामपि अविद्यमाना वामाः कुटिलाः उरुभायाः बहुभायाः यत्र
तामिति विरोधपरिहारः। २. वृष्टयस्तुजीविनीमपि मानुषाणाम् मानुषावा (मनो-
ज्जातावम्पसौ पुक् च) पितरो यत्रेति विरोधपरिहारः। ३. कषयाण्युक्तामपि
पार्श्वीभिन्नाम्। ४. गौर्यां गौरवर्णस्त्रियाः (विद्वीरादिभ्यश्च) काली ('जानपद-
कुण्डे'ति ङीप्) गौरी कालीति विरोधः गौरवर्णस्त्रीदेवीवाचककालीशब्दाभ्यां परि-
हार्यः। ५. सुनासिकेत्यत्र 'नासिकोदरीष्ठमङ्घ्रे'ति वैकल्पिको ङीप्, अनासिके-
त्यत्र च 'सहजान्विद्यमानपूर्वाङ्घ्रे'ति निषेधः, स च विरोधः, अविद्यमाना नासिका
अकर्मण्योपवेशो यस्यामिति व्युत्पत्त्या परिहार्यः। ६. शोभनाः पादाः यासाम्
'संख्यास्तुपूर्वस्ये'ति समासान्ते लोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति वैभाषिको ङीप्
ततः भवात् 'पादः पत्' इति पदादेशो ऋसि सुपद्यः, ततः सत्यः सुपद्यो
यस्यां किन्तु स्वयं पङ्गुम् (मगरीम्) 'पङ्गोश्च' इत्यूद्। ७. वृक्षस्य भावः
कर्म वेति व्यञ्जि विवाङ्ङीपि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः, तथा युक्तामपि
वाची (ह्यो मनुष्यजातेः) भिन्नाम्। ८. सन्तो बहुवोर्ध्ववर्षाः श्रेष्ठाः स्वामिनो
वैरयाश्च यत्र (अर्थः स्वामिवैरययोः) तथा असत्योऽविद्यमाना बहुवर्षवर्षा
अप्रतिबन्धेन स्वपतीन् वरीतुं योग्याः श्रेष्ठाः कन्यका यत्र ९. 'तापुरपे कृति-
बहुलम्' १०. मृगी। ११. तस्य पाकमूले-इति जाहच्। १२. 'क्रीतात्करणपूर्वादि'
१३. 'ऊपसोऽनङ्', 'बहुमीहेरूपसो ङीप्'। १४. 'ग्रामनुद्धः स्त्रिया वा'। १५.
महिषाणां स्त्रीभिः राजपत्नीभिर्वा। १६. प्रकृष्टेन जायन्ते इति प्रजाः, न जायन्ते
इत्यजाः इति विरोधः ('उपसर्गे च संज्ञायाम्', 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति च
जनेर्ङः) अजाभिर्वर्करीभिरिति परिहारः। १७. 'क्रीतात्करणपूर्वादि'ति ङीप्
काचित्कावाद्यत्र न ङीप्। १८. 'बद्धादिभ्यश्च'।

कल्याणकोटामि १ द्विकमेलकामि सदागतिस्समुत्थीभिरप्यपरपतिपराङ्मु-
 खीभिः, सदानभोगमयीभिरिव २ ह्यीभिर्युक्ताम्, कौशाम्बीमनुप्रतस्थे । कतिपर्यैरेव
 चाहोमिर्बसराजो दयितायुतोऽयुतोऽच्युतश्चरत्पताकाम्, दूरस्थापितमङ्गलोर्द्धकुम्भाम्,
 आनन्दसलापपरपुरजनकोलाहलबहुलाम्, उशीरचन्दनद्रवसिक्तपिण्डिलारुधाम्,
 राजधानीम् ३ अश्वपद्मवसमूढरथमारुढो वामाङ्गविभूषितदयित, वसन्तकादि
 निजहितैषिसहित, पौरकन्याविकीर्यमाणलाजापुष्पप्रकरैरवकीर्यमाण सविविध-
 वाद्यबोध मागधजनोच्चरदालोक, समन्तात्सम्रथकुसामन्तलोक, राजधानीं
 प्रविशेत् ।

पत्र च प्रसाधितनागोनिमकवरी ४ यथेच्छ ११ शोणा, १२ रोहिणा, नीला १३,
 १४ कल्पायी वा शाटी परिधना क्लीणी १५ मृदा, १६ मृद्वीकानीकाशवाचा वस्त्रेशदयिता
 प्रेमसौजन्य १७ खरुमालपति । यत्रत्या हि नरपुङ्गवा महिषीवर्जभा अपि वृषो-

१ 'न कोडादिबहुच' । २ द्वाभ्याम् क्रमेलकाम्या क्रीताभिः, तेन
 क्रीतमिति विहितस्यार्हविष्णुक श्रव्यार्थपूर्वाद्विगोरिति लुकि अपरिमाणविस्ता-
 रितेति ङीपो निषेधः । ३ सदा सर्वदा गतिसमुत्थीभिः भगवा सदागते
 वायो समुत्थीभिः, सती भागति सदागतिस्तत्समुत्थीभिर्वा, सती 'समी-
 चीना या आसमन्ताद्वृत्तिरत्तरसमुत्थीभिर्वेति विग्रह, अपरेषा पतीनाम्
 रक्षकाणाम् अपरासा पतीना वा पराङ्मुखीभिः (दिक्पूर्वपदाङ्गात्) ।
 ४ दानभोगप्राप्त्युक्ताभिः सदा न भोगमयीभिः, नभसि गच्छतीति
 नभोगो वायुः, सदा नभोगमयीभिर्वायुनिर्मिताभिरिव तीव्रजवाभिः, दानञ्च
 भोगञ्च संप्राप्त्युत्सहिताभिरिति वा । ५ 'गोपधप्रतिषेधे ह्यगवयेति सहकारेण
 जातिलक्षणा ङीप् । ६ 'बृकहलादौ पूरयितव्येऽभ्यतरस्याम् । ७ 'पिण्डादिलक्ष्',
 रथेभ्यो हिता रथ्या खलवधमापतिलेति सूत्रे चाद्यत् टाप् । ८ षट्त्वे षड्गवच्
 ९, १० 'जानपदकुण्डेति साधु । ११ 'शोणात्प्राचाम्' । १२ 'वर्णादिनुदात्तात्तोप-
 धात्तो न' । १३ नील्या रक्षा शाटीम् । १४ अन्यतो ङीप् । १५ तस्य समूह
 इति समूहार्यस्य घान्याना भवने चेत्त्रे खञ् इत्यन्तर्यत वात् 'स्त्रीपुसाभ्या-
 मञ्स्नजौ भवनादि'ति सामूहिके नञि, वृद्धौ, नञ्स्नाजति ङीप् । १६ वोतो
 गुणवचनात् । १७ 'खरुसयोगोपधाच्च (खरु पतिं वराकन्या) । १८ महिषा अपि
 वृषभोरपादिन इति विरोधः, राजदेवीमिया अपि धर्मपरायणा इति परिहारः ।

त्पादिनः । या च नगरी प्रातिभेन^१ ब्रह्मसूत्रणेन, उपनिषदा गोष्ठ्या, गीतया गीत्या, सुवर्णमयेनालङ्कारेण, प्रकृष्टेनच्छन्दानुरोधेन प्रसादकेन गुणेन, हास्येन च रसेन, सुमधुरया भाषया, आन्वीचिकीभिः प्रधानत्रयीमयीभिरिव साहित्य-विग्रहिणीभिरप्यविग्रहिणीभिः, ^२अजतनयाभिरप्यनजातनयाभिः, ^३निर्जरायुत-नयाभिरिति ^४दृग्हीन ^५मासीनद्विसमीनतनयाभिः, ^६युवतिभिर्जरतीभिः, युव-^७जरतीभिः कुमारभिः^८, सप्रतीहारीभिर्ना^९ रोमिच्छोपजहासेव ^{१०}विश्वामित्रकृत्रि-^{११}मत्रिविष्टपम् ।

यत्र पुंगवा एव ^{१२}गेहेर्नर्दिनः, निक्षेप्यपदार्था एव पात्रे समिताः न नरपुङ्गवाः, उदयनैकनाथायाम् सुधाधवलितकलितसादायाम्, ^{१३}द्विग्रभूमप्रासादायाम् बहुवा-
रिर्मेकायाश्च यस्याः, मेहावैयाकरणाः न मध्यवैयाकरणा नापि च वैयाकरणसूच्यो
व्याकरणकाः, पुराणमीमांसका न मीमांसकदेदुल्लङ्घ्याः निरवच्छिन्नावच्छेदकावच्छि-

१. प्रतिभोत्पन्नज्ञानेन ब्रह्मणः सूत्रणेन सूत्रमवर्चया, समीपस्थया गोष्ठ्या, हाटकालंकारेण (सच्छब्दालङ्कारेण वा) सदाशयानुरोधेन, आन्वीचिकीभिः सूत्रमदर्शनाभिः, ब्रह्मसूत्रोपनिषद्गीतामयीभिः, साहित्यशरीरधारिणीभिः अपि विग्रह (कलह) रहिताभिः । २. अज्ञानाम् यकराणाम् तनयाभिरपि अज-
जानाम् अजाभिन्नानां तनयाभिरिति विरोधः, अजाः अनुत्पन्नास्तनया यासां तथाभूताभिरपि न अजातः नयो नीतिर्यासां ताभिर्नययुक्ताभिरिति भावः ।
३. निर्गता जरायास्तन्नामकराक्षस्या अयुतनयाः असंख्याका नीतयो याभ्यः
(छलच्छिद्वादिरहिताभिरिति भावः) निर्गता जरायुभ्यो गर्भाशयेभ्यः तनयाः
यासाम् । ४. 'राभ्यहःसम्बरसराश्च । ५. 'मासाद्वयसि यस्त्वजौ' । ६. 'द्विगोर्वा' ।
७. 'यूनस्तिः' । ८. 'युवास्त्यतिपलितवलिनजरतीभिः' । ९. 'वयसि प्रयमे' ।
१०. 'मृतरयोर्द्विष्य' । ११. 'मित्रे चयी' । १२. 'वस्त्रेर्मन्निष्यम्' ।
१३. 'पात्रे समितादयश्च' । १४. सपात्रे सम्यक् कृताः संस्थापिताः । १५. 'कृ-
ण्णोदकपाण्डुसंख्ये'त्यच् । १६. 'अनिनस्मन्'-परिभाषया इनः स्त्रियाम् ।
१७. 'सन्महत्परमोत्तमे'ति समासे 'आन्महत्तः समानाधिकरणजातीययोः' ।
१८. 'असाम्प्रतिके' इत्यप्रत्ययनिष्पन्नस्य मध्यशब्दस्य 'पूर्वापरप्रथमचरमे'ति
समासः । १९. 'कुत्सितानि कुत्सनैः' । २०. 'अवच्छेपणे कन्' (व्याकरणेन गर्दिता
इत्यर्थः) । २१. 'पूर्वकलैकसर्वजरदि'त्यादिना समासः । २२. 'कुत्सितानि
कुत्सनैः' ।

अतर्कनिर्भिन्नानेकप्रतिवादिशङ्का नभ्यनैयायिका न जरभैयायिका, प्रदत्तवाच्येन्या
न निर्गदवन्धा, प्ररुदनिद्रारुदलत्वा न खट्वांरुदा, विहिताविहितविचार
शालिनो देवब्राह्मणौ न ब्राह्मणत्रुवा, गुरुजनामीष्टदेवप्रिया न देवाना प्रिया,
विविधदूणार्शकालिके—चेत्रियामयागद्वैरा सदैवा^{१२} न भिषक्पाशा,^{१३}
^{१४}प्रात्यहिकभूतबलिसम्तर्पितप्वाचा न तीर्थप्राशा^{१५}, घटशरावादिविविधमृ-
^{१६}त्पासप्राणनिर्माणकुशला कुशला. न आणकुलाला, पादसवाहनादिविविध-
सेवाऽऽपक्ता सन्नापिता न पार्श्वनापिता, सर्वयाज्ञिकी नववेदपाठैराश्च प्राप्त
जीविका^{१७} विद्वांसो निजवंशानुरूपानुसृतकृत्याश्च मृत्या । न केवल कौशाम्बी-
सिद्धा^{१८} अपि तु विश्वप्रसिद्धा दर्शनशौण्डा । याञ्च विविधरार्जकैर्यत्कर्तृका पुरीं
प्रविशति दर्शनीयतमभायें वासेशे हर्म्यस्यमनोरमरामाननशतैर्दंभीद्वयमुखविजि-
तविधोरसेवासमागतसैन्धैरिव समपूरि समन्ताधम । तत्राचञ्जालाप्रलम्पवमल-
लोचनैश्चानिमेवचणमीक्षमाणा काश्चित्तु विकसिताम्भोजस्तर शङ्कामुदपीपदन् । नव-
वपूदशकानां कासाञ्चित् सम्भ्रमश्चिद्गहारमुक्ताकणारतसदृशद्वयहर्षवाप्याम्बुसी-

१. 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०' । २. 'सिद्धशुष्कपक्ववैधेति समासे 'नेन्सिद्धव
प्लातिषु च' इति सप्तम्या नालुक् । ३. 'व-धे च विभाषा' । ४. 'खट्वा क्षेपे ।
५. देवाना पूजका ब्राह्मणा इति विग्रहे 'याजकादिभिश्च' इति समासानन्तरं शाकपा-
थिवादि समासे मध्यमपदलोप । ६. प्रधातो पचाद्यधि वप्यादेशगुणाभावमिपा-
तनेन भिषक्पक्षस्य मुषकस्य चेतडादित्वाद् वृत्तिविषये कुरसमवाचित्वेन 'कुक्षि
तानि कुक्षसन्' इति समास । ७. देवाना प्रिया इति च मूर्छे । ८. 'दुरोदाशनाश'-
इति वार्तिकेन साधु । ९. 'ग्रहृष्ट' काल' अस्येति कालिक 'ग्रहृष्टे दन्' । दीर्घकाल-
चिकित्स्य इति भाव । १०. 'चेत्रियश्च परचेत्रे चिकित्स्य' । ११. 'दारे सत्यागदस्य'
१२. सम्महत्परमोत्तमेति समास । १३. 'वाप्ये पाशाप्' । १४. अहनि अहनि,
प्रात्यहम्, ततः कालादृज्, ततो वक्ष्यन्ततत्पुरुषस्य 'शाद्वाग्नेन बहुव्रीहि' ।
१५. 'प्लाञ्छेण क्षेपे' । १६. सस्रौ प्रशसायाम् । १७, १८. 'पापाणके कुस्त्रित' ।
१९, २०. 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०' । २१. 'प्राप्तापक्षे च द्वितीयया' । २२. 'सिद्ध-
शुष्कपक्ववैधे' 'नेन्सिद्धवप्लातिषु च' । २३. 'सप्तमी शौण्डे' । २४. 'नष्टतश्च' ।
२५. दर्शनीयतमा भार्या यस्येति तमपि 'तसिलादिष्वाकृत्यमुच', तत्र 'क्षिया-
पुवदि'ति पुवद्भाव ।

करा इवावभुः । कमसश्चैवं जनतानुभूतामन्दानन्दोत्सवं वहति द्वारि, पौरपुर-
न्धीणां नीरग्निगतगवाक्षैः कटाक्षैः सौन्दर्यवञ्चिततापिच्छैः, पिच्छातपत्रायमाणध-
वलातपत्रः, सुहृद्दुर्हृद्दुर्दृष्टेषु सौहृदैर्यं हृत्सव्य एकपद एवोत्पादयन् सम्पादिता-
शेषमहलाचारं निजमन्दिरमाविवेश । क्षणादेव च तदगणितभूपालमौलिमङ्ग-
लोपायनैरपरि हति सम्मानिताखिलराजलोको वरसराजोऽश्रीतपित्तोदरोत्सृजादि-
क्रियाकलापैर्दिनशेषं निःशेषं चकार ।

इति कौमुदी-कथाकल्लोलिण्यां समासस्त्रीप्रत्ययनिर्देशात्मकस्तुतीयः कल्लोलः ।

-
१. 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' । २. सुहृदयस्य भावः कर्म वेति विग्रहे
यत्रि 'वा शोकप्यश्रुतेषु' । ३. 'हृदयस्य हृत्तेख्यदण्डासेषु' (हृत्कम्पनम्) ।
४. 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' ।

समास-तद्धितनिर्देशात्मकश्चतुर्थः कल्लोलः

द्वितीयस्मिन् दिने सुर्धर्मानिवमेनसममण्डपच्छायागतस्य नृपस्य द्वारि
समागतो ब्राह्मण एकोऽब्रह्मण्यमुदोषयन्नाह—देव, विविधपशुरारंभेऽरण्ये पापैर्गो-

पालकैरकारणमेव मरुत्तस्य पादच्छेदो विहित । एतदा
उदयनस्य राजसिंहा कथं द्विजान् गोपालकानाहूय राजा द्विजगंधाकर
सनारोहणम्

व्यतिकर त पप्रच्छेति तेषामभ्युत्तम सविस्तर वर्णयितु
गिरमिधमुत्थापयामास—देव, गोपालका भूषा क्रीडता-

मस्माक मध्ये देवसोमाहयो गोपालक 'अह युष्माक राजाऽस्मीति निगच्छोऽनु-
ल्लहितशासनोऽनुचास्ति । अद्य तेनैव धर्मेना विप्रत्यास्याय तनयस्तमप्रणम्य
गच्छन् एहीदंयामिराऽऽकारितोऽप्यस्मानवधूय हसन्तमे प्रचलित इत्यविनीत त
पादच्छेदेन निग्रहीतु समाश्रितैर्गोपालकेनास्मासी राजाशोब्रह्मणाचमैर्धाविस्थाऽस्य
पादच्छेदो विहित । एव गोपालकैर्विज्ञतो राजा रहसि धौग-धरायणेभोक्त 'देव नून
निधानादियुक्तेन तत्स्थानेन अवेष्टिमम्, यत्रभावेण गोपालकोऽप्यवमोष्टे अतोऽ
बिलम्ब तत्र गन्तव्यम् । मन्त्रिणेत्यमुक्तरतगोपालकपुरस्सर ससैन्यरतत्र गतो
राजा यावदेव भूमिं परीक्ष्य कर्मिभि स्नानयति तावदेव शैलाकृतिर्षष्ठ एकोऽध्वरता
मुत्थापेत्थमाह राजन्, स्वपितोमहर्निस्तोत शेषधिमिममङ्गीकुरुष्व एवमुक्त्वा
श्रीकृतवत्सेशविदितसपथं यचेऽन्तहितेऽवटाऽऽदिति तस्मात् समहार्हसिंहासनो

१, २ शोभनो धर्मो यस्य (धर्माविन्च् कथलात्) तस्मात् अनवमा
अनिष्ककोटिका या इनसभा (सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा) इति नपुसङ्गत्वम्,
तत इनसभमण्डपस्य च्छाया इति विग्रह विभाषा सेनासुराच्छायेति नपु
सङ्गत्वे स्नान्तेन समास । ३ 'खलयवमापतिलहृपमङ्गणचे'ति यति 'य चाभाव
कर्मणोरिति प्रकृतिमात्र । ४ 'तत्र साधु' । ५ प्रत्ययोत्तरपदयोरचेत्यस्मदो
मदादेश । ६ द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सरययाव्ययेति बहुवाहौ, 'बहुम्रीहौ
सह्येये वज्रबहुगणात्' इति डच् । ७ एहि ईड इति यस्या गिरि सा एहीडा
तया, 'एहीडादयोऽन्यपदावै' । ८ 'दिक्शब्देभ्य'—इति अस्तातिप्रत्यये 'अस्ता
तिचे'त्यध्वरशब्दस्य अधादेश । ९ 'मातृपितृभ्यां पितरि लामहच' । १० जन
समन्तानां सन्लोलोरिति दीर्घ ।

महान् निधिराविरभूत् इतिकृत्स्न तत्त्विधानमरुणमणिप्रावकिरणप्रसरै प्रसरि
भ्यदुदयनप्रद्योतप्रतापद्योतक रौप्याङ्कुरमुखप्रोतमुक्तासन्ततिदन्तुरमथधिकविस्म
यरमेरतारैर्मन्त्रिभिरुद्गीषयमाण सिंहासनञ्च समाददान प्रशासितगोपालको
वासेशो निजनगरीमागत्य प्रजाताडितानन्ददुन्दुभिष्वानै सह प्रजाभिर्दृश्यमान
तस्सिंहासनमन्तर्निजप्रासादमतिष्ठिषत् । मन्त्रिणोऽपि चैतेन राज्ञ सर्वथाऽऽमुखा
पातिकक्षयाण ज्ञात्वा निरतिशयोक्त्येन तद्दिनं निन्यु ।

परस्मिन् दिने वत्सेशाभिप्राय जिज्ञासुर्यौगम्भरायणस्तमुवाच 'राज्ञन् एत
ःकुलकमायास सिंहासनं भवता समासादितमित्येतद्वारुह्य सनाधीक्रियताम्' ।
एवमुक्तो वासेशो विजिताऽऽसमुद्रचित्तिभिर्मदीयपूर्वजैराकृष्टचरमेतस्सिंहासनं कथ-
मेकपद् एव मयाऽऽरुह्यताम्' इत्यभिजातानुरूपमकृत्रिमाभिमानपूर्वकमभिदधत्-
साधुवाद् मन्त्रिणा चैतेन प्रशस्यमान प्राप्यादिदिग्विजयायोद्योक्तुमवाचि ।
तथापि बहुविप्रा वाञ्छितकक्षयाणसिद्धयो न हि शम्भुप्रसत्तिमन्तरेण प्राप्या इति
तर्धं मे शम्भोरारिग्राहयिषा भवद्भिरनुमन्यतामेवमुक्त्वा मन्त्रिभिरनुमत देवी-
भि सह तत्पश्यन्त त्रिरात्रोपोषित भूपमतिसम्पुष्ट शिवोऽपररौत्रे निर्दिष्ट तद्वि-
जयमभिशारसर्वविद्याधराधीशपुत्रावातिष्ठ समादिशत् । अतः शम्भुप्रसादपरीत-
तप क्लान्तिकमनीष , प्रजाजननमनीष पार्थिवैश्च कश्यपे साकश्येनापररात्र-
इष्ट तत्सत्स्वप्न सन्निवाम् प्रतोपवासक्लाम्ते काम्ते पञ्चावलीवासवदत्ते च भाव-
भाव तर्पयित्वोत्सव-व्यप्रपौरा व्रतपारणां व्यदधात् ।

परेष्वपि योग धरायणो राजानमागत्यावोचत्—'राज्ञन् धर्म्यो भवान् भग-
वान् भवो भूयै यस्यैव प्रसन्नः । तदिदानीं शत्रून् विजित्य स्वभुजागितां
लक्ष्मीं प्रनष्टमपि चिरभूमिं स्वपूर्वजसम्पृक्तमिदानीं प्राप्तमवश्यनिधिं सिंहा-
सनञ्च भजस्वेति ।

इत्थममात्यमुक्त्वैभोक्तो वत्सेश्वरो मयानकसायकनिकायवर्षिणाममर्षिणा दर्पेण
यवीयसा पापीयसा विसरमुत्सारयितुं दिग्विजयप्रयाणारम्भमादिशत् । सम्पन्ने
■ यात्रासरम्भे श्रेणीभूतेषु च श्रेणीकृतसैनिकेषु विजयाशसिभिर्निर्मितैरतिप्रीत

१ तिसृणां रात्रीणां समाहारश्चिरात्रम् तद्धितार्थे समासे 'अह सर्वैकदेशे'-
त्यप् । २. अपर रात्रेरिति विग्रहे पूर्वापराधरोत्तरे'ति समासे 'अह सर्वैकदेशे'त्यप् ।
३. 'उपमित न्याप्रादिभि सामा-याप्रयोगे' । ४. 'सुपि स्य' इति स्थापातो. के
'अग्वाग्बगोभूमि-इति सस्य य । ५ श्रेण्यादय कृतादिभि' ।

कीर्तिर्पाथिव शुभेऽङ्घ्रि गजेताम्यैर्पदिकंधानुष्कांसिर्कंप्रासिर्कंपारश्वधिकशौकीकंया
 ण्डीकादिविविधपरिच्छदसुसजित पूर्व^१ प्राचीविजिगीषयाऽभ्युज्जगाम^२ अभ्यमित्रिणो
^३ वाराणसेय महादत्तम् । जिते च तस्मिन् क्रमेण वायुर्वृष्टानिवाग्यानपि तत्सहा
 यान् शमयन्नमप० मृदून्, ठन्मूल्यैश्च कौशिकैरानन्यान् किंरानन्यान्, वङ्गा
 द्विवेलातटे स्थापितनिजविजयस्तम्भो भूपतिर्कुञ्जर करदीकृतान् कलिहान्
 भवनमरु^४ महेन्द्राभिभवान्नीतैरिव समवेतैर्गजै इभ्युर्वैतिमिथ विभ्यारण्यानीं
 जित्वाऽश्वाचीं दिश ययौ, तत्रत्यपर्वतार्थैर्षत्रून् सम्मर्दयन् कावेरीमुल्लङ्घमानश्चो
 ल्लेश्वरकीर्तिं सुलुकीकृत्य प्रमदामिष नर्मदां नर्मदामुत्तीर्य विगर्तरीणान्तरभयेन
 चण्डसेनेन सहकृत उज्जयिनीं प्रविवेश, तत्र च वासवदत्तया, पद्मावत्या च समा-
 गतोऽतिप्रीणश्चण्डसेनोऽनुभूतामन्दानन्दोऽभूदित्यतिप्रीतियुक्तो वरसेन काश्चि
 शिशास्तत्र विभ्रम्य श्वाशुरैर्सेनैरम्बित प्रसीचीं दिश जगाम । तत्र ईषद्वैत
 नेत्रातिर्वाचाटान् छाटान् अवनमयन्त समवलोक्य मा भामयमन्त्रिमुन्मन्थितु
 मुन्मूलयेदिति सशीर्या भीत्या तद्गजावधूतवनस्याग्नेनावेषत मन्दरधराधर । इत्थ
 भास्वद्विलम्बणोदयनस्तेजस्वी उदयन प्रसीर्यामपि प्रकृष्टमभ्युदय प्राप्नुवन्
 कुबेरतिलकामलकासङ्गसिनीं कैलासहाससुभगामुदीचीं ककुभममिससार । तत्र

१ कीर्तिं प्रियायस्मैसकीर्तिप्रिय स चासौ पार्थिव इति शाकपार्थिवादित्वा
 त्समास । २ 'गजसहाभ्याञ्जति वक्तव्यम्' । ३ 'केशाभ्याम्या यन्द्वावपतरस्याम्' ।
 ४ पादाभ्या चरतीति पदिक 'पार्थादिभ्यष्टन्,' इके चरतासुपसङ्ख्यानम् इति
 पादस्य पदादेश । ५-७ 'प्रहरणम्' । ८ परश्वधाठन् । ९ १० 'शक्तियष्टयो
 रीकक्' । ११ 'उगितश्च' । १२ अभिघ्नमभिलक्ष्येति विभेदे 'लभ्येनाभिप्रती आभि
 मुह्ये' इत्यत्ययीभावे 'अभ्यमित्राच्छ च' । १३ 'नद्यादिभ्यो ढक्' । १४ 'रात्र
 श्वाशुराशत्' 'ये चाभावकर्मणो' तत कुत्सिता राज्ञ्या इति 'किं क्षये' इत्यनेन
 समास । १५ 'तृदारकनागकुचरै पूज्यमानम्' । १६ महोश्वासाविद्र, 'सम्मह
 दि'ति समासे 'आम्महतः समानाधिकरणे ति आत्वम् । १७ इमी चासौ युवति
 श्वेत्यत्र 'पोटायुवती त्यादिना समासे पुनर्कर्मधारय ति पुनर्भाव । १८ 'तत्पर्वम
 रुद्धयाम्' इति निष्पन्नात्पर्वतशब्दात् 'पर्वताच्चे ति छ । १९ अन्यो राजा राजा
 न्तरम्, मयूरस्य सकादित्वासमास । २० श्वशुरस्येमे (तस्येदम्) सेनाया
 समवेता (सेनाया वा इति ण्व) तत उभयो कर्मधारय । २१ ईषदकृता,
 'ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्' । २२ 'आलजात्तौ बहुमायिणि' ।

वत्सराजराजवर्चसम् असहमानमाहवे चायमन श्रोत्रसीयसममन्वानमपि प्राती^१
पिक सिन्धुराज स्वकीयतेजोविशेषेण आन्वीपिक^२ कुर्वाणस्तत्रत्यान् म्लेच्छानुच्छि
न्नसच्छीलान् सद्यश्चिन्नगलगलच्छोणितच्छुरितकौशेय्येकेण खण्डश कुर्वन् तुरुष्क
तुरगवातान् निजविकटकरटिघटाभिर्दलयन् चैश्वत्कभृहृत्स्वकीयकरवालेन च
पारसीकपति शैर्यच्छेदिक विधाय शत्रुसैन्यकवोष्णासृङ्निधौ निदधौ ।
हूणहानिकृतश्च तस्य मुखरीकृतदिङ्मुखा कीर्तिरपरा तुङ्गतरङ्गा गङ्गा इव हिमाचले
विचचार । भयस्तिमितविद्विषोऽस्य दम्तिना नदन्तीना च चमूना प्रतीपो नाव
केवल गिरिगह्वरेषु शुश्रुवे ।

इत्थ निजबलजलनिधिबीचीमीचीकृतविविधभूभृज्जडभविजृम्भ, समुग्म
थितप्रतिपंथिको वत्सेशो वसुधां निजित्य मगधभूभृत पद्मावतीपिण्ड पुर
प्राप्य सप्राविहार्ताता वासवदत्तामधिकप्रश्रवास्पद मन्वानेन^३ स्वागतिकेन राज्ञा,
पद्मावतीसहितो नैकधर्मसिक्तकृतो निजबलभरेणावगमितातलो छायागक
जगाम । ततो मन्दरनगायमाननिजबलावलोलितारिभक्रमकरायमाणप्रतिभट
सगरावारपारीणकीर्तिरन्येदुर्लभाणकौशाभ्नी प्रतिप्रस्थित सपरिच्छद द्वितीया
स्वामिविजयोत्सवेनोत्पत्पताकामुजलताभिर्नुरयन्तीमिव राजधानीमागत्योद्धैश्वा
रणैरुत्थीयमान, वन्दिभि स्तूयमान, कार्पुर्णैरीर्ष्यमाण, विर्द्धद्वन्द्वारकैराशी
भिरभ्यर्च्यमान, नरदेवैश्च प्रणम्यमानो निजमन्दिरमाससाद । तत्र च निवसन्

१ 'पत्यराजभ्या चेति वक्तव्यम्' इत्यर्थः । २ 'श्रोत्रसीय भेषस ।
३ ४ 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इति ठक् (प्रतीपाम्बीपशब्दौ प्रतिकूलानुकूलप-
मौयौ) । ५ 'कुलकुक्षिप्रीवान्य आस्यलकारेषु' इति ठक् । ६ 'वद्यद्बृहतोऽप
सङ्ख्यानम्' इति स्वार्थे कन् । ७ स्वस्यायमिति विग्रहे गहादित्वाच्छ, 'स्वस्य चे ति
कुक् । ८ 'शीर्षच्छेदाद्यच्चे'ति ठकि सद्योगे शिरस शीर्षमाद्य । ९ 'कवञ्चोप्यो' ।
१० पथि पथि इति वीप्सायामन्ययीभावे 'श्रक्पूरब्धू पथायमानश्चे' इति समा
सान्ते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे 'प्रतिपथयेति ठवेति' ठक् । ११ पूर्वमविज्ञाता पश्चाज्ज्ञा-
नेति पूर्वकारकैकस्यैकदिदि समासः । १२ 'तददेतिमाद्यन्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्'
इति सहकारेण 'प्राग्वहतेष्टक', 'स्वागतादीनाद्य' इत्यैजभाव । १३ सख्याया विधायं
धा', 'एकादो ष्यमुनन्यतरस्याम्' तत सुप्पुपेति समासः । १४ 'सद्य परुत्परारीति'
सिद्धिः । १५ 'विभाषा पुरुषे' । १६ 'द्वन्द्वारकनागकुजरै पूज्यमानम्' ।

देवि, अस्ति विविधै वैतनिकै^१, वस्त्रिकै^२, क्रयिकै^३, विक्रयिकै^४, यथाकालं यथा
समयं यथावश्यकं क्रय्याणि सत्याकुर्वाद्भिश्च क्रयविक्रयिकै, आपमित्यैकस्याव
हारिकै, आपूपिकै, लावणिकै, गान्धिकै^५, कौटुम्भिकै^६, आश्रमिन्धै^७, भाषिकै^८,
शीर्षभारिकै^९, नीवधिकै^{१०}, परिपूर्णो बहिनंगैर्युष्टिनिष्ठै^{११} योऽप्यन्तर्गतरन्युषितं
शिष्टविशिष्टैर्दृष्टिको मालवदेशः । तत्रत्यस्य चाग्निदत्ताभिषदिज्ञस्य त्रयं पुत्रा
उत्पन्ना । मध्यमंस्तेषु जनुषान्धो वाक्य एव शमनसदनमसदत् । उवायास्तेषु
शङ्करदत्तारयः^{१२}, कनोयोधः शान्तिकरः । शान्तिकरो बाल एव विद्याभिलाषुकोऽ
कस्मात्पितृगृहाग्निरतोऽद्यावप्यज्ञातकुत्रत्यः । तस्य ज्येष्ठो भ्राता तत्रत्यस्य यज्ञ
दत्तस्य तनूजा मामुपायच्छतः । कालेन तस्य वर्षावान् पिता पतिभक्तिनिष्ठया
वर्षिष्ठया निजभार्यया सह स्वर्गं हस्यन्तर्वत्सी^{१३} निजपत्नी^{१४} मा विरहय्य तीर्थो
द्देशेन गतो मे भर्ता निजजननीजनकशोकसन्तप्तः सरस्वतीपथं पूरे तनुमत्पाणीत् ।
तत्सहयायिभिश्चागतोदिततदुदम्तीकृताऽहं तमनुगन्तुमना अप्यन्तः सवेति
तथाकर्तुं नासाद्य स्वैर्बान्धवैर्ममतिमानम् । प्रत्यग्रशोकाभिभूताया अपि मेऽकस्मात्
साम्प्रहारो निवासो दस्युभिरुल्लिखित इति शीलज्जशमिया तिसृभिर्माह्वणीभिः सह

१ 'वैतनादिभ्यो जीवति' । २-४ 'वस्त्रक्रयविक्रयादृन्' । ५ यथाप्र
तिज्ञम् । ६ 'सत्यादक्षयधे' । ७ 'अपमित्ययाचिताभ्या कक्षनौ', अथवाहारेण
चरतीति ठकि स्वागतादीनाञ्छेत्यजभावे वृद्धिः । ८ 'तदस्य पण्यम्' ।
९ 'लवणादृन्' । १० 'तदस्य पण्यम्' । ११ 'ग्रामकौटुम्भ्याश्च तथण' । कुल्यां
भव कौटुम्भ्यस्य स चासी तच्चा अपि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । १२ 'आह्वा
रन्योरिन्धे' । १३ १४ 'भस्त्रादिभ्य एन्' । १५ 'विभाषा विवधात्' ।
१६ १७ नगराद्वहिरिति विग्रहे 'अपपरिचहिरश्च व पञ्चम्ये ति' समासस्तत्र न्युष्टि
(निपूर्वकवसते किन्नि यजादिस्वारसप्रसारणे 'शासिवसिधसीना चेति प)
येषामेवभूता निष्ठया चाण्डालादयः (नितो गते' इति त्यपि 'हस्वात्तादौ तद्धिते'
इति प) यत्र । १८ 'वसतिष्ठधोरिट्' । १९ 'अस्ति नास्ति दिष्ट मति ।'
२० 'मप्यान्म' । २१ 'पुसानुजो जनुषान्ध इति च' । २२ युवाल्पयो
कनन्यतरस्याम्' । २३ 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' । २४ 'पर्युर्बो यज्ञसयोगे' ।
२५ 'प्रज्ञादिभ्यधेति' स्वाधेऽणि 'ओगुण' । २६ वेर्यात्लाभमतिमनः शारदा
नाम्' तथा समो मतिमनसो इति गणसूत्राभ्या वर्णद्वयादिस्वादिमनिष् ।

समुपात्तस्वप्नवशाऽह तत् पलाय्य दवीयसि देशेऽप्यायार्काम्या मास कृच्छ्रकर्मोप
जीविनीतस्ततो निवसन्ती दीना, कर्णपरम्परया वरसेश श्रुत्वा शरण्यु शीलैक
पायेयोऽऽरमसरक्षणमात्रैकध्वेयाऽहमिहायाता । आस्थानमण्डपगतस्य च राज्ञोऽ
भ्यर्च्य गत्वा शरण याचितस्यादेशेन त्वच्चरणान्तिकमासादितवतीत्येव एव मे
वृत्तान्त । आवाल्यामिक्रियाधूमैर्मदीये दशावीपत्पिङ्गले इति पिङ्गलिकानाम्ना
प्रसिद्धाऽहम् । एवमुदितवृत्तान्ता तां देवी वासवदत्ता कुलीनेयमिति मनसि कृत्य
प्रीत्यैव जगाद् ईह स्थितो वर्तते शान्तिकरामिषोऽस्माक पुरोहितो वैदेशिक ।
इत्याह, स ते देवर ।

एवमुक्तपापुःकया शान्तिकरमानाययितु प्रायिता वासवदत्ता प्रतीहारद्वारा
तमाकार्यानुयुक्तपरिज्ञाततदन्वयाभिजनादि अपीय ते प्रज्ञावती ? इत्युवाच त
ता ब्राह्मणीमदीदृशत् । एव तयो परस्पर परिज्ञतौ सजाताया ज्ञातयम्भुविनाश
शान्तिकरो भ्रातृजाया निजनिवासमाभीय पितरौ भ्रातरश्च यथोचितमनुशोष्य
धारकद्वितयान्विता ता भृशमाश्वासयामास । देवी वासवदत्ता चापि तस्या
द्वावपि ज्येष्ठकनिष्ठौ पुत्रौ बहुसम्पत्तिवितरणपूर्वक क्रमशः शान्तिसौम-वैश्वानर
नामानौ कृत्वा भाविन स्वपुत्रस्य कुलद्वितौ पुरोहितौ परिकविरतवती ।

इत्थ तत्र सर्वेषु सगतेषु लब्धविभवेषु च दिवान्पतिवाहयसु शान्तिकरा
दिव्येकदा तत्र स्वकीयै पञ्चभि सुतै सह शरावान् समादायागतामेका कुम्भं
कारीमालोच्य पार्श्वतीया पिङ्गलिका वासवदत्तोवाच—सखि, समालोकय माम् ।
इय हि पुत्राणाम् पात्रम् इति पञ्चास्या पुत्रा । नाद्यापि ममैकोऽप्यत ईदृशी
अपीय न मादृशी अननुभूतामीर्यसै ततिमुत्तेतीयसोभासुखोद्भूतसन्तापसन्तप्ता
वर्तते । एवमुक्ता पिङ्गलिकाऽब्रवीत्—देवि, पापभूयिष्ठा प्रेष्टा प्रजेपम् दरिद्रेण्येव
भूषसी । युष्मादशेषु च जनेषु कश्चिदुत्तमपुण्यामैव जन्मिर्ह इति स्वरपालम् ।
अत्र भवत्यस्यचिरादेवावाप्तोचितसुखसुखा भविष्यतीति ।

१ ब्राह्मणादेरावृत्तगणत्वात् प्यजि हलस्तद्वितस्यति यलोप' पित्वान् ङीप् ततो
नजि अयायाकाम्या (असम्मनिष्ठा) औदासीन्येनेति भाव । २ पप्यतिथिवत्
तीतिदञ् । ३ 'अमेष्वाविदूयै' । ४ 'ईषदकृता' । ५ अनत्याधान वरसिमनसी ।
६ 'इदमो ह' 'इदम इश' । ७ पुयोगलक्षणा ङीप् । ८ मुखपार्श्वतघोर्लोपध्व' ।
९ 'त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ्,' 'इदकिमोरीशकी' णिद्देति ङीप् । १० आ
सर्वनाम् । ११ 'वृद्धाच्छ' । १२ 'मुखपार्श्वतघोर्लोपध्व' । १३ 'तदर्हति इति ङञ्' ।

जनातिदयालुर्हृदयालुर्जीमूतवाहन कल्पद्रुम गत्वाऽखिलाभिलाषदरिद्रां कर्तुंम
 म्ययितवान् इति स प्रभूतभूतिवृष्ट्याऽखिला प्रजा प्रमोदयामास । किन्तु एतेन
 प्रथितयशस तम्प्रति पुत्रप्रथाबद्धमूलराज्या विकुर्वाणास्तद्गोप्रजा अभीष्टसिद्धि
 कारककल्पवृक्षमुक्तास्पदं तन्निष्प्रभावत्वात्सारस्येन जयपमवधार्य युद्धाय बद्धयुद्धयो
 बभूवुरित्येतदवलोक्य जीमूतवाहनो निजपितरमुवाच—‘शरीरमेतज्जलजुद्बुद्बव
 सश्वरम्, श्रियश्च प्रधातदीपत्रञ्जिर्वाणावसाना इत्येतत्कृते स एव गोत्रजै सह युष्येत
 य पेहलौकिकैः सुखमतिरिष्य नान्यदुत्सुकं, यो वा परदुःखदृष्ट्यै, न वा यस्य
 हस्तमलकत्पादनाद् ऋतेऽन्यदास्या भवेत् । अतो हे तात, न मयैतैर्गोत्रजै सह
 योद्धव्यम् । आसतामेते कृपणा इहैव, मया तु क्वापीतो वन गमेलिममित्युक्त्वा
 “हीनहीनजीमजननीजनक मलयाचलाय चलितमवलोक्य समुच्छूर्तैः शोको
 जीमूतकेतु ‘किं तदा ममापि शुष्कर्तृणवपरित्यक्तराज्यस्य, परिपक्वयस्कस्याति-
 चामर्य’” स्थिरयेह प्रयोजनम्, अहमपि त्वामेवानुगच्छामी’ युक्त्वा सभार्यस्तमनु
 वम्राज, मलयाचलञ्चावाप्यैकस्मिन्नाश्रमे सिद्धावासमन्ववसिते प्रयोऽपि ते वसतिं
 चक्रे । तत्र च पितृपरिचर्यापर तदाश्रममध्यूर्ध्वो जीमूतवाहनस्य सिद्धाधिराज
 विश्वावसो सुतो मित्रावसु सुहृत्समपद्यतेति जातु जीमूतवाहनो जग्मा-तरनिज-
 जायां मलयवर्ती तत्कनीयसीं स्वसार रहस्यपरपदित्यम्योम्यदर्शनेन धूनोरनयो-
 र्मनो मनोजशरशरव्यतामगमत् ।

अकस्मादैकस्मिन् दिने स्वयंप्रीतो^{११} मित्रावसु स्वस्वसारमादाय जीमूतवा
 हनमभ्यधात्—‘एषा कन्या मदीया कनीयसी स्वसा । एतामह तुभ्य दिक्षामी

१ ‘हृदयाचालुरन्यतरस्नाम्’ । २ तत्र भव ‘अनुशक्तिकाशीनाश्च’ ३ अप
 ष्टपतृतीयेत्यादिना उत्सुके दुक् । ४ दु खेन ध्यायतीति ‘आतश्चोपसर्गे’ इति
 ध्यायते के ‘दुरोदाशनाशदभ्येषूत्तरपदादे घृत्वञ्च’ । ५ ‘अषष्ठपतृतीये
 ति दुगागम । ६ अहाते के ‘धुमारयेती’^{१२} के ‘ओदितश्चेति’ नञ्वम् ।
 जीन इत्यत्र च उवाधातो के ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणे ‘हल’ इति दीर्घे
 त्वादिवाञ्छवम् । ७ उच्छूर्न इत्यत्र चयते के यजादित्वात्सम्प्रसारणे दीर्घे
 ओदितवाञ्छवम् । ८ ‘शुप क’ । ९ ‘पचो व । १० ‘त्वापो म ।
 ११ ‘तृतीयार्धे’ इत्यनो कर्मप्रवचनीयता । १२ अधिपूर्वकाद् वसते ‘मायाया
 सदवसञ्चुव’ द्वित्वहलादिशेषसर्वादीर्घा, वसि मत्वात् ‘वसो सम्प्रसारणम्’ ।
 १३ ‘स्वयं केन’ ।

तीच्छामिमां मामकीनां माऽन्यथा कृथा ।' एतदाकर्ण्य जीमूतवाहनो जगाद-एषा मदीया पूर्वजन्मजाया, ख च मदीयमभिन्नहृदय जन्मान्तरीय मित्रमित्येतत्सर्वं जातिस्मरोऽहं जानामि । एतेन तत्पूर्वजन्मकथाश्रवणसञ्जातकोतूहलेन मित्रावसु-नाऽऽश्चर्यमानो जीमूतवाहन एव तस्मै स्वपूर्वजन्मकथा वक्तुमारभत—

पुरा षोडशरो विद्याधरोऽहं हिमवच्छृङ्खलमार्गेणैकदा गच्छन्नाथ स्थित गीर्वा सह क्रीडन्त शिवमपरयमिति तच्छृङ्गोद्धनकुड्रो रुद्रो मन्युलिङ्गै स्फुलिङ्गैर्ददृशिव मा मर्त्यपोनौ पतितु तत्र विद्याधरीं भार्यामवाप्य स्वसुत तत्पदे नियोज्य स्मृतजातिं पुनर्वैद्याधरीं योनिस्त्रावाप्तुमभिशाशापेति स्मृत्यहं बलमीनाम्न्या मगर्वा वणिजां कुले वसुधत्ताभिषानो महाभनवणिकसुत सजात । कालेनाबासयौवनोऽहं पितृ प्रेरणया कृतपरिच्छदो वणिज्यार्थं द्वीपात्तर गत । तत प्रत्यागच्छन्तमन्ध्याम प्रतिष्केशं मुमुषिषवस्तत्स्करौ हतसर्वस्व मामावप्य स्वपन्या चण्डिकामन्दिरे देवीं पूजयत पुलिन्दकार्यस्य निजप्रभोरन्तिक देव्युपहारार्थमनयन् । किन्तु माम बलीवश सजातदयोदयोऽसौ धारो बन्धनान्मोचयित्वाऽऽमोपहारेण सपर्यासमा पनमभ्यलपदिति तत्क्षणमेव 'मैव कृथा , प्रसन्नास्मि ते, वृणीष्व वरम्' इत्युक्तो दिव्ययागिरा प्रहृष्ट स वणिग्जगाद-'प्रसन्नाया स्वयि न कोऽप्यन्यो वैरोऽश्चर्यते तथापि जन्मान्तरेऽप्ययमेव वणिग् मे मित्र स्यादित्येतत्तादृशतः । तदनन्तरमेव-मस्तिव्युक्त्वा विरताया चापि प्रत्तसविनोपविंशोऽतिप्रसत्तिचित्तो मदीय पिता मृत्युमुक्तापरिपुत मामवधार्य महोत्सव कृतवान् । तत कालेन सार्थावलुण्ठ-नादवष्टभ्य राज्ञाऽऽनायित स एव शबराधिपो महीपतिं विज्ञाप्य स्वर्णलज्ज प्रदानेन वधनिग्रहान्मया मोचित प्राणदानोपकारार्थं प्रत्युपकृतो गृहमानीय परया प्रीत्या सकृत्तत्र स्वां पत्नीं प्रति प्रहीयमानस्तदानीं स्वाधिकृतमुक्ताकरस्फुरि-कादि मत्प्रत्युपकारप्राप्त्यर्थमवश्य मन्वान प्रेमपेशलहृदय स्वावासमगात् । ततश्च मदर्थं सातिशय मुक्तासारमवाप्तुं वृत्तधर्म्वाऽऽरण्यकमौक्तिककरिरित्यैषा हिमालय गतस्तत्र भ्रमन् विकसितसरसिपैकमहासरोऽन्ववसिते देवागारे हरमर्चयितुमाग

१ 'दूतवणिग्भ्याम्' । २ 'प्रतिष्केशश्च करो'—सहाय पुरोयायी वा प्रतिष्केश स न विद्यते यस्य । ३. 'तद्वृत्ततो करपत्योश्चोरदेवतयो सुत तस्य पथ' । ४. 'प्रहृष्टनिश्चिगमश्चेत्यप्' । ५. 'वित्तभोगप्रत्यययो' । ६. 'धनुषोऽनङ्' । ७. 'राधो हिंसायां सनीस् धाच्य', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य', 'स स्वार्धवातुके,' 'अप्रत्ययात्' । ८. 'सप्तम्या जनेर्द', 'तत्सुरूपे कृति बहुलम्' ।

तामपरां भवानीमिव सिंहाकृद्धां महाज्योतीयां कन्यामेकामपरयत् । तदवलोकन-
समकालमेव विस्मयाक्रान्तमना मनाक् स शबरोज्ज्वलवत्-‘चेतुर्गुणेऽपि त्रिभुव-
नैःसम्भावितैतादृशरूपरूपा केयं स्यात् ! यदीयं मौलुषी, कथं सिंहावाहिनी !
यदीयं दिव्या, कथं भारचैरीष्या ! तदयं भ्रमो वा स्वप्नो वेति तत्पयजिज्ञासयाऽ-
हमिमासुपसर्पामि । इमां हि स्वमित्रेण संयोजयितुं शक्नुवतो ममापूर्वोपकृतेः
सुदिनाहं तज्जवेत् ।’ इत्यालोच्य स मे सुहृत्तदन्तिकमुपगतः । एतस्मिन्नन्तरे
सैकत्र तद्वृत्तापप्रवेशे सिंहाद्वन्द्वं तज्जलस्रससरोजान्यवचेतुमारभत । तदग्निक-
मुपगतस्य कृतानतिरपूर्वातिथिप्रीत्या । व्याहृतस्वागतवचनया तया जिज्ञासित
कौतुह्यादिंश्च शबरः स्वं शर्वाणोचरणैकशरणं शबरं मातङ्गमुक्त्वावातिहेतोस्तत्र
निजागमनं चावच्छाणोऽग्रवीत्—‘देवि, भवतीमवलोक्यैतद्ग्राहं निजसुहृत्सार्धंवाह-
सुतं श्रीमश्वं वसुधुक्तं स्मृतिपथमवतारिसवान् । स हि रूपेण यौवनेन च त्वमिवा
द्वितीय इति कस्या सा धन्या यस्याः करो मैत्रो’दानदयार्जवनिधिमा, धैवाहिक-
विधिना तेन गृह्येत । एषा एवं तादृशेन न युज्येऽन्नेद्विधेरेतादृशोत्तमरूपसम्पादन-
विशारदिमां विलाभिर्मौनमाचरेत् । इत्यमाकर्णितमर्माविदुर्चनां कन्दर्पमोहमन्त्राचरै-
रिवापहतमानसा सालक्षितैः शरैरुभिर्मारुतरैरिव विद्वद्दवा क ते सुहृत् ? तं
तावदानीय मया प्रदर्शयस्वेति’ त शबरमुवाच । तदाकर्ण्य कृतार्थमिवारमानं

१. महती प्रकारवती—‘प्रकारवचने जातीयर्’ ततः ‘पुंस्वकर्मधारय’—इति
पुंवद्भावे ‘भाम्महतःसमानाधिकरणजातीययोरित्याशयम् । २, ३. चतुर्णां युगानां
अयाणां भुवनानां च समाहारः इति विग्रहे ‘तद्धितायोत्तरपदसमाहारे’चेति’
समासे ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’, ‘स नपुंसकमिति’बाधित्वा ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः
स्त्रियामिश्र’ इति प्राप्ते ‘पात्रावन्तस्थ नेति निविध्यते । ४. ‘प्रशंसायां रूपम् ।
५. ‘मनोजातावभ्यतौ भुक् चे’त्यजन्तान्दीप् । ६. अनोरमाय सरसा जातिसंज्ञयो.’
इति टच् । ७. कुतो भवः कृतस्त्यस्तस्य भावः । ८. ‘इदमोर्हित्’ । ९. मित्रस्य
भावः इति ध्यजि पितृवन्लोपि यलोपः । १०, ११. ‘वैर्यातल्लाममतिमन शारदा
नाम्’ इति सहकारेण वर्णद्वयादिवादिमनिच्, टेरिति टिलोपः । १२. मर्माणि
विध्यतीति क्पिपि ‘नदिवृत्तिवृषियधी’ति पूर्वपददीर्घः । १३. भूवन्धो राहः ।
१४. ‘अभिवादिदशोरामनेपदे वेति वाच्यम् ।

मन्यमान शबर स्वपत्नीं प्राप्य भूरिभारहायमुक्तामृगमदादियुक्तोऽस्मद्गृह-
मायातोऽनुलितवस्त्रिकं प्रभूत तत्प्राभृत मपिन्ने न्यवेदयत् ।

सोऽसंभ्रमतीते तद्दिने रात्रौ रहसि मामवगततत्कन्यादशनाशेषवृत्ता-त कुर्वा-
णस्तत्र गन्तु भृशमु मनोभूत मामादाय स शबरेशस्तद्विशमुद्दिश्यापरिहृश्य
निर्येवाशिशिवत् । प्रातश्च सशबरेश मां तत्र क्वापोतमवगत्य तःप्रीतिप्रतीतो
मपिताऽवलम्बितघृतिस्तस्थौ । तरसिना तेन चाह शबरेण क्रमात्पुपाराद्धि भीत
इति तस्मिन् सरसि स्नानानन्तर स्वच्छसर सलिल पीत्वा पीत्तुकुण्ठकमनीयकानने
निर्कुलाकृतस्वादिष्टफलैः शितभक्ष्यपोराचयोर्विकीर्णकुसुमास्तरण भृङ्गीसङ्गीतसुन्दर
शुभगन्धवह ज्वलिसौषधिदीपक सत्काननमेव निशि विश्राम्यै वासवेरमाम्भूत् ।

अप्येषु प्रतिपद् सप्तदुःखलिकाभृता, सन्मार्गाशुधाविना ममसा प्रायुक्तता
इव स्फुरहृदिगचज्ज्वा च सृषितागमना इव, सटोलसिंहपृष्ठस्था शरदग्भोधरो-
त्सङ्गसङ्गिनी निशीथ्यानां थकलाभिरै-श्वरीकला इव तत्रागता सा सुभूर्बिलसद्वि-
रमयौस्तुव्यसास्वसाम्या चज्ज्वा मयाऽवलोकिता । सा चापि सिंहादवतीर्या-
वचितपुष्पा सरसि आता तत्तीरगतहरमर्चयन्निस्म । समापितसपथ्या च तामु-
पेक्ष्य मत्सर्ल शबर सप्रणाभमामानमावेद्य ममानयनसूचनपुरस्सर तत्र मामुप
स्थापयितु तदनुमतिमजिज्ञासत । विदिततदभिप्रायेण च शबरेण तत्र भीत मां
प्रणयपरिपूर्णं नेत्रेण तिर्यगालोक्यन्ती मद्भाववेशवशगा शबरमभ्यधात्-‘सुदृढे
मर्यां नाय मा, य दैर्श दृशं यदीदृशी दृशा मे सजाता । नेयमाकृतिर्मर्यानाम् ।
अयं तु मद्रुहनाय समागत कोऽपि दिव्य इति निःसारयिक्म्^१ ।’ एतदाकर्ण्य

१ वरुण हरति बहत्यावहति वेति ‘वस्रद्रभ्याभ्या ठन्कनौ’ । २ वत्सवेन
पुगपदिति यौगपद्येऽभ्यधीभावे-‘अन्यधीभावे चाकाले’ । ३ ‘अरुमनश्चक्षुर्वेतो
रहोरजसा लोपधेति’ च्विसलोपौ, ‘अस्य च्वा वितीत्वम् । ४ ‘अस्मायाने
धास्तनो विनि’ । ५ पीलना फलाना पाक-‘तस्य पाकमूले’-इति कुणप् ।
६ निर्गत कुलमन्तरवयवाना समूहो यस्मादिति बहुव्रीहौ ‘निर्कुला-
न्निष्कोपणे’ इति ङाच् । ७. अतिशयेन स्वादु, ‘अजादागुणवचनादे’ इति
सहकारेण ‘अतिशयाने तमविष्टनौ,’ टेरिति टिलोप । ८ ‘आशिते भुव कारण
भावयो’ इति खच् । ९. ‘प्राणिस्यादातोलज्जन्यतरस्याम्’ । १०. रात्रि ।
११ ‘रागादसन्निभ्यष्टच्’ । १२. ‘आमीक्ष्ये णमुल् च’, ‘नित्यवीप्सयो’,
‘कृन्मेजन्त’ इत्यप्ययत्वम् । १३. ‘सशयमापन्न’ इति टञ-टाद्बुद्धीहि ।

तां प्रत्याययितुं स्वयमहमुक्तवान्—‘सुन्दरि, सत्यमहं जनुषा वपुषा च मनुष्यः । किमार्जवे जने व्याजेन । वलमीवासिनो महाधनाभिधानस्य सार्धवाहस्य महेश्वर-
वरार्जितो वसुदत्ताभिधः पुत्रः । अयं च देशान्तरगतेन मया श्रुतपूर्वः कृच्छ्रैक-
गन्धुः शबराधीशो मम सुहृत् । एष च संक्षेपेण मदीयः परिचयः ।’

एवमुक्त्वा विरते मयि लज्जावनतमुखी साऽप्रचीत्—‘हरमर्चितवतीं मामद्य
संतुष्टरिशवरस्त्वमे समादिशत्—अः स्वमनारमवासासि इति सम्भवति भवान् मे
भर्ता, भ्राता चायं भक्तः शबरः । एवं वाक्सुधया मामभिपिच्य विरतया तया
साकं यथाविधिविवाहाय कृन्निश्चयः समिन्नोऽहं निजगृहं गन्तुं निश्चयमकार्षम् ।
ततः संकेतसमाहृतस्त्वैवाहनसिंहा सा सुन्दरी सिंहं तमारोढुं मामभाषतेति
तदाग्रहेण निजोत्सङ्गगृहीतद्युतः सिंहमारुह्य सुहृदा तेन शबरेणानुयातः कृतकृत्यो
वलमीं सम्प्राप्तवान् । तत्र सिंहसमारुह्यं सवद्वभं मामवलोक्य प्रयुङ्क्तो मदीयः
पिता सहर्षं मृगेन्द्रादवतीर्णं निजपादावनतं च मामवलोक्य सञ्जातविरमयोऽ-
भ्यनन्दत । अद्वितीयसौन्दर्यसौकुमार्यकमनीयां कृतपादाभिबन्धनाममानुषोचित-
प्रभामिरोचितां ममोचितां भार्यां परमसमन्दानन्दसन्दोहनिर्भरं मन्दिरं प्रवेश्य
परिपृष्टाभ्यनन्दितास्मद्ब्रुतास्तः शबराधीससौहादंममिप्रशंसन् मौहूर्तिकादेशेन
स्वविभवानुरूपमखिलवन्धुभिः सह शिवाहमहोत्सवमचीकरत् । समवलोकित्वा-
स्मद्विवाहो महधूवाहो व्याघ्रः पर्यस्येव सर्वेषु पुरुषाकृतिः सगपन्नः । किमेत-
दिति सर्वेषु विमान्तेषु दिव्यवसनाभरणः स मां समन्नेवममधीत्—‘महं चित्रो-
गदो नाम विद्याधरः । ह्यमपुत्रस्य विगतभार्यकस्य मेमनोवती नाम प्राणाधिक-
मिया कन्या । सदैनामङ्गे कृत्वा विपिने अमस्रहमेकदा दक्षिणोत्तरोभयतटतपोवनां
गंगां प्राप्तवान् । तत्र तपस्विजनसमुदाचारोद्बद्धवमिया तदीयं दक्षिणैतारमुत्तर-
सीरञ्च विहाय मैत्र्येणैव गच्छतोऽकस्मान्मे भाला तद्गमसि निपतिता । सा
चान्तर्जलस्थितस्य नारदस्य शृष्टे पतिता ममौदत्येवेत्यं सञ्जातमिति बुद्ध्या क्रुदः

१. पूर्व प्राप्तः प्राप्तपूर्वः ‘मुप्युपेति’ समासः । २. स्वस्या बाहनम्; ‘सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे पुम्बद्भावः’ । ३. ‘विद्यापाकृष्टयोः’ इति कृधातोः क्यपि, तुकि,
कृत्यम्, सतः कृतं कृत्यं येनेति बहुव्रीहौ ‘निष्ठा’ इत्यनेन निष्ठान्तरस्य
पूर्वनिपातः । ४. ‘स्त्रियाः पुम्बद्भाषितः’, ‘शेषादिभाषा’, ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ ।
५. ‘त्यदादीनि च’, ‘बृदाच्छः’ । ६. ‘दिक्शब्देभ्यस्तोरस्य तारमाचो वा’ ।
७. ‘पारेमप्ये षष्ठ्या वा’ ।

स हिमाचले मा सिंहो भवितु पृष्ठे ता सुताञ्च बोधु शपन् अस्या मम सुताया मनुष्येण सहोद्गाहदर्शनं तच्छापमुक्तिं निर्दिष्टवान् । इत्थं तन्मुनिशसोऽहं हिमाचले सिंहो भूत्वा हरपूजापरामेता तनया पृष्ठेन वहन् अद्यावध्यासम् । अनन्तरसम्पन्नश्च शबराधिपोक विदितचरमेव भवतेति तन्मुनिवाणीप्रमाणोऽहमपुनो यथेच्छं गच्छामीशुक्त्वा स विद्याधरो नभोऽभ्युदयतत् । श्लाघ्यसम्बन्धसतुष्टो मदीय पिता चापि मन्दस्वजनमान्धवै सह बहुकैर्तृक महोत्सव कुर्वाण सर्वमन्त्रीराज्य सद्बहुवैधूर्तहास्तिक शबराधिपतये प्रादात् ।

एव शबराधिपेन स्वमित्रेण सत्रैव मया सह निवसता दर्शनीयर्तमया मनो यस्या सह सुखिनो मे भूमाननेहाऽहस्त । क्रमेण मनोव्या समुपपत्ते मम तन येऽतिक्रान्तशैशवे, कृतविद्ये परिणीते च तरिमन्, अवलोकितजीवितफलो बृद्धो मे पिता देहमुञ्चितु सदाशो भागीरथी प्रायात् इति विदुशोकार्तस्यापि स्वबान्धवधारितपुत्रे समालोकितपरम्परागतपूर्वजकृते याथाकथाचेन स्वगृहभार बोधु प्रतिपन्नस्य मे सप्तपुत्रस्तानन्दा, सुकलत्रमनोरमा, सुहसमागममुखा दिवसा अतिक्रान्ता । कालक्रमेण चावाप्तवर्षापर्यन्तं पतितवैष्णव पण्डितकचकूचं सहसोत्पन्नवैराग्योऽहं कौटुम्बिकभारोद्ग्रहणनियमिततमय, मरुतेहापरित्यक्तप्रागपरा ज्येष्ठ शबराजेन सह कालञ्जर गत आरमीया वैद्याधरीं घोनि, समाप्तविधिं स्वशावशापञ्च सहसा स्मृतवान् इति मनुतनुजनुय तनुमेतां तिर्यङ्ग तरसर्ष भाषावै मनोव्या स्वमित्राय शबराय चाख्याय, 'अम्यस्मिन्नपि जन्मनि इमे एव मे भार्यामित्रे स्याताम्' इति हृदि कृत्वा शकर स्मरन् तस्माद्विरिषटाक्षिणस्य तस्या स्वपत्नीमित्राभ्या सह शरीरकर्ममुञ्चम् ।

स एवाह जातिरमरो जीमूतवाहन इदानीं विद्याधरकुले समुपपन्न । त्वञ्च पञ्चमुत्तममादागतात् सिद्धाना राज्ञो विश्वावसो सुतो मित्रावसुर्मे भूतपूर्व

१ प्रमीयतेऽनयेति करणे ह्युटि ङीप् प्रमाणी, तन्मुनिवाणी प्रमाणी यस्य 'अपूणीप्रमाग्यो' इत्यप् । २ अस्मिन् काले इति विग्रहे इदमशब्दात् 'अधुना' इत्यनेन अधुनाप्रत्यये 'इदम इश्' तत्र 'यस्यति च' इतीकारलोप । ३ 'नयुतय' । ४ 'पौत्रयुवति' । ५ हस्ताब्जातौ इति हस्तशब्दाज्जात्यर्थे इति हस्ती, स्त्रिया ङीप्, हस्तिनीना समूह इति विग्रहे 'अचित्तहस्तिधेनोऽक', 'भस्यादेतद्विते', 'नस्तद्विते' । ६ 'तसिलादिध्याकृतसुच' इति शुम्बद्भाव । ७ पतित दन्त । ८ कुत्सिते । ९ 'दानीव', इदम इश् । १० 'विश्वस्य वसुराटो' ।

सुहृद्व्यवरेन्द्रः । सेविकामार्यस्य मम सा भार्या मनोवती च, बल्यवतीनाम्ना ते स्वसा समुत्पन्ना एवमेवा मे भूतपूर्वजाया भावकमग्निनी । भवानपि च मदीयं भूतपूर्वं मित्रम् इतीमां परिणीतपूर्वविणो मेऽसाविदानीमवरयं परिणेतव्या । किन्त्येतत्सर्वमवगतसर्ववृत्तान्ताभ्यामस्मरितुम्यामेव कृतं स्यादिति तो गत्वा पूर्वं तत्स्वीकृतिं लभस्वेत्यमुको मित्रावसुस्तत्पितरावुपगम्य सर्वं तत्स्विवेदितवान् । समुपलब्धतत्स्वीकृतिश्चोद्वाहमंगलसमालम्भनासि विरचय्य सिद्धराजपुरस्कृतेन जीमूतबाहनेन सह समिमलसिद्धसङ्घाते वरगाद्विद्याथरोदपुरे, चन्द्रदुषरचारणे विधिवत्समुद्वाहं सम्पादितवान् ।

इत्थं तिष्ठादिविवाहो जीमूतबाहमो महाहोण विभवेन मलयार्द्रौ समुत्पन्ने-
वैलाबनान्यबलोकयितुमेकदा शशुर्वैणामितवसुना मित्रावसुना सह गतः हा पुत्र,
इति विष्णोःशान्तीं मातरं निवर्तयन्तं कञ्चित् यविष्ठं परयत्नतिष्ठत् । कस्वम् ?
किमीहसे ? किं च माता ते शोचति ? इत्थं पृष्टः स इत्थं वक्तुमारभत—

पुरा कद्रुर्विनता च द्वे कश्यपभार्ये चभूवतुः । कथाप्रसङ्गेन विवदमान-
योस्तयोराद्या सप्तसप्तिसष्टीन् दयामान् अपरा च तान् कर्कान्म्योन्यदासभावपणे-
नावादीत् । ततो जयार्थिनी द्विरसनजननी कद्रुर्निजतरमजैर्नागैर्काश्वान् विवकृत्का-
रैर्मलिनान् कारयित्वा तौ च तथाभूतान् विनतां दर्शयित्वा वृष्ट्वा तां दासी-
चकार । वैनतेय एतद्वगत्यागत्य कद्रुं साक्षा मातृदोसित्वमुक्तिमयाचत । किन्तु
काद्रवेयास्तदानीं पुरारब्धमन्थनक्षीराब्धिलब्धसुधातः तस्मात्सुक्तिं प्रतिपन्तु-
मैवद्विषति ताचर्यः क्षीराब्धिं गत्वा सुधार्थसुरूपीरूपं प्रदर्शयामास । अतः प्रीतो
हरिः 'तुष्टोऽस्मि ते, क्षीराब्धिं कञ्चिद् वरम्' इति वैनतेयमभाषत । तदा मातृदा-
स्येन कोपितो वैनतेय 'नागा मे भक्ष्या भवन्ति'त्ययाचत । 'तथासिषति' इत्युक्तो
हरिणः निजपराक्रमार्जितामृतो गृहहस्तदा स्वात्मपञ्चपरिरक्षणद्वयेन तत्कविपक्ष-
कभुषणोक्तो यत् यथा भागैरियं सुधा न भुज्येत, स्वदीप्यं कार्यमपि सिष्येत्,
एतदहं करोमि । स्वमेतामादाय तत्र गच्छ, अहञ्जैर्ना तेभ्यः प्रत्याहरिष्यामीति ।

१. 'न बोधया' । २. 'सुष्पुषा' । ३. 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृत्योरो
कर्मणि षष्ठीविधानादत्र तद्धितस्य इनो योमे न षष्ठी । ४. 'राजशशुराद्यत्' ।
५. 'त्वे च' । ६. 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः', 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्माद्'
इति प्रतिदाने सुधायां षष्ठ्यमी ततः 'प्रतियोये षष्ठ्ययास्तसिः' । ७. 'ब्रीभ्यो ढक्'
'किति च' । ८. 'आत्यकः', 'भरय देहोपः' ।

एवमुक्त्वा वैनतेयस्तयेत्युक्त्वा समुपात्तकीलालकलश काद्रवेयांनुपेत्य हरिवर-
प्रभावाञ्जीतान् तान् उवाच यदेतदमृतं मयाऽऽनीतम् । तच्च ममाम्बां मुक्त्वा
गृह्यताम् । भयञ्चेदहमेतदहमस्तरे सस्थाप्याम्बाञ्चोन्मोच्य गच्छामि, यूयमितोऽ-
मृतमेतस्वीकुरुत । 'तथास्तु' इति उक्तेषु नागेषु, गरुड पवित्रे कुशास्तरे कीलाल
कलशमाधत्त । तेऽपि च तन्मातरं मुमुक्षुरिति दास्यमुक्त्या मात्रा सह गते
गरुडे, यावदेव विगतभीता काद्रवेयास्तदमृतमाददते तावदेव स्वशक्तितो
नागान् विमोह्य शक्र कीलालकलश कुशसस्तराज्जहरेति पीयूषस्योपि स्यु एत
द्विषा कुशसस्तरमेव लेलिह्यमाना विषण्णा नागा पाटितजिह्वा द्विजिह्वता ययु ।
समवाप्तहरिवरस्ताप्यश्चानुदिन निषत्य सान् भक्षयितुं प्रारभतेति कृत्वा नागलो-
कमेकदैव नष्ट मन्यमानो भुजगेश्वरो वासुकि, प्रार्थनापूर्वकमेकैकं नागं सदाहारार्थं
प्रेषयितुं प्रतिज्ञाय, नागलोके सत्प्रवेशं निषिषेध । तथेति प्रतिपद्ये वैनतेये
वासुकिस्तदाहारार्थमनुदिनम् एकैकं नागं प्रेषयितुं प्रारभत । एतेन च क्रमेण
संख्यातीता कणिनो विनाशमफणन् ।

अहञ्च शल्लूढारयो नागो निजवारकमेण नागराजनिवेशतोऽद्येमा वर्य-
शिलामायात इति सौद्यो निधनं गमिष्यंस्तो मे शोकेनाम्बा परितपति । एतदा-
कण्ठ्यांतिदु खितो जीमूतबाहस्तममापत—'अहो अस्थाने वासुकिरेव क्रमो पश्चि-
सत्त्वेनेव स्वहस्तेनैव स्वप्रैजा रिपोरामिषता भीयन्ते । कश्यपापयस्य ताप्य-
स्यापि अत्रक्षयवतिदेहार्थमिच्छकरणं न युज्यते । तद्यद्य त्वं तावाप्रसीद,
मा विपीद, गृहमितो गत्वा निषीद । अहं स्वामर्यैकं स्वशरीरप्रदानेन रक्षामि ।
एवमाकण्यं शल्लूढोऽपि धैर्वैनेत्यमुवाच, 'भगवन्, शान्तं पापम् । मैव पुनरि-
त्यमभिधाया । अहं निजकुलं कलङ्कपङ्क्तिं कर्तुं नेहे, नेहेय कावश्येव मम
शरीरस्य कृते मुक्ताकणेरिव भवाश्चस्य क्षतिर्जातु युक्ता ।' इत्यमुक्त्वा स साधु-

१. 'सशायाम्' इति कद्रुशब्दादृष्टि 'द्वयत्वं' इत्यतएव इति 'ओर्गुणः' ।
- २ 'अपि पदार्थसम्भावनाऽन्यवसर्गगर्हासमुच्चयेषु' इत्यनेन अप्रयुज्यमानवि-
श्वुपदार्थद्योतकतायाम् अपि कर्मप्रवचनीयत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यङ्पर'
इति अस्ते सस्य न यत्त्वम् । ३ द्वितीयाधितातीतेति समासः । ४ 'इनो वा
यद्वचश्च वक्तव्यः' । ५ सद्य परादिति' निपातनासाधु । ६ 'तौ सत्', 'लूट
सद्वा' । ७ उपसर्गो च सशायाम्' इति ड ।

जीमूतवाहनं निविध्य क्षणान्तरगामिनीं गरुडाममनवेलामवगत्य वारिधितीरव-
र्तिनो गोकर्णारयोमापतिं नमस्कृतुं ययौ । गते च तस्मिन्नन्यतृत्रालुर्दयालुर्जीमूत-
वाहनोऽवसरपरिरक्षणविचक्षणः, क्षणभङ्गुरनिजदेहप्रदानेन तन्नाणायोपलब्धवा-
सरमारामममनुतेति स्वयुक्त्या कार्यापदेशाच्चिज्जगद्यर्थं मित्रावसुं गृहं प्रेष्य समा-
सञ्चतार्थ्यपक्षानिलेनाहिरिपुमायान्तमवबुध्य वध्यशिलामप्यरुचत् । स्वपक्षरक्षा-
याच्छादितान्तरिक्षस्तादर्थ्यं च क्षणाक्षिपत्य स्वभक्षणार्थं तमुज्जहार । बृहत्कचवत्कच-
क्षुक्षुः, क्षिखरे गिरेरारेभे च परिचवदसृग्धारमभ्यवहर्तुम् । एतस्मिन्नेव काले
नमस्तलाक्षिपतिता पुष्पवृष्टिः 'किञ्चेतदिति' विमृशन्तमरमन्तं तं तार्थ्यं
व्यस्मापयत् ।

एतावत्यामेव वेलायां कृतगोकर्णनतिरायातः शंसचूडो रुधिरासारसिक्कं
वध्यशिलातलमालोकमानः 'धिह्मास्, यदर्थं महात्मना तेनात्मा तृणीकृत्य दत्त'
इति दूयमानमास इतरस्ततो जीमूतवाहनावासीच्छयेक्षमाणस्तद्रक्षधाराभु-
ससार । अत्रान्तरे आक्षीविषामिषाक्षी गरुडोऽशिकर्मीक्रियमाणमपि जीमूतवाहनं
प्रहृष्टवदनमवलोक्य, परिहृततददः, सविस्मयमचिन्तयत् 'कश्चिदयमन्य एव
यो भक्षमाणोऽपि मोमुद्यमानोऽवलोक्यते' एवं विस्मयन् स तार्थ्यस्तदानीं निजा-
भीष्टसिद्धयै तथाभूतेनापि जीमूतवाहनेन अगदेकदानवीरेण निजगदे-'पक्षिराज,
ममं क्षारीरे सत्यपि समासशोणिते भवदसुहितेऽसुहितोऽपि भवान् कथमकस्मा-
त्स्वभोजनाक्षिपूतः ।' एवमुक्तस्तादर्थ्यस्तमुवाच, 'त्वं तावत्त नागोऽनागोऽनागाः
कस्यं भवामिति मां ब्रूहि ।' एतदाकर्ण्य नाग एवाहमस्मीति स्वोदरं पूरं भुञ्जानो
यथारब्धं समापयेति यावज्जीमूतवाहनस्तं प्रतिपक्षि तावत्तन्नापातरशङ्खचूडो
दूरात्तमभापत्-गरुडमन्, नैव नागो, नागोऽहं ते भागो बुभुक्षान्तर्यमिह
मेवितः इति मा ते ब्रूद् अम्रं मा । एतदाकर्ण्य खरोश्वरोऽस्तीव विभ्रान्तो जीमूत-
वाहनश्च स्वामीष्टासिद्धिस्त्रेदस्तिष्ठोऽर्विशोक्कृष्टदृष्टिदक्षिरलक्ष्यत ।

एवंभूते व्यतिकरेऽन्योन्यसंलापेन विद्याधराधिपं शङ्खचूडभ्रान्त्या मक्षितम-
चरगम्य गरुडानात्मानमतिपाप्मानं मन्यमानोऽसह्यात्मग्लानिस्तस्यापविशुद्धये बद्धिं

१. शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने । २. तेन वित्तधुत्तृष्वणपौ । ३. 'चर्मोदरयोः
पूरे' । ४. अमतेर्यद्वलुगन्ताद् अ-प्रत्ययः । ५. विदूषातोः क्ते 'बुद्धविदोन्दे'ति
वैकल्पिको नः । ६. 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वकव्यः' ।

प्रविविधुर्जीमूतवाहनेनामिहित —‘पद्मीन्द्र, स^१ चेत्य पापादिभेषि नात पर
स्वयेमे भुजङ्गा भक्ष्या । पूर्वं भुक्तेषु च तेषु मोगिषु अनुदायोविधेय । एषा एवा
स्मात्पापात् यथार्था विशुद्दिर्नान्येति’ । मृतानुकम्पिना तेनेत्यमुक्तो गहत्मान्
गुरूपदेशमिव तन्निदेश हृद्देशे निवेश्यावशिष्टानस्थिशेषानाशीविषान्, क्षताङ्ग-
जीमूतवाहनञ्च प्रत्युज्जीवयितुं प्रजयी^२ नाक ययौ ।

एतदमन्तर जीमूतवाहनमार्थमस्मिन्नुपेया गौर्यां सुधया सिक्तो जीमूत
वाहनोऽधिकतरोद्भूतकान्तयज्ञ समपद्यत । एवं तस्मिन् स्वस्थतामासादितेऽथ
राक्षीतममृतं हृत्तन वेलातटेऽभिवर्ष्य विपद्यान् पक्षगान् सर्वान् प्रत्युज्जीवयामास
गरुड । ततोऽङ्घ्रेण देहेमामरकीर्यां च विराजित जीमूतवाहनं बन्धुजनोऽभ्य
मन्वत् । गौर्यां हृताभकिरेतक्षार्यां चाप्यतिहृष्टाऽभूत् । शङ्खचूडोऽपि च तद्विषुष्टो
रसातलं प्रविवेश । जीमूतवाहनोऽपि च मलयचलान्निग्ननिलयं तुहिनशैलतटं
गत्वा मित्राबन्धुना मलयवत्या निजपितृभ्यां च सहितो विद्याधरकवचवर्तिपदं शुभुजे^३ ।

इययौगन्धरायणमुखाद् विद्याधरकयामाकण्यं गर्भभरोदारदोहदिनी वासव
दत्ता, निरतिशय मोदमाना, मागधी^१ भार्यस्य वत्सेशस्य समीपे वर्तमाना भावि
विद्याधरेन्द्रनिजतनूजविषयकविविधाभिर्वाताभिरस्तद्दिनमनैषीत् ।

परस्मिन् दिने सचिवैर्युक्तं समीपस्थ वासराजमुवाच—‘भार्यपुत्र, पत
प्रवृत्तिं गर्भोऽप्यममाद्यतस्तदा प्रवृत्त्येव तीव्रा तद्रक्षाचिन्ता मा वाचते । अद्य तद्धि-
स्ताक्रान्तैव सुसह निशि कयाचित् भस्माद्वारागसितया, पिशङ्गजटाकलापया,
शूलहस्तया च भूत्याऽनुकम्पासम्पादनपुरस्सरमहमुक्ता, ‘पुत्रि गर्भस्य हृते न
त्वया चिन्ता कार्या । स मयैव दत्त इति मया तस्य रक्षा कियते’ एवमुक्त्वाऽ-
न्तर्हितायां तन्मूर्त्तावहं प्रनुज्ञा, समिक्षा चाप्यरुणकिरणैरपसार्यमाणा, रसातल-
धारणमशिधियत् ।

पुत्रमित्यादिभिरन्यैरपि भविष्यच्चिन्तननुज्ञसम्बद्धैरालापैरतिवाद्यमानेषु दिवसेषु,
सर्वेषां मग्निना शुभलक्षणा, भाविकस्याणसूचका, क्रमेण पुत्रा उत्पन्ना ।
प्रथमं तावत् यौगन्धरायणस्य मरुभूतिरिति विश्रुतस्तनयो जात । ततो
रुमण्वती हरिशिख, वसन्तकस्य तपन्तक, नित्योदितारयस्य, इत्येकापरसप्तस्य

१ ‘प्रजोरिनि’ । २ मक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठत् ज्ञिया पुत्रदित्यस्या
प्रवृत्तिः । ३ इक्षिनिमित्तस्य च तद्वित्तसारकविकारे’ ।

प्रतिहाराधिकारिणो गोमुख इति पुत्रो जात । तेषु च जातेषु महोत्सवे वर्तमाने नभसोऽक्षरीरिणी वागुदपचत 'भाविनश्चक्रवर्तिनो वात्सराजसुतस्य मन्त्रिणोऽमी वैरिवशदावाग्रयो भविष्यन्ति' इति ।

अतिक्रामत्सु सख्यातरात्रेषु, समासचक्रप्रसवोदया देवी वासवदत्ता, साकंशमी सरचितगवाक्षकम्, पुर-धीपरिष्कृतम्, विचित्रचित्रचित्रितम्, मन्त्रिभिरनेका-
भिमन्त्रितयन्त्रतन्त्रादिसुरक्षितम्, गर्भरक्षाकृतम्, दुरित नरवाहनदत्तोत्पत्ति दुर्जयदुर्गमिव दुग्धदूर्वादभिमधुप्राज्याज्यभ्राजितम्, विवि धरत्नदीपप्रभाभासिचम्, एकस्य सस्यापितविविधायुधम्, प्रसूतिकागृहमध्यास्त । असूत च सा काले तत्र, दौर्निगंश्चदृच्छासूतमधुति कुमुदिनीकान्तमिवैकास्तरमणीय द्वितीय मारमिव कुमारम् । जातेन च येन तत्प्रसूतिकागृह सा-त पुरवासिजननीहृदयेन सह प्राकाशीति प्रसरत्प्रमोदादाभ्य स्तरगृहादागाय धरसेशाय कुमारोत्पत्तिप्रियनिवेदिने, दिने तस्मिन्, किञ्चिदपि मोहेय स्वौपतेय नादेय दृढोश चाऽभूत् । ततोऽ-त पुरमुपेत्यौष्ठुष्याकृष्टचेतसा रक्ताधरायतदल, साम्राज्यलक्ष्मीलीलाभुजमिव चारुचिबुकचञ्चुकम्, भायतललाट, सद्य समुपवृक्षिशुमवलोचय वा सहयस्नेहेन स्रवतीव सन्नाजि वात्सेशे, नन्दरक्षपि च यौग-धराश्रणादिषु मन्त्रिषु, यगनगीरियमुदीरिताऽभूयत्—'राजस्य तवा-त्मज कामाशावतार । नरवाहनदत्तमेनमारयया, सर्वविद्याधरेन्द्रभाविचक्र-वर्तिनश्चावेहि' । एवमुक्तवाविरतायां नभोवाधि, दुन्दुभिष्वानसहितायां सञ्जा तायाञ्च त्रिविष्टपात् पुष्पवृष्टाविष्टावातिहृष्टो राजा स्वविभवानुरूप बहुरो भोजनम्, अनेकशो वस्त्रादिक, मार्गश सुवर्णं प्रस्थशो धाम्य प्रत्यभ्यागतधीनम्, तथा पञ्चनिष्किका पञ्चमोदकिकाञ्च प्रतिप्रतिष्ठितप्रश्न तत्क्षण वितीर्य मासिकमहोत्सव कर्तुमाज्ञापयामास ।

मजस्वधदिवसेषु वल्लभपद्मे-दोरिवाग्वह वर्द्धमानस्य नरवाहनदत्तस्य शकुर-म्मसृणमुग्धनक्षत्रमाणि द्वित्राणि खचदन्ताङ्गुराणि शृङ्गा स्खलद्वाक्यपदानि च

१ 'अह सर्वैकदेश' इत्यच् । २ 'नखादिभ्यो ढक्' । ३ 'पथ्यतिथिवसति-स्वपतेर्ङ्' । ४ न अदेयम् । ५ दु खेन दास्यते (दीयते) इति 'ईपद्दु सुपु' इति खल् दुरोदाशनास'-इति उत्प्लुत्वे । ६ 'बहुल्पायात् छप्' । ७-९ 'सह्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' । १० 'दण्डव्यवसर्गयोश्च' । ११ 'पादश तस्य'-इति सूत्रे पादशतग्रहणस्यानर्थकत्वेनान्यत्रापि धुनि, पञ्चमोदकिकाम् ।

निशम्यातितरा तुतोष । अथ मन्त्रिवरा समागत्य शिशवे राजसून विनवेय
गौरवपुपो विष्टतवपुपो हृदयानन्दान् स्वसुतान् समर्पयामासु । इत्थ यौगन्ध-
रायणिर्मरुभूति रौमण्वतो हरिशिख, ऐत्यकिर्गोमुख, वासन्तकिस्तपन्तक
इत्यादयस्तस्य भाविसहचारिण पिङ्गलिकाया यमजौ पुत्रौ चेत्य महोदयहेतुभूतै
पङ्क्तिगुणैरिव युक्त मीढाकलितल्लिताव्यक्तनर्माभिलाष प्रीतिप्रवणमनसा
नृपाणामङ्गतोऽङ्ग यान्त सबहुमान विराजद्दीर्घलक्ष्मीविभूमान स्मेराननसरसिज
सम्प्रमोद परपतो द्वितीयोभार्यस्य भार्याद्वितीयस्य चत्सेशस्य, सानन्दा
दिवसा न्यतिजग्मु ।

तच्चैकदा कश्चिद्दिग्य, किरीटी, खड्गो, झञ्जी च पुरुषस्समागत । भूपालश्च
सम्पादितसङ्कृतिं, प्रणत च सकौतुक, कस्त्व, किञ्चेह ते समागमनेन प्रयोजन-
मित्यभ्यदधात् । सोऽमवीत् 'देव, अह मर्या भूत्वा शक्ति
शक्तिवेगकथा वेगावयो विद्याधर सम्पन्न इति प्रभूतारिरह स्वकीयभाषि
चक्रवर्तिन भवतस्तनय द्रष्टुमिहायात । एतदाकर्ण्यातिदृष्टो
वत्सेश कथं विद्याधरत्वमवाप्नोते, कीदृशविध च तत्, कथं वा त्वया तद्वाप्तम्
इत्यपृच्छत् । राजस्तद्वचनमाकर्ण्यातिविनयावनतो विद्याधर शक्तिवेग इत्थ
प्रत्युत्तरीतुमारभत—'राजन् विद्याधरपद शङ्कराराधनसाध्यम् । तच्चानेकविध, किन्तु
मया यथा तद्वाप्तं तुभ्यं तदुदीर्यते ।' एवमुक्त्वा वासवदत्ताया शृण्वन्त्यां स
स्वसम्बद्धा कथा बहुमित्यमुपाक्रमत—आसीत्पुरोत्तरपूर्वस्या दिशि, भूतलललाम
भूत वर्द्धमानावय नगरम् । तत्र बभूव पर-तप परोपकारी नाम नृपति ।
महत्वाभिकाङ्क्षिणस्तस्य कनकप्रभाभिधा महिषी बभूव । रतिरूपोपमर्दनाय इव
धात्रा विनिर्मिता सैका कन्या सुपुत्रे । कालेन शनैः शनैः वर्द्धमाना सालोक्योचन-
चन्द्रिका 'कनकरेखा' इत्यभिधा दधे । अतिक्रान्तशैशवामतिशयसुन्दरीं ताम-
वलोक्य पितुर्हृदि तदुपयुक्तवरेण सह तदुद्वाहचिन्ता समुदपद्यत । किन्तु तदर्थं
परामृष्टा तत्पत्नी संमथोचत्—'कनकरेखाविवाहार्थं देव एव इत्थं चिन्तापुरो

१ बहुशब्दात्, पृष्ठादिवादिमनिचि 'बहोर्लोपो भू च वहा' । २ 'देस्तीय',
'सहापूरण्योय' । ३ भार्यासहायस्य । ४ 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यत्र
तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात्समासे 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेश ।

५ 'अस्मायामेधासजोविनि' । ६ 'दिङ्नामान्यन्तराले' ।

वर्तते । परम् अथैव 'पुत्रि कदा ते विवाहमहं द्रक्ष्यामी'त्युक्ता सा मामेवमभा-
षत—'अग्न, कन्यैवाहं शोभनास्मि । मा मां कस्मैचिदपि विवाहे देहि । मृता-
मेवान्यथा मामवगच्छ यतो हि वर्ततेऽत्र किञ्चित्कारणम्' । अतोऽनभौष्टविवाहा-
यास्तस्या वरविचारणयालम् ।' राज्ञीमुखादेतदाकर्ण्य सपत्नीकेन कन्यान्तःपुरं
प्राप्तेन भूपतिना विवाहनिषेधहेतुमनुयुक्ता राजारमजा पितुः पार्श्वे क्षणमवाद्मुखी-
वावाद्मुखी स्थितापि निर्वन्धपरं पितरं प्रत्येवमात्ममौनमुद्रामभनक्—'तात,
साम्प्रतमनभीप्सितविवाहाया मे विवाहार्थं तातेन न कथमपि चिन्ताऽऽग्रहो वा
विधेयः ।' एतदाकर्ण्य स्वप्रतापानलदग्धनिजारी राजा परोपकारी पुनरेवमभाषत—
'पुत्रि, बन्धुपराधीमा कन्या नानुकीर्णीना, जनैर्न्यैव हि जाता जनभ्यादिभिः परार्थं
रक्षयते । पतिरेव च गतिनारीणाम् । अतस्तं विवा कन्यायाः पितृसप्तनि स्थितिः
पितृसप्तनीवाशोर्मेनतरा । पितृगृहे ऋतुमर्यां हि कन्यायां, तद्वान्धवा अधोगच्छ-
न्ति । एवमुक्ता कनकरेखा स्वपितरमेवमात्मगतमुदैरयत् 'यद्येवं हे तात, तदा
येन ब्राह्मणेन, छत्रियेण वा कनकपुर्याषणा नगरी दृष्टा भवेत् तस्मा एवाहं वैयं
नान्यस्मा इत्येतन्मदीयग्रार्थनीयं न त्वया कथमपि कदर्थनीयम् ।'

एवं तया विवाहप्रसङ्गेऽङ्गीकृते, राजा मनस्यश्चित्तयत् नूनमेवा काचिद्देवी
मद्वेहेऽवतीर्णा नान्यथैषा बालाभूत्वापि विज्ञातुमेवं शक्नुयात् । एवं विचिन्त्य क्षुत्ता
'तथास्तु' इत्युत्त्वासगपादितपूर्वाह्निककृत्यो राजा स्वास्थानगतः सर्वान् स्व-
सम्पानेवमवादीत्—युष्मासु केनचित्कनकपुट्याषवा नगरी दृष्टा चेत्स मामभिद-
धातु । यतो हि समबलोकितकनकपुरये ब्राह्मणाय, छत्रियाय वाऽह्वायाविचारित-
जातिभेदं, स्वकन्यामहं कनकरेखां सयौवराजयौतकां दिशामि इति । किन्तु
एतदाकर्ण्य ते 'देव, दर्शनं तु दूरेऽपास्ताम्—नास्माभिः कर्णातिथिष्वमप्यनाद्येषा
पुरीति जगद्गुः । अतो राजा प्रतीहारमाकार्यं कृत्वा पुरे पटहधोपणामकारयत्
यद् यः कश्चित् विप्रः छत्रिययुवा वा कनकपुरीं नगरीं दृष्टवान् सोऽन्नागत्य मम
तनयां यौवराज्यञ्च स्वीकरोतु । पौरास्तत्पटहधोपणामाकर्ण्य सजातविस्मया केयं
कनकपुरी नाम याऽस्माकं पूर्वजैरप्यदृष्टश्रुतपूर्वैरन्योन्याननदर्शनपूर्वकमगदन् ।
किन्तु शक्तिदेवाभिधस्तत्रत्य एको घृतेन निर्धनीमूतो ध्यसनी, स यौवराज्यराज-

१. 'श्रवारपारात्यन्तानुक्रमं गायो' इति खः । २. जन्मनैव । ३. कन्या ।
४. 'तसिलादिपु०' । ५. 'अथो यत्', 'ईदृशति' ।

जातावासिसजातोऽकटाभिलाषानासादितस्ववृत्त्यन्यदाशौपाशो नाशोऽगुप्त इव को
मामदृष्टतत्तगरिं कथयेत् । केन कदा वा सा दृष्टा । कदाचिदित्य कुर्वतो मेऽन्ध
चटकन्यायेन राजसुतासमागम सम्यगेत । एतत्सञ्चि य नृपतिनैदेशिकानामग्रेऽ
वलोकितकनकपुरिमात्मानमघोषयत् इति प्रतीहारेण सङ्कृतो राजान्तिकमनीयत ।
तत्रापि च निर्भय सँस्तयैव ब्रुवन्नात्मोक्त दृढोक्तुं राज्ञा कनकरत्नान्तिक प्रहित ।
स 'कञ्चित्पथा सा नगरी नवनातिथीकृता' इत्यनुयुक्त 'आम् , विद्याभ्यासार्थं
भुव भ्रमता मया सा दृष्टा' इति तामवदत् । केन पथा ख तत्रै^१ तत्रयैश्च कथं ते
समागम ? कीदृशी च सेति भूय परिपृच्छयमानो विप्र प्रयुवाद्—'अहमितो
हरपुरनगर गत्वा क्रमादनुगङ्ग^२ वारणैसीञ्चावाप्य तत कतिपयैर्दिवसै पौण्ड्रवर्धन
नगरमतिक्रम्य कनकपुरीं नगरीमगमम् । सा सुकृतिना भोगभूमिरमरावतीवा
तीवरमणीया । तत्र कतिपयदिवसान् निवसन्नधिगतविद्यो विद्य तिताग्त करण
कर्णपरम्परया श्रुतचरशोभाविभवामभव कृतदृश्यस्तत्साशार्क्येत्येति तत्रत्यैर्भद्रप्य
किमिर्विद्वद्भिश्च सहासम् । सहास सर्वथैवमनस्पर्जस्वितकपोलकस्वित त द्विज-मान
धूर्तमवगत्य राजपुत्री सा, निजचेटीभिर्बहिर्निरसारयत् । पितुरन्तिकमुपदीकित।
च 'किमसौ द्विज स-यमाह' इति पृष्टा स्वष्टमाचष्ट, 'तात, प्राप्तनिर्लिशो^३ निज
शोसारितारातिरपि च भवान् कथमेवमनालोहितयाथातप्य इव 'वक्ष्यय तथ्य-
मेव न विकायत' इति सद्योऽव्यगद्यमपि प्रयैत् । किमेतन्नाविदितमन्नभवतो यदि
हानेकाकारा वकधूर्ता धराया धीवरा इव जालोपजीविनस्तैस्तै सुश्रुतैर्निज्ञा
जालानि विस्तारयन्त ऋजुवृत्तीन् वरार्कान् प्रसारयन्ति । अन्त्यतमस्तेष्वेव विमोऽ-
प्यासीदिति भवन्त विवक्ष्यपिपुरवगततत्फल्गुवदिगतया मया चेदाभिर्मि सारित
मद्विवाहस्यकृतेऽतो भवतैतावती त्वरान विधेया, विधेयापि ते स्थितास्मि तावर्धन-

१ 'अपठपठतीयास्यस्यान्यस्यति' दुक । २ 'इद स्थूलबलघो' ।

३ तत्र भगम । ४ 'यस्य चायाम' । ५ वरञ्च तदनश्चेति वरान , धेष्टो

दकम् (भन क्लीब जले शोके-रुद्ररभसौ) तस्य अदूरे भवा अदूरभक्षे'त्यण्

वृद्धौ पूर्वपदासञ्ज्ञायामग इति णत्वे लीप् । ६ 'साक्षात्प्रश्रुतीनि च', 'च्यर्थ

इति वाच्यम्' । ७ निर्गतानि त्रिंशत इति निखिंशानि वर्षाणि, 'निरादय प्रा

न्तायर्थे पञ्चम्या' इति समासे 'सख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्य' इति डच् त्रिंशद्वर्षे

भ्योऽधिकानि इति भाव , तस्य प्राप्तशब्देन बहुमीहि । ८ जल्पमिचेति पाकम् ।

९ वहते के समप्रसारणे ढत्वलोपदीर्घा ।

दैव ।' जलजाद्या कन्यकया कनकरेखयेत्यमुक्तः परोपकारी तामभ्यभाषत 'जाते, जाते यौवने, न युज्यते जातुचिच्चिरं कन्यकाभावः । लोको हि विशेषेण कुल्य- जातिबुल्याकलङ्कपङ्कोत्पादक इति गुणमस्सरा दुर्जना अनादीनवमपि जनं नवा- दीनवं कुर्वन्ति । अतो यदि त्वं मां विशल्ययितुमिच्छसि तदोन्मिषन्नवयौवनया नयार्जवयुक्तया त्वया, नदुर्जनदुष्पवादसौलभ्यकन्यकात्वं चिरमासेवितुं युज्यते ।'

नरपतिनैवं पित्रोक्ता कनकरेखा पुनः स्वप्रतिज्ञां निजपितरं स्मारयन्ती प्रत्यु- धाच यत् येन विप्रेण चत्रियेण वा कनकपुरी समवलोकिता तमाशु गवेषय समर्पय च तस्मै मामिति मयोक्तपूर्वमवधार्य तदनुकूलं मया स्वीकृतमवधारय ।

इत्थं जातिस्मरां तां कन्यां हृदयपेटिकासुरचितनिजनिश्चयमणिमवधार्य ततः प्रभृति अनुदिनं नवागन्तुकान् प्रष्टुं स भूमिपतिः प्रारपहिकपटहप्रोद्धोषणमादि- द्वापि न कमपि समवलोकितकनकपुरीकमलमत ।

अत्रान्तरे मनसाऽऽज्ञायी स आशिकेपुरोयायी शक्तिदेवो द्विजयुवा नृपकन्या- वासविमाननातिदूयमानमानसः सुनसोऽपि विख्यामिवारमान मभ्यमानो नासौ नृपकन्यका मयाऽऽस्तादितेति किं मम जीवितेनाशो मया प्राणपणेनापि नगरी नूनमभ्येषणीया सेति प्रतिजानानो वर्धमानपुराद्विजपुरमालभ्य प्रतिष्ठमानो निजवाञ्छामिव गहनायिता विष्यमहादर्वी प्रविष्टस्तत्रैकस्य नीलकाचमणिप्रतिम- स्वर्णं सरस- उत्तरेण स्थिते आध्रमे वर्षायांसं मुनिमेकमपश्यत् । तत्र कृतप्रणतये मुनये फलपुष्पाद्युपहारीकृत्यावाप्ततत्प्रसादो मुनिना च 'कुतस्सत्यं ? कुत्र च गन्तुमनाः ?' इति शृष्टः 'वर्धमानपुराप्रतिज्ञया कनकपुरीप्रेक्षया भगवन्नहमिहा- पातः । किन्तु फ सा वर्तते इति नाहं वेद । अतो वेत्ति चेत्, अजानन्त मां तन्मा- र्गमादिशतु भवान्' इत्यगदत् । मुनिश्च तदाकर्ण्यहि 'आध्रमपदेऽस्मिन् निवसतो

१. 'बहुमीहौ सक्थ्यक्ष्णौ' स्वाज्ञात्तय' । २. 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ङकम्' इति कुलशब्दात् यत् । ३. 'नद्यृतश्च', 'केऽण' इति प्राप्ते 'नकपि' इति निषेधः । ४. 'आज्ञायिनि च' । ५. 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्', ठक् । ६. 'उपसर्गाच्चे'ति नासिकाया नसादेशः । ७. 'ह्यश्चे'ति नासिकायाः रुपादेशः । ८. शोभना आपः यस्मिन् 'न पूजनात्' इति समासा- न्तनिषेधः । ९. उत्तरशब्दात् 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्या' इत्येनपि तद्योगे 'एनपा' इति योगविभागात् षष्ठी ।

मे वर्षाणामष्टशती व्यतीता न किन्वद्यावध्यस्मत्कर्णगोचरीभूता एवभूता कापि नगरी ।' एतेन सातिशय विपादमापन्नं तं क्रमेणावगततदक्षिलवृत्तान्तोऽतिशान्तो दान्तो मुनिरभाषत, 'स्थिरयुवा कल्याणवर्मा च त्वं प्रतीयसेऽत यदि ते निश्चयस्तदा मदादेशमचिरमाचर । इतो योजनानां शतत्रयां काम्पिल्यनामा विषमस्ततोऽग्रे गिरिरुत्तरारूपस्तत्र दीर्घतपानामको मदीयज्येष्ठो भ्राता वसति, त्वं तदन्तिकमुपसर । स जातु जानीयात्तां पुरीम् ।' एतदाकर्ण्य नाम्यदास्यस्तत्र व्यतिपापिततश्चिह्नस्ततः प्रातः समुत्थाय प्रस्थितः शक्तिदेवो दुःसातिक्रान्तकान्तारगतः, काम्पिल्यविषयमवाप्योत्तरगिरिमारोह । तत्र चाश्रमवतिन दीर्घतपस मुनिं प्रणम्य प्रसन्नतनुजसूर्यतप परिचयो निजगन्तव्यपुरीपयमभिज्ञासत । किन्तु चित्रीयमाणचेता स मुनिरेतावता वयसा न सा पुरी मया श्रुतपूर्वा घावाक्षामयोरिति श्रुत्वाण कचिद्दीपसि द्वीपान्तरे सुपर्दामपि द्विपदामतिगत्या तया भाव्यम् इति तर्कयन्नैतमुपाय समबोधत्—'अस्ति मण्डपसमुद्रम् उत्पलसङ्गक्षीपे सत्यप्रतापयो बभ्रुपतिर्निपादाधिपति । द्वीपद्वीपान्तरं यातायातं विदधता तेन जातुचित् सा नगरी दृष्टा श्रुता वा स्यात् । अतोऽर्णवोपकण्ठप्रतिष्ठितं विटङ्कपुरनामकनगरं गत्वा ततः केनापि वणिजा समं प्रवहणेनात्माभीष्टसिद्धये तन्निपादासादमासादय ।'

तेन मुनिनेत्यमुच्यमानः, उत्कर्षकीतिस्पृहयालुः शक्तिदेवः तमृषिमामन्व्य ततः प्रचलितोऽम्बहः क्रोशान् देशानुल्लङ्घमानोऽर्णवतीरतिर्लङ्घ्य विटङ्कपुरमाससाद । तत्रोत्पलद्वीपं जिगमिषुणा समुद्रदत्ताक्षेन वणिजा सैख्यं विधाय तं प्रवहणमारुह्य पायोधिपयेन प्रतस्थे । किन्ववशिष्टावपदेशे गन्तव्ये विभ्रंशं विद्युल्लाललज्जोलजिह्वो गर्जन् पञ्चनयराशसोऽशङ्कितमुत्तस्थौ । लघून् भावानुक्रमयन्, गुह्यं श्रावयाम्यन् विधेराश्रम इव प्रतिकूलवलूलं वार्तुलीं ववाविति केनार्थमानेऽधी तत्प्रवहणमुदञ्चद्वीपीभिरनीचीभिः क्षणमूर्ध्वं, क्षणञ्चाधो नीयमानः क्षणान्तर एव

- १ 'वर्मादनिच केवलान्' । २ शोभना पादा येषां 'सत्यासुपूर्वस्य' ।
३ अत्यादयः क्राताचर्ये द्वितीयया । ४ अर्णसो लोपथ । ५ सख्युर्य ।
६ 'आजमास'—इत्यादिना क्तिप् । ७ बलादल । ८ वातस्य समूह इति विप्रदे
'वातात्समूहेव' इत्यूल । ९ 'केनाच्चेति वक्तव्यम्' इति सहकारेण 'वाप्पोष्म
भ्यामुद्गमने' इति वयह् ।

समभज्यत । भूमे च तस्मिन् पोते तत्त्वामी फलकमेकमाख्य चिराद् वहनान्तर-
मवाप । शक्तिदेवस्तु पत्राक्षिपवितोऽपरिघतसर्वाङ्ग एव व्यात्तमुखकन्दरेणैकेन
महाम्भैसिकेनाग्मसि निगीर्णः । स च तिमिजिल्लिगिलस्तत्कालं स्वेच्छयोच्छूलदच्छ-
जलमध्येन चरन्नदृष्टनियोगादुत्थलद्वीपं समया, समयात्, दैवात्तत्र तस्यैव कैव-
र्त्तपतेः सत्यव्रतस्य 'मैनिर्कैरगृह्यत चेति महाकायः स कौतुकादाकृष्य निजस्वा-
मिनोऽन्तिकमानीतः । सः कौतूहलेन च तेनपि स्वभृत्यैः पाटितात्तस्मात्पाठी-
नोदरात् जीवन् शक्तिदेवो विनिर्गमितः । तथाभूतं निर्गतं तं विलोक्य सत्यव्रतो
दाशोऽनुभूतापरार्थ्यगर्भवासस्य तस्य स्याभूतशफरोदरशयनाद्भुतवृत्तान्ताक-
र्णनोत्सुककर्णोऽभ्यर्णोपस्थितं तमभ्युच्चक्ष्वभूवेति समवगततवभिप्रायेण शक्तिदेवे-
नादितैः सर्वस्मिन् तस्मा अभिशंसिते सति, 'अहमेव सत्यदेवः पूतदेव च तद्द्वीपम्
किन्तु त्वदभिप्रेता भगरी द्वीपान्तरेष्वपि न श्रुता । तथापि मा गास्त्वं निराश-
ताम्' इति वदता ददताऽस्मायाश्चासनमासनञ्च नेदीयस्यैवैकस्मिन् मठे तच्छप-
नार्थं प्रबन्धोऽकारि । तत्र कथाप्रसङ्गतस्तद्देविलेन देवलेन पृष्टः समासतरतस्मै
मिजकुलं कूरम् वृत्तान्तज्ञाभिदधौ । तत्सर्वमाकर्ण्य विष्णुदत्तो द्रुतमुद्वुत्यैनं
वचसा परिरम्य हर्षवाप्याम्बुघर्षराचरमाचचरे—अहो, विष्टया मे मामुल-
पुत्रः । अहञ्च बाल एव तत् इहायातः । तस्मात्त्वमिहैवास्व । द्वीपान्तरागच्छ-
द्विगिर्णपरम्परया अक्षिरादेव तेऽभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्युक्त्वाऽऽवेदितमिजान्वयो
विष्णुदत्तो, यथोचितैस्तात्कालिकोपचारैस्तमुपाचरत् । शक्तिदेवोऽपि च विदेशे
वर्तुं भन्वदेशोऽमृतनिर्हरमिवासाद्य मिजाभीष्टसिद्धिमभ्यर्णवर्तिनीं मन्वान-
क्षियामां तामनैषीत् ।

प्रभाते च तत्र मठस्थितं तं शक्तिदेवं सत्यव्रतो दाशेन्द्रः समुपागत्या-
ग्रवीत्—'ब्रह्मन्, त्वदभीष्टसिद्ध्यर्थं मयोपापक्षिन्तितः । मय्येसमुद्रं रत्नकूटाख्यं
द्वीपवरमस्ति । तत्राग्निना प्रतिष्ठापितो भगवान् हरिरास्ते । आपादद्युक्त्वा-

१. 'ओदितश्च' इति कस्य नः । २. 'अथ उपसर्गात्तः' । ३. 'ओजः सहोऽ-
म्भसा वर्तते' इति ठक् । ४. तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे 'गिलगिले च' इति
मुम् । ५. 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' इति ठक् । ६. 'आध्यर्मनित्ये' । ७. 'आद्या-
दिभ्य उपसंख्यानम्' । ८. 'ऋक्पूरुषूः पयामानक्षे', 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' ।
९. सदाचारिणेत्यर्थः ।

द्वादश्या यात्रोत्सवे तत्र सर्वदीपेभ्यो जनास्तत्पूजायै समायान्ति । तत्रागतेन केनचिज्जातु सा पूजांता भवेदिति तत्तिथे प्रत्यासन्नतया, प्रसन्नतया त्वमेहि, तत्र गच्छाव ।' एव सत्यव्रतेनोक्त शक्तिदेवो गृहीतविष्णुदत्तोपकल्पितगुडधानाशङ्कुति पाथेय समारूढसत्यव्रतोपस्थापितवहनस्तेनैव साक चारिधिवर्त्मना त्वरित प्रातिष्ठत । गच्छश्च दूरत स महारोहपरिणाह किमपि वस्तुदधौ निरीक्ष्य क्रमेतदिति सत्यव्रत पप्रच्छ । सोऽवादीद-एष वटवृक्ष । अस्याधस्तात् वटवा मुखमिति श्रूयतेऽतो परिहृत्यैवैत प्रदेश गन्तव्यम् । अन्यथैतदावर्तमिपतिताना मुदारो न सम्भवति । सत्यव्रते एव ब्रुवत्येवागुबुवेगत तत्प्रवहण तामेव दिश-सुदिरय गन्तु प्रवृत्ते । एतदालोक्य सत्यव्रत शक्तिदेवमुवाच-ब्रह्मन्, परया कस्मादावर्ताभिमुख प्रवहप्रवहणमेतच्च कथमप्यवरोद्धु शक्यते इति मृत्युमुख इव गमीरावर्तेऽतिष्ठु खावहे वर्तावहे । पृथ्यूते व्यतिकरे न मे मश्वरशरीर-चिन्ताऽपि तु कृच्छ्रेणापि परिभ्रमेण ते मनोरयो न सिद्ध इत्येव परीक्षाप । अतो यावद्वहमेतत्प्रवहण चारयामि तावत्त्वमस्य घटकुटस्य शाखामविलम्बेनावल-म्बेया । कदाचित् एतेन ते जीवश्चा भवेत् । धीरसत्यस्य सत्यव्रतस्यैव जल्पत एव तापत्र तरगतारतम्येन तत्तत्तरीरभमन्नदिति साहसिक शक्तिरेव कृतो रफाल पृथुलामेका तत्सलिलनिधिज्ञाज्ञिशाखाग्रमहोत् । परोपकृतिकृतव्रत सत्यव्रतस्तु प्रवहता प्रवहणेन शरीरेण च वटवामुखनिपतित परार्थपरित्यक्त-प्राणोऽभवत् । शक्तिदेवश्च समाभिताम्बिघटशाखिशाखोऽपि सुहृद्भिनाशसमु-द्विग्नोऽचिन्तयत् 'न मया तावत्सा कनकपुरी दृष्टा । दाशेन्त्रेणापि चापद्येव विरहित इति न केनापि भवावभावस्मिन् भवितव्यता भङ्क्तु शक्यते । तद्वदयानुदूलमिथ चिन्तयत एव तस्य तत्तत्सकृन्ध एव तद्दिन व्यत्यगात् ।

अथ वासरसङ्ख्येणसञ्जाततापनिनीपयेव समवतरति, पश्चिमसिन्धौ कमलवन्धौ, ध्वान्तेन च निरुध्यमाने दिविपद्वनि निजपृथुपक्षोद्भूतवातविधूतार्णवोर्मिभि-रभिहन्यमान त तस्माश्रयतामतिप्ररुद्धबहिलोर्मिना पक्षपातिभामप्यपक्षपाति

१. आजभास० इति क्प् । २. गुडेन मिश्रिता घाना 'भक्ष्येण मिश्रीकर-णम्' इति समासे गुडघानाश्च शङ्कुल्यश्चेति द्वन्द्वे 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्, तत्पाथेय मर्येति बहुव्रीहि । ३. उपसर्गस्य चञीति दीर्घ । ४. ओज स्रहोऽ-म्भसा वर्तते इति ठक् । ५. अप्रादिपञ्चाद्विम् । ६. 'अन्तर्बहिर्म्याधि लोम्न' इत्यप् ।

नाम् तद्दिनचरणस्थानविषये मानवगव्या मिय सलपता तेषा वर्णन पत्रनिच यच्छब्दकाय स समशृणोत् । तेन च कश्चिद्द्वीपान्तर, कश्चिद्भूमि, कश्चिद्दिगान्तर चरितु गत आसीत् इति निरधारयत् । एकश्च वृद्धविहगस्तेषां मध्य एवमभापत यदहमद्य विदुः कनकपुरीमगमम् । अतीवरमणीया सा पुरी पद्मगन्धीनि, विम लंपानि च तत्रत्यानि सरासि, पक्षिपेया पयस्विन्य, विविधभक्ष्यद्रव्यपरिपूर्णा च वसुधा, कल्याणधर्माणो बहुधेयस्या, प्रशस्तभ्रातर, सुप्रबस, सुमेधस सुरां-
काश्च तत्रत्या जना । सुराज्याय तस्या न गच्छति कोऽप्यपेयम्, न वदति कोऽप्यनर्यकम्^{१३}, न चाचरत्यपार्यकमिति सुप्रोते शोऽह तत्र प्रस्थाता । पक्षिणश्च तस्याकस्मिकमुधासारसहस्रवचसा शान्तसन्ताप शक्तिदेवोऽचिन्तयत्, 'दिष्टया सैवास्ति ममाभीष्टा नगरी' । तत्र गन्तुमतोऽयमेव पत्नी पत्नीर्करणीय इति सुतस्य तस्य पृष्ठपद्मान्तरे शनैर्मणलीयत । प्रातस्तदा यथेष्टमितस्ततोऽभ्युत्पतितेष्वन्येषु विहगेषु स विहगो विधिरिव प्रदर्शिताश्चर्यपूर्णपङ्कपातोऽलङ्कित शक्तिदेव पृष्ठे वहन् निर्विघ्न ता कनकपुरीं पुन चरितुमचिरमवाप । तत्रोद्यानान्तर एकस्मिन् तस्मिन्नुपविष्टे विहगमे, शक्तिदेवस्तत्पृष्ठान्निभृतमवातरत् । उपसृत्य च तस्यान्वात् यावदेव स इतस्ततो आगम्यति तावत्पुष्पावलयमग्रे द्वे सुदंत्यौ युवत्यौ निरैश्वर्येति तद्वलोकनविस्मिते ते समुपगम्य 'कोऽय प्रदेश १ के वा भद्रे युवाम्' इत्यपृच्छत् । तदाकर्ण्य विद्याधरास्पद कनकपुर्यायेव पुरी । एतस्याभास्ते चन्द्रप्रभ कपा

१ मानवानां गौ, वाणी इति मानवगवी 'गौरतद्धितलुकि' इति टङि ङीप् । २ चिधातोर्घञि शरारेऽर्थे कृत्वम् । ३ 'उपमानाच्च' । ४ 'शक्ररून्धू पयामानजे' । ५ 'कृत्यैरधिकार्यवचने' । ६ 'धर्मादिनिच् केवलात्' । ७ 'ईयसश्च' इति कवभाव, 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' इति 'गोत्रियोत्पसर्जनस्य' इत्यनेन ह्रस्वाभाव । ८ 'बन्दिते भ्रातु' । ९. 'नित्यमसिचप्रज्ञामेषधो' । १०. नञ्बु - सुभ्यो हलिसकप्योरन्यतरस्यामित्यत्र शक्त्योरिति पाठान्तरेण साधु । ११ शोभन राजा यत्रेति विग्रहे 'अन उपचालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति ङीवभावपक्षे 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति ङाप् । १२ अपय नपुंसकम् । १३ 'अर्थान्न' इति नित्य कप् । १४. 'शेषादिभाषा' इति वैकल्पिक कप् । १५ सुप्रातसुख सुदिवेयश्चप्राययान्तो विपात । १६ पत्र वाहनम्, तेन वाहनीकरणीय इत्यर्थः । १७ 'वयसि दन्तस्य दत्', तत् 'उगितश्च' इति ङीप् ।

विद्याधरी । आवाञ्छोद्यानेऽस्मिन् तदुद्यानपालिके^१ तदर्थं सुमनांस्यवचिनुव इति तमूचतुः । तदाकर्ण्यं तत्स्वामिनीदर्शनार्थमभ्यर्थयमानः शक्तिदेवस्ताभ्यामुद्यानपालिकाभ्यामभ्यन्तरं राजमन्दिरस्य नीयमानस्तत्रत्यप्रतीहारीमुखेन चन्द्रप्रभायै सूचितः । सा चाप्यविलम्बितं तं द्विजं निजनिकटं प्रवेश्य कृताति^२द्य प्रदत्ता-विप्रकृष्टविष्टरोपविष्टं सङ्कुतहलं तज्जन्मभूम्यादिकं मानुषागम्यतद्भूम्यागमन-प्रकारज्ञाप्राचीत् । शक्तिदेवोऽपि चात्मदेशज्ञात्यादिनिवेदनपुरस्सरं कनकरोसाक्ष-राजकन्यकाप्राप्तिपणभूतसत्पुरीक्षणप्रकारं सर्वमादितस्तस्यै न्यवेदयत् । समाक-र्जिततदखिलोदन्ता, दन्ताच्छ्रप्रभाभासितनिजप्रकोष्ठचतुर्दिगम्ताऽऽगन्तारं प्रति क्षणं किञ्चिद्वयावा, सनि-आसमेवमवादीक्षिजाननाधरीकृतपूर्णचन्द्रप्रभा, चन्द्र-प्रभा, 'सुभग, अहं किञ्चिद्विचक्षुरस्मि तद्वचोहि अस्यस्यां विद्याधरधरायां शशि-क्षण्दाख्यो विद्याधराधिपतिः । वयं तस्य चतस्रो दुहितरः कमशो जाताः । तासु ज्येष्ठाहं चन्द्रप्रभा, मधनुजा चन्द्ररेखा द्वैतीयोक्ती^३, तदनुजा शशिरेखा तार्तीयोक्ती^४, शशिप्रभा च तुरीया कनिष्ठा । अस्मात्पत्यो वयमिह पितुर्गृहे वृद्धिगताः । कन्या-म्रतरयायां मय्येकदा तास्तिस्रो मात्स्वसारः सिन्ध्यासवस्सरित्तटमाटन् । तत्र यौवन-सुलभचाञ्चल्यारब्धजलकेलयो जलस्थम् उग्रतपोनामकं मुनिं व्यास्युच्यन्त्योऽप्यति-निर्धम्निभ्यस्ता मुनिना मर्त्यलोकेऽसिन्ध्याः कुङ्कुमारिका जायन्वम्' इति शप्ताः । अस्मदीयेन पित्रा तदा, तदाकर्ण्यं तदग्निकमुपगत्य विविधविभ्रवचनस्तवैः प्रसादितो मुनिरस्तासां पृथक् पृथक् यथायथं शापाग्तं मर्त्यभावेऽपि दिव्यविज्ञा-नोपबृंहितजातिस्मरत्त्वञ्चादिवेश । ततस्तासु तनूस्वशवा मर्त्यभूपमितासु, पिता सुखसम्पत्तिपराङ्मुखः खेदादस्मदीयो मदीयोत्तराधिकारित्वे नगरीं गरीपसी-मेतामतिसमृद्धिसमेतां परित्यज्य वनमगमत् ।

इह निवसन्तीञ्च मामम्बिका स्वप्ने समादिशत्—'पुत्रि, मानुषस्ते भर्ता भविता । इति हेतोर्त्वास्तान् विद्याधरानवमत्याद्यावत्पहं कन्यकैवावस्थिता । इदानीञ्चामुनाऽश्चर्यमयेन स्वदागमनेन, वपुषा च, वशीकृता तुभ्यमेव समर्पिताऽस्मि

१. पालकान्ताछ । २. अतियेज्यः । ३. द्वैतीयः, 'तीयादीकृ स्वायें वाच्यः', 'नष्स्नजीकृ' इति ङीप् 'किति च' । ४. त्रि- सम्प्रसारणं च' इति त्रिशब्दात् तोयः, सम्प्रसारणञ्च, ततः तृतीयशब्दात्स्वार्ये ईककि ङीप्, वृद्धिः ।

इत्यागामिन्याम् तर्पणमासचतुर्दश्याम् इतो भवत्कृते तात् विज्ञापयितुमृप-
 माख्यं महागिरिं गमिष्यामि । तत्र हि, तस्यां तिथौ, प्रतिवत्सरं च्यवकमश्नितु-
 मञ्चन्ति सम्यञ्चरसर्वे विद्याधराः । अमुमुर्द्धचा तातोऽप्यन्यतम इति तदनुज्ञाम-
 वाप्येहायातां मां त्वं परिणयेयाः । एतदुक्त्वा पञ्चित्रमैरनुत्त्रिमैर्विविधफलैर्विद्या-
 धरोचितैरन्यैश्च नानाविधैर्भोगैरप्यचरिते समुत्तं च तत्र तिष्ठति शक्तिदेवे, प्राप्तायां
 निर्दिष्टचतुर्दश्यां, चन्द्रप्रभा शक्तिदेवमुवाच-अहं भवत्कृते साखिलपरिजना पितर-
 मुपसर्पामि, यथा चेहेकाकिना द्वित्राणि दिनानि तिष्ठता दुःखिना न भुवेष्टिमम् ।
 मध्यमभूमिश्चास्य प्रासादस्य न कदाप्यारोहयेति । एवमादिस्य तदीयचित्तानु-
 गतायां गतायां चन्द्रप्रभायामेकाकी शक्तिदेवस्तत्र स्थितो महर्द्धिसमेधितसौन्दर्य-
 स्थानेषु मनो विनोदयन् विद्याधरनिपिद्वामपि जातकौतूहलो मन्दिरस्य मध्यमां
 भूमिमेकवाऽऽरुह । तत्र च स गुह्योक्तीन् रत्नमण्डपान् अवलोक्य समुद्रादिततद्-
 द्वारकमेकं प्रविवेश । तत्र प्रविष्टश्च परिस्तीर्णतुलिके सत्रक्षपर्यङ्के पटावगुण्डिततनुं
 कञ्चिच्छयानमपरयत् । यावास समुत्थितपटस्तदन्वीकृते तावन्मृतां परोपकारित-
 नयां (कनकरत्नाम्) अपश्यत् । तामवलोक्य सोऽचिन्तयत्-किनेतदाश्चर्यम् ।
 स्वप्नो वा भ्रमो वा मासकीन एषः ? जाग्रदस्मि स्वपिमि वाऽहम् ! यस्याः कृतेऽ-
 हमपरिगणितैवावच्छिष्टाङ्कितप्रवासः सैवेहापगतप्राणाऽप्यमर्त्यानातिकान्तिस्तत्र
 देवो प्राणिनीति निस्संशयं विद्यान्ना केनापि हेतुना विततमिन्द्रजालम् । एतत्स-
 क्षिन्तयन् निर्गत्य तावन्धावपि मण्डपौ क्रमात्प्रविश्य ॥ तद्देवान्पश्यन्केऽप्य
 परयत् । ततोऽपि च साक्षर्यो निर्गतः स मन्त्रैरैकभागे समुपविष्टोऽथस्तादेकस्या
 उत्तमार्वातारवाप्यास्तीरे रत्नपर्यागिमश्वमेकमवलोक्याररचया तत् पार्श्वमुपगतोऽ-

१. पौर्णमास्याः समीपे इति समीप्यार्थकाव्ययीभावे 'नदीपौर्णमास्याप्रहा-
 यणीभ्यः' इति टच् । २. सम् अञ्जन्तीति विग्रहे 'अस्विदृष्ट्' इति किनि
 'समः समि' । ३. अमुमञ्जन्तीति विग्रहे किनि 'विष्वदेवयोश्च देरद्रपञ्चताव-
 प्रत्यये' 'अदसोऽसेर्दादुदो भः' मुत्यस्यासिद्धत्वाच्च यण् । ४. द्विषतः वित्रः,
 'क्वेर्मन्त्रियम्' ५. 'अव्ययीभावे चाकारे' । ६. 'स्वपो नन्' । ७. न
 परिगणितः एतावान् छिष्टाङ्कितप्रवासो येन सः, 'क्तेन नन्विशिष्टेनानन्' ।
 ८. 'संयोगादेरातो घातोऽर्थवतः' । ९. द्विषचनान्तत्वात्, प्रवृत्तिभावः ।
 १०. 'अवे तृद्योर्धञ्' ।

श्वपश्चात्पादाहतरतस्या वाच्यां निपतित । निमग्नश्च तत्र स क्षिप्र वर्धमानपुरे
निजोद्यानदीर्घिकामप्यारससम्भ्रममुन्मशो निजजन्मभूमिवापीजलस्थितमपि चन्द्र-
प्रभा विनाऽतिदीन कुमुदमिवामानमन्वभवत् । एतेन क्षेद वर्धमानपुर । क सा
दैयाधरी पुरी ॥ नूनमह मन्दभाग्य केनापि बञ्चितोऽप्यवा भगवती भवितव्यता
सर्वथा अपरिज्ञेयेत्यादि विचि तथन् वापीमध्यादुरथाय पितुर्गृहमगात् । तत्र
पित्रा स्वजनैश्चाभिनन्दितागमनस्तिष्ठन्नपरेषुगृहाद् बहिर्निर्गत पुन सपटह
बोध्यमाणम्—

क्षिप्रक्षत्रियमध्यात्, कनकपुरी येन तत्त्वतो दृष्टा ।

वक्तु स तस्मै तमया, सद्योवराग्या ददाति नृप ॥

इत्यधौपीत् । एतदाकर्ण्य स तान् पटहोपघोषकानुपगम्य मया सा पुरी दृष्टेति
पुनर्मुखाणस्तूर्णमभ्यर्णमानातो भूपते, पूर्ववदेव वितथवादी बुद्ध । किन्तु सर्वान्
प्रयाययितुमिदानीं सोऽब्रवीत् 'न मया सा नगरी दृष्टा चेच्छरीरस्य निग्रहेण
पणो वर्तते । अद्य राजपुत्री यथेष्टं मामनुयुक्ताम् ।' तस्मिन्निष्ठमुक्ते राजा स्वसुता
तन्नाययामास । किन्तु दृष्टपूर्वं त विप्रमबलोक्य क्षिप्रम् अयम् पुनरपि किमपि
मिथ्यैवानिवात्यतीति वदन्ती ता शक्तिदेवोऽब्रवीत्, 'अहमवितथ वितथ वा
बन्धी'त्येतद्विचारणीयम् । किन्तु राजसुते, कनकपुर्यां पर्यङ्के विगतप्राणाऽपि
प्राणतीह दृश्यते कौतुकमेतन्मे त्वमपनय । शक्तिदेवेन साभिज्ञानमित्यमुक्ता
कनकरेखा पितरमुवाच—'तात, सत्यमेव महात्मा ब्रवीत्यधुना अक्षिरेणैव तत्र
स्थाया मेष्य भर्ता भविता । तत्रत्याश्चान्या अपि मदीयास्तिस्र स्वसूरय परिणे
ष्यति । तस्या पुरि विद्याधराधिराज्यञ्चाधिकरिष्यति । अतो मुनिशापादिहोत्स
ह्या मया स्वतन्त्र पुरी च प्रवेष्टव्या । एतदवधिश्चासी-मदीय क्षाप इति मानु
ष्येऽपि जातिस्मराधुना सुखनांताऽह निजविद्याधरीपद् प्रतिनिवर्ते ।

एतत्कथनानन्तर परित्यक्तन-वाम-तहितायाञ्च राजकन्याया, राजमन्दिरे
महानाक्र-व समुदपद्यत । शक्तिदेवोऽपि चोभयतो भ्रष्टमा मान निन्दद्ब्रह्म
र्णमनोरथो निरानन्दश्च राजभवनाग्निर्गत्य कनकरेखयोक्ता भाविस्वामीष्टसिद्धि
मनुचिन्तयन्, पुनरपि कनकपुरीं जिघमिषु, स्वपुराग्निर्गत्य, जलनिधिपुच्छिन
स्थित विटङ्कपुर पुनरवाप । तत्र च सम्मुखमाया व समुद्रदत्तनामान निजपरि

१ जात सुख यस्या इति बहुवीहो जातिकालमुक्तादिभ्य परे निष्ठा
वाच्या' । २ द्वितोऽशुच' ।

नरनाथस्य विन्दुरेखाऽऽख्या कन्याऽस्मि । अकस्मात्कस्माच्चिदुपगतो ज्वलितलोचनो
दैव्य तर्पधिना पितुर्गृहान्मामपहत्येहानीतवान् । स च पुष्पार्त आमिषाशी, दर्पाम-
यावी, मायावी, घृतवराहरूपो बहिर्गतोऽयैव केनचिद्द्वीरेण शक्तया विद्ध ह
प्रविश्य पञ्चवमित इत्यदूषितकौमाराऽह वाराह तच्छर्वं पतित तत्रावलोक्य
पलायमानेहायाता याताते दृष्टिगोचरताम् । तच्छ्रुत्वा 'मयैव निजाप्रतिहतशक्त्या
शक्त्या वराहो, वराहोहे, व्यापादितोऽहञ्च शक्तिदेवाख्यो विप्र एव परिचायित
निजाभिधानीयक 'तर्हि त्वमेव मे भर्ता निर्दिष्ट' इति तयोक्तस्तयैव सह बिल
द्वारेण निर्गतो निजभवणमासाद्यालौकिकरूपवत्यै तत्सर्वं विन्दुमायै इति-पाषेण
तच्छ्रुतित कुमारौ तामिन्दुलेखामिव विन्दुरेखामुदबहत् ।

तत्रैव कृतकार्यस्य द्विभार्यस्य पत्नीपरिजनादिक्रियमाणसेवस्य शक्तिदेवस्य
द्वितीया पत्नी विन्दुरेखाऽन्तर्वत्नी सञ्जातेति गर्भस्याष्टमे मासे स्वैर समुपेत्य
विन्दुमती शक्तिदेव स्मारिततद्गार्थोदरविपाटनरूपप्रतिज्ञ कुर्वाणा निजप्रणपाल
नार्थं व्यजिज्ञपत् । प्रतिज्ञापाशबद्ध शक्तिदेव स्नेहपर्याकुलोऽनुत्तरोनिर्गत्य
विन्दुरेखाऽन्तिकमुपगतस्तत्र विज्ञापितसर्ववृत्तास्तस्तथोक्त 'विन्दुमतीहित
हित तेऽवरय करणीयम् । माऽत्र वृथा कृथा शृणाम् । न चाप्यस्यो कृतौ वर्तते
काऽपि मृशसता । इत्येवमभिदधत्या विन्दुरेखाया पापशङ्किते शक्तिदेवे दिवो
भारतीयमुदभूत्, 'शक्तिदेव, त्वया गर्भोऽयमवरयमाकृत्यताम् । कण्ठे मुष्ट्या
गृहीतोऽसौ ते खड्गो भविष्यति' । एवमाकर्णितदिश्यवाणि, रास्त्रपाणि, शक्ति
देवस्तस्या पादितोदर गर्भमाकृत्य करेण कण्ठतोऽग्रहीत् । गृहीतमात्रश्च स तद
स्तग खड्ग सञ्जात । विप्रश्च विप्र विद्याधरोऽभूत् । विन्दुरेखा च विद्युरेखा
इव तरङ्गमदर्शनामिता । एतत्सर्वमवलोक्य तथाविध स स्वद्वितीयपत्न्यै-
व्यवेदयदिति सा तामाह, 'नाथ वयं कनकपुरीत शापच्युतास्तिस्र स्वसार ।
तास्वेका कनकरेखा यस्या शापान्तस्त्वया वर्धमानपुरे दृष्ट । साऽपि स्वपुरीं गता ।
अहञ्च तामु तृतीया । ममापि शाप कास्ये इति मयाऽयैव निजनगरी गरीयसी

१ 'उपसर्गे घो कि' । २ आसवस्योपसख्यान दीर्घश्च । ३ 'प्राण-
मृज्जातिवयोवचनोद्गानादिभ्योऽङ्' । ४ खलमित्यत्र 'दाम्नीशस्' इत्यादिना
श्रुत् तत् प्रहरणादिस्वा सप्तम्या परत्वम् । ५ काल प्राप्तोऽस्येति 'बालाश्रुत्' ।

गमेलिमा^१ । तत्रैवास्माक विद्याधरशरीराणि, ज्यायसो भगिनी चन्द्रप्रभा च वर्तन्ते इत्येतस्य प्रभावतः कौचेयकस्य प्रभावान्मया सहाश्रु कनकपुरीं गच्छ । तत्रावगतसर्वोदन्तेन वनस्थेन पित्रार्थिताश्चतस्रोऽप्यस्मान् भार्यात्वेनावाप्य विपुलसम्पाया तस्यां पुर्यामनायद्राज्यं कुरु । एवमुक्तस्तथेति स्वीकृत्य विन्दुमाया साहाय्येन गगनपथेन कनकपुरीमापन्न शक्तिदेवो मण्डपत्रयदृष्टचरकनकरेखाया स्वात्मभिरनुप्रविष्टास्तिष्ठेऽपि निजप्रिया, तज्जयेष्टामुपरिचितमङ्गलामुत्सुकया दृष्ट्वा तत्र वर्तमाना, चतुर्थी चन्द्रप्रभा चावलोकितवान् । तत्र यथानियोगध्यातृपरिजननिजवनिताभितन्दितागमनोऽधिवासगृहं नीतः स चन्द्रप्रभया निजगदे 'सुभग' या स्वया वर्धमानपुरे कनकरेखा राजसुता समवलोकिता सेय मे चन्द्ररेखाऽऽद्या भगिनी । उत्स्थलद्वीपे च या प्रथम स्वया परिणीता दाशाधिपपुत्री विन्दुमती सेय मे शशिशेखरया स्वसा । तदनु या दानवानीता विन्दुरेखा राजसुता ते भार्याऽभूत्सेय शशिप्रभाऽभिधाना ममानुजा । तदिवानीमस्माभिः सहारण्यस्था-स्मरितपुराणिकमेहि तेन प्रसाध्याजित्वा अस्मान् परिणयस्व ।

एव मुक्तराक्तिदेवोऽनुवनमधिर गत्वा प्रमुदितेन विद्याधरेन्द्रेण प्रदत्तास्ता कन्या यथाविधुपयस्य समुपलब्धकनकपुरीमाञ्जराभ्यो विद्याधरेन्द्रदत्तेन शक्तिवेगाख्येन नाम्ना विद्याधरेषु प्रसिद्धे सखि स्वा सर्वा विद्यास्तत्र वितरन् 'अतिप्रभाव भवन्तमग्नौ न जेष्यति' युष्मासु वरसेधराद्यश्चक्रवर्तीनरवाहनदत्त नामा समुदेष्यति । स एव ते भावी विभुरिति तस्यैव त्वं नति विदुष्या इत्युक्तवता विद्याधरेन्द्रेण स सङ्कृति तपोवनाद्विसर्जित शक्तिवेग स्ववधूभिः सह कनकपुरीं प्रविश्य तिष्ठन्नतितरामुपलब्धनिर्घृत्तिर्विद्याधरसम्पत्तिं पुनः पौत्रीर्णतामनयत् ।

इत्थमात्मीयविचित्रचरित्रमुक्त्वा शक्तिवेगो भूयो वरसेधरमुवाच—'हे शशाङ्ककुलभूषण, स एवाहमुत्तरस्थमानचक्रवर्तिभावकसुतचरणयुगलदर्शनलाल-समानसोऽनुद्वेग शक्तिवेग । इत्थं मयेह मनुजेनापि शङ्करप्रसादाद्विद्याधराधिपतिताऽवाप्ता । स आहमधुना प्रभुं दृष्ट्वा निजधामं प्रयामि । (इति शक्तिवेगकथा)

एवमुक्त्वा प्रसाधयन्नुद्वेग शक्तिवेगे क्षणादन्तरिक्षमुपतिते देवीभ्या सहित

१ कलिमर उपसहृष्टानम् । २ सहाया । ३ अनुर्यत्समया ।

४ 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' ।

शिशुतनयो वत्सेशो भग्निभि सहानिर्वचनीयो सम्मदमयीं दशामनुबभूव ।
तथा यथासमयसम्पादितान्नप्राशनमद्राकरणादिसस्कारो वात्सेश्वरिर्नरवाहाद
सोऽभिवर्द्धमानस्तन्मङ्गलकामनया हरिहरादिदेवपूजापरायणाम्यां इम्पतीभ्याम्,
देव्या वासवदत्तया पद्मावत्या चानिश सखेह पाल्यमानोऽष्टवत्सैरजातो गुरुभि
विनीयमान सहशजेन गुणैरापूर्यमाणेन धनुषा इव वपुषाऽतिशयशोभासम्पन्नो
भग्निपुत्रै सह रमणीयात्मारामेषु रममाणोऽवर्तत ।

अस्मिन्नेव काले वितस्तातीरे निवसदनेकदत्तञ्चा, रक्षारचितातिसुहृद्दानेक
प्राकारकञ्चा, वितस्तामन्ववसितप्रासाद्भित्तिसम्पर्कप्रवहशीलकान्तप्रतिमापद्
जलक्रीडनेककर्फरायमाणतिमिङ्गिला किलासीत्तच्चशि
कलिगसेनाकथा छाऽभिधान इधाना नगरी । प्राज्यराज्यप्रथितनिज
मदनमञ्जुषो निष्पन्नैय 'सौन्दर्यविहसिताकाय, राजकायावहि
त्पत्तिश्च चामोदयपरज्यानिस्तारादत्ताजानि', निजौरसप्रा
इव प्रजा पालयिता, ईर्षकृष्णभक्तिरप्यपरिम
तशायनुरक्ति, आप्यामिकतेजोऽसिरकृतशौकिकवन्धनलूनिरपि पार्थिवत
ज प्रसराहदिवो पादितदुर्हृदादिकधूनि^१, मस्क^२ रिणा नमस्कृतिनामूर्तिपि
द्विपक्षिरडकशकरिणा मू^३, तस्यामभूत्कलिदत्तनामा नृपति । जायया तथा
सह वर्तमानस्य सुखिनस्तस्य शय्या सह वर्तमानस्य शयीपतेरिव द्विधि भुवि
दिवसा जग्मु । इतस्त्रिदिवे त्रिदिवीकसा प्रवृत्ते ऐश्वर्यहिके नृयगीतादावेका
सुरभिदत्ताऽऽप्या वराऽप्सरा नादृश्यतेति सप्रणिधानेन कुम्भारिणा दृष्टा सा केन

१ मद्रा परिवापणे^१ । २ द्वन्द्वे पि । ३ धर्मादिविनियम रापद्वितादिषु
परम् । ४ अष्टौ वत्सरा जातस्य यस्येति 'कात्रा परिमाणिना इयनेन
उत्तरपदन परिमाणिनेति सहकृतस्तत्पुरुष, ५ गिलाङ्गलस्य । ६ नाय
प्रापक उपाय, नीतिर्वा नाये 'हु-योरनुपसग इति ण, द्वितीये भावे घञ् ।
७ ज्यानि चय (औणादिकोऽयशब्द क्षिनिगुत्वादिवाक्यत्वे सम्प्रसारणापत्ते) ।
८ अनाद्यदत्तम् । ९ असिरा अशव शराश्च १० स्वादि वाज्रायम् ।
११ 'मस्करमस्कृतिनौ वेणुपरिव्राजकयो । १२ ऊ रचक । १३ मू बन्धक
उन्नयो 'अररवर'-इयादिना सिद्धि । १४ इन्द्रमह प्रयोजनमस्त्विति 'प्रयो
चनमि'ति ठञ् । १५ कु घर-तीति कुप्रा पर्वता, 'मूलविभुजादिभ्य क',
तेषामरिणा इन्द्रेणेति भाव ।

विद्विद्याधरेण सह रममाणा नन्दनवनेऽवाप्यतेत्यतिवेलमन्युना शतमन्युना
मदनान्धे पापे, प्राप्नुया मानुष्य जन्म, प्राप्य चायोनिजा निजा कन्या विहित-
दिग्भक्तं-याऽऽवाहि दिवमिमामिति शप्ता । अत्रान्तरे ऋतुमती कलिंगदत्तभार्या
तारादत्ता स्वप्ने निनेदर प्रविशन्ती नमोम्रष्टा ज्वाला ददशति सविस्मयोपसि
स्वप्न त रभर्त्रे विनिवेद्यन्ती प्रीतेन तेन निजगदे, जयदेकचेत्रेऽस्मिन् देवि,
देवादिशापकलाशवापिता दिव्या अपि यवञ्जीवा उत्पद्यन्ते । तज्जाने, गर्भेऽभङ्कोऽय
कोऽपि देवजातीय । अथ कालेन देवी दध्ने दौहदे दम्भोलिकरशापाहिव
परिवृत्तामस्तरस सुरभिदत्ताम् । प्राप्नोष्ट च यथासमय स्वरूपोपवसितरति
रूपां, जन्मपसरशीमकन्या कन्याम् । कलिंगदत्तोऽपि च जाता, जाता ता
तादशीमवलोक्य, दिव्या तं सम्भाष्यत्युक्त्वा पुत्रसौम्य, शोककन्दानन्दनन्दनयो
सुतौ सुतयोर्महद्वतरमनुभवन् तत् कन्याजन्मपन्नमन्यु कनारि वृद्धेन द्विजन्मनो-
चे—‘राजन् ह्यथाऽयम्, एहिकामुष्मिकशिवायोपज्ञा कन्या राग्यादिसम्पत्ति
लुब्धपुत्रोपसि सर्वमाऽतिशेते । कुन्तिमोगाद्या कुन्त्यादिकन्यागुणैरेव
कथंति सुरि गता । सुतादास्या-यवान नार्हति पोटशीमपि कलाम् । किञ्च,
भवाद्वाणा गृह दिवानामेव, न तु सामान्यपुण्याना जन्मसम्भवीति शापवृत्तैषा
नून काचित् कन्या निन्दा तव गृहे समुपलब्धजननिर्षवनीसन्तानासन्नाथ
सन्तापसहारिणी, चम कारिणी निजकुलरुन येतज्जमना व मनापपि सन्तस्यम् ।
कलिंगदत्तो निजगृहवृद्धद्विजन्मनो मुखादेत्दाकुर्य कर्णसुखदमतिसतुष्टस्तदानी-
मरगतचित्तासन्ततिरपि दिग्भुतासन्ततिर्नयनानन्ददायिनी ता कलिंगसेनेति
नाम्नाऽलङ्कार । ता च राजपुत्री विहितमन प्रसादप्रासादे, सेनाविरामनि
सरसामन्तसङ्कुले, उपासकनममिन्द्रुरामन्दिरनिवदस्त्रिधपोपगोऽर्क्यर्हर्षद्विपित
राजवह्नभगुरगमे, प्राद्गोऽसगरगङ्गीढाकुरगविहगमे, अभगागरशिरक्षितकला
न्तरे, सूक्ष्ममुक्तापरधिततरगरग्यरगरेखाराजिशितागिरे, उच्छ्रब्धसपत
मगन्धने, पितृवर्मनि वर्धमाना हेमन्तशिशिरवसन्तेषु, अविरलगलम्भपु
मञ्जरीपुञ्जपितृसरससहशरवननिज्जपुञ्जपितृपञ्जकलङ्कलरवरमगीय, क्रीडो-

१. ‘नन्दोरप्’ । २ ‘अग्रययात्’ इति निष्पन्नस्य पुत्रकाम्यान्तस्य उक्त
टापुत्रकाम्या यस्यति बहुवाहि । ३ ‘चाप द्वन्द्व’ । ४ ‘अनुनयनाणा समा
क्षरणामानुपूर्व्येण’ ।

द्यानेऽनेकविधाभि क्रीडाभि विहरन्तीं हरन्तीं पित्रोर्मनासि, केलिसमासत्ता,
कदाचिद् व्योमचारिणी मयासुरसुता सोमप्रभाभिधाचिलषयीकृतवतीति किमि-
यमैन्द्रीकला, कामविरहिता रतिर्वेति सदिहाना साऽकारण सखिह्यता मनसा
निर्जरमानवोरकृष्टया तथा सह जन्मान्तरप्रीतिमनुचिन्तयन्तो वालायास्तस्या
स्त्रासशङ्कयाऽलक्ष्मणीयं मनुष्यकन्यकामतल्लिकाभावेन मुनिमानसमोहिनीम्,
अनवद्यपाणिपादाक्षययवा तामुपससर्प । कलिंगसेनाऽपि भूरिदिग्यभयाभरणा
हरणरमणीयरूपां सोमप्रभामवलोकयैव सञ्जातातिप्रीति, प्रदर्शितादरादरा, ता
समुपवेश्याम्वयनामनी मनीषिणी च तस्या अनुयुञ्जाना, विदधाना च नाना-
विधानन्यान् सखिस्त्रम्भालापान्, विलम्बमपास्य पास्यत एव ते कर्णौ श्रुतिमधुर
मरमदीयोदन्तजातम् 'इत्यभिहिता, हितातिप्रेयस्या वयस्यया तदानीं तदीय
मखिल परिचयमनवाप्त्वापि तथा सप्रा सत्रालापैरेव मधुरै परा कोटिं मुदोऽवाप ।
अथ प्रतीचीं ककुभमभिमुखीभूते भगवति आसवति, सोमप्रभा कलिङ्गसेनाम्,
'सखि चिरमतिष्ठम्' अवैसायप्राचोदिवस, इत पट्टियोज्ज्वला मदीय गृहम्'
इत्युक्त्वा 'योमपथेन' निजवसतिमुत्पपात । कलिंगसेना च न वेद्यदह सखी
मदीयासकौ का । दिव्यौका काचिदप्सरसा विद्याधरी वा । यतो हि विशेष-
स्नेहाढता दिव्या अपि मालुषीभि सङ्गतिं यान्ति एवेत्यतर्कितोपनतामिमा
प्राप्य धन्याऽहम् । प्रातरागता तामवश्य तदन्वयनामनी प्रचयाभ्यहृमिस्थादि
चिन्तयन्ती यामिनीमनैषीत् ।

प्रातश्च कलिंगसेनाविनोदोपपादनचिकार्ययोपात्तदारुमयानेकमायायम्त्र
पुत्तलिकापूर्णकरण्डिका सोमप्रभा, तथैव गगनगत्या तदन्तिकमाययौ । कलिंगसेना-
ऽपि च तामालोक्य, विगलदमन्दानन्दास्त्रा समुत्थाय कण्ठे गृहीत्वा निजपार्श्वसीना
च तां विधाय 'सखि, तावकीनाननपूर्ण-दुर्दर्शनं विना समोमयीत्रियामाऽऽयामे,
दातयामेव मयाऽतिबाहितेत्यवश्यमावयो केनचिज्ज-मा-न्तरसम्बन्धेन भवितव्यम् ।
वैसि चेदवबोधिततत्सम्बन्धा मा कुरु ।' एतदाकर्ण्यास्मिन् विषये प्रकटितनिजा

१ 'अभ्यर्हितम्' इति निर्लेश-रस्य पूर्वाणिनाम् । २ 'द्वन्द्वप्राप्ति
तुल्यसेनाज्ञानाम्' । ३ अवपूर्वकात्यतेर्घञ् । ४ 'सख्यापूर्वो द्विगु,' 'अकारा
न्तोन्तरपदो द्विगु क्षियामिष्ट, 'द्विगो' । ५ 'अवपूर्वम्भू पयामानचे' । ६ करोते
सञ्ज्ञतादप्रत्यये टाप् ।

विज्ञाना सोमप्रभा प्रणयप्रणतशिरसा रसास्वादनलोलुपया, प्रेमवित्तम्भपेशलया कलिंगसेनया पुनस्तदन्वयनामनी, करण्डिकोपादानहेतुम्, तत्रत्य वस्तुजातं च पृष्टाऽतिदृष्टा, 'यद्येवं सुन्दरि, समुपविश्यतामिहावधीयताम्, श्रूयताञ्च, विस्रब्धम् 'इत्युक्त्वा क्रमादेव वक्तुमारभत—

अस्ति त्रिलोकीविख्यातो मयो नामासुर । स चोत्कृष्टासुरस्वभाव शौरि-
शरणमाश्रित्याभयाव लेभ इति दैत्या देवपत्नीय त म वा तस्मै सुकुपुत्रतस्तद्भय-
भील्लुकोऽसौ विन्ध्यादौ ब्रह्माश्रयंभयमसुरागम्य मायाविवरमभ्दिरमेकमरचयदिति
तदीयावावा द्वे दुहितरौ । उपेष्टा स्वयंप्रभा नाम कुमारी ब्रह्मचारिणी तद्गृह
स्थिता, कनिष्ठा चाह सोमप्रभा नाम कुबेरसूनुवे नलकुबराय प्रदत्ता । पित्रा चाह-
मनेकधा मायायन्त्राणि निर्मातुं सिञ्चितेति स्वामीत्या तत्पूर्णेय करण्डिका ।
एवमुक्त्वा करण्डिकामुदघात्य सा नैकानेककौतुका मायायन्त्रपुत्तलिका कलिङ्ग-
सेनामदर्शयत् । तासु च काचित् कीलिकाहृतमात्रेण भूमिं विहाय, सा विहायसा
गत्वा, तदाज्ञानसारेण सुमन सज्जमादाय द्रुतमाद्रुता । अन्या च तथैव काचित्
पानीयसानीयेदानीमेतदादानीयमिति भाव प्राकटीत् । काचिन्नतर्त, चकर्त चापराऽ-
परस्या शिरोऽवगुण्ठनेनेत्यादिभिर्महाश्रयै काश्चिदालकलास्ता विनोद्य, सुरचित
स्थापितपन्नकरण्डिका सोमप्रभा, समुत्त्वा कलिंगसेनामाम-य, भर्तृपराधीनाऽ-
ध्वनीना विहायसा निजभवनमभजत् ।

कलिंगसेना चाब्राह्मण्यदर्शनसञ्जातातिमुत्, ध्वस्तपुत्, अनिर्वर्तिततदहरा
हारा तस्थौ । ता तथाऽवलोक्य रोगसङ्किनी तज्जनन्यानन्दरसमगदङ्कार कलिङ्ग-
सेनानाडीं निरूपयितुमाश्रयवती । स च सोत्पुल्लनेत्रहसद्वक्त्रनिदामेनोत्त्वान्
यस्त्रीतुजोऽप्येतस्या कस्याप्यपूर्वस्य हर्षस्य हेतो बुद्धाश्रयै रोगस्य रुजा
वर्तते । तदाकर्ण्य वास्तविककारणमनुयुक्ता कलिंगसेनाऽप्यामूलमलिलमात्महर्षं
हेतु यथावृत्त निजजननीं जगाद् । शलाघ्यसखीसगसहृष्टाञ्च ता तग्माताऽभि
नन्द, यथोचितमभ्यवहारयामास ।

१ त्रयाणा लोकाणा समाहार इति तद्वितार्थे समासे, 'अकारान्तोत्तरप
दो द्विगु क्षियामिष्ट', 'द्विगो' इति ङीप् । २ एरजित्यत्र अयादीनामुपसङ्ख्यानम्
इति साधु । ३ 'भिय कुकुङ्कनौ' इति लुक् । ४ 'उत्क उन्मना' । ५ 'रुजार्यानां
भाववचनानामग्ररे' ।

अन्वेद्य पुनरायाता सोमप्रभा क्रमेणावगताखिलवृत्तान्ता, रहसि कलिंग-
सेनामुवाच—सखि, मया स्वःसख्य निपपतिमावेद्य त्रिदितयधार्थतस्तस्मात्तव
पार्श्वेऽन्वहमागन्तुमनुज्ञोपलब्धेति स्वमपि पितृभ्यां सर्वं निवेद्य तदनुज्ञाता भव
येन मया सह विहारे तवानुक्तामीजत्व न विहन्यात् । एवमुक्ता कलिंगमेना
सोमप्रभया सह स्वपित्रो पार्श्वं समासाद्य तावाख्याततदवयवनामधेयावकरोत् ।
तावपि च दुहितृस्नेहात्ता महासुरसुन्दरीं सरकृत्य कलिंगसेनाञ्च तद्वस्ते समर्प्य
तयो स्वैरविहारमनुमोदयामासत् । एवमनुज्ञाते ते, कलिंगमेनापितृभ्यां सह
राजोद्यानविहाराय निरीयतुरानिन्धतुश्च तत्र तन्मायायन्त्रकरणिकामिति
सोमप्रभा तत्रत्यान् साधुजनानर्चयितु यमुपयुक्तसामग्रीमानेतु प्रहिणोतिस्म स
रभसा नभसा दूरमध्वानमतिक्रम्य मुक्तासद्वक्त्रहेमागुरहादिकामावरणसामग्री-
सादाय निवृष्टे । एतदालोकयातिविस्मयस्तिमितनेत्रो, महिषीद्वितीयो राजा
कलिंगदत्तस्तद्यन्त्रचेष्टितमन्त्रयुक्तः । सोमप्रभाऽपि च प्रकृते बन्धनममाणस्यास्य
पञ्चभूतात्मरजगघ्नस्येव स्वमन्त्रवैशिष्ट्य पार्श्वेनत्यमभिधौ—‘महाराज’
पाथिवमेतद्यन्त्रम्, द्वारादि विघत्ते, तत्विहित द्वार न केनाप्यपरेणोद्घाटयितु
शक्यते । एतद्वि आप यन्त्रम्, यन्त्रोत्थं आकारं सजीव इवावलोक्यते । तेन स
हि यन्त्र उवाचा परिमुञ्चति, एव धायवीय यन्त्रं गमनागमनादिकं घटते ।
नाभसञ्च स्पष्टमाचष्टे । एताभि यन्त्राणि मया निजपितुरयासानि । किञ्चमनुनस्य
रक्त यन्त्रमेकं तात एव जानाति नापर । एवमभिधूयत्या तस्या, विभूयिते
च मध्यमनभोभागे भगवता भासुरभासा आस्वता, सर्वत आपूर्यमाणानां
शर्त्तमा दाताना धनमाकर्ष्य समुचिताहारविभ्रामादिनिर्यर्जनानन्तर राचाऽ-
वासाञ्च सोमप्रभा, विसृष्टा च साधुगा सपाथेया, कलिंगसेना यन्त्रनिर्मितदिमाने
सस्थाप्य, रागनेन मार्गेण मार्तोपितृगृहे स्थिताया उपेष्टाया स्वसुरन्तिकमुपगन्तु
प्रतस्थे । ददर्श च लोनेनैव विन्ध्याद्विवर्ति तत् पितृमन्दिरमवाप्नोपासपञ्जगलाम्,
समुपात्तलम्बाक्षमाला, धरवर्णिनीं, वर्णिनीमुपसम्वीतश्चेततन्त्रिकाम्, सर्वतोऽथ
कीर्यमाणवदातसुप्रभाम्, स्वयप्रभाम् । सा अपि चातिथेयां प्रणत्यवनतमस्तका

१ ‘अवारपारात्यतानुक्रम गमो’ । २ ‘पिता मात्रा’ । ३ उत्पूर्वकात्
तिष्ठते ‘स्य क च’ इति कप्रत्यये आकारलोपः । ४ ‘आतो धातो’ ।
५ ‘आनञ् ऋतो द्वन्द्वे’ ।

ता कलिङ्गसेनां पवित्रमपीदृग्यम्यवह यै दद्याना, 'सपि, भुक्तैरेतै फलै रसासार पूर्णेन विस्तसा रूपदिनाग्निनी ते भविष्यतीति' कलिङ्गसेनामुवाच । साऽपि च तानि भुक्त्वा सद्य सुधासारसिक्ताङ्गीवेतस्ततस्तत्र कौतुकाद् अमन्ती विकचयाञ्जन कङ्कारवापीके, सुधास्वादिष्टफललसत्सालसञ्छायापरिकरमाणविकिरकुले, अनहिन कुले उद्याने विहरन्ती चले स्थलधिय स्थले च जलधिय कारयन्मयमायाविनि मितमद्भुतपुरमश्लोक्य विस्मिता कलिङ्गसेना यन्त्रे समारोप्य स्वयप्रभामा-
पृच्छय सोमप्रभा तच्छिल्पास्थ स्वमन्दिरमाजगाम ।

इ थ तथेर्गञ्ज स्वहस्तु सोमप्रभैकदा कलिङ्गसेनामवोचत्—'त्वपरिणयात् भ्रेषावधौ सरयम् । ता पश्चात् तव गृहे मदीयागमन न सम्भवति । तदानीं हि श्वश्रू स्तुषाम्, वृत्ती भविमिव पीडयति । अस्मिन् प्रसङ्गे स स्वपि बहुपूदाट रणेपु कवलमवमनयु धानुवादरूपेण तव पुर स्थापय'मि—

पाटलिपुत्रात् पुरे धनपालितनामा कश्चिद्वनी वणिगासीत् । अप्रतिमरूपवती तस्य कीर्तिसेनानाङ्गी जाताऽजनि । सा स माधेपु स्वसमानधनाय देवसेना भिषाय वगिऽवदात् । आसीच्च तिसद्वृत्तस्य धारयविपक्षपनकस्य तस्याति दुर्जनजननी गृहस्वामिनी । सा स्वस्तुषा कीर्तिसेना पतिसम्भता पश्य ती निजपुत्रपरोक्षे पितरामभर्त्सयत् । कुण्डि श्वश्रूपरायणा कीर्तिसेना तस्मिन् पतिमभिधातुमपारयत्यप्यकदा वाणिज्यार्थं वळ्भीं पुरीं गन्तु प्रवृत्ते पयावति प्रहृषा निहृषा तमेव वक्तु साऽसाहसयत् 'धार्यपुत्र इयच्चिर न मया किञ्चित् भवमुत्तम् । एषा तवाग्रा त्वय्यत्र स्थितऽपि तव परोक्षे मा भर्त्सयति । प्रेषिते तु त्वयि किं कुयादियह न वेधि । ण्तदावर्ण्य कर्णकटु देवसनस्तप्रेम विह्वलाकृतचेता मातरमुपग य सभयमाह—'मात, कीर्तिसेनाऽनुनाऽधाना ते वसते । कुलीना तनयाऽमावि ति नावमाननीया यथा सम्भव ह्यलनीया च । इमे ष्णां कर्णाद्विषय रिधि दत्त इव तस्मातरमणीयज्ञिति सोवाच—किं मया

१ 'अपाञ्चुष्पाञ्जकुनिष्वालेखने' । २ विष्किर हकुनौ वा । ३ चया च विरोध शान्तिक । ४ पश्चात् इति सूत्रेणापरस्य पञ्चभाव आतिश्र प्रायय । 'अथ परस्मिन् पूर्वविधौ' इति सूत्रे भाष्य 'तत् पश्चात्ससते' इति प्रयोगदर्शनादत्र पञ्चाञ्छब्दस्य समासाभाव । ५ ब्राह्मणादि वात् प्यन् ।

कृतम् ? अहं तूभाम्यामपि युवाम्यां समानव्यवहृतिर्न बाह्मनसंभ्यामपि कदाप्येना तुने, मुदे अदेऽपि तु एवास्या सर्वं कर्तुं दासीदासमपीति गृहभेदकरीषत्वामेव प्रेरत्यप्रत्ययश्लेदाहूय सा पृच्छयताम् । तन्निसम्यग् आभ्यमुपेतो देवसेनोऽभ्येद्युर्वलर्भो प्रतस्थे । तद्वियोगविधुरा कीर्तिसेना च कथञ्चिद्वैर्यं धरन्ती शीतोष्णं सुखं दुःखं च समानं गणयन्ती तूष्णीकामास्त । किन्तु बहिर्निर्गते एव देवसेने तात्कालिकतद्विरहवलेक्षणेष्वपि कीर्तिसेनामेना स्वचेत्या सह सम्बद्धकृत्वाऽऽभ्यन्तरमानादयं रहसि विवस्त्रीकृत्य पापीयसि, पैशुम्येन मम तनयमेव मर्त्येथयसि इत्युक्त्वा कक्षाकर्षणपूर्वकं निजचेत्या पादवर्णैर्मुष्टिमिश्रं पशुमारमारयित्वाऽभ्युद्धताशेषपूर्वसञ्चितवस्तुजाते हृद्गर्गलकपाटेऽभ्यन्तर्वेश्मे व्यधिसिपत् । व्यधीयपञ्च तत्र तज्जीवनयात्रायै भक्तार्द्धशरावकमात्रं दिवसावसाने । अचिन्तयञ्च यद्दूरस्थे पत्न्यावेव मृतामिमामतो व्युत्थाप्य कैश्चिद्विषै र्वैर क्वापि गतामिमा जनेष्वद्भोवयिष्यामि । सुखाहं कीर्तिसेनैवमतिमिदंयया श्रद्ध्वाऽभ्यन्तर्वेश्मनि विष्टा, सत्यप्य-यसर्वसुखसाधने, केवलं शत्रूनिमिषां तथा भूतामारमदुर्गतिं चिन्तयन्ती तत्र द्वित्रौष्यहान्यत्यवाहयत् । एकस्मिंश्च दिने सा, पूर्वसञ्चितयावद्-स्तुरिकीकृतेऽपि तस्मिन् भूगृहे, विधिवशात्तत्रावशिष्टं खनिश्रमेकमलभतेति शनैः शनैः पिपीलिका मयासेनायसेन तेन साधनेन विरचितसुखा दैवास्वावास-वेश्मन उक्तस्थौ । तत्रोपासकतिपयस्वपत्यात्माभरणवसना शीर्णभूयिष्ठाया निशाया गुप्तमेकाकिनी 'अपि दद्याद् दयोदम्यान् दीननाथो दीनार्थ' इमे वयमानो दयितेन मदीयेन सङ्गतिमिति' चिन्तयन्ती नगराद्दहिर्निर्जंगाम । किन्वेवविधाया मे पितुर्वेश्मगमनमयोग्यम् । यतो हि सर्वे एव ममाचरणे सम्प्रेषयन्तीति किं

१ अचतुरविचतुरेति-अञन्तो निपात । 'न दधिपय आदीनि' इत्येकव-
ज्ञावाभावात् । २ 'गवाश्चप्रभृतीनि च' तेन 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्य बाधः ।
३, ४ विप्रतिषिद्ध चानधिकरणत्वाच्च' इत्येकत्रैकत्वमन्यत्र चेतरेतरयोगः ।
५ 'तत्करोति तदाचष्टे' । ६ वेश्मनि इत्यन्तर्वेश्मम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे,
'नपुसकादन्यतरस्याम्' इति टच्, 'नस्तद्धिते' तत्, अन्तर्वेश्मे इत्यभ्यन्तर्वेश्मम्,
सप्तम्याम् तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । ७ द्वौ वा त्रयो वा 'सह्ययाऽन्यथासन्ने'ति
यदुभौ बहुव्रीहौ सटयेये ढञबहुगणात्' इति ढच् । ८ अर्तिलुभूसूखनसहचर
इत्र । ९ 'निष्ठायामप्यदर्थे' इति दीर्घे 'चियो दीर्घात्' । १० 'अधीगर्थदयेशा
कर्मेणि' इति षष्ठी ।

तेभ्यो मया निजनिःसरणकारणं निर्देश्यं स्यादतो निजपतेरन्तिकमेव मे गमनं
श्रेयः इत्थंकृतनिश्चया तत्रैकस्मिन् सरसि स्नाता निजपतिपटैः कृतराजपुत्र-
वेपाऽऽपणं रावा किञ्चिद्वस्त्रेण स्वर्णाभरणमेकं विक्रीयैकस्य घणिजो गृहेऽवशिष्टं
तद्दिनं व्ययगमयत् । अन्येष्वुर्वलभीं गच्छता एकेन घणिजा कृतसंस्तवाऽभिन-
वाकृतिराजपुत्रवेपाऽऽपणंऽस्मैदंशक-दंशकप्रवीडितोऽहं स्वया सह बलभीरथनिज-
बान्धवान्तिकं खलामीति तमुवाच । तदाकर्ण्य स घणिवपुत्रो भैष्योऽयं कश्चिद्राज-
पुत्र इति मत्वा सखहुमानप्रेमपर्यायां परिचर्यां कुर्वन् स्वमे सहान्वेषीत् । किन्तु
किञ्चिद्दूरगमनान्तरमेव स घणिक्सार्थो निष्कृजद्विविधविहङ्गमप्लक्ष्यन्त्यप्रोधे,
इतस्ततो धावमानरुष्टपते, दुर्गकाशावच्छङ्गातिगभीरगर्ते, यत्र तत्र सञ्चरद्वन्य-
गोमहिषे, परिहरयमानवदर्दामलके, घोरेऽटवीमार्गे, 'लुण्टाकैः परिवेष्टित इति
'इतो व्याघ्रस्ततस्तटी' एवमारमापत्तिमनुचिन्तयन्ती सा मनस्यकरोद्—तस्करै'-
र्यद्यहमाहता तदा पापिनी मदीया खत्रूमत्पतिमभिधास्यति यद्व्यासक्ता सा
क्वापि निर्गता । जीवन्ती चाप्यपहतवस्त्रान्तरा केनापि स्त्रीयं पुद्गेपेति ज्ञाता-
चेत्तदा तधाशीलविप्लवापेक्षया मृत्युरेव मे श्रेयान् इति सुहृद्वघणिजमेनमुपेक्ष्य
रक्ष्यो निजामैवेति निश्चियेतस्ततो निजरक्षासाधनं परिपरयन्ती विधिवशात्तद-
मध्यगं गर्तमेकमपरयत् । प्रविश्य च तत्र तृणपर्णोदिभिस्तनुमाच्छाद्य पतिसग-
माशां धारयमाणा तस्थौ । दस्युसयश्च घणिक्सार्थं सर्वतः पर्यभारयदतोऽभूदभूत-
पूर्वं वण्डादण्डि, बाहुर्बाहुर्वि, केशाकेशि, तुमुल युद्धमिति दस्यवः सानुग समुद्र-
सेनं घणिक्पतिमापोधनधरणीरधिरधुन्यां निश्चिष्योपात्तविज्ञा पलायाञ्चक्रे ।
कीर्तिसेना च तदानीं तद्गुल्युद्धकोलाहलमाकर्णयन्ती वग्ममानहृदया नासुभि-
र्ययुज्यतेश्च विधिरेव हेतुः । विगतायाञ्चावशिष्टत्रियामायामुदितेऽष्टमालिनि, सा
तस्माद् गर्तांश्चिस्त्रयाग्रे प्रचलिता, कार्कशीत्यदर्शनेनैकेन तापसेन पृष्टोद्यता,

१. 'पतिः समाप्त एवे'ति वि सज्ञाया 'वेर्ङिनीति' गुणे 'इसिङ्सोश्चेति'
पूर्वरूपमेकादेशः । २. 'अशहारी' । ३. 'अन्येयप्रवचनीये'त्यनेन साधु ।
४-७. 'विर्भाषा उक्तमृगे'त्यादिना साधुत्वम् । ८. 'फलसेनाङ्गवनस्पतिमृगे'
त्यादिना सिद्धिः । ९. 'अद्वयमिच्छेति०' पाकम् । १०. 'पारस्करप्रभृतीनि च
संज्ञायाम्', 'तद्वृहत्तो करपत्यो ० । ११. 'फलसेनाङ्गवनस्पतिमृगशकुनिधुद्रजन्तु-
धान्यतृणानाम्०' । १२. 'तत्र तेनेदमिति मरत्ये' 'इच्छन्मृत्यतिहारे' 'ओर्गुण',
'अन्येनामपि दस्यते' । १३. 'समासाच्च तद्विषयान्' ।

ससमाश्वासं प्रदत्तकामण्डलवज्रला, तत्तापसप्रदर्शितपथेन प्रतस्थे । अथैवमादिव-
समतन्ती सच्छत्रोपानहाऽनोकहाऽम्पितशास्त्राग्रपणपरिच्छुल्लवन्वाध्वन्यह्वोऽरसाने
महतोऽरण्यवृक्षस्य मूलकोटरमेरुमाससाद् । निषण्णा च तत्र सा, प्रदोषे सुरा^१रीती
मित्र लोहिताक्षीमुनेसा, द्विर्^२मूर्धैश्चिमृदैश्च स्वबालकै सहगता, तैश्च सह किमपि
म्लि^३ष्टं सलपन्ती, श्यावर्दन्ती, नक्षत्ररीमेका ददशं । तामवलोक्य तीर्णान्वासद-
प्यहमद्यानया भक्षितेति यावद्वि-तपति तावत्सा निशाचरी तदपृष्ठमाहरोह ।
तत्पुत्राश्चापि तामन्वसरत्तमुर्वेश तत्राम्य, 'देहि किञ्चिन्नो भक्षयामिति' । प्राधिता
चैव सा निजपुत्रानवधीत्, 'नद्य महारमशान गत्वाऽपि किञ्चिद्भक्ष्य नासा-
दिनम् । मिजभाग याचितोऽपि ङाकिनीसखो न मे ये भागमददात् इति तत्खेद-
लिप्रया मया विजृम्भो भैरवो मदीयौ नामान्वया वनुयुयैवमादिशत्—'भयं' ह्वरि,
एव खरदूषणान्वयजायते इति त्वमितो वसुदत्तपुर व्रज । अपूर्वं हि तन्नगरं दिवस्पृ-
थिव्यो । प्रसृ^४धोसासूर्यं तत्र विधीयत धरणीगार्वाजं सन्ध्यावन्दनादिष्वम् ।
पाथ^५र्थादिभिरनुदिनमनुशास्त्रमुपपाद्यतेऽग्निदेवस्य^६ पितृदेवस्यम् । निष्पाद्यते यथा-
वरयक यथासमयञ्चाकर्त्तव्यमेवं^७म्, अनुष्ठीयते चाभिर्म^८हतम्, निर्दिश्यते चाभ्र^९वै
ष्णवम्, प्रस्तूयेते ॐ गीषोमौ चेति । अग्नि च तस्य परमधार्मिकोऽतिराज^{१०} सुराज^{११} ।
हरिगुरुर्भाक् । सुखिनस्तस्य राज्ये निवसन्ति समानतया यथाशक्ति प्राक्पणक्षेत्रि-
यविद्गुरूदा । स एव कृत्स्नामेतामटवीमभिरक्षति । सगृह्णाति पदकर्मैकशिक्षक-

१ 'द्व द्वाचुदपहान्तात्समाहारे' । २ 'प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्यो वा चोत्तर
पदलोप' । ३. 'अस्याङ्पूर्वपदाद्वा' । ४ 'बहुव्रीहौसक्यक्ष्णो स्याज्ज्ञात्वाच्'
पिद्गौरादिभ्यश्च । ५ 'उपसर्गाच्च' । ६ 'द्विनिभ्या प मूर्धन्' । ७ अविरपष्ट-
मित्यर्थ, छुट्पश्यान्तभ्यान्तलज्जमिलष्टेत्यादिना साधु । ८. विभाषा श्यावारोका
भ्याम् । ९ खलदिभ्य इतिर्वाच्य । १० मेघर्तिभयेषु ह्रज । ११. दिवसश्च
पृथिव्याम् । १२ उपासीयस । १३ पादार्थाभ्या यत् । १४. देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ।
१५ अश्वर्धुक्तुरनपुसकम् । १६. अग्रामरुतौ देवतेऽस्येषाग्निमारुतम् 'इदृष्टौ'
इतीकार । १७ 'विष्णो न' इति इत्यनियेधे आनङ् । १८. 'इदमे सोमवरु
णयो', 'अमे स्तुतस्तीमसोमा' । १९, २० 'न पूजनात्' । २१. 'अनेकत्र प्राप्ता-
वेनत्र नियमोऽनियम शेषे' । २२ 'वर्णानामनुपूर्व्येण' । २३ 'क्रमादिभ्यो वुन्'
तत 'अभ्ययनतोऽविप्रकृष्टानाम्', (शिषकशब्दो ष्वुलन्तो वा व्याख्येय) ।

विद्वज्जनान्, अनुगृह्णाति शृङ्गागतान्, निगृह्णानि तस्करान्, तथापि दयाभावे स
यूकालिक्षमक्षिकमपीतरप्रागिसदृशमविलक्ष्यीकरोति । एवं तस्य राजवर्चसेन
प्रवर्धितं ब्रह्मवर्चसं समधिकतरं दीर्घसद्वापूस्याविलस्याज्ञानान्धतमैः समपसारयत्
पुरुषायुपजीविनीनां तत्रत्यप्रजानां नैष्ठिकदिवं नि श्रेयसं विधत्ते ।

मृगयार्थमटवीमटतस्तस्य राज्ञः आश्रममेकमाधित्य सुप्तस्य ध्रुवगे समापन्न-
सत्त्वा क्षतपयोऽसन्नविष्टेति कालेन सा तस्यान्तःकरोटि कोटिशः क्षतपदीः
प्रसूतवती । राज्ञाऽसौ तदुज्ज्वलानां परिशुष्कमर्वांसून्, परिदृश्यमानसर्पनैष्टि-
रस्थिमात्रावदिष्टो दत्तते । वैद्याश्चास्य व्याधिं न विन्दन्ति । अन्येषु चाप्यज्ञा-
स्यस्वेषु स्वस्वैरेव दिव्यैर्यज्ञं शेषतां नेप्सते । तस्य मांसं स्वया भोक्तव्यम् ।
येन यन्मांसिकाः^१ परितुष्टिस्ते यास्यसीति । एव स्थिते, पुत्रकाः^२ किमहं करोमि ।
एतदाकर्ण्य तत्पुत्रास्तामद्रुषन् 'अग्य, किं ज्ञातापनीतस्त्वनृपतिर्जीविष्यति ? एवं
चेत्तरतद्रोगोपचारः ? एवमुक्त्वा सा तानित्यं तद्रोगप्रतीकारप्रकारं व्याजहार
यन्मद्विगतो घूमचूर्णविनिर्मितालवालकं तच्छिद्रः सर्पिपाऽऽपूर्य कर्णकुहरनिवेशि-
नः^३ तीर्तदकुम्भमुत्पत्य शरावच्छिद्रप्रविष्टनलिको राजा क्षिरमातपे समुपवेशितः
स्यादित्यातपक्कान्ताः सर्वा अपि क्षतपद्य क्षिताभिटापिण्योऽमुष्य शिरसोऽन्त-
राळाभिर्गाव्य कर्णरन्ध्रद्वारा घञ्जनलिम्बा प्रविश्य तस्मिन्नेव धटे निपतिष्यन्तीति
नृपतिस्तन्महारोगात्सद्योऽगच्छिष्यति । एतमुक्त्वा विरताया राक्षसां, कोटरस्थिता
क्षीर्तिसेना तत्सर्वमाकर्ण्य इतो निस्तीर्णां चेद्दह तत्र गत्वा राजानमहमेतया
पुश्या समुज्जाप्य शलाघ्यपदद्वयं तस्यावाप्य तत्रैव स्थिता भर्तुरागमनं प्रतीक्ष्ये'^४
एवं विचिन्तयन्ती हृष्टादपनीततन्निशोर्षस्यन्त्यां बेलायामपगत्ये पु सर्वरक्षसु
तत्कोटरात्रिरगात् । अटवीमध्ये पुरुषवेपेन गच्छन्ती चापराते गोपालसाधुमेरु
दृष्ट्वा 'कोऽयं प्रदेशः' इति समदृष्ट्वा । गोपालक उदतीतरत् 'पुरोवायेंतद्वसु-
दत्तस्य भूपतेर्वसुदत्तनाम नगरम् । अस्माधीश्वरो महात्माऽऽमयेनाद्यध्वीनंमरणः ।

१ 'हृष्ट-न्तव' । २. 'पत्न्यराज्यायेति वक्तव्यम्' । ३. 'नन्दहस्तिन्या
वर्चस' । ४. नमिदृश्यसेनि दीप् घातो रः । ५. 'अपमन्धेभ्यस्तमय' । ६-८.
'अचतुरविचतुर'-इत्यादिना सावृति । ९. नाडातन्व्यो स्वाज्ञे । १०. षड् मासान्
भानिनी परितुष्टि. 'अन्यसि टश्चे'ति टन् । ११. एकहलादौ प्रयितव्येऽन्यतर
स्याम् । १२. उपस् प्रभातीभावे । १३. 'अपस्वीनावटव्ये'इत्यत्र विज्ञायते इत्य-
ननुवर्तनात् आसत्तेऽर्थे सः ।

तदाकर्ण्य कीर्तिसेना तदाममनिवारणे निजशक्तिं त गोपालकमुक्त्वा तेनैव सह राजद्वारमासाद्योक्तराजरोगनिवारणनिजशक्तिं प्रतीहारेण सह राजान्तिक जगाम । तत्र च रोगग्रस्तो राजाऽद्भुताकृतिं तामवलोक्याश्चस्त 'इमां मदीयां रुजमपने-
प्यसि चेदाज्याद्धं ते प्रदास्यामोति' वा प्रतिजानान , स्वप्ने मदीयपृष्ठाकाचिरुखी
कृष्णकम्बल जहार' इति भवती नून मदीय रोगमपनेप्यतीति दृढीयान् मे
विधास इत्थं तां रयाजहार । तच्छ्रुत्वा कीर्तिसेना 'देव, कृच्छ्राद् दैर्यहिकोऽय
व्याधि । इदानीं किम्वस्तप्रायो घुमणिरिति श्वस्ते रोगमपनेतास्मि माऽतोऽत्र
भवानपतिपरवशो भूदेव देव ब्रुवन्ती तस्य मूर्धानं हैर्यङ्गवानेनाभ्याभिजय ।
येन विगतवेदनो नरपती राज्ञौ सुखेन म्यद्रासीत् । अपरेद्युश्च घुमन्ममप्यारो-
हति हरितहये, मम्यादिषु सर्वेषु परयस्तु, राक्षस्युक्ताद्भुतविधिना कीर्तिसेना
कर्णमार्गेण क्षितिपतिशिरस साद्धं दातपदीशत निस्सार्य घृतचोरादिसेकेन
तमतर्पयत् । क्रमादेव विगतामये महीपतौ, चटे तान् प्राणिनोऽवलोक्य सर्वोऽपि
तत्रत्यो जनसमुदायो विस्मयविस्मृतविवेकोच्चाधिन्ययचमकृतिचचितचेता
भवत्स्थे । राजा चापि स्वशिरोनिर्गतस्तान् कुकीटानवलोक्य पुनर्जन्मानमनो
मन्यमान , समाज्ञापितमहामहोत्सव , रत्नातानुलिप्त , राज्यार्द्धेन , 'अयमस्माक
प्रभुप्राणप्रद पूज्यो भिषगिति कथयन्त्यो देव्यो हैमाभरणकौशेयौर्णकावरणा
दिभि , मन्त्रिणश्चापि प्रामैर्हस्तिभिरश्वादिभिश्च यथास्य ता सदकुर्वन् । पुत्रेपा
कीर्तिसेना च सर्वं तत्कुप्यमकुप्यश्च तस्यैव राज्ञो हस्ते निधाय, प्रतोपधिना
भर्त्रपेक्षिणी तै सर्वैर्बहुमन्यमाना, कानिचिद्दानि पुरुषवेपेण सन्नावतिष्ठमाना,
तेनैव पथा बलभीत समागत देवसेन निजपतिम्-लोकात्पुद्गावेति भर्तार निज-
मुपगम्य चिरीःसुखसन्तापप्रविष्टादिनेव विचेनानन्दवाप्येण इत्ताद्यां तस्य
पादयोरपतत् । सोऽपि च चक्षुष्वेषाम्, विरहकृशानु भावाम्, कृशानुभावाम्, भाव-
सम्प्लवणविचक्षणाम्, विलक्षणकृतिचक्षाम्, अपि तां सुचिर निरूप्य प्रयभि
ज्ञाय च किमेतदिति चित्रीयमाणचेता क्षणमतिष्ठत् । विस्मयस्तिमिताद्
घणिग्रामाच्च सर्वं तद् बुद्ध्या राजा वसुदत्तोऽपि तत्राजगाम ।

तत्र तेन राजा पृष्ठा कीर्तिसेना स्वपते पुरोऽखिल श्वधूकूरकर्मनिमित्तामो-

१ द्वाभ्यामहोम्यापरिजय्य इति तद्धितार्थे समासे, 'तेन परिजय्य'- 'रा-यद्
सम्बत्सराचे'ति वा ठञि, ऐच् । २ 'हैर्यङ्गवीन संज्ञायाम् । ३ 'कोशाष्टम्,
'उमोणयोर्वा (घुन्) । ४ सुवर्णरत्नभिन्न धनं कुप्य तद्धितमकुप्यम् ।

दन्तमवर्णयत् । देवसेनोऽपि च सर्वं तदाकर्ण्य कोपधमाविस्मयहर्षाविष्टमानस समजनि । एवभूते ध्यतिकरे कीर्तिसेना राजानमववीत्, 'राजन, तव हस्ते यन्मदीय प्रीतिदायो वर्तते तत्सर्वं भर्त्रे प्रदीयताम् । इत्थमुक्तस्तथा ॥ भूप सर्वं तद्वसेनाय प्रददाविति नरपतिदत्तैवणिज्याजितैश्च प्रचुरधनराशिपरिपूर्ण-कोषो देवसेन परिहृतजननीक, कीर्तिसेना स्तुवन्नमुस्मिन्नेव पुरे तस्थौ ।

इत्थं श्रद्धूननान्द्विविहता वधूनां बहवो क्षोषा भवन्तीति त्वदर्थमह तादृश भर्तृवैरम कामये यत्र शठा पतिमाता, याता वा न भवेत् ।

एवमसुरराजकन्यासोमप्रभामुखादङ्गुता कथामाकर्ण्य कलिङ्गसेना नितरा पर्यतुष्यत् ।

कथावसाने च प्रसीची दिशमभिमुखीभूते भगवति मरीचिमालिनि, समा लिङ्गितोऽककलिङ्गसेना सोमप्रभा, स्वभवन जगाम ।

एव स्वसन्नप्रस्थितायास्तस्या स्नेहेन मार्गमवेक्षितु इर्याप्रभागस्थिता कलिङ्गसेना वैवाद् गगनगतो मदनवेगाक्यो युवा विद्याधराधिपोऽपरयत् । कामैर्द्रजालिकपिण्डिकारूपायास्तस्या दर्शनमात्रेणैवातिशोभ गतोऽसगतो दासीनामपि तामतिविद्याधरस्त्रियमत्यप्सरस कामयमाना 'न यदाय मदीय कलङ्ग स्याद् निष्फलमेव मे जीवन भवे दित्याकलयत् । किन्तु कथञ्चित्प्राप्तिसम्भो वनायामपि कथमह विद्याधर सन्मनुषीसङ्ग कृत्वा विद्याधरबृन्दबृन्दारकमधे निवर्त्तयामीधुमपत चिन्तासूत्रसम्दानित प्रशतिसशिका विद्या वृषी । घृताकारया च तथेव निजगदे, 'जगदेकमात्रसौन्दर्यशोभास्तेना कलिङ्गसेना मिधेय सुमग, कलिङ्गदत्ततन्वाऽनया रूपसम्पत्त्या तद्गृहमवतीर्णा तत्पतो न मनुषी प्रद्युत शापप्युताऽप्सरा । विद्ययैवमुक्तो विद्याधराधिपो निजभवन मासाद्यान्दकार्यपराङ्मुखोऽवाङ्मुख इवावाङ्मुखस्तिष्ठन्नङ्गसरशीर्णोऽचिचिन्तत् 'स्त्रीणा ह्योपभोगो हि मृत्युद शाप इति हठादेतदपहरण सम्प्रत्यसाम्प्रतिकम्' । अतोऽवाप्तयेऽस्या प्रसादयामि प्रणतप्रियकर भगवन्त हरम् । एतज्जिज्ञिया म्येयुरासाद्यर्पमपर्वतमेकाङ्गिकनिष्ठया भुव स्पृशन् परित्यक्ताहारस्तपस्यन् प्रणतिपर्यङ्गमस्तक सतीपतिस्तुतिप्रकरोत् । एव तत्तीव्रतपश्चर्याऽचिरात्सन्तुष्ट शङ्करो दत्तदर्शनस्तमादिदेश—'युवा कलिङ्गसेनाभिधा, भूतलविश्रुतस्वरूपाति

१ वणिज्याया अर्जितै, (वणिज्याशब्द स्वभावात् स्त्रीलिङ्ग इति भाष्य)

२ प्यासग्रन्थो युच् ।

सम्पदा चास्या नतुल्या काचिदन्या कन्या सदृशो वा भर्ता । केवलमेको वत्सराज एनामभिवाञ्छति । किन्तु वासदत्तामीत्या सोऽपि स्फुट स्वकीयामीहा^१ नाभि स्यनक्ति । रूपलुब्धेयाऽपि सोमप्रभामुखात्तमाकर्ण्य स्वयं विवरिपतीति यात्र दस्या विवाहो न भवेत्तावदन्तरैव घृतवत्सेश्वरस्वरूपस्त्व गान्धर्वेण विधिना कुलीना ता निजभार्या कुर्या इति सुन्दरी सा ते भार्या भवेत् । इत्थं शर्वादित्यो मदमयेन चितितलमिलन्मौलिमण्डलं यावतोपतिं प्रणिपत्य कालकूटगिरि तटापरिधत्त स्वभवनं जगाम ।

अत्रान्तरे व्योमवाहिना यान्त्रिकयानेन प्रतिप्रभातं तत्तच्छिलापुरीमायान्त्या, प्रतिपाद्यञ्च तेनैव निजमन्दिरं प्रति निवर्तयन्त्या सोमप्रभया सह क्रीडन्ती कलिङ्गसेनैकदा रहसि स्वसत्नीमि यमुवाच—‘सखि, मदीयो विवाहः सम्प्राप्तः । तत्सम्बन्धे बहुभिर्नृपतिभिः प्रेषितेषु दूतेषु भावस्तीश्वरप्रसेनजिज्ञासो भूपतेर्दूतो मम पित्रा संहृत इति जानेऽन्वाऽन्वालिङ्गादिकुलोत्पन्नेन प्रसेनजिता सह ममोपयमो भवितेति । श्रुतैतद्वृत्तान्ता सोमप्रभा सातिदुःखमुवाच सखि, प्रसेनजिद् मया दृष्टचरो राजातिप्रवया पुत्रर्षोश्चेति तेन सह चिरञ्छयास्ते सयोगो हिमहात्रेण हेमन्तेन पश्चिन्त्या सयोग इव भविष्यतीति मे विषादः । हर्षस्तु तदैव मे भवेत् यदा वत्सेश्वरेणोदयनेन सह सयोगस्ते स्यादिति । यतो हि लावण्येन, कुलेन, शौर्येण, विभूत्या चान्यो न कश्चिद् भूपतिर्यत्तुल्यमारोहतीति । तेन भर्ता योजितायामेव त्वयि, विधातुर्लावण्यनिर्माणयत्नसाफल्यम् ।

एवमाकणितसोमप्रभावान्या, वत्सेश्वरोत्का, कलिङ्गसेनाऽभिष्यक्तवत्सेश्वरविषयजिज्ञासा, सोमप्रभयाऽऽमूलं तद्वयोवशादिकमुक्त्वा प्रत्ययात्तवदत्तावासवदत्तेयादिपरिचयीकृता सती, सर्वज्ञां सर्वप्रवीणाञ्च तत्कर्मालङ्कर्मिणा सोमप्रभा सर्वनयिके^२ तत्कार्यसाहाय्यमयाचत । सोमप्रभापि च ‘दैवायत्तमेतत्कार्यमिति’ निगद्य सद्यो वत्सेशसगमसमुत्क्रमस कलिङ्गसेना कथञ्चिद् विहाय निज गृहाय निरियाय ।

अथान्येषु प्रातरायासां सखीं सोमप्रभा कलिङ्गसेनोवाच ‘तातो मदीयो वास्यति मा प्रसेनजिते राज्ये’ इत्यम्बातो मया ज्ञातम् स च वृद्धस्त्वया दृष्टः । वत्सेशश्च यथाऽतिमानवरूपस्तथा त्वयैव प्रतिपादित इति श्रुतिमार्गेण मदीयहृदय

१ ‘गुरोश्च हल’ इत्यप्रत्ययः । २ ‘विनयादिभ्यष्टर्’ इति स्वाये टनि, समापः ।

हारकस्य वार्लेशस्य समीपे प्रसेनजित्प्रदर्शनपूर्वकं मा नेतुमचिरस्य प्रयस्य ।
 एवमुच्चर्त्तौ कलिङ्गसेना सामप्रभाऽऽग्रीत् यत् यदि तत्र गन्तव्यं तदा व्योम-
 गामिना यन्त्रेण वयं तत्र गमिष्याम किन्तु स्वमादौ सर्वं निम्नपरिहर गृहाण यतो
 हि दृष्टस्तेषां न त्वमिह पुनराजित्निषिष्यसि न वा नितरी, आतरो च स्मरि-
 ष्यसीति । किं बहुना, प्राप्तयिता एव दूरस्था मामपि विस्मरिष्यसि । तथा च
 सभ्यहमपि तव भर्तृवेशमनि न समगमिष्यामि । एतच्छ्रुत्वा निजसखीभावि-
 विभोगसन्देहविक्रवा राजकन्याऽऽग्रीं विमुञ्चन्ती सामभ्यभाषन् सखि, एवमेतर्हि
 वार्लेश त्वमिहैवानय । त्वया विनाऽहमेकाहन्निपि स्थातुं न पारयामीति । विदित
 चरमेवैतत्त एवमिदं त्रिजलेख्योपससमीपं प्रापित । एव ॥ ततोऽप्यधिकप्रभावाय
 मेऽभिमतैव्यविरमिहैव वार्लेशमानेतुं शक्नोषीति । एतद्वाक्यं सोमप्रभाऽऽग्रीत्-
 'आसाद्धिप्रलेखा सुरलीति सा त समुत्तिष्ठत्य तथा कर्तुमशकत् । अहं तु न पर-
 स्पर्शं करोमीनि वार्लेश इहानेतुमशक्य । अतः पूर्वं त्वा प्रसेनजित् दर्शयित्वा
 वार्लेशं प्रतिनयामि । एवमुक्त्वा सकोपा, सपरिच्छदा, ता मायाकृत्ययन्त्र
 विमानके समारोह्य तत्पिप्पोरविदिता, कृतप्रस्थानिका श्रावस्तीमवाप्य मृगया-
 निर्गतं शैरापाण्डु प्रसेनजित् दूरतो दर्शयामास । त तथा जराविष्टमाळेभ्य समु-
 पनाततद्वारगेपेका सा, 'सखि, मामचिरमितो वार्लेशं प्रति नयेति कलिङ्गसेना
 सोमप्रभामुवाच । अतस्तैनेव व्योमं बाहिना यन्त्रेण ते कौशाम्बीमवापतु' । तत्रो-
 धानगत सप्युदारित वार्लेश दूरादालोक्य कलिङ्गसेना तत्सङ्गमं विना जगमप्य
 वस्थातुमपारयन्ती 'सखि, अद्यैव मा वार्लेशं सङ्गमयेति सोमप्रभामुवाच । किन्तु
 तदानीमुपलक्षितकिञ्चिदशुभनिमित्ता सा दूरं तद्वतागतं प्रतिपिप्य तद्दिनमल-
 क्षितया तया तत्रैवोधानेऽतिवाहमितुं प्रानरतात्य च तत्सङ्गमशुक्तिं सह्यदपितु
 प्रतिज्ञाय ततो निजमर्तृगृहमवासीत् । गतायामेव सोमप्रभाया शङ्कुगणया एव
 सत्या निपिदपूर्वापि तत्रस्था कलिङ्गसेना वार्लेशसङ्गमस्थोत्कटेर्द्धा प्रकटयन्ती
 यथातथ एवसन्देहं निजमशुभमुखेन वार्लेशं प्राहिणोत् । सोऽपि च तत्र गत्वा
 प्रतीहारमुखेन वार्लेशं व्यनियपत् यत्तच्छिलापते पुत्री कलिङ्गसेना तद्रूपाकृष्टा
 परिश्रद्धयान्धवनना, सपरिजना, गुह्यचारिण्या मयासुरकुतया नलद्वरजायया
 सोमप्रभाकृत्या निजसख्या व्योमगामिना यन्त्रेणैव स्मानीता । एतद्दिशपनार्थमह

१ 'अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्' । २ 'इदमोऽशु यश्च' । ३. 'पिप्पिदादि
 म्योऽन्', इत्यधि, टाप् । ४ 'इच्छा' इतिनिपातनात्साधु ।

मिहायात इति तां त्वं स्वीकुरुष्व । महत्तरादेतत्सर्वमाकर्ण्याभिनन्दिततद्वचनो
वत्तेशः प्रहृष्टो हेमवन्नाद्यैस्तं सत्कृत्यामात्यमुख्यं यौगन्धरायणञ्चाहूय विदिता-
खिलवृत्तान्तं तं कृत्वा, कर्हि सा शीघ्रातिशीघ्रं परिणयेति तदभिमतं जिज्ञामित-
वान् । वत्सेनेत्यं जिज्ञामितो मन्त्रिमुख्यः समालोचिनतर्दास्वायतिहितापेक्षी
क्षणमेवमभिनतयत् यज्जगत्त्रयस्यातरूपां सुरैरपि स्पृष्टमाणां कलिङ्गसेनामवाप्य
वत्तेशः सर्वमन्यस्यद्यतीति सम्भावितासुविपुल्यां चाभवदक्षायामवरयं भाविनि
च नरवाहनवृत्तीयविगाहो, दुष्करे च तेषां^१ स्नेहवञ्चिते पद्मावतीजीवने, इयति-
करे चैतस्मिन् सम्भावितविनाशघोरन्योन्यपि^२त्रो, श्वशुरयोश्च सर्वरक्षणां^३
सम्पद्येत । निषिद्धस्य चास्य राज्ञो व्यसनमेतद्वाञ्छिकब्रह्माभ्यादिषु प्रवेशस्यास्य
संसिद्धयै कालमतिपापयामि । एतदालोक्य यौगन्धरायणोवात्सेशमुवाच, 'देव,
धन्योऽमि, यस्य ते समीपमेवमूता ग्रैलोक्यसुन्दरी स्वयं वरणार्थमागता । किन्तु
महाकुलीनेयं कन्येति ज्योतिषिर्कान् पृष्ट्वा सुलभे यथाविध्यस्याः पाणिग्रहणं
विधेयम् । अद्य अस्याः स्वरूपानुरूपं धामो देयः ।

मन्त्रिमुख्येनेत्यमुणो हृष्टहृदयो राजा तदभिमतमनुमतममनुतेति प्रदत्तदा-
सावासादिका कलिङ्गसेना मित्रवासाधिदेशं प्रविश्य परां मुदमर्वाप । यौगन्ध-
रायणोऽपि च राजकुलाभिर्गत्याशुभस्य कार्यस्य प्रायः कालहारमेव प्रतिक्रियां
मन्वानं सर्वैस्तत्रत्यैर्मौहृत्किं सन्निवृत्तं विधाय सुदूरलघ्ननिर्देशाय तान् गुप्तं
व्याजहार । कलिङ्गसेनासमाचरेण पद्मावतीतरसपत्नीमियाऽतिप्रभितहृदयया
वासवदत्तया चाकारितस्तदावासं गत्वा 'धीरे, मावधीरय धैर्यम्, न मयि
प्राणिति सम्भवत्येतत्, इति चिन्तयित्वा खलु' । यथावसरसमीपागतं राजानं
त्वमारमनो मनोविकारं सम्भृत्य सविशेषोपचारैरुपचर । कलिङ्गसेनास्वीकारे चावास-
तत्पितृसहायस्य राज्यस्यापि वृद्धिं श्रुवाणां साम्प्रतं तस्याः स्वीकृतिं त्वमनुम-
न्यस्व । एवं कृते ते विशालहृदयतानालोक्य त्वयि सविशेषप्रभृदस्नेहो वत्सेशः
स्वयमेव कलिङ्गसेनामुद्गोष्ठं नोन्मनीमविष्यति । देवी पद्मावती चाप्येवमेव कर्तुं

१. सत्कालरतु तदात्वं स्यात्, आयतिरुत्तरकालः । २. सर्वांश्च सर्वांश्च सर्वांगि
च, 'नपुंसकमनपुंसकैर्नैकवत्' । ३. स च सा च स च ते, तेषाम् । ४. 'पिता
माता' । ५. 'श्वशुर' श्वश्रा' । ६. 'कतृक्यादिसूत्रान्ताष्टक' । ७. सुपः सुरा
समायः । ८. सुपस्तिहा समायः । ९. 'अलंसहोः प्रतिपेधयोः प्राचां क्त्वा' ।

स्वया निर्देशनीया । एवं कार्येऽस्मिन् नः कालक्षेपेण युक्त्या सर्वमभीष्टं निष्पद्येत । एवं प्रबोधयन् मन्त्री तदादृतस्तदावासतः सायं निजगृहं जगाम ।

एवं पृथक्-पृथक् निजनिजसग्नसु चिन्तासन्तानसन्दानितैस्तैर्व्यतिपायिताया मायात्रियामाया, प्रातरेव समीपमुपगम्य 'कलिङ्गसेनाया देवस्य च विवाह-मङ्गलाय कदा शुभावहो लग्नः ? किञ्चाद्यैव मौहुतिकाः समाकार्यं पृच्छयन्ते ?' इति मन्त्रिभूतेन यौगन्धरायणेनोक्तो वत्सेशः पुरोवर्तिनं प्रतीहारं तत्कालमेवादिश्य मौहुतिकानानाययामास । किन्तु तेन पृष्टा महामन्त्रिपूर्वकृतसम्बद्धस्ते मौहु-तिकाः पण्मासान्तरमनुकूलं लग्नमाहुः । तदाकर्ण्य प्रदर्शितालीककोपो यौगन्ध-रायणः 'राजन्, अज्ञा इमे, योऽमावेष्टु ज्योतिर्विद्याशुद्धौ सोऽथ नागत इति तं पृष्ट्वा यथायोग्यं विधेहि मम । एवमाकर्णितमन्त्रिवचा वत्सेशो गणकं तं दोलायमान-मानसं शीघ्रमाकार्यं पृष्टवान् । किन्तु सोऽपि तथैव कृतसम्बद्धं पण्मासान्ते षडवस्थितं शुभावहं विवाहलग्नमप्रवीत् । तदाकर्ण्योद्भिन्न इव यौगन्धरायणो राजानं ताकालीनं कर्त्तव्यं पृच्छन्नस्मिन् विषये कलिङ्गसेनां प्रष्टुमेति सुलप्रैविणो-क्तेन च सेनाभिहितरथयाऽस्तिवायुक्त्वा गणकद्वयेन सह कलिङ्गसेनाऽग्निकमाससाद् । उवाच च तत्र यत्ते विवाहलग्नं निश्चेतुमहमिहायात' अतो निजजन्मसंभवाच्च । तत्पुत्रत्वा तापरिजनेन तज्जन्मसंमुद्रितं किन्तु मन्त्रिकृतसम्बद्धौ गणकौ तत्रापि मासपट्टकान्तरमेव परिणयायाभ्यधानाम् इत्युद्भिन्नचेतसि कलिङ्गसेनायाम् तन्महत्तरकोऽनघीत् विवाहलग्नानुकूल्यमयावश्यकम् । कुलप्रे हि कृत उपपन्न उपपन्न नयनि वधूवरयोरन्यतरम् इति शिवतति मतिं दधानैर्भञ्जिर्भवतिमदलोऽ-नुकूल एव लग्नं प्रेक्षणीयो येन दम्पती चिरमज्जलं च समुल्लं निवसेताम् । श्रुतै-स्तन्महत्तरवचस्सु, तत्रत्येषु, सर्वेषु साधु साध्विति च सुवाणेषु, भाम्, कुलाने कृते विवाहे सम्बन्धी कलिङ्गदत्तोऽपि लिखेत्' इत्युक्तवति च यौगन्धरायणे' 'यथा भवन्ती जानन्ति, यच्च भवतामभिमतम्' इत्युक्त्वा चिरतच्चरनाया कलिङ्ग-सेनायाम्, तस्यारतदेव वचनं गृहीत्वाऽऽमन्य च तां सगणको यौगन्धरायणो राजप्रासादमाससाद् । सर्वं च तद्वत्सेशमावेष्टुं प्रबोध्य च युक्त्या तं निजनिशा-न्तमायात् । तथा तत्रैकान्ते स्थित्या स्वामीष्टसिद्धये सिद्धकालातिपातो मन्त्री

१. 'सर्वस्य द्वे', 'नित्यवप्स्यते' । २. सुतुल्यते प्राक् सुपो नाम्ना (प्रातिप-दिकेन) समासः । ३. भवति मङ्गलं यस्मिन् लग्ने इति तिङ् सुपा समासः । ४. नमिकम्पीतिसूत्रे निपातनादानुना सुपस्समासः ।

कार्यशेषपूर्तये योगेश्वराख्यं निजसुहृदं ब्रह्मराक्षसं सस्मार । स च स्मरणमात्रेणै-
वोपस्थितः 'किमर्थं मन्त्रिन् स्मृतोऽहमिति' ध्रुवन् यौगन्धरायणेनामूल कलिङ्गसेना
वृत्तान्तं स्वामीष्टञ्जोक्तो भूयोऽवाचि-अस्याः सदृशी नान्या नारीन्द्रपुरेऽपि वर्तते
इति सिद्धविद्याधरादयोऽपि प्रच्छन्नरूपेणैनामुशन्ति । अतः केनापि सिद्धेन
विद्याधरेण वा, सङ्गं चेत्सावज्जैवलोकोदयेस्तदा तदोपे त्वद्विष्टोऽरमाभिविलोक्य-
माने तथोक्ते च भूपतौ, ततो विरक्तौ नितरामात्माकार्यसिद्धिः संजायेत ।

एवं मन्त्रिणादिष्टो ब्रह्मराक्षसः कलिङ्गसेनासदनमासाद्य प्रच्छन्नस्तथौ ।
अत्रान्तर एव तत्सखी मयासुरसुता सोमप्रभा तत्पार्श्वमायाता निजसखीकार्य-
विभ्रशङ्किता हारायिताभुधारा तस्मिन् ब्रह्मराक्षसे ऋष्यतीदमाह-अथ पूर्वाह्ण एवा-
हमिहायाता, त्वदासत्वं क्षत्रमासद्या, सर्वं युष्मदालापमाकर्णितवतीत्यव्यपोढानि-
मित्तकार्यस्य सर्वदाऽनिष्टकल्पकत्वान्मश्रिषिद्धयापि त्वया वत्सेशसमीपमात्मप्र-
हाय द्योऽशुभे निमित्ते दूतं प्रेषयन्त्या त्वया नानुलोममाचरितम् । एवं हि रभ-
साप्रवर्तमानानां कार्येषूपस्थितमनिमित्तं सिद्धिविलम्बाद्यनिष्टमुत्पादयतीति प्राज्ञ-
वाक्यायमानिनोऽनुज्ञायदावदहनदग्धा मुग्धाः शत्रूपहासारपदतामायाति । तस्या-
र्थये सर्वविधातारं विधातारं तवादिप्रविषाहार्यम् । यतो हि नीतिनिपुणो मन्त्री
यौगन्धरायणोऽपि राजन्वसनशङ्की कार्यमेतद्विहन्तुं शक्नोति । यथा कथञ्चिद्
विहितेऽपि विवाहे धार्मिकः स मा विप्रमुत्पादयतु तथापि सपरिग्रहतु सर्वथैव
चित्त्या भवन्ति । तास्तु सृष्टैव बहुदोषानानयन्ति । एवं वन्द्यासि, देवा अपि
त्वामनिलयन्तीति तवाय प्रकर्ष एव कथञ्चित्कार्योन्मापी न भवेत् । एवं हि पति-
मन्दिरे स्थिताऽसीत्यतः परमह भर्त्रा निवारिता नात्राहमागमिष्यामि । त्वदतिश्रे-
हवशात् सुगुप्तमन्त्रागमनमप्यश्रेयस्करमकिञ्चित्करञ्जोत्पुनाऽहं निजगृहं गच्छामि ।

सोमप्रभा कलिङ्गसेनया सहैवं कृतालापा निजभवनं जगाम । यातायाद्य
तस्यां प्रियसख्यां परित्यक्तनिजदेशबान्धवा विलम्बितवत्सेशपाणिग्रहणमहोत्सवा
कलिङ्गसेना, यूयपरिग्रहसारहाह्वनामङ्गीमङ्गीकुर्वाणा कथञ्चित्कञ्चित् कालमनैषीत् ।

इतो वत्सेशोऽपि तदवाप्स्यौसुख्यविमना एकस्मिन् दिने मनो विनोदयितुं
निर्भूल, विलसन्नतुर्दिग्बहुविचित्रावस्तारंगैर्वाक्यं वासवदत्तान्तिपातप्रस्तादयास्ता-

१. तस्मिन्वणि च युष्माकस्माकौ । २. घञर्थे कविधानम् । ३. 'कृणोदक्-
पाण्डुरस्य्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' । ४. अयेतृखोर्घञ्, (अवस्तारो जवनिका) ।
५. 'अदणोऽदर्शनात्', 'अवक् स्फोटायनस्य' ।

दयत् । तत्र पूर्वत एव सुचतुरमन्त्रिवरशिखिता सा विशेषतस्तदानीं निर्विकारा विविधोपचारैर्निजप्रेमपर्यां परिचर्यां प्रादशंयत् । तदा तस्याः हृदय जिज्ञासुना नृपतिना 'कलिङ्गराजसुता, सुतारनयननिर्जितेन्दीवरा, वरार्थिनी मम, स्वयमिहो-
पयाता तत्त्वया ज्ञातं न वेत्युक्ता वासवदत्ता' मया सर्वं ज्ञातम्, हर्षस्याय महीयसो विषयः । सा ह्यस्माकं गृहमायाता साक्षाद्भक्ष्मीः । एतदुपधिनाऽधिनाथे तद्वि-
तर्यपि स्वद्वशगे निखिलापीयमिता त्वद्वशवर्तिनी भवेत् । बह्वज्ज स्वद्विभूत्या, स्वसुखेनैव च सुखिनीति नाविदितं ते । यस्या मे त्वमीदृशो भर्ता यो नृपान्तरै-
र्वाङ्मयमानाभिरपि राजकन्याभिरभिलष्यते सा कथं न भन्वेति शुभकार्येऽहम-
रिमङ्गुलवसीयसमीशतः समीहे ।

वासवदत्तयेत्यमुक्तो वत्सेशोऽयन्त सन्नुदस्तस्यां निशि तदावास एव शयानो निशि मध्येनिद्रां विनिद्रोऽञ्जितयत् यत् कलिङ्गसेनां आविषपद्मीमेवमनुम-
न्यमानाऽपीय महानुभावा या पद्मावतीविवाहेऽपि प्राणाद्याहासीत् कथमेतन्मोहं
तदनुपात् । मदीयं सुतं, अशुभं, अशुरश्चैतद्वलम्बना इति प्राप्यं राज्यं,
परिजनो जीवितं चैतत्सर्वमस्यामेव निबिभर्ति । अतः कथं मया कलिङ्गसेना
परिणेतभ्येयादियिचारैरेव कृततन्निशान्तनिशास्तस्ततो निर्गतोऽपराद्धे पद्माव-
याममासादितवान् । साऽपि च वासवदत्तागिर्देशानुसारं वासवदत्तावदेव तं
परिचरन्ती पृष्टा नयैवावददित्वन्येष्टस्तयोः साम्मनस्य शशंस वत्सेशो पौगन्ध-
रादणम् । स चापि राजानं विचारनिमग्नमीक्षमाणस्तमुवाच—देव नैवावदेव,
वर्ततेऽत्र तप्तहंसम् । पुरन्ध्रो हि स्थापयन्ति प्रत्युरसं निजपतीनां कृतेऽनश्वीलं
शीलम्, अनाहार्यमौदार्यम् । उपबृहयन्ति प्रेम, प्रकाशयन्ति च प्रियम्बदत्ताम्,
उद्योतयन्त्युदारताम् दर्शयन्त्यादरम् । आविर्भावयन्ति च सर्वभावम् । किमव-
श्यासक्तैरुपरतेषु वा तेषु, ता एवादैम्यगाम्नीयं हृदयभावा निःकवियोगकरपत्र-
धाराकर्तनदुर्स्तद्वदु सद्गुणमनसो न शोभनतरमात्मनीर्न जीवनमाकलयन्त्य

१. 'अचतुरक्तिरसुचतुर'-इत्यादिना साधु । २. 'समो मतिमनसो' इति
गणसूत्रसहकारेण वर्णद्वयैकित्वात्प्यञ् । ३. 'अन्ववतप्तादहस' । ४. 'प्रतेदरस
सप्तमीस्थात्' । ५. 'गम्भीराञ्ज्य' । ६. 'ईषद्दुःसुप्त' इति खल् । ७. स्वादय
ओदित इति 'ओदितश्चेत्यनेन दूह् धातोः परीभूतस्य क्तस्य नः । ८. 'आत्मन्-
विश्वजनमोगोत्तरपदात्स्व', 'आत्माध्यानो हे' ।

आत्मतनूनाभतनूभतनूनपातमेव शरणाश्रयणाय श्रेयस्करं, यशस्यं स्वर्ग्यञ्चाव-
गच्छन्ति । अतो राजन्, प्रकृष्टस्य प्रेम्णो भङ्गो, विशेषेण मनस्विन्या वासव-
दत्तायाः, सुदुःसह इति भवता परिणीतायामस्यां कलिङ्गसेनायां निःसंशयं
साऽसून् जह्यात् । देवी पद्मावत्यपि तथैव सम्मान्यते । तयोश्च तथाभूतां गतिं
गतयोस्तन्मात्रैकजीवितस्य नरवाहनदत्तस्य को भवेदाश्रय इति जानेऽहमेनाम-
हपस्य कृते बहुहानिं प्रियाकौन्तो भवान्न सोढुं शक्नुयात् । देव्योत्तिगाभीर्यं हि
तयोर्जीवितस्यागाढनिश्चयनिष्ठहृदयतामभिम्यनच्चीत्येकपद एव सम्भावितस्य
सर्वविनाशस्य स्वार्थस्य रक्षा भवत्तैरसहचैरवश्यं करणीया ।

मन्त्रिवरादेवमाकर्ण्य सम्यग्विवेकपदवीमारूढो वत्सेशः कलिङ्गसेना परिणय-
सञ्जातौदासीन्यो मतिमन्मन्त्रिमुख्यसम्मतिमतिशयेन स्तुवन् 'प्रिये, त्वप्रेमैक-
जीवितोऽहमन्यस्या न नामापि ग्रहीतुमुत्सहे किमुत पाणिग्रहणरूपापर्यावलय-
नम् । किन्तु कलिङ्गसेना हठान्मदीयगृहमुपपातेत्युर्वशीवाञ्छसौकृतमात्मस्वीकृति-
विनयं प्रत्याचक्षणाया पुंसार्जुनायार्जुनाय पण्डताशापं न मद्यं दद्यादिति चिन्तय-
ता मया तदानीमेव न सहसा निषिद्धा' एवमाश्वसयन् तां रात्रिं तत्रैवानयत् ।

अत्रान्तरे कलिङ्गसेनावृत्तान्तज्ञप्त्यै नियुक्तो ब्रह्मराक्षसो योगेश्वरस्तस्यामेव
निशि मन्त्रिवरमागत्याभ्यधात्—'कलिङ्गसेनासदने सदा सीदश्वं बहिरन्तर्वा
दिष्यानां मानुषाणां वा नागममपश्यम् । प्रच्छन्नोऽहमद्याकरमाज्ञमसि सायम-
मभ्यर्कं शब्दं श्रुत्वा विज्ञातुं तमप्रभुर्भवन् कलिङ्गसेनालाक्ष्यलुब्धस्याम्बरे भ्रमतो
दिव्यप्रभावस्य कस्यचिदप्येष शब्द इति निश्चित्य तुभ्यमहमिह वक्तुमागाम्
पदतः परमहं यथाशुद्धिं यथाशक्ति च कलिङ्गसेनागतिं जिज्ञासिष्ये । एता-
वदुक्त्वा योगेश्वरो ब्रह्मराक्षसो जगाम ।

१. यशसः निमित्तमित्यर्थः 'योद्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत्', एवम्
२. स्वर्गस्य निमित्तं स्वर्गमित्यपि बोध्यम् । ३. कान्ताशब्दस्य प्रियादित्वात्
तस्मिन् प्रियाशब्दस्य पुम्बद्धावः । ४. 'पयो विभाषे'ति वैकल्पिकसमासान्तोऽच् ।
५. 'अज्ञस्य उपसंख्यानम्' (आजवेन कृतमित्यर्थः) । ६. 'पुसानुजो जनुपान्ध
इति च' । ७. अथञ्च पण्डताशापोबृहन्नलारूपेण विराटनगरेऽतिवाहितोऽर्जुनेनेति
माहाभारती कथाऽत्रावसेया । ८. 'ओज सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयाया' इत्यलुक् ।

तदनन्तर मदनवेगारयो विद्याधराधिप पूर्वं कलिङ्गसेनामालोक्य पञ्चशर-
शरादितस्तदवाप्तये कृततपश्चर्यासशङ्करवरोऽप्यन्यासकामन्यदेशस्था च ताम-
लभमानो रजनीषु दिवि भ्रमन् स्वावासस्यापरिपर्यटन्त वस्त्रेश दृष्ट्वा दृष्ट्वा ताम्भन्तीं
स्वहर्म्यगा कलिङ्गसेनामालोक्य तत्र अन्तर लब्धुमेकस्था रात्रौ घृतवासेशस्वरूपो
मन्त्रिणः कालक्षेपमसहमानः स इव द्वारपालाभिवन्दित कलिङ्गसेनाऽवास
प्रविश्य विश्वास्य च ता तेनैव रूपेण गान्धर्वेण विधिना स्वभार्या चकार ।
तत्कालञ्च योगादलक्षित प्रविष्टो योगेश्वर सर्वमेतदाकलयतिपरितुष्टो हृष्टो-
योगन्धरायणमागत्य यथादृष्ट निवेदितवान् । तनातिप्रीतो योगन्धरायण
प्रातर्बालेशमागत्यानुपगतोऽब्रवीत्—‘देव, परमस्वच्छन्दैषा कलिङ्गसेना नार्हति-
भव पाणिस्पर्शम् । स्वेच्छयैषा प्रसेनजित द्रष्टुमायाता, जरापराहतलावण्य त धीक्ष्य
ततो विरक्ता रूपलुब्धेहोपगताऽऽवासे स्वेच्छयाऽन्यपुरुषासङ्ग करोति । एतदाकर्ण्य
कुलीनेय कन्या कथमेवमाचरेत्, मदीयान्त पुर प्रवेष्टु को वा शक्नो भवेदित्य
सन्दिहानो राजा ‘अद्यैव देव, त्वया प्रत्यक्ष सर्वं कारयिष्यामि । मानुषाणां न
तथागतिर्भवेत् किन्तु तामग्याहतगतयो गन्धर्वाद्योऽपि बान्धव्यतीत्युक्तो मन्त्रिणः,
रात्रौ सुषेपु सवपु जनेषु कलिङ्गसेनाभवनमगमत् ।

तत्रादृष्टप्रवेशो त्रिदशसुन्दरोत्तुन्दर्यमुद्रया निद्रयाऽप्यतिशय्य शय्यागृहे
कृतमग्नेशायास्तस्या समपे सुप्त स्वरवरूपस्य साहसिक मदनवेग जिघासति
वस्त्रेश, प्रबुद्ध स स्नाक् समुदपतत् । कलिङ्गसेनाऽपि च प्रबुद्धा शून्य शयनमा-
लोक्य कथं पूर्वं प्रबुध्य वस्त्रेशो निद्रिना मामेव हिरवो जिहीते इत्युक्तवत्या
इतस्यास्तद्वचनमाकर्ण्य योगन्धरायणो वस्त्रेशमाह ‘स्वद्रूपधारिणाऽनेन दूषित-
चरित्रीकृतेति समुपलब्धयोगबलोऽहं त्वयासाक्षादकार्यम् । किन्तु दिव्य-
प्रभावोऽयं हन्तुमशक्य । एवमुक्त्वा वस्त्रेशेन सह कलिङ्गसेनामागत्य योगन्ध-
रायणेन राजकन्ये, त्वम् वस्त्रेशरूपधारिणा कनापि मायाविना सम्मोह्य परिणी-
ताऽसि नानुनो मरवामिनेत्युक्ताऽति सम्भ्रान्ता बागविद्वद्भ्रान्ता इव दुरन्ता गतिं
पैथीमाकलयमानाऽश्रुपरिप्लुतनेत्रा वस्त्रेशमुवाच—गान्धर्वेण विधिनाऽत्र त्वया-
परिणीताऽहं कैथकारमिह शकुन्तला दुष्यन्तेनेव विस्मये । हृदिस्पृश वाचमेता-

१. शब्दधातोरनुकरणेऽनह् (प्रकृतिवदनुकरणम्) । २. ‘जहातेश्च कित्’ ।

३. ‘हकोऽन्यतरस्याम्’ । ४. ‘अदधोऽसेर्दाहु’० ‘न मुने’ इत्यादि । ५. ‘अन्यथैव
कथमित्यमिति’ कृत्रो णमुल् ।

भाकण्यैतद्दोषोन्मेषणसङ्कुचितहृदयपुण्डरीकं क्षणमचाङ्मुखस्थितो व सेषः, स य
न एव मया परिणीताऽसि, अथैव अहमिहायात' इत्युक्त्वा मन्त्रिणा सह
राजमन्दिरमगात् ।

एष कृतकृत्य इव ततो निर्गत्य गते सर्वसंशे यौगन्धरायमे, राजनिपीडिता
पश्चिमीव सम्भोगविदलपत्रमुखाञ्जलिपरिचितकचरीभ्रमरीका कलिङ्गसेना,
विनष्टकन्यकाभावा, अभावाद् यरक्षोपायस्यान्तरिक्षनिक्षिप्तचक्षुः 'व'संशरूपिणा
येनाह परिणीता स प्रकाशसाम् । स एष हि मे पति' इति दिवित्पृष्टं वाच
भ्याजहार । एवमुक्तन्त्याञ्जलिस्तस्या विष्वरूपो हारकेयूररामितो, विद्याधरापिपो,
गगनादवतीर्ण 'को भवानिति तया पृष्ट, अह तन्मि, मदनवेगाकरो विद्याधरा
धिपस्या पुरा पितृगृहस्थाभवलोक्य स्वप्राप्तये कृततपा कण्ठेकौलाहरमराण्याहार्यं
थैषं त्वां मार्ग्यमाणो वस्तेश्वरानुरक्तं स्वामिहासाद्यावृत्ततद्विद्याहामेव सुखाया
पर्यणयम् । पुनः सद्भागलताललितस्वरपञ्चवत्तन्मिषिकर्णमारोपयन्ती कलिङ्गसेना
त्पन्नकनिपयालापमीति तत्रैव पुरारागमात्र प्रतिज्ञाय चामुत्पतता मदनवेगेनाश्वा
सिता हृदयेयैः वसन्तर्तुमति, कलिङ्गसेनाऽऽलानवद्धा स्तम्भैर्मेव तस्मिन्नेवावासे
वस्तु स्वान्त स्थिरीचकार ।

एकदा तु कलिङ्गसेनासौन्दर्यस्मृतिसमुद्भूतमन्मथावेगास्वस्थो वस्तेश्वरो
निशायासुत्थाय खड्गपाणिमन्दिरमस्या प्राविशत् । अनुनाथितर्वांश्च तत्र कृत्वा
तिथ्य ता भार्याथम् । किंतु परपत्न्यहमिति तया प्रत्याख्यातो भूयो भगित
'परकलत्ररतिरपन्नपतामभिष्यनति' सद्गोत्रजातानाम् । स्वर्धर्मिहायाताऽप्यह
स्वद्रूपधारिणा मदनवगास्यविद्याधरेण व्यूढेति स एव मे भर्ता । नाह वैश्याया
पुत्री पुँक्ष्णी वेति विपयेऽस्मिन् नाह मनसाऽऽज्ञायिनी, दृष्टाभकुनया च स्वसरपा
निपिद्वाऽप्यह स्वपार्श्वे प्रैष्यप्रेषणरूपमवयमधिरमचरमपराध यत्, तेन माम
न्यया मा मन्यथा । यलाकारेण चाभिकाम्यमानाऽहमिहैवापरिप्लुतचरित्रैवास्तुन्
परिहासुमभिकाशयेयेत्यपथि मत्याणहरणे वा धृया मर्ति मा कृथा । अवि तु,
जनमनुकूलप्रमज्जन इवानुकूलकूलोपकण्ठ, परिभ्रष्टा नावसिव नयेथा । इहात्रि
ताया मे वसनेऽपि ते विप्रतिपत्तिश्चेद्दहमन्यतो गच्छेयम् । एतदाकर्ण्य चमज्जो

१ 'हृदुम्याव' । २ 'हृदन्तात्सप्तम्या सहायाम्' । ३ 'व'धे च विभाषा ।
४ तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ५ नस्वस्मिन् तिष्ठतीत्यस्वस्य 'स्थे च भाषायाम्',
'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' । ६ 'वृथा आक्षेपे' । ७ 'आज्ञायिनि च' ।

वापेश समुत्पन्नविवेकातिरेको मर्त्रा सह निर्भयं तत्रनिवन्तु तामनुमय स्वप्राप्ता
दमाजगाम । तत्सर्वमाकाशेऽलङ्घितो मदनवेग समलक्ष्य परा मुदञ्जासाध
सधस्वतोऽवतीर्णं साधुवादेन स्वप्रियां सकृत् च तस्या निशाया तत्रैव न्युप्यो
पति दिवमुपपात ।

एवमागच्छता गच्छता च गविभिरेण विद्याधरेण रममाणा कलिङ्गसेना मय
भावेऽपि दिविर्नान् भोगान् भुञ्जाना, सुखान्विता, तमावाप्तमप्यवसत् । वत्सरा-
जोऽपि च मुक्तचिन्तो मन्त्रिद्वयं स्मरन् राज्यं पुत्रं च हर्ष्य मन्वानो नित
रामाननन्द ।

अथ गच्छन्तु निवसेत्वाप्यसत्त्वा कलिङ्गसेनामुपेयैकदा मदनवेग उवाच
कलिङ्गसेने, प्राग्जन्माप्सरास्त्व स्वाविनयेन शकशापतं साम्प्रत मानुषयोनिम
वत्ता । दिव्यानामस्माकञ्चैव समयो यन्मानुषगर्भं पातमिदमपरमिदंैव त्यक्त्वा
निद्रता याम इत्यपरमेतत्त्वमभिरक्षेरद्वयं निजस्थानं गतोऽपि तव स्मरणेन
एव सन्निधास्ये, इत्थमधुविलोचना तामावास्यापरिमित रत्नसञ्चयं च तस्यै
दत्त्वा समयकृष्टो विद्याधराधिपो निजवसतिमुदपतत् । कलिङ्गसेना च वत्सेश
भुजङ्गायायामवलम्बितपात्याशासूत्राभ्युप्राज्जस्योगाय व्रतमिवाचरन्ती तत्रैव
दिनानि व्यत्यगमयत् ।

अत्रान्तरे साङ्गपयवाप्यै तप कृतवतीममर्त्यलोकं निजाराधनतो जनिष्य-
माणामयोनिजामनङ्गमार्या रतिमम्बिकापतिर्दग्धपूर्वण, वत्सराजगृहे कालेनेनै
तत्पतिना सयोक्तुमादिदेश । अतो दग्धकामोऽपि निजोक्तिं
मदनमञ्जुकोत्पत्तिं पूरयितुकामं मतोवामं पृतत्कार्यसिद्धये प्रजापति
मुवाच यत्कलिङ्गसेना दिव्यसम्भवं तनयं सोप्यते त
मापयाऽऽहृत्य तत्स्थलेत्यक्तदिव्यतनुमिमा रतिं मानुषीं कन्या निर्माय क्षिपेतीश्व
राज्ञा शिरसि निधाय निर्गते विद्याधरि यथावसय कलिङ्गसेनाप्रसूतं सुतं स्वमा
ययाऽपहृयालक्षितं सन् कन्यारूपिणीं रतिं तत्र न्यधादिति सर्वे एव वना जाता
मेव जाता तामलक्षन्त । कलिङ्गसेनाऽपि जाता तामसदृशीं मुतामवलोक्य सम
वाप्तपुत्रजननाधिकसन्तोषा, तोषानुरूपमुत्सवं वितन्वती मदनमञ्जुकेति नाम्ना
तामाजुहाव । नृपोऽपि चाथ वत्सेश्वरं सदेवीकं समन्त्रिको जाता तादृशीमनु

१ गवि वाचि स्थिर इति तयोक्तेन 'गवियुधिभ्या स्थिर' २ 'प्रावृट्शरत्का
लदिवा चे' । ३. काले जानेन, 'प्रावृट्शरत्कालदिवा चे' इति सप्तम्या बहुक् ।

पमा कन्यां समाकर्ण्यकस्माद्विधिप्रेरितो यौगन्धरायणे शृण्वति वासवदत्तामुवाच,
'जाने, कलिङ्गसेनैषा शापवसेन मर्त्यत्वमवाप्ता दिव्या स्त्रीति निजालौकिकरूपेण दर्श-
कानन्ददायिनी ऐतदायनी अपि काचिद्विष्येवेत्यसौ मम तनयस्य नरवाहनदत्तस्य
रूपेण तुल्या शीलसौन्दर्यस्नेहसुधाकुल्यो हव कुल्यो महादेवीपदार्हा' । एतदा-
कर्ण्य देवी वासवदत्तोवाच, 'महाराज, कस्मादकस्माद्य चेतस्थास्पदमकरोदियं भा-
वता भवतः? क्षोभयकुलविशुद्धः सौभागिनेयः एष से पुत्रः प्रासौ बान्ध्वकिनेयी का-
लिङ्गसेनेयी?' श्रुतं तद्वचनो वत्सेनो विस्मयन् वासवदत्तामुवाच माहमात्मनैतद्
ब्रवीमि अपि तु वंनपि देवेन हृदिस्थितेन प्रेरितस्य मम मुखादिमा वाचो निःस-
रग्निः । इय कन्या नरवाहनदत्तस्य भूतपूर्वभार्या । किञ्च, असावेकपत्नी कलिङ्ग-
सेना कुलीनाऽपि कुलीना, पूर्वकर्मवशान्मानुषीत्वं गतेत्वशरीरिणी वाचमिवाहं
शृणोमि । इत्थमुक्त्वा विरक्तवचसि भूपतौ, मन्त्री यौगन्धरायणः प्राह, 'देव, भूपते
निजधवे भयेन भूतिभूयं प्रापिते, सत्या तपश्चर्यया प्रसादितः शर्वो मर्त्यभावमागतापा-
स्तस्या मर्त्यलोकावतीर्णं सशरीरेण तज्जग्रां सह सङ्गमाय वरमदात् । तव सुतश्च
दिव्यया वाचा कामावतार उक्तपूर्वः । हराज्ञया च सत्या मर्त्यभावेऽवतरणीयमेवेति
कलिङ्गसेनागर्भप्राहिकाऽद्यागत्थ मामेवमभाषत यस्कलिङ्गसेनागर्भशटपायां योऽर्भ-
को मया दृष्टस्तदन्वोऽथ मां प्रतिभातीत्येतदाश्चर्यजनकम्यतिकरेण जाने देवैः स्वमा-
यया कलिङ्गसेनागर्भचौर्येण निर्मितैषाऽयोनिजा रतिरिति कामावतारस्य स्वपुत्रस्य
इदित्ता भाविनी भार्या कलिङ्गसेनातनया । मन्त्रिणैवमुक्तो वरनेशो वासवदत्तया
सह तथास्तिवति कृत्वा तद्दिनमनैषीत् ।

अथ गच्छासु दिनेषु क्रमेण रूपसम्पदा वयसा च वर्धमानां कलिङ्गसेनातनयां
मदनमञ्जुकामाकर्ण्यकदा वासवदत्ता कौतुकादात्मनोऽन्तिकमानाययामासेति निज-

१. एतस्या अपत्यमिति विग्रहे 'त्यदादीनां फिन् वा वाच्यः' अथवा त्यदा-
दीनां वृद्धत्वेन 'उदीचां रूढादगोत्रात्' इति फिन् अपत्यप्रत्ययान्नजातिलङ्घणो ङीप् ।
२. लघु सरः । ३. कुले जाता, 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ङञौ' इति यङ्, टाप् ।
४. 'अर्हः' इति कर्मण्युपपदेऽचि टाप् । ५. सुभगाया अपत्यम् 'कल्याण्यादीना-
मिन्ह' इति दगिनटौ । ६. कल्याण्यादित्वाद्दगिनटौ ततः ङीप् । ७. 'स्त्रीभ्यो
टक्' ततो ङीप् । ८. एकः पतिर्यस्या, 'नित्यं सपरन्यादिषु' इति नकारोऽन्तादे-
शस्तस्त्रियोगक्षिप्तो ङीप् च । ९. भूमाववतीर्णाऽपि ।

रूपोपहसितान्यवरयोषित तामवलोक्य नूनमिय मुवमवतीर्णा रतिरेवेति तद्विषये स्वविचिक्रिसामुत्सारितवती तथा जगद्यनोरसय स्वकीय मुत तत्रानायितवती इति बालावपि तौ सतीवरवरज्ज्वाक्पुपोपयिष्येवान्योन्यावलोकनेन सञ्जाता-
तिहर्षौ दृष्टिपाशैर्बद्धावपि तत प्रभृति पृथक् स्थातु न शक्नुत । एतदवबुध्य कलिङ्गसेना सानन्द नरबाहनदत्ते जामातु प्राप्तिं वदुष्व । एतिमादधौ ।

एवमतिक्रामासु दिवसेषु वत्सेशो मारमित्र निजकुमार कवचहरैरुत्पमालोक्य सम्मन्य मन्त्रिभि स्वपुत्रायै स्वस्वेष पृथक् प्रासाद कारयित्वा श्लाघ्यगुणाग्रहा
ग्रहिलस्य तस्य यौवराज्याभिषेकोपकरणहरणाय
नरबाहनदत्तयौवराज्या परिजनान् समान् समाहूय समादिदेश । अभ्यविषञ्च
मिषेकं त यौवराज्ये सम्भृतेषु सर्वसम्भारेषु देवकुङ्कुभि
निर्द्वाजानन्दतूर्यमिर्घोषप्रतिशब्द माह्व्यमाह्वयिष्य-
पुष्पवर्णपूषकम्, अपरिमितमानन्दमभिव्यक्तीकुर्य'सु च नगरेष्वसिषु, न्ययूयु
जञ्च तद्बालसखान् स्वमन्त्रिपुत्रानाहूय तत्सचिव य, तथाहि यौगन्धरायणि मरुभू
तिक मन्त्रिन्त्वे, शौमन्वतम् हरिशिख सैनापत्ये, वासन्तिकं सपन्तिक श्रीडा
सखत्वे, ऐत्यकिं गोमुख प्रतीहारत्वे, पिङ्गलिकासुतौ वैश्वानरशक्तिसौमौ च
पौरोहिष्ये इत्यादि । एष भूभृताऽऽज्ञेपु तत्तत्स्थानीयपुत्रसहायकाधिकारिपूढ
भूःपुष्पवृष्टिपुरस्सरी दिव्या वाक् 'सस्वप्नेतेष्वस्य सर्वाधिकार्यसाधकेषु, गोमु
खोऽस्यात्मनो द्वितीय शरीराभिश्चो भविष्यतीति' । दिव्यया वाचैवमुक्तोऽतिदृष्टो
वत्सेश सर्वान् वज्रामरणैस्सम्माग्यानुजीविभ्यो दारिद्र्यदारि द्रविण विततार ।
एव तौर्यत्रिकादिपूर्वक विहिताभिषेके नरबाहनदत्ते, 'पूष्यन्ता द्विजन्मानो
देवताश्च, विमुच्यन्ता चन्दिन कारागारेभ्य, मुच्यन्ता पश्चिणोऽपि पश्चरेभ्य,'
इत्यादि श्रूयमानेषु परितः परिजनालापेषु लास्योन्मादिनि, मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे
सचरितपुरपथेषु पौरनारीजने, स दिवस सम्प्राप्तस्वर्गमुखस्येवास्वादितामृत
रसस्येवानुभूतपरमानन्दस्येव राज्ञोऽतिचक्राम ।

- १ बालश्च बाला चेयेकशेष, एव स च सा च तावित्यत्रापि । २ 'विभा-
षावर्षरशरवरात्' इति सप्तम्या वैभाषिको लुक् । ३ 'वयसि च' इत्यच् ।
४ 'न क्त्वा सेट्' । ५ 'शयवासवासिष्वक्तात्' इति सप्तम्या अलुक् ।
६ 'पूषण इति वक्तव्यम्' इति सहकारेण 'आत्मनश्' इति तृतीयाया अलुक् ।

प्राप्तायाश्च निशायां सुतोद्वाहविमर्शिन्या कलिङ्गसेनया स्मृतमात्रैव निज-
पत्यभ्यनुज्ञाताऽऽमाता सोमप्रभा चिरोत्कृष्टिनां सखीं कण्ठेनालिङ्ग्य कुशलमद्र-
प्रश्नपूर्वकं जगाद—‘त्वं तावन्महर्दिना विद्याधरेण परिणीता । तव सुता च
स्मरहरवशानुग्रहादवतीर्णा साक्षाद्रिति, कामांशावतारस्यौदयनेनैवाहनदत्तस्य
भूतपूर्वभार्या या चाकर्ष्य विद्याधराधिराज्यं करिष्यतस्तस्यावरोधेषु मूर्धन्या
भविष्यति । त्वञ्च शक्रशापप्लुताप्सराः सम्पादितादशिष्टकार्याऽधिगतशापमुक्ति-
रात्मपूर्वगतिं गमिष्यसीतिज्ञानवशा मदीयेन भर्त्रा समाख्यातम् । अहञ्चेह तत्त-
नयाकृते त्रैलोक्याद्भुतमुद्यानं निर्मिमे ।’ एवमभिधाय निजकथनानुकूलं निज-
मायानिर्मितविद्याद्भुतोद्याना सोष्कां कलिङ्गसेनामामन्य निजमवनमगमत् ।

सोमप्रभायां जातायामय प्रभातायाश्च रजन्यां, विविधोत्कुल्लाप्सैर्भ्यः भव्यतरुण-
तरतरामणीयकमन्दीकृतनन्दनवनवैभवमुद्यानमवलोक्य संज्ञातातिविश्रमया-
ल्लोकाद्भस्मेश्वरः समाकर्ष्य सपरिवारः सप्तचिदश्च तत्राजगाम । पप्रच्छ चातिथ्य-
भ्यां कलिङ्गसेनामुद्यानविषयकं कृतम् । येन सा विश्वकर्मावतारमयासुर-
सुताया निजसख्याः संस्तवं निर्दिश्य तया रात्राविहागस्योद्यानमेतत्कृनमिति
मुखाणां विदिताखिलसोमप्रभासंवादं तमकरोत् । तत्सर्वसाकर्ष्यानुभूतातुलमुत्,
समुत्सारितसर्वविचिकित्सः, सभार्यापुत्रपरिजनादिर्वासेष्टाः, स्वीकृतकलिङ्गसेना-
दत्तातिथ्यः सौयाहेकाले निजमम्बुदरमगच्छत् ।

एवं गच्छत्सु दिवसेषु नरवाहनदत्तोऽवाप्ताखिलातोद्यविद्याकलादिर्दिवौकसा-
नपि व्यस्मापद्यत् । इतो मदनमञ्जुकापि प्रतिकलमविकलेन्दुकलाभिरिवाविकला-
भिरुपचितावयोद्यानवर्तिनि नृत्यसंगीतवेश्मनि परं पारं नृत्यादिकलानामवाप ।
मध्ये-मध्ये च नरवाहनदत्तः स्वयं तदुद्यानसंगीतवेश्मनि समागत्य नृत्यनपाश्च
प्रियायां सर्वातोद्यानि वादयन् देशान् विविधचारणगन्धर्वान् अन्यविद्याविशार-
दोश्च गजाश्वरथशस्त्राद्यधिपुस्तकादिकोविदान् द्वेपयन् गायमया नृत्यनपा च
मदनमञ्जुकयाऽनुरज्यमानः स्वकान्था कौशलेन च तामनुरजयन् दिवसाननैषीत् ।

एकदा विलम्बकृतोत्कण्ठां प्रियां मदनमञ्जुकामवलोकयितुं गोमुखादिभिः
सहोद्यानं गतो नरवाहनदत्तः कलिङ्गसेनयाऽभिहितः, चिरमनागतेऽग्रमवत्पत्यु-

१. अप्सु भवः दियादिवात् यत् ; ‘अपोयोनियन्मत्तुषु’ ओगुणे वान्तादेशः ।

२. ‘पञ्चालतनेषु कालनाम्नः’ इति सप्तम्या अलुक् । ३. दिग्भ्य आगतान् ‘तत
आगतः’ इत्यण् ।

रसुका मदनुगता मदनमञ्जुका स्वल्पदवीमवलोकयितु यावदभ्याप्रभारुढा तावदेवैक
किरीटी, खडगी, दिव्याकृति पुमान् नभसोऽवतीर्य मामवधीत्—‘अहं मानस
वेगाख्य विद्याधरेश्वर, त्वञ्च सुरभिदत्तारया भुवि शायस्युताऽप्सरा, तवेय
कन्या चापि दिव्येभ्येतत्सर्वं मे विदिनमिति सुतामेता मत्सम्बन्धानुरूपा मया
देहीति ।’ एतदाकर्ण्य विहस्याहमेवमत्रयत् यत् सर्वेषां युष्माकं भाविष्यद्वर्ती
वासवदत्तेयोऽस्या भर्ता देवैर्निर्दिष्ट इति दुर्नना सोऽन्तरिक्षमुद्गपत् । एतस्मि
शम्य, तच्छृणु गोमुत्तेऽन्नादीत् ‘अस्माकं स्वामिनीइ जाते राजपुत्रेऽन्तरिक्षावधा
विद्याधरपतिमिममवगत्वाधराशया विद्याधरा पापमाचरितुमुद्युक्ता अभवन् ।
किन्त्यय शाश्वतवैराग्ये रक्षित इतीय नारदोक्तिस्तातेनोक्ता मया श्रुतेवि विद्याधरा
सम्प्राप्यस्माकं विरोधिनः ।’ एतदाकर्ण्य कलिङ्गदत्ताऽमवीत्—‘तर्हि मायया मद-
नमञ्जुकावञ्चनादर्शांगेव राजपुत्रेण सह विवाहापोषाग किं न क्रियते ? तच्छ्रुत्वा
गोमुत्तादय ‘एतदर्थं तर्हि वत्सेन प्रार्थयताम्’ इत्युक्त्वन्त इत्यन्ययु’ कलिङ्ग-
सना स्वयं स्वभवनस्य वत्सेन गत्वा तादृशनिना नरवाहनदत्तेन सह लोक
लोचनलोभनीयाया स्वमुताया उद्गाहरूप निषाभीष्टं व्यपिशपत् । स चापि
ता विहृज्य सर्वाभिजमभ्रिज समाहूय देव्या वासवदत्ताया समक्ष कलिङ्ग-
सनाभीष्टमनुषज्य प्रसेनजित् परित्यज्यहागताया मदमवेगेन च ध्यूढायास्तस्या
स्वविषयक बन्धकीतिलोकप्रगादश्च कथयँस्तदभिमतमनुयुधानोऽपि लोकानुरञ्जनार्थं
देवीनां प्रियैर्वाचोर्मुक्त्या प्रसारितेन लोकप्रवादेन जानकीं परित्यक्त्वा राममुदाह
तवान् । स्वाभिमतश्चैवमाविष्कृतवान् यद्गान्धर्वेण विधिनोद्ग्रहणं नरवाहनदत्त
क्षेत्रपवस्वधिकामप्यस्त्रधिका कालिङ्गसेनेयी, कथं तद्भवेदिति । एतदाकर्ण्य यौग
न्धरायण उक्तवान् यद् ‘देव नैषा सौधारणी कन्या अपि तु दिव्यैरे’ति ज्ञानिना
महाराजसेनार्तकृन्मेऽभ्यधाया। एव पारस्परिकालाप कुर्वँस्वेव तेषु दिव सनुज
वर्ती मातेश्वरी वागी ‘यम्बकनृतीयाम्बुद्वदधपञ्चशरस्यदत्तारनरवाहन-
दत्तस्य भार्याय मयैव निर्मितेया रत्यवतारा मदनमञ्जुकृति सर्वान्त पुरमुत्पदाऽ
नया युक्तो नरवाहनदत्त आकृष्य विद्याधराधिराज्यं करिष्यता’त्युक्त्वा विरराम ।

- १ पूर्वादिभ्योऽश्मभ्योऽह्न्यलुस । २ ‘एतदादीनां किञ् वा वाच्य’ इति
अत्रत्ये किञ् । तस्यापत्येनत्यय । ३ ‘देवानां प्रिय इति च सूत्र । ४ ‘वादि
कपश्यद्गो मुक्तिदण्डहरेषु’ । ५ ‘आमीप्रसाधारणादन्’ ततोऽन्तत्वात् दीप् ।
६ ‘एकस्य सकृच्च’ ततो नञ् ।

तदाकर्ण्य कर्णयुगलमुधावर्षि सपरिजना वरसेव सुतोद्वाहकृतस्थिरमति
आकारितावगतचरत्तत्त्वसच्चिदमुरयमौहूर्तिकोऽयमयसमयमुहूर्तं स्थिरीकर्तुं समा
दिदेश । गणकाश्च शास्त्रदृष्ट्या सर्वमवलोकयाचिरभा
मदनमञ्जुकाविवाह विनमेव शुभविवाहलक्षण निर्दिशन्तोऽपि किञ्चित्कालीन
भाविभार्याविवोधे तत्पुत्रस्थोऽनु । ततः प्राप्ते विवाह-
दिवसे दिव्याङ्गनाविहितदिन्यमङ्गलकौतुकया मदनमञ्जुकया सह निजवैभवे
चितपुत्रविवाहविधिं निवेष्ट्य हराङ्गयाऽमन्दानन्दमाविन्दन् वरसेव सकलससार
सुखरसास्वादसुखितस्वान्तः सुचिराकाङ्क्षितजीवलोकसुखमनुभवधरवाहनदत्तेन
पुत्रेण स्नुषया मदनमञ्जुकया च सह सपरिजन सुखेन दिवसाननैपीत् । अभ्यु-
दयाकाङ्क्षी पुत्रराजो नरवाहनदत्तोऽपि च पितुरन्तेवासी सुखसुखेन कौशाग्यामधि-
वसन् नवविवाहानन्दमन्वभवत् । मदनमञ्जुका चापि मातृनिर्विशेषस्नेहाया
वासवदत्ताया, मातृर्ष्वसुनिर्विशेषपद्मावत्याश्च हस्तच्छायायामाश्रित्य विस्मृतनिजमा-
तृस्नेहाऽनेहस ससुख निभाव ।

अथैकदा, निभृतपरिभ्रमणपरिभृतप्रातचञ्चूमयविषञ्जीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्जिते,
प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुलकञ्जुकितान्नमज्जरीनेऽसमशरसमरसमये, समन्त्रिको नर
वाहनदत्तो विहर्तुमुद्यान गतो लोललोचनपट्पदाम्
नरवाहनदत्तस्या शोणोष्ठपञ्चवाम, पीनस्तनस्तवकशोभिताम्, परागपुञ्ज
न्यपन्नीप्राप्ति गौराङ्गीम्, द्वायया तापहारिणीम्, मनोहारिणीम्,
माधवीलतामिव माधवीम्, आभितैकाशोकतरुमूलाम्,
अनुकूलाकृतिम्, मनोभवभावसधुष्णविषयणाम् साचाद्विलक्षणीचकार ।
तद्गुणपद्वतेषु, तत्र गवोपविष्टेषु सर्वेषु, गोमुखस्तामपूज्यत्—‘शुभे, का
त्वम् ? कतमश्च देशो नीतः शुन्यतामिह निजागमनेन ? किं निमित्तकश्चाचिर
प्ररुणितपञ्चवतञ्जगचरणयुगलायास ? एतदाकर्ण्य प्रणतिपर्यस्तमस्तकन्यस्त
पुष्पा सा नरवाहनदत्तवदनेन्दुनिहितेक्षणा क्षण निश्चय विस्तरेणाममृत्तान्त

१ शुभावहो लक्षण (अथ शुभावहो विधि) प्रचुरशुभावहसमय इति
भाव । २ ऋतो विधायोनिसम्बन्धेभ्यः । ३ ‘विमाणा स्वसृपत्यो’ ।
४ ‘श्रोत्वोष्ठयो समासे वा’ इति पररूपम् । ५ ‘अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्’ ।

वर्णयितुमभनगेवमात्ममौनमुद्राम्—‘आस्ते त्रैलोक्यविख्यातहिमवन्नगेन्द्रस्य जरा-
मृत्युभयच्छित्तिसिद्धयोपधिनिधानेऽन्यतमे बहुयोजनविस्तीर्णे काञ्चनशृङ्गाख्ये
सानावुमापतौ दृढमत्तिर्हेमप्रमोनाम विद्याघरोच्चरः । तस्यास्ति बहुपत्नीषु प्रियतमा
विहृतमाऽलंकारप्रभाख्या परनी । तथा सह प्रातरस्थाय यथाविधिविहितशिवा-
शिवसपर्यस्य, मानुषलोकमागत्यानुदिभं दत्तदीनसर्वाङ्गीनरनमिश्रस्वर्णलक्षस्य,
तदनु राजहृत्यावेक्षणपूर्वकं विहितमुनिवञ्जितप्रताम्यवहारादिकस्य, तस्याति-
क्रान्तेषु कालेषु आश्वपुत्रताहेतूपशच्चिन्तातन्तुसन्दानितान्त करणेऽनपत्यता-
विषमविषादवेदनाद्यतिकारचेतस्यास्पृश्यमकरोत् । किमनेनामपत्येनाधिपत्येन
एवं लिख्यतेतसं राजानमवलोक्य तद्गौर्मनस्यकारणमनुयुक्तवदलकारप्रभेत्यं तेन
निगदिता यत् समधिगताखिलविभवस्यापि मङ्गीयं स्वान्त नितान्तमनपत्यता-
त्वापेन तातप्यते । न ज्ञायते ममायास्यति न वा कदाचित् श्लाघ्यः स कालः,
धन्यः स वासरः, सुलक्षणा सा वेला यदा भवनाङ्गचङ्क्रमणचितितल्लोणु-
रूपितं, कनकमेखलापरिवेष्टितकटिनलं, हृद्य बालमङ्गे समारोप्य कृतकृप्यमारामं
मन्ये । एतदाकर्ण्य तत्पत्नी तमेवं सान्त्वयन्नुवाच—‘देव विश्वजनीनविभवा
भवानुकम्पया यथाकालं पुण्यात्मभिः सर्वैरवाप्यन् इति स एव दग्धकामोऽपि
ते पूरितकामः, कपर्दी अपि च तेऽनपत्यतादारिद्र्यमर्दी, भविष्यत्यतो माऽऽनय
मनसि निरतिशयमौदामीन्यम् । आधेहि धर्मं धैर्यं च धियमधिकाम् । समा-
कजितदेवीमुखैतदुदारवचा लघूभूतकिञ्चिद्धृष्टो^१ हेमप्रभस्तद्वचसि श्रद्धाय,
सुखाय, पुरोधाय च पुरोहितं काञ्चननवकोटीर्विप्रेभ्यो वित्तैर्यं देहं वा पातये-
यम्, आशुतोषं वाऽऽशु तोषयेयम्, इति कृन्निश्चयः, ‘इहासने शुष्यतु मे शरीरं
त्वगधिनांसं विलयं प्रयातु’ एवमहार्यधैर्यो हराग्रे परित्यक्तौपवर्गप्राशिन, पुत्रार्थ-
मुग्रं तपस्तेपे । त्रिशोषोपिताय तस्मै ससोमः, सोमैः शर्वाणीजानिः साक्षादाधि-

१. ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ । २. अतिशयेन विदुषोति तमपि, ‘उगितश्चेति’
वैकल्पिकह्रस्वाभावश्चे ‘तसिलादिविति पुम्बद्धावः । ३. ‘हृदयस्य प्रिय’ इति यत्
‘हृदयस्य हृत्तलेऽयदण्डलासेषु’ इति हृदयस्य हृदादेशः । ४. आत्मन् विश्वजन०—
इति सः । ५. ‘वा शोकप्यन् रोगेषु’ । ६. परित्यक्तम् औपवर्गम् उपवासभोज्य-
द्रव्यम् उपवासे यत्किञ्चित्प्राशिन्नम् ग्राह्य वस्तु वा चेनेत्यर्थः, ‘उपवद्वादिभ्यः
उपसंख्यानम्’ । ७. उमया सहितः ।

भूय भाविनो वशधरस्य वीरसुतस्य, गौरीप्रसादाद् भाविष्या सुन्दरसुताया
भविष्यन्महामहिमनरवाहनदत्तमाविमहिष्याश्चावाप्तये वर दत्त्वाऽन्तरधात् ।
अन्तर्हिते च भगवति भवे, प्रहृष्टो हेमप्रभ प्रभाते प्रबुद्धोऽलकारप्रभां स्वप्नसूच
नेनानन्दोत्थाय स्नातो समर्चितपूर्जटिदंतदान सम्पादितसामयिकपारणाविधि
रत्युत्सव चकार ।

याते चाबहुतिथे काले, एतगर्भाऽलकारप्रभाघौरकमियासूत सुतम् । अल
ञ्जकार च राजा त नैसर्गिकानुभावमासित दिव्ययागुपदिष्टेन वस्त्रप्रभनाम्ना । अथ
कतिपयैरेव दिवसै कलामिरापूर्वमाणेन्द्राविव विवर्द्धमाने वस्त्रप्रभे पुनः सगर्भा
सम्पद्यमानाऽलङ्कारप्रभा यथाकाल गौरीप्रसादादनिर्वचनीयरामणीयकाम् कन्या
प्राप्तोष्ट । अभावि च कन्याप्रसवसमकालमेव हरादेशसम्वादिनी दिव्यो वाक्—
'यद्विध नरवाहदत्तस्य भाविनी भाष्ये'ति पुत्रोत्पत्तिनिर्विशेषकृतोत्सवेन राज्ञा
कृततरणप्रभाभिधेया सा कन्या बलपञ्चोदयेन्दुप्रभेवानुदिन पितृसन्नि ववृधे ।

हेमप्रभश्चाथ वर्महर, कृतदारपरिग्रह, सुत यौवराज्येऽभिषिष्य तद्वि-परत
समस्तराज्यभारो निर्बृत्तोऽपि सुतोद्वाहनिताम्रचिन्तात-नुसन्धानितान्त करणो
न नक्तदिवमपि चेत्त प्रसादमाससाद् । उवाच चैकदाऽन्तिकासीनां प्रदेशो
कन्यामवलोक्य निजपत्नीम् 'देवि परय कुलालङ्कारभूता तनया दिनयादिसम्प
न्नाऽपि महतामपि महादुःखावहेतिवरप्राप्तया विनैवा रक्षप्रभा मामपि दुःखीकरोति
दिवानिज्ञम् । इत्थ निजदुःखोदन्वन्त तन्वन्त विपण्ण विपण्णहृदय राजानमल
ङ्कारप्रभाऽम्ब्वीम् 'देव, अलम्-यदीर्यं चिन्तया, देवैर्नरवाहनदत्तस्यैषा भार्योक्तेति-
योर्यतमाय भाविनेऽस्मच्चकवर्तिने किमिय न दीयते ? एवमुक्त्वा राजा तामुवाच
यद्यपि स कामाशावतारस्तथापि न सोऽद्यावधि दिव्यतामया इति तस्य विद्या
वाप्तिम् प्रतीक्षमाणेन मया नाद्यावधि तथा कृतम् ।

१. समयस्तदस्य प्राप्तम् । २ 'बहुगणवतुवति सख्या', 'तस्य पूरणे षट्'
तत् 'बहुगणगणसंघेषु तिथुक्' बहुना पूरक बहुतिथ काल तथा न
भवतीति तथोक्त इत्यर्थः । ३ 'दुःखात्प्रातिलोभ्ये' इति ङाच् । ४ अन्यस्य
इयम् अन्यदीया 'गहादिभ्यश्च' इति धे 'कारके धे च नाय निषेध' इति
सहकारेण 'अष्टयतृतीया' इति ङुक् । ५ योगाय प्रभवति इति योग्य
योगायच' ततोऽतिशायने तमप् ।

एवमुक्त्वा विरतवचसि राजनि, नरवाहनदत्तविषयकवाक्यैः कर्णप्रविष्टै-
राकृष्टचित्तैव विष्टरादुत्थाय कथञ्चित्पितरौ प्रणम्य श्रवणपथप्राप्तप्रयमप्रियातिथि-
सत्कारार्थमिव निजमन्तःपुरं प्रविश्य चिरं संजातजगरा, प्रभातप्रायायां
शर्वरूपां कथञ्चिन्निद्राभवाप्य 'पुत्रि, प्रातः शुभे दिने कौशाम्बीं गत्वा स्वंवरो वत्से-
श्वरात्मजो द्रष्टव्यः । परिज्ञातामुष्यकुलिकश्च ततस्तमिहानीय ते पिता स्वयमेव
तेन तत्र विवाहं विधास्यतीति' गौर्यां सानुकम्पयाऽहं निर्दिष्टेति प्रबुद्धा प्रातर्निवे-
दितनिगस्वमया माप्राप्नुज्ञाता निजपुरात्प्रचलिता चणेनेहायाता निजवरं द्रष्टुं
प्रवृत्ताऽतः परं भवन्तः प्रमाणम् ।'

एवं तस्याः सुधानुषिक्तमुग्धमुत्तवीणाऽणनकोमलालापमाकर्ण्य नदनानुरञ्जन-
मञ्जनमिव तद्वपुश्चावलोच्य 'धन्योऽहं सफलजनिरहमद्य धन्यजननिः सञ्जातो
परलोहाश्रयाऽनिसृत्' इति । एवमन्योन्यकृन्नवसंलापाभ्यां ताभ्यां णमवासाव-
काशोऽकस्मादाकाशे विद्याधरबलं दृश्ये । ततः तावोऽयमागत 'इति द्वाप्तनप्रभयो-
दिते सपुत्रो हेमप्रभो णोद्धोऽवतीर्थं स्वागतिकं नरवाहनदत्तमुपागत्य पावदन्वो-
ऽन्यरवितापारास्ते तिष्ठन्ति णं तावत्समम्प्रिको वत्सराजस्तप्रायातः । तदा
कृतातिथ्यं तं हेमप्रभो रत्नप्रभोक्तं सर्वमवबोध्य समवाप्तशशेशसम्मतिमानौ,
वत्सेशानुप्रेषितेन यौगन्धरायणेन सह रत्नप्रभानरवाहनदत्तौ निजविद्याकलिरतवि-
माने समररोह्य चणेन क्रौशशतिकं एवं पुरं काञ्चनशृङ्गकं निनाय । तत्र हेम-
प्रभो निजविभवानुरूपे महारम्भेऽब्धिर्हरये पद्मामिव रत्नप्रभा ददौ । नरवाहन-
दत्तोऽपि च निर्युक्तोद्वाहमङ्गलो रत्नप्रभया सह दिव्यान् भोगान् भुञ्जानः कति-
चिदिनानि विद्याधराविषपुरमध्वुष्य यौगन्धरायणानुमत्या स्वपुरीं प्रयातुकामः
काम इव रथा सह पुनस्तदेव विमानमधिरुह्य सहानुगेन, शशुर्येण, शशुरेण च
स्वपुरीमाययी । वत्सेशरोऽपि च सवासवदत्तस्तत्र पदावनतं ससुमङ्गलीकं^१ सुतं
समभिनन्द्य निजविभवानुरूपं सतनयं नवसम्बन्धिनं हेमप्रभं सङ्चीकृत्य ।
गतेषु च केषुचिद्विषेषु वत्सेशमापृच्छ्य स्वपुरमुत्पत्य गतवति हेमप्रभे
सर्वधासुखी पद्मरवाहनदत्तो मदनमञ्जुकारनप्रभाभ्यां सह दिवसाननैषीत् ।

एकदा च स स्वप्रिये शीघ्रमेव प्रत्यागमनाय समाधास्य निजजनकेन वत्से-
शेन सह हास्तिकाद्यौपरिगणितपर्दाजिराजिपरिवृतो सृगयार्थं वनं जगाम । तत्र

१. 'आमुष्यायणानुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिनेति च' । २. 'क्रौशशतयोजनरातयोद-
पसङ्ख्यानम्' । ३. 'वैवल्मप्रक०' इत्यादिना ङोप् । ४. 'अचित्तइस्तिपेनोष्ठक्' । ५. 'के-
शाश्वभ्या यञ्ठावन्यतरस्याम्' इति पाणिनोऽण् । ६. पादस्य पदाज्या तिगोपहतेषु ।

चिरं मृगयां कुर्वाणः श्रान्तः क्षणमेकत्र विश्रम्याममारुहोऽश्वसादिनैकेन गोमुखेन सह यावदपरिचिताचारपद्यकुशकण्टकाकीर्णप्रान्तरं वनान्तरं प्रविशति तावदेव तेनैव पथा समायान्तीं तापसीमेकां ददर्श । सा च सविनयं नमस्कृत्वा नरबाहन-
दत्तेन समाशीर्भिरभ्यर्च्यैवं वक्तुमारभत 'वत्स, इतः पारेषयोनिधिं पुरमस्ति कर्पूर-
सम्भवं नाम । तत्रास्ति कर्पूरकनामा राजा । तस्य कर्पूरिका नाम्ना सुन्दरी मुता ।
सा च पुरुषद्वेषिणी विवाहं नाभिकाङ्क्षति । सा च त्वप्युपेतेऽवरयं । वदधिनी
भविष्यतीति । एवं तत्र गच्छन्नवरयं सुन्दरीं तामवाप्स्यसि । यद्यपि तत्र गच्छतस्ते
मार्गे महान् क्लेशो भविष्यति तथाप्यहार्थधैर्यकार्यं कुर्वतस्ते सर्वे स्वन्तं भावीति
न कथमपि विरमेछिमम् । एवमुक्त्वा तिरोहितायां तापस्यां नरबाहनदत्तः
कर्पूरसम्भवं पुरं गन्तुमभिलषन्नासन्नवर्तिनं गोमुखं प्रेरयमाणस्तेनोक्तः 'देव, साह-
सेनालम्, कासावधुतमानवपच्छन्दोऽश्वः क वा सा कम्यकेति तक्षामध्वगमात्रेण
'परित्यक्तदिप्याङ्गनाजनस्य ते निरभिप्रायसन्दिग्धमानुषोमभिधावनं सिकताया
लेदपेयं पेयममिवावुचितम् । एवं गोमुखेनोक्तो नरबाहनदत्तो 'न सिद्धतापस्या-
स्तस्या वचनं कथमपि मृषा भवितुं शक्नोती'ति तत्राजकन्यकावाप्तयेऽवरयं मया
तत्र गन्तव्यम्' एवमुक्त्वाऽऽरूढहयो गन्तुमनिच्छतापि गोमुखेनानुगम्यमानस्य-
रक्षणमेव तदभिमुखमभिप्रतस्थे ।

अत्रान्तर एव कृताखेटो वत्सेशः स्वबलमभ्यगस्थं स्वसुतमायान्तं मन्वानो
महभूत्यादिभिः सह निजपुरीं प्रत्यावर्तत । किन्तु कञ्चित् कालं यावदनागते नर-
बाहनदत्ते वत्सेशो रत्नप्रभान्तिकमाजगाम । सा चादित एव ध्यातया निजविद्याऽ-
रुपातज्ञातदयितोदन्तोद्विग्नं स्वश्वशुरं वत्सेशमवबोद्ध- 'आर्यपुत्रस्तापसीनिर्दिष्टां
कर्पूरिकां राजमुतां प्राप्तुं कर्पूरसम्भवं पुरं गतः शीघ्रं च कृतकार्यं इदृश्यतीति
चिन्तयाऽलम्—एतदहं स्वविद्यातोऽप्यगच्छम्' एवं वत्सेशं समाश्वास्य रत्नप्रभा
नरबाहनदत्तस्य मार्गक्लेशोपशान्तये निजविद्यां प्रायुङ्क्तेति सा गोमुखानुगतं नर-
बाहनदत्तमटभ्यां संगत्य कुमारीरूपेणोवाच 'अहं रत्नप्रभाप्रेरितेहायाता मायावती
नाम विद्या मार्गेऽहस्या त्वां रक्षामीति निश्चिन्तेन स्वया गन्तव्यम् ।

एवमुक्त्वा तिरोहितायां हितायां प्रहितायाञ्च रत्नप्रभया विद्यायां ताप्रभावतः
शान्ताशनायोदन्तो धन्योऽहं यस्यैवंमूला रत्नप्रभा प्रिया भार्येति मन्यमान भीदयनिः

१. 'वा घोषमिश्रशब्देषु' इति पाठ्यद्वयस्य वैकल्पिकः पदादेशः । २. 'पेयं
वासवाहन्धिषु च' इत्युदकस्योदादेशः ।

सायमेकं दैवकृतोपलम्भममोहहतटाक सुधासारपूरितापम्, भूरितापो दूराध्वगमन-
खेदसिञ्च समवाप्य तत्रघ्रात कृतस्वादुतरारण्यातवफलाहारो नक्त तत्राद्य सयत-
हयो मन्त्रिद्वितीयो वासार्थं महातस्मेकमारोह । तत्र निशीथे विशालतरुशाला-
सन्निधौ विव्रस्तहयहेषितमाकर्ण्य प्रबुद्धोऽधस्तादागत सिंहमपरयत् । अवलोक्य च
तमस्युद्यतो जिघासयाऽवतितीर्षुरपि गोमुखेन 'युवराज, अल नल्लदप्प्रायुषेन ति-
रक्षा सह युयुत्सया । शरीररक्षार्थमेवावामिह वृचमारुढावित्येव गोमुखवाप्रादे नर-
वाहनदत्ते सिंहस्तदश्चमाशु विनारय द्वितीयमप्याजघाम । पृतञ्जिरीयवत्सेधर-
सुतो हयंश्चमभिलष्य वृचादेव हिसेन कौशेयकेणाप्यर्चयत्येव गोमुखेन द्वेधा चकार ।
अवतीर्थं च तत उपात्तखड्गस्तमेव वृचमारुढ चपितक्षप प्रातरतरां चावतीर्णो
गोमुखानुकाशी कर्पूरिकाभिलाषी पत्नीं चो प्रत्ययासीत् कर्पूरसम्भवम् । तत्र मार्गे
राजकुमारीप्राण्याशाकशया कश्यमानोऽपि गोमुखोक्तमनोरञ्जककथाभिर्विनोद्य-
मानोऽविज्ञाताध्वापि मध्येमध्ये समायान्तीर्विकटा भटवी, स्वरितधाराधुनी,
शतश शैलश्रेणीश्च पारयमाण, कृच्छ्रादादिवस यौनैक सायमतिसरसरसा-
लादिनानानोकहनिबहप्रतिविम्बरम्परोध सान्द्रसरससरोजरागिराजितसर, एक-
मासाद्य तत्र विहितज्ञानादिक्रिय, सुरभिमतुरास्वाद्यहृद्यवन्यफलनिर्वर्तिताहार-
विधि, सविधि सख्या साङ्गं मृदुकिसलयस्तीर्णशय्यो रजनीं निनीपुरशेत ।

प्रभातायाञ्च शर्वदर्यामुत्थाय सम्पादिताद्विकृत्य, सगोमुख प्रस्थितो
मार्गे मन्त्रिणमेवमभापत 'वयस्य, रक्ष्ये काचिद् धवलाम्बरा दिव्यरूपा कुमारी
मामेवैवमभ्यधात् 'वास' मा कृया वृथा चिन्ताम् । इत पर खमारु समवा-
प्यसि पयोनिधितीरे वनाम्तरस्थमाश्रयपूर्णं पुरम् । तत्र विभ्रान्तोऽक्लेशेनैव कर्पूर
सम्भव पुर प्राप्य कर्पूरिकां राजकन्यकामवाप्स्यतीति । एवमभिजाय सँघस्तिरो-
भूतायां तस्यामह प्रबुद्ध ।

एवमुक्तवन्त गोमुख उवाच-देव । न किञ्चित्ते वर्तते दुष्करम् । अचिरेणैव त्व
भविष्यसि सिद्धामीप्सित । इत्येवमाद्युक्तो गोमुखेन गच्छन् क्रमाज्जलधेरुपकण्ठ-

१ 'प्रहरणार्थेभ्य परे निशासप्तम्यौ' इति निष्ठाया परनिपात । २ अक्षिण
इत्यप्यचम्, अप्यच करोति अप्यचयति तत शत्रन्तासप्तमी । ३ 'सह्याया
विधार्थे धा', 'एधाञ्च', तत 'तसिल्लदय' प्राक्पाशाप । इत्यन्यथत्वेन 'अन्ययस्य
च्वावीत् नेति वाच्यम्' । ४ 'हिमकापिहतिषु च' । ५ 'योनन गच्छति' इति टञ् ।
६ 'सद्य परदि'ति सूत्रे, समानेऽहनीति विग्रहे, 'समानस्य सभावो यथाहनि' ।

गतमद्रिकूटनिभाट्टालिकम्, मेवाभसर्वसौवर्णराजमन्दिरविराजितम्, विपुलाभोगम्, अपरमिवास्त्रण्डलभूमण्डलम्, नगरं नगरक्षितप्राकारमेकमद्राणीत् । विपणी-
मार्गेण च तत्र प्रविश्य विविधकाष्ठयन्त्रमयम्, सर्वं सजीववद्विचेष्टमानमपि
वाग्विरहादेव निर्जिव इति विश्रायमानमाश्रयमयं वणिग्विलासिनीपौरजनं सर्वम-
वलोकमानो गोमुखद्वितीयो राजसत्तनोऽन्तिकमासाद्य सत्रापि तादृशमेव हस्त्य-
श्वादि विलोकयन् ससचिवः साश्वर्यो राजभवनाभ्यन्तरमाविवेश ददर्श च तत्र यन्त्र-
प्रतीहारवारनारीपरिष्यात् सर्वजडयन्त्रस्पन्दनहेतुभिन्निद्रयाद्यधिष्ठातारमात्मा-
नमिथ रत्नसिंहासनासीनमुत्पलमालभारिणमेकं चेतनपुरुषम् । स चापि पुरुषोऽ-
वलोकितोत्तमाकृतिर्निजासनादुत्थायातिष्वेन समाराध्य साभिध्येऽऽपुषावेरया-
पृच्छत्, 'लोकमृणाकृते, को भवान्, किमयं ज्ञानानुपी भूमिमिमामात्मना द्विती-
योऽवाप्तवान्' । एतदाकर्ण्य विनिवेदिताशेषात्मवृत्तान्तो नरबाहमदत्तोऽपि चाति-
महोजिह्वमुपह्वरेऽतिगह्वरमुद्रं तं, तदीयं तत्पौरश्च परिचयमनुयुज्जान पृथक्—
'अस्ति वसुधावध्वाः सदलङ्कृतिभूता काञ्चीव काञ्चीति नाम्ना नगरी, गरीयोगुण-
गणगुम्फिता । तस्यां बाहुयलाक्ष्यो महीपतिः । तस्य राक्षस्यौवावा सोदैर्यौ आतरौ
मयप्रणीतदावादिबिलक्षणमायायन्त्रतत्तणविचक्षणतत्तणौ । ज्येष्ठः प्राणधराभि-
धेयो वेरयाप्यसनविप्लुतोऽहञ्च कमिष्ठो राऽयथराभिधेयो राजभक्तः । स्नेहेन
निवसतोराचयोरप्रजः पित्र्यं धनं भुक्त्वा मत्सञ्चितेनापि आतुवात्सल्यसौहार्देन
तस्मै समर्पितेन स्वल्पस्वापतेयसमिद्राशिना कञ्चित्कालं वेरयासमागमव्यस-
नामिन्धोऽज्जालोचित्तात्ममद्रङ्करण उत्तरोत्तरमतिव्यसत्यन्यतो वेरयार्थमर्थमप-
जिहीर्षू रज्जुयन्त्रवहं दारुमयं हसगोयुगं व्यधत् । रज्जुघटनप्रेरितश्च तज्जस्युगलं
निशि यन्त्रप्रयोगतो गवाणेन राज्ञो बाहुयलस्य कोशं प्रविश्य चञ्चूपात्तपटलक-
रिधताभरणं मद्भातुगृहमागमत् । तच्च विक्रीय मज्ज्येष्ठो विलासार्थं वेरयर्था
संदग्धमानोऽहर्निशं राजकोषं मुष्णानो वार्यमाणोऽपि मया, न तस्मादनार्य-
कार्याद् व्यरमद् व्यसनान्धः । एवमचलितार्गले, निर्मृषिकेऽपि मूष्यमाणे शेषधौ,

१. 'इष्टकेषीकामालानां चित्तलभारिषु' । २. 'राष्ट्रावारपाराद् पक्षौ' ।
३. 'विभाषोदरे' इति समानस्य सः, 'सोदराय' । ४. 'पितुर्येव' । ५. ब्राह्मणादि-
त्वात् व्यजि, 'वाशोकष्यत् रोगेषु', 'हृद्भ्रमसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चे'त्युभयपदपृष्ठिः ।
६. कर्मण्यणि उपपदसमासे, 'ब्राह्मण्योरिन्धे' इति मुम् । ७. 'दित्वे गोयुगच्' ।
८. 'मशिष्टव्यवहारे दानः प्रयोगो चतुर्थ्यर्थे तृतीया' ।

कतिचिद्दिनानि मयात्तूष्णीमन्विष्यन्नप्यनुपलब्धचौरोऽधिकक्राधिकप्रबुद्धधृष्टिभाण्डौ
गारिको गत्वा नत्वा राजान्, स्फुट सर्वं न्यवेदयत् इति सोऽग्याञ् जाग्रत
प्रादुरितौ न् अधिकोप तत्तत्त्वमवेक्षितुं नियोजयामास । ते च निशीथे गवाक्षेण
प्रविष्टौ रजुघट्टितौ मद्भ्रातृयन्त्रहसौ विलोक्य, यन्त्रयुक्तिपरिभ्रान्तौ, चञ्चूपात्ता
भरणौ, खिन्नराज् राजान् प्रातः काले दर्शयितुं गृहीतवन्त । तत्कालमेव मदीयो
भ्राता ससम्भ्रम मामवादीच्—‘भ्रात, तिथिलीभूतया रज्ज्वा, यन्त्रे स्तरतया
कीलिकया च, निस्त्रिम्बेऽन्वेदिमि कोपरदिभिर्मदीयौ हसौ गृहीतौ । माया
यन्त्रविशारदौ चावामेशोभौ विख्याताविति नृपश्रीराविमाविति बुद्ध्या निश्चयेनावा
निगृहीतात् । अनुशयं, यच्चया चार्यमाणेऽपि दुर्बुद्धिरहमपराधमिमधरमधरमच
रमि’ दनपदाधिन्यपि स्वयि, मत्कृतैत प्रथमापराधपरिपाक प्रसूत । तस्माद्दस्मा-
भमदीयेन सङ्ग-प्रहृतकीलिकेन, योजनाष्टशतीमुत्पतितुं समर्थेन, वायुयन्त्रविमानेन
सुदूर दुर्लभमपि विदेश क्षीघ्र सर्पाय एव चेक्षीयमाणानुशयसन्ततोऽत्र
सनामी^१ सनामीने^२स्मान् विहाय समारूढप्योमगामिविमानोऽपमानोपरूढविष्ता
सूत्रसम्पदानित, इतः क्वापि दूरत, प्राणधरो मदीयो भ्राता यात । अहं तु
तेनोत्थोऽपि बहुभिर्बृहत् तदीय यान नारोहमपि तु प्रभाते भूते भूपभय भावि
सम्भ्रम्य, निजनिर्मितमन्यत्पवनजवनयानमारुह्य द्रुतमपनैरगं योजनशतं क्वागवा,
क्षण विश्रम्य, ततोऽपि प्रेरितेन तेनैव खगामिनाऽन्यदपि योजनशतद्वयमागाम् ।
ततः पपोनिधिसाक्षिष्यमिष्यातसदिग्धिष्वनिस्यक्त्यागको, गृहीतपदार्ति^३चुञ्चति,
क्रमान्नव पुरमेतद्वापन्नवम् इति कौतुकाद्राजोपभोगार्हवस्त्राभरणशय्यादिसमन्वि-
तराजमन्दिरं प्रविष्टः सायमुद्यानवाप्यामम्भसं^४कृतस्नानो, मुक्कफलो, राश्रौ च
शिरीषसुमनःसरतरमतिशय्य राजशय्यामधिशयानोऽपास्तसमरतथाहुवलभूप
भूतमीतिसम्भूति निशान्तेऽस्मात्कुत्रचिद्भ्रजिष्यामीति निशान्तेऽस्मिन्नेव वस्तु
सञ्चिन्तयन्निशान्ते स्वप्ने बर्हिस्मारूढेन दिव्यरूपधारिणा मदीयसम्पन्नचारि

१ ‘अगारान्ताटङ्ग’ । २ तत्र नियुक्त’ । ३ सदा भयभीत । ४ समाना
नाभिर्येषाम् ‘ज्योतिजनपदे’ति समानस्य स । ५ ‘अपपरीवर्त्तने’ ‘पञ्चम्यपाङ्
परिमि’, ‘अपपरिवर्द्धिरक्षव पञ्चम्या’ । ६ पादाम्या हन्यते इति कर्मणि तिनि
‘हिमन्नापहतिषु चेति’ पदान्तर । ७ ‘ओन सहोऽम्भान्तमस्तुतीयाया’ ८ ‘चरते
वक्ष्यचारिणि’ ।

संतीर्ष्यमानोदर्यान्वयतमसदृशेण केनचित्पुरुषेण, मद्दितैकपरेणाहमभिहित, 'मद्र, न गन्तव्यमितस्वयेहैव वस्तव्यम्, आहारकाले च मध्यमपुरे समारुह्य स्थातव्यम्। एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् प्रबुद्धोऽह निरचिनव यत्कुमारनिर्मितमेतद्विषयस्थान मितोर्ह निवसन्नह नून पदात्पद श्रेय समुपेक्ष्यामीति बद्धास्थोत्थितो निर्वर्तिता द्विकृत्यो यावदाहारकाले मध्यमपुरमारुह्य स्थित तावदुपनतेषु हिरण्मयै पात्रेषु स्वादिष्टसर्पिं शालिमिरसा-धाना-वाष्कुली-सयाव-शुक्लशाकादिभोजन यथाचिन्तितमन्यञ्चोपनत सद्य एव मत्पुर्न स्थापितममूत्। यश्चाभ्यवहत्यापहत कुत्तृणोऽहमवाहातीवनिर्घृति सवृत्तः। तत् प्रभृति प्रतिवासरमवाप्तयथाचि म्मिततराजभोगोऽहमिहैव वसतिमकरवम्। इह हि मञ्चिन्तित परिच्छदो भार्या वा नास्तीति सर्व एव जनो भया दारुर्मयो विहित। इत्थं प्रामर्तशोऽप्यह राज्यधराभिधो विधेयशास्त्राज्यायमाणो देवनिर्मितेऽस्मिन् पुरे एककोत्र निवसा मीति सौम्य, यथाशक्त्यातिथ्यपरिचर्यापरस्य मम सङ्कृतिरक्षीकृतिपूर्वक ण विभ्रम्य गम्यताम्।

एवमुक्त्वा राज्यधरेण सत्पुरोद्यानवापी नीत सगोमुखो नरवाहनदत्तस्तत्र छातो, विकचवारिजाञ्चितपञ्चमुखो, मध्यमपुराहारभूमिं प्रापितो व्यातोपस्थापि तान् सुस्वादुविविधाहारान् जग्वा, दुग्धादिमधुमधुरपेयानि च पीत्वा, नितरां सन्तुष्टिमवाप। ततस्तत्र भोजनभाजनमाञ्जनकरादीनामभावेऽप्यदृष्टेन प्रभृष्टाहार भूमिको भुक्ततान्मूलैकालवङ्गो नक्त शयनोत्तम भेजे। सत्र च चिन्तामणिनिमत पुरमाहात्म्यविरमयस्तिमिततारको वासेशसूनु, कर्पूरिकाऽनवाप्तिनवौसुख्येन भाविसपत्नीर्ष्या इव निद्रयाऽऽनाकिङ्कितो, विनिद्रान्, पार्श्वंतीयेन शयनमभ्य मभ्यासीनेन राज्यधरेण, कस्यां^१ निन, चिन्तयाऽहम्, उदारसत्त्व श्रीरिवाङ्गना भजते इति त्वमपीप्सिता प्रियामवरय प्राप्स्यसीत्युक्तोऽवाप्तधैर्यो गोमुखेन सह

- १ 'समानतीर्थेकासी,' तीर्थे ये'। २ 'समानोदरे शयित ०' 'विमायोदरे'। ३ 'इच्छे चेति वक्तव्यम्'। ४ 'इदमो ह' 'इदम इह'। ५ 'दाण्डिनायनहास्ति नायनेति' साधु। ६ 'पूर्वाधरावराणाम् आसिपुरध्वजैषाम्'। ७ 'पञ्चम्या स्तसिल' 'स्वदादीनाम'। ८ 'मयदवैतयोर्भाषायाप'। ९ 'इदमस्यसु'। 'एतेतौ रयो,' १० 'प्रामकौटाभ्याश्च तत्त' ११ राजेवाचरतीति 'कर्तुं पथद् सलोपश्च' 'अकृतसार्वधातुकयोर्दार्ध' तत ज्ञानच्। १२ एकादाकिनिचापहाये' इति पाक्षिक कन्। १३ 'अत इन् ठनौ'।

सुखं निदद्रौ । प्रातश्च कृताहारः स्र्णं यावत्तिष्ठति तावद् गोमुखो राज्यधरमुवाच,
'सखे, मध्यमोः कृते यन्त्रविमानमेकं कुरु येन तदारुह्य कर्पूरसम्भवपुरमवाप्य
समवाप्यतां निजप्रियाऽनेनेति । तच्चाकर्ण्य तच्चासावुपानीय रचितचरमर्पयति
स्मैकं वातयन्त्रविमानकम् । मनोवेगगामि-स्त्रगामि च यदारुह्य सगोमुखो
नरवाहनदत्तो मङ्गुलंघितकक्षोलिनीवल्लभस्तदपरतीरवर्तिकर्पूरसम्भवं पुरमवाप्य
नभसोऽवतीर्य विमानादवरण्य सकौतुकं पुरान्तः परिभ्रमस्तद्देवामीप्सितं कर्पूर-
सम्भवं पुरमिति लोकोतो ज्ञात्वाऽतिहृष्टो वर्षीयस्यास्त्रियैक्याऽधिष्ठितं रुचिर वेरमैकं
तदनुमतो निवासाय विवेकः । तत्रानुपङ्क्तिगत्या जिज्ञासमानः, 'आर्ये किमभि-
धानोऽत्र राजा, किञ्च तदपत्यम्, कथञ्चतद्रूपमिति' वैदेशिकाभ्यामावाभ्यां
शंसेत्येवमनुषद्वा वृद्धाऽद्वाऽन्यद्वधती तमेवमुचरीतुम्—

महाभाग, निखिलदिग्यवैभवसम्भवे, कर्पूरसम्भवेऽस्मिन्कर्पूरको नाम राजा ।
स चानपत्यताभिपीडितः सदारः सदारचित्तमङ्गरार्चननमस्योऽन्यधिकतपस्याभि-
काङ्क्षयाऽनन्यदाशोऽनन्यदास्थितो वरदस्य, वलीवर्द्धबाहनस्य, सन्तोषाय निराहार-
स्तपस्तप्तुमारभत । पञ्चरात्रोपोषिताय च तस्मै स्वप्ने भगवान् भूतभावनः समा-
दिदेश, 'पुत्र समुत्तिष्ठ, समवाप्यसि त्वं पुत्राभ्यधिकां कन्याम् । अवास्यति च
यस्याः पतिर्विद्याधराधिपत्यम्' । एवमादिष्टः प्रवृद्धो भूपतिः प्रातः सर्वं तस्मिन्-
पत्यै निगद्य प्रहृष्टः सपत्नीको व्रतपारणामकरोत् । अचिराच्चापन्नसत्त्वा सम्राज्ञी
ययासमयमसूत सुवर्णचिबन्धसङ्गठितकोमलमांसलशरीराम्, सुताम्, इति सुत-
निर्विशेषसम्पादितमहोत्सवः कर्पूरकः कर्पूरिकेति तस्या नाम चक्रे । लोकलोचन-
चन्द्रिका सा राजमुता सुताधिकलोहलालिता लताभिनवेव लावण्याधिकयमा-
दधती दधती चापि पदमभिनवयौवने तद्विवाहमभिकाङ्क्षत्यपि भूपती, पुरुषदे-
पिणी, मनस्विनी, न पुरुषोऽकुलिपत्नमपीच्छति । किं कन्याजन्मफलम् ? कुतश्च
न विवाहमिच्छसीति तत्सखया मसूतयाऽनुयुक्तोक्तवती, 'सखि, मम विवाहा-
निच्छायां प्राग्जन्मजातिस्मरो मूलम् । तच्चाभिन्नहृदयायै तुभ्यमभिदधती मामव-
धारय 'महामोघेस्तीरेऽस्यैको महान् चन्दनवृक्षः । निकषा च तं, वर्तमाने विनिद्र-
सान्द्रसरससरोजराजितसरसि, प्राग्जन्मनि अहमभवं हसी । साऽहमभितदस्य-
चन्दनपादपे स्वेन भर्त्रा हंसेन सह निर्मितनीदा, क्रीडानुरक्ता शायकानसविधि ।

किन्तु चलवदूमिर्ममाली, स्वालीकाहकारहुङ्कारेणाया तर्जयन्निवाकरमात्तस्मादस्म
स्तुतानपाह्रादित्यपत्यस्नेहसुलभवैधुर्या धुर्यागत्याब्धितटस्थतिवलिङ्गस्य निप
तन्ती, विलपन्ती, च 'निरपराधोपपीडक, दण्डधारिन्, त्रिशूलिन्,' इत्याद्यने
कोपयुक्तनामोच्चारम्, अपरिमेयविपादा निपादाद्वतपेतकसञ्जातशोकसन्तापविधु
रीकृतकुररीवामन्द मन्दन्ती, विद्यतपद्मतिरिव चितौ विलुङ्गन्ती, शुभा दिवसम
हमासमनर्शनंति राजहसेन मदीयन पत्योपेत्याहुमुक्ता--'प्रिये, समुत्तिष्ठ १२ती
सापस्यानुशोकेन भलम् । जीवद्भि सर्वमवाप्यत इति भविष्यन्ति नावन्यान्पप
त्यानीति' । एष कद्रुस्य तस्य हृदयतोदकारिणीं बाणीमाकर्ण्य सति स्नेहनिष्कृ
पतोत्पन्नविस्मयविस्मृतवियेका धिगहो पुरुषान्, कापुरुषान्, पापान्, ये भक्ति
मतीन्वपि पत्नीषु कामवासनाशमनमात्रैकोद्देश्या वेश्याभियमनमिवाभियमनमा
कलयन्तो घालापयेषु चैव निष्कल्पीभवन्ति । तत् किममुना मङ्गीपपतिना
दुःखिना वा वेदेन गेहेन वाऽपत्यशून्येमे'त्यालोच्य हृदि कृत्वा भवस्या भव पुरत
पत्युस्तस्य पश्यत एव जननाग्तरे जातिस्मरा राजपुत्री भूयासमिति सङ्कल्प्य
पयोनिधौ तच्छरीरं छिप्रं चित्तवतीति पूर्वजातौ भर्तुस्तस्य नृशसता रमरनया
हृदि विपविपमविषयवैरस्यग्रतम्रततिमावर्द्धयन् या मे नान्यदर्थे कस्मिंश्चिदपि वरे
मनोऽभ्युरक्तमिति विवाहमधुना नेच्छाम्यत पर सर्वं देवायत्तम् । एव राजसुतो
द्वादितालिङ्गाहस्या साऽऽगत्य मामुपवर्णितवती । अतः पृच्छते ते सर्वं मया
भिहितम् ।

सा चैषा नृपात्मजा विद्याधराणां भविष्यन्तकवर्तिनस्ते भार्या भाविनी ।
पूर्वं दैवेन शम्भुनाऽप्येतदादिष्टमिति तल्लचणोपेतं त्वामिह लोकेऽहमालोके । एव
मुक्तो वृद्धोपहृताहारो गरवाहनक्षो गोमुखान्वितो निशा ता तत्र नीत्वा, प्रात
सम्भोग्यं सभ मन्त्रिणा गोमुखेन कृतमहाव्रतिकवेशो गोमुखसहाय, 'हा हसि'
हा हसि' इति वावचमानो राज्ञेयद्वारमासाद्य जनतश्चितो बभ्राम ।
समालोकितेर्दमीयैतद्रतयश्चेटिका सविस्मया राजसुता वपूरिकामूषु --'दवि,
सिंहद्वारेऽस्माभिरको महाव्रती दृष्ट । सद्भितीयोऽपि य सौन्दर्येणाद्वितीय,
'हा हसि' 'हा हसि' इति विधानिक्तमुच्चारयति । हसं हसति सा, श्रेयीमुच्चारयन्

१ निराहारा दिवसमतिष्ठम् । २ 'रयवदयोध' इति को कदादेश ।
३ 'विमापा पुरुषे' । ४ 'राज्ञ क च' । ५ 'त्यदादीनि चेति हृद शब्दस्य
वृद्धसंज्ञायाम् 'वृद्धाच्छ' ।

वधार्थं धार्यमाणसकौतुकहृदयातङ्गा, त, काल एव तस्मिन्निजान्तिकमानादय,
 राट्टराराधनोपात्तयत्, सत्तनुमिवातनुम्, विस्मयोत्फुल्लया दशा पश्यती किमेत
 दिति स्वया हा ! हसि । हा ! हसि ॥ ह्युच्चार्यत इति तमनुयुयुजे । किन्वेव
 मनुयुजानामपि ता हा ! हसि ! ह्येदमुत्तरयति तस्मिन् गोमुखस्तामुवाच,
 'देवि, विपयेऽस्मिन् सत्पित्या घटत मामवधेहि—'कर्मयोगतोऽय पूर्वजन्मनि
 हस आसात् । जलनिधिसमीपे महत सरसरतटे वरदया सह चन्दनपादपे
 निवसतोऽस्यावरयेषु जलनिधिनाऽवनीतेषु, योविदस्य पिप्प्लाऽपयशोकद्रहन
 दृष्टमानमारमानमन्धौ, लब्धौपयिकशान्तिरभवदिति तद्वियोगार्तं पञ्चिजातौ
 विरक्तस्य पुत्रकामरतनुमयनमनि जातिस्मरोऽह राजपुत्रो भूयासमेवा च मे
 जातिस्मरा भार्या भूयादिति सकल्पयन् विरहवद्विविधुर शकर सरमृत्य निपाय
 पायी सरितामभस्याश्वसितोऽसुरभवत् । अशुना चाय शुभे, कौशाम्ब्या वस
 रात्स्य जातिस्मरो नरवाहनदत्तरतनय सञ्चात । जातश्चायमुद्धृतया दिव्यया
 वाचा विद्याधरेन्द्राणा चक्रवर्ती भवितु समादिष्ट । क्रमेण च यौवराज्यऽभिषिक्त
 पित्रा, दिव्यया मदनमद्भुतया च परिणयितो, विद्याधरपतेर्हमप्रमात्स्यस्य सुतया
 रत्नप्रभया स्वयमागत्य वृत्तोऽपि निवृत्तिं नाप्नोति ता गच्छदिव स्मरन् हसीमिति
 बालभृत्योऽहमेतेन निगदित । मृगयार्थमायातोऽय मद्वितीयो दैवात् कया
 चित्तापराधाऽवलोकित कयाप्रपणेन सानुग्रहमेवमुक्तो यत् 'पुत्र, पुरा कर्मयोगाद्
 सत्त्वमापन्नस्य कामरथ दिव्यस्त्रीज्ञापतश्च्युता हसी भार्याऽभवत् । देवाजलाप
 हतापयशोकसप्तसायाञ्चोदन्वत्यामामान पातितवया तस्या, तद्वियोगासह स
 हसोऽप्यामान तत्रैवाचिपदिति शम्भो प्रसादात् जातिस्मरो वत्सेश्वरामजो
 जात । सा हसी च वारेसमुद्र कर्पूरसम्भवे पुरे कर्पूरिकानामाशुना राजसुता
 जाता । तत्र पुत्र अद्य तत्र सगच्छस्व स्वप्रियाञ्चोपयच्छस्व । एवमुक्त्वा दिवमु
 त्पनिताया तस्या तापस्यामसाधस्मन्त्वाभी^१ तत समुपलब्धप्रवृत्तिस्तत्क्षणमेव
 सोऽभिमुख मद्वितीयो गन्तु प्रवृत्तस्तस्नेहात्पणीकृतनिजजीवितो विविधश्चापद
 सङ्कीर्णकठिनका^२ तारमा^३ तरशतगिरिणदीवलेक्षमपरिगणयन्नुधितटस्थहेमपुरीयत
 दगा राज्यधराभिधेयेन प्रत्त यत्रविमानकमारुह्य पयसामात्पदैमपि गोर्षदमिवा

१ 'योऽतक्रमणि इति धातो क । २ 'स्वामिशैश्वर्ये । ३ 'शुनो दत्तदृष्टा
 कर्णकुन्दवराहपुच्छपदैषु दीपो वाच्य' । ४ 'गिरिनशादीना वा' । ५ 'आत्पद
 प्रतिष्ठायाम्' । ६ 'गोष्पद सेवितासेवितप्रमारोषु' ।

कलयन्मासहायोऽयं पुरमेतदवाप्येह आर्यस्तवान्तिकमुपेयिषान् । किमत पर निखिलाचारप्रतिष्ठानिष्ठस्य परमेष्ठिनोऽभीष्टमिति तु नाद्यावधि स्पष्टम् ।

गोमुखमुखतीयमेतद्विशम्य समुपजातसंवादप्रत्यया कर्पूरिका मन्थार्यपुत्र-
स्यारयैतावान् स्नेहो मुधैव मे विरक्तिरिति प्रेमाश्रुकोष्णकाँजलक्लिष्टानना विमृ-
शन्ती 'सत्यमेवाह सा हसी, धन्या च, यत्कृते जन्मद्वयेऽनुभूतवानार्यपुत्र एव-
कलेश प्रतिदेशम् । तदहमधुना प्रेमक्रीता ते दासी मोदासीनतातो मत्सङ्कृति-
स्वीकृतौ प्रदर्शनोयेति' वादिनी नरवाहनदत्त सगोमुखं स्नानाद्यै सम्मान्य परी-
वारमुखेन सर्वमेतत् स्वजनकमबोधयत् । सोऽपि चावबुद्धसकलवृत्तान्तस्तदन्तिक-
मासाद्यावासविवाहेऽनुसुप्तानुकूल विद्याधरमहाचक्रवर्तिलक्ष्मणलाम्बितवरञ्जाव-
लोक्य कृतकृत्यमिवास्मान् मन्यमान सविधि सादर स्वसुतां वरसेशमुत्ताप ददौ ।

एवं कर्पूरिका सह कृतोद्वाहो नरवाहनदत्तो मूर्तिमत्त्वा कीर्त्यैव तया
कतिचिद्दिनानि तत्र निवसत्तेकदा कौशाम्बीं गन्तु कर्पूरिकामाह । सापि च नर
वाहनदत्तीययन्त्रविमान बहुस्थितिपर्याप्तमनाकलय्य देशान्तरादागत्य तत्र निव
सन्त प्राणधरमामानं यन्त्रविमानविरचनचतुरमाकार्यं तत्स्थण व्योमगामि महदेक
यन्त्रविमान रचयितुमादिशन्ती चेटीमुखेन पित्रे प्रस्थानेच्छां न्यवेदयत् ।

अत्रान्तर एव छिप्र तर्ज समागते राज्ञि, समायातस्तथा प्राणधरोऽपि
व्यजिज्ञपत्—'देव, सुमहद्भिमानमेक मे कृतमेव वर्तते यस्मानुवसहस्रं लीलयैव
बोहु शक्नोति' । एवमाचष्टाण तं तत्राण साधुवादैर्नरवाहनदत्तोऽभिपूज्य 'कञ्चित्
पुसानुजस्य राजधरस्य नानायन्त्रनिर्माणकुशल प्राणधराभिधो भ्राता ?' एव-
मभिवधानं तमतिप्रणतिप्रदं 'स एवाह देव, कथं नौ देवो येति' इति जिज्ञासा-
परवशस्य तस्य राजधरेणोक्तं सर्वं सप्रसंगमभिधाय तद्विचिकित्सासुसारयामास ।

अथ मुदा तेन प्राणधरेण समुपाहृते महायन्त्रविमानके, अधूरचितमङ्गला-
लङ्कृतां नववधू कर्पूरिका नरवाहनदत्त प्रदत्तदासीकर्पूरिकाञ्चनस्समारोप्य,
सगोमुखो राजविसृष्टेन प्राणधरेण प्रधानप्रतीहारेण च सहित, समारूढतद्भिमानो,
अतोऽतोऽप्यन्तर्दक्षिणैर्गतरस्य रज्यधराजस्यस्यमासायावतताम् । तत्र आवुद्गन्ता-

- १ 'उपेयिवाननाञ्चाननूचानञ्च' । २. 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप' ।
३ 'कथं चोप्ये' । ४ 'ईषदर्थे' । ५ 'धनगण लब्धा' । ६ 'यत्तम्याम्रल' ।
७ 'दिक्शब्देभ्यस्तीरशब्दस्य तारमावो वा वाच्य' ।

प्रदृष्टं प्रहृष्टोद्वाप्य कथमप्युज्जिताग्रज राज्यधरमापृच्छ्य तेनैव विमानेन तदैव कौशाग्धीमवाप्याकाशात्सानुचरनववधूको नरवाहनदत्तो विस्मितनेत्रया जनत-
याऽवलोक्यमानोऽवततार । पिता चास्यागमन बुद्ध्या देवीसचिवस्तुपादिभि
सहाभ्युद्रताभिनववधूसहित चरणावनत त समभ्यनन्दत् । माता वासवदत्ता
चापि पद्मावत्या सम तमन्तरानन्दाश्रुप्रवाहश्रुटिततद्विरलेषदु खबन्धमाशिरलेप ।
प्रेमहृतेर्ष्ये रत्नप्रभामदनमञ्जुके चापि तच्चरणौ हृदयश्च तुल्यमेव जगृहत् । ततो
वत्सेश सप्तविधो यथोचितावनतां नववधू कर्पूरिकां तत्पैतृक प्रधानप्रतीहारश्च
पूजयित्वा नरवाहनदत्तोक्तमामूल कर्पूरिकाप्राप्तिकृत यथाकृत समाकर्णयस्मिन्
तोपमवाप । ततो भोजनाद्युत्तर स्थित्वा यौगन्धरायणादिभि सह प्रेमालाप
कुर्वन्त वत्सेश प्रणत प्राणधरो व्यजिज्ञपत्—‘देव, कर्पूरकभूभृता समादिष्टावावां
यम्मम सुताया सकुशल भर्तृभवनमाप्त्या त्वरितमिहागन्तव्य येनाह तां सकुशल
तप्राप्ता जानीयाम्’ इति । तत् देव, कर्पूरिकास्वहस्तलिखितलेख दापयित्वा मया
सहित कर्पूरसम्भवपुर गन्तु प्रधानमिममनुजानीहि । अहञ्च सुधासरस श्रीमच्चरण
तामरस त्यक्तु न शक्नोमि इति निजकुटुम्बमादाय तत इह प्रत्यागमिष्यामीति’ ।

एवमुक्त्वा समुपात्तसङ्गत्सदनसकुशलावाप्तिकर्पूरिकाकराहितपत्रौ कर्पूरस
म्भवेशप्रधानामात्यप्राणधरो वत्सेशादिभिविस्तृष्टौ समाकूटविमानौ गगनगती
तीर्णजलधौ कर्पूरसम्भव नगरमवाप्य समपितलेखौ तस्त्रीवृद्धभूतमानन्दपाञ्च-
कृत । अन्येद्युश्च सकुटुम्ब प्राणधरो राजानमनुज्ञाप्य सम्भावितराज्यधरो
नरवाहनदत्तपार्थमगात् । सुवराजोऽपि च तस्मै तन्नागताय निजमन्दिरसमीप एव
वसतिं जीविकाश्च दात्वा तन्निमित्तैर्विमानकै रत्नप्रभामदनमधुशककर्पूरिकाभिश्च सह
विहरन्त्यस्यस्त्रिव भाविविद्याधरचक्रवर्तिगगनगतिं, सुखेन दिनानि मिनाय ।

एव कौशाग्यां निजोद्भवभवनमधिवसन्नरवाहनदत्त कदाचिन्मृगपार्थ-
मप्रेषणमनुगत सैन्यपरित्वक्त्रे गोमुखद्वितीय स्फुरहशिणाशिसूचितशुभागम-
नोऽरण्यानीमेकामविशत् । अश्रुणोच्च दिव्यवीणारणनोन्मिथ्रमधुरसङ्गीतम् ।
तदनुसृत्य गच्छन्नातिद्वीयस्यध्वनि शैवायतनमेकमवलोक्य तन्निष्ठवर्तिन्येकस्मि

१. ‘पितुर्गर्भे’ति चाट्टञ् । २. चोत्थार्यप्रकर्षे चोत्तकात्तरप, ‘तरत्तमपौ य’,
‘किमेतिव्यप्येति’ आसु । ३. ‘नहिवृतिवृषिष्यधिरुषिसहितनिपु द्वौ’ ।
४. वनस्याग्रे अग्रेषणम् राजदन्तादिवाद्प्रेशब्दस्य पूर्वनिपात सप्तम्याश्चालुक्,
तत ‘वनपुरगामिश्रकेति’णत्वम् ।

स्तरमूले सयताश्च प्रविश्य देवदेवेशमोशानमुपवीण्यन्तीं बह्वीभिर्वरकन्याभि
परिवारिता देवकन्यकामेकामपश्यत् । अन्धोऽयावलोकनसञ्जातपारस्परिकाकृ
ष्टयोस्तयोर्नरवाहनदत्तचित्तञ्चो गोमुखो यावदेव तरकन्यासखीभ्य 'क्य कस्य
सुते स्यादि पृच्छति, तावदेव तरसदृशी प्रौढावतत्तारैका दिवो दिभ्यद्धारवलपवती
विद्याधरी या च तरकन्यान्तिकमासाद्य स्वीकृततत्कन्याकृतस्वागतोपचारा सर्व
विद्याधराधीशममरावतीशरूप पतिमाप्नुया इति तस्या आशिष प्रादात् । नर
वाहनदत्तञ्चैतदालोक्य तरसाजिष्यमुपलौकित कृतप्रणतिरवासाशीर्वाद्, अम्ब,
केय कन्या तव भयतीति सौम्या विद्याधरीं जनैरपृच्छत् । सापि चेध
पृष्टा वक्तुमेवमारभत- अस्ति गौरीगुरोर्विविधपौत्रुवहे सानाथेकस्मिन् श्रीसुन्दर
पुरनामक पुरमेकम् । आस्ते च तत्रालङ्कारशीलार्यो विद्याधरेश्वर । विविधोदार
गुणगणाग्रहग्रहिलस्य च तस्य प्रतसाष्टाष्टद्वयमा महिषी काञ्चनप्रभा कालेन सुत
मेकमसूत । स चाय धर्मपरो भवितति पार्वत्या स्वप्ने समादिष्ट विन्ना धमशील
इति नाम्ना एवातिमुपपन्न । क्रमेण च प्राप्तयौवयो धमशील समभिगतसर्वान
वधविधो यौधरादेऽभिषिक्तो धर्मेकपरो वशी विरुरप्यधिक प्रजा भरञ्जयत् ।
किञ्चि कालान्तरञ्चालङ्कारशीलपत्नी काञ्चनप्रभा निजविभाप्रभाविताग्निरदि
ग्भागा कन्यकामेकामजनयत् । तदुत्पत्तिसमकालमेवोद्भूदिन्या वाग् पदिय कन्या
चक्रवर्तिनो नरवाहनदत्तस्य भार्या भवित्रीति कृतालङ्कारवतीनामा धामातिसनु
ज्ज्वलरत्नरूपा भूपातिवासव्यलालिता क्रमेण समवाप्तशिकलानीकाशयौवनवी
काशा निजात् विरुरधिगतासिलविद्या विद्याधरोपसेवित भक्त्या त्रिनयनायतन
अमितमुद्यता । एतस्मिन्नेव कालेऽस्य भ्राता धर्मशीलो युवापि रहस्यलङ्कारशील
निजपितर व्यजिज्ञपत् 'तान्, ससारेऽस्मिन् विरसावसाना वृणमङ्गुरा भोगा इमे
न मा प्रीणन्ति । मिथयाश्च सर्वे जयाता, समुच्छ्रयाश्च पतनाता, सपोता
विप्रयोगाता । जीवन हि मरणात्ममिति व्यासमुनिवचने दृढीयान् मदीयो
बिश्वास इति नखरेषु तेषु न रतिर्मनस्विना विधेया । यतो हि परम नेमे भोगा
नापि धार्यसञ्चया सहाया अपि तु धर्म एवैक परमो बन्धुर्य पदापदमपि जन
न जहातीति परमपदावाप्तीच्छया प्रवर्णयत्योत्तम तपश्चरितुमह कामये । एतदाह

- १ अमरा सत्यमेति मनुपि 'सञ्ज्ञायाम्' इति मस्य वत्त्वे 'मतो बहुचोऽ
नजिरादीनामिति दीर्घ । २ 'इको वहेऽपीलो' । ३ 'अष्टन सहायाम् ।
४ 'प्रनिरन्त शरेक्षुल्लचेति' णत्वम् ।

प्यांतिसमाकुलो चास्तस्यशीलोऽलङ्कारशीलो गलदश्रुलोचनो धर्मशील पुत्रमुवाच
 'पुत्र, क तथाभूतमतिकठिनं तप क च तावकीनमतिसुकुमारं शरीरम् । सर्व-
 भोग्यैश्वर्योपभोगानन्तरमेव प्रशमं श्रेयान् इति कृतदारपरिग्रहस्य धर्मेण च राज्य
 पालयतो भोगकाले साग्रतते वैराग्यमसाग्रतम् ।' पितुरेतद्वचं समाकर्ण्य तपश्च
 रणशीलो धर्मशील पितरं पुनरेवमभ्यधात् 'पित, विरक्त्यासक्त्योर्न वयो निमि-
 त्तकम् । ईश्वरानुगृहीतो हि कश्चिदालोऽपि विरक्तो भवति । कापुरुषश्च कश्चिद्
 वर्षाद्यानपि उत्तरोत्तरत्तरागवित्तदृष्ट्या समवदोच्यते । मदीया च रतिर्नातिप्राप्ये
 राज्ये नापि क्षोपशमनिग्रहे दारपरिग्रहेऽपि तु शिदारिराधविषया तप एव मदीय
 जीवितफलम् ।' पृथ मुवाण त पुत्र यत्नेनाप्यनिवार्यमवेक्ष्य तत्पिताऽश्रुपराबाह
 परिपूरितचक्षु र्वपुत्रम् 'यदि यूनोऽपीदृशी ते विरक्तवृद्धस्य मे सा कथं न
 स्यादि'पहमपि वनमाभये ।' इत्यमुक्त्वा दरिद्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्चापरिमितरत्नकाञ्चन
 राशीन् वित्तीर्य काञ्चनप्रभा च निजनगर एव स्यादुमाज्ञाप्यावोचत् पश्चमिद्वैव
 निवसन्ती कन्यामलकारवतीमेतां परिच्छ । वसरे पूर्णं सत्यस्यस्या विवाहलप्सो
 यदा चाहमिमां नरवाहनदत्ताय दास्यामि । स च चक्षुर्वतीं जामाता पुरमस्मा
 कमेतत्पालयिष्यति । एवदाकर्ण्य विलपन्तीं ससुता सा पत्नीमात्रास्य ससुतो
 वनमाभयदलकारशील । तद्भाषां काञ्चनप्रभा च सताधर्मानुकूलं मित्रपतेराज्ञा
 मनुसरन्ती तच्चगरमभ्यारत ।

एकैका सा अलङ्कारवती प्रज्ञप्तिमस्तिकया विधया करमारेषु गङ्गा पुण्यक्षेत्रेषु
 शम्भु पूजयितुं समुपदिष्टेति मात्रा सह तत्र गङ्गा महादेवगिरौ नग्दिक्षेत्रे गिरि
 जापतिं समपूजयत् । कालेन च सा स्वमात्रा सह गृहमागतवतीति सैषाऽलङ्कार
 वतीकन्या, अहञ्जास्या माता काञ्चनप्रभा नाम । अद्य चैषा मामनुक्तवैवेदापाता ।
 त्वमपीहायातोऽसि इति प्रज्ञप्तिविद्यातो विज्ञाय अहमिहायातेति देवतादिषा सुता
 मामकीनामिमां त्वमुपयञ्जस्व । प्रातश्चेतपिश्रोक्तो विवाहावसर सम्प्राप्त इति
 त्वमित कौशाम्बीं व्रज । आवाञ्चेतस्तपोयनाप्यातर्गन्तास्व इति राजाऽलङ्कार
 शील सुता रवकीयामिमां स्वत एव तुभ्यं दास्यतीति । काञ्चनप्रमयैवमुक्तो
 नरवाहनदत्तो रजनीमात्रमप्यलङ्कारवतीविरलेपासहमानात्मा साश्रुलोचन
 कौशाम्बीमागत्य तत्र च यथाकथञ्चित्परिजनेभ्य तास्ता कथा शृण्वन् त्रियामा
 तामत्यवाहयत् । प्रातश्चेत्पाय विहितावस्यकहृत्यो गगनादवरोहन्तीं भर्त्रा अल

ङ्कारशीलेन, पुत्रेण धर्मशीलेन तथा पुत्र्या अलङ्कारवत्या च समन्वितां काञ्चन प्रभामवालोकयत् । ते च सर्वे तत्समीपमुपगता नरवाहनदत्तेनाभिनन्दिता ।

एतस्मिन्नेवान्तरे हेमरत्नादिभारवाहा सहस्रंशो विधाधरा दिवोऽवतीर्णा । सर्वञ्च तद्दत्तराजो विज्ञाय तत्रागतोऽलङ्कारशीलमुखादक्षिल प्रासङ्गिकञ्चाकर्ण्य भिनन्दिततद्भवो निजविभवानुरूपमलङ्कारवत्या सह नरवाहनदत्तस्योपपन्नं निरवर्तयत् । अलङ्कारशीलोऽपि च मणिकनकमूषणभारसहस्रैरगणितदिग्धनारी-भिश्च यथाशक्ति सर्वान् सम्मग्न्य, आमग्न्य च पत्न्या पुत्रेण च यथागतं ययौ । नरवाहनदत्तोऽपि च सद्बृहत्तमनोरमामुदारगुणसम्पन्नाम् अलङ्कारवतीमवाप्य वाण्या सुकविरिव तद्रसिक समुत्सु दिवसानवासाययत् ।

एकदा श्रद्धा, अलङ्कारवतीमात्रा काञ्चनप्रभया सुन्दरपुरे निजगृहमालोकयितुमर्थित स तथेयुक्त्वा समुपलब्धनिजजनकाञ्च, समन्निवसन्तको बधूसहाय, श्रद्धाविनिमित्तविमानवरमादृष्टं ज्योत्स्नमना प्रतिष्ठमानं तस्मात्, सुरललनासघसुन्दरे किन्नरसंगीतनिभादिते हिमाचले बहुग्याश्चर्याणि निरीक्षमाण, सुमेकशिखरभ्रान्तिमुत्पादयन्ती रत्नरचितसौवर्णप्रासादैरुपशोभितं सुन्दरपुरमवाप । तत्र च ज्योत्स्नो विमानादवतीर्य सा वात्यदर्शनं नृत्त्यङ्गोलम्बजाशुकायामिव तद्राजधाम्ना श्रद्धा सम्पादितमाङ्गलिककृत्योऽलङ्कारवतीयुक्त, सवयस्यवसन्तकं दिवसं तमतिवाद्यान्येषु काञ्चनप्रभानिर्दिष्टं दृष्टुमितञ्च भोगमोक्षप्रदायकमलङ्कारवतीजनककारितशार्धोद्यानस्थितं भगवन्तं महादेवमधिचिपुरुषानञ्च विजिहीर्षुरलङ्कारवतीसखो नरवाहनदत्तस्तत्रत्ये काञ्चनस्कन्धरत्नशालामनोरममुक्तागुणज्वालुकुसुमकान्ते गङ्गासरसि स्नात सम्पूजितोमाधवश्च काञ्चनपङ्कजवती रत्नसोपाना नानावापीरवलोकयन् सुचिरं व्यचरत् । ततः काञ्चनप्रभया दिग्धवस्त्राभरणैः सवधूक सहामात्यश्च सस्कृतं सानुगस्तेनैव विमानेन वत्सा सह कौशाब्धीमाययौ । तत्र चैकस्मिन् दिने सम्पादितोचितार्हाङ्कुर्ये स्वसचिवाङ्किते स्थिते नरवाहनदत्तेऽलङ्कारवतीपार्श्वमागत्यैका प्रतप्ताष्टापदसर्वगविद्यया बालाभीताभीता, देवि परित्रायता परित्रायताम्, पुत्रं ब्राह्मणो मां जिघांसु बहिः स्थित इति शरणायिनी पलाय्य त्वच्छरणमहमावातेति व्याजहार । तदाकर्ण्यमयप्रदानं पूर्वकमसिलं वृत्तान्तं वक्तुं पृष्ट्वा सा मूयो बभावे-‘अस्या एव पुत्र्या बलसेनाभि

१ सहस्रं सहस्रमिति वीप्सार्थे ‘सरयैकवचनाच्च वीप्सायाम्’ इति शब्दः ।

२ ‘ज्योतिजनपदेति’ समानस्य सभावः ।

धानस्य चत्रियस्याहमात्मजा, अशोकमालामिधा, विरूपेणापि रूपलुब्धेन हठ
शर्माभिधानेन विप्रेण याचिता घोरघोणमुख तमपतीयन्त्यपि वधमीरुणा पित्रा
तस्मै दत्ता, तं त्यक्त्वाऽन्य चत्रियपुत्रकं गता । किन्तु सोऽपि हठशर्मणा स्वमदभ्र
कुटिकुटिलकटाचनिरोचनामिभूत इति घनवानन्य चत्रियकुमारको मया समा
भित । भुतैतद्बृहत्तु दुर्वृत्तो विप्रो निशि तस्य वेरम वैश्वानरेण सन्दीपितवानिति
तेनापि विमुक्ता मुक्ताहारादिकरमान कादिशीकतामुपदिशन्ती हन्तुकामाद् हठ
धर्मद्विजादविक्रं ब्रूकादिव तस्माद् विन्यतहैव विश्वमित्रत्वभावनाभावितस्य
भवतो भृत्यस्य वीरशर्मण शरण्यस्य दासित्यमुपपन्ना । एतदवगत्य नैराश्यापाश
बद्ध स विरहज्वालाजालावलीढोऽस्यधर्ममात्रावशिष्टोऽभिष्टो विन्यधर्मा हठशर्मा
सङ्गत । अद्य स मां निर्गता इष्टाऽऽहृष्टहृषापणकृपाणिको धावन्नुमित
प्रधावति तावदेवाह प्रपलाज्येहावाता द्युपाद्रंया प्रतीहारीयाऽग्नावृतद्वार भावत्क
सद्वत् प्रविष्टेति' । एतदाकर्ण्य नरवाहवदसस्त द्विज बह्विस्तोऽन्तरानाययत् ।
आगतञ्च रोषपूर्णया, रुधिरस्रोदरुणया दास्यया दत्ता बालाम् (अशोकमालाम्)
तामालोकयन्त कृपाणपाणिमभाणीत् 'ब्रह्मन्, महापापकारा स्वमसि य स्त्रियम्
हसि, तदर्थं परवेरमानि च दहसीति' । एतदाकर्ण्य द्विजोऽवादीत्—'मगबन्, धर्मं
पक्षीय मदीया, परित्यज्य च भ्रामन्वतो यातेति सोऽनुमशक्नुवता मयानुधाविता ।'
तस्मिन्निपमुक्तेऽप्युद्विग्ना साऽशोकमाला सशोकमालाप कुर्वती लोकापालानम्रवीत्—
'यूय मे साक्षिण, नाह किममुनाऽनिच्छन्त्यपि हठादुपयम्य नीतेति ? न मया
किं तदोक्त यदेव प्रसन्न नीताह न ते गृहेष्वासिष्ये इति' ? इत्यमुक्त्वस्यां तस्या
दिन्या बाणुभूय 'यदशोकमाला वदति तत्सत्यम्' इत्य सवुक् सत्यापयतीत्यप्रा
यज-मकथामेवमवर्णयत्—तावतो नेय मनुषी अपि त्वपुत्रस्य वीरस्य विद्याधरस्या
शोककरस्म केर्बलोरेरया पुत्री, नाम्ना अशोकमाला, पितृसन्निधौ यौवनमापन्नाऽच
पार्थिना पित्राऽनुरूपिणे वराय दित्यमानापि नापि कञ्चिदैच्छन्तारमतिरूपाभि
मानिनीति निर्बन्धकुपितेन तेन 'मानुषी भव,' हठाच्च परिणीत विरूप ब्राह्मण
परित्यज्य तद्रूपादनुक्रमेण त्रीन् भर्तृन्नुपैष्यसीति ततोऽपि तेनोपद्रुता बलिष्ठ
राजपुत्रमेव दासीत्वेनोपाग्रितवतीं त्वां इष्टा जिघासयाऽनुधाविते तस्मिन् राज

- १ 'नरे सज्ञायाम्' । २ 'अये क' । ३ प्रतीहारो द्वारम् इति तारस्य
लक्षणया प्रतीहारो दीवारिकस्तस्य स्त्रिया । ४ सज्ञाञ्छ-दसोरभावाद् छीवभाव ।
५ उरसानिमिता ('उरयोऽण्' चे त्यत्र आद्यत्) ।

भवनं प्रविष्टा शापादस्माद्विमुक्तिमवाप्स्यसीति शप्ता । सैषाऽशोकमाला वियाधरी-
चरी तेनैवाभिधानेनेह मनुषी जाताऽधुना शापान्तमवाप्य वियाधरीं निजतनुं
प्रविशन्ती विद्याधरमभिरुचिताभ्यं महीभुजं पतित्वेनावप्य-रंश्यते । एवमुक्त्वा
विरतायां दिव्यवाचि, तत्क्षणमशोकमाला सहसा परीतप्राणा पृथिव्यामपतत् ।
तच्छालोदय वाष्पायितेक्षणा तत्क्षणमलंकारधती सनरवाहनश्चा तत्पार्श्वमगमत् ।
हृदयमां चाकस्माद्वागान्धो विलपन् हर्षसमुत्फुल्लाननः, किमेतदिति पृष्टः सर्वैस्त-
त्कारणं पूर्वजन्मस्मृतं सर्वमित्यसर्वेभ्योऽवर्णयत्-‘अस्ति द्विमगिरिर्नैदीतीररूपमदन-
पुरे विद्याधरेश्वरः प्रलम्बभुजो नाम । प्राक्पुण्यपरिपक्वाणि फलानि भुञ्जानस्य तस्य
स्थूलभुजाक्षयस्तनयस्तमुदपद्यत । स च भव्यो राजपुत्रः क्रमाद् यौवनमापन्नो
विविधगुणगणयुक्तो निजवयोगुणानुरूपमाख्यातिमभजत् इति सुरभिक्षासाहयो
विद्याधरपतिः सदारिको दिव्याऽभ्यांगारिकः प्रलम्बभुजमागत्य सुरभिदत्तावयाया
निजसुताया वरकामेणया गुणवते तत्सूनुवे स्वसुतां पाणिपीडनविधिना दातु
प्रास्ताधीत् । प्रतिपन्नतद्दृष्टेन च प्रलम्बभुजेन स्थूलभुजस्वमर्धमभ्युपपत्तुमभिहि-
तोऽपि कन्दर्पकल्परूपदर्पितः रूपेणावरैषा नाहमेनां परिणेत्ये इति पितृवचन
स्पष्टं प्रत्याचष्ट । किन्तु ‘पुत्र, जगतीह किं क्षणमङ्कुरेण रूपेण ? महान्वयसम्भूता
पित्रा दत्ता सुरभिदत्ता स्वकृते मघातेति मान्यया कृपा मद्दृष्टनम्’ । इत्थमनुमी-
यमानोऽपि निषेधैकनिर्बन्धो न यदा तद्दृष्टनमन्वसरत्तदा मन्युरङ्कुरस्तच्छ्रदा-
नुभाष्यमानकोपः पिता तमित्थं शशाप यदनेन रूपाद्कार्शरपाणेनोन्मत्तसर्वं
विकृतविकृताननो मनुष्यो भव । अशोकमालया भार्यया चानिच्छन्त्याऽप्युद्वि-
तोन्वयप्रसक्तायास्तस्याः कृते विरहकृशीकृतमनोनीतविग्रहोऽतिरागान्धोऽभिदा-
हादिमहापातकं करिष्यसीति । एतदाकर्ण्य साध्वी सुरभिदत्ता प्रलम्बभुजपाद-
लम्बोवाच धन्यदीयभर्तुरेकाकिनो मदपराधतः क्लेशो मा भूदिति मह्यमपि शापं
देहि येनावयोः समा गतिर्भवेत् ।

एवमुक्तवती साध्वी प्रति परितुष्ट प्रलम्बभुजोऽशोकमालाशापमोक्षावधिं
तच्छ्रापं तदैवाचिरादुभयविवाहयोगञ्चोक्तवान् । ॥ चाहं स्थूलभुजः शापादिह

१. भूतपूर्वा विद्याधरी, ‘तस्मिन्निदिव्याकृतत्वमुच’ । २. ‘गिरिनद्यादीनां वा’ ।
३. ‘कुमति चेति’ प्राप्तं णत्वं ‘युवादेर्न’ इत्यनेन वार्यते । ४. अभ्यापारे तासरवन्धि-
कर्मणि नियुक्तः, ‘अगारान्ताट्ठन्’ । ५. ‘कुमति च’ । ६. पानं पीतिः ‘व्युट् चेति’
भावे नपुसके व्युट् ‘वा भावकरणयोः’ इति पाननकारस्य वैभाषिको णः ।

परिच्युत स्वाहकारदोषानुभूतैतावन्महादुःखोऽयं विमुक्तताप सजात । एव-
मुक्त्वा परित्यक्ततत्तनुर्दण्डशर्मा, समवासविद्याधरकुमारकव स्वविद्याप्रभावतोऽ-
शोकमालादेहमदश्यमेव गगनाधिपत्वा, समानीतैश्च तत्तोयैरभितोऽलङ्कारवती-
वासगृहं चणाचालयित्वा कृतस्वकीयभाविनस्वाहनदत्तनमस्कृति, स्वकार्य-
सिद्धयं विहायसा समुत्पतत् । तच्च तथा समवलोक्य विस्मितेष्वथ सर्वेष्वनु-
पहस्यमुपनता गोमुखोऽनगरतेरिमा कथामवर्णयत् ।

अस्ति पृथिव्या शूरपुरं नाम पृथग्नगरमेकम् । तत्राभवद् महाबराहना
माऽतिदुर्महो राजा । गौर्याराधनतत्परस्य निरस्यततेनस्य स्वमहिष्या पद्मरता
घनद्वरतिर्नाम सुतोत्पन्ना । यौवनापन्ना सा कालेन स्वरूपयौवनाभिमानी
माननायध्वपि याचमानेषु राजकुमारेषु न कनममप्यपत्नीयत् । अविशुभं
शूरो रूपवान् शोभन विज्ञानमेकं वेत्ति तस्मै मयाऽऽमा दातव्य इति कृतनिश्चया
तस्यै । अतीतेष्वयाहसु ध्रुततद्गुणनिश्चयोदन्तास्तद्विषयैश्चकारो वीरा दक्षि-
णापयादपरस्परालम्ब्य समागता अनद्वरतिसन्निधौ नृपतिना महाबराहेणैकैक
नामजातिविज्ञानमनुयुक्ता एकतमस्तेष्वेव व्यजिज्ञपत्-शूरोऽहं पञ्चपट्टिकनामा,
प्रायहमहं पञ्च पट्टिकायुगलानि वयामि । तेभ्यश्चैकं ब्राह्मणाय ददामि द्वितीयं च
परमेष्ठाय । तृतीयं स्वयं वसे । चतुर्थं चाहं या मदीया भार्या भवेत्तस्यै दास्यामि,
विक्रमेण च पञ्चमस्य शरीरयात्रा सम्पद्येतैतन्मयि विज्ञानम् । द्वितीयश्च तेषा-
चन्यौ-‘मायाज्ञसञ्ज्ञकोऽहं वैश्य । सर्वेषां मृगपक्षिणां रुतं विज्ञानमि’ । ततस्त-
तीयोऽब्रवीत्-‘लङ्घ्यचराभिधं च त्रियोऽहं, नाभ्येतापितु स्वयंयुजेन जयम् । चतुर्थ-
स्तेष्वब्रवीत्-‘द्विजोऽहं जीवदत्तास्यो गौरीप्रसादविद्याभ्यां मृतां स्त्रियं जीवयामि’ ।

एव पार्थक्येनात्मविज्ञाननैपुण्यमुक्तवत्सु तेषु क्षत्रियविदशूरेषु तथा,
रूपवर्णं दलवीर्यं च स्व ज्ञासति ब्राह्मणे, महाबराहेण, सर्वे ते निजसूतगृहे
विधामार्थं विस्था । आत्मज्ञानद्वरतिश्च ‘चतुर्थं तेषु वीरेषु कतमोऽभिमत’
इत्यनुयुक्ता नैकतममपि पतित्वेन कामयमानाऽवोचत्-‘शूद्रस्य वायकस्य
ज्ञातपण्यादिरुतस्य वैश्यस्य च वयनपण्यादिरुतज्ञानयोरनुपयोगिचारुत्रियाह
ताभ्यां कथमात्मानमर्पयेयम् । तृतीयस्य तुल्यकुलरूपवयस्कस्यापि सेवोप

१ ‘नगपाशुपाण्डुभ्यश्च ति र । २ ‘विन्दुचिन्दु’ । ३ ‘अपरस्परा
क्रियासातये’ ।

जीविवाहिरूपत्वादिरिद्वत्वाच्च रूपकुलबलविधास्नेहिन्यै राजकन्यायै मह्यं न रोचते रोहिनी भवितुम् । एवं तुरीयो जीवदत्तो ब्राह्मणोऽपि न मेऽभिमतो यतो हि स वेदवर्जितो विकर्मेति वर्णाश्रमधर्मरक्षकस्य ते सुताहं खड्गशूरापेक्षया धर्म-
शूरमधिकं मन्यमाना न तमपि पतीयित्वाऽऽत्मसन्धासिन्धुं गोपदीकरोमीत्या-
द्युक्तवतीमात्मजामन्तःपुरे परित्यज्य राजा स्नानाद्यर्थमुत्तस्थौ । द्वितीयेऽह्नि निर्गतास्ते वीराः सकौमुद्राश्चत्वारोऽपि नगरे यावद् आभ्यन्ति तावदेव पद्म-
कवल्लो नाम महामातङ्गो भग्नालानो जनान्मर्दयन्, मन्दुरातो निर्गतस्तान्
वीरानपि पुरः पश्यन् हन्तुमुद्युयुजे । तदभिमुखतः प्रधावतामुद्यतायुधानां
तेषां मध्ये खड्गधराख्यः अत्रियस्त्रीनन्यानपवार्यं महामातङ्गं तमभ्यापपाप्र-
प्रसारितं तच्छुष्कमेकेनैव निजखड्गप्रहारेण विसकन्दर्लावं कृत्वा स्वहस्तलाघ-
वेन तदग्रपादद्वयं च द्वैतीयीकेन प्रहारेण छिद्यत्वा, विमुक्तारटिं करटिनं तं भूमौ
मिपात्य, परेतपतिपालितपुरीमेमास्पेदीकुर्वन्तप्रत्यसर्वजनान् । महावराहभूपतिं
च व्यस्मापयत् ।

परेयंवि, सैः खड्गधरादिभिश्चतुर्भिर्वरैः सह मृगयायै गतो गजार्कुरो राजा
बहून् व्याघ्रादीन् धन्यान् पशून् न्यहन् । तत्र चाकर्णितवारणहृद्गणेषु कुपितेषु
अभ्यापतरसु सिंहेषु एकतम खड्गधरः एकेनैव तीक्ष्णनिस्त्रिशप्रहारेण द्वैधोर्कृत्य
द्वितीयञ्च घामपाणिना चरणे गृहीत्वा भूतले पातयन्निरसूचकार । पृथमेव
भाषाज्ञो जीवदत्तः पञ्चपट्टिकश्चापि एकैकं सिंहमेकैको भूमावास्फोटयत् । एवं
परमयेव राजनि ते वीराः पादचारिण एव बहून् सिंहादीन् व्यापादितवन्तः ।
तेषां तथा वीरकार्येणातिसन्तुष्टो भूपतिः कृताखेटः स्वपुरं विवेश । वीराश्च
तत्सूतगृहमाययुः । राजा च त्थं विधम्य स्वसुतामनङ्गरतिमाकाट्यं वीराणां
तेषामेकैकस्याखेटकयथारष्टपराक्रममभिदधत्सर्वथा । स्वानुरूपकुलबलविक्रमशा-
लिनं खड्गधरं स्वभर्तृत्वेन स्वीकर्तुमनुरोध ।

व्यतिकरे चैवंभूतेऽनङ्गरतिरुवाच—एतेषां विषये गणकः समाहूय प्रष्टव्यः
किं स प्रवीतीति स नृपतिः वीरौस्तानानादयः स्वगणकमनङ्गरतेरेतेषां मध्ये केन
सह विवाहानुकूल्यं कश्च शुभो लग्न इति पप्रच्छ । पृथमनुयुक्तोपयुक्तवर्लामै-

१. 'उपमाने कर्मणि च'; 'अयुक्तः किति' । २. 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' ।

३. 'परस्मादेयव्यहनि' । ४. 'अधिकरणविचाले च', 'द्विभ्योश्च धमुन्' ततः चिः ।

लापको गणकोत्तमो, गणयित्वा चिर काल, राजानं तं स्फुटमेवमभाषत
यन्नैकेनापि राजदुहितुरानुसूक्ष्मं नापि च तद्विवाहोऽत्र भावी, यतो हि सा
शापच्युता विद्याधरी । अद्य चावशिष्टशापमासत्रयेत्येभिस्तावन्मासत्रय प्रतीहे-
लिमम् । नैषा तदनन्तर स्वलोकं याता चेदुद्वाहो भविता ।

एतदाकर्ण्य समुपजाततद्वचश्चक्षास्ते त्रयोऽपि वीरास्तत्र मासत्रयावधि
न्यवसन् । अतोते च मासत्रये, राजा तान् वीरान् गणकञ्चादृष्ट्य स्वसुतामप्या-
कारमामास । तदानीं च ममधिकतरसौन्दर्यां तामवलोकयतिदृष्टो राजा यावत्
गणकं तद्विषये किमपि वक्तुं कथयति तावदेव स्मृतनिजजातिरनन्तरतिराननमा-
श्रीपमुत्तरीयेणाच्छाद्य मानुषीं तनु ता तःयाज । किमेवमिष स्थितेत्यार्थ-
चकितो नरपतिर्षावत्तरया मुख स्वयमुद्घाट्य समालोकयति तावद्विवर्णवद्-
नाम्बुजा, व्यावृत्तनेत्रभ्रमरा, हसमञ्जुस्वनोन्मुक्ता, हिमावता पद्मिनीव सा,
निरसुरद्वयत । ताञ्च तदवस्थामवलोक्य तच्छोकनिरभ्राशनिपाताहत, स्वपञ्च-
षष्टेदमूर्च्छितो भूभृत्, निक्षेष्टो भूमौ निपतस्त्रिमभ्रगना अष्टाभरणपुष्पा मञ्जरीमिव
राज्ञीं पद्मरतिमपि ध्यामोहन पातयामासेऽयमुन्मुक्ताकण्ठे सकलपरिजने वीरेषु च
तेषु निरतिशयदुःखमनुभवन्सु चंगादुपलब्धसञ्ज्ञो राजा जीवदत्तमुवाच—प्रति-
ज्ञातमृतनारीजीवनस्य तेऽधुनाऽभ्रमर इति मृतनारीजीवनविद्याबलमस्ति चेद-
मधुना सुता मदीयामिमामुऽजीवय । प्राप्तजीविताश्चेमा विप्राय तुभ्यमहं प्रदास्या-
मीति । ध्रुवैतद्वाहो वचो जीवदत्तस्नोषैस्या रामपुत्रीमभ्युष्य आपांमिमा-
मजपत्—

अट्टाट्टासहसिते, करङ्कमालाकुले दुरालोके ।

चामुण्डे विक्राले, साहाय्य मे कुरु त्वरितम् ॥

किन्त्वेवं यत्ने कृतेऽप्यप्राप्तजीविता तामवलोक्य विपणवदनो जीवदत्तो
विन्ध्यवासिनीसमभ्यर्चावाप्तविद्यावर्चोऽपि वर्चस्कमिव मे निरर्थकं सञ्जातमित्यु-
पहासावकर्तनिकरपरिकीर्णं मदीयजीवितेन किं प्रयोजनमित्यभ्यधीरितनिज-
जीवनो यावदस्यपगार^१ स्वतिररक्षेत्तु प्रवर्तते तावदेवोदगाद्विच्यभारती यदेषा
अनगप्रमाभिधा विद्याधरकन्यका पित्रोः ज्ञापयेयन्तं काल मानुषीं तनुमाधि-

१. 'आध्वर्यमन्त्रित्ये' (आड परस्य चरे. सुट्, 'चरेराडि चागुरी' इति यत्) ।

२. 'वर्चस्केऽवस्कर' । ३. 'अपगुरो णमुलि' (अतिमुपगूर्येत्यर्थः) ।

त्याद्य स्वलोक यातेति यात्वा विन्ध्यवासिनीमेवाराधय येन विद्याधरीमपि तां
त्वमवाप्नुया । एषा च दिव्यभोगस्था, हे राजन्, त्वयाप्यशोक्या । एव
मुदीर्यं विरताया दिव्यमिरि, तनूजां निजामनपेष्ट्या सस्कृत्य परिहितशुक्,
भूसुक्, त्रयोऽन्ये वीराश्च यथागत ययु । जीवदत्तस्तु जातास्यो विन्ध्यवासिनी
माराधयँस्तुष्टया तयेत्यमादिष्ट — 'अस्ति तुहिनाच्छले वारपुर नाम नगरम् ।
तत्रत्यविद्याधराधिराजस्य समराभिधस्थानहवतीदेव्यामुत्पन्नाऽनङ्गप्रभा सुता
सत्स्वपि तद्योग्यवरेषु रूपयौवनोरिसकत्या कञ्चिदपि स्वपतिमनिच्छन्ती दुर्ग
हाभिनुद्धाभ्या स्वपितृभ्या मानुषीं तनु, मुनिकन्याभिलाषेण शापादवाप्तमर्यात्स्वस्य
विरूपस्य खड्गसिद्धाभिधस्य पत्नीस्वच्छावाप्तु तत्रापि च पतिसुखमनवाप्य
षोडशाब्दे तत्तनुपरित्यागानन्तर पुनस्तत्नगर निवर्तयितुमभिशप्ता । अनिच्छन्त्या
अपि खड्गसिद्धेन मर्यालोक नीतायास्तस्या अन्यापहृतिहेतुका पत्न्या विद्युक्ति ।
पतो हि पूर्वजन्मनि तेन अष्टौ परयोषितोऽपहृता अतोऽष्टजन्मभोगार्हं तु
मनुभवता स्वपापभागदेन तेन पापिष्ठेन सगतैकस्मिन्नेव जन्मन्यष्टानां जन्म-
नामिव तु जन्मनुभवन्ती नष्टमृतिर्बहून् मानुषपतीन् च गच्छन्ती मनुजीभूतेन
मदनप्रभेण पुत्रेणान्येन पत्न्या याच्यमाना शापनिर्मुक्ता समवाप्तनिजलोका
पुत्रीभूतेन तेनैव मदनप्रभेण समुचितेन पत्न्याव ससगतिर्भविष्यतीत्युक्ता ।
एव पितृशप्ता सा क्षिताववाप्तविग्रहाऽनगप्रभा पुनरनङ्गरतिरूपेणोत्पन्ना स्वपि-
त्रोर्निकटे वीरपुरे वर्तते । त्व तत्र गतो विजितेन समरे समरेण तस्मिन् दत्तां तां
परिणयस्व । खड्गं चैव गृहाण । हस्तगतेनानेन त्वमाकाशगतिरजयश्च भवि-
ष्यति । एवमर्पितखड्गाया देव्या तिरोहितायां, प्रमुद्धो जीवदत्तो हस्ते दिव्य
खड्गमालुलोके । प्रहृष्टमना स चाधोत्थाय विहिताम्बिकानतिस्तःप्रसत्तिमुधा
प्यायितशरीरशान्ताशेषतप क्लेश, करपुतखड्गोऽवलम्बितवैहायसगति, चणे-
नैव तुहिनाबलस्थितवीरपुरस्थ निपकृतिविस्मापितामर समर समवाप्य जन्य-
मितेन च तेन प्रदत्ता तामनङ्गप्रभां परिणीयावाप्तापरिमितसम्भोगसम्पन्नातिधिर
तत्रोवास । कृतावस्थानानन्तरश्च समरसुमरशत्रुधस्मरासिरवासश्चशुरसमरसम्मति
स्ततो मर्यालोकभागमनिच्छन्त्याप्यनङ्गप्रभया सह परां प्रिया निजज मभूमिं मर्या
लोक नभसा सरमस समवातरन् मध्येमार्गमवलोकितैकैकस्म्यपर्वतया ध्रान्तया
तयाऽनङ्गप्रभया स्तोक तत्र विधमिमुमम्यर्थितस्तत्रावतीर्य, तत्तद्विद्याप्रभा-

१ यप ठत्वं दत्तदशधासूत्रपदादे द्युत्व च घासु वेति वाच्यम् ।

चतः कृताहारपानादिरनङ्गप्रभाकृतधूर्जटिस्तुतिगीतिमधुरमधु कर्णचपकेणापिव-
भ्रमपहतमुग्धचित्तो निदधौ । एतस्मिन्नन्तर एवाखेटकातिथ्रान्तो निश्वरजलाभिला-
षुको हरिवरो राजा तेनैव पथा गच्छन्नाकर्णितगीतध्वनिरुन्मुक्तमथ केवलस्तत्रागात् ।
परस्परालोकनेन पञ्चशरशरशरव्यतां गतयोरनुयुक्तोच्छान्योन्यकौतस्तुतत्वयोश्च
तयोस्तदवस्थपरित्यक्तमुत्तस्वपत्नी^१ अनङ्गप्रभा अट्टोपात्तभूपतिरुपत्य त्वरया
ख यावदेवावगादुमैच्छुत्तावदेव भर्तृदोषेण परिभ्रष्टविद्या विद्याधरी निष्कलाभ्य-
वसाया सञ्जातेति स्मृतपितृशापाऽपारयन्ती सोढु स्वाभिलापानैष्कव्यजन्या
शुचि, भृश सान्निवता नृपतिनाऽष्टे गृहीत्वा स्वरयमारोहिता मनोजवेन चतुरप-
स्करेण रथेन हरिवरनगरमवाप्य शापविमोहिता तन्नृपयनुरक्ता च तत्रैव
दिश्यसुखमनुभवितुमारेमे ।

इतो विगतनिद्रेणाग्नौ प्रबुद्धेन जीवदत्तेनानङ्गप्रभा स्वासिञ्चानवलोकयता
कृतातिरनङ्गप्रभैव कुत्रचिद्गता, अन्यो वा करिष्यत्तद्वद्वयमपाहरदिति विविध-
सर्कवितर्कनर्कितविचारतन्तुनोद्भ्रान्तेन मदनदहनदग्धमानमानसेन, कूट-
कारैस्करद्विजिह्वैरवचसा तत्रानगप्रभावस्थितिं निषेधस्तमपि गिरिं सर्वं
दिवसत्रय, तथा दश दिवसानखिलानि तदौपत्यककाननानि च विधिन्वाने-
नापि ॥ तस्यादचिह्नमपि कौपि समवापि । अतस्तद्वियोगविक्रुध आक्रन्दन्निर-
जनकदन्तितस्ततो निर्ध्रतिष्करो द्विजगृहमेकमाश्रमाविशत् । तत्र च सुभगा
सुवस्त्रा, प्रियदत्ताख्या तद्गोहिनी भासनोपवेशितजीवदत्तस्य पादप्रच्छा-
लनार्थं निजदासीरादिशन्तो 'त्रयोदशमद्य दिवसमस्याशनविहितस्य' इत्य-
भाषत । तदाकर्ण्य तदातिविस्मितो जीवदत्तोऽनङ्गप्रभा विद्योगिनीह प्राप्ता, योगि-
नीयमथवेत्यन्तर्विमृशन् चौतपादोऽशिततत्प्रताशनोऽतिप्रणत, प्रियदत्ता
सामप्यार्थां स्मृत्तान्तावगतिहेतु, निजप्रियाखड्गगतिञ्चेत्येतद्वयमपृच्छत् ।
समाकर्णिततद्वचना, वचनरचनाचातुरीचुञ्चुरञ्चनीयचरणपतिप्रता सा, चित्ते
मे स्वप्नेऽपि परपुरन्य पद न विधत्ते, घत्ते च्वायो ना मे पुत्रभ्रातृसमान-
ताम्, नता मामवलोक्यार्चनार्थमतिथिर्न कदाचिदपि विमुखो गृहान्तरमभि-

१ तदवस्थ परित्यक्त मुत्त स्वपतिर्ययेति 'विमाणा सपूर्वस्येति पतिशब्दे
वैमापिकनत्वे, ङीष् । २ 'अपस्करो रयाङ्गम्' । ३. 'कारस्करो वृश' ।
४ विधिर शकुनी वा' । ५ 'किमोऽत्', 'काति' । ६. 'प्रतिष्कशब्द करो' ।

गन्तु धरणावादत्ते, तत्तेज प्रभावेणावगतमवद्भाविभूताया मत्त एवमवधेहि यत्तुहिनाचले प्रसुप्ते स्वयि तन्मार्गगामिना स्वामिना भुवो हरिवरेणानङ्ग-प्रभानीता गीताकृष्टोपेतेन, ते न च शक्या प्राप्तु, राज्ञो महाबलत्वात् । स्वैरिणी च सा न केवल हित्वा, हि स्वामेवापि तु तमप्यन्यत्र प्रयास्यति । तन्मात्रं पै देवीप्रक्त कौक्षेयकश्चानुष्ठितानुष्ठेयकस्तस्यामपहृताया दिव्यत्वात् दम्यतिकमेवा भजत् इति स्वप्नेऽनङ्गप्रभाशापोपवर्णने देव्या निदिष्टे व्यक्तिकरेऽस्मिन् चिर स्मरणीयेऽक्षरय भाष्येऽर्थे वृथैव ते व्यामोह इत्यसङ्गदुत्तद पापानुबन्ध मेनमन्यासक्तमानसानुबन्धन क्षिप्ति, मिप्ति च त्वद्भोहभ्रष्टविद्यया मानुषी भूतया तया सह सम्बन्धं मोहग्रन्थिम् । साध्या तयत्युक्तस्यक्तानङ्गप्रभासत्ति-स्तद्धापक्षधिरक्षा मा जीवदत्त, कामान्धतमसापसारणपूर्वकसन्मार्गावलोकनार्थं मसङ्गवमिष्यक्ततरङ्गतज्ञत, पूर्वपापवशासादितवाउप्यकटिल सलिलेन तैथेन चालनाय गन्तु यावत्प्रस्तौति तावदेवातिथेय प्रियदत्ताजानिरप्यागच्छदिति स्वी कृततदातिथ्यो मिथ्योपचारससारासारतामवगच्छंस्तावुभावापृच्छय तीर्थयात्राया पयासीत् । मस्करौ च पर्यटिताखिलेलावगाहितान्धिवेलेलावतालवङ्गादि तरुण्डो विपोर्द्धनेककान्तारकहो, मूलपुष्पफलाशनोपशमिताशनोपस्तामेव विम्वयवासिनीमाभित्य कुशासने सुशासनेन्द्रिय समुपविष्टस्तीव तपस्तेपे । तपस्तुष्टा चाम्बिका साक्षादाविर्भूता तमेवमाह—पुत्र, उत्तिष्ठ, पञ्चमूलचतुर्व वत्रमहोदरविकटवदनारयेषु चतुर्षु मदीयगणेषु स्वमन्यतमश्चरम उत्तमश्च गण । जातु यातैर्जाह्नवीपुद्गिन विहत्तुं युष्माभि, कपिलजटाव्यस्य मुने चापलेखाभिधा र्जना-ती समबलोकिता सुता मदनातुरै सर्वैर्भवद्भिस्पर्धिता, 'मैवमर्जरूपत जादमा । कस्याहम्, अपसरतात, तातस्तिष्ठति नात पर दूरे' इत्युक्तेष्वन्येषु त्रिषु तूष्णीकामासीनेषु अपि स्वया हठाद्वाही गृहीताया तस्याम्, तात 'तात' त्रायस्व । त्रायस्व ॥ मामिति समाकर्णिताक-न्दनो मुनिर्नेदीयसो निजा वासादागतोऽतिक्रोधाग्निमिद्रलोचनो लोचनगोचरताममजत् । समबलोकित मुनिना स्वया तत्स्करेण भूषिता सम्पत्तिमिव तत्रैव परित्यक्तायामपि तत्कन्यायाम्

- १ 'स्वादीरीरिणो' । २ 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिमानक्यो' । ३ 'परिनि विम्व सेवसितसयसिषुसहस्रुस्तुस्वआम्' । ४ 'ननो नलोपस्तिष्ठि क्षेपे' । ५ पारस्करादिषु तद्बृहत्तोरित्यादि गणसूत्रेण सिद्धि ।

‘पापिष्ठा सर्व यूय भानवयोनि याते’त्य मुनिना शप्ता । चद्रावलिभिश्च
ततस्सर्वे शापान्तार्थमभ्यर्थितेन नेन त्रयाणां तेषां राजसुतानङ्गप्रभाऽभ्यर्थन
यावत्, परदारहस्तस्पर्शजन्यविशिष्टपापयुक्तस्य च ते विराय देव्याराधन
यावद्भापावधिरक्त । एव महर्षिणाभिज्ञप्तेषु मद्गणेषु तौ द्वौ पञ्चपट्टिकमायाशौ,
खड्गधरश्च ते सखाय त्रयोऽपरे गजा । ननुयश्च त्व जीवदत्तक । अनङ्गरत्नी
ष प्रयाताया ते निच पद् प्राप्नु । त्वया चाहमभ्यर्थमारुधितेति—शापच
योऽद्य ॥ स-वातोऽतो महत्तामाग्नेया^१ धारणामिमांसाशाय स्वमन्वतनु
त्पन्नयुक् वा तिरोहितायामम्बिकाया तद्धारणादग्धमर्त्यतनु कन्याकदोषरणसमु
त्पन्नमन्युसुन्यवाप्तशापकृतप्रायश्चित्ता जावदतो गणेशम सज्जते ।

इति कौमुदी कथाकलोलिभ्या समासतद्वितनिर्देशामकश्चतुर्थं कलोल ॥

१ अग्निकलिभ्या ढक् वक्तव्य । २ ‘को कत्तरूपेऽचि’ । ३ ‘प्रायस्य
चित्तिचित्तयो’ ।

अथ तद्धितद्विरुक्तनिर्देशात्मकः पञ्चमः कल्लोलः

इतोऽनङ्गप्रभाया च हरिवरपुरस्थस्य राज्ञो हरिवरस्यान्तपुरे मुख्यतां प्राप्ताया, तदेकाग्रमनसि सुमन्त्रारयात्म्यामात्यन्यस्तसमस्तराज्यभरे च तिष्ठति भूभृत्पेकदा मध्यदेशत समागतो लब्धवरो नाम नाट्याचार्यं सन्नाणनै^१कथ्य मादत् । चाद्यनाट्यदृष्टकौशलाकृष्टेन च राज्ञा निजावरोधनाट्याचार्यो विहित इति सोऽनङ्गप्रभो नृत्ये पवमुत्कृष्टा व्यधात् यत्तस्यै सपर्ययोऽप्यस्पृहयन् । कालेन नृत्यशिक्षाभ्याससहवासविबुद्धातिपरिचयपरस्परकृष्टयोश्च तयोरेकदा रमरशरासशरशीर्यमाणशरीरा, रहसि रत्नलालसया परित्यक्तस्वर्धर्मपतभावा ऽनङ्गप्रभा नाट्याचार्यमुपागम्य तेन सह रममाणा सुरतसुरताप्यन्तसन्मुष्टा जगाद, 'नाह स्वया विना ह्यणमप्यवस्थातु शक्नोमि किन्त्ववगतैतत्तत्त्वो हरिवरो नैव नाविहैव स्थातु चक्षत इतीतोऽन्यत्र कुत्रचिदज्ञातस्थान त्वरितमाश्रयितु श्रेय । त्वत्तात्पुष्टराजप्रदत्तौर्द्धकमन्त्रीयञ्च तव, मम च हिरण्मयालङ्कारा सन्तीत्यन्यत्रगमने स्थितौ वा न कामप्यसौविधीमहमनुमिनोमि । एतदाक र्जितेन नाट्याचार्येणाप्यनुमोदितेऽस्मिन् प्रस्तावे परिवर्तितवेषाऽनङ्गप्रभा विश्व रतयैकया चेत्या सह नाट्याचार्यगृहमागत्योद्भूतप्रापिततदनक्षपचारणद्विरव धीरितविद्याधरद्वि स्नागपैत्यरथ ह्य समाकृष्टा रुदानुरागनाट्योपदक्षिणा सह तत्त प्रयान्ती वियोगपुरसञ्चक सुदूर नगरमवाप्य ससुख तस्थौ । राजा हरिवरश्च अनङ्गप्रभा नाट्याचार्येण सह गतेति सन्दिग्धमिदमस्तद्वियोगशुग्धुत भुग्द-दङ्गमावमेदोमज्जो निमज्जपि दश्यमानभवस्थित्यनित्यसम्बन्धगम्भीरवि चारविधौ, धैर्यनीरनिधौ, न कथमपि शान्ति लभमानो देहत्यागो-मुखो बभूव । किन्तु मन्त्रिणा ज्ञानानुरागिणीविलासिनीरेव जानामोऽपि भवान् कथमेव स्त्रीर्वद्विह्वलीभवत्येव सम्यगवबोधित, परित्यक्तमोक, स्वदारेष्वेव सम तुष्यत् । वियोगपुरे च तत्रानङ्गप्रभया सह कञ्चित्काल स्थितस्य नाट्याचार्यस्य

- १ 'न पदान्ताद्वोरनाम्' इति टुल्यनिषेध । २ 'नित्य सपत्न्यादिषु' । ३ अश्वपत्यादिभ्यश्चेत्यण् । ४ 'गोत्रोपाद्वोरभ्रेत्यादिना वुञ्' । ५ दित्यदित्यादि-त्यप्युत्तरपदान्य । ६ 'स्त्रीपुसाभ्यां नयस्त्वौ भवनादे'तत् वार्यर्थे न प्रवर्तते ।

कालेयकेलिकलितस्य सुदर्शनाख्येनैकेन धृतकरणेन सङ्गति सञ्जातेऽप्यचिरेणैव धृतापहारितसर्वस्वम् । त्वयत्वाऽनङ्गप्रभा सुदर्शनमेव स्वपतित्वेनाशिश्रियत् । नष्टदारधनो नाट्याचार्यश्च निराश्रितो वैराग्यात्प्रबुद्धजटस्तट तटिन्या गङ्गाया स्तपसे समाश्रयत् । नवनवप्रियप्रियाऽनङ्गप्रभा च तत्रैव सुदर्शनेन सह तस्थौ ।

एकदैकागौरिकैरावृतो मध्यरात्रे सुदर्शनो मुषिताशेषसर्वस्वीकृत इति द्रव्याभावात् स्वमित्राद् हिरण्यगुप्ताद् वणिज किञ्चिद्भ्रममृणरूपेणादातुमनङ्ग-प्रभया सह परामृशत् । तथा स्वीकृतवत्त्वा च तथा सहैव निजमित्रगृहं गत्वा धनमयाचत् । तत्र वणिगनङ्गप्रभोभयाम्योन्यालोकने सञ्जाते तावम्योन्याभिलाषी सञ्जाताविति कुशलो वणिक् सुदर्शनमपरस्मिन् दिने धनं दातुमुक्त्वा तस्मिन् दिने स्वगृहे भोक्तुमुत्तवान् । किन्तु सुदर्शनेन प्रत्याख्याते भोजने 'अस्तु, तव वनिता प्रथममेवास्माकं गृहमायातेतीयमेव भुङ्क्षाम्' इति तस्मिन्नेनाग्रहं कृतोऽ-तस्तृणीभूते सुदर्शने कितवो वणिगनङ्गप्रभायुक्तोऽभ्यन्तरं प्राविशत् । अतर्किं तोपनतया च तथा सह यथेष्टं पानाहारविहारादि कुर्वाणस्तत्रैव व्यलम्बत । सुदर्शनश्च बाहीकप्रकोष्ठे तस्मिन् प्रतीक्षमाणो वणिक्प्रेरितसेवकैरुक्तो पश्यद्दीपा भायां भुक्त्वा भवनं गतेति तत्रात्र स्थितिरनर्थिका । साद्यावधि न निर्यातेत्युक्ताश्च ते निर्वन्धपरं त सपादप्रहारं वहिनिरकालयन् इति निरतिशयं दुःखं तस्तेन सुदर्शनो निजमित्रेणापहृतो स्ववनितामनुचिन्त्य 'यन्मयाऽभ्यस्य कृतं तन्ममाम्येन कृतमिति कोपाहं स्वकर्मवात्र हेतुः । अतस्तस्मै क्रोधो व्यर्थः' इति विचार्य भवच्छेदि तपरतस्तु वदरिकाश्रममगमत् । अनङ्गप्रभा च रूपाधिक वणिक्पतिमवाप्य गुप्तागुप्त्य गता मृद्वीव तत्रानङ्गरसास्वादनं कुर्वाणा, विपुल-क्षिप्तस्तस्य प्रागञ्चना प्रागेपु, धनेष्वपि च स्वामिनी सञ्जाता । किन्तु बन्धव्यधिष्ठिते गृहे कुलस्त्रीव श्रीर्गालीयतीति कतिपयैरेव दिनैरक्षीभूतधने हिरण्यगुप्ते, लुप्ते चाखिलवाद्याङ्गवरे सम्भृतभाण्डकोऽस्तावद्विशिष्टधनमादायानङ्गप्रभया सह वणिग्पतिं सुवर्णभूषणार्यद्वीपे^१ सागरपुरनामकं नगरमवाप । तत्रान्विजोविना सागरवीरारयेन निषादाधिपेन चामिलत् ।

१ अग्निकलिभ्यां कल वक्तव्यम् । २ 'देकागारिकट्चोरे' ३ 'सख्याविसाय'— इति शपकस्य सामान्यत्वात् 'सर्वोऽप्येकदेशं कालेन समस्यते' इति समासानन्तरम् 'अहं सर्वैकदेशः' इत्यच् । ४ 'ईकक च' इति ईककिञ्चाट्टिलोपः । ५ 'स्यागा पापचो भावे', 'घतिस्यतिमास्यामितिकिति' । ६ 'द्वयन्तरूपसर्गोऽप्योऽप ईत्' ।

एकस्मिन् दिने प्रियासख स सागरवीरेण तद्यानमारुह्य यावदग्रे याति तावद् बलिना मातरिश्वना प्रेरितेन सहारभयदेन बलाहकेन स्वकीयस्थूलवर्षधारेण नैर्पादस्य सागरवीरस्य यानपात्रे सागरोत्तालतरंगेषु भज्यमाने, इतस्ततोऽस्तप्यस्ते, विमुक्ताक्रन्दे च तत्रत्ये सपरिजने सर्वजने, वणिजो जातयनोऽनङ्गप्रभामुखमवलोक्य हा प्रिये ! त्वं कासीत्युक्त्वात्मानमम्बुधौ क्षिपन् बाहुविशेषेण च दैव वशादेका वणिक्प्रवाहिणीमवाप्यारोह । जलप्रपतिताऽनङ्गप्रभा च सागरवीरेण रज्ज्वा क्षटिति नियध्याप्यारोपिता काष्ठरुक्मयेक स्वयमारुह्य भीतां तामाश्वासयन् बाहुभ्यां वारि विक्षिपन् प्लवमानोऽम्बुधौ ययौ । वणिक्प्रवहणमारुढो हिरण्यगुप्तश्च पञ्चाहेनाग्रे कूलं प्राप । शनैः स्वनगरं चागत्य ब्रह्मृतिधीराशयो भूयोऽर्थानुपायं निर्वहते । फलकस्थितानगप्रभा च सहसा सागरवीरेण सह सागरतटमवाप्य सागरपुरे निजभवनमासीता । तत्र च राजसप्तधीकं प्राणदायिन यौवनसौन्दर्योपपद्ममाञ्जविधायिनश्चावलोक्य स दाशपतिमेव पतिवन् स्वीकृत्य तद्वेदमनि तद्वर्तितां समृद्धिमुपभुञ्जानाऽज्ञानाश्च व्यह्वान् ।

एकदा च हर्म्याप्रस्थिता सा तयैव रथयया वान्तं विजयवर्मण्य भग्नं राजन्यमवलोक्य रूपलुब्धा सा ततोऽवतीर्य वशनाकृष्टचित्तात्मानं स्वप्रणयिनीं विधातुं तं प्रार्थितवतीति हृष्टेन सेनाकाशपतितेन सुन्दरी स्वभवनमासीता । सागरवीरश्च तां क्षापि गता बुद्ध्या परित्यक्तसर्वस्व तपसा स्वतनुपायाय कृत्वा गङ्गायनिप्रसिद्धो गगगतटमाश्रयत् । अनङ्गप्रभा च भीतमातुरेण विजयवर्मणा सह सत्रैव यथासुप्त निरगन्ता तस्थौ ।

एकदा तत्रत्यो राजा सागरवर्मा स्वनामनिवासितं स्वपुरमवलोकितुं निर्गतं समारूढक्रेणुकस्तेनैव पथा निर्ययौ । आयातञ्च नृपमवलोकयितुं घरारोहा साह रोहाऽनगप्रभाहर्म्याप्रभागमिति तद्दर्शनसमकालमेव तदाकृष्टचित्तोवाच 'काश्चैषि नेय, हस्तिपक, नाह जातुचिदपि हस्तिर्नमारुढेति हस्तिनमारोप्य मामनुभावितन दारोहणमुखा कुरु ।' ण्वमुक्ते आधोरणे राजानमवलोकमाने, दिक्खप्युतामिदुक्त्वा

- १ शृणोदरादित्वाद् वारिवाहको बलाहक । २ 'अनृष्यान्तर्ये विदादिभ्यो ऽञ्' । ३ 'पुसि जाते' इति फञ् । ४ 'राजश्चशुराद्यत्', 'ये चाभावकर्मणो' । ५ गङ्गायनिर्भीष्म, 'तिकादिभ्यः फिञ्' । ६ 'मानुह्' अख्यासम्भद्रपूर्वाया । ७ 'कन्याभ्यादीनामिन्' इतीनह् टक् च । ८ 'हस्ताब्जातौ' इतीनि ।

प्रभामिवानगप्रभामवलोक्य अङ्गारुढवशोऽप्यनङ्गारुढभावविवशः, स्वशौर्यविनिजितविस्तृतसर्वाशोऽपि तत्प्राप्तिनिबन्नाशः सागरवर्मा, करेणुरारोपणेन तन्मनोरथपूरयितुं हस्तिपक्षमादिदेश । राजाज्ञया च हस्तिपक्षेनानुहर्ग्यमुपबौकिता करेणुका-
मालोक्यानगप्रभा सागरवर्मण उत्सङ्गे नात्मानमपातयत् । राजा चापि ता गृही-
त्वाऽऽशु स्वमन्दिरमवाप्य तत्र स्वमुखप्रतिपादिताखिलवृत्तान्ता ता सुचराङ्ग-
नामन्तपुर प्रवेश्य महादेवीं चकार । विजयवर्मा च राजद्रुतामेतामवगत्यागत्य
च तत्र बहीराजद्वार राजभृत्यैर्युष्वाऽध्वानमाश्रयत्प्रेतपुर्या । अनङ्गप्रभा चात-
परमनन्यगामिनी नदीव सागरे स्थिरा तन पत्या सङ्गता कृतार्थमात्मान मन्य-
माना परित्यक्तवर्षहुपुसो नपोदानीमेकपुस्कौ समजायत ।

व्यतीतेषु कतिपयदिवसेषु अन्तर्वना अनङ्गप्रभा यथाकालं सुतप्राप्तोष्ट ।
राजापि ब्राह्मणमाकार्यं पृष्टशुभलभ्य स्वविभगानुरूपं सुहृन्नि, सौहृदै, पैतृ-
प्यै, मातुलै, मातृष्वस्यै, सौभोगिनेयै, भोगिनेयै, अन्यैश्चापि धन्युषाभ्यै
तन्मित्रैस्तन्मित्रैरेव, अजातभ्रातृभ्यै, भ्रातृभ्यै, माहाकुलीनैराज्यकुलीनै-
रन्यैश्चोत्सवसम्मिलितैः क्षत्रियै मिलित्वा कृतज्ञातसत्कारादिसमुत्सवः समुद-
वसः इतिनाम्ना सुतमलङ्कृतवान् ।

क्रमाच्च यौवनमवलीर्णं आनङ्गं प्रमेयं समुदवर्मा स्वपित्रानुमतो दिग्वि-
जयाय प्रतस्थे । तत्र च विभिन्नदिरयान्^१ पात्रैर्लान्, पौरवान्, पाण्ड्यान्, सौर-
मसैर्लान्, सौवीर्यान्^२ विजित्वावाप्तापरिमितकुप्याकुप्य. स्वनगरमागतो भाना-

१. परित्यक्ता बहव पुमासो यथा सा परित्यक्तवर्षहुपुसौ—शेषाङ्गिभाषेति
वैभाषिकरुचभाषे पुत्रो ह्रमसुश्रित्युमित्वलक्षणा ङीप् । २. वर प्रभृतिषु एकवचना-
न्तरस्य पुमान्शब्दस्य पाठात् नित्यं कप् । ३. सुहृदोऽपत्यमिति विग्रहे 'तस्यापाय-
मि'त्यणि 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदबुद्धिः । ४. 'ढकि लोपः' । ५
'मातुर्लुक्' । ६ 'मातृष्वसुरचेति' छण् । ७. सुभगाया अपत्यम्—'कल्याण्यादीनां
मिनङ्' ङक् च । ८. 'स्त्रीभ्या ङक्' । ९. 'प्रज्ञादिभ्यश्च' । १०. दाण्डि-
नायनहास्तिनायन० । ११. 'व्यन्सपत्ने' । १२. 'भ्रातृभ्यश्च' । १३. 'महाकु-
लादञ्चजौ' । १४ 'कुलान्छ' । १५ 'उत्रादृष' । १६. 'स्त्रीभ्यो ङर्' ।
१७ 'दिगादिभ्यो यत्' । १८ 'क्षत्रियममानशब्दाञ्जनपदात्तस्य राजन्यपरत्यक्त' ।
१९ 'पूरोर्ण वक्तव्य' । २०. 'पाण्डोर्ङण्' । २१. 'द्वयञ्मगधकलिवसूरमसादण्' ।
२२ 'वृद्धकोसलाजादाञ्ज्यण्' ।

देशोद्भवमहाहर्षजहास्तिनायनादिभिः पुत्रपराक्रमातिशयोः पित्रोश्चरणान् पूजयामास । तदाज्ञापितश्च ब्राह्मणेभ्यो हस्तयश्चहेमरत्नादीनि दत्त्वाऽर्थिभ्यो दरिद्रेभ्यश्चापि तथैव पुष्कलं धुमं दयित्वा दरिद्रशब्दमेवार्थदरिद्रं स्वराष्ट्रे निःशेषितवान् ।

तस्मिंश्चैवं पित्रा सहावलम्बमाने राज्यधुरे विषप्रयोगः^१ माण्डूकेयेषु^२, कापेयेषु^३, कापेयेषु^४, मकुलीनत्वं कौलटिनेयेषु^५, नोदनिवासः^६ चाटकैरेषु^७, द्विजिह्वता^८ गौधेरेषु^९, जडता जाड्यरेषु^{१०}, धुद्रतोत्पत्तिः काण्डेरेषु^{११}, गुणविच्छेदः तान्तुर्वा^{१२} द्येषु^{१३} कुटिलिकासंग्रहः कार्मार्याणिषु^{१४}, अजत्वं छाग्यानिषु^{१५}, तीक्ष्णता तक्ष्णेषु^{१६} नान्येषु इत्यतेस्म ।

पुत्रस्यैवं माहात्म्यमवलोक्य सानुप्रसन्नः सागरवर्मा भुक्तालिलराजमुखोऽननुभूतपरपराभवः सर्वं राज्यभार योग्यतमे स्वपुत्रे संस्थाप्य विनश्वरेणापि शरीरेणानश्वरस्य तपसः पुण्यस्थार्जिजविषयाऽनिच्छत्त्वपि पुत्रे प्रयागं गतौ । समुद्रवर्मा चापि कतिचित्प्रयाणकं पितरमनुव्रज्य निजनगरं परावर्तितो यथोक्तविधिं स्वराज्यं शशास ।

१. 'दाण्डिनायनहास्तिनायन०' । २. विषम् जलम्, तस्य प्रकृष्टेन द्योगः संयोगः प्रयोगो वा । ३. 'ढक् ख मण्डूकत्' । ४. ईषदपेयता ('ईषदर्थे' इति अजादी कोः कादेशः) कापेयेषु-कुसितपेयपदार्थेषु । ५. कापेयस्यमिति ('इतश्चानिम') ढकि कापेयेषु कप्यपत्येषु । ६. न कुलमस्येति 'नञ्ज्ञानपात्'-इति प्रकृतिभावे मकुलः तस्य स्त्री नकुली तस्माद् इतत्त्वम् स्वामिषम् कुलीनत्वाभावश्च । ७. 'कुलत्रया वा' । ८. निर्गता ईडा ईशस्तुतिः यस्मात्स चासी निवासः, कुलायनिवासश्च । ९. 'वटकाया ऐरक्' । १०. पिशुनता द्विजिह्वता च । ११. 'गौध्या दक्' । १२. 'आरगुदीचाम्' । १३. पुद्राया मावः पुद्रता, 'त्वतलोगुणवचनस्येति पुंसत्वम्, तस्या उत्पत्तिः । १४. 'धुद्राभ्यो वा' इति ढक् । १५. सूत्रविच्छेदः । १६. 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चेति ण्यः । १७. कुटिलिका अयस्कारोपकरणं लोहम् तत्संग्रहः, कौटिल्ये आम्रशो वा । १८. कर्मारस्य अयस्कारस्यापत्यमिति विग्रहे 'कौशल्यकार्मार्याभ्याश्च इति विहितस्य फिज आयनादेशे तस्य 'दगुकोसलकर्मारख्यादृषाणां युद् वादिष्टस्य' इति युदागमः । १९. 'छागवृषयोरपि' इति फिज् तत् आयनादेशे 'दगुकोसलकर्मारख्याग०' इति युदागमः । २०. 'तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्' इत्यणि 'पपूर्वहन्-धृतराज्ञामणि' इत्यलोपः ।

सागरवर्मा च दैवयैश्यैः सात्यमुग्रैर्महात्मभिः सत्सङ्गप्रसङ्गेन संगतो गृहीत-
 'कार्पायोऽपि विगतकर्पायः प्रयागे तपसा वृषध्वज सन्तोषयन्नेकदा निशाव-
 साने त्रिपुरारिणोक्तः 'स्वम्, एषा अनङ्गप्रभा चोभौ विद्याधरी प्रातर्निजशाप-
 क्षयाच्चित्रलोकं प्राप्स्यथः ।' एवमुक्तः प्रबुद्धो राजा यावदनङ्गप्रभां सर्वं वर्ण-
 यति तावद्विदोऽवतीर्णो निजजातिस्मरया तस्याः पिता समरः समायातः ।
 सागरवर्माणञ्च तस्य मदनप्रभसञ्ज्ञकभूतपूर्वविद्याधरत्वमात्मनश्च समरनामका-
 नङ्गप्रभाभूतपूर्वपितृवञ्चावेद्य रूपगर्वितया तयाऽन्यपतिपरित्यागात् शुद्धयगुण-
 मङ्गीकर्तुमरयुक्तं तत्तत्पतिपरित्यागेन जातरोपेणात्मना प्रवृत्त मानुषीमदन-
 रूपं शपं तद्वदधिष्ठोपवर्जितवान् ।

तद्गर्जितमखिलमाकर्ण्य संजातजातिस्मृती जम्पती विद्याधरत्वमवाप्त्वा-
 न्योन्यदिव्यवपुर्विलोकनविरसद्वाहानुरागौ बभूवतुरिति विद्याधरीरूपामन-
 ङ्गप्रभामात्मभूतपूर्वकन्यां विद्याधररूपिणे भूभृते ददौ । सोऽपि च क्षपितशापया
 तथा ससुखं स्वपुरं ययौ ।

इत्थं स्वकीयदुर्नयविपाकवशेन दिव्या अपि शापव्युता मनुष्यलोके भावाग्निः ।
 समुचितफलभोगानन्तरमुचिताञ्च निजगतिं पृथ्वाञ्जितसुहृत्पुत्रकुलं परावर्तन्ते ।'

निजमन्त्रिणो गोमुखमुखादेवभूता कथामाकर्ण्यतिस्सन्तुष्टः सालङ्कारव-
 तीको नरवाहनदत्तो दिनकृत्यं तदानीं तत्न विसर्जिनाखिललोको निष्पादितवान् ।

एकदा स कार्तिके मासि, 'वीवेश्वरि, रयमास्व गोमुखादिभिः सह
 मृगपार्थं गतोऽनुगैः सह मृगया चिक्रीड । स्यन्दने स्थित एव च बहून् सिंह-
 वृक-चित्रकादीन् सायकैरवधीत् । नभोमध्यमध्यारोहति च हरितहये परि-
 श्रान्तः ससारथिगोमुखरूपाकान्तः सलिलाम्बेपणक्रमाम्महावनमन्यदेक
 विवेश । ददर्श च तत्र प्रकुलहिरण्याब्ज, वीधिसम्पर्केणार्धविम्बेन भुवनतल-

१. दैवयज्ञिशौचि—इति व्यङ् देवाः यज्ञा यष्ट्याः यस्य तस्यापत्यमिती
 अन्तात् व्यङ् । २. उग्र सत्य यस्येति निपातनात् विशेष्यस्य पूर्वनिपातो
 मुमागमश्चेतीजन्तात्सात्यमुग्रिसत्त्वात् दैवयज्ञीत्यादिना वैभाषिकः व्यङ् । ३. 'तेन
 रक्तं रागात्' । ४. रागादिवासनया अलण्डवस्त्वनवलम्बनम् ।

५. कृतिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यण्,
 ङीप् ततः 'विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति वैभाषिकः ङक् ।

६. 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' ।

मध्वतीर्णं नभ इव विराजमान, दिव्यमेक सर । तत्र स्नात पीताम्भा, कृते
श्वरस्मरणादिरेकदेशेऽदर्शच्च दूरात्तस्मात्सरस उच्चैष्य हेमाभ्युजानि गृह्यतो,
दि०याकृतीन् परिहितरौचानक-गार्कलिक पीतैक माह्वरजन वस्त्रालङ्कारविभू
पितान् चतुर पुरुषान् । अवलोक्य च तान् कौतुकाकृष्टनरवाहनदत्तेन दत्त्वा
करमादसीति च तै, पृष्टेन सर्वथा स्वपरिचय दत्त्वा प्रसादितास्ते पृष्टपरिचया
एव वक्तुमारभन्त—‘देव, मध्येमहाम्भोधि, नारिकेलद्वीपनाम्ना जगद्विरयात
महत्वेक श्रीमद्द्वीपवरमस्ति । यत्र च दि०भूमयो मैनाक वृषभ चक्र बला
हकाश्च वारो महापर्वता । एकैकस्मिंश्च तन्नास्माक निवास । एकोऽस्मासु श्वे
च्छपा विविधरूपधारी रूपसिद्धिनामधेय । बृह सृष्ण प्रमाणदर्शी प्रमाणसिद्धि
द्वितीय । सर्वदेवतसिद्धिश्च देवसिद्धिस्तुर्थ । ते वय, हेमकमलाम्भेताम्यस्मादादाय
साग्रत रवेतद्वीपस्थित भगवन्त भिय पतिं पूजयितु याम । वय हि तद्भक्ता
स्त प्रसादेन च पर्वतपु तेषु अस्माकमाधिपत्य सिद्धियुक्ता सम्पत्तयश्च वतन्ते ।
भवतस्तत्र जिगमिषा चेद् एहि, अन्तरिक्षेण त्वा सत्र नयाम ।’ देवपुत्रैरेव
मुक्तो नरवाहनदत्त स्वाधीनाभ्युक्तादिके तस्मिन्नव द्वीपे गोमुखादीमवस्थाप्य
तमभ्यादुदेवसिद्धिनोत्सङ्गे गृहीतो वैहायसेन पथा श्वेतद्वीपमवाप । तत्र दूरादेव
गगनादवतीर्थोपसपन् पार्श्वस्थिताभिधतनूजसविग्रहै शश चक्र गदा पद्मै स०य
मान ग०धर्वैर्नारदादिभिश्च भक्त्या स्तुयमान सिद्धैर्विद्याधरैश्च प्रगम्यमान पुर
समुपविष्टवैनतेय, शेषशय्यागत लक्ष्मीपतिं ददर्श । देवपुत्रे कश्यपादिभिश्चा
र्चित त नरवाहनदत्तोऽपि प्राञ्जलिरतिप्रहो भृशम् उपाशुश्लोकत् । कृतस्तुतिश्च
त प्रसाददृष्ट्याऽवलोक्य हरिर्नारदमभ्यधात्, ‘वीरोर्दसम्भवा वराप्सरसो मया
पुरा इन्द्रस्य हस्ते न्यासीकृत्य स्थापिता । अतोऽमरावर्ती ग०वा सर्वास्ता
येन्द्रभे समारोप्य सत्वरमिहानय ।’ एवमादिष्टो हरिणा नारदस्तथेत्युक्त्वा
यथानिर्दिष्ट ग०वा मातलिसहिता सर्वा अप्सरसस्तजानीतवान् । ताश्चालोक्य
भक्तभावानो भगवान् वत्सराजतनूजमादिदेश ‘नरवाहनदत्त, पुता अप्सरस

१ लाभारोचनाटठक । २ ‘शकउर्द्धमाभ्यामुपसह्यानम्’ शकल एवचि
खण्डे च रागवस्तुनि घल्लके’ इति विश्व । ३ पीतात्कन् । ४ हरिद्रामदारजना
न्यामन । ५ श्लोकैरुपास्तौषीत्, ‘मुण्डमिश्र०’ इत्यादिना निष् ।
६ ‘उदकस्योद सज्जयाम्’, इत्यत्र ‘उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्’ ।

कामावताराय विद्याधराणा भाविचक्रवर्तिने च तुम्य मया दीयन्ते । त्वमेवा
सामुचितो भर्ता ।' एतदाकर्ण्य पादयो पतित वत्सराजसुते तदभीष्टमागेण
स्वगृह प्रापयितु हरिणा मातलिरुक्त इति स ताभिरप्सरोभि सह देवपुत्रैश्च
तस्वरथे समारोह्य नारिकेलद्वीपमगात् । तत्र च रूपसिद्धिप्रभृतिभि समातलिरर्चितो
नरवाहनदत्तो मैनाकवृषभाद्येषु स्वर्गादिषु तन्निवासपर्वतषु समरस्त । समु
त्फुल्लपुष्पपल्लवतल्लजकह्लारेषु सरस्सु नानातरुवनासु तदीयोपवनभूमिषु च विजहार ।
परभृत्पिपाकूजितालिकुलकलकलकलितकलिकालितदुपवनावलित पुरेषु च चिक्रीड ।
समुचितान् तन्त्रत्यान् भोगांश्चामरोचितान् कुमुने । त्रिचतुर्थांश्च दिव
सौस्तत्र न्युप्य निजतातदर्शनोत्को निजमुहद प्रति कौशाम्बीपराविदितपाम
भिग्यानजेति तन्प्रतिमुक्त समुपस्थापितेन्द्ररथ मातलिमुवाच, 'यत्र सरस्वते
मदीया गोमुखादयो वर्तन्ते तेन पथा गत्वाऽस्मान् कौशाम्बीं प्रापय ।' मातलि
श्चापि तदादेशानुसार साप्सरस त रथे समारोप्य मार्गे गामुखादांश्चादाय
कौशाम्बीमागतवान् । तत्र नमसोऽवतीर्थ सम्पूजित मातलिं परावर्थाप्सरोभि
सह स्वभवन प्रविष्टे नरवाहनदत्तो निजागमनदृष्टयोन्तर्द्धान्तुत्तचक्षुषोश्च
पित्रोश्चरणानवन्दत । स्थिते च तत्र मन्त्रिवरौ पित्रा पृष्टे महान्तुत स्वपरावर्त
नात् वृत्तान्त सम्मित्रसयोगसम्बद्धमादितोऽवर्णयत् । वत्सेश्वरोऽपि च हरि
प्रसादन ताश्चतस्रोऽप्सरस स्नुषारूपेणावाप्ता इत्यवगत्यातिहृष्ट श्वानुगृहीतरथे
श्वरोऽनुकूलकल्याणमित्रसयोग करोतीति शसकच्युतानुग्रहोपलक्षक महान्त
मुत्सव चकार । नरवाहनदत्तश्चान्या निजसयोगोत्सुका भार्या पार्थिवदन
सम्भावयामास ताश्चापि निजविरहवेदना उपवर्णयन्त्यस्तमनन्दपक्षिभ्यश्च
मधुरालापै काल नयन्नरवाहनदत्त समुल्लस्यवत् ।

एकदा प्रात कृतावश्यककार्ये गोमुखादिभि सह विजिहीर्षया श्वोद्यान
माश्रितो श्वोऽग्नोऽवतरन्तीषु बह्वीषु विद्याधरीषु विकस पद्मवर्दना, छोललोचन
पट्पदाम्, उपलगन्धिम्, स्मरसजीवनीमिव कन्यामेका ददर्श । हृष्टा, चैन्दवीं
मूर्तिमम्बोधिरिव तदा त कर्णजाहवल्लोचनकणविजोभित कर्णवेष्टकिर्कितम्मुलदत्त-

१ 'बद्धादिभ्यश्च' इति ङीप् । २ 'स्वाहाञ्जोपसर्जनादसयोगोपभाव'
इति वैङ्कटिपको ङीपोऽभाव । ३ 'उपमानाच्च' । ४ 'सम्पादिनि' इत्यनेन
कर्णवेष्टकाम्या सम्पादि इत्यर्थे ङञ् ।

दृष्टिर्नृपारमजो जिज्ञासिततरपरिचय उक्त, 'देव, हिमालये काश्चनशृङ्गारय हैम पुरमस्ति । तत्र कृष्णानाथशरणागतकरुणावरुणाढ्य स्फटिकयशोमामा विद्याधरो निवसति । तस्य हेमप्रमादेव्यां जाता गौरीवरोद्भवा शक्तियशोनाम्नो तनया । पितु प्राणप्रियाऽहमात्मना पष्टो कनीयसी । तदादिष्टा व्रतै स्तोत्रैश्च पार्वतीमतोपयमिति सन्तुष्टा साऽऽविर्भूय सकला विद्या देवा पितुरपेक्षया दशगुण मे बल नरवाहनदत्त भर्तारश्च शुचारिणां भाविचक्रवर्तिन निर्दिश्य तिरोदधे । तत्प्रसादादुपलब्धविद्याबलाऽह क्रमात्प्राप्तयौवनैश्च जवनिका इव मायाया यूनामक्षणा, चपाया दत्तदर्शनया देव्योक्ता यथातस्वया निजो भर्ता द्रष्टव्य । तव पिता चेह मासे^१ स्वा समायातो वामुद्वाह विधास्यति । एव मभिधाय तिरोभूताया तस्यां स्वसियापितप्रियामा रामाह स्वामालोकयितु मिहायासेति साह भवन्तमवलोक्य ससखीजनाद्य व्रजामि । एवमुक्त्वा लमुत्पतिताया शक्तियशसि तद्विवाहोत्सुको नरवाहनदत्तो मास युगोपममनुभ वक्ष्यन्तर प्रविवेश । तच्च तथाभूतमतिविमनायमानमालोक्य गोमुखस्त न्मनो रञ्जयितु पुन कथामेकामेवमवर्णयत्—

आसीत्पुरैका निरीतिकृपौलस्तयौ, वन्यागोचरभूमिसुरक्षिततृप्या कचि-
रसधुष्यमाणगार्हर्पत्या, अन्यत्र बाजपेयिको सृज्यमानव हृत्स्पत्या^२, दीयमान
काया^३, पठ्यमानध्राया^४, अभिपिच्यमानशतरु^५द्दीया, जोहूट्यमानमाहेन्द्र^६
सोम्यो^७ वस्य^८ शुनासीरीया^९, सस्क्रियमाणाद्यकपाल^{१०}पुरोडाशा, सन्तोष्यमाण

१ 'आत्मनश्च', 'पूरण इति वक्तव्यम्' । २ 'ब्रह्ममनोज्ञादिभ्यश्चे'ति मनो ज्ञादिवाद् जुञ् । ३ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमप्ये इति कर्तृकर्मशक्ययोर्मध्ये काले सप्तमी । ४ 'रज कृष्यासतिपरिषदो बलच', 'बले' । ५ खलानां धान्योत्पवनस्था नाना समूह 'खलगोरयात्' । ६ ७ वनानां तृणानाञ्च समूह, 'पाशादिभ्यो य' । ८ 'गृहपतिना समुक्ते ड्य' । ९ 'क्षतूक्षयादिसूत्रान्तादृक्' । १० 'सास्य देवता' । ११ 'कस्मत्' (को देवताऽस्येति काय हवि) । १२ श्री देवताऽस्येति भायो मन्त्र । १३ शत रुद्रा (शतशब्दोऽनन्तवचन) देवता अस्वेत्पथे 'शतछदादूपरने ति ॥' । १४ 'महेन्द्रादपाणौ च' । १५ 'सोमाट् व्यण' । १६ वाय्वृत्यपिनुपसो यत् । १७ शुनो वायु, सीर आदित्यस्त योर्द्वन्द्वे देवता द्वन्द्वे चेत्यानङ्, शुनासीरशब्द इन्द्रवाचको वति 'धावापृथिवी शुनासीर०' इत्यादिना छ । १८ 'सस्कृत भक्षा', 'द्विगोर्लुगनपत्ये', 'अष्टन कपाले हविवि' इत्याख्यम् ।

नर्मकायवर्णिकवाङ्मया^३, कथापसारणससूच्यमाननिष्पादितपित्र्या^४ धरिण्या
शिरोमगिरूपा, अहरहर्निष्पादिताहीना^५ हीनादृक्कर्मिणप्राचान^६ श्रोत्रिय^७ याजिता-
यजितभूपा, समुच्छादितवहुयूपा, अय्य^८ पात्रिय^९ दक्षिणीयैश्च^{१०}
धरणीगीर्वाणै, यन्नि^{११} यैरात्विजो^{१२} नैश्चाधिष्ठिता काञ्चनपुरी नाम नगरी ।
बभूव च तत्र पराजिताखिलनिजाराति सुमनोनाममहीपति । स्वीयाक्षी-
यगजतौष्ट्रैरूपा^{१३} श्वेप्रकाण्डकाण्डार^{१४} कावचिक^{१५} सेनिक^{१६} घलाकान्तद्रुगंकान्तारभूभागस्य
च यस्य पादावनतौर्दु^{१७} म्बाशैर्व^{१८} वेदि^{१९} शादिराज^{२०} न्यक्रमौलिकिरीटलवितलौहि^{२१}-
तीकवैदू^{२२} र्यादिमणिप्रभाशुद्धिगुणितनलप्लुतयोऽहर्निस्त^{२३} चोत्तम्ये १२ ।
समेकदाऽऽस्थानगतमयलविषतवामपार्श्वकौत्सेय^{२४} प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्—देव,
स्वकीयभ्रात्रानुगता दूरेत्या^{२५}, दक्षिणात्या^{२६}, लोहितवृद्धैतिकाऽऽवृतापरकाया
हुक्ते^{२७} लीनापि परिहितामिताप्रपदीना^{२८}, समुपनद्रसर्वव^{२९} र्मीणानुपदीना^{३०} श्पासीना
यदिह्यार निपादाधिपकन्यकैका मुक्तालतानामधेया पञ्जरस्थित शुक्रमेकमादाय देव

१. 'कमादिभ्यो जुव' । २. अथर्वाणमधीते इति विग्रहे 'वसन्तादिभ्यष्ठक्' ।
३. वाङ्मया विद्वान्सरतेषा समूह 'वाङ्मयमाणववाङ्मयायत्' । ४. 'वाङ्मनु-
विनुपसो यत्', 'रीङ् ऋण', 'यस्येति च' । ५. 'अह' ख क्तौ । ६. 'विभाषा
क्षेरदिक्त्रियाम' । ७. 'श्रोत्रियैरुच्छन्दोऽधीते' । ८. 'दण्डादिभ्यो यत्' ।
९. 'पात्राद् घश्च' । १०. 'कहदूरदक्षिणाच्छ च' । ११, १२. 'यन्निर्विरभ्या
पलनौ' । १३. 'गीत्रोक्षोद्वेति' समूहे जुञ् । १४. 'पश्चां णस्, 'चिति' च ।
१५. 'काण्डाङ्गादीरञ्जीरौ' । १६. 'अक्वविनश्चेत्यनेन कवचिना समूह इत्यर्थे
टञ् । १७. 'सेनाया वेति' वाचिकष्ठक् । १८. 'तदस्मिन्नस्तोति देशे तज्जाति' ।
१९. 'तस्य निवास' । २०. 'अदूरभवथ' । २१. 'गीत्रोक्षोद्वेति' जुञ् ।
२२. 'कर्कलोहितादीकक्' । २३. 'निदूराञ्च्य' । २४. 'कुलकुक्षिमोवाभ्य'—इति
ठक् । २५. 'दूरादेश्य' । २६. 'दक्षिणापथापुरसस्त्यक्' । २७. 'वृद्धत्याच्छा
दने' । २८. 'दुष्कुलद्वहमिति' दगमावे 'कुलात्त्व' । २९. 'आप्रपद प्राप्नोति' ।
३०. 'सर्ववर्मण कृत खलनौ' । ३१. 'अनुपदसर्वाज्ञायानय' मिति स्वे, अनुपद
वद्वा अनुपदीना उपानत् ।

दिहृक्ते । एतच्छ्रुत्वा भावावबुभुक्षया स्वकीयं पार्श्वतीयं-जनकीयं-राजकीयं-
मुखतीयं-मुद्रा समालोक्यमानेन राज्ञा 'को दोष प्रवेश्यताम्' इत्यादिष्टेन प्रती-
हारेण नृपास्थानमण्डप प्रवेशिताऽऽमुतरूपभिल्लकन्यका राजानं प्रणम्यैवमप्रवीत्-

राजन्, वैयासकिरिवाद्धितीयो भागवत शास्त्रगन्धाख्योऽयं शुक, परिशीलितं
कुमुदिक कारिर्ल कौमुदिकं कुमुदं दृश, सुपरिचितनाडार्यनैनद्वयं नडकीय^{१३} शिखाबलं
वैत्वकेशं^{१४}, अपूर्वोऽष्टं को वैयाकरणं^{१५}, व्युत्पन्नो नैयासिकं नैयायिकं^{१६}, अवगत
साहस्रसूत्रिकं^{१७}, अद्धितीयोऽश्वलाश्रणिकं^{१८}, विशिष्टस्त्रैविध्यं^{१९}, विद्यासैतिहासिक
पौराणिकं^{२०}, सर्ववेदं^{२१}, अस्मन्कलाविचक्षणं, समालोडितौपनिषदं तत्र, ज्योतिष
शास्त्रपारावारीणं^{२२},^{२३} अप्राम्यपरिहासपेशलं, नागरेयैर्दक्षिष्टाचारदक्षइतिपश्चिरत्न
स्यास्य सर्वथा^{२४} देवोपयोगित्वा-मयाय^{२५} देवकीयपादमूलमानीत । एवमुक्त्वा

१-५ 'गहादिभ्यश्च' इति छे 'स्वस्य च', 'मुखपार्श्वतसोलोपध', 'पुत्रजनस्य
परस्य च', 'राज्ञ क च' । ६ वेदान् ध्यसतीति वेदभ्याम् (अस गतिदीप्यादानेषु
इत्यस्मात्कर्मण्यण्) नामैरुदेत्तग्रहणे नाममात्रस्य ग्रहणम्, भीमो भीमसेनवत्
'तस्यापरयम्' 'व्यासबह्वनिपादे'त्यादिना इति, अकटि, 'नग्वाभ्यामि'त्यैच् ।
७-९ 'लुङ्लृङ्क्' । १० 'कुमुदनद्वैतसेभ्यो ङ्मतुप्' । ११ 'नडादिभ्य क्' ।
१२ 'कुमुदनद्वैतसे त्यादि०' । १३ 'नडादीना कृच्' । १४ 'शिखाया बलच्' ।
१५ नडादिवाञ्छस्तस्य भवार्थक्रेऽणि विल्वकादिभ्यरछस्य लुक् इति लुक् ।
१६ 'तदस्य परिमाणमि'त्यधिकारे अष्टौ अभ्याया परिमाणमस्येति 'सह्याया
सज्ञासप्तसूत्राध्ययनेषु' इति कनि अष्टक पाणिनीय सूत्र, तदधीते वेति वा इति,
'तदधीते तद्वद्' इत्यण् तस्य 'सूत्राच्च कोपधात्' इति लुक् । १७ 'तदधीते तद्वद्',
नग्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्० इत्यैच् । १८ २० 'कृतृक्यादिसूत्रान्ताङ्ठक्' । २१ 'विद्या-
लक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्' । २२ 'अहक्षत्रधर्मनिपूर्वादिद्यान्ताभति वक्तव्यम् इत्य-
मेन विद्यान्तलक्षणठको निवेधे, 'तदधीते तद्वदे'त्यण् (अत्र तिस्रो विद्या अधीते इति
विप्रदे तद्धितार्थे द्विगुर्न, द्विगोलुंघनपत्ये इति लुकि त्रिविध इत्यापत्ते । अतः
त्रिविधा विद्यास्त्रिविद्यास्ता अधीते, वेद वेत्येव विप्रदे) । २३. इतिहास पुराण वा
अधीते वेद वा इत्यर्थे 'आख्यानाख्य विकेतिहासपुराणेभ्यश्चति' ठक् । २४ सर्वधे
दानधीते इति 'सर्वादि सादेष्ट लुक्वक्तव्य' । २५ 'शेषे' इति शेषिकोऽण् । २६.
राष्ट्रावारपारादष्टौ । २७ 'ग्रामायखनौ' २८, 'कत्यादिभ्यो ङ्कम्' । २९ 'प्रकार
वचने णाल्' । ३० देवस्येदमितिविप्रदे गहादित्वाच्छे देवस्य चेतिकुक् ।

प्रतीहारेण राज्ञः समीपे स्थापितं शुक्रं स्पष्टस्वरवर्णं मानवगण्योवाच—राजन्,
युक्तमेव यज्ञवद्धिपद्धियुक्तकुटुम्बिनीनि श्वासवातोद्गमसन्धिच्छित्तो भावैरुक्तो माहेय-
प्रतापानलं प्रतिदिशं प्रज्जलति तथापि त्वच्छिबन्धनपरिमवोत्पन्नमपत्तनारीवाप्याम्बु-
पूरण्डवै सोऽन्वहमधिकं वर्द्धत इत्याश्चर्यम्। एवमुक्त्वा शुक्रं देव, न कोऽपि विप-
योमयाऽनादरेय इति किं प्रमेय केन शास्त्रेण प्रमाणीकृत्य प्रवीम्येतदाज्ञाप्यताम्।
एतदाकर्ण्य तक्षीयविषयेऽतिमाशियकविस्मयपरिमितं सामान्यं सन्नाट्य शापात्
शुक्रयोनौ सन्मुखं तं कम्प्यपूर्वं जातिस्मरमृषिमाकलयन् 'क., कुन, कण्यो भवान्
कथं च शुक्रयोनायुरवतरस्यापि न वेदसी तां कर्त्तुं श्रुत्युत्तिरित्यादि वक्तुं ममाशंस-
वान्' यदाकर्ण्य शुक्रो वाप्यमुत्सृजन् 'देव, अथाच्यमपीद् कौतुहादृष्टमवदाशंसो
प्रवीमि, श्रूयताम्' एवमुक्त्वा स्वमम्बन्धिनीं कयामेव वक्तुमारभत—अस्ति
हिमवत्क्षिप्रपर्वणीर्यप्रदेशेऽतिविशालो मायूरः शैलैरधिष्ठितो महाहस्तरोकः।
तस्मिन्निजजायया सह निवस्य पञ्चाङ्गं वयसि वर्तमानात् शुक्रादेकोऽहमेव सुत
उदपादि। जातमात्रे^१ स्तब्धं च मम माता, ^२मामकीने स्थिते तु कप्रमथे दनया, स्वरा-
रोहत्। वर्षाभिश्चापि मदीयं पिना, सहायान्तराभावाद् येन केन प्रकारेण मत्स-
म्बर्धन एव मावहितिनैकैर्^३ कोटरस्थशुकानीतमुक्तोपशाखिनीवारफलादिमाना-
शयन् मनुष्यमुक्तशेषं सायंप्रातिन^४ चाशनजातं स्वयनमन्नव्यावाहपदिवसान्।

एकदाऽऽलेख्य तत्रायाता भयकरी निनीर्वै^५ स्ति कविभवा श्वं गणिक-कौ-
टि^६ लिङ्गमार्गिक^७-मायूरिक^८ मैनिर्क^९-सैनिकं^{१०}-भिन्नसना, शृगयावनभूमिमामसु,

- १ 'खलादिभ्य इतिर्वाच्य'। २ 'भवतष्टकच्छसौ', इत्युक्तान्तात्'। ३ 'नद्यादिभ्यो ङक'। ४ 'अव्ययात्प', अमेहकतसिन्नेभ्य एव'। ५ 'काश्यादिभ्य
घृन् निठौ इत्यत्र आपदादिपूर्वपदान् कालान्तात्'। ६ 'तत्पवमद्वद्भ्याम्' इति
पर्वशास्त्रात्पि 'पर्वताद्येति ङ'। ७ 'वे शालच्छकटवौ'। ८ 'अतुरात्तादेरञ्'।
९ 'प्राणिरगतादिभ्योऽन्'। १० 'अपरस्याद्धे पञ्चमावो वक्तव्य'। ११ मात्र-
शब्दस्यात्रावधारणमर्थ 'मात्रं कायस्यैवधारणे' तस्य च जानस्यैवेत्येवकारेणाश्व-
पदविग्रहे मयूरस्यसकादिवात्समासः। १२ 'शुष्मदम्भदोरन्यतरस्या खञ च',
'तवकममदावेकवचने'। १३ 'निरु वसति'। १४ 'द्यत्-ट्-न' १५ 'श्वमन्नुद्-
च', 'द्वारादीनाञ्'। १६ 'श्वमगाट्ठञ्'। १७ 'अण कुटिलिङाया'।
१८-२०. 'पश्चिमस्थगुणान् हन्ति'। २१ 'सेनाया वा' इति व्याभावपद्ये ङ्'।

सीमसु पुष्कलकान्, चर्मसु द्वीपिनः, दन्तेषु कुञ्जरान् 'केशेषु च चमरीमृता,
विविधप्राणिघाताय निग्रहाय च धावता पुलिन्दवृन्देन सान्धिदेवं कृतान्तक्रीडि-
तमाखेटकं कृत्वा, समुपात्तसीमचर्मदन्तकेशपिशितमारा, चणमेकत्र विश्रम्य, तेनै-
वारण्यकेनैवपथा निरयात्। शबरेषु तेषु, एकवृद्धोऽनासादितामिषः क्षुधितस्तं तह-
मालोक्य तत्तले व्यलम्ब्यतेति निर्मक्षिकीं भूते तस्मिन् भ्रदेशे, ॥ शबरवपिष्ठस्तं तह-
मारुह्य कालपरिघाकाराभ्यां निजमुज्जाम्यां तत्रत्यान् मद्गर्माणान् 'अन्योऽक्षाण्डजान्
तत्कोटरेभ्यः समाकृष्य समाकृष्य, नीवेभ्यो मुविन्यपातयत्। शमनसमानोदयसन्निभं
समायातं तमहमालोक्य, जन्मसहभुवा भयेनातिभीतो निजनीळे यावदेव पितुः
पश्चात्तरे निलीये तावदेव स कुलायमस्माकमवाप्य, पितरमपि मामकं पीडितम्रीवं
कृत्वा तहतले क्षितावचिपत्। अहश्च तत्पर्शतो निलीनो निरसुना तेन सह पतितः
प्राणपरित्यागयोग्येऽपि तस्मिन् व्यतिकरे सद्यो विस्मृतचिरतरं पितृजो हस्तद्वयस्थं
पितरं परिषज्य निजप्राणपरिरक्षणायान्तर्जीर्ण-^{११} शीर्ण-^{१२} प्रीण-^{१३} य-^{१४} ण-^{१५} तृण्य-^{१६} प्रावि-
शम्। शबरश्चासाववतीर्य तस्मात्तरोर्भ्रष्टेषु तेषु कतिपयान् पाणामौ शूलाकृत्य-^{१७}
स्वदंष्ट्रातिधीन् विधायावशिष्टौ च तत्तिष्ठद्धानादाय पापः पक्षीं निजामाजत्। अहश्च,
नयननिमीलनक्षिपकक्षिपस्यहुसाह-^{१८} ध्यकमुद्रया, मित्रया शीर्षदुःखबोधोपातनं
समयमतिवाह्य प्राप्तस्मिन्पति जगच्चक्षुषि भास्वति, तस्थानं विहाया प्रिमप्रैसरणमेवा-
न्तिमं मुपायं स्वरक्षाया मग्वानः, पक्षपालीपरिरुद्धबसुधो मुहुर्मुहुः प्रखलक्षुब्ध्या-
परवशोऽनतिदूरवर्ति पन्नसरस्तीरं प्रापम्। तत्र तद्वर्यं मां, कृतपूर्वाहितं-^{१९}
कृत्यः, मरीचिनामा मुनिर्दंष्ट्रा समुपजातदयोदयः, कृपाकराग्रेण मामुत्थाप्य,
मन्मुखनिक्षिप्तकतिपयोद्विन्दु-^{२०} पन्नपुटे निधाय, तत्सरोऽपा-^{२१} न्यदिरयं निजाभ्रम-

- १-४. 'निमित्ताकर्मयोगे' इति सप्तमी। ५. 'सन्धिषेलाद्युनक्षत्रेभ्योऽण्'।
६. 'पथ्यध्यायन्यायेति तुम्'। ७. मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् इत्यभावार्थकाशय-
योभावे च्चिः। ८. 'अशान्दे यत्खावन्यतरस्याम्'। ९. 'समानोदरे'। १०. 'पक्षाति'।
११. 'चिरपरुत्पराश्रित्यस्त्रो वाच्य'। १२-१३. जृ-शृ घात्वोर्निष्ठान्तरूपे। १४. 'नथ
पुराणे प्रातः'। १५. 'तस्य समूहः'। १६. 'पाशादिभ्यो य'। १७. 'शूलात्पाके'
'ऊर्जादिष्विषाचक्ष', 'कुगतिप्रादय'। १८. 'सहायाद्वा'। १९. 'अप्रादिपक्षादिमच्'।
२०. 'अन्ताच्च'। २१. 'विमायापूर्वाहापराहाभ्याम्'। २२. 'अन्योदनविन्दु'।
इति उदकरयोदादेशः। २३. 'युप्रागपापुदक्प्रतीचो यत्'। २४. 'दिमादिभ्यो यत्'।

पन्थको^१ भवन्ननुसरस्ते^२ किञ्चिद्दूरं संपद्येनाप्यग्रे सपद्येनं पथा सपद्येनमनुसरता, गुरुनिदेशवर्त्येनापीन्द्रियावरयेन न्ययस्येन सह प्रतस्ये । तच्चोतो गत्वा चाहं किञ्चिद्दूरं, परित्यक्तानुप्राप्तिकसहवासम्, अनुभूयमानदार्पणैत्रथायसम्^३, घुष्यमाणसौप^४ तै^५ काते^६ पात्^७ गत्विकाभि^८ द्योमिक वाशिष्टिक^९ पौरोडाशिक^{१०} छान्दसा^{११} चिकपौर^{१२} श्वरणि^{१३} र्गयनम् । सलक्ष्यमाणभ्रातृकैपिञ्च^{१४} पैतामह^{१५} क भौति^{१६} कानै-
श्वर्यम्^{१७} उष्य^{१८} मुख्यभोज्यसम्मान्यमानतैर्यम्^{१९}, प्रशस्यमानसोदय^{२०} सद्भावसती-
र्थ्यम्^{२१}, अभ्यस्यमानशा^{२२} रीरकीयविकृद्भोजनायम्^{२३}, शिष्यमाणताशुशिल^{२४}

१ 'पथ पन्थ च । २ सरस्तटसमीपे सरस्तटेन सम्बद्ध वा । ३ 'पद्म स्मिन् दृश्यम्' । [सकर्षमेनेतिभाव] ४ पादौ विष्यन्तीति पद्या शर्करारस्ताभि सहितान् ('विष्यत्यधनुषा') । ५ सपदि क्षीप्रम् एवमनुसरतेतिच्छेद । ६ 'वश गत' इति पथ । ७ 'नौवयोधर्म' । ८ ग्रामात्प्रत्यनुपूर्वात्' (ठञ्) । ९-१०. 'तत्र भव', 'दविकाशिशपा । ११-१३ 'तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्य नाम्न' । १४ 'बह्वकोऽनोदात्त ठठञ्' । १५ 'कनुयज्ञान्यथ' । १६ 'अध्यायेध्वैर्ये' । १७ 'पौरोडाशपुरोडाशान् ठञ्' (पुरो दाशयते इतीहैव निपातनादस्य चेपुरोडाश) । १८ 'छन्दसो यदणौ । १९-२० द्वयनृद्वादाणर्क' इति ठक् । २१. 'अण्श्रग यनादिभ्य' । २२ 'ऋतष्ठन' । २३ 'पितुर्यथ' । २४ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो षुञ् । २५ अमीश्वरादागतस्तत्र भवो वेत्यणि, 'नन शुक्तीश्वरे'ति वृद्धि । २६ 'शूलोच्चायत्' उखाया सस्कृतमित्यर्थे षत्, 'शास्त्रादिभ्यो य'—मुजमिष-मुषय । २७ शुण्डिकादिभ्योऽण् (तीर्थादागतस्तैर्य) । २८ 'विभापोदरे', 'सोदराय', २९ समाने तीर्थे वसतीति 'समान तीर्थे वासीति षति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव । ३०. 'अधिकृत्य कृते प्रये' (कुसित शरीर शरीरक तरसम्बन्धी शरीरको जीवात्मा, तमधिहृन्ध प्रतुल्य-कृतो ग्रन्थ शारीरकीय, चतुर्लक्षणीसूत्रसन्दर्भ, अणि, वृद्धाच्छ) । ३१ इन्द्र जननादिरवाय 'शिशुक्न्देति ॥' । ३२. तपशिला नगरी अभिजनोऽस्यति 'सिन्धुतपशिलादिभ्योऽणनौ' ।

शिरम्, अभ्याप्यमानपाणिनीय^१ तैत्तिरीय^२ शौनिकेन्द्र^३ कालपेच्छागलेवि-
पाराशरि ब्रह्मचारिवर्गम्, लिख्यमानपाणिनीय^४ वारुच चारुदम्^५, परिरच्यमाण-
माशिकक्षीद्रम्^६, निर्माप्यमाणाग्रोघम्^७, प्रदीप्यमानाग्रोघीयम्^८, उच्चार्यमाणसामि-
घेन्यम्^९, वाच्यमानवाङ्मया^{१०} यवणम्^{११}, तोष्ट्यमानशाकशैवम्^{१२}, अविप्रभावा-
भिर्यत्तनिर्गो-याग्रिकम्^{१३}, छचिबिकित्स्यमानशारदिकम्^{१४}, इतरत्र संस्थाप्यमान-
बीजरापीय-ह्रम^{१५} न्ताश्वयुजेक-ग्रैध्वकं प्राश्रुपिकं शारदिकम्^{१६}, पङ्क्त्युपसंविधादैकदैवो-
पलभ्यमानप्राश्रुपेभ्य^{१७} शारद-^{१८} ह्रमैर्न शैशिर^{१९} वास^{२०} त ग्रैध्व फलकम्, ^{२१} गोमयो-
पलिप्यमानकुटीरो^{२२} टजानिरम्, औम^{२३} कोपचर्यमाणकच्छु^{२४} रेणो^{२५} यत्पङ्क्त्यम्^{२६},

१. तेन प्रोक्तम् । २. तित्तिरवरतन्तु० । ३. 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' ।
४. कडेन प्रोक्तमधीयते इति विग्रहे कठशब्दस्य वैशम्पायनान्तेवासिवाणि-
नित्तस्य कठचरकाङ्गुक् । ५. 'कलापिनोऽण्' इत्यणि 'इनण्यनपरये' इति प्रवृत्ति
भावे प्राप्ते, नास्तस्य टिलोपे, 'सम्राट्प्रचारि'—इत्यादिनाटिलोपः । ६. 'छगलितो
द्विजुक्' । ७. 'पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयो' । ८. 'उपज्ञाते' । ९. 'कृते
प्रत्ये' । १०. 'कुलालादिभ्यो घुञ्' । ११. 'सज्ञायाम्' । १२. 'क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादम्' ।
१३. 'अग्नीध शरणे रण भ च' । १४. 'इदाच्छ' (अग्नि) । १५. 'समिधामाधाने
येण्यन्' । १६. 'छन्दोगीकियकेतिव्य' । १७. अथर्वण प्रोक्तो वेदोऽथर्वा—अभेदोप-
चारात्, तमधीते इति 'वसन्तादिभ्यष्टक्' हाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना निपात-
नाट्टिष्टोपाभावे आथर्वणिकारस्याय धर्मः आह्वानो वा—'आथर्वणिकस्येकलोपधे-
त्यण्' । १८. 'मक्ति' । १९. 'इन्द्राद् घुञ् वैरमैधुनिरुयो' (घुञ्छन्तस्त्रियाम्) ।
२०. 'विभाषा रोगातपयो' इति ठञ् । २१. 'उत्ते च' । २२. 'आथ्रुयुज्या घुञ्' ।
२३. 'प्रोम्भवसन्तादन्यतरस्याम्' । २४. 'प्राश्रुपष्टप्' । (प्राश्रुपि जातएण्पादवा-
दष्टप्) । २५. 'सज्ञायाम् शरदो घुञ्' (शारदका मुद्रविशेषा) । २६. 'प्राश्रु-
एण्य' । २७. 'कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु' (शरदि पच्यमान कलादिकम्) ।
२८. 'सर्वत्राण् च तलोपध' । २९. 'कालात्साधु०' । ३०-३१. 'प्रोम्भवसन्तादन्य-
तरस्याम्' । ३२. 'गोघ पुरीषे' । ३३. 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो र', उटै पर्णं, जायते
इत्युटज । ३४. 'उमोर्णयोर्वा' । ३५. 'क्च्छा ह्रस्वत्वय' । ३६. 'एण्या दम्' ।
३७. एकाचो नित्यम् ।

अचिद्दुर्द्वयमीयमानत्रोहिमयद्रव्यम्, इतरत्रामैत्रादीयमाननिम्बद्रव्यम्, आलो-
क्यमानकौलशेयगव्यर्ध्वनिधन्यम्, अस्मासुपास्यमानधेनूधन्यम्, भिक्षुजन-
सरक्षमाणभैक्षम्, सञ्जीयमानानुष्मिमपत्किमहैमनफलम्, वैवधिकं वादरिकं-
समानीयमानवदरम्, "ऐकान्यिकीभिर्मुनिवन्द्याच्छात्राभिरभ्यस्यमानशुद्धस्वर-
धणोच्चारणम्, निन्द्यमाननास्तिक गौतम्यक^{१३} चातुर्दशिकम्^{१४}, कचित्सस्था-
पिताहारीयैश्छादिपेयै^{१५} पुञ्जम्, इतरत्र प्रस्तुतीक्रियमाणौपानैर्द्वयमुष्यम्, आश्रम-
मपर्यम् । यत्र च विकारः^{१६} आरमपैप्पलैगलाश^{१७} नापुपैदिप्रकृतिपु, न
मानुपादिप्रकृतिपु, प्रत्ययलोप^{१८} आमलकमल्लिका^{१९} जातीविदारीपु^{२०}, ऐश्वर्यफल-
परिपाकशुष्कता श्रीहिमुद्रमापेपु^{२१}, वचनविशेषभिन्नता हरीतक्यादिपु, "कशीय^{२२}-
विकार कास्ये^{२३} न मनुष्यास्ये, हरयमानमासीत् ।

आगाय च तत्रैत्र रक्षशोक्ततोरध स्थितमहमद्राच प्रारब्धबहुर्जन्यम्-

१ 'माने वय' । २ 'श्रीहे पुरोक्ताशे' । ३ अमत्र, पात्रम् । ४ 'द्रोक्ष' ।
५ 'इतिकुक्षिकलशि०' इति ङ् । ६ 'गौरयसौर्यन्' । ७ ऊयसि भवम् (वगवा-
दिभ्यो यद्विष्यन् 'ऊयसोऽङ्' च) । ८ मिषादिभ्योऽण । ९ विभाषा विवधात् ।
१० 'उडुडति' । ११ 'कर्माभ्ययने वृत्तम्' (ठकि ङीप्) । १२ 'शीलम्'
'छात्रादिभ्यो ण, 'ताच्छीलके श्लोऽपि' । १३ 'गच्छतौ परदारादिभ्य' । १४ अघ्या-
यिन्यदेशकालात् । १५ 'तदर्थं विकृते प्रकृतौ' । १६ 'द्यदिरुपधिवलेर्ङ्' ।
१७ 'नृपभौषानहोर्ज्य' । १८ 'तस्य विकार' 'अरमनो विकारेटिलोरो वक्तव्य' ।
१९ अवयवे च प्राण्योपधिरुवेन्य' । २० 'पलाशादिभ्यो वा' । २१ त्रपुञ्ज-
नो पुङ् । २२ आमलक्या फलमिति विग्रहे 'नित्यं वृद्धरारादिभ्य' इति विहितस्य
मयट फले लुक् इति लुकि । 'लुक्त्तद्धितलुकि इति ङाषोलुक् २३, २४ जातीमहि
कयोविहितस्य पुष्पार्थकस्य विद्वार्थाच्च मूलार्थकस्य 'अनुदात्तादेश'त्यन 'पुष्पमूलेषु
बहुलमिति छुप् । २५ 'कलपाकशुषामुसख्यानम्' । २६ 'हरीतक्यादिभ्यश्च' ।
२७ 'कसाय हिनमिति तस्मै हितमिति छ, पचे कसस्य औप्रसेनेनामधेयत्वात्
वृद्धाच्छ । २८ कशीयपरराज्ययोर्द्वयजौ लुक् २९ । २९ 'जन्मानं जल्पो जल्प
'मतत्तनह्लात्करण'ल्लपकेषु' प्रारब्धो बहुमि सहजन्मो वार्तालाप येन तथाभूत-
मपि जन्य पुद्गलम् अथवा जनी वधूस्ता प्रापयतीतिजन्या (सहाया जन्या) तद्व-
हितम् ।

प्यजन्यम्, ससमुपात्तवाक्यस्य प्रासङ्ग्यप्रसङ्गविवाहप्रसङ्गमपिसवाङ्माधुर्यं धुर्यम्, सम्पाद्यमानाहीनसमीनसर्वधुरीणमपि सर्वजनीनसयतजीवनैकधुरीणम्, निपिद्मसमांसमीनमपि भुक्तसमांसमीनम्, भौतिकार्थनगण्यमपि समुपलब्ध्याप्यात्मिकतत्वाप्रगण्यम्, भगवन्तं पुलस्त्यम् । स च कुलपतिर्हस्तामलकीकृताखिलैर्हलौकैर्कपारलौकिकसार्वलौकिकव्यात्मिकतत्त्व, पारिमुह्यतेजोविशेषानुभाविततपोभाभोषप्रभावो भगवान् पुलस्त्यो मामवलोक्य हसन्नन्यैर्मुनिभिः पृष्ठो दिग्बदहिरवोषत्-
‘शापशुकमेनमवलोक्य दुःखेनाहमहसम् । सम्पादितापराहर्ककृप्यश्चाहमेतत्सम्बद्धा कथां कथयिष्यामि यदुत्त्वा स्मृतस्वपूर्वजातिहृत्योऽयं भविष्यती’त्युक्त्वा स निजाह्निकहृत्यकरणायोदतिष्ठत् । परिसमापितसर्वदैनिकविधिश्च मुनिभिरसङ्कल्प्य-
र्थितो मत्सम्बद्धां कथां वक्तुमेवमारमत—

भासीपुरा षालानुराजातिनेदीयो निधोयमानशौल्केशालिकगुणकं, र्व्योषहा-
रिकजनादीयमानमासि^१कावरसैक्यार्म्ब^२त्सरकापमिर्यकम्^३ दीयमानयाचितक^४-

१. समुपात्तवाक्यस्य प्रकरणेन भासङ्कुं योग्यः प्रसङ्गो विषयप्रसङ्गो परैवं, भूता अपिवासा अपिवाहकाः प्रासङ्ग्या इव तैः सहितमपि वाचि माधुर्यं येषां ते वाक्याधुर्यास्तेषां धुर्यम् धुरीणम् (तद्वहतिरयस्यप्रसङ्गम्, ‘धुरो यट्कौ’, ‘न भङ्कुणाम्’) ।
२. सम्पाद्यमानस्य अहीनस्य (अहं खं मृतौ) समीनस्य (समायाः ख) च-समाधोषो भूतो भूतो भावो वा-तस्य च सर्वधुरीणम्- (खं सर्वधुरात्) एवंभूतमपि सर्वजनीनम् सर्वजनेभ्यो हितं, यत्संयतजीवनं, तस्यैकधुरीणम्-‘सर्वजनाटठन् सध’, ‘एकधुराङ्कु च’ ।
३. निपिद्मः मोक्षेन सहिता मीनायेन तथाभूतमपि भुक्ता भोजनादिना परिपालिता समीनमीना प्रतिवर्षं प्रसवित्री गौर्येन (ससांसमां विजायते) ।
४. भौतिकार्थां नगण्या यस्मै सम् ।
- ५-६. ‘अप्यात्मादेष्टुमिष्यते’, ‘लोकसर्वचोदयट्’ ‘अनुशतिवादीनाय’ ।
७. ‘अप्यधीमत्ताय’, ‘परिपुष्टादिप्य एवेयते’ इति व्यः ।
८. ‘पूर्वाङ्गपररक्षादि-मूलप्रदोषावस्कराङ्गम्’ ।
९. ‘ठगायस्यानेत्य’ ।
१०. ‘चरति’, ‘स्वागतादीनाय’ ।
११. ‘दियन्ते’ ।
१२. अवारस्यां समायां देयम् इति ‘प्रोप्यावरसमादुयम्’ ।
१३. ‘सम्ब-सराप्रहायणीभ्या टष् च’ । १४-१५. ‘अपमित्ययाचितभ्यां कङ्कनौ’ ।

साम्बद्धिन्म, सच्चिदितपञ्चोक्तलादिबहुसैरिवैसप्ताहमपि आभरथ-शाकटै सङ्कीर्ण-
शालम्, कश्चिद्वषट्त्वमानशारदम्, इतरत्रसस्थाप्यमानहैमन्तम्, नियुज्यमानवैतै
निकाकरिवै देवागारिवैम्, आज्ञाप्यमानावर्षधिक वैर्म पारिपा^{११} श्विक-पारिमुखिकम्^{१२},
आदिश्यमानपर्यिकोयिक^{१३} दाण्डमौयिकपारिप^{१४} न्यिकनि शखवैश्वर्यम्, अपरिदश्य-
मानानदिक्कम्, निर्धार्यमाणपूपिक^{१५} लावणिक^{१६} कैसरिक शला^{१७} लुकनयविमंयिका-
पणिकम्^{१८} आलप्यमानसाम^{१९} जिक धौ^{२०} मिक पारिप^{२१} सामवैयिकम्, वितीर्यमाण
पैपिन्सो^{२२} पिकम् द्वैगुणिक^{२३} वार्षिक^{२४} दशकादशिक^{२५} धनाज्याद्युषितैकदेशम्, आक्ष^{२६}-
धर्म^{२७} धनयतरापरभाग रक्षाकर नाम नगरम् ।

अभवच्च तत्र ज्योतिष्प्रभो नाम परमशिवभक्त सौर्वभौम पाथिष । समूर्जि-
सशासनो^{२८} धर्म^{२९} न्या^{३०} द्यौरसैर्मजातुत्य^{३१} प्रज्ञान्यवहारो यस्मात्ताकरमुखीमधिकक्रे ।

१. 'वहेस्तुरणिट् च' । २. 'अङ्गुलेर्दाङि' (एष्) । ३. हलसौराण्ट्क् ।
४. अश्वस्याय वहनीय इत्याश्व 'पात्राद्वाह्ये', 'पत्राभ्युपरिपदश्च' इत्यञ् स चासौ
रथस्तथा 'शकटादण्' । ५. वेतनादिभ्यो जीवति । ६. आकुर्वन्त्यपरिमन्त्रित्याकर
(पुसि सज्ञाया घ प्रायेणेति घ) तत 'तत्र नियुक्त' । ७. 'अगारान्ताट्ठन्' ।
८. 'आवसथाऽष्टल्' । ९. 'कामेस्ताच्छील्ये' । १०. परिमुखञ्चेत्यत्र चकाराट्ठक् ।
११. पारिमुखिक इत्यत्र तु परिमुखञ्चेत्यनेनैव, तत पारिपाश्विकश्चासौ
पारिमुखिको यत्र । १२. 'पय ष्ठल्' । १३. 'प्रतिकण्ठार्थललाम च' । १४.
'मायोत्तरपद०' । १५. 'परिपन्थश्च तिष्ठति' । १६. 'विशसितुरिद्लोपश्चाश्च
वत्तव्य' । १७. 'आक्षन्दाट्ठन् च' । १८. 'तदस्य पम्यम्' । १९. 'लवणा-
ट्ठन्' । २०. 'किसरादिभ्यष्टन्' । २१. 'शलालुनोऽन्यतरस्याम्' । २२. 'वज्र
नयविश्रयाट्ठन्' । २३. 'अवक्य' (आपणस्य अवक्य, रात्रमाह्य ग्रन्थम्,
इत्यर्थे) ट्ठ् । २४. 'रक्षति' । २५. 'धर्मं चरति' । २६. 'परिपदो ष्य' । २७.
'समवायान् समवैति' । २८. 'पर्पादिभ्यष्टन्', पर्पेण षड्गुपीडेन चरन्तीति पर्पिका-
स्तेभ्य । २९. 'सकृत्तम्' ३०. 'प्रयच्छति गर्गम्' टक् । ३१. 'वृद्धेर्ध्रुपिभावो
वक्तव्य' । ३२. 'कुसीददशोकादशान् छनछचौ । ३३. 'अज्ञाण' (अज्ञ लब्धा) ।
३४. 'धनगण लब्धा [यत्] । ३५. सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण्धौ', तत्र विदित
'इति च' । ३६. 'नौवयोधर्म'त्यादिना यत् । ३७. 'धर्मपथ्यन्यायादनपेते' ।
३८. उरसा निर्मिता. औरसा 'उरसोऽण् च' ३९. नौवयोधर्म ।

अभूचाथ तस्यान्त पुरप्रधानीभूता ज्योतिष्मती त्रियामेकार्यभिरामा हर्षवती-
नामा वामा चामाद्गी ।

निजामात्यविनिवेशितराजभरस्य लौकिकैश्वर्यसुखयनुभवतस्तस्य राज्ञो
भूयान् कालो व्यत्यगात् किन्त्वन्तं गतेष्वपि प्रायोऽखिलजीवलोकसुखेषु, सुतमुख
दर्शनमुख स नोपलब्धवानिति शर्वेशस्येव निष्कण्डपुष्पदर्शनान्त.पुरस्य, निष्कल-
मनोरथस्य च तस्यानपत्यताजन्यसम्तापोऽधिकाधिकमेधाञ्चक्रे । येन स सुतेतर-
बहुवारिवारिकम्बुक्तिपरिवृतमपि निःसहायम्, चारचारुचक्षुष्मन्तमपि प्रज्ञाचक्षु-
षमिव, भूतलावलम्बनमपि निरवलम्बनमिव, अविकलसकलेन्द्रियचक्रमपि भ्रम-
मनोरथचक्रमिवाभामममन्यत ।

एकदा स हर्षवतीनिवासगृहं गतश्चिन्ताशोकप्रैतपरिजनपरिवृताम्, समीप-
वर्तिष्ठान्त पुरवर्षायसीभिराश्वास्यमानाम्, विवोऽवतीर्य कमलकिसलयाकलि-
ताश्रयकलानिभिकलामिव वामकरतलावलम्बितमुखकमलाम्, अविरलाधुपातो-
च्छूननयनाम्, परिलक्षितौदासीन्यशयनाम्, रुदतीं सां ददर्श । इष्ट्वा च तत्कारणं
पृच्छंस्तत्प्रायासककरद्वयाहिन्या, निजापुत्रतां तस्मान्तापिकहेतुमबोधि । तच्चा-
कण्ठोतिदु खितो राजा मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निःस्वस्योवाच—देवि
यथाविधिसन्तोष्यमाणगार्हपत्य-गार्हपत्य एव गार्हपत्यं योगक्षेमी, सर्वमिह सर्वथा
स्वच्छन्दनियतिच्छन्दस्य न किमपि स्वहस्त्यमिति निःसाशयिकेऽलमतिददितेन ।
पुत्रपरिष्वङ्गलीलालालौकिकसुखानुभवस्य नूनमनारपदमस्माकं हृदयम् । नहिदैव-
र्मन्यधयितुं बलवतापि केनापि शक्यते । अतो यार्बस्मानवशक्यमदिलमुपपाद्य-

१. 'प्रनिरन्त शरेक्षु' इति णत्वम् । २. इन्द्र आत्मा, तस्य छिन्नमिति,
'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यनेन इन्द्रशब्दाद् घञ् । ३. प्रसु-भदने हृदयोद्विवात्
वत्वायां वेङ्कत्वेन 'यस्यविमोषेत्यनेन निष्ठायां नेट् । ४. 'धीदितो निष्ठाया-
मि'तीडभावे सम्प्रसारणादि । ५. 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य' । ६-८.
'गृहपतिना संयुक्ते ऊय', गार्हपत्येनाग्निना विहित यद् गृहपते कर्म । पत्यन्त-
पुरोहितादिभ्यो यक्) तस्मिन्नेव गृहपतेरिमौ (दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यय)
गार्हपत्यौ योगक्षेमी । ९. छन्दसा, इच्छया, कृतमित्यर्थे 'छन्दसो निर्मिते' इति
पठ् । १०. 'तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतो' (हस्तेन देयं कार्यं वा) । ११.
अन्यथाकर्तुम् ['तरस्रोति तदाचष्टे'] इति णिवि टिलोपः । १२. 'यावदवधारणे' ।

ताम् । भवाधिकतरं दीनहीनशरण्या, नयस्व स्वसम्पत्तिं स्वव्यवहृतिञ्च सार्वभौमी-
नताम् । वितरानुदिन भस्तेभ्यो भाक्तान्, स्थालीविलीयंशालीन् । अवधारय हरि-
कौशिकान् । आज्ञापय समधिकमातिथेर्यम् दापयानुदिन निस्विकल्पिकीभ्यः पाथे-
र्यम् । एवकृतेनातिसन्तुष्टा देवा नूनं यथाभिमतफलानि ददति । बहवो हि राजानो
देवमुनिसेवया सुतसम्भाषया सुतङ्गममुखिन सञ्जाता । एवप्रायाभिरतिमधुरा-
भिरधरीकृतसुधाभि शोकापनुदाभिर्वाग्मिहर्षवतीमाश्रास्य राजा स्वभवनमाजगाम ।

निर्गते च तस्मिन्, सा सकल तदादेशानुसारमाचरन्ती, गते च नातिबहु-
तिथे काले, सीगप्रायाया ज्वायामेकस्या, स्वप्ने स्वमुखे प्रविशन्त सोममद्राक्षीत् ।
प्रबुद्धा च हर्षातिरेकविकसितनेत्रा वेप्रासने नेदीयस्येव ज्ञायान राजानं प्रबोध्य,
निधेदितनिजस्वप्ना किमेतदिति कौतूहलिनी राज्ञोक्ता, 'देवि सुत्योऽयं स्वप्न,
पूर्णा अस्माकं मनोरथा । प्रसन्नरते मगवानुभावतिरित्यचिरेणैवाह सुतसुशो-
भितोऽसङ्गा भवतीं द्रक्ष्यामि ।

अतिक्रान्तेषु कतिपयेष्वहस्सु सामयि^१ कर्तव्यं ज्ञानानन्तरं अर्धमपरायणा
गर्भं दधे राज्ञी । असूत च वैज्रनने मासि निजबापुषकाग्नितिरस्कृतमार कुमा-
रम् । तस्मिन्नुपलेऽतिहृषितप्रजापतिजन्मस्येतस्ततो धावतोऽतिकोलाहलेन
सद्योभित तन्नगर तदानीमजनि । पाथिवोऽपि च तनयानमदर्शनातिहर्षितो निजौ-
दार्येण दीनानपि वितीर्णसर्वावश्यकवस्तुभिः प्राभूतिञ्च^२ पार्याप्तिकौश^३ विद्व-
त्प्राग्भाष्याभिन्नकुम्भकलिकाकल्पशास्त्रयोदनेन, धूपामोदमनोहरशिखरिणीश्वाहु-
शाकन र्चा^४ गुर्जातकसकृतेष्टुरसेन, सिग्धस्तब्धधिद्वयशार्करास्वादिष्टभिस्तेन,
आश्वाद्यकवयमलेह्यपेयबहुलेन, भृङ्गारसिन्धुप्लवमानपटिको^५ मिरिव पृथुवर्तुलकुच

१ 'तत्र साधु' इति यद् 'शाखादिभ्यो य' इति वाच्यम् । २ 'प्रतिजनादिभ्य
स्त्रज्' । ३. 'मत्ताण्' । ४ 'स्थालीविलात्' । ५. 'कषादिभ्यष्टक्' । ६ 'पथ्य-
नियिवसति' । ७. 'मल्लैर्गजाज्ञा' । ८ 'पय.त्कन्', पितृवान् डीप् । ९ 'पथ्य
तिथि' । १०. 'गमे सुपि वाच्य' इत्यसञ्ज्ञाया खच् । ११ 'गुन्दशोकयो परि-
मृज्वापनुदो' इति क । १२. 'तस्य निमित्तं सयोगोत्पातो' । १३ 'समयस्तद-
स्य प्राप्तम्' । १४ 'ऋतोरण्' । १५-१६. 'आहौ प्रभूतादिभ्य' । १७. गुदश्वो-
लानागङ्गेसरं चातुर्जातकमुच्यते । १८. 'नौ द्वयचष्टन्' (घटाभ्यातरन्तीभिः)

घटिकाभिः हास्तिककुटुम्बिनीभिरिवोपलितहस्तिनीभि यथावरयक परिवेष्यमा
णपिष्टैकसोपिपौदशित्केदाधिकं पायसं चूर्णि-लवण-मौद्गं^१ मारीचिक तन्तिडोकेन^२,
एकप्राभ्यवहायमाण-दाधिकं पायसिकं^३ वरिक शार्किकं^४ शौक्तिकं^५ सौपिकेन^६,
अन्यत्र प्रतीयमाण शाष्कु^७लिकं^८ थाणि^९ कौदनिकं^{१०} भाकेन^{११}, प्रीतिभोजमहोत्सवेन
निजबान्धवान् सन्तोष्य, सौमैस्त्वज्जिक 'सोमप्रभ' इति पुत्रनाम चक्रे ।

प्रज्ञानयनोत्सव तन्वान स राजसूनुश्चासृत्तमयैर्गुणैर्निपीड्यमान इवानुदिन
वर्द्धमानो निजकुलानुकूलमेव शारीरकं^{१२} प्रयिया^{१३} नम्, तामेव च काट्यौचि^{१४} सोमधा-
रयत् । अथतरति^{१५} तस्मिन् विद्याभ्यासयोग्ये वयसि, पार्थिवस्तदर्थं^{१६} प्राकारीयप्रदेशे^{१७}
प्राकारीयाभिरष्टकाभिर्निर्मितप्राकारम्, प्रासादीयैश्चोदूढदृढिम दारुभिर्विधाम

१ 'हस्तिनीना समूह हास्तिकम् अक्षितहस्तिधेनोष्ठक्', 'भस्याडे तदिते',
तत्तष्टिछोप, तस्य कुटुम्बिनी (प्ललाक्षित्वादिनि) हस्तिना चरति, तरति
वेति हास्तिकतरस्य कुटुम्बिनीरिति वा । २ सुगन्धितद्रव्यम्, हास्तिक-
शब्दस्य हस्तिसमूहपक्षे हस्तिग्न्य करिष्य ३ 'सहाया कन्' (भूपक) ।
४, 'सस्कृत भक्षा' । ५ उदकेन श्रयतीति श्रयते किपि 'उदकस्योद'
सहायाम्' तत् 'उदक्षितोऽन्यतरस्याम्' इति ठकि 'इसुमुषान्तात्क' ।
६ 'दभनष्ठक्', 'ससृष्टे', 'व्यजनैरुपसिक्ते', वा ठक् 'सस्कृतमि'त्यनेन वा दग्नि
सस्कृतम्, दग्ना ससृष्ट, दग्ना उपसिक्त दग्नि सस्कृतम्, वेत्यर्थे ठक् । ७ 'सस्कृत
भक्षा' (पयसि सस्कृतम्) । ८ चूर्णादिनि (चूर्णे ससृष्टा) । ९ लवणेन
ससृष्टो लवण, 'लवणाज्जुक्' । १० 'मुद्गादण्' (मुद्गेन ससृष्टो मौद्ग भोदन) ।
११, 'सस्कृतम्' (मरिचेन सस्कृतमिति ठक्) । १२ तिन्तिडोकेन सस्कृतम्, 'कुल
त्यकोपधादण्' । १३-१९ स्तेन भक्षयतीति भक्षणेऽर्थे 'वरति' इत्यनेन ठक् । १४.
शाष्कुलीभक्षण हितमस्मै इत्यर्थे 'हित भक्षा' । २०, थाणा नियुक्त दीयतेऽस्मै
इति 'थाणामासौदनादित्ठन् एव २१ भोदनिक इत्यपि । २२ 'भक्षादण्य-
तरस्याम्' । २३ सोमस्त्वज्ज प्रयोजनम् (कारणम्) अस्वेति 'प्रयोजनम्' इत्यनेन
ठक् । २४ स्वायें कनि 'तस्येदमि'त्यण् । २५ 'पृष्ठादिभ्य इमनिज्वा',
'र ऋतो हलादेर्लो', पृथुमुदुष्टोत्पादिना रत्वम् । २६ 'वर्णरदादिभ्य प्यच',
पि वाद्दोष्, हलस्तदितस्य । २७-२९ 'तदस्य तस्मिन् स्यादिति' (ङ) ।

न्दिरमारचयाद्भकार । यस्मिंश्च मन्दिरे गुरो साजिंध्य निध्यायन् सोमप्रभो बार्ह-
स्पत्योपमप्रतिभया पादगुण्यैदिक्षिचितोऽप्येनैव कालेन सर्वविधं सम्पन्न । वि-
द्यामन्दिररामणोयैकहृतहृदयस्य च तस्यासीत् तत्रत्यातिप्रशंसया शैव्योपाध्या-
यिका । प्रशंसन्ति स्म च सर्वे तस्य सतीर्थसर्यम् । न च भजते स्म तस्य
कार्मुकैकौशलैकर्मण्य^{११} कुत्राप्ययायातध्यम् ।^{१२}

एवमतिक्रान्तकौमार, सन्क्रान्तकाल्यैवैव न कुमार, पार्थिवभारधारण-
क्षमो बभूवेति पिता ज्योतिप्रभोऽतिप्रोतो विद्यामन्दिरर्तस्त राजभवनमानादय
विशिष्टहातेयैर्ज्ञातिभि सह स्वविभवानुरूपरार्जोमार्गैरभिपेकसम्भारैर्विहित-
^{१३}सर्वजनिकाभिपेकोरसवो मित्रप्राप्यराज्यं यौवराज्येऽभिविष्य प्रभार्कराभिधान-
स्य निजमन्त्रिणो योग्य^{१४} तनय प्रियद्वरैर्नामानमस्य मन्त्रिणवे न्ययूयुजत ।
एतद्वनन्तरमेव दिवोऽवतणं मातलि, सोमप्रभमभाषत—शक्रस्य सखा विद्या-
धरस्य धराया जनुरधारिंरिष्युर्ध्वं श्रवस सुतोऽयमाशुश्रवा नाम तुरगोत्तम
स्मृतपूर्वजेदेनेग्रेण शुभ्य ग्रहित । समारुढैतदृषश्च त्वं शत्रूणामग्रेयो भविष्य
सीति । एवमुक्त्वा त वाजिरत्न सोमप्रभाय वत्वाऽऽत्तपूजे वासवसारथी दिव-
मुत्पतिते स दिवसो मनोरमै^{१५} सर्वैर्महलोत्सवैर्व्यस्ययाप्यतासिलराराजकुलपुरै ।

१ 'चतुर्वर्णादीना स्वार्थ उपसह्यानम्' इति ध्यञ् । २ 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो
यक्' । ३ 'चतुर्वर्णादिस्वात् प्यञ्' । ४ सर्वा विद्या अधीते वेत्ति वा इत्यर्थे तद्वितार्थे
समासे 'विद्यालभणकल्यान्ताच्चेति वक्तव्यम्' इति ठक् तस्य 'सर्वादे सादेध लुन्व-
क्तव्य' इति लुक् । ५ 'योपधाद्रूपोत्तमाद्गुन' । ६ 'ससिदुहिगुहिभ्यो वेति वयप्
(काशिका) । ७ 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' । ८ 'सख्युय' । ९ 'कर्मण
उक्त्वा' । १० युवादिस्वात् 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' । ११ 'कर्मवैपाद्यत्' ।
१२ ब्राह्मणादिस्वात् प्यञि, 'ययातयाययापुरयो पर्यायणे'ति वृद्धि । १३
'कालायत्' । १४ पञ्चम्यास्तसिल । १५ 'कपिज्ञात्योर्नक' । १६ 'आ मन्विश्व
जनभोगोत्तरपदात्' । १७ सर्वजनाटनस्य । १८ 'राजाऽसे' राजशब्दोऽसमासे
यक् लभते । १९ 'दिवाविमानिशाप्रभा०' इति करोतेष्ट । २०. 'योगायच' ।
२१ हेमप्रियभद्रेऽण् चेति सच् । २२. 'प्राक्क्रीताच्छ' इत्यधिकारे सर्वेभ्यो
हितमि'यर्थे, 'सर्वाणो वेति वक्तव्यम्' इति वैकल्पिकणाभावे छ ।

एव समारूढयौवनस्समस्तज्ञेयपारोवारीण स्ववशपरपरीणप्रधासर्वकर्मो
 णोऽभ्यमित्रीण सोमप्रभोऽन्वेष्टु पित्रानुज्ञातस्त प्रणम्य सयल, सर्वचर्मोणचार्मा
 न्तर्निगूढनिष्कृपकृपाण, सर्वोणीणसुलघणमध्वनीनाशुश्रवसमारूढ शुभयावह-
 नि पूर्वं पूर्वदिक्सम्मुखीनो दिग्विजयाय प्रतस्थे । तदध्वरक्षसाहाय्येन जिवा च सर्व
 दिशा विशागपतीन्, तम्भो रत्नान्वाहान् विद्विषश्च शिरसा सममेव तदनुनिहन्तन्
 कृतंकार्यो हिमाद्रिनिकटे, पथि सन्निवेशितसैन्यो, घनाद्वनान्तरे शौवापदैश्चगया
 कुवाण कितरयुग्ममवलोक्य तज्जिघृक्षयैन्द्राश्चाधिरूढस्तद्वधावत् । तच्च किञ्चिद्
 दूर गत्वा गिरिगुहामेका प्रविरय चक्षुरगोचरता गतम् । मनोजवेन च तेनाश्वेना
 तद्दूर नीत सोमप्रभोऽर्जोऽश्विनेऽश्वनि सुदूरपरित्यक्तबल, सन्ध्यासमयेऽर्णवैर्कश्यप
 महासर एक दृष्ट्वा तत्तीरे ता निशां निनीपुरवततार । अश्वस्य पुरो घातञ्च विकीर्य
 स्वय गृहीतफलोदकोऽकरमादेकतो गीमनि स्वनमश्रुगोत् । कौतुकाकृष्टस्तत्रि स्व-
 मानुसारेणच किञ्चिद् दूर गत्वा शिबलिङ्गाग्रे गायन्तीं ह्यैयङ्गवीर्यैर्दिमशरीरावयवाम्
 असाधारणी दिव्यकन्यकामेका ददर्श । सा च, केषमद्भुतसौन्दर्या सोदर्या रते
 रिष स्यादिति, विस्मयस्तिमितलोचनमभिमेपेण चक्षुषाऽक्षितक्षपीकुर्वन्तमुदारा-
 कृतिं कृतातिर्ष्य^१ सत्कारा तमुवाच—‘को भवान्’ कथञ्च दुर्गमामिमा भूमिमे-
 कास्ती^२ प्राप्तवान् ? एतच्छ्रुत्वोपवर्णितनिबृत्तान्तेन, सोमप्रभेणारमवृत्तान्तमनुव
 र्णयितु निर्बन्धा यद्वादरेण सा, पद्ममत्तदहविटपिसमुत्पाटनपटुभिरश्रुपूरैराध्यायि
 तसुनेत्रा^३ निजोदन्तमेव वक्षु प्रारभत । अस्ति हिमाद्रिकटके काञ्चनाभाय्य पुरम् ।
 आस्ते च तत्र पद्मकूटाभिधानो विद्याधरेश्वर, तस्य हेमप्रभाययायां परम्यां जाता
 पुत्रादप्यधिकमिया मनोरथप्रभाऽह कन्या । विद्याप्रभावेणाह सखीभि सम

- १ ‘अवारपारात्यन्तानुक्रम गामी’ । २ ‘परोवरपरम्पर’ । ३. ‘तत्सर्वादि
 पथ्यङ्गकर्म’ । ४. ‘अभ्यमित्राच्छ च’ । ५ ‘सर्वचर्मण कृत सत्वप्रो’,
 तथा चर्मणोविकारेऽणि ‘चर्मण कोशे’ इत्युपसरयानादित्योरे धार्म (कोश)
 ६. ‘तत्सर्वादि ०’ । ७ ‘अश्वनो यत्खो’ । ८ ‘ययामुखसम्मुखस्य दर्शन ॥’ ।
 ९ ‘शुनो दन्तदष्टा’, ‘तस्येदम्’, ‘पदान्तस्यान्यतरस्याम्’, इत्यैच्, ङीप्पुव-
 ज्ञाच । १०. ‘अश्वस्यैकाहगम’ । ११. ‘अर्णवो लोपथ’ । १२ ‘पृथ्वादिभ्य
 इमनिज्वा’ । १३. ‘आप्तीप्रसाधारणादम्’ । १४ ‘अतिर्येक्य’ । १५ ‘एकादा-
 विनिष्ठासहाये’ । १६ सयोगोपपत्त्यात् ‘स्वाहाशोपसर्जनादिति’ ङीष्भाव ।

प्रत्यहमाश्रमेषु, कुलशैलेषु, *निविरीधोपशैलप्रदेशेषु, पीतुर्गुणवर्णोपेत्यक-
वनोपवनेषु च क्रीडित्वाऽऽहारसमये पितरोरन्तिकं मन्वन्ती शैशवं व्यत्यया-
ययम् । समुपारुढयौवना चैकदेतत्सरस्तटे विहरन्ती स्नानार्थमागतम्, सवयस्य,
संस्यक्मपरयैकमेकं मुनिकुमारकम् । तद्रूपशोभया दृष्ट्वा इवाकृष्टाहं तमभ्युपग-
तेति समुपविष्टाया मयि तत्र साकृतया दृष्ट्वा कृतमत्स्वागतं परिज्ञातोभयाश-
यया मत्सरया कोऽयं महाभाग इति तद्वयस्योऽप्रच्छिद् । तदाकर्ण्य सोऽनधीत्-
यद्यातिद्वीयसीतो निवमति स्वाश्रमे दीधितिमाज्जामा मुनि । सत्कर्मठा वैर्णी स
सरयि ज्ञातुमत्र कदाचिदायातस्तत्कालागतया श्रिया दृष्ट । तच्च शरीरेणाप्राप्य,
प्रशांतं, मनसैव सदैर्नूरु तर्मनुका साचीकमत साचीकृतचारुचक्रुपाऽवलोक-
यन्ती सकामया भावनयेति तावद्दर्शनरसेनैव कृतकृत्यावाप्तैतत्पुत्रा, स्वदर्शनागमयि
समुपशोऽयं पुत्र, त्वया चैव परिगृह्यताम्' इत्युक्त्वा दीधितिमन्त तं पुत्रं समर्प्य
धीरन्तर्दधे । मुनिरपिचानायासलब्धं तं पुत्रं हृष्टं सन् स्वीकुर्वन् यथाकालमुप-
नीयाप्यापितसर्वविघ्नीकृत । स एवायं रश्मिमाश्रमा मया साकमिहायात श्रिय
सुतो मुनिकुमारक । एवमुक्त्वा तद्वयस्येन पृष्टा मत्सखी मद्विषयकसर्वमपेक्षि
तमन्वयनामादिकं तस्माद्यवोचत् । अन्धोऽग्न्याग्नयज्ञानसञ्ज्ञागानुरागावावा
यावत्तत्र स्थितौ तावदेव द्वितीया सखी गृहादागत्याहारभूमौ मा प्रतीक्षमाण
पितरमधोषत्, येनाहमाग्न्य समागमिष्यामीति मुनिपुत्रमुक्त्वा भीरया पितुरन्तिकं
मुपगम्य कृतकिञ्चिदक्षणा रसनाऽनाहृदेयं तत्सम्पर्कमुत्तस्वादीघोरसमनुभवितु
यावद्विनिर्गता तावदाया मदीया सखी समागता स्वैरमैरयत् सखि, मुनिपुत्रस्य
तस्य सखा समागतो द्वारि स्थितो मामवद्वत् यम्मनोरथप्रभादर्शनेन कुसुमशरश-
राहशरशरभ्यतां गच्छन् मम सखा कामप्यनिर्वचनीया दाहया दशा प्राप्त प्रागे
शरी तां विना प्राणान् धारयितुमसमर्थ इति प्रयुक्तपैतृकम्पोमगमनविघ्नोऽहं
मनोरथप्रभापार्थं प्रेषित इह समायात । एतदाकर्ण्य तदुदन्तर्तृप्रालुस्ततो निर्ग-

* 'नेर्विहज्विरीसची' । १. 'तस्य पाकमूले पीत्वादिभ्यः कुण्ण्णहृची', 'तेन
वित्तशुश्रुष्वणपौ' । २. 'उपाधिभ्यां त्यकञाषञाहृदयो', 'त्यकनद्य निषेध', 'तत्र
भव' । ३. 'अस्येन परिजात' । ४. तिङ्शेन्यकच् । ५. 'कर्मणि घञोऽठच्' ।
६. 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' । ७. सन्, उत्तमं अन्को वशो वृत्तिं स्वभावो वा
यस्य तम् । ८. 'अनुद्यमिकाभीक कमिना' । ९. 'शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तदसहने ।

एवाग्ने गामिना पर्यङ्केन तेन, दयालुहृदयैरालुमुनिपुत्रकमित्रेण, ससखीहाहमाहाय, मया विना चन्द्रोदयेन सहैवोद्भूतप्राण तमद्राघम् । तद्वियोगार्णवनिमग्ना चाहमास्मान निन्दन्ती गृहीततत्कलेवरा, मरणार्थिनी यावदेवानल प्राविविह्वलमावदेश तेज पुञ्जाकृतिरुर्वली पुमानेको दिवोऽवतीर्य समुपात्ततच्छरीर खमुप यावलो-
क्यमान पृथ चक्षुषामगोचरतां गत । त तथार्भूयगते, भूते च तदनुपदिनि, तत्सुहृदि, केवलायामेव मय्यनल प्रविविह्वी, गतजगवी मामेवमभापत-‘मनोरथ प्रभे, मनोरथ पूर्णस्ते भविष्यति मुनिकुमारकसगमात्मक इति साहसेनानेना लम्’ । एतदाकर्ण्य तत्समागमनिषङ्गा सापाशासन्दानितप्राणा विरतमरणधारणा, धारणाध्यानादिना तद्दिनाद्यादिनाथ भगवन्त आकरमञ्जन्तीह स्थिता । एतद्वादिनी, तत्सखीविषये पृष्टा, सैवमवादीत्—यत्सा सिंहविक्रमनाम्नो विद्याधरेश्वरस्य मकरन्दिका नाम्नी कन्या मदीया सखी मद्बहु खदु खिनी मद्भारतां विज्ञातु स्वसखीं प्रेषितवती आसीत् । तथा साक मयापि स्वसखीं प्रेषिता इत्यद्याहमिहैकाकिनी तिष्ठामि । पृथमुक्तवती सा, तदेव दिवोऽवतीर्णामुक्तसखीवार्तां तां स्वसखीं सोमप्रभाय दर्शयित्वा कारिततदर्थ्यवर्णशय्याऽधाय आसन्नादापयत् ।

तत हृतनैशिकविभ्रामा व्यतियापिततत्त्रियामाश्च सर्वे ते प्रातरुथिता व्योम्नोऽवतीर्ण देवजयनामान विद्याधरमपरयन् । यथागत कृतानति-
रूपविशय मनोरथप्रभामेवमवादीत्—मनोरथप्रभे, राजा सिंहविक्रमो मम्मुल्ले-
नैव त्वां वक्ति यत्स्वयंपरिणीतायां स्वस्नेहात्तावकीना सखीय मदीया सुता मकरन्दिकाऽपि न विवाहमिच्छतीतीहागत्यैनां बोधय यन्नय विवाहोऽमुञ्छी
रयात् । एतदाकर्ण्य स्वसखीं प्रबोधयितुं देवजयेन सह गन्तुकामया तथा सह
वैद्याधर लोकमवालोकयिषु राजा सोमप्रभोऽपि प्रवृत्तपासमश्च तत्रैव रथा
परित्वा सद्यो व्योम्ना सिंहविक्रमालयं प्रापत् । तत्र प्रदर्शितार्थहुंतिधातिथ्यो-
तिथेयो^१ मकरन्दिका सोमप्रभ इष्टा कोऽयमिति जिज्ञासिता^२ मनोरथप्रभोत्तदु-

१ ‘तत्र कुशलं पथ’ (बुन्) । २ ‘हृदयाचालुरन्यतरस्याम्’ । ३ ओहा
ङ्गत्वा (आगत्येति भाव) । ४ ‘अर्थाच्चासन्नहिते’, ‘तद-तात्’ ‘अप्रेम्यो
दीप्’ । ५ ‘याद्वरूपवर्षदाद् बलात्’ इतीति । ६ ‘भुवो भावे’ । ७ ‘अनुप
यन्वेत्’ । ८ सुतादिभ्यश्च इतीति । ९ ‘निशाप्रदोषाभ्याश्च’ । १० ‘बहुगण
वतुदतिसदया’, ‘तस्य पूरये दट्’ ‘बहुपूगणसप्तस्य तिशुक्’ । ११ अतिप्रेड्य ।
१२ पम्पतिथिवसतिस्वपतेर्दट्, टिट्ढाणञ्० इति ङीप् । १३ तदस्य सनात
तारकादिभ्य इत्’ ।

दन्ता समुद्रदाकासोमप्रभेज सोमप्रभेज च सद्योऽपहतमानसा न साऽऽमानं
तत्परिवश वशीकर्तुमपारयत् । सोमप्रभश्चापि सुपद्मलार्ची केशवा^१ लक्ष्मणा,
ललाटलाम्, सर्वथातुल्याम्, लक्ष्मीतेया प्रियतमोज्ञाना ता मनसा प्राप्य, गण्य-
गुण्याप्रगण्य कश्चिस्तुर्कृतिकमकृतिक एव तद्वरो भवेदित्यचिन्तयत् ।

अथ साय सम्पादितास्नीतपिवतेषु सर्वेषु, सुखोपविष्टेषु, प्रवृत्ते च स्वैरं
समाजाये, धौमिनी, पोड^२शिनी, मनोरथप्रभा मकरन्दिका तदुद्वाहानिच्छाहेतुम-
पृच्छत् । सारवाह शरीराव्यधिकया म^३सक्या त्वयाऽस्वीकृते वरे कथमह ते सुख-
दुःखने^४धर्मिणी पाणिपीडनमिच्छेयम् । इत्यमुष्का मनोरथप्रभा स्ववृत्त वर, तासङ्गम-
प्रसीदाद्वाचसाणा पाणिग्रहाभिलाषिण्या मकरन्दिकया सह सोमप्रभ पर्यचीलयत् ।
तामपि च तद्रूपयौवनलावण्यातिशयाकृष्टामालोक्य सिंहविक्रम क्रमात्तत्प्रोत्तिमुप-
क्रम्य मनोरथप्रभा तदुभयविवाहवृत्तनिश्चयाऽभूत् । ततोऽतितोषोत्कर्षोच्छूल-
स्वागतसिन्धुर्मनोरथप्रभाधमनिवर्तनावसरविन्धु^५ सोमप्रभो ह^६ एष्टिस्ता जगाद्-
अहमधुना क्षिप्रमेव त्वदाश्रमगमनोक्तं^७ । मन्थधिष्ठित तत्रागत ममानुपदि सैन्य
मद्रो^८र्तमनवेष्टेय मामकीनाऽहिताशङ्कि परावर्तत चेत्सद्वत्सल्यो पुत्रवर्ल्योर्मम पित्रो-
र्महादुःखकर उदग्गत एव स्यादित्यवगतसैन्यवृत्तान्तो निस्तान्तनिश्चितस्वान्तः,
परावृत्त्य मकरन्दिका परिणेष्यामीति श्रुत्वा देवजपोस्सद्गारोपित त यावदेव
स्वाश्रममानमति मनोरथप्रभा, तावदेव सोमप्रभस्य प्रियद्वरनामा मन्त्री तत्पदवीं
विचिन्वान मसैनिकस्तत्रागात् । मिलिताय च मन्त्रिणेऽतिरुद्ध सोमप्रभो यावदेव

- १ पद्मशब्दात् 'प्राणिस्थादातो लक्ष्म्यतरस्याम्' इति लुचि सुपचमले अदिणी
पर्यास्ताम् । २ प्रशस्ता केशा सन्ति यस्य इतिविग्रहे 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' ।
३ 'लक्ष्म्या अच' (चात् न प्रत्यय) । ४. प्रशस्तलक्ष्म्युक्तम् 'वातदन्तबल-
लक्ष्म्यानामुक् च' । ५ 'कृञ्चान' । ६ 'अत्रात्कृत्यारो' । ७ 'अन्येभ्योऽपि हरयते'
इति यप । ८ 'अत इन् ठनौ' (सुहृन् पुण्य वर्तते अस्थेति विग्रह) । ९ 'वाचो
मिमिनि' । १० पोडश सम्प्रसारोऽस्या इति विग्रहे वयसि पूरणात् इतीति ततो
ढीप् । ११ 'समानस्य च्छन्दसीति' सूत्रे समानस्येति योगविभागात्सदशवचनेन,
सहशब्देनास्वपदविग्रहवहुव्रीहिणा वा समानस्य सहशब्दस्य वा समात्रे 'धर्म
शीलवर्गान्ताच' इतीछन्तान् ङाप् । १२ 'विन्दुरिच्छु' । १३ 'उत्क उन्मना' ।
१४. 'वृत्तश्च' (विच्छिन्नस्य प्रतिविधान वृत्ति, सा अस्यस्मिन्निति चार्तम्) ।
१५ 'वत्सासाभ्या कामवने' । १६. 'अन्येभ्योऽपि हरयते' (वलच्) ।

सर्वमादितं शसति तावदेव शीघ्रागमनसूचकपितृसन्देशगर्भलेखमादाय दूत
समुपागत इति सचिवानुमत पितुराज्ञामनतिक्रामन् तच्छ्रोत्रो निजनगर त्रिग-
मिपुरवलोकितपितृकोऽह न चिरादिह समागमिष्यामीति मनोरथप्रभा देवजय
चाप्युक्त्वा मार्तापितृदर्शनातितृष्णगुणको निजनगरगमनाभिमताना वभूव ।
देवजयोऽपि च निवृत्त्य प्राप्तमकरन्दिकान्तिक सर्वं तत्तां तथैवाबोधयत् यज्ञा-
कर्ण्य सा वासन्तिकोद्याने गीते, सखीजनकोमलालापे चापि परास्तुतो, भाहारे
चापि प्रदर्शितनिरादरा, परित्यक्तमण्डमादिका, पितृभ्या परितोष्यमानाऽप्यविष्ट-
धृतिरुत्प्रेषितसिनीपन्नशयनोन्मादिनीबोद्वेगदायिनी पित्रो निर्जमिपतमवियोग-
वैक्लव्यपिष्टनविपुणतामभजत् । पितृभ्यामनुनेनीयमानापि तद्वत्सला प्रकृति-
मनापन्ना सा क्रुद्धाभ्या ताम्या नि श्रीके निपादमध्ये तेनैव शरीरेण कञ्चित्काल
पतितु शक्ता स्वजातिस्मृतिवर्जिता सा मकरन्दिका तदैव (मुक्तालतावया)
निपादकन्याऽजनि । तस्मिन्ना सिंहविक्रमश्च कन्याशापशोकसन्तापितस्त्वान्त
सपत्नीक पञ्चाशमवाप । स च विद्याधरेन्द्र (सिंहविक्रम) पुरा सर्वशास्त्रविमुनि
केनापि शार्ङ्गनापुण्यशेषेण शुक्रता गत इति स पृथाप्य शुक्र स्वतपोमलागूराधीत
सर्वं सुतरां स्मरति । कर्मगतिश्चास्य विचित्रां स्मृत्वाऽहमहसम् । राजसदमि
कथामेतामुक्त्वैव विमोक्षयते । सोमप्रभश्चास्य सुतां निपादीत्यमागतां मकरन्दिकां
वैद्याधरे जनुपि प्राप्स्यत्येव । मनोरथप्रभा चापि क्षम्यति भूमिपक्षेण वर्तमान
त रश्मिमन्त मुनिसुत तदैव पतिमवाप्स्यति । सोमप्रभश्चापि पितर इष्टाऽऽधमे
प्रियाप्राप्त्यै शङ्कराराधनसाधिष्ठितवृत्तिः—

एव मासम्बद्धा कथां कथयित्वा तूष्णीं कामासीने मुनी, समुपनातजाति-
स्मरणभूयिष्ठहर्षशोकपरीतमासोऽह येन मुनिना तत्र कृपया भीतोऽभवत्
तेनैव मरीचिमुनिना गृहीत्वा वदित । समुपारूढपर्शकश्च पश्चिमुलभावापला
दितस्ततः परिभ्राज्यन्, स्वविद्याधर्यश्च प्रदर्शयन्, निपाददस्ते पतित क्रमाव-
दन्तिकमानीत । इदानीश्च मदीय पश्चियोनिन दुष्कृत चीणम् ।

- १ 'आशादिभ्य उपसर्गान्' । २ 'प्रज्ञा भद्रार्चाम्यो ण' । ३ 'आनह
जनो द्वन्द्वे' । ४. 'शीतोष्णाभ्या कारिणि' । ५ 'विष्वमियुत्तरपदलोपधाकृतसन्धे'
(विपुणता अव्यवस्थितचित्तता) । ६ 'द्विक्षब्दस्य' इति विहितरयारागते
'अधेलुङ्' 'तद्वितश्चासर्वविमर्शिरित्यव्ययत्वे, 'सायचिरमिति' टपुट् मुगे ।
७ 'अकृत्प्रकरणे तूष्णीम काम् वक्तव्य' । ८. 'अस्ते' ।

एता कथा कथयिवा विरते विचित्रवाचि विदुषि शुके, स सुमनोमहीमृत
तदाकर्णनप्रमदपयोनिधितरङ्गोद्वेलितविस्मृतान्तरामा समजायत । सोम
प्रभतपसा चातिसतुष शकर स्वप्ने त सुमनोनृपस्यान्तिक गन्तु तत्र स्वकान्ता
ज्जावासुमित्य समादिदेश यत् पितृशापतो मकरन्दिक्का निपादसुता भूत्वा शुकता
मवाप्त निजपितरमादाय राज्ञोऽन्तिक प्राप्ता रवाञ्च'वलोक्ष्य विनिवृत्तशापा सा
विद्याधरी सती स्वजातिं स्मरिष्यसी'यन्यो-यविज्ञानविबुद्धहर्षतोभा सम्पन्नयो पुंशयो
सङ्गमो भविष्यति' । भूमिपतिमेव मिगधगिरिचक्ष स्वाश्रमस्या मनोरथप्रभामपि
तथैवानवात्-यद्रश्मिमाज्ञामा यो मुनिसुतस्ते वरोऽभिमत स सम्प्रति सुमनोऽ
मिधानो भूमाद्युपपन्न इति तत्र ग'वा'स्वदृशनेन सम्प्राप्तजातिस्मर त वरमाप्नुया ।

सोमप्रभविद्याधरकम्यक विभुना शम्भुना इत्थ स्वप्न पार्थक्येनादिष्ट सुमनो
नृपते सद् समाजगमत् । तत्र सोमप्रभावलोकनेन सरमृतस्वजातिर्विमुक्तशापा
मुक्तालतास्या मकरन्दिक्काऽवासनिजदिष्यवपुस्त कण्ठे जग्राह । सोमप्रभोऽपि च
गिरिपापते प्रभावादिद्याधरराजपुत्रीमवाप्य कृतार्थं समपद्यत । सुमनोमहीपति
श्चाप्यवलोकितमनोरथप्रभरश्मृतस्वजातिर्नमश्च्युता पूर्वा तनु प्रविश्य मुनीन्द्र
पुत्रतामवाप्य चित्रोत्सुक स्वकान्तया च तया सङ्गत स्वाश्रम प्रवयौ । सोम
प्रभमूपतिश्चापि निजा प्रियामादाय मित्रनगरमगमत् । शुकोऽपि च सद्यो वैदज्ञा
ब्रह्मभद्र हृत्वा तपोमिर्जित निजधाम जगाम ।

एव सुदूरान्तरितविशर्क'सङ्कटसङ्कटसङ्कटितानामपि देहिना यथाकालम
वरय सङ्गम सजायत इति ॥ कमप्यप्रभवता शक्तिपक्षोलाभविषये चिन्तितेन
भुवेष्टिमम् एव निजसन्धिनेन गोमुखेन प्रबोधितो नरवाहनदत्त शक्तिपक्ष
सङ्गमसमुत्सुकोऽपि परमस'तुष्ट शयनकार्णमशिश्रियत् ।

परेष्वि गोमुख सौखर्यायैतिक-सौस्नातिक सेवकजनपरिवृतनरवाहनदत्त
मनोविनोदसमये पुनरायागस्त'मनोरश्नार्थं कथामपरामेवमारभत—

अरित यथासमयमुप्यमानपल्लूक्ष्यमानमौ'द्वान-अहेयै यन्वैतित्यैगौधमानचा

१ वे शालच्छङ्खौ सम्प्रोद्ध कटच विगच्छसङ्कटसङ्कटैरतिदु'सै सकृि
तानाम् अभिभूतानाम् । २ शयनागारम् । ३ ४ पृ'छनौ मुक्तातादिभ्य' ।
५ पल्लूलवनपवनयोरिति चौरादिकषातोषकिं ज्ञानम् । ६ 'धान्यान् भवने
क्षेत्रे सन्' । ७ 'ब्रीहिशालोर्दक' । ८ 'यवपक्वपठिकायत्' 'विभाषा तिलमापो
भाभवाणुभ्य' । ९ 'स्तन्यमापतिलवृषवद्यण' ।

र्णक्रीनैः कचिद्द्वितीयोऽत्रियमाणैरितरत्र शम्भ्योऽक्रियमाणैरन्यत्र च बोधोऽकृतै
 चेन्नैरिषुशाकैटोपयुज्यमानशाकैः, आनुर्जमागोषरूढाजप्यैः^१विध्यैः, आशित
 ज्वीनगौघीनैः विकटाविकटोरणयुदैः, अविपटोविषोढावपय पिपासाऽविकटो-
 तकपेयीयमानावि^२सोदैः, सञ्चाल्यमानगोगोयु गोदशकं^३द्युपरयोपवेशित-कृषी-
 षलयालप्रो^४तीनैः, अनुगो^५वीनसरद्यमाणार्थ^६वीन-समांसमोनैः, गोगोष्टं^७तिष्ठदा-
 गे^८वीनैः रपलैः, सदृष्टह^९तिकैरप्यसदृष्टहतिकैः परहितपरिहितकौ^{१०}पीनैरप्यतिशा-
 णीनैर्जनैश्च राजन्वज्जारतभूमिमनुकुर्वन्त कुरवर्षस्य धारेश्वराभिधेये सौध सिद्धसेत्रे
 न्यवसरकोऽपि बहुभिर्वनयिकैः^{११}सोपसोपसेदिवद्भिर्हरपास्यमानो मुनिधेष्टु^{१२}। एकदा
 स स्वधेष्टु^{१३}ान् शिष्यान् आहूय 'युष्मासु केनचिदपि किमप्यपूर्वं श्रुत इष्ट वा
 स्याच्चेदुपवर्ण्यताम्' इत्याज्ञापयत् । गुरुणा एवमुक्तानां तेषामेकं तमोऽगादीवानु-

१ धान्यानाम्० । २ ३ ४ 'कृनो द्वितीयतृतीयशम्भवाजात्कृषौ' । ५ 'भवने
 चेन्न शाकशाकिनौ', 'शाकटादण्' । ६ 'अनुर्यत्नमया', 'तद्रूच्छतिपयि
 दूतयो' । ७, 'अपाविन्या ध्यन्' । ८ 'अपकृशाशितङ्गवल्गम्०' । ९ गवां
 स्थानमिति सुपीतियोगविभागात्तिष्ठते के, अम्बाम्बगोभूमीति सस्य पात्रे
 दुस्त्वम्, एव निष्पन्नाद् गोष्टशब्दात् 'गोष्टास्त्रन् भूतपूर्व' । १० 'सम्प्रोदश्च
 षट्च्' इत्यत्र चाद्विषटम्, तथा अविश्वशब्दात् 'सचाते षट्च्' तत्र ये
 उरणा मेधा (कारनाङ्गीतिसूत्रे हलादावेवेतिनियमेन सप्तम्यन्तुग
 भावः) । ११ 'विस्नार षट्च्' । १२ 'अवे क' (अविरेव अविक) ।
 १३, 'अवेर्दुग्धे सोटदूनमरीयचोवकम्या' (सकारपाठ सामर्थ्यात् ष) ।
 १४ 'द्वित्वे गोधुमच' । १५ सर्वतोऽकिञ्चर्यादित्यके । १६ 'रज कृष्यासुति०'
 'बले', 'प्रातेन जीवति' । १७ 'अनुस्वल्ग गामी' । १८ 'अद्यधीनावट्ठ्ये' ।
 १९ 'गोष्ठजादय स्थानादिषु पशुनामभ्य' । २० आह् पूर्वोक्तो कर्मकरेण, गो
 प्रत्यर्पणपर्यन्त कर्मकर । २१ बृहती भाषणम् जलादिनिधानं या तत्सहितै
 रपि प्राचाररहितैः (एकत्र बृहतिकाशब्दे 'न सामिवचने' इति सूत्रपापितो
 बृहतीशब्दात्सामिवचनं कन् 'केऽण्' इति ह्रस्वः) । २२ 'शालीनक्रीपाने अष्ट-
 शाकार्ययो' । २३, 'रापन्वान् सौराज्ये' । २४, 'विनयादिभ्यष्टक्' । २५ 'द्यन्
 च' इत्यनेन तपसोऽण् । २६ अतिशयेन प्रशस्य इति, 'अतिशयेन तमविष्टनौ'
 इत्यनेन प्रशस्यशब्दादिष्टनि प्रशस्य च 'अकृत्यैश्च' । २७ प्रियशब्दादिष्टनि,
 प्रियस्थिरेति प्रादेशः । २८ 'एकाच प्राचाम्' ।

शौदिक्कोऽपूर्वस्य स्वश्रुतस्यैव याकारमीरेषु विजयनामधेये कस्मिंश्चिच्छाम्भवे महा
 क्षेत्रे कृतकुटीर , सर्वथा शयुरपि विद्याहृत्य कश्चित्परिज्ञाणं न्यवसत् । अह सर्वं
 विनयी भवेय, दंविष्टेष्वपि देशेषु मदीया बहिर्ष्ठा कीति प्रसरेदित्यस्युक्तदेच्छ
 दागभु प्रणत्य सद्योवादाय बहिर्निरगमत् । पर्यटनक्रमेण च स विदुर्भात प्रदेशान्
 गात्वा तत्रत्यान् वादबिद्धे इयबहुर्पटून् पराजयमानोऽष्टवीमेकामासाद्य परिश्रान्त
 श्वरोरेकस्याधस्तां द्विषाश्राम । अणादेव च तत्र नेदीर्य^१ सर सरसिजशिशिर
 समीरणे क्षेत्रे कुतश्चिसमागतेन दण्डकुण्डिकाकरेण, द्रव्येण^२, घा^३ मिष्टेणैकन तस्य
 काक्तालीया^४ सगति सजाता । कुत आगत, क च त्व यासीति परिभाजा परिपृष्टो
 धार्मिको जगाद्, 'अह विद्याचेन्नात्पाटलिपुत्रादिहायातो वादेन वाचदूकान् जेतु
 कारमीरान् गच्छामि' । एतदाकर्ण्य परिभाषचिन्तयत्—यदिहरयोऽयमेक पाटलि-
 पुत्रीय स्वकुशा^५ प्रीयया धुच्या न मया जितश्चेत्तत्र गत्वा बहुना सयोऽसम्भव एवेति
 परिभाद् धार्मिकमाचिष्यैवमाह—'देव मुमुक्षुत्वम्, वादस्य सानातुरस्वक्षेत्रे तद् द्रव्यं
 सर्वथाऽयोग्यमिभम् । वादाभिमानचण्डेन ससृतिमुमुक्षा, बद्धिमौष्यशमन
 मिव, हिमेन च शीतनिवारणमिव, पापाणसरण्या सिन्धूत्तरणमिवेति रक्षसा कृते
 शोभावहा वाक्कलैहविवादेच्छां परित्यज्य ससारकलेशमीरुणा मुमुक्षुणा सर्वथा
 शास्तेन दाम्तेन च भवितव्यम् । एवमुक्तो धार्मिकोऽतिसन्तुष्ट उवाच—'सर्वगो
 हि सजनानामाभाषणपूर्वं, सख्यं च सात्तपेदीनमित्यदस्यामिह सङ्गतयोगावेतद्-
 द्वितय सजातम् । अतो मित्रस्थानेऽपि भवानुपदेशोनामेन मे गृहस्थानीये' ।

१ 'अनुगादिनष्टक' । २ 'कराभ्या बभयुस्तिवृतयस' । ३ 'अह शुभमो
 युंत्' । ४ 'परी मजे य पदान्ते' । ५ 'स्थूलदूर' । ६. बहुल
 शब्दादिष्ठानि 'प्रियस्थिरे'ति बहादेश । ७ 'तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप्',
 'तसौ मत्स्ये' 'बसो सम्प्रसारणम्' । ८. 'ईपदसमाप्तौ कल्पन्देस्यदेशीयर' ।
 ९ विभाया धुषो बहु-पुरस्तात् । १०. 'पूर्वाधराधराणाम्' 'अस्ताति च' ।
 ११ अन्तिकशब्दादीयसुनि 'अन्तिकबादयोर्नेदसाधौ । १२. 'द्रव्यं च भव्य' ।
 १३. 'धर्मं चरति' । १४. 'समासाच्च तद्विषयान्' । १५ 'कुशामाच्छ' ।
 १६. 'सह्याया अवयवे तयप्', द्वित्रिभ्या तयस्यायज्वा' । १७. 'पूर्वसरसासनो-
 नार्यकटह' । १८ 'सह्युर्य' । १९ सात्तपदीनं सख्यम्' । २० 'स्थानान्ताद्वि-
 भाया सस्यानेनेति चेत्' ।

एवमुक्त्वा बहुकृत्वस्त प्रणम्य, त्रि^१ परिक्रम्य च, यथाभिमतमगात् । परित्राट्
च तत्रैव स्थितो भार्यया सह ऋडितस्तद्द्रुमैसदो^२ यंस्य वार्ताप्रसङ्गेऽशृणोत् याक्नी
डायाम् यत्नेन नर्मणा पुष्पस्रक्ताडिता तद्वद्वकपत्नी मृपैव विच^३तीकृता मृत्कल्पा
माश्रमान प्रदर्शितवतीति बान्धवजनमुक्ताक्रन्देन कोलाहलपूर्णं तत्सर्वं स्थान
चणमज्ञायत । चिरस्यैवभूतदशा सा दृशाबुदमौलयत् । 'किं ते जातम् ? कथमेव
मभूत् ? किं वा स्वयैवभूतदशायामन्वभावीति वृष्ट्यापरवरो यत्ने, मिथ्यैव सैवम
बोधत् 'इत्या मालयाऽभ्याहताह तत्चणमेव कृष्ण, पाशहस्त, कर्णिलम्,
दन्तुरंम् ज्वलन्नेत्रम्, ऊर्ध्वशिरोरुह, निजच्छायामलीम^४ 'सीकृतसर्वदिशम्, कम
प्यपश्यम् । स च दुष्ट शमनसदन मामनैषीत् किन्तु तत्रत्यस्वा^५मिना 'नैपोऽ
मुष्या मृत्पुसमय' इत्युक्त्वा परित्यक्ता जागरितेवाह प्रकृतिमापन्ना इह चकिता
निव, विरही^६ कृतानिव बोऽवलोकयामि । एवमभिधाविर्मा यत्तिणीमाकर्ण्य
यत्ने जर्जराच्चक्षे मूढे-जानामित्वामह कुहनानायिकाममतिमायिकाम्^७ । स्त्रीणां
हि चेष्टित प्रायेणैन्द्रजालिकमेव । क स्रक्ताडनवा यमपुराध्वान्यैता क च तत
पराधृति । स्वयेत्थमभिदधत्या पाटलिपुत्रस्त्रीधृत्तास्तोऽन्वकारि यथैवमेव विधि
श्रकृत्वेन स्वपतिरवशि । सा च तदानीन्तनपाटलिपुत्रीयसिंहाचनानामकस्य
राज्ञो भार्या । एकदा सा स्वमन्त्रिसेनानीपुरोहितवधूभि सह ज्यौस्त^८ पञ्चत्र-
योदश्या सरस्वती^९ मन्दिर दर्शनार्थं या-ती मार्गं विविध विचेष्टमाने मृत^{१०}मृता
इति चीकुर्वोणे अ^{११}शंसै, कुष्ठिभि, ^{१२}पीनसिभि^{१३}, आनादिभि^{१४}, भगन्दरिभिश्चैव

१ विभाषाबहोर्धेति' पाचिकथाऽभावे 'सत्याया क्रियाभ्याश्रुतिगणनेकत्वमुच्' ।

२ 'द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच्' । ३ 'युद्धभ्यां म' । ४ 'दाधेद्विसिदसदो र' ।

५ 'अहर्मन्धधुधेतोरहोरजसां लोपथ' । ६ 'ईपदसमातो कल्प' । ७ 'प्रज्ञादि

भ्यध' । ८ 'गुणवचनेभ्यो मत्तपो लुगिष्ट' । ९ 'स्वाहाद्विरुद्रौ' (हलच्) ल-

श्वकर्णमित्यर्थ । १० 'इन्त उन्नत उरथ' । ११ 'ज्योत्स्नातमित्रा' ।

१२ 'स्वामिभ्यैश्च' । १३. 'अहर्मन्धधुधेत ० । १४ 'जलियाद्य पट्', 'नाम्य-

ह्नाचदत्तु' । १५ 'त्रोद्यादिभ्यवेति' ठञ्, टाप् । १६ 'प्रयोजनम्' । १७ 'अ

ध्वनो यन्त्रौ' । १८ 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसर्गयानम्' इत्यण् । १९ सर प्रसरणम्

तदस्यस्यामिति मनुषि 'सज्ञायाम्' इति अस्य च । २० 'आयाधे च' ।

२१ 'अरा आदिभ्योऽच' । २२-२४ 'द्वन्द्वोपतापगर्भाद्यानिह्यादिनि' (मृत्पाथ-

रोध, कोष्ठवद्वता वाऽऽनाहस्तपुचै) ।

विविधक्षेत्रिय^१व्याधिदुःखाकृतैरन्यैश्च कुब्जान्धपङ्क्तुखोदावैटीयचिह्नैकौकुटकै^२र्मिलिता
निगदिता देवि, देहि दीनेभ्यो विविधार्थेयाविभ्यो नः किमपि भैषज्यम् ।
कुर्वन्माकर्मरतै^३, कुष्ठतः, प्रवाहिकातश्चेति । यतो हि सौर्दामनी स्फुरितभङ्ग-
रोऽयं जीवलोकाः । दावदेवदर्शनादिमिरेवाकालिकै^४मिषानीयैर्कप्रतीयमानरामणी-
यक । तथापीभा इव तुन्दिभा^५, केशवा^६ अप्यकेशवा^७ बहवो ऽधीतपिक्तमोक्षसै
कपरायणाः श्रीदरि^८कै^९ उदरपूर सुवत्सा सुवसितवसमाः केश^{१०}कै^{११} स्वसदृशान्
समया, समयार्कु^{१२} वन्ति किन्तु नात्र भवतोभिरप्यदसो^{१३}र्यवृत्तिर्भाग्यमपि त्वकिञ्चना^{१४}
वपमीश्वरप्रदत्तशक्तिभिरुद्धतंभ्याः ।

पुतद्वाकर्ण्य भूपादिपत्न्योऽन्योन्यपरामर्शेन निःसहायांस्तान् एकैक^{१५} चिकि-
त्सयितु स्थिरीकृतवत्यः । देवीदर्शनानन्तरं परावर्तमानाश्च ता विविधव्याधि-
प्रस्तास्तान् पृथक् पृथक् स्वभवनाभ्यानाभ्य स्वस्वस्वामिसमवाप्तसम्मतपक्षेणां
सेवां सम्पादयन्त्यो न तदन्तिकादुत्तस्थुरिति बंदीय कालिकै^{१६}सम्पर्केण तथा तद्वा-
सक्तास्ताः सञ्जाता यन्मममथान्धीकृतास्तन्मममेव जगदवल्लोकिरे । स्वप्ने-
यसीरेवभूता अवलोक्य समुपजातशङ्केषु नृपादिषु, नृपो सुवत्सा स्वपक्षीमनु-
शुष्य वास्तविकतत्त्वमवगतुं प्रसिज्जे । परेद्यपि सस्याः क्षरीरे कानिचित्
सम्भोगविशेषचिह्नानि समवलोक्य तज्जिज्ञासापरो राजा सत्याख्यानेनैव तस्या

१ 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य' । २. 'नते नासिकाया सहाया वीटन्
नाटज्जटव' । ३ 'क्षिप्तस्यचिल्पिक्लृप्तास्य चक्षुषी' । ४. 'सहाया ललटकुङ्कुव्यौ
पश्यति' । ५ 'आमयस्थोपमर्यामम्' । ६ 'अनन्तावसथेतिहवेपजाञ्ज्य' ।
७. 'रोगाद्यापनयने' । ८ 'तेनैकदिक्' । ९. 'आकालिकदायन्तवचने' ।
१० 'योपधाद्रूपोत्तमाद्रुन्' । ११. 'तुन्दिबलिबटर्म' (वृक्षानामिस्तुन्दि) ।
१२. 'केशाद्रोऽन्यतरस्याम्' । १३. 'भवि' । १४ 'उदाराट्ठणागूने' । १५. 'स्वाङ्गेभ्य
प्रसिते' (केशप्रसाधन प्रसक्ता, तद्वचनाया तत्परा इत्यर्थः) । १६. 'समयाच-
यापनायान्' । १७. 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (इति त्रल्) दृशिप्रणाद् भवदादि
योग एव । १८ 'त्यदादीनां वृद्धत्वे, 'वृद्धाच्छ' । १९. न वर्तते किञ्चनमेपा-
मिति मयूरग्यसकादिवात् समासः । २०. एक बहुव्रीहिबत् । २१. 'प्रकृष्टे ढन्'
(प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽश्चेति कालिकः सम्पर्कस्तेन) ।

श्रेयो निर्दिशन् प्रतारणकौशलिकया' तथेय वृत्तकमुक्त — 'चारित्र्येति-
गृह्यमाणाऽह न वृत्ततो व्ययेऽप्येहाद्यावधि न कथमपि वृत्तत एताः । भाम्, रात्रा
वितश्चित्रभिक्ते कश्चिच्चकगदाधरो निर्गन्ध भामुपैति तत्कृतमेतद्धिद्वम्' एतदा
कण्यं ॥ मूर्खो राजा वैष्णवी तां मायामात्मपत्नीञ्च शुचीभूतामाकलय्य मन्त्रि
सेनान्यादीन् अपि तथैव प्रबोधयमानस्तूष्णीकोऽभवत् ।

एकमसत्यैकरचनाचतुरा, अनपेक्षितसाभिष्यै, शठा भार्या बहूषा
जडमतीन् पत्नीन् प्रतारयन्ति । न यज्ञोऽह तादृशो यत्र ते स्त्रीप्रपञ्च
फलिनो^१ भवेत् ।

तत्तुल्ये स्थित परिधाजकस्तत्सर्वं निशम्य बद्धाञ्जलियञ्च त व्यजिज्ञपत्
भगवन्मह ते शरणागत इतीहस्थेन मया यज्ञवज्रव समाकर्णि तद्भागो मे
मर्षय । तस्यैव विद्याविनयवाक्येनातिशुष्टो यज्ञो निजगाद्—अह हि सर्वस्थान
कथ्यो यज्ञो भवत्सत्योक्तवा चाति स तुष्ट इति वर कमपि मत्तो याचस्व ।
एवमुक्त परिधाहुवाच यत्न स्वभार्या माभिकुप्यैषण्य मदीयो वर । एतदा
कण्यं ततोऽप्यधिक स-तुष्टेन यज्ञेन पुनरन्य वर ग्रहीतुमागृहीत परिधाद् अथ
प्रभृति जम्पती पुत्रां स्वपुत्र मां जानीतमिति प्रार्थयामास । तथाकण्यं सभार्यो
यज्ञस्तत्तुष्टेन प्रयच्छीभूय, तत्तुष्टीकृति ददद्वादीद् यद् मद वराद् भवान्
मर्त्यर्त्तावसन्निर्जनै सह विवादे, द्यूते, कलहे च सर्वदा विजयी भविष्यति ।
एवमुक्त्वाऽ-तर्हित यज्ञ मनसा प्रणम्यातिवाहितत्रियाम परिधाट पाटलिपुत्रक-
मागत्य तत्रायराजास्थानगतात् पण्डितान् विवादे पराजितवान् । तेनातिशुष्टो
भूवतिर्बहुसीमराज्ये तत्राकुर्वन् अपि स्वदेशैकप्रियेण परिधाजा तेन प्रापारयात्
इति राजसाकृतकोशसञ्चितप्रज्ञसद्व्रजसमुत्करेण नृपेण तेन सम्मानित स परिधाट्
स्वदेश परावृत्त्य यज्ञप्रसादेन ससुख न्यवसत् ।

१ मनोश्रवाद् युञ्ज् । २ 'अतिग्रहाऽप्यथनक्षेपेण्यहर्ति सृतीयाया, चारित्रेणा
न्यानतिश्रम्य यत्तमानाहमिति भाव' वृत्ततश्चारित्र्यतो न चलामीतिनाद्यावधि
चारित्र्येन निर्दिता । ३ अभूततद्भावेचि', 'बध्नीचेति' दीर्घ । ४ 'शीले को मलोपध' ।
५ 'साक्षाद् द्रष्टरि सज्ञायाम्' ततोना-तत्त्वान् दीप् । ६ विमाया यद्गोर्धाऽविप्र-
कृष्टकाले' । ७ 'फलवर्हाभ्यामिनच्' । ८ 'देवमनुष्यपुरुषपुरु' इति सप्तम्य
न्तात् प्रा; मर्त्येषु वसन्निरिति भाव । ९ 'दिये प्रा च' । १० 'तदधीनवचने' ।

निष्पद्यमुखादेव परिधादुपवर्णितकयामाकर्ण्य कुभार्याणा पतिवञ्चकतां निन्दन्
सत्यमाहात्म्यञ्च सर्वथा स्तुवन् परमानन्दतुन्दिलो^१ मुनि पराकोटिसन्तोषस्यावाप ।

गोमुखमुखाच्छ्रुताभिरेव विद्याभिर्विनोदकयाभिदिनान्यतिवाह्य विवाहदिवसे
प्राप्ते पितुरन्तिकस्थो नरवाहनदत्तो नमस सहस्रावतीर्णं वैद्याधरं बल तन्मध्ये
च ससदास्वदास्यमानस्यकीयदुहितरमागत विद्याधरेन्द्र स्फटिकयशसञ्चावलोच्य
प्रयुक्तोऽर्घ्यादिना कल्पिताशेषस्थोचितदिव्यवैभवविद्यातिथ्यसत्कृति श्वशुर
इति पूजयामास । स्फटिकयशा अपि च पूर्वप्रदिष्टा स्वक-या शक्तियशस रत्न-
निश्चयप्रवृत्तायवरत्नेशसुताय सुखमुखेन सविधि प्रदाय पराकोटिमानन्दस्यानु-
भवशिजावाप्तमुत्पपात ।

स्वशक्तियश सम्पन्नो नरवाहनदत्तश्चाप्यधुना स्फटिकयश प्रसूतशक्तियशो-
द्विगुणितशक्तियश सम्पन्नो नवोदया बभूवा यथावरयक यथाकाल यथायथ द्वन्द्व
सम्प्रदमाग सुखमयानि दिनान्यनैपीत् ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिभ्यां तद्वितद्विरुक्तनिर्वेशात्मक पञ्चम कल्लोल ॥

(समाप्तोऽय पूर्वार्द्धभाग)

नैलमेह पाणिपये गुावे श्रीजयदेवमणये चापि ।

विद्वन्मालामणये गुरुजग्रीरामशिरोमणये स्यात् ॥ १ ॥

-
- १ 'तुन्दादिभ्य इलच्' । २ 'अकृच्छ प्रियमुखयोरन्यतरस्याम्' । ३ 'यथास्वे
यथायथम् ।' ४ 'द्वन्द्वरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयत्तुपात्रप्रयोगाभिग्यक्तिषु ।
५ नमतेर्यङन्तात् स्त्रियामप्रत्यय , मुहुर्मुहुर्नतिरित्यर्थ ।

कौमुदी- कथाकल्लोलिनी

[पञ्चार्द्धभागः]

अथ गणनिर्देशात्मकः षष्ठः कल्लोलः

नैमान्यशेषविघ्नौघगारण धारणाननम् ।

कारण चर्द्धिसिद्धिना दुरितार्णवपारणम् ॥

कामरूपेण स्पर्द्धमानो वत्सयुवरान एव शक्तियशस रत्नप्रभाया भाया देवी
स्तावपि च सुरया मदनमञ्जुकाञ्चे पलभ्य सुहृद्युक्तो निजपितृपार्श्ववर्णा समोद
कौशाम्ब्या निषसत्तेकदोद्यान गतो देशान्तरादागतान्मा द्वाभ्या
अन्यपत्नीप्राप्तौ- आनृभ्या राजपुत्राभ्या सङ्गतोऽभूवत् । स्वीकृतवत्सयुवराजकृता
(भ्वाद्य) तिष्ययोश्च तयोरेकतरस्तम् अगादीत्, 'देव, आसीन्निगाराम-
रामणीयकाधरीकृतनन्दने, क्रीडासरसीभि सम्मिलिते, तुपारधव

१ गणकार्यान्मे गणेशप्रणत्यामकमङ्गलस्यावश्यकतया भ्वाद्यदादिसर्व-
गणप्रतिनिधिरूपतत्तद्वर्णीयधातुनिष्पन्न-दशयितश्लोकेनादौ गणेशनतिरूप मङ्गल
नमामाति-इह नमामीत्यत्र 'नम्' इति भ्वादिगणधातु । अशेष इत्यत्र च 'शिप्'
इति दद्यादिगणधातु । विप्र इत्यत्र विपूर्वकादादादिकात् 'हन्' धातो कप्रत्यय ।
ओघ इत्यत्र च 'उव' समवाये इति दैवादिकाद् घञि प्रपोदरादिवाचकारस्य
घकार । गारणमित्यत्र तौदादिकात् 'गृ' धातोर्गिजन्तात्स्वयुट् । एव धारणमित्यत्र
कैयादिकाद् 'वृ' धातोर्गिजन्तात्स्वयुट् । कारणमित्यत्र तानादिक 'कृ' धातोर्गिज-
न्तात्स्वयुट् । ऋद्धिरित्यत्र सौवादिकाद् 'रुध' धातो किन् एव सिद्धिरित्यत्र
दैवादिकात् 'मिध्' धातो क्तिन् । दुरितशब्दो दुरुपस्थात् आदादिकात् 'इण्'
धातो क्तान्तः । अर्णवशब्दश्च औदोत्यादिकाद् 'रु' धातो औणादिके नसि
मत्वर्थीय वप्रत्ययान्त (धातोरस्यच्छान्दसत्वेऽपि 'अतिपितृव्योश्च' इतीत्यविधान-
सामर्थ्याहोकेऽपि तत्प्रयोग) पारणमित्यत्र तु चौरादिक 'पार' धातोर्बुट् प्रत्यय ।
२ स्पर्द्धं सघर्षं । ३. मुट् हर्षं । ४ भू सत्तायाम् । ५ गद् व्यक्षाया
वाचि । ६ वल् सम्बरणे ।

लभित्तिप्राकारप्राकारेण परिगते, जलप्रतिबिम्बितप्राकाररङ्गलेनोद्भूतजलनिधिदाह-
या मैनाकमन्वेष्टुमन्त प्रविष्टहिमवतेव महासातवलयन वेष्टिते^१, महापार्थिववरूपि
नीवानेकरस्यासङ्कुले, प्रजल्पेता, पठेता, गार्यता च भुजङ्गजनसमाजेन वृणमप्यपरि-
त्येज्यमानमनोभवमवभावनभवने, स्वीकृतसतीव्रताभिरर्प्यसतीव्रताभि, कृतसप्त-
हाभिरपि कृतकुँसप्लाभि, सनिमेषदशनाभिरपि निर्निमेषदशनीयाभि भङ्गनाभि
रलङ्कने वैशाखाक्ये पुरे सुख्यवस्थापितवर्गाग्रमघर्मा दैवपुरणकारानुगुण्यपाद्गुण्य
प्रयोगचतुर, मनुष्यलोकस्थितोऽपि गुणगणगरिम्गा सर्वलोकोपरिस्थित, परमाणु
सूक्ष्मयाऽपि क्रोडीकृतग्रैलोक्यया प्रज्ञया समुपेन, सप्ततन्तुल्यानोऽप्यसङ्ख्यगु-
णाली, सर्वदाहादितलोकोऽप्यकदानानन्दितभूसुरानिकर, उदात्तेनापि स्वरितेन
स्वचरितेन पवित्रितप्रिभुवनावनि, स्वपरभाषास्वचनपराङ्मुखोऽपि परस्वभाषा
स्वजनसम्मुख, जैवनितापहायंस्ववनितापहारी, सौमन्यैरसम्प्रवृत्तिरप्यसौमन्य

(उवाच)

१ वेष्ट वेष्टने । २ जलर वृक्षायो वाचि । ३ पट् स्पृष्टायो वाचि ।
४ तै नादे । ५ त्यज हानौ । ६ पतिव्रताभिरपि तीव्रतया स्वभावोद्भूतया
असहिताभि । ७ कु पृथ्वी तत्पत्राभि, भूमिसङ्गताभि । ८ भति
सु दरीभि । ९ सप्तमिरनन्तुभि सूत्रे यथातो विख्यातोऽपि असक्यै गुणै
सूत्रे शाभाशाढीति विरोध, सप्ततन्तुयंज्ञ, गुणा सौम्यदय इति परिहार ।
१० सर्वदा सुखाकृतसर्वलोकोऽपि एकदा अनानन्दितो दुःखाकृतो भूसुरानिकरो
द्विजबृन्दो येनेति विरोध । एकदानेन कवलदाननैव आनन्दन समृद्धि प्रापितो
द्विजसमूहो येनेति परिहार । ११ उदात्तेनापि स्वरितनति विरोध । उदात्तेन
वाक्येनापि स्वरितन स्वर्णविख्यातेन, सुगणगुणितमेति परिहार । १२.
स्वपरभाषासु स्वैतवनितासु भजनपराङ्मुखो गमनपराङ्मुख, स्वजने आलिङ्गने
॥ पराङ्मुखोऽपि परधनवनिताग्रहणसम्मुख इति विरोध । परा वाक्ये या
स्वभाषा स्वचना आश्रीयाश्च तासम्मुख इति परिहार । १३ वनितानाम्
अनपहारकोऽपि जयन्या भूम्यारणापहारक । १४ भुजनस्वभावोऽपि असी-
ज यद्रवृत्तिरिति विरोध । सौजन्यद्रवृत्तिरपि असी, जम्बनिष्पन्ना, पुषि स्थिर
इति परिहार ।

निषण्ण, समिद्धव्यतिकरस्फुरितप्रभावोऽप्यकृशानुभावोपेत शत्रुघ्नोऽपि विश्रुत
कीर्ति, यथार्थं प्रजापतिर्भूषति । यस्य राज्ये वैष्णवानामेव कृष्णवर्मनि
प्रवेश, सूर्योपलानामेव मित्रोदयेन^१ ज्वलनम्, वैशेषिकमते एव द्रव्यप्राधा यम्,
गुणानामेव भेदकभाव, धातूनामेव सोपसर्गत्वम्, पदानामेव विग्रह ।
शुकविकार्येषु एव यतियोगप्रशंसोऽप्य समदर्शयत । स च यथा न धर्माऽ
सदं त, नायंकोशोऽयं गीत, न राजलक्ष्मीर्व्यहयात्^२, न शरीरसैन्यबलम्
अप्यैवैपीत, न मिश्रवर्गोऽस्तीति^३ तथा राज्यं कुर्वन्नाप्यामिकतरत्नमीमांसा^४
शीशार्त्ता^५ समधेतस्था तो अशुश्रुत्तिमिविद्वद्भिरदादसिष्टं^६ वीर्मत्सचित्तेभ्यश्च अ^७पु
गुप्तिष्ठ । तस्य द्वैमातुरयो पुत्रयोरावयोरेकतरो रुचिरदेवनामाहमपरश्चाय पोषक
इति । तयोरावयोरेका प्रजविभी हस्तिनी मामकीना, अस्य च द्वौ गुरगौ । तेषा
जवाधिवयवियये समेधे^८ माने विवादेऽह करिणीं जवाधिकां निगदामि गुरगौ त्वाय
विक्रयते इति तेषा जवेऽन्तर निर्णेतु न त्वया विनाऽन्य कश्चित् कल्पतेऽतो
ऽस्मद्गृहमुपगत्य तत् परीक्षेया^९ । रुचिरदेवेनेत्यमनुनायितो वत्ससूनुश्चवशा

१ समिधां काष्ठानां व्यतिकरेण सगर्भेण स्फुरित प्रभावो यस्यैवभूतोऽपि
कृशानोरग्नेर्भावेनानुपेत इति विरोध । समित् सप्राम तत्सगर्भेण स्फुरित
प्रभावो यस्य, नकृशेन उद्गृहेन अनुभावेन तेजोविशेषेण चोपेत इति
परिहार । २ शत्रुघ्नो दातारथि अपि विगता श्रुतकीर्तिस्तन्न यां यस्यति
प्रतीयमानोऽर्थः । शत्रुमहारकोऽपि विश्रुता प्रख्याता कीर्तिर्यस्येति वास्तवि
कोऽर्थः । ३ कृष्णवर्मा अग्निस्तत्र प्रवेश इति प्रतीयमानोऽर्थः, कृष्णमार्गे
इति ताविकोऽर्थः । ४ सूर्योदयनेत्यर्थः, न सुहृत्समृद्धया जनेष्वीर्ष्येति भावः ।
५ द्रव्याणाम् पृथिव्यादीनाम् महत्त्वम् न धनस्यति भावः । ६ विशेषणभावः,
न जनेषु पारस्परिकपृथक्करणशुद्धिः । ७ उपसर्गा प्रादयो रोगाश्च । ८ पृथक्
करण, कलहश्च । ९ अशु अध पतने । १० यद्वत् विशरणायवसादनेषु ।
११ व्यय गतौ । १२ हय गतौ । १३ चि चये (हायन्तेति वृद्धयभावः) ।
१४ ग्लै हर्षचये । १५ मान पूजायाम् । १६ ज्ञान तेजने । १७ दान खण्डने
ततो दानेराजवे सन् । १८ यद्य वधने । १९ गुप गोपने । २० पक्ष वृद्धौ ।
२१ गद व्यक्ताया वाचि । २२ कस्य श्लाघायाम् । २३ कृपू सामर्थ्ये ।
२४ ईश दर्शनाङ्गनयो । २५ नाय उपपाच्यायाम् ।

रसात्तदनुरोधाच्च परम् आह्लादमानं तथेत्यभ्युपेत्य तदानीतातिज्जवाधरयम्
अधिरुष्टः ताभ्यां सह वैशाखपुराणं प्रातिष्ठेत् । अतित्वा^१ चाचिरमेव तापुरं
प्राप्य निशाकरो यथा तस्मिन् नरनारीभिरभिनन्द्यमानस्तदुत्तमं पुरं प्रविवेच । तत्र
च युवराजः पूर्वैः प्रतिष्ठितस्य कामस्य रतिप्रीतिपदं शृङ्गारैकमयं मन्दिरं
निकषा मन्दिरं रचिरदेवस्य, तत्पुरस्कृतः प्रीत्या प्रविश्य वरवाजिगजाक्षीणं
तदागमनस्रोत्सवसमूर्जितभिनि तद्गृहे सत्कृतोऽप्यनुताडति^२ कम्पा जयेन्द्रसेनां
रचिरदेवस्वसारं समवालोक्षितेति तद्रूपादृष्टः स विस्मृतप्रवाससमुद्भूतस्वजनविरहः
प्रेमप्रक्षिप्तपुल्लनीलाद्वर्ज्यमालयेव स्वयं चरे तयापि तत्पद्ममेवाप्रियत ।

अन्धेषु रचिरदेवेन पोतकानीतज्वितुरगयुगले स्ववशावेगवलेन जिते यावदेव
वात्सेतसुतोऽप्यन्तरं प्रविशति तावदेव तत्पितृरूप्यो दूतस्तत्पार्श्वमैव गच्छ तं प्राण-
सीत्^३ अभौपन च-‘देव, उद्यानतोऽनिवेद्यैतावद्दूरमजितं^४ मजितं स्वामाकर्णयतो
विगतधृतेर्देवस्य वासराजस्य हृदयमनुचणं स्वदनवलोकनममुपजातासन्तोषं
जोषं जोषमोषं^५ तीव्रि स्थानादस्मादप्यर्चयत्यभ्यासक्तिना सत्वरमित्तरेण भवता
मवनीयम् । एवं स्वानवलोकनेन पितुरवस्थां प्रियोपलैन्धिष्य^६ भग्यन्तं दोलाय-
मानमानस नरवाहनदत्तं दूरादेव नमश्चतिहर्षको जयधोपमुर्धरन्^७, तस्य भावि-
विद्याधराधीदृक् विद्विषां विनाशकारित्वञ्च पणौदन् सार्धवाह एकोऽवर्द्धत्,
‘अचिरादेवाधुतगुणं स्वाढौकिककान्त्या दिवम् आहर्मेन्तं भवन्तं रोचरा
‘द्रेक्षन्ति’ । एवं स्मृयमानेन युवराजेन तेन सत्कृतो निजपुत्तान्तं वगंयितुञ्जानुयुक्तो
महावगिक् एवं स्वकृतं वस्तुम् आरभेत—

अस्ति मूलोक्तमौलिमाटिकासतस्त्रिका लम्बा नाम नगरी । अनुगारित च
तत्र भवदत्तो नाम मुखो भर्ता । यच्च स्वराष्ट्रपरशाद्वनीतिं सम्पद्निर्बहति^८ । अहृता-

१. हादी मुखे च । २. रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ३. हा गतिनिवृत्तौ ।
४. अत् सातत्यगमने । ५. लोहः दर्शने । ६. रम्बु विन्तायाम् । ७. पुल्ल
विकसने । ८. जि जये । ९. यत्र गतौ । १०. जम् प्रह्वये शब्दे च (यमरम
नमातां सङ् च) । ११. माय व्यक्तायां वाचि । १२. भज गतिरुपगयोः ।
१३. उप दाहे । १४. दुष्टमप् प्राप्ती । १५. प्यै विन्तायाम् । १६. चर
गतिमचणयोः । १७. पण व्यवहारे स्तुतौ च । १८. वद् व्यक्तायां वाचि ।
१९. प्रमु पादविद्येये । २०. हतिर् मेष्टने । २१. रम राभस्ये । २२. वह
प्राग्ने ।

शुभावोऽपि च यो निजप्रतापातनुतनूनपाता विद्वेषीन्धनौघदहा दहति दास्य
दुहन्द । न यस्य राष्ट्रे धमति दरिद्रातिदरिद्रेष्वपि बुमुचा संशुभितबुमुचित
जान्तराग्निम् । न यो नमति समुद्रामदसिदतिहरीनरीन् । न च गुरुनसेवाया
रुचिनि । न दायादान् रुचिच्छातः किं बहुना, यः सयशालसाद्गुण्यपुण्ययशोवा
सामि चोर्वति । असौ नय प्रीवति । स्वकायायत्ययानत्ययाशास्तरसै पीवति^१ ।
विपक्षिविजिगीषानि श्रामैर्चवति^२ । स्वकीयाप्रतिमप्रतिमया^३ नवनव विपय
जातम् अभ्युहते । विबुधसहस्रतो विविधशास्त्राण्यवगाहत् । वृन्दारकवृन्दवन्दि
नोऽवति, सन्मार्गप्रतिषन्धिनो मर्वति । यस्यानुशासने वर्णाश्रमधर्ममनुष्ठप्य
यथावस्थमाश्रमेषु सहाधोशोऽपि गृहीतजलचारिब्रतो गुरुनवेम्य साङ्गवेदोपवेदान्
रिपते भिषते^४ च, विविधविज्ञानशाला^५ निरीमते^६ समीपते च । कृपाबलश्च
यत्र निरीतिभीति निवैसति विचैसति च । घातीनश्च यथावृत्तिसमुपलब्धिसमु
पजातमीति विह्वैसति, विलैसति च । एव वर्तमाने सुखमयसाध्याये तत्राभव
देकोऽतिधनान्प कुसुमसाराख्योमहावजिक् । ग्रयह स देवान् अवदैते^७ । वणि
श्याप्यासक्तोऽपि न सुषयोऽस्पन्दते^८ । कीनेभ्योऽनुदिन यत्किञ्चिद्विभ्रणैन्
एव अमोदते^९ । ज्ञातीन् सुल्लयित्वैव सोऽह्लादिष्टे^{१०} । प्रतिपथे स्नानार्थं स गङ्गा
व्यसेधं त् । दारिद्र्यादितार्दित स बहूना प्राणान् अगोपयान्^{११} । यवहृत्तौ धूर्तैर्व
क्षितोऽपि न स्वयं तान् अधूपायीत्^{१२} ।

१ दह भस्मीकरणे ई धमा शब्दाग्निसयोगयो । ३ धुच सन्दीपने ।
४ णम प्रहृत्य ५ उद्यामादसिहृत्तिरेव दतिश्रमपात्र ता हरन्तीति उद्यामवसिद
तिहरय, पशव तान् (हरतेर्दतिनाथयो पशौ इति इन्) ६ गुरुषु प्रमादे । ७
उरुङ्गी विद्यासे (प्रायेणायविपूर्वक) । ८ चावृ वसने । ९ छिबु निरसने । स्वकीया
य आयपय उत्तरकालीन शुभावहो विधिस्तस्य अन ययस्य भविनाशस्य या
नाशालता तद्रसै । १० पीध स्थौल्ये । ११ जीव प्राणधारणे १२ (प्रकारे
गुणवचनस्य) । १३ ऊह वितर्के । १४ गाहू विलोडने । १५ अथ रचने ।
१६ मव वन्दने । १७ शिच विद्योपादाने । १८ मिच मित्रायामलाभे लाभे च
१९, २० ईष दर्शनाङ्कनयो । २१ वस निवासे । २२ घरल् अदने । २३ हस
हसन । २४ लस श्लेषगज्रीडनयो । २५ वदि अभिवादनस्तुत्यो । २६ स्पदि
किञ्चिच्छने । २७ अण दाने । २८ मुद हर्ष । २९ हादी सुखे च । ३०
विध गयाम् (सेधतेर्गती) । ३१. गुपू रचन । ३२ धूप सन्तापे (गुपधूप०) ।

इत्यमनिशं जीवनं यापयन् धार्मिकधुरीणः स शत्रुराराधनतो मां चन्द्र-
साराण्यमेकमेव पुत्रमलभत । एकदा देवयात्रामालोकयितुं गतोऽहमपरानाश्या-
नयिभ्यो ददमानान् अद्रौक्षम् । अतो दानमद्रया धनार्जनैर्युः पित्रुपाजितया
बह्वयापि सम्पत्त्याऽसन्तुष्टो नानारसप्रपूरितप्रवहणमारुह्यामुषिवार्मना द्वीपान्तरं
गन्तुं प्रैवर्तिषि । दिष्टया धानुकूलेन वायुना प्रेरितं तत्प्रवहणमवपैरेव दिनैरभीष्ट
सद्द्वीपं प्राप किन्तु तत्रत्यो राजा मामर्थलोभेन बद्ध्वा कारागारे न्यक्षिपदिति
निरयनिभे तत्र सुतृर्द्धितैः मन्दकिङ्कुमैः प्रेतैरिव सहस्रितस्य तस्य
मम कुलाभिज्ञस्तत्र निवासी महीधरावयो महाबलिक् ममान्वयादि राजानं
विश्रययन् 'निर्दोषस्यास्य लम्पानिवासिनो वणिक्पुत्रस्य बन्धनाद्यनुचितमय-
शरकरञ्च' इत्यगोदत् । एवं बोधितो मृपतिर्निजान्तिजं मामानापयत् । सादरं
तेन तत्र सम्मान्यमानश्चाहं तन्मित्रोपाश्रयेण व्यवहारान् कुर्वन् महता
सुखेन न्यवसम् ।

तत्रैकदा वसन्तोत्सवे क्षिप्ररात्रयस्य वणिजो वरकन्यकामालोक्य कम्प-
दर्पार्जवोर्मेव हतहृदयस्त्वितुरन्तिकं गत्वा तामहम् अयाचिषि । स च वृण-
मन्तर्विचिनय अर्चदीद् यावत्समाधि-कारणादेवा साक्षाद् दार्शितुम् अशक्येति
यानेन सिंहलेषु स्वमातामहसमीपे प्रहितेह याचितापि तत्र गत्वा कार्यमेतद्यथा-
सेत्स्यति तथा कर्तुं समिदष्टेति तत्र सेधित्वा एषोपयन्तस्या । एवमुक्तवा
ससम्मान मां गृहार्थं विसृज्य शिखरोऽन्येषुस्तां कन्यां सपरिवर्ज्यै याने समारोह्य
पाथोधिपथेन सिंहलान् प्रेषितवान् । अहञ्च तद्भुक्तं भुज्वा संमुसुको यावदेव
तत्र गन्तुम् अभिर्द्वात्ते तावद्विद्युन्निशतनिभोमेयं वार्तां प्रादुरभूद् यद् येन
प्रवहणेन क्षिप्रस्य सुता गता आसीत्तदर्थे निमग्नं तत्रस्थानगिरिहान्त्यो न्यम-
जयत् । तद्वातामाकण्य भग्नधैर्योऽहं स्थले स्थितोऽपि निरवलम्बे शोकमगरे
न्यर्पेतम् । तथापि वृद्धैः 'दुर्दमनीय एष अवितथ्यतापरपर्यायो विकरालः बाल ।

१. दुष्टमय् प्राप्तो । २. ददिर् मेदने । ३. वृणु वरने । ४. ददि
आदाने रोदने च । ५. गद् व्यक्तायां वाचि । ६. वस निवासे । ७. दुषाण्
यात्रायाम् । ८. बद् व्यक्तायां वाचि (अतो हलादेश्योः) । ९. दाय दाने ।
१०. पिथ गायाम् । ११. वाचि वाचायाम् । १२. एण् एतने ।

महतां राज्ञामपि प्राणान् एष मूपक इव महाहं वस्तु प्रत्यक्षमप्रत्यक्ष वा मूपति ।
 भजत इव प्राणिनो दूरान्निगलति^१ । कामयमानोऽपि सर्तीं गतिं कामयमानो ना
 नावलोक्यते । क चराचरेषु सुदृढप्रहादस्य पलायितुं क्षमते । को वेम कश्च नाप
 र्जगृहे । तथापि जीवन् नर सर्वदुराशासेना र्चयति । अध्वर्यापि सर्वस्मिन्नस्मिन्
 जगति विविधवस्तुजातमारमत्वभावनया मेदते । नात्मनोऽशौच्य^२ संप्रभते इति
 निश्चित सस्त्रेलोशीरादिवासित, सज्जनचित्तवत्स्वच्छ, यदो रसादिक वा धर्यते ।
 विविधामोदवह वस्तु र्चयति । नामादरयजात परयति । ध्रुतिमधुरशब्द^३ शृणोति ।
 स्पर्शसुखदायि च वस्तु स्पृशति । मधुराच्छलवणादिपङ्कसविशिष्टमास्वादम्
 आस्वादते । स्वाजितयोगक्षेमाय प्रेर्यते । अतो भगवत्समीहितेऽस्मिन् व्यतिकरे
 भवतापि न विस्मर्यमानेन भुवेलिमम्^४ । एवमाश्वासयमानो विविधाशाकशाघातैर्म
 नोरधरस्य बाहयन् तद्द्वोपगमने मतिमकार्षम् । एव विविधसद्रूपोपचितो राज
 पियोऽपि पोताकृष्टोऽह तस्मात् अर्चयाम् । किन्तु मार्तोऽकस्माद्भोरेण वारिदत्तक
 रेणाक्रान्तो विस्त्रेन चलित्वा वायुना विधिना च प्रेर्यमाण सपरिजनधनस्तपो
 सोऽर्णवे भ्यमाह्वीदिति काष्ठफलकमेकमाश्रित्य शनैरशनैरह कञ्चोलवेष्टितं सलिल
 निधिपुलिनर्मलैः । तत्र स्थितश्च दु खार्तो दैव निन्दन्^५ तटोपान्तपतितमष्टापदा
 कुलीयकमवाप्य तद्विक्रयोपलब्धेन धनेन तदभिकटप्रामेऽशनसामग्रीं विनिमि-य^६
 क्रीतवच्छयुगलो मनास्विगताग्निवाहकमोऽभवम् । अण च तत्र विभ्रस्य दपित्ता
 विरहीतस्ततो दृष्टिं विचिपन् सिकतासम्भृताया भुवि विचरत्तेकत्र वन्यवेपामप्य
 तिशोभमाना कन्यामेकामालोकिपि^७ । अपि मम भाग्येन सैवेय भवेदिति चिन्त
 यता, एवमानेन तदा यामेतरेणाद्यग विज्ञापितशुभोदकेण मया तन्नि, प्रासाद-
 वासाहांसि का स्वमरण्येऽत्र विचरेसीति^८ पृष्टा । किन्तु न सा किञ्चिद् अशङ्कत

१ मूय स्तेये । २ गल नदने । ३ कमु कान्तौ । ४ अय गती ।
 ५ चमूप सहने । ६ प्रह उपादाने तथा गृह्ण गृहणे । ७ जीव प्राणधारणे ।
 ८ जि जये । ९ जिमिदा स्नेहने । १० खम्बु विश्वासे । ११ धेट पाने ।
 १२ द्वा ग-धोपादान । १३ शु अचने । १४ स्वाद आस्वादन । १५ यती
 प्रयत्ने । १६ रिमह ईषदसने । १७ चल सञ्चलन । १८ वेष्ट चलेन ।
 १९ बुलमप् प्राप्ती । २० निदि कु क्षायाम् । २१ मेढ प्रणिदाने (मयते
 रिदन्यतरस्याम्) । २२ लोक दशने । २३ चर गतिभक्षणयो । २४ शच
 व्यक्ताया वाचि ।

अपि त्ववितृप्तेन चतुषा इवमात्रं मां कृत्राचंवा सखेह सुहृमुहं परिष्टाय निरै-
 चिष्ट किञ्चिद्विभृताती च शनैरशनैस्तस्मादगमत् इति दृश्यतादृतायां तस्यां
 तमोऽथा दिनोऽवलोकमानोऽनिर्वचनीयावस्थोऽह समग्रनिधिः । तद्वस्थे तत्र
 प्रतमाने मयि चगानन्तरं तत्रसाऽऽग्रमानिना वाटग्रहधारिणी भतद्रमुनिहत्या
 यमुनानामधेया तपश्चामारीरा एतिरिव विग्रहिणी, कल्याणदर्शना, विपश्चीव
 सुमधुरस्वराऽऽलम्बितएतिरिथ्य मा रहसि रहस्य सर्वं सप्तपद्ममर्पणीन् यद्दृष्ट्वा
 न्तरायणितिरास्यो महावज्रिक कथायामस्थां जातरूपाभिजातरूपवशां प्रादुर्भू-
 तायां निरचितसत्तेन मुहदा ज्ञानिनोक्त 'अयमानृका कन्यैपाऽनवदा त्वय
 कस्मैचिद्दद्या' । अतो देयां तां तन्मातामहहस्तेन स तुभ्य दापयितुमचीर्यमत ।
 अत एव च तस्मिन्ना मा सिंहलद्वीप प्रेषिता । पयोधौ पतन्नेऽपि तत्र निप-
 तितां तामाप्नुनोपनया न केऽपि जलनपुरतोदन् । महोर्मिमाटी आपगतचतना
 तां यच्छाते न्यक्षेप्सीत् । तात्र खानु गतो मदीय पिता भगवान् भतद्रमुनिभृन्
 कल्पामपि तदानीमज्ञासत्तेननामवलोक्य प्रागिमात्रद्व्यालुनया समाधाय स्वकी
 याभ्रममनैपीत्, कबोदीय माम्, यमुने, समुचितसम्पन्नोपायै तार्यस्व इमा
 मनायामिति' वेलातटे समुपलब्धाया अस्या 'वेला' इति नाम कृत्वा मष्टमर्पित
 वान् । तदाप्रवृत्त्यप्यवारसकपमय मदीय चित्त भवयौवनशालिनीमिमामवलोक
 मवलोक तपति' । इदमुपयुक्तपतिमयोगाव च कालातिपात न राहते' । इय
 हीह निवसन्ती देवाचंनपुष्पावचयादिना पितरं धर्यति । स्वयमपि चारमभहवा
 सज्जनितसरकारे सभ्ययोर्द्वयोर्देवान् यनंति । भोजनपाचनादिना आभ्यासतिपात्र
 भोजने । किं बहुना, विविधस्वादिष्टभोज्यपयस्वीमादिपरिधेयाहोऽपि वम्यन्
 मूलादिभिरस्माभि सममात्मान भरेते वरुणलवसमैश्च वपुर्धर्यते' । मयंया
 पूतचरिता किंरिवय त्वदीया प्रगल्भममार्थेतीहागत स्वी प्रणिधानेनाहम् अये
 धिर्यम् तदातिष्ठम् उपार्जुपेम् देव्यस्मद्विनामिमां परिर्देय्य अत पर

१ गान् गती । २ एति व्यञ्जीकरण । ३ कमु काती । ४ ग्राह
 मरण । ५ यद् व्यक्षापी वधि । ६ तापू सन्तानशब्दः । ७ कप
 सन्ताप । ८ पद मर्प । ९ भिन् सहायम् । १० यत्र दृश्यता ।
 ११ भत्र सहायम् । १२ भृत् मरण । १३ व्यन् मग्न । १४ पुप
 भगवन् । १५ खलु गती । १६ जात्र गाने ।

दयस्व चेति गिराऽनयाऽनञ्चवृष्टयेव शुष्यच्छस्यचेन्नममिवृष्य यमुना मा स्वपि
तुमतद्वस्याश्रमम् अनेपीत् । स च मतङ्गो मुनी रूपिणीं मनोराज्यसम्पत्तिमिव
वेला मह्यम् अदयिष्टे ।

तया च वेश्या समुल्ल तत्र निवसन् सरस्येकस्मिन्नभोऽवगाहनकलिं कुर्वं
क्षपरयत्नेकदाऽह शुन्धे-त मुनिं मतङ्गमम्भसा अन्यपिबम् । एतेन स मुनिम
स्य तम् अचण्डिष्ट, अशंस चावाभ्या वियोक्तुमिति तदवहेलाभग्ननिजखेलासिन्धु
वेला, वेला, चमा याचमाना मुनिपादयो प्रण्यपसत् । तेन च शान्तो मुनि
क्रेणुवगनाश्रयुगपत्तृभाविषिद्याधरेश्वरनरदाहनदक्षदर्शनावधि तच्छाप निर्दिश्य
सम्पादितस्नानादिक्रियो हरेर्दर्शनार्थं योनमार्गेण श्वेतद्वीपम् अशिश्चियन् ।

एव विद्वद्वितोऽपि धन्यनीवनेनातिशिक्षो वनितावियोगभयमुज्जोऽह स्ववेश
परावर्तितुमु सुकोऽभक्षम् । अतोऽग्न्युधिततटमशाय्य तदानीं समुपलब्धनिजसुहृ
द्वनिवप्रवहण भार्यामारोप्य यावदेवाहमारुहामि तावदेव समीरणस्तपोस
दूरमहरदिति हनभार्यो विहृष्य भूमावहमपतम् । तदैव दैवयोगेन तन्नागत
कश्चित्तापस तदवस्थ मामवलोक्य निपकामण्डलववारिप्रक्षेपेण सचैतन कृत्वा
ऽऽश्वासनपूर्वकं निजाश्रममानीतवान् । तत्र च यथावृत्त पृष्ठा श्रुतज्ञापप्यतिकर
स्वप्रणिधानेन सावधि ज्ञापमवधार्य मदीय छतिवधम् अमावीत् । तदनन्तर
ता प्रिया पुनरिविच्छन् भग्नवहनोत्तीर्णं सस्त्राय वणिग्वरमवाप्य लहृमानोऽपि
दिवसानुल्लङ्घयन् वेशान् दुर्गमान्, क्रमाद् वैशाखपुरमवाप्य वरसेश्वरसद्वशानु
क्तमणेर्भवत इहागमनमहमश्रौषम्^{११} । हस्ति-या च विजिताश्वगोपुग भवन्तमा
लोक्य विगतशापमारोऽहमधुना साधु वणिगिभरानीता सम्मुख गता तां प्रिया
वेलामहमिह अर्देशम् । अतो यमुनाप्रत्तसद्वलहस्तया तया स्वप्रसादेन सपो
जित समुत्तीर्णशापमहार्णवोऽहमिह प्रणन्तु त्वामायात इति सद्यितो निर्वृत्तो
ऽहमस्मिन् समये स्वदेशे मये ।

इत्थ पश्चितनिजप्रपञ्चे ऽचिते^{१२} च प्रणय चन्द्रसारेऽवलोकितवसराज्ञाम

- १ देह रचने । २ दय दानगतिरचणर्हिसादानपु । ३ शुन्ध शीचे ।
४ चटि कोपे । ५ क्षप आक्रोशे । ६ परल पतने (पत पुम्) तत
नेर्गदनदेति णञ्चम् । ७ दुओधि गतिवृद्धयो । ८ हल चलने । ९ मव
वन्धने । १० लघि भोचननिवृत्तौ । ११ श्रु श्रवणे । १२ दशिर् प्रेक्षणे ।
१३ अय गतौ । १४ अचि गतौ ।

जमाहाग्यातिहृष्टो रश्मिदेव सोपचारवृत्तिगामिद्विस्तृता सुसहस्री रश्मिदेव
 करेणुरगोत्तमयुक्ता जयेन्द्रसेना नरवाहनदत्ताय ददौ । सोऽपि च तथा सह
 रश्मिदेवमामन्य कौशाम्बीमुपव्रीकितोऽन्याभिर्मदनमश्रुकादिभिर्निजप्रियाभि समे
 धितो^१ मेधितो^२ यथेष्टं क्रीडेन्नहरहरैरमत । (इति श्रवादय)

तत्र चैव स्थितोऽवाप्ततत्तदतिसुन्दरभार्योऽसावप्सरसामपि सौन्दर्यम् श्रुती-
 (अदादय) यैमान वासेषो बहुभार्योऽपि तामादिमां देवीं मदनमश्रुकाभे
 रश्मिर्गो माधव इव यदु अवेदीत् । यथासमयमनुदिन तथा सह
 आस्त, अहयन्^३, अलिप्त^४ इत्यभिप्त^५ तयोर्दाम्पत्यप्रतीति ।

एकदा स्वर्पेन् वासेषासुतोऽपरयत् यत्नमसाऽऽगत्य कयाचिद्विषया कन्व
 याऽहमवद्विदे । एव स्वप्नं पृथ स महाभागोऽज्ञातो^६ घनशृङ्गायपाद्वे ताचरंरान
 शिलातले मलयाचले च स्थितमात्मानमलभत । यत्र विविधा वल्लर्यस्तदगतस्त्वं
 श्रीर्णाविर्षु, ममयूरीका मयूरा व्यैरविषु । दिक्चपुष्योपाक्षसुरभिगन्धिगन्धवहा
 श्रीर्वात् । सुभाधवलितक्षीतांशुररमयश्च श्रीर्भान् । तत्र यमिन्धं रामणीयकमवलोक्य
 नरवाहनदत्तोऽचिन्तयत् यद् निजालौकिकप्रभाविभासिताल्लिलकाननविश्वसम्मा-
 हनौषधिनभा विभावट्यामिवमिह का मामानीतवताति तां जिज्ञासुरलीलमुत्त-
 कृत्वा लजावतमुत्थीतां प्रलपन्निव धीत्येन अशोचत्^७, 'मिदे, मदनमश्रुके, मामा
 लिहन्त्य एव क ईहि ? ईहि मे प्रतिवचनम्, ईहि मम जीवनम् । ईहि,
 एहि, एवदाभित एवाह ईहसिमि । एवापरिवक्तव्याह न वरिम^८ धारयिषुमामानम्

१. वद् दाने (न असद्वदादिगुणानाम्) । २. शीह तती । ३. सम्प-
 क्प्रकारेण पथित समृद्धि गत । ४. मेष्ट सद्गमे । ५. स्त्रीहृ विहारे । ६. रगु
 स्त्रीहायाम् । (इति श्रवादय)

(अदादय) श्रुतिरिति सौश्रीधानु जुगुप्साधक । ७ (अनेरीयद्) । ८. विद
 ज्ञाने । ९ भास उपपेक्षने । १० अचिद् व्यनाया वाचि (अचिद् वषाम्,
 अत्यतिपतिवयानिभ्योऽह् । ११ निह आवादाने (शल हगुपथारमिताश्म) ।
 १२. दिह उपपेक्षे । १३ जित्वप् दाये । १४ जागृ निद्राचये । १५ ऊर्गुम्
 भावदाने । १६ द दाये । १७ वा गनिगन्धनमो (एष्ट शाकटायनरूपेय) ।
 १८ भा दीप्ती । १९. मूम् व्यनाया वाचि (मूवो वचि) । २०. या प्राग्ने ।
 २१ रा दाने । २२ वा रचने । २३ हन् गतौ । २४ यम प्राग्ने ।
 २५ वत वान्ती ।

इति । एवमुक्ता सा कल्पका तद्वयितारूपं हृत्वा तमालिलिङ्गेति त्वं चाप्युन्मी-
लितलोचनस्ता निजपत्नीस्वरूपां सस्मित कण्ठे गृहीत्वा, 'अहो मम विज्ञानम्,'
इत्युक्त्वा उदङ्मुखीत् । किन्वेतेन तदाशाविरहं त्यक्तत्रया सा स्वकीय रूप
प्रदर्शयं तम् अचक्ष, 'आर्यपुत्र, स्वयंवरा मामिदानीं पत्नीरूपेण स्वीकर्तुं त्व
संयुष्टि' एवमुक्ते नरवाहनदत्तो गान्धर्वेण विधिना ता विवाहितवानिति तथा
सहैव सा रात्रिस्तस्य व्यत्ययात् ।

प्रातश्च स तत्कुलजिज्ञासया दयिता ता युक्त्योवाच, 'प्रिये, अपूर्वमहमेका
कथा त्वा वक्तिमि ता त्वं निजश्रुतिपथमवतारय—

झांसीदेवस्मिन्स्तपोवने ब्रह्मसिद्धिनामा कश्चिन्मुनिः । निजाश्रमसरासि स
नित्यं त्रिसन्ध्यम् अनिर्वर्तः । तपसि स्थितश्च सोऽशनपानादिकं सर्वम् अङ्गहर्तः ।
बह्वल वसति अपि न शीतवातादिना प्रेरितः । निरुतेऽग्रेऽनन्तमभिवर्षांपि
प्रचण्डाशौ प्रचलितचतुर्दिगन्तोऽचल इव स मध्यमध्यासिष्ठः । एव शमदमा
दिनाऽऽग्नेन्द्रियाणाम् ईशानः स मृदुः ऐश्वर्यः—किन्तु न यदा तदमीष्टसिद्धि-
ज्योतिरभ्युदयेन तद्दृष्टव्यम् अवकाः त तदा परिबृक्ष्यकलसिद्धिभ्यापृति स समा
समाधावर्णः गरीन् इति कालान्तरे घनजटोर्णुतासः स शिवास्वरा कोटिं सिद्धेरवाप ।

एव योगसिद्धस्य तस्य निजाश्रमे निवसतो गुहायामेकरूपामेका जरती
शिवा अवरासीत् । एकदा बुद्धिने भव्यार्थं बहिर्निर्गतां ता वशाविरलेपोद्दामदशो
वन्धविपो हन्तुम् अभ्यर्थाय इत्युभयो कृपालुमुनि क्रोद्धौ ता करिणीं चकार ।
एतद् दृष्ट्वा तस्मामनुरक्तो हस्ती ताममुञ्चत् ।

■ च क्षारणतया साक सानन्द भ्रमन्नेकदा तदर्थं पद्मान्यानेषु प्रैस्तुवन्म-
धुजलजोर्णुतजलजलाशयमेकमुपेत क्षारदपङ्कनिगमोऽशानिर्लूनपक्षो भ्रष्टोऽचल

१. वस प्राणने (वदश्च पञ्चम्य) इति लङ्स्तिपि ईद् (ह्ययन्तेति लुङि
वृद्धभावाद्वा) । २. चक्षिड व्यक्ताया वाचि । ३. वस कान्ती (लोटो हि) ।
४. इण् गतौ (इणो गा लुङि) । ५. ब्रूज् व्यक्ताया वाचि । ६. वच्
परिमाणे । ७. अस् भुवि । ८. गिति शुद्धौ । ९. वृजि वर्जने । १०. वस
आप्लादने । ११. ईर गतौ कम्पने च । १२. आस उपयेक्षने । १३. ईश
ऐश्वर्ये । १४. ईड स्तुतौ । १५. चकास् दीप्तौ । १६. जागृ निद्राक्षये । १७.
उर्णुञ् आप्लादने (उर्णोतिर्णुवद्भावाद्वाच्यस्तेन श्युक कित्तीतीडभावः) । १८. सु
अभिगमने । १९. ण्य प्रसवने ।

इव पङ्कान्तविचेष्टितुं नापारयदिति तथाऽवसर्गं तमवलोक्य सा घना शिवा
तारुणमेव सं परित्यज्य धारणान्तरमाश्रित्य क्वापि इयाम् । किञ्चिन्काला-
नन्तरञ्च पूर्वविरलिष्टा तस्य निजा करेणुका निजपतिमन्विष्यन्ती दिष्टया
तमेव प्रदेवं प्रायसीत् इति भद्रजातिः सा पट्टे निमग्नं निजपतिं निरीक्ष्यति दु-
ग्गिनी तमनुसक्तुं तत्सरः प्रविष्टा स्वयमप्याकण्ठं पट्टे निमग्ना सञ्जाता । तत्का-
लञ्च तेनैव मार्गेण सशिष्यो ब्रह्मसिद्धिर्निर्गता । वक्षानागौ च तथा पङ्कान्तनि-
मग्नाधुद्वीषयातिकरुणापरवशः प्रभूतबलैः शिष्येस्ती पङ्कान्तरादुद्धारयामास ।
एवं मृत्योर्विद्योगाच्चोत्तीर्णौ तौ तस्मिन्मुनावयवाते यथाकामं विगदतुः । इत्य-
मुत्तमजन्मानस्तित्यञ्चोऽपि न निजं प्रभुं प्रियं बोधयत्यपि स्वापत्तेरुत्तारयन्ति ।
हीनजात्युद्भवाश्चञ्चलात्मानश्चैवं नैसर्गिकरुहेहपूर्णा न भवन्ति ।

नरबाहनदत्तोत्तमेतदाकर्ण्य दिव्यकन्यका सा सर्वं तदाशयम् अयेत्^१ केश-
वीच् च, यज्ञवदुक्तौ न कोऽपि यद्यपि संशेते^२, तवाभिप्रायश्चाहमभ्युपायम्,
तत्रापि, भार्यपुत्र, अहमपि कथामेकामुपयर्णयामि शुभा तत्सर्वं भक्तः स्वदत्तः
तन्नावमुपगत्य मद्विषमिणीं जज्ञौ सर्वा त्वं परिमृष्टि^३—

‘काव्यकुटजे शूरदत्ताभिधान आसीदेको द्विजः । माझ्याः प्रायः दरिद्रैति
किन्तु स तत्रत्यबाहुवृत्तिनामकमहीपतेरमारय इति ग्रामगतम् ईशार्यं मे ।
पतिदेवता तस्य यत्नमतीनामभार्या यामदत्तावयं भग्यं पुत्रं प्राप्तवित्^४ । सगच्छम-
द्वाकरणादिसंस्कारश्च सोऽखिरादेव सर्वा विद्या अर्घ्यगोष्टि^५ । चौपनमापन्नश्च जशि-
प्रभो भार्या परिणीत कालेन समार्ये परेने पितरि तयैव आर्यया सद गाहंरभ्ये
प्रायतंत । किन्तु अविदेतैस्तस्य किञ्चिन्कालानन्तरं सा भार्या दैवार्थयेष्टाचारिणी
समवाप्तशक्तिनीसिद्धिश्च संयुक्ता ।

एकदा राजसेवार्थं राजकटकमुपाभितं यामश्चं निजगृहादुपवेश्य तत्पितृव्यः

१. इण् गती । २. या प्रापणे । ३. इण् गती । ४. विद् ज्ञाने । ५. भूज्
व्यक्त्यायां वाचि । ६. स्त्रीट् स्वप्ने । ७. इण् गतादित्यस्य लट्ः उत्तमैकवच-
नम् । ८. गृह् शुद्धी (छोटी हिःमध्वरजगृह्मृज—इति पत्रे देर्भी एवम्) ।
९. इतिद्वा दुर्गती (आश्वस्तपोरातः) । १०. ईस पेथये । ११. गृह् प्राणि-
गर्भविमोचने । १२. इद् अर्घयने (विमाया मुष्ट्युष्टोः, गाद् बुटादिबोऽन्नि-
न्दि, पुमारपागापात्रहातिसां हलि) । १३. विद् ज्ञाने (विदः शत्रुयां)

अथैव यत्तवैषा भार्या त्वदीय महिषपाल संपृक्ते अतोऽस्मत्कुलमिदानीं वर्ण-
सङ्करता प्राप्त सद्दिनष्टम् । एतदाकर्ण्य वामदत्तो निजपितृव्य तत्रैव निजस्थाने
स्थापयित्वोदायुधो निजसदनमुपेत्य यावच्चिमृत पुष्पवाटिकाम् आस्ते तावरक्षणा-
देवोपपतिसमुत्सुका विविधाहारहस्ता तद्भाया तत्रैव उपैद् । भुक्तवता च तेन साक
निर्त्यमाना अस्वाप्सीत् । तदवलोक्य वामदत्तो निजायुधमुद्यम्य 'आ , पापौ अद्य
इत क इत' एवमुक्त्वा सौ हन्तुम् अवैट् । एतेनानार्या तद्भार्या सहसा विनि-
म्रोत्थाय 'कसे बहिरिष त्व मा स्वकसे कँले इति कथमिह अर्कले त्व जाहम ।
इत्यमुक्त्वा तन्मुखे धूलिं प्राक्षिपत् । तेन च स मानुषोऽपि मद्यु तदानीमेव
महिष समपद्यत । स्मृतिस्त्वस्य तद्भावेऽपि न व्यलुपदिति तथाभूत तमिमस
क्रिभेषु सैरिभषु निक्षिप्य द्रुष्टा सा महिषपालकेन तेन निर्धुण तादयन्ती पृक्ष्य
महिषार्थिनो हस्ते तिर्यक्त्वविवशीकृत त व्यकैपीत् । तस्केता च तःपीठसमारो-
पितभार महिषत्वमापन्न वामदेव गगातीरे वर्तमान कञ्चिद् ग्राममानैपीत् । तत्र
राहुना यद् स पूर्ववृत्त सर्वम् अर्घ्यगात् येन च 'दुर्दृष्टा भार्या कलान्तरप्रविष्टा
पुत्रादिनी सर्पिणीव न कस्यापि कल्याणाय' इति चिन्तयन्त सुदु खितमुद्राप्य
भारह्मेशास्थिपञ्जरशेषकारीरं त काचिद् योगिनी 'अभ्याचष्ट स्वालौकिकज्ञानाव
गताखिलवृत्तान्ता च मन्त्रतोयेनाशु तस्य महिषत्वम् अहोष्ट' । प्राप्तमानुषरूपञ्च
त स्वगृह गीत्वा तस्मै कान्तिमतीमाप्नीं निजदुहितरम् अरासीन् । एव पुनर-
वाप्तमानुषरूप समुपलब्धनवीनभार्यश्च स वामदत्तः ससुख कतिपयाम्यहानि
तत्रैव तस्थौ ।

अतिय^{१३} तसु आहरसु निजगृहगमनोद्यत वामदेव द्रुष्टा सा योगिनीकृष्णरक्त-
गौरान् त्रिवर्णानपि सर्पपान् आदाय सर्वान् अयावीत्^{१४} । अभिमन्त्रितांश्च ताम् कृत्वा

१. वक्तेर्लट् । २. पृथ्वी सम्पर्चने । ३. गिसि शुम्बने । ४. क गच्छत ।
५. वश कान्तौ लङ् प्रथमपुरुषैकवचनम् । ६. कसे, तुणेऽग्निरिष त्व स्वकसेस्व
कीदप्रकोष्ठे, कसे शारिस्, इतोह अकसे प्रकोष्ठाद् बहि (तृणाभावे वा) त्व माम्
हे जाहम, कथम् अकसे कुत्सित शारिस् (नञो नलोपस्तिङि चेषे) । ७, ८
वश गतिशासनयो । ९. इण्वदिक इति वक्तव्यम् । १०. तत्त्वकथने
'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इति निषेधामावे पुत्रशब्दे तकारस्य द्वित्वम् । ११. चङि
डोऽत्रदर्शनार्थत्वाद् अदर्शदित्यर्थः । १२. हुद् अपनयने । १३. एते शतरि
सुप् । १४. यु मिश्रणामिश्रणयो ।

तमशपेत् यत् यस्या कारणेन त्वमद्यावत्येव कष्टमभ्यष्टौ तामापो दुर्मंगो
सर्पपैरेभिराहत्य तत्र बट्वा विधेहि । महिषपालश्च तज्जोर बहिः । इत्या-
चेव निश्चिन्त स्वपिहि ।

इय्य समुपेतमिमिन्त्रितसर्पपमापौ वामदत्तस्ततो निजगृहमुपोय योगिनी-
कथितप्रकारेण सर्पपैराद्यमायां बट्वा विधाय महिषपालमवधीर्त् । ॥ दुराधद्वाष्ट
ता बट्वा प्रायह स्ववैरविशुद्धये लगुबेन सप्तदृश्वस्तादितिवैव आर्दद् यद्भवति ॥

एव कान्तिमाया सह समुत्पन्न समय यापयतस्तस्य वामदत्तस्य गृहे एकदा
कश्चिदिति आयात् । तस्मिन्वातिधावत्तु प्रवृत्ते स्मृतादत्तकुमार्यावट्वाहनि
वामदत्तोऽन्तर्भवैव दण्डपागिर्नैवयौ । प्रदत्तवट्वा रूपतस्तुभार्यानिपतलगुडाहनिश्च
गोहमागय समुपेतनिर्धुंनि कर्णान् । एतेन पणमतिपिनिर्गमे यन्म कप
जिर्त्तमसम्भ्रम यप्रवृत्त च त तद्विहिर्निर्गमनकारणम् । सोऽपि च स्पष्टम् भाष्यचदे
प्रायुगिकाय तस्मायामूल सर्वं पृथान्तम् । तच्चाकर्ण्य प्रायुगिकरत तथास्तुं
ममवधिर्त् अरौत् च यन् एतेन दुर्मदेन भलम्, या तव वयुग्वम् अद्भुत तामेव
विनतिभिर्त् नुंदि, आराप्य च तामेवावाप्तमृद्धि एधि । अतिपिनैवमुक्तौ वामदत्तो
विहितसकृत्ति त विद्युत्वाकरमाद् गृहोपेतां तां योगिनीममुग्रहार्थी समभ्यस्यं
विरम् अस्तौ बीत् । तेनातिप्रसन्ना मा योगेश्वरी सभार्याय तस्मै यथाविधि
दीक्षापूर्वं कालसङ्घर्षिणीं विद्यामुपादिष्टदिति श्रीपर्यंत गत स तां साधविद्या तत
समुपलब्धत्तद्विगतम कान्तिमतीयुतो विद्याधरोत्तमो बभूव । ततश्चाममिन्द्रि-
भावेन मलयभूभृतो रत्नतट्टावधे शब्दे कृतपुरवर कालेन कान्तिमायां ललितलो-

१. वामु अनुनिष्टौ (सतिशालयतिभ्यश्च) इत्यद् (वास इदद् हलो) इत्यु-
धेयम् तत (वासवसधमीनाम्) इति सत्य मूर्धन्य । २. कदा गतिशाम
नयो, कष्ट प्राप्नोदिति भावः । ३. आरयतीत्यर्थ (दारजारी कर्तरि गितुक् च)
इति कर्तरि घञ् गितोपञ्च । ४. हन् द्विमातायोः (हन्तेर्भ्रं) । ५. त्रिप्यप्
शप् (रुदादिभ्य सायंपातुके) । ६. हन्तेर्लुटि (लुटि च) इति यथादेशः ।
७. भद् भवने (भद् गार्प्यंतालवयो) । ८. यसा भवने । ९. वृषी
वर्चने । १०. वज्रितवान् (वज्रने लडाञ् नेष्ट) । ११. वामु अनुनिष्टौ
(तिप्यनसं) । १२. शु रनवने । १३. भस् भुवि (स्वस्तोरेद्रावश्यासलोपञ्च) ।
१४. दुन् रगुती (रतुमुपज्ञस्य परस्मैपदेव) ।

चनानामधेया कन्यासवाप । उत्पत्तिसमकालमेव च सा गगनोद्गतया गिरा
भारिनो विद्याधरसच्चक्रवर्तिनो भाविनी भार्या निदिष्टा । तामेव माम् आर्यपुत्रो
विदादुरोत्तु । नाहमत्र भवते सर्वमेव विदुषे कथमपि द्विपे^१ । अतो मा मयि
भयानपि सदेगु^२ । त्वय्यनुरक्तेव चाह त्वामहमिह समानैषम् ।

एवमात्मा मकुला सा स्वात्मविपयिणी नरवाहनदत्तोयसर्वशङ्का पर्यमार्ते^३
इति विद्याधरी ता भार्यारूपेण स्वीकृत्य स तद्वीयाभिलाषा क्षिप्रम् अप्रीसीत् ।

[इत्युदादय]

एकदा च ग्रीष्माकुसुमावचनरूपेण सा ललितलोचना मलयपर्वतीयजनराजिषु
मिच्छिद् दूरम् आनिहोत । इतो नरवाहनदत्तोऽपि तया अवेवेक्^४ । एषभूते व्यति-
करे स वासन्तिकशोभासम्पन्ने कुसुमिततल्लुभगे गहने
नरवाहनदत्तस्य प्रिया घने विहरन्नेक महदच्छन्त^५ तीरतरुपरिस्थितकुसुमे

पार्यक्यम् सतारकम् आकाशमिव विराजमानमपरयत् । तदर्शन-

(जुहोत्यादय) समकालमेव विचारोऽय तन्मनसि आवर्शत यत्पुत्राणि

अवचिन्वाना नदीया प्रिया न यावत् इह अभ्याजिहीते

तावद् अहमिहेव ता प्रतीक्षमाण काल विपर्याणि पुनस्मिन्नेव सरसि^६ नेनिजानि,

वस्त्रान्तराणि च विमर्शयि । एव सञ्चिन्त्य स तस्मिन्नेव सरसि, विरिते अनेनिक

विहितदैनिकसन्ध्योपासनादिश्च तत्रैकस्मिन्स्तरतल तिष्ठन् रात्रहसीना तत्सदृशा

गतिं रसालवल्लीषु च तद्वालापसञ्चिभ पिनीनामालापम्, हरिणीनाञ्च तक्षेत्राभे

नेत्रे विलोक्य दूरस्थामपि स्वप्रिया मदनमञ्जुकां स्मरन्नुद्भूतकामाग्निसन्तप्त

■ शगमेव मुसूर्ज^७ । तस्मिन्नेव च काले विशद्वन्दो नाम दिग्दर्ष्टि कश्चिन्मुनि

१ विदुः ज्ञाने (निदाहुर्बन्धिवयन्यतरस्याम्) । २ द्विप अप्रीती ।

३ दिह उपचये । ४ मृज्जु शुद्धी, लङ् प्रथमपुरुषैरुचनम् (मृनेवृद्धि)

(अश्वत्थरत्नजम्बू०) इत्यादिना प । ५ प्रा पूरये । [इत्युदादय]

॥ जुहोत्यादय ॥

६ ओहाद् गती, (ई हल्यधे) । ७ विनिर् पृथग्भावे, (गिजा

प्रजाणा गुण श्लौ) । ८ विल व्याप्तौ, (शल इयुषधाङ्गि कस) । ९ पृ

पालनपूरणयो (अतिपिपत्योश्च) । १० गिजिर् शौचपोषणयो (निजा

प्रयाणा गुण श्लौ), (नाभ्यस्तस्यावि पिति सार्जवातुके) । ११ कुम्भज्

धारणपोषणयो (मृजामित्) ।

तत्र स्त्रानुमगादिति तद्वत्त्वं स तत्रलोच्य तत्रियास्पदं तुल्यशीतलजलैः
मित्रं प्रबुद्धं मायहितं, प्रगतञ्च तमेवम् अभ्यधन, 'पुत्र, परीयैति प्रियाविषय-
कास्ते मनोरथा.' इति मा जुहुषि तद्विरहवद्विमात्मयौवनशक्तिद्विषा । उदि
दैन्यद्विषदम् । मा च जहृदि, जहृदि, जहृदि धैर्यम् । धृतं हि तत्, धारिणे
सर्वमभीष्टं ददाति । धैर्यं शौर्यं नालिनो हि प्याघ्रादयोऽपि किमर्थं । असिदिम्बु
भृशुरादिषु तस्मात् जिहृति, इति भद्राधमं चलिष्या एतन्मय्यां गृगाङ्गदत्तीयां
कथां तस्मात्तर्जय' । एतदुक्त्या बाह्यान्तर्जिहृदः पिच्छद्वज्जटलं निजाधममानयत् ।
तत्र च फलमूलादिभिः सङ्गादितममुचितानिष्ठं तं स्वयमुपभुक्तफलादिरिधं
उन्मृगाङ्गदत्तीयां कथाम् अभ्यधात्— [इति जुहोत्यादयः]

अरित भुवनप्रयविधुता अयोध्या नाम नगरी । तस्याममरदत्तायो मही-
पतिर्विद्यते^१ रम । भास्वरस्येन तस्य राज्ञस्येन विभुजनेषु दिदीपे^२ । नित्यानु-
रणायां सुरनप्रभायां भार्यायां तस्य गृगाङ्गदत्ताय^३ पुत्रो
प्रियापार्थक्ये^४ जज्ञे । यौवनमापन्नस्य तस्य स्वरोद्वन्द्यं चोत्प्राप्तगुणान-
(दिवादयः) तस्य प्रचण्डशक्ति-स्थूलगुह-दृढमुष्टि-मंघयल-भीमपराक्रम-
प्रिममंस्मरि-रिमलपुद्गि-स्याग्रमेन-गुणावर-विषिप्ररथ प्रत्या-
कुलीना युगान^५, शरा, प्रमुहिनविग^६ माज्ञाश्च मन्त्रिगो यभूप । गृगाङ्गदत्त-
स्य मह समुप^७ पितुः प्राप्तादेषु निष्ठानामानुष्वां भार्या लेभे ।

एकदा रहसि तदन्यतमो मंत्री भीमपराक्रम स्वर्गीय स्वप्नेनं यजिनयान्-
'देव, प्राप्तादेशादमशयिणीनि स्वप्ने गगतनगरमभिधारणं सिंहमेवमवरपम् ।
गृहीतचतुरिके समुपिधे च मेयि मोऽप्रसव^८' इति पलायमानं तमहं जरादनुपप

१. दुधात् धारणपोषणयोः, (भाग्यग्नयोरान), (दध्मन्पोष) । २. पृ
पालनपूरणयोः (पुनो या) । ३. दु दानादनयोः, (दुस्तृण्यो हृषि) ।
४. ओहात् त्यागे, (ई हृषयोः), (जहानेध), (आ य हृ) । ५. दुधात्
दाने । ६. त्रिभी मये, (भाग्यनेपदेव्यजन) । ७. ही लज्जायाम् । ८. दुधात्
धारणपोषणयोः (मात्रिस्थापुषा०)— [इति जुहोत्यादयः]

(दिवादयः) ९. विद् सत्तायाम् । १०. दीर्षा दीप्ती । ११. जनी
प्रादुर्भावे, (गमदनजननयनयनी लोपः द्विग्यनष्टि) । १२. त्रयी उद्देगे ।

० इयं कथा दत्तामजलोके समाप्नोति ।

व्यङ्ग्यं प्रायसम् । स च निजिद्विदूर गत्वा प्रसारितरसनं शूरितुं माम् अगृधत् ।
अतः दुरिकयाऽहं दीर्घां तस्य रसनामच्छेत्सम् । तदैव च स सिंहो विहृतो
महानेरं पुरुषं समपद्यत । 'को भवान्' इति पृष्ठश्च सोऽवोचत् यदहं वैतालः,
तव शीयेण च निरतिशयम् अतुल्यम् । कथय, किं ते प्रियमाचरेयमिति । एतदा
कर्णाहमवयव यदेव चेत्तदा मम प्रभोर्मृगाङ्कदत्तस्य का भार्या भाविनीति मामव
बोधय । तच्चाकर्ण्य स बमालोऽवशात्पीत् यन् उज्जयिन्यां कर्ममेतन्नाशो नृपतेनि-
जलावप्यम्यङ्कृताप्सरस्सोन्दर्यशीलसम्पन्ना सुता शशाङ्कवती तद्वार्यां भविष्यति,
ताश्चावाप्य सार्वभौमो भूपतिर्भूत्वा तव प्रभुः सर्वां निजप्रजा सन्तोषयिष्यतीति ।
एवमुक्त्वा स वैतालस्तिरोऽघत्तं अहञ्च स्वगृहमागमम् ।

एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तोऽभ्याक्षिप्तमन्त्रिणं समाहूय सर्वं तच्छ्रावयामास ।
स्वकीयञ्च स्वममिथ तेभ्योऽवगमयत्—'जाने, सर्वे वयं महादर्वीं प्रविष्टा अव्यनि
अनुर्धाम । दुःखेन चावासं पानीयं पेनुं प्रवृत्ता पञ्चभिः पुम्भिः सादुधैरवरुद्धा ।
तान् हत्वा पिपासवो वयं यावत्पानीयं पातुं प्रयत्नामेहे तावन्न तज्जलं नापि ते
पुमांस इति कृच्छ्राद्दशमवाता व्यमिन्—'तत्पुनरुपमास्त्वमायान्तं महश्चरमज्ञा
महि । स च प्रगतेऽवस्मासु इक्ष्वाङ्कदत्तोऽधुण कण्ठमेकमपातयत् । स च क्षणा-
नन्तरं समुद्रं समपादि । तस्मात् प्राप्ता शुभाभेजावला गले बद्ध्वा रत्नानुलिप्तेन
नृकपालेनाहं तमम्बुधिम् अयाये । तदनन्तरमेवाहम् प्राप्नुमि । कण्ठाऽपि
तदाऽदास्त' ।

मृगाङ्कदत्तेनेत्येति निरूपणे निबधिते मन्त्री विमलबुद्धिर्हृष्यसु तत्रस्थस्त्वम्य
प्वभाषत यत्समवासं भवानुग्रहो भवान् धन्यः । स्वप्ने मुक्तावलीं लब्ध्वा यज्ञव
ताम्बुधिं पीतस्तेन शशाङ्कवतीमवाप्य भवान् भुवः नोदयताति स्थिरीकृतम् ।
तच्चाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तस्तानुवाच यद् यथा मम स्वप्नस्य फलं यथा ना नीमपरा
जमो वैतालादाश्रयितवान् यद्यपि तत्तथैव भावि तथापि बलदुर्गाभिमानिनः

१ व्यथ ताडने । २ यसु प्रयत्ने ('यसोऽनुपसर्गात्') । ३ शूरी हिम्मा
स्तम्भनयोः । ४ गृध्रं अभिरुचायाम्, (पुषादिघृतादि०) । ५ तुषः प्रीती
(पुषादिवाङ्) । ६ अनृषा पिपासायाम् । ७ पीड् पाने । ८ यनी प्रयत्ने ।
९. पदं गतौ । १० पीड् पाने । ११ तुष अवगमने । १२ शीड् ह्ये
(मीनातिमिनोतिर्दोषा ह्यपि च) ।

वर्त्मनेत्य मुना शशाङ्कती शौर्यप्रज्ञाप्रलेनैव मयोऽलङ्घ्या । यतो हि प्रज्ञाप्रलेनैव म्यामिष्टमिद्विमुक्त्यमाधनम् ।

एवं शशाङ्कती समुपलब्धिसमुत्पुङ्गे मृगाङ्गदन्तं मन्त्रिणैः सममुत्पिनीं गन्तुमना महाप्रतिक्रियेण स्वनगायां वह्निगन्तुं मन्त्रिभिः सम्मन्त्र्य षट्शङ्करपालादि समाहूतुं भीमपराक्रमानिवं मन्त्रिवं ममादिशत् । किन्तु तेनाहूतं ताम्ब्रं मृगाङ्गदन्तस्य पितुर्नुत्यो मन्त्री मृगृष्टे अगुह्यम् ।

द्वितीयमिदं दिने हर्म्यशृष्टे यातायानं कुर्वन् मृगाङ्गदन्तोऽधरनादङ्गमाग्र-मुग्रतामूर्त्तरमम् अह्नेत्यत् । स च देवाद्धर्म्यशृष्टमधोऽधोऽर्तमानया पद्वया पद्यमानस्य मन्त्रिगणस्य क्षिरमि अग्रंशत । एतेन 'मृगाङ्गदन्तो ममोपरि अष्टा-स्यन्' इत्यमरमुप्यमानो मन्त्री निरनिशयं तस्मै अगुह्यम् । हस्तिहितापरिभरणे-द्ध निजगृहम् आपन्नत गर्भं च अगुह्यम् ।

अथान्येषुमृगाङ्गदन्तस्य पितुरमरदन्तस्य देवादिनृचिरा मैमत्रायत । अतो निजने लब्धायमरो मन्त्री महमोद्भूतरोमानिं तनभयं याचिष्याम्यदत्, देव, भीमपराक्रमगृष्टे मृगाङ्गदन्तेन नृदधमभिचारः समारब्धमनेनैव भयागतं कुर्यादिति तैवति आनुषणं देवस्य देहः अहं च आरमुनामरमेतद् अबाधुषे । अतो देहाद् स्थाधिमिदं देहात्तन्मा'मजं दुरा'मानं निराहृत्य मन्तुष्य । एतदाख्या-मरदन्तं मानिनायम् उहंभ्राम्यन् नद्वेषगाय च निजमेतारति भीमपराक्रमगृष्टम-जोगमत । स च येनापति' केदारलापादिमरमाभिचारिण्यगुत्रातं तत्रोपलब्ध-तत' समारब्ध मरं तत्राजानं प्रदत्तं । अमरदम्भ्रनेन निजमन्त्रिण्यले एत-मन्त्रं निरनिशयप्रागुच्यत् "अविग्नयस्य, 'अतो' यत्पुभोर्द्वैवपरः पिता दुरारिम्पिता' "धुष्यन्नवि न मुह्ये, नृ'तन् अवि न पीयते यद्य मुन्येहमग्न्यन्धयन्ध' भृगुल इव पितरं भूयति वि तथा अधितः स ईदृ' "वयं वयंति । शिमपमेयामरो निजपूर्यमान् पुंनाशो नररात् "मनुजस्तदिति यो "दम्यति ममेवं निजतनवाभि-चारवत्पद्वेनागितिविमुम् । शिमेतदेशामत्राभय' ददवाप्य मानयमनो हर्षे'त

१. पुष अगमने । २. एतम् निरमने । ३. पद गती । ४. मृग मृग अध पाने । ५. मृष मोषे । ६. शुषर्षे । ७. जनी प्रादुर्भावे । ८. विलस उपगाये । ९. हृन्त गनूकरणे । १०. भृन्त अनयस्थाने । ११. पुष मय्यने । १२. पुष पुषुषायाम । १३. एह दम्यने । १४. योऽग्नर्वर्मनि । १५. जनु मोषणे । १६. यमु प्रयमे ।

नृत्यति । शोशवे धूलिधूसरितस्य यस्य रजसा मलिनीभूता अपि जना धन्याना मनो मन्यन्ते । यस्मिंश्च पितु सहस्रशो जीवनाशातुद्बुदा आधीर्यन्ते, न चिराच्चेव विलीयन्ते ? सस्वपातरभावपदाथपु किं जगति द्रव्यस्यैव प्राधान्यम्, गुणानाञ्च सर्वयोपसर्गनीभाव ? न च कर्मसु किमप्यवधानम् ? किं तथा रिक्त-
त्यपि पितरि पुत्रस्य जनसामान्यप्रतिपत्तिर्न विशपाग्रह ? किमिध द्रव्यमिति
रिच्य गुणादिसमवाये मानवानामेकपद एवाभावबुद्धि ? किमेतदर्थमेव जनोऽ-
न्योन्येन समुज्यते, रज्यति विरज्यते च ? अहो वत, यदनवाप्याधिपोडितोऽ-
हनन्त प्रविष्टपुग काष्ठ इवाहनिशम् अर्जरम् सत्यपि सर्वस्मिन् विभवे सुत
मुखावलोकेन कामनया मुरतप्रभया सह तथाभूतानि प्रतापीनि समाचरन्
तत्सर्वं विपवीनपननिव ममजनि । कथनन्वया ममैरोरसा जातस्य नयनबानि
चारिकबुद्धिर्भवेत् । पुत्रमिष्यादि विविध चिन्तयन् ^१ अतिशुष्यन्, ^२ कुप्यध
नृपतिनिपुत्रद्वीराग्य ^३ क्षमिषु न अरिं कथत्, सनापतिञ्च प्राबिभत् ^४ यद्राज्य
लुप्तो मद्य दुर्गन्धमृगाद्वदत्तोऽमायै सहितोऽद्यैव राज्यान्निवास्थनाम् । सेनापति-
रपि मृगाद्वदत्ताथ रानादश निषेध साम्राज्य त नगर्या निरकालयत् । रानपुत्रोऽ-
पि गणितविनायकोऽतिहृष्टो गृहीतापहितसम्पत्तिर्मनसैव पितरो प्रणत्य विनि-
गन्ध चायोध्यात् प्रचण्डशक्तिप्रमुखास्त्रिनसहयोगिनो दक्षापि मरिग उवाच
यन्मदीयो बालसुहृत्, विद्यासु च सन्नहचारी, निरासाधिपतिरिदानीं पितरि
मृत पित्रे रादऽधिरोपितो वर्तते अतः सुहृदस्तस्यदानीं निवृत्त गच्छाम । तत
नमाद्वय राधाद्ववती मृदुजयिनीं यास्याम इति ।

एव प्रतिपत्तामकथनै सच्चिदै सह गच्छन्मृगाद्वदत्त साय निवृत्ततोयामट
वीमैकामवाप्य दिग्दुगात्र कृच्छ्रात्तीरोपान्तप्रसूतशुष्कपावप सर एनमवलौ-
किष्ट । तत्र आवा सम्पादितसाध्यविधि, पीतजल, भ्रान्त शुष्कस्यकरय
तरोरधोऽशयिष्ट येन तस्याध्वक्लान्ति अलिङ्गत् ।

१ नृती गात्रविद्ये । २ मनु अवबोधन । ३ धीङ् आधारे । ४ लीड्
रलेपणे । ५ णिह प्रातौ । ६ सृज विसर्गे । ७ रज्ज रागे । ८ जृप् वयोहानी ।
९ जनी प्रादुभाव (ननिज्योश्च) । १० गुप व्याकुलत्वे । ११ कुप
क्रोधे । १२ समु सहने । १३ शक विमापितो मर्षणे । १४ विस प्रेरणे ।
१५ दुह निघासायाम् । १६ विदा गात्रप्रचरणे । १७ लिङ् अल्पीभावे ।

चन्द्रचामिनायाद्याहंरन्त्या मृगाहृदत्तं प्रवेधि तेन नगदत्तं पुंरं,
 पञ्चापूरितं स वृक्षस्तदान्तंमलद्वयत । तस्य पद्यानि फलानि भृशं धरयमानानि
 तस्मान् न दृग्मवलोक्य स मयंन् मयिगान् अजागरयन् नन्ददुतञ्च प्रादशंयदिति
 विम्वदाविष्टा भुषिताय ते मयं मुरादुरमसैर् च उमुञ्जितानामन चतुर्न् ।
 भुक्तवस्वथ तेषु परयस्वेव सर्वेषु शुभ्रवृक्ष स चान्देव विप्रकुमारः समपद्य
 इति विस्मितेन मृगाहृदत्तेन 'को भवान्' इति पृष्टेऽप्यन् यन् आद्योपिहस्य
 वसत्यनिधर्म्यकस्य द्वित्रस्य धुतधिनांमा पुत्रेऽहम् । एकदा दुर्मिच्छं भृतमावृष्टं
 मया सह भ्रम्यते भूमिमिनामरत्तने मम पित्र पद्य पद्यानि कधिन्मुनि प्राण-
 दिनि पुञ्जामका स श्रीगि मद्य दत्ताऽऽमने द्वे समरत्पापयन् । किन्तु मरमि
 श्रानुमपगुन तस्मिन् मवाणि पद्यानि भुक्त्वाऽहं स्वात्मुत्तरमकारम् । सरम
 छाया समापानश्च मदीया पिता नैतद् अहमेन् अरिनु काष्ठयस्थित मान-
 योक्त्य अर्पय मरमन्ते शुभ्रवृक्षो भवेति अशंसन् उक्तार्थं यन् चन्द्रव्या-
 रात्रौ वृक्षरूपस्य पुनित्थसि, कल्पित्थसि चेति स्वर्ग्यं पदं द्वाऽतिथान् तत्पिण्डमि
 तदा दायनिमित्तं वृक्षस्य ते प्रनन्दयति । एव विप्राऽभिदत्त शुभ्रवृक्षमव-
 शेऽहमद्य पुञ्जदुक्ताय चिराय भुक्तशाय प्रम्यैरमि । इत्यमुनवृत्तान्तं पुर-
 णञ्च धुतधि मृगाहृदत्तेऽपि वरवृत्तान्तमवेषयन् इति न तादर्थ्यं । धुतधिर्गंगा
 हृदन्त्यानुपायितायां वाह्यैर्मानं मयिगाम्ब्रितेन च मेन तत्र तां निहां न ता
 प्रातरिग्या यभूय ।

[illegible]

१ पुष्य अश्विनो । २ मृगशीरसे । ३ मृगशिराश्विन । ४ अश्विन
अश्विन । ५ पुष्य अश्विनो । ६ अश्विन अश्विनो । ७ मृगशीरसे । ८ अश्विन
अश्विनो (नव वानस्य) (मन्त्रिणश्विनो) । ९ अश्विन अश्विनो (नव वानस्य)
अश्विनो (नव वानस्य) । १०. अश्विन अश्विनो । ११ अश्विन अश्विनो । १२ अश्विन अश्विनो
(शिवाया अश्विनो अश्विनो)

इत्याश्रममिममुपगत्य स्वीकृतास्मद्वन्यफलपुपाद्यातिथ्यास्तिथ्यामस्यामस्मान्
सनायीकुर्वन्तु । एवं तैरभ्यर्थितो मृगाङ्कदत्त सानुगस्तदाश्रमं गत्वा स्वीकृतधेनु-
पनीविविप्रातिथ्यस्तत्र व्यतिथ्यापिततद्दिनं प्रातस्तस्मात्प्रस्थितोऽन्यान्यपि कौतु-
कानि विलोक्यन् क्रमात् किरातविषयमवाप्य स्यागमावेदनाय किरातपति
स्वमित्र शक्तिरक्षितकं प्रति श्रुतार्थं प्राहिणोत् । सोऽपि च किरातेशोऽग्रे निर्गत्य
सामास्य मृगाङ्कदत्तमानतो निजपुरं प्रावेशयत् । तत्रापि च तेनोपचरितं काश्चि
द्विवसान् स्थितं स्वकार्ये सहायकरूपेण शक्तिरक्षितमपि सज्जं तं गृहीत्वाऽऽमना
द्वादश पुण्याहे पुनरुज्जयिनीं प्रति शशाङ्कवतीहृतहृदयं प्रातिष्ठत् ।

गच्छंश्च शून्यामदरीमेरामवाप्य भस्माचिनज्जटाशृतं तपस्विनमेकं दृष्ट्वा किं
त्वम् इहैकानीं निराश्रमपदेऽरण्ये तिष्ठसीति सानुगस्तमुपागत्य विनतोऽप्राचीत् ।
तापसश्च एतेनोदतरत् यदहं शुद्धरीत्यभिधानस्य नानामन्त्रौपधिसिद्धिमान्
शिर्यः । एकदा शुभलक्षणं क्षत्रियकुमारकमेरमासाद्य स्वस्थावेशमकरवन् ।
सोऽपि च समाविष्टं सिद्धौपधिरसस्येनाजिं समुदीर्योराचं यदस्मादुत्तरदिग्विभागे
विन्ध्याग्न्यामेकं केवलं शिंशपातहं विद्यते । तस्य बाधस्ताम्रमहदेकं नागेन्द्र
भयनम् । तत्र च पारावतास्य बलवाच्याम् । स चरुदा प्रयत्नमानं देवासुर-
संग्राममधुदं । अतस्तत्र गत्वा देवपक्षमाश्रित्य सगदवारराणो देवभ्यो दुष्टाङ्गि
असुरैः अधुदं । प्रलयघनघर्षघोषेणेव च धनुषो नेजानरीन् योधनान् आयोधनान्
निरास्यत् । अच्युतं च शरासनासितनिशितं शरैरसुराणां शिरासीति भूषिता
सुरशरयो भूमियुक्तिं सोढुम् अतोऽम्भन्त इव दृढं ताम् आन्धिर्घ्नन् । तद्गणेशेव च
क्षरदसृजा समरभू अवलैरमोहं । एतेनातितृप्ता देवास्तस्मै यैर्दूर्यकान्तिनामक
खड्गमददुः । तच्च खड्गं यो नरोऽवाप्नोति स सिद्धाधिपतिर्भूत्वाऽपराजितो
दोष्यति । स चासिधीरसहायेरूपश्च । एवमादिष्टेन तेनोक्तेऽहं तं ध्यसन्नयम् ।
तस्य खड्गस्याभिगृध्नुश्चाह साहाय्यार्थं सर्वं भूमिम् अभ्राम्येत् किञ्चनवास
सहायं रिक्तो मर्त्तुमिहायात ।

१ युधु सम्ग्रहारे । २ असु चेपणे (अस्यतस्थुर्) । ३ द्वौ वैदने (विभा
पाग्राधेट्शाच्छास) । ४ शो तनूकरण (‘शाच्छोरन्धतरस्याम्’) । ५ तमु
काशायाम् । ६ शिल्पं आलिङ्गने । ७ कल्ह गार्हमाव । ८ दिव्यं क्रीडावि
निगीपा० । ९ असु अनवस्थागे (वा आश०) इति वेभापिके श्यनि
(दामामष्टानां दीर्घं श्यनि) ।

मृगाद्वदन् एवं नत्तायनादाख्यं 'भगवन्, अलमनि गेदेन ! मामापोऽं
वे'स्ये' तत्र सहाय इति मयमनीष्टं ते सेत्यति' इत्थं तमनापिष्ट । तापमर्थन-
वभिनन्द्य वृत्तव्यनिव तच्छगमेयमानम् अमस्तै । गानुगेन तेन सह तापमानं
च ययौ । तत्र मययद्वाम् विषु च रात्रौ मृगाद्वदत्तादीन् स्थापयित्वा विषु विहित-
रभिमन्त्रितसर्पपरिधिं प्रकटीकृत्य नागदमनमन्त्रहोतुं प्रावश्येत । उपानमेघादी-
भ्याममन्त्रशक्त्याऽर्जनीम् । एवं कुरुति सानुगे तस्मिन्तापमे निक्षेपान्तरेतिरा-
त्रौ निरियाय । सा च मृगीयाभरणरवेमोहमन्त्रान् पटन्तीरोपेय कटाक्षत-
मानमंतं विदधती समोऽपि । एतेन त्रिसुतमन्त्रं स तापमो नितराम् अमुं
इति होमभाष्टं तस्य दृग्नाद् अभ्रशत् । तदानीमेव लब्धाग्नरोऽर्मी पारायणाप्यो
भागः कुरुपान्तधनाधन इजोदगमत् । नयनगालापेरं तमालोक्ष्य तस्य दृग्नां
गर्जनद्वारण्यं मा दिव्या नारी तत्क्षणम् अभ्रशत् । मृगुतिद्वदपनापनप्रादि
धियाय अशौमन् । तस्मिन् नष्टे भागो विहितभाष्टार्येभ्यो मृगाद्वदत्तादिभ्य
अशर्प्यन् यद् द्यूयमस्य माष्टार्यं निःक्षारणमनुपितमुषिर्ना भवतिविनि पश्चि-
रामन्वोन्यत्रियुता स्थाप्यधेनि ।

परमुखाऽन्तर्हिते जाले ते मयं तच्छगमेव स्वास्तायन्दूरतो परगताद-
भ्रगतायध मृगाद्वदत्ताद्या त्रिसुतनाः क्षारप्रभायादितराः "धुमन्तोऽन्तो-
न्यान् "मृदन्तल नितराम् अक्षिपन्ते ।

अत्र मचिर्द्विनेतस्ततो भाग्यतो मृगाद्वदत्ताय द्विषेयु मागेषु द्यतीतेषु परदा
धुतधित्तिप्रगम् धनिरन्यत्र अरम्भात्तद्विद्वमराप । प्रदक्षितनिरिनयध माधु
धुतधि मादरं स्वमन्त्रिजानां वृत्तुग्नं तमाधाग्योशाय 'प्रभो, न मया ते दृष्टान-
धायि जाने, उजयिनीमेव ते वाग्यमिन्, यतो हि मयं कुर्या भवतां गमनाग्या-
नम् ।' परमुखात्तेन प्रेरितश्च मृगाद्वदत्तात्तेन सदोऽजयिनीं प्रस्थितः एतौ वीरेव दिव्यै-

१. विद् मत्तायाम् । २. विषु मराष्ट्री । ३. मन जाले । ४. प्रमु पाद-
विषे ('वा भागाऽनाभ्रमुजनु०') इति विभाविः खन् 'मोपाग्यो
मनयोऽप्याम्' इत्यामनेवदन, तेन 'क्रम परमैवदेयु' इति दीप्यभावः ।
५. शिल्प आदिगने ('आदिगने') । ६. मुह वैधिये । ७. तमु उप-
नमे । ८. क्षार भाष्टेन । ९. उच ममपादे (ममपेता इत्यर्थः) । १०. धुम मपन्ने ।
११. मृग अन्वेयने (दिवादेरावृत्तिगमनात् खन्) । १२. गिद् ईद्वये ।

मर्तिं निमलबुद्धिं निजमन्त्रिगमवाप्य अहंपन् । तदशनेन चोद्गापदश प्रणत
त परिम्य तत्रैव चोपवेश्येतरमन्त्रिणा वार्तां पप्रच्छ । विमलबुद्धिरुत्तार यदेव,
नाह बुध्य नागशापत कस्कस्तेषु क गत इति तथापि भवोस्तान् प्राप्स्यतीत्यह
यथा वेदि तच्छृणु—नागशापेनेतस्तत परिभ्रमन्नहमद्व्या पूर्वदिग्विभागेऽति-
मलान्त केनापि साधुना महर्षेर्ब्रह्मदण्डिन आश्रम प्रापित । तत्र तेनपिणा
प्रदत्तै फलै अम्भोभिश्च विगतफलमीकृतोऽह पर्यटन्नाश्रमादाराद्बृहती गुहा-
मग्राक्षम् । प्रविश्य च तत्र तस्या अन्तर्मणिमन्दिरमेकमवलोक्य जालगवाक्षैस्तत्र
वीक्षितुं प्रवृत्त सभृङ्गश्च तत्र आश्रयन्तीं स्त्रियं पृथक् पृथक् स्थितौ वृषगर्दभौ
चादर्शम् । भृङ्गाश्च पार्थिव्येन वृषगर्दभौ अधीर्यन्त इति ताभ्यां सुगन्धौ क्षीरा-
सूक्ष्मेनौ पीत्वा यथाश्रय ते सितासिता मूत्रा जालकारका अभूवन् । ततो द्विवि-
धैश्च तै स्ववृत्तशृङ्गिर्द्विविधा जालपाशा कृता , ते च सुपुपैर्विपु पेश्व सगता ।
तेषु जालपाशेषु यथासुख सक्तास्ते जालकारा श्वेतकृष्णोभयमुखेन महाहिना
मनागत्य दृष्टा इति नार्या तथा ते नानाघनेषु शिष्टा । समुचिताश्च ते तथैव तान्
पाशान् यथातथ ग्लिष्ट्वा विषोद्वेगाच्च तेषु पपालस्थेषु समारटसु अन्येऽपि तेऽन्य-
जालस्था नन्दिन्यु प्रवृत्ता इति तत्रस्थेन कनापि कृपालुना तपस्विना भालतो
मुक्त्या ज्वाल्या न्यपाशास्ते ससुषिर वेदुम दण्ड प्रविश्य तदूर्ध्वस्थे भास्वरे
ज्योतिषि न्यलीयन्त । तच्छृणुमेव च सचन्द्रवृषगर्दभा सा स्त्री चक्षुषोरगोचरताम्
आपन्नत । तद् दृष्ट्वा विस्मितोऽह यावत्तत्र पर्यटन् स्थितस्तावद् भृङ्गगुचितैरम्बुने
स्व वीक्षितुमाह्वयन्तीमिव पुष्करिणीं हयामेकामपश्यम् । तत्तरीरपविष्टश्च यावद्दह
तद्वन वीक्षे तावद्भृङ्गधरेनैकेन स्वय सवर्द्धितो दशबाहु सिंहपोतोऽनायत्त इति
नोधात्तस्माद्वनाद्विवासित । स सिंहपोतोऽपि च बनान्तरे सिद्धा शब्दमाकर्ण्य
तत्र गच्छन् बाधुनाऽवनीर्णभुनो निहित किन्तु क्षणानन्तर क्रमशः स लम्बो
द्वेगेकेन पुनः पूर्ववत्समारोपितगह्वरं सम्पादित इति स सिद्धा कृते तद्वन
निगमिपुष्टंशम् अक्लिश्यत् तथापि अन्ते ता प्राप्य तद्युक्तो निजवनमायात इति
समार्थं त करिर्मर्दनमागतमालोक्य लुब्धकस्तस्मै तद्वन समर्थं ततोऽगात् ।

एतद् निर्गच्छोभय तदाश्चर्यमहनाश्रममागत्य ब्रह्मदण्डिनेऽवोचम् । स
चापि त्रिकालज्ञ मुनिर्मावेवमभ्यधात् 'घन्यस्त्वम् । सर्वमेतत्प्रसञ्चेनेश्वरेण

१ ह्य तुष्टी । २ बुध अवगमने । ३ घीद् आचारे । ४ प्युह
उद्गिरणे ५ क्लिप्त उपतापे ।

प्रदर्शितम् । या स्वया स्त्री दृष्टा मा माया, तथा च भ्रामिनमगारचक्रम् । दे
च मृदास्ते जीवा । वृषभगर्दभौ च पार्यङ्गेन धर्माधर्मौ, तत्पुण्यदुष्पामृती
च मुह्यन्मुह्यन्ते, स्वाध्याये च ते ममेव श्वेतकल्मषा द्विविधा जालकाराभा
स्वरीयन्तश्च सिष्टा जीवा । ते च मत्स्यपरिषु पाभमुग्धु गानुपक्रिगो
द्विविधानेन सुतादिकान् जालपाशान् निर्माय तेषु यथारसमात्मना शुभाशुभाभ्यां
यवग्राभ्या युष्मेनोरगरपिणा कालेन जूयन्ते । तत स्त्रीरूपया मापया घरूपामु
नानाद्योनिषु सिद्धा अपि नयैत्रोन्माय सुत्पामु श्वेतकल्मषामु द्विधा भाट्टनिषु
पतिता सुग्धु गानुपक्रिगु पुत्रादिजालपाशेषु च निर्वर्जालं वंश भगुद्धिमा
कृणा परमेश्वर दारण मन्दिषु प्रयतन्ते । तद् दृष्ट्वा जातद्वैराग्यास्ते श्वेता अपि जाया
निजनाश्वरतमेव प्रभु दारणमाप्रन्दन्ति । ततो रहस्यमेतद्वरुष्प तापमरूपेण
देयेन ज्ञानाग्निग्राह्या सर्वेऽपि ते दग्धपाशा कृता इति विदुर्ममद्वन्द्वरूप
तदूर्ध्वस्थमादित्यमण्डलं प्रविश्य ते परम धाम समाधिता इति चक्राकारेण
समारेण सर्वे वृषगरादरधर्माधर्ममन्विता मा माया नष्टा । समारेण
सर्वभूमि शुश्रूषणा नीया भ्राम्यन्ति । ईश्वराराधनेन च ममुज्जरयन्ते इति
तत्र मोहशास्त्रधर्मैर्वताम्यर्माश्वरेण प्रदर्शितम् ।

यद्यापि भयना बापीनले समवलोरि तस्य रहस्यमेवमवबुध्यते । एतदि
जले मृगादृक्षस्य भाष्यधर्मनिविष्टप्रदर्शनम् । यद्यापि भयनीयं प्रदर्शितम् ।
मृगादृक्षो हि सिंहशायकमग्निम भुनोषमर्दशभिर्मन्त्रिषुर्ग महर्षादित, पातयि
भात् देतामृत्पुत्रेषु वनरेण च कोपाश्रयामित । शयनोपमादयदिदशा
दुहता दशादृश्या श्यानि मिह्या इत्यार्ष्यं प्रधारित, माग्नायन पातेन
भ्रष्टमग्निभुनो विहित । ततो लब्धोदररूपेण वितालेन मघातितामापयभु
य पुन प्रहृतिगो जात । ततो शयनीयवलेन मिह्यायां नृणादृश्या
प्राप्य तामादाय चागत समालेख्य श्वेतकल्मषाज्जित सर्वमगवदशयम
तस्मै समर्प्य मघोवन प्रविष्ट । इत्यमल्लेखनेनैतेनैतदायाि यज्याप्र
मन्त्रिगो युष्मान् नापात्रैर्यज्यमशक्यनीति ।

मुनिवरेणैवमख्येचितो लब्धवृत्तिता ता निगन्तव्यद मगत ।

(इति द्वादश)

१ त्रीणि हिमा यपोहायो । (इति द्वादश)

विमलबुद्धित एतत्सर्वमद्भुततममाकर्ण्य पर परितुष्टो मृगाङ्गदत्त श्रुतधियुक्तेन तेन

सहापरमन्त्रिशशाङ्गवत्याप्याशापाशसितोऽपि स्वाभीष्ट सौदुम्
प्रियापार्थक्ये अग्रेऽनवरत हिंन्वन् नादुर्नोत् । अप्वक्लमापनोदार्थं गिरिप्र
(स्वादय) सत्रणेषु सोऽस्रोष्ट । उदन्यार्दुतोऽपि स स्वनिश्चय न अधोष्ट ।

अशनायासम्बाधितोऽपि कदाचित्कतिपयसिनसक्तुग्रासैरेवाभा
नम् अतर्पन् । अन्यदा चावचितवन्त्यफलैरेव स शान्तिम् आर्शष्टं, शिष्टाभि
निवृत्तसन्निविष्टोऽसौ अवरिष्टं च शयनार्थं बाहुपधानोऽनास्तुतभूमिमेव यथा
पूर्वम् । विमलबुद्धिसमुदितवाक्य स्मार स्मार स स्वाभीष्टसिद्धिं निरचेष्ट^१ इति
काले काले सध्रीचो श्रुतधिविमलबुद्धयो प्रोत्साहनेन सोऽधिकाधिकमात्मो
द्वैर्याभिनिवृत्तस्थिरत्वम्^२ आपत् । निराशा तत्साक्षिष्यमपि समवलम्बितु
न अर्शकौन् । अत एव च एतिसाहसोद्यमष्टक् सोऽनवरतश्रमेणापि न कष्टमौष्टे ।
[इतिस्वान्त्य]

इत्थं शशाङ्गवतीप्राप्तिप्रश्लामिलापातिनुज्ञा^३ भवितव्यतानुज्ञोऽसौ, वना
द्वन पुराश्च पुर पुर्नन् अन्तरा नर्मदानदाम्^४ आससाद । सा चापि दिष्टया
मिलितमेलियमागामायशशाङ्गवतीक त वीक्ष्य निजवीचि
प्रियापार्थक्ये वल्लङ्घुजलताभि, हृषाङ्गुत्तमतीव, विलम्बनैश्च त निकृपा
(तुदादय) कलमतीव प्रतीयतेस्मेति तदाकृष्टो यावदेव स गाढमवगाढ
तामवतरति तात्तत्र आतु मायावदुनामा कश्चिच्छ्वर
भूपतिर्हृषाङ्गौन् । विधिरतर्कितमपि^५ विधिति इति पुन्यन्त त भिन्न त्रयो

स्वादय

१ पिञ्चन्धने २ साध सतिद्धी ३ हि गता शृङ्गा च ४ दु दु उप
ताप ५ पुञ् अभिपत्र ६ दु दु उपताप ('तुग्वोर्दीर्घश्च', इत्यत्र निरनुबन्ध
कत्वात् दु गताविप्रत्ययैव ग्रहणादत्र न दीर्घ) ७ पुञ् कम्पन ('स्वरतिसूति'-
इति वेट्) ८ जलादिना पिण्डीकृत इत्यर्थ (सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य)
इति निष्ठानन्तम् । ९ तृप प्रीणिने । १० अश्व व्यासौ सघाते च । ११ वृज्
वरणे । १२ चिञ् चयने । १३ आप्लु व्यासौ । १४ शकल शक्ता । १५ अश्व
व्यासौ सघाते च (उदिवात् वेट्) १६ तुद व्यधने । १७ शुद प्रेरणे ('तुद-
विदोन्द' इति वैकल्पिको न) १८ पुर अग्रगमने । १९ पद्ल निशरण
गन्धवमादनेषु । २० कच्छ गतीन्ध्रियप्रलयमृतिमात्रेषु । २१ विध विधाने ।

जलमानुषा युगपद् गृहीत्या निर्गरेणुम् ऐवेणु^१ । अतस्तत्परिच्छिन्नम्
उज्जिम्बा^२ विम्वद्व्यद्वन् । तद् दृष्ट्वा मनाहृष्टवद्भो मृगाहृदसोऽन्त^३ प्ररिप
जलमानुषोरितान् प्रत्यस्मिन् च वरज्ज अमोचयन् इति तद्व्यद्वनिमदानुक्तं भिन्न
रातोऽव्य वेदमाह्वीर^४, रात्रपुत्रपादयो पतिग्या च द्वाभ्यो^५, 'अगयन्',
परम्पम् यस्ममानीतो धात्राऽध्यात्रास्त अस्तस्य मे प्रागान्^६ जन्मना^७ च क महानु-
भाय मृदमि^८ । रदमि^९ त्वा का योपिमोच पुनरे^{१०} । च^{११} त्वा विदामि^{१२} । मनमि वि
या महोद्वेय धियंसि^{१३} । इति । एतदुक्तोत्तरे धुनधरेतोयतश्च तद् पूजान्त धुया
सुतरा प्रणत वापरेन्द्रो यथादिष्टे तदभिषाप्तिने महायो भरितु स्यम् अदिशेत्,
रगृष्टं तत्पुत्रोपस्थितया परिग्रीकृन्तुं प्राप्यमान स्वर्गीयां पत्नीं मानीय स्वपि-
भूतिभि यथायत् आदिशेत् । मृगाहृदसोऽपि च तदनुरोधत तत्र कीदृशान्
रान् अभियेत् ।

एवम् तत्रैव स्थिते मृगाहृदसो वापरेभरध्वन्द्वेनुनासा निजप्रनादात्तात्-
वीक्ष्यन्नामीदिति नभमि मेघेषु गर्ग^{१४}मु प्रनृपयो मयूरान् द्रष्टुम् उत्तमो^{१५} ।
पूनरपि प्रतीहारस्तमस्यधात् यद्वाचन्, अमुत्तिगितनाम्परेभिर्मयूरैरल्म् ।
मदीये मृष्टेऽनीमानभूतपूर्वो मयूरो पात^{१६} । तदप्येवमरमिरध्वेयान्, त च
प्रदर्शयिताहे । एवकार्यं 'नून म श्रया प्रदर्शयितव्य' इति प्रतीहारमुक्त्वा
ग्रानात्तर्धमुपिने तस्मिन्पदपरेभरे मृगाहृदसोऽपि मानुषात्परमार्थयोग्याप
ग्रानादारादिविधीन् अविधत् ।

अथ रात्राग्रन्धे तममि कम्पुत्रिकानुत्तिनात्पराग्यविने^{१७} । रात्रपुत्रो
वीरचयार्धं श्वोदेस्यादेरक^{१८} एव सुसानुगा^{१९}श्वाराग्यात् रद्वयान्निर्गताम् ।
ध्रमन्तश्च मागे प्शान्तपदादपरयतस्तस्य कस्यापि पुत्रस्योत्तिनाग्योमेऽव्यद्व्य
मेवनिष्ठुद्धो रात्रपुत्रो युद्धाय तमाह्वयति स्म । विम्वमेनाहतो निष्ठु^{२०} पुमन्

१. गृ निर्गारेणे ('धृतां या', अचि विभाषा) । २. इपु इत्प्रापाम् ।
३. उज्ज उज्जमं । ४. कृ विषेणे ('किरतां एवने', 'अहस्यामपरादेःवि०') ।
५. दुमन्तो मुद्धे ('मज्जि मनोर्होऽपि') । ६. प्रद्व प्रत्ययाय । ७. मृह
मुगने । ८. तुर्ही प्रीतिमेवमो । ९. चि निवामग्या । १०. धि
धारणे । ११. दित अभिगाने । १२. रद्व भारदे । १३. एद्व अरधाने ।
१४. एवय मयरेणे ।

तत्त्वलोचितमुवाच यद् अविचार्यैवेव कथमतिताम्यति भवान् । अत्र तु निशा-
पतिरेवापराध्यति येन नैषा निशा प्रशशिता विधाता वा चुकोट्यो न पूर्णाधि-
कारनस्य भाग्ये लिलेम् । अत एवेदश्यन्धकारेऽकारण वैराणि समुल्लसन्तीति
दैवादत्र मिलितयोरावयोर्युद्धेन कतर किं वेदिष्यते । नगरिकादेतदाकर्ण्य
सत्यमिति तुणे मृगाङ्कदत्त 'को भवान्', इति तं पुरषं पप्रच्छ । तेन च
चौरोऽहम् इत्युक्तो राजपुत्रो मृषावदत्, 'तहि हस्तमानय, सहचरश्च मे भवेति' ।
इत्येतेन सत्यं कृत्वा तेनैव सह गच्छन् स निर्मल-वीर्यकूपमेकम् उपासीदत् ।
तत्र प्रविश्य तत्र वर्तमानया सुरङ्गया तेनैव पुत्रा च सह गत्वा स मायावदो
राज्ञोऽन्तपुरं प्रविवेश । तत्र प्रकाशे स पर्यचैषीद् यत्तस्य सहायापी पुरषो
नान्यस्तन्करोऽपि तु चण्डकेन प्रतीहार । राज्ञीच्छन्नकामुकश्चण्डकेन तु स
मन्दालकेकेणस्थ मृगाङ्कदत्त परिचेतुं नाशकः ।

तत्र प्राप्तमेव च प्रतीहारमुत्थाय मञ्जुमत्स्यभिधाना तदनुरक्ता राजपत्नी
तं कन्देऽग्रहत् पर्यङ्के समुपवेश्य चाप्राचीत्, 'अयं कः पुमांसस्त्रनिहानैपी'
इति । प्रतीहारोऽब्रवीत्, 'विश्वमिहि ममाय सुहृदिति न भयस्त्रावकाशः' इति ।
पन्मुक्ता मञ्जुमती सानिधायम् उदैविनिष्ट, उवाच च यदिदानीं मन्दभाग्याया
मे कुतो विश्वासः, प्रतो हि नर्मदाभूमि मृत्युमुखे पतितं राजानमवलोक्य
मृगाङ्कदत्तस्तत्राक्षणे व्याप्तं इति राजाऽसौ जलमानुषगृहीतोऽपि नास्ति । तच्छ्रु-
त्वोपाशु प्रताहारोऽवादीत्, 'प्रिये शुचा अलम् । अचिरादेव मृगाङ्कदत्तं तम-
हम् प्रतिस्किरिष्यामि' इति । एतदुक्तवन्त तं मञ्जुमत्स्यधस्त-मा विस्मिष्टा,
यदानीं नृपो नर्मदाभूमि प्राहिराक्रान्तोऽभूत्तदैवो मृगाङ्कदत्त एव तत्राक्षगाय
समपस्यत्, तमनत्यच्च । कथं न त्वं तं तत्रैव तहि तर्हितुमभङ्गुरं शक्नु-
वदगुरिष्टा अपि तु भीतस्ततः पलायिष्टा ? वीरा हि कर्मणि निपुणन्ति न
केवलं वार्त्ताति जोषमास्यताम् । मा कस्यचिच्छ्रुतिपथमेतद्वतरेदन्यथा मृगाङ्क-
दत्तादूरारिद्धिं ते न भवेत् ।

१ कुट कौटिल्ये । २ लिख अक्षर विन्यासे । ३ विदुः लाभे ।
४ विश प्रवेशने । ५ ओविर्न भयचलनयो । ६ पृष्ट व्यायामे । ७ मृड
प्राण त्यागे । ८ गुरी उद्यमने । ९ पुण कर्मणि शुभे ।

परमुक्तो जारः प्रनीहारः सानिधायं लेजे^१ । तदधिषेपज्ञानिग्नदानीं तदा
 ध्रुवं न भेजे । अमराविंशमरोऽमुन्याधरो निपुणकोर ।^२ शुभो रथ मञ्जुमयुगमेर-
 कमचरं तद्दृश्यमिति प्रोधाग्निर्गलद्वाङ्कपालपनितामित्र तन्मरादं^३ पभञ्ज ।
 अनोऽमुन्यमागः स उवाच-‘आः पापे, मृगाद्वदत्तम्याम् कर्तुंभू इति एवं
 तस्मिन् यद्भाषा, किन्तु तेन एवं यन्माम् अधिर्निर्दिष्टि तस्य फलमिदानींमित्र
 चिन्दरथ^४ । परमुक्त्वा म्नावधपापानवहितः स स्वस्त्युरिक्षा तस्मिन्नेरिर्गु-
 मैरुत्तु । परं तस्मिन्नेर काले रहस्यधारिणी चटिकैका पुरिकां ताम् भगवताम्
 इति मञ्जुमती ततो निर्गन्धाम्यन्नागमन् । प्रनीहारश्च विस्मिन्नेन मृगाद्वदनेन सह
 यथागतं स्वगृहं परान्तं ।

प्रनीहारे तस्मिन् स्वगृहं प्रविष्टे मृगाद्वदत्तस्त्वमसि तमभिहितवान् ‘समाया-
 दितरभ्युक्तो भवानभुना सिद्धं गार्ह मित्रानु भद्रमपि चानः माधयामी’ति ।
 प्रनीहारस्तथेयुराया मञ्जोष्टालोक्नेरुदया तत्रस्थं स्वभुग्यमेरमाहूय आदितरा
 याम् मयूरो यत्र यन्ते तत्र पुरास्तेन जीया ज्ञायनीयमस्मै प्रयत्न । भुयोऽपि
 च तथेति प्रतिपद्य मृगाद्वदत्तं मदीपकं तद्गृहं प्रवेश्य दत्तदत्तं नं विधाय
 रहिर्निर्गन्धं ।

गते च भृत्ये मार्गलीहृगपदिह्वारो मृगाद्वदत्तः पञ्जरस्थितं नं मयूरमालोचय
 कोऽयं प्रनीहारोक्ते मयूर इति चिन्तयन् वानुवाकस्य पञ्जरमुदाटयामास ।
 पञ्जरनिर्गतो मयूरश्च मृगाद्वदत्तं निपुणं निरीक्ष्य तायाद्योनिपपात मुहुर्मुहु-
 र्मुल्लोच्येति तुल्यगतस्य कण्ठे मृगाद्वदत्तः पश्यं मयूरमयोरुचय मुदति पादेन-
 मिदपयगाय मधु तद् अमुक । मुक्त्वन्मयूरश्च मयूरः परया पश्य मृगाद्वदत्तस्य
 भीमपराक्रमो मन्त्री तमपचय । मृगाद्वदत्तश्च तदीयमयोरुचयनातं नं समारिन्त्य
 हि न्येतदिति विस्मयादिष्ट सर्वं वर्गविभुं तम् अमुकं । तस्मिन्नेर्यानिप्रयत्नो
 भीमपराक्रमो निपयैमोत्तं तदीयां मुदुल्लगन्तां जिज्ञासालतां स्वपुलाभाम्-
 वर्जननेयम् अस्मदीय-‘देव, नामसायेन भवदस्मिन्नादिभ्योऽष्टमदत्तां भमघे-

१. ओल्लोली प्रीडायाम् । २. गुर गुरने । ३. पुर रिषेयने ।
४. भग्न पाके । ५. मुभ विमोहने । ६. विष मेरने । ७. विदु लोभे ।
८. पुर पेशने । ९. मुष्ट मोचने । १०. गृ मेरने । ११. मित्र उपरंहे ।
१२. भोग्य पेशने ।

कस्मिन् शालमलिपादपे निखाता गणेशप्रतिमामालोक्य कृततत्परिणूति तन्मूले परिधान्त समुपाविशम् । कृतञ्च मनसि, यद् वेतालवृत्तान्त स्वामिने निवेद्य न मयोचितमाचरितम् । एव पारस्परिकपार्थक्येऽपराधिनमा मानमालोक्य निराहारो देवस्याग्रेऽधुव देहमिम परित्यक्तुमधुवम् । गतासु चैवमवहुतिधीषु तिथिषु तेनैव पथा कश्चिपधिकोऽपधीत् तस्यैव तरोऽद्यायाया च क्षण विध्रम्य 'किं त्व पुत्राव ग्लानमुखस्तिष्ठसि ? किमिच्छति भवान् ? किं मिच्छति भवन्तम् ? इत्थ निरवध्नात् । तन्निर्वन्धेन च यथावत्स्मृत्यान्त निनिवेदितवन्त मा स वृद्धपथिक 'न धीरेषु भवाद्दोषे एवमा'मग्लानिहेतुभूतविकारा शुम्भन्ति । धीरोद्योगिना हि सर्वे मनोरथा यथासमय संमुम्भन्ति इति नापदि ते स्वधैर्यम् उज्ज्वलन्ति ।' एवमुक्त्वा ततोऽधिका विविधा कथाश्च कथयित्वा मरणान्मा निवार्य यथच्छम् अविच्छादीत् । [इति तुदादय]

मित्रवियोगान्ममतामिस्त्रावरुद्धबुद्धि किन्तु, सुगृहीतज्ञेहोपदेशप्रदापोऽप्यव नित यस्तर्बसुपदेशय विद्वानपि न स कृयाकृत्य विन्ते । ज्ञानप्रकाशो हि न तस्य संमुच्छन्ते इति प्रियाप्रियतरमपि स 'परितृप्ते । अत प्रियापार्थक्ये कथं मा विधिर्मम प्रभुणा सयुनेक्तु येन स पुनरप्यस्मान् पूर्ववत् (इथादय) 'संभुनक्तु इति चिन्तानिमग्नोऽहं गुप्मान् अन्वि'यन्नग्न्या स्तवाभिलषितामुज्जयिनीम् 'आभिपम् । पर सापि म तव सयोगम् अर्चयति । एतच्च नैराश्य स्वान्त मदीयम् अभिर्नैत इव, शरीरञ्च प्रागेभ्य अर्चिनैः इवेति भवद्वनराप्यवरैर्दमानसगतिरतिश्रान्त एकस्या स्त्रिय गृह प्रदत्तभोजनावासवज्जोऽहं वासाय प्राविशम् । तत्र चावासशयनासन क्षण

१ गू स्तवने । २ धु गतिर्ययम् । ३ 'मान्तप्रकृतिस्तुवन्तादययाच्च क्यच् न' इति किम् शब्दात् क्यचो निषेध । ४ मिच्छ उत्कलेषो । ५ शुम्भ शोभार्थे । ६ उज्ज्वल पूरणे । ७ विच्छ गतौ ('गुपूधूपविच्छ' इत्याद्यप्रत्यय) (इति तुदादय)

८ रथादय' तनादयश्च ८

८ विद दैन्ये । ९ विद विचारणे । १० उच्छृदिर् दंसिदेवनयो । ११ उच्छृदिर् हिसानादरयो । १२ युनिर योगे । १३ भुन पालने । १४ अधू व्यक्तिस्रक्षण । १५ वृत्ती वर्तने । १६ भिदिर् विदारणे । १७ विचिर पृथग्भावे । १८ रधिर आवरणे ।

मुत्त प्रउप्य च यावत्तीपुताग्रिमृत्स्थितोऽप्यलोक्यानि तादृश्या मी गृहभ्यन्तरे
भूमिम् औनेर्, मुष्टिपरिमितान् यज्ञाश्चादाय मन्त्रोच्चारणपूर्वकं समन्तात्तान्
अवेपन् ; तत्क्षणं धमामुज्जिष्य जातान्, पलितान्, पथान्, दानान् दद्यात्
चैरस्मिन् भ्रष्टान्, अग्रहर्तांश्च तान् सद्यः अविनेत्र, मन्त्रपे- च इति ।
तान् मन्त्रं पश्यन् भ्राष्ट्रे मस्याप्य मुष्टिप्रयपरिनिर्गोष्ठेभ्यः समन्तात्
कायपात्र्यामेकस्यां विधाय अज्जि गैमस्त्रापीन् विधानेनैकेन च तान् विधाय
गृह्य सुख्यरथ विधाय आनाथं गृहान्तरयामीत् । कृत्यान् मन्त्रं मदीयस्यान्ते
निरतिशयो विरिम्पिम् अतनिष्ट येन आह तां ताविनीम् अमनिवि मन्त्रो
त्थाय मन्त्रभाण्डनस्तान् पश्य मन्त्रं समुद्धृत्य सुरचितमकर पूर्णं विधाने
मस्याप्य कायपात्र्या मन्त्रं मन्त्रभाण्डे निक्षिप्य विधानस्थापितमन्त्रं पुनः
पूर्वपात्र्या कृत्वा तथैव तावतीभिरेवाद्भिरशुभय यथापूर्वं विधाय दायनीदेऽज्ञाभ्या
निवि । अज्ञाऽऽगत्य च सा मामुत्थाप्य पात्र्या मन्त्रं अज्ञानाय मद्यम् अमनिष्ट
रथ चान्तमन्त्रन्यायया तस्मात्पुष्पभाण्डाद् गृहीत्वा अतर्जोन् इति भुजेषु
तेषु मन्त्रेषु सा तत्क्षणमेव छासी समपद्या । तां तथाभूतामयत्नेभ्यः तदीयं मन्त्रं
हृत्वा प्रायनिशाय मदीयोऽमर्षांति समधिकम् ऐ-धं यनाह ताम् पश्य
मौनिकाय अष्टैवम् । [इति रथादयः तनादयश्च]

परंपरि मौनिकपदी मामुत्थेय अमुं ध्यात्वा यत्र मदीयां मदीम् अ-
भ्यस्तव्यं पश्यन्त्येव त्वत्पदमे । एव तया तत्रिनोऽहं तत्र पुरो यदित्येव
समन्ताद्विगततामस्यैकस्य अग्रोपस्थागिनो मूले ध्यान्तोऽन्त-
प्रियापार्थक्ये विनि । तदीयं योगिनीदुष्टा मौनिकभायां मामुत्थेय तथाभूताम्
(प्रपादय) सम गते मूर्ध्नमेकम् अमौनिकीम् । तथाह्वयः तावत्तां च
तावत्तां यदाह प्राभुमि तदा शिथिलमृत्तिरह मग्नस्य प्रसम-

१ उन्दी । २ (दु यत् पीज्यतां) । ३. वि- मन्त्रे ।
४ शिन् विनेत्रे । ५ मुष्टि परने (उपात् प्रविष्ट) । ६ (मन्त्र
विना) । ७ (मन्त्र अग्रोपने) । ८ (मन्त्र दाने) । ९ (मन्त्र
अदने) । १०. त्रि इन्दी दस । ११. दु मीम् द्रव्यविनिमद [इति
रथादयः तनादयश्च]

(प्रपादय)

१२ गुप रोने । १३ वन्ध पश्यने ।

मानमपरयम् । तत कतिचिद्दिनानि इतस्ततोऽप्युद्विग्नोऽहमभ्रमिपम् इत्येक-
स्मिन् दिने शौनिक ण्को जीवन्त माम् अग्रहीत् भिल्लराजप्रतीहारनुरयायास्मै
चण्डकेतवे च समुपाहापात् । तत्पत्नी मामवलोक्य अपूवोऽय मयूर इति क्षिप्रम्
अप्रैषीत् । मदुपयुक्तेन च स्वादीयसा भोज्येन प्रोषित माम् अग्रहीत् , मनो-
रञ्जकक्रीडनरूपेण चैकस्मिन् सुन्दरे पञ्जरे समतिष्ठितम् ।

अथेह दैवानीतस्य मम कण्ठसूत्ररुममुच्य इति पुन समयो नौ कलौनात्
अतो न चिरादस्मान् निर्ऋणीयौ । रात्रिचर्याया दर्शकान् पापोऽय प्रतीहार
स्वरहस्यभेदभिया प्रमोणाति त्वञ्चास्य रात्रिचर्यामद्यादर्श इति सर्वमस्याचरण-
रहस्य ज्ञानासि । अतो योगिनीनिमित्तमेतत्सूत्र स्वकण्ठे सिनीहि^१ मयूरीभूय
चामुना गवाक्षेण रहिर्निर्ऋणीहि^२ । तत समुत्प्लुतास्तत्र कण्ठात् प्रसारितभुजोऽह
तत्सूत्र मोक्षयित्वा आभन कण्ठे भन्तस्यामि तद्देवाहमपि च द्रुतमनु-
व्रोचामि तत्र च त्वया मम सूत्रे मुक्ते आवा प्रकृतिस्थौ भविष्याव । द्वार
हि बहिरागलितमिति ततो त्रिनिर्गममावयो विष्कम्भाति अतो गवाक्षमार्गेणैवाव-
धोर्गमन श्रेय ।

चतुरस्य भीमपराक्रमस्य युक्तिरिय रानपुत्र निरतिशयम् अप्राणान् इति
तत्क्षधनानुसारेण स ततो निर्गत्य मन्त्रिणा सह सञ्चिद्वय स्वावासमागात् ।
तत्र च प्रहृष्टास्ते सर्वोऽन्योन्यनृत्तान्तवर्णनैस्ता निशामनेषु ।

प्रात मायावदुभिल्लरानो निजप्रतीहारेण चण्डकेतुना सह मृगाङ्कदत्तनुपा
प्राजीत् । राजपुत्र विनोदयन् 'पहि, अचैदीन्याम' इति आवादीत् । एतच्छुत्वा
मृगाङ्कदत्तस्य सखा क्षुतधिरभाषिष्ट, 'किमचर्द्धवनेन । न तत्किमप्यपूर्वम्,
किं विस्मृत भवता यद् इह भवत्प्रतीहारेऽपूर्वस्य मयूरस्य नृत्यप्रदर्शन
प्रत्यनानात् । अतस्तेनैवाधुना मनो रञ्जनीयम् ।' क्षुतधरेतवान्पर्य शरेश्वरो
मयूरानयनाय त प्रतीहारमादिहत् । प्रतीहारश्च तदानीमचिन्तयत् यत्किमर्थमह
प्रमाणाद्विस्मृत्य शिखिचयक्षिसमपि क्षपारहस्यसाक्षिण न तत्क्षणमर्चयिषम् ।

- १ ग्रह उपादाने । २. प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । ३. प्रुष स्नेहनसवनपूरणेषु ।
४ सच भूतश्राद्धसाध । ५. अ गती । ६ भान् हिंसायाम् ('हिनुमीना') ।
७ शा अवबोधने ('ज्ञाननोजा') । ८ पिञ् वन्दने । ९ ऋ गती ।
१० स्वग्भु रोधने सौत्रो धातु । 'स्वग्भुस्तुग्भुस्वग्भुः',—'वे स्वग्भुतेनित्यम् ।
११ क्षु हिंसायाम् , व्यापादयमित्यर्थ (ह्यवन्तेति वृद्धवभाव) ।

तच्चैवमवलोक्य त्वद्वियोगिनोऽतिदुःखितस्य च मे मतिरात्मोपहारेण देवां सन्तो
पयितुमुदभूदिति यावदह धावित्वा तत्सङ्गमुपात्तवांस्तावद् वार्धक्यकम्पिना
शिरसा सानुवग्न्वापि तापसी मरणान्मा निवार्य षष्ठमद्वृत्तान्तेऽवती 'सुख
दुःखसयोगवियोगादिपरिपूर्णोऽस्मिन् जगति वीरस्य ते दहोस्तिस्सुखाऽनयाऽलम् ।
मृतानामपि सगमो भवति किं पुनर्जीवितानामिति मृगाङ्कदत्तेनावश्य ते समागमो
भवितेति । इत्थं वृद्धतापस्याऽऽश्वासितोऽहं समुपजाततद्वाक्यास्थो विहिततः प्र
णति प्रस्थितवान् । ततः क्रमादटवीमेता प्राप्ताञ्जिकाकृते उपहारमन्विज्य
रेभि इतरैरुपलब्धोऽस्मीति युद्धे घणादित इवराधिपतेरस्य मायावटो पार्श्वं
मानीतोऽत्र द्वित्रमत्रियुक्तं भवन्तमुपलब्धवान् । अत्र च त्वप्राप्तिप्रसादं सर्वं
मदीयं दुःखमिदानीम् और्नतम् ।

सत्या गुणाकरेणैवमुदाहृतं तद् वृत्तान्तमाकर्ण्य शबरेणगृहस्थितो मृगाङ्क
दत्त परमं पर्यग्रीणैयन् वयस्यैरन्यैरुपायं निनाहिक च अतितीरत्^१ । गुणाकरमथ
तत्रोपलब्धवान्, शेषान् सखीन् प्राप्नुमुज्जयिनीञ्च कशाङ्कवत्पुलक्यपे पिपासु
कतिचिद्दहानि तत्रैव श्रवणं सत् ।

गुणाकरे आयोपलब्धता गते, शुभेऽहनि मृगाङ्कदत्तं श्रुतधिना, विमलबुद्धिना,
गुणाकरेण, भीमपराक्रमेण च सहितोऽन्यान् सखान् चर्पयन् कशाङ्कवत्पुलक्यपे
उज्जयिनीं प्रति पन्थंयमानो निजसुहृदं शबराधिपं मायावटुमामग्न्यं तत्पत्नीम्
अरैरहत् । गच्छेद्भ्रात्रे सामान्यं स ह्यपि तरोस्तटे निद्रितोऽकस्मात्प्रबुद्धः पुरं सुप्तं
मानुषमेकमनिन्दयत् । यावच्च स तस्य मुखं निरावृणोति तावत्संविचित्रकथसञ्ज्ञक
निजमत्रिगमभिज्ञातवान् । सोऽपि च विचित्रस्थं प्रबुद्धं सन् मृगाङ्कदत्तं
पादपेरग्रहीष्ट । अकाण्डदर्शनो पुल्लचक्षुर्मृगाङ्कदत्तोऽपि च तं प्रबुद्धं स्वमत्रिभि
सह अर्पयन्मागतम् । अथाखिलेषु क्रमात् उक्तस्ववृत्तान्तेषु मौनमाकलयत्सु
विचित्रकथोऽप्यात्मवृत्तात् सप्रपञ्चम् अपर्पयत् ।

इत्थं श्रुतधिपञ्चमे स्वसचिवैर्युक्तो मृगाङ्कदत्तोऽगणितोऽप्यधर्मो, विन्यादाया
भुवि गच्छद्ब्रह्माच्छस्त्रादुशीतलजलाशयं सफलसिन्धुतरच्छायरमणीयं काननमेव

- १ ऊनं परिहाणे । २ ग्रीष्मं तपणे ('धृत् ग्रीष्मोर्नुम् वक्तव्य') ।
३ तीरं कर्मममासौ । ४ वस निवासे । ५ चित्रं चयने ('चिस्पुरोर्णो',
'अतिहा-नी०-' 'मित्रा ह्रस्व') । ६ पथि गतौ । ७ रहं त्यागे ।
८ विष्कं दर्शनं । ९ सभायं शीतिदर्शनयोः । १० पथि विस्तारवचने ।

मापत् । तत्र सप्तचित्र सोऽशुशुन्धं फणानि च श्रवणमशत् समाच्छद्रे चकस्मिन्
 प्रवेशे विधामार्थमितिष्ठत् । एतस्मिन्नेव समये स नातिदूरे तस्मात्स्थाना समाला-
 पमिवाधौर्षत् । तत्र गवा च स यावद्वृत्तान्तरे चक्षुनिक्षिपति तावन्नत्र महान्त
 वरगारणमेकम् श्रवानुलोकेन । स च पयि श्रान्त चक्षुरहित पुरुषमेव नरेणाहुतै-
 रतोयै, फलै, रणानिलैश्च 'कचिदाश्वसितो भवान्' ? इति मुहुर्मुहु साधुमानु-
 पत्राया रक्षया गिरा समाश्रामयन् मृगाङ्कदत्तम् अचुर्कृत । एतेनाश्वयं
 चकितो रात्रपुत्र स्वसप्तान् नाह, 'परयत, क वन्यो वारण, ए न नानुपोचिता
 चारा । तत्त्वदयमत्र केनापि हेतुना भवितव्यम् । अयं पुमान् अस्माकं सराया
 प्रचण्डशक्तिं तुल्येति किमन्योऽयमिति विशिनष्टि । अतः क्षिप्रं तत्र गत्वा
 पर्याप्त इति सखीनुवा मृगवज्रलक्षितस्तस्थौ । तत्र समाश्रितः तमगन्ध वार-
 णोऽपृच्छत् 'भगवन्, कश्चम् ? कथञ्चेहायात ? कथं वा दृष्टुपयात ?' ततः
 सोऽन्योऽपि गनोत्तम तनिष्ठम् उदैतीतरत् 'अहनायोध्यन्त्य रात्रोऽनरदत्तस्य
 पुत्रस्य मृगाङ्कदत्तस्य प्रचण्डशक्तिनामा भृत्यः । तं रात्रपुत्र केनापि कारणेन
 नृपती रात्रे वस्तुम् अवारुचन् इति सहापरेस्माभिर्दशभिः सहित दशकाकर्त-
 हतोरभ्युज्जयिनि प्रस्थितः । मार्गे च नागशापेन सर्वे वयं वियोजिताः । अतस्त
 रक्षापेन भ्रमत्रहमगन्धवमायातो यथोपलब्धफलमूलाशच कुर्वाणो मार्गे नाना
 क्लेशान् अर्वबोभवम् तेनातिष्ठिन्न पर्वतपतनानगनादिनेष्टतममृद्युमन्विच्छन्न
 हमाभीया न कामपि क्षान्तिम् अवशोशिष्म् । तथापि तथाकुर्वन्त मामवलोक्य
 त्रिधिर्भृशम् अचुर्कृतम् इति न तं मह्यं व्यशिश्रूणत् । अथ हि च प्रमादेन मदीय
 सर्वं कुन्दुत्वम् अचर्कृतम् इत्याख्यमपि कदाचिन्मे जम्भयेत्^{१३} ।

तेनेधमुदीरितो हर्षशोरयोर्दालायमानमानसोऽपीदानीं सजातनिश्चयो मृगा
 ङ्कदत्त सच्चिवानभापत, निश्चयेनैतां ङ्कदत्तां गमित प्रचण्डशक्तिरेवायम् इत्य-
 धुनास्मानिरवरया सम्भावनाय । नेत्रदामोपसारज्ज कदाचिद्वर्षेप द्विप

१ शुग्ध शोधकर्मणि । २ अक्ष अदने । ३ लोह दर्शने । ४ कुह
 रिस्मापने । ५ अट्टन्तस्य तुलाशब्दस्य 'तत्करोतीति'-गिचि रूपम् । ६ तू
 ष्वनसन्तरणयो । ७ वृत्ती वर्तने (आष्टवीत्यष्टैकलिपयो गिच्) । ८ भू
 सत्तायाम् । ९ क्षिप असंशययोगे । १० कुस्म कुत्सितस्मयने । ११ श्रण
 दाने । १२ कल गनौ । १३ अभि नाशने ।

कुर्यात्' । एवमुक्त्वा राजपुत्रं शृण्वैस्तत्रालक्षितोऽतिष्ठत् । प्रखण्डशक्तिस्ततो वारणं तमपृच्छत् 'महामन्, को भवान् ? कथं वा ते गन्तव्यम् ? कथं च समदस्यापि ते निर्मठा वागोपेति ? एतदाकर्ण्य सनि श्याममामृलाच्च स्वकीयं वृत्तान्तं वर्णयितुं गतो नगाद-

'पुरा एकलयायां नगयां श्रुतधराभिधो राजा भूत् । सिंहासनमारोहति च यस्मिन्, यस्य शक्तिं, पाण्डुगुण्यं, त्रिवर्गं चारातयोऽपि अचोक्तैर्न (अचिकीर्तैर्न) समुदिते च यस्य तेजोविभाकरे भीतिचाक्चिक्थ्याभिभूतानि विपक्षिचक्षुपि अचोक्तैर्न, दुर्दुर्मुदानि च शययन्त्रन् । यः प्रनासु सर्वथाऽनाश्रितान् अप पक्षत् । अधर्मम् अदुर्लभत् । धैर्यम् उर्दमुल्लत् । शौर्यम् अपर्पणत् । धैर्यम् अशोर्वधन्, प्रनाभ्यश्चेत् सर्वथा सुखमौचित्यम् अवामंशत् ।

तस्य चैवभूतस्य धर्मध्वजस्य, राजनीतिपरायणस्य च राज्ञो द्वयोर्भार्ययोः शीलधरस्य धरनामानौ द्वौ सुतावननिपाताम् । शीलधरस्तयोर्येष्टः स यधरश्च कनिष्ठः । कनीषोस्तयो यौवममदोऽसिक्त एवम् अर्णवैर्वत् यः सोऽहंनपि अर्णवैर्गर्हत् । न देवान् विजिद् अजीर्णैत्, न वीनेभ्यः पणमपि ध्वशिर्धर्णैत् । दाया दैरम्यै सह तद् व्यवहारं त्वालप्यालं दिव याते एव भूपतौ स स्वैरस जयाया सञ्च शीलधरमपि राज्याद् व्यौचिच्छत्^१ ।

अमर्षेण चैतेनातिसमुद्विग्नः शीलधरो वनं गत्वा धारेण तपसा सन्तोषितं^२ शिवं वरार्पम् प्रार्थयत् यदहं गन्धर्वो भवेयं येनाग्ररश्मिरो भूया दायाद सत्य धरमवहेत्या हिंसयम्^३ । एतदाकर्ण्य शम्भुस्तमादिशद् यदतस्ते भावि किं वक्ष्य शत्रुस्ते स्वयं मृत इति स राधाया पुरि भूपतेरप्रभटस्य समरभटो नाम पुत्रो भूत्वा जनिष्यते । तस्य च त्वं भीमभटो नाम विमातृकोऽग्रचो भूया तं निहय

- १ कृत सशस्त्रे (उपधायाश्च) । २ कण निमालने । ३ यत्रि सङ्कोचन । ४ पक्ष परिग्रहः । ५ दुष्ट उत्पन्नः । ६ मूल रोहणः । ७ पर्ण हरितभावः । ८ वध सयमनः । ९ अत्र विधाने । १० गर्व मान (आगर्वीयत्वादात्मनपदम्) । ११ गर्ह विनिन्दने (आप्तीय) । १२ गण सत्यान (इच्छ गण) । १३ ध्वन दाने (प्रायगाथ विपूर्व) । १४ उच्छ्वा विनासः । १५ अर्थ उपपात्ता याम् (आगर्वीयत्वाच्चिन्त्य तद्) । १६ हिंसि हिंसायाम् (आप्तीय) ।

राज्य करियिष्यसि किन्तु यतो हि त्व सामर्थ्यम् अतपसी इति मुनिशापात्पद
 भ्रष्टो जातिस्मरो व्यक्तवाग् वन्द्यो वारणो भविष्यसीति । यदा च स्वमवसन्नमतिर्थि
 स्ववृत्तान्त सूचयिष्यसि तदा गन्त्राभिर्मुक्तो गन्धर्वो भविष्यसि । अतिधिरपि च
 त्वया तदोपकृत सम्पद्यते । एवमादिश्य तिरोभूत भव शीलधरश्चिरतप क्षीणा
 स्वतनु विभाव्य गङ्गाया ताम् पार्तयति स्म ।

अत्रान्तरे पूर्वोक्ताद्योगप्रभटसञ्ज्ञाय राज्ञे मनोरमया मनोरमाख्यया पत्न्या
 समुद्र निवसते देशान्तराह्वासको नाम नर्तक समागत्य यत्र स्त्रीरूपिणा हरिणा
 दैत्यामाममृत हृत तन्नाट्यप्रयोग प्रादर्शयत् । तस्मिन् नृत्यन्ती नर्तकस्य तनया
 लास्यवती नृपोऽवलोक्य स्वरूपविशोभितविश्वे, विश्वे तद्रूप कललुभत् इति
 नृत्यान्ते प्रवितीर्णतपितृप्रचुरधनस्तकालमेव स कन्या स्वकीयमन्त पुर प्रीक्षी-
 विशत । विहितोद्वाहया च तत्र तथा नर्तक्या लास्यवत्या तन्मुखासक्तलोचनस्तस्थी ।

एकदा सा यजु स्वामिसङ्ग पुरोहितम् अचक्ष्यन् यत्पुत्रो मे नास्तीति पुत्रे
 दृष्ट्वा त्व मामग्न सर्जयस्व । तदाकर्ण्य पूर्वोक्तादित पुरोहितस्तथेति प्रतिज्ञाय विद्व
 द्विग्राह्यगैर्विधिवत्तामिष्टिम् अचोर्करत् मन्त्रपूत चरञ्च द्विधा विभाजयन् अन्य
 भाग ज्येष्ठाम्, शेषञ्च लास्यवत्यै प्रार्थयत् । ततश्चोभयो राजयोर्हृदयो पूर्वोक्त
 शीलधर-सत्यधरनामानौ पुत्री समान्यमतुरिति समय प्राप्ते महीपते पाणिगृही
 ती भार्या मनोरमा कल्याणलक्षण पुत्र प्राप्तविष्ट । तत्प्रसवकाले च दिव सुस्पष्टा
 भारती समुद्रभृद् यदय भीमभटो नाम विख्यातकीर्तिर्नृपोऽजायतेति ।

अन्यघुर्लास्यवती चापि सुतमसूतेति पिता त समरभटनामान कृत्वा
 सुतद्वयोऽवसमारोहे प्राचुर्यज यथाविभवम् अचिन्त्येत् । यथासमपकृतयथा
 वश्यकसस्कारौ महार्हद्वेल्योरान्दोल्यमानौ लाड्यमानौ पात्यमाभौ च तावुभावपि
 समधिकसौकुमार्यां कुमारौ कौमारे कुमारैर्यमाणी राजप्रासान्तेषु अवधिपाताम् ।

१ कृधातो स्वार्थे णिच् । २ तपोऽचर इति विग्रहे 'कर्मणो रोमन्थ
 तपोभ्या वतिचरो' इति क्यङि (तपस परस्मैपदञ्च) (क्यस्य विभाषा) ।
 ३ सूच पैशुन्ये । ४ पत गतौ (वैभाषिकणिजन्त) । ५ लुभ विमोहने ।
 ६ प्रिय प्रवेशने । ७ कथ वाक्यप्रबन्धे । ८ सत्र सन्तानक्रियायाम् ।
 ९ सुकृत्र करणे । १० भाज पृथक्कर्मणि । ११ अक्ष भोजने । १२ व्यय
 वित्तसमुत्सर्गे । १३ कुमार क्रीडायाम् ।

भीमभटश्च निसर्गतः शरीरेण मिश्रिद् अशोधयत् समरभटश्च अतुल्यतः,
तथापि स्फूर्त्या, शीलशौर्यवीरगुणैश्च भीमभटः समरभटमजयति सङ्घपेणान्यो-
न्ययोस्तयोर्वैरमवधिष्ट ।

एकदा बाहुयुद्धजीडायां समत्सरो हठात्समरभटो भीमभटं मुष्टया अतोत्तडत् ।
एतेन भीमभटः सातिशयम् अंबभामत् मुजाम्यां आतरमुत्तिष्ठ च हितौ अवि-
क्षिपत्^१ । तेनेत्थं गाटमभिहतं समरभटं सर्वद्वारैरसम्बन्तं सेवका मातुरन्तिक-
मानिन्दु^२ । माता च तं तथाभूतं दृष्ट्वाऽऽबुद्धसर्वदृष्टान्ता, नितान्ताद्यान्तस्वान्ता,
जेहन्तातरा, तन्मूर्द्धासकमूर्द्धां भृशं प्रास्वत् तदैवात्थाकुलचेतसा तत्र प्रविष्टेन
राज्ञा क्रमेतदिति पृष्ट्वा चोवाच तवाग्नजस्यैतां दशां समरलोच्याहं विचारयामि
यत्कथमेवंविधे सुते तवैव कल्याणं स्यात् इति । लास्यवर्त्यवमुक्तस्य मृपस्योप्र-
भटस्य क्रोधाग्निरेवं समैन्धिष्ट यत्स भीमभटं हतवृत्तिं कृत्वा समरभटस्य च रक्षार्थं
सपरिच्छदं राजपुत्रशतं नियुज्य सर्वं भाण्डागारं कनीयसः समरभटम्पार्थीनं कृत्वा
प्यायांसं भीमभटं सर्वथाऽपारार्णीत् । एतत्सर्वमवलोक्य तम्माता मनोरमैन्दुदा
पुत्रमाहूय व्याहार्षीत् यच्चतंगीरामानुरक्तस्ते पिता ज्येष्ठमपि त्वामेवमवाहेत्यत्
यत्सर्वं सुखसौविध्यं तुभ्यं पर्यवर्जोदिति समरभटोऽपि तुच्छातितुच्छं त्वां गणाप-
यत्येवं व्यवहारोऽनयोरग्न न त्वदीयमुदकं सुखाकरं कथापयति । अतस्त्वं पाटलिपुत्रं
गच्छ तत्रापुत्रको मातामहस्तुभ्यं इराज्यं दास्यति । इत्थं बलिनो रिपोः परोक्ष-
स्त्वमेधि । मातुरेतद्ब्रूचः श्रुत्वा भीमभटो निजगाद यन्मानः, क्षत्रियः सन्नाहं
कलीब इव देशं रहयिष्यामि । मा च त्वं धैर्यमवधारय । न कोऽपि वराको मां
प्रवाप्सितुं शक्नोति । एवं ब्रुवन्तं तं माता अग्रवीत् तर्हि मदीयैर्धनैरस्यं स्वरक्षार्थं
भूयमः महायान् कुरुन्व येन यथायमयं ते त्वद्रक्षार्थं संस्कुर्वन्तु । एतदाकर्ण्य
भीमभटोऽबोचत् । अग्न, नैतच्छोभते, एवं कृते तातस्य प्रातिपद्यं कृतं भवेत्
सर्वश्च जनो मां स्वार्थिनं स्पष्टं पश्येत् । अग्न त्वदाक्षीभिरेव मदीयं शिवं स्यात् ।
त्वं सर्वथा निर्दृणीष्व ।

भीमभटो मातरमेवमाध्याम्य ततो निरगच्छत् ।

१. अथ दीर्घल्ये । २. स्फूर्त परिबृंहणे । ३. तड आघाते । ४. भाम
त्रोधे । ५. क्षिप प्रेरणे । ६. शावटायनमते कथादिस्वाट्टणधातोः पुक् । ७. अचगः
परं परोक्षम्, तदस्त्यस्मिन्निति परोक्षः, अर्श आद्यच्, परोक्षा क्रिया इति वत् ।
८. पटुमाचक्षीत (तत्परोति तदाचष्टे) (प्रातिपदिकाद्या उर्थे णिच्) ।

पौराश्च त सर्वं बुद्ध्या व्यचिन्तयन् यद्राज्ञा भीमभट्टस्य परमनौचित्यं कृतम् । समरभट्टो हि राज्यमस्यापहर्तुं न प्रयत्नते, तद्धीमभट्टकृतपूर्वसेवा प्रत्युपकर्तुमयमस्माकं समयः । एव निश्चितं ते त्वं धनैस्तथा सहायुजन् यस्य भृत्यैः समायुक्तं ससुखमवसत् । कनिष्ठस्तु तस्य वधावसरमेवाहर्निशं न्यर्हरत् ।

एकस्मिन् दिने शङ्खदत्ताख्यं शूरो युवा धनी च द्वयोर्वयस्यो विप्रः समरभट्टमेत्याग्रवीत्, 'आत्रा त्रैर न युक्तम्, नापि क्षपः ते धर्मः । स ज्यायान् इति तद्वाधने पराः सेऽपकीर्तिर्भवत्, सम्भावितस्य चासीर्तिर्मरणादतिरिणक्ति अतः परस्परस्मिन्नेवमान्वाप्यमन्तः सामीप्यञ्च विधेयं येनान्योऽपि भवत्साभ्रा-यमनुकुर्वीत ।' किन्त्वयं प्रवृत्तः तं स निर्वैवर्तत इति तत्कोपतो धीरः शङ्खदत्तं तद्विजिगीषया भीमभट्टेनैकसरयं व्यधात् ।

एतस्मिन्नेवान्तरे देशान्तरादागतो मणिदत्ताख्यः कोऽपि वणिक् अत्युत्तमं मन्थरवमेकमानयत् । तं तत्रानीतः शशाङ्कधवलः, विशेषश्रुतिमधुरद्वेषम्, दुग्धाधेरस्थितमुच्छ्रितकल्लोलजालमित्र, चूडामण्यद्गदादिभिः समायुक्तम्, शङ्खदत्तेन आख्यातं ध्रुवा, भीमभट्टस्तं हयोत्तमं तस्माद्द्विग्वराख्येतुम् असंसत्यापत् । समरभट्टश्चेतद्वगम्य तत्रैव द्विगुणेन मूल्येन तमश्च तस्माद्द्विगुणं मौर्गातिम् । परतन्त्रीकृतञ्च तमश्च यदा स तस्मै नाददात् तदा स बलात् नेतुं प्रावर्ततेत्युभयो राजपुत्रयोर्धाविताः शस्त्रपाणयो भृत्या अन्योन्यान् असंयन्त असंसदप्रा-मन्तः । भीमभट्टः प्रचण्डदोर्दण्डनिहतानुचरसमरभट्टस्तज्ज्ञात् अमंज्यत । भयमानञ्च तं पृष्टतः केशेषु समाकृष्य प्रमन्युः शङ्खदत्तो यावज्जिघासति नादं भीमभट्टः पश्चादागत्य, 'आस्तां तावत्, एव कृते तातस्य दुःखं भवेदित्येन न्यनारयत् । इयं शङ्खदत्तेन मुक्तोऽस्मीं समरभट्टे ग्रणै रक्तं वमस्वस्तं पलाययितुं पार्श्वमगात् ।

अत्रान्तरे स्वीकृताश्च तं वीरं भीमभट्टः कश्चिद् ग्राहणं क्षणादुपेत्य विचिन्ते नीत्वा समभाषिष्ठं यन्माता मनोरमादेवी, पुरोहितो यत्तु स्वामी, पितृमन्त्री सुस-तिश्चैव त्वामधुना सन्दिशन्ति 'यदस्मिन् व्यतिकरे एवभूते शत्रुतामुपेतं तत्र पितरि, यशस्काम्यन्, धर्मम्, आत्मानम् आयतिज्ज्ञात्मनो रिरक्षिष्यस्यमाना-

१ गल्म धाष्ट्ये । २ रूपं रूपप्रियायाम् । ३ अर्त्तं तर्त्तने ।

४ सयशब्दाणि, आपुक् ('सयापपाश०-') । ५ मार्गं अन्वेषणे (आश्रयीय) । ६ असिभिर्गन्त ('कर्तृकरणाद्वात्वर्ये') । ७ गतं, भूतं गतौ ।

कौमुदी कथाकल्लोलिनी

रमहितानवगच्छसि तर्ह्यर्केऽस्तगतेऽस्मिन्निदिष्टसमयेऽलक्षितो निर्गय स्वसिद्ध्यै
मातामहगृहमिहि । एव चादयद्भिस्तै सद्वत् स्वर्णपूर्णप्रेषित भाण्डमेतन्मद्
स्तेन गृहाण ।

तस्माद्द्विजादेतदाकर्ण्य तथेत्यभिनन्द्य च गृहीततस्वर्णसद्वत्भाण्डो भीम
भट्ट प्रदत्तमातृवाचिकानुरूपप्रतिवाचिक त द्विज व्यसर्जयत् । अस्तमिते चार्के
कृपाणपाणिस्तत्तुरङ्गमपृष्टमध्यममध्याख्य गृहीतहेमरत्नेन पृथग् अश्वयेता शङ्ख
दत्तेन सह श्वेतयमान तत् प्रातिष्ठत् ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या गणनिर्देशात्मक पट्ट कश्चोऽह ।

॥

---

१ वद सन्देशवचने । २ अश्वेनातिक्रामता ('तनातिक्रामति') इति
णिजन्तात् शतृप्रत्यय । ३ श्वेताश्वेनातिक्रामतीनि (श्वेताश्वाश्चतरगालोडिता
ह्यरकाणामधतरेतकलोपश्च) इति णिजन्ताच्छानच् ।

अथ प्रक्रियानिर्देशात्मकः सप्तमः कल्लोलः

इत्थं ततो निर्गत्यातन् सवयस्यो राजपुत्रोऽतीतदविष्टाध्वा निशीथे महच्छ
रवणमेकमापत् । तत्र च सवयस्यस्य तस्य पतद्वाजिह्वरवृण्णशरशब्दप्रबोधि-
तम्, उद्गजच्छावकै सहोत्थाय सिंहमिधुनमेरुमशौ नखैररो
प्रियापार्थक्ये विदारमुपचस्कारेति समित्र सोऽवाच्छ यावत्तुरगावबलोकते
(प्यन्तप्रक्रिया) तावद्विगलितान्श्रौ ताबुभौ भूमावपतताम् । तदवलोक्य विपण्णो
भीमभट, 'कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि'—
'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफल्यमेति बहुसाधनता'—तथा—'वामे विधातरि
कथं विपदा निवृत्ति'—इत्यादि गालोडैयमान शङ्खदत्तमभापत यद्विरुद्धास्वज-
नात्पलायिता अपि वयं विरुद्धादिधे पलायितुं कथं शक्नुम इति स एवेहैकान्ते
कान्तारोऽश्वमात्रमहायानप्यस्मानसहायान् आशोभेत् । अतर्कितोपनतैरेभिरात्म-
व्याघ्रप्रखरनखरक्षुरैरस्माकमाज्ञातन्तुम्यन्तानवितानान् अलीलैवन् । यतो हि,
एतान्द्दूरमस्मान् ययो साहाय्यम् अशूशैवन् तौ हयावपि अमृपातामित्यमृपा
तां शिरोक्तिं कर्तुमिदानीं क सहयुज्यात् । कथमधुना नैरोऽस्मिन् तममि पद्मया-
मियमरम्याऽऽवी गम्या । एतदाकर्ण्य तत्सुहृद्वद्वत्तोऽग्रवीत्, 'वयस्य, धैर्येण
विधुरोऽपि विधुर्नेनु शक्यते इति नास्माभिरधैर्यं भाव्यम् । एहि, समारूढधैर्या-
वावामग्रे व्रणाव इति' । एव वादिना शङ्खदत्तेन सह शनै शनैर्गतिक्लान्तका
न्तार शरपाटिनपाद् स राजसूनुस्ता विभावरीं पर्यजीहेपत् ।

प्रातरदयाचलसानूदितभानुनिर्विडितरुतताध्वास्तच्छृङ्गान् मार्गान्, तद्विरहि-
ताटनीप्रदेशांश्च समचीवर्कसन् । सिंहादिसङ्कीर्णायामटस्यां गमनानुपद्ग्रासैरन्यै-
कतिपयपार्थै सह पुरोगच्छन् मध्याह्नेऽवक्रममपनिनीपु, सिन्धुसु, पिपासुश्च
राजसूनु शीतलमलिलमलीलैल्लतेति नातिदूर गत्वा स तपस्विजनोदजसङ्कीर्ण-
जङ्घुक्न्यापुलिन स्वसहगामिभि प्राविर्षन् । शीतै स्वादुभिश्च गात्रैर्वारिभिस्तत्र
आतश्च शङ्खदत्तानीतवन्यफलमूलादिस्वयमभ्रन्नन्यानपि समाशिशत् । तदन्तरं
तत्रोत्तरीनुमशक्याया पय पूरपूर्णपुलिनाया । समुच्छ्रितैस्तरङ्गहस्तैरसङ्घिबार-
यन्त्या इव जाह्नव्या कृलेन गत्वा विजनोटनाङ्गणस्थमेकत्र स्वाध्यायसल्लभ ब्राह्म-

१ 'श्वेनाश्वाधतरं' इति णिच् । २-३. 'ओ पुयण्यपरे' । ४ 'गौ च
सश्व' । ५ 'अतिहीदली' । ६ 'नागलोपिशास्त्रदिताम्' । ७ 'ल
ईप्सायाम्' । ८ 'आप्त् लम्भने' । ९ 'अश भोजने' ।

णपुत्रक्रमबलोन्मयं तमुपगत 'कस्त्वमिह निर्जने बने एकाकी निरमसीति' वन्नु
विनम्रस्तमवचेष्टत्^१ । सोऽपि च तथा तं जिज्ञासुमबलोक्त्याभापत्, यदहं वारा-
णसीनिवासी, श्रीकण्ठद्विजात्मजो नीलकण्ठ । पिता मा समस्तृत । अपिबुले
ऋषिकल्पा गुरवो माम् अध्यजीगन् । सोऽहं समापितसर्गिणो वारद् गृहमुपैमि
तावत् कराल कालोऽस्माकमन्योन्याशनौकामगाधापारे संसारानूपारे न्यौजि-
ज्जन् इति बुले केवलोऽवशिष्टोऽहं दारिद्र्यगताहतविभिन्नहृत्कलिनाकल्लोलैः प्रया-
ह्यमाणो जाह्नवीतटमशिथियम् । अत्र च सांसारिकसुखावाप्तीच्छया तपस्यन्त मां
माता गङ्गा स्वप्ने समादिशत् 'महत्तानि फलानि भुज्जानस्त्यमिह तिष्ठ । वाञ्छित
त्वं सर्वमवाप्स्यसीति' ।

प्रातःत्यक्तनिद्रेण दरिद्रेण मया प्रवृत्तिर्यथापूर्वं दैनिककृत्यानि प्रारम्भन्
इति कृतशौचस्नानादिना मया जननी जाह्नवी निजजलाभ्यन्तरे समागतानि
स्वादुफलानि शलैलम्भत् । तानि चादायाहमुदग्रे समाश्रियम् । तदाप्रभृति तथै-
वान्यहं प्राप्तानि फलानि आशयन् जाह्नवीस्वप्रतिश्रामो मामिह स्थापयति ।
शुभावसरञ्च तमहमिह पालयामि यदा ह्युरमेतस्मै गङ्गाप्रसाद^२ दर्मपयिष्यमि,
लक्ष्म्या गृहलक्ष्म्या च मा ज्ञेययिष्येति इति ।

भीमभट इत्थं यदा नीलकण्ठविपयिणीं निजजिज्ञासां तेन अमीमृजंत तदा
स शङ्खदत्तममरीत् 'गुणिने अर्थिने चास्मै एतद् गाहंस्यसंस्थापन-शालन पदपांस
धनं समर्पय' एवमुक्त्वा मात्रा प्रदत्तं पुष्कलं धनं तस्मै अदीदपत् । ततः कृताधीकृत-
द्विजन्मा नाग्यगङ्गामुत्तरीतुं नाग्यत्रपि न यदा नागमयासर्षोस्तदा मशङ्खदत्तो
दोभ्यामेव शिरोनिबद्धासि तां तरीतुमवातरत् । परमनयासोत्तरतारो मध्यभाग एव
गङ्गाघदूरीकृतवयस्यो वीचिभिर्हियमाणः कथञ्चिदुत्तरणमतिर्तारत् । ममुपएन्धोत्तर-
तट किन्तु यदा शङ्खदत्तं न दृष्टवोस्तदा हा मित्र, इत्याम्रन्दश्विरलाधुधारामारैरा-
ननम् औन्दिदत्^३ गङ्गायामात्मानं वेसुज्जोदयंसीत् इति वारदेव स आत्मानं तत्र

१. विभाषा वेष्टिचेष्टो. । २. 'लौ ब सद्यो' इति इडो वैनापिको गाङ् ।
३. उज्ज आर्जवे, (उपदेशे दफारोपधस्य 'भुजन्त्यु-जी पाण्युपतापयो' इति
सूत्रे निपातनादस्य कत्वम् तेन 'नञ्' इति निषेधाज्जिज्ञास्य द्वित्रम्) ।
४. 'रभेरण्डिलो' । ५. 'लभेश्व' ६. अतिही० । ७. 'पातेर्णोऽनुवक्ष्य' ।
८-९. एमायी विपूनने, व्ली वरणे (अतिही०) । १०. 'उक्तत्' ।
११. 'अतिही०' । १२. 'नन्दा संयोगादय' ।

चिपति तावदेवागुमप्यत आविर्भूता साक्षाद्गङ्गा तत्तीव्रसवेगसन्तुष्टा तत्क्षणम-
भगीत् 'पुत्र कृथा साहस मा कृथा, त्वदीय सखा जीवन् रिपत इत्यचिरेणैव तव
तेन सयोगो भविष्यतीति । एवञ्चेदानीं मत्त प्रतिलोमानुलोमाया विद्या गृहाण,
अनयोरनुलोमा पठन् नर परस्यादरयो भवेत् । प्रतिलोमाञ्च पठन् इष्टरूपप्रका-
शन कुर्यात् । एतत्प्रभावाया अपि सप्ताक्षरोम्भिताया एतस्या विद्याया प्रभावे-
णास्या पृथिव्या त्वं राजा भविष्यसि । एवमुक्त्वा जाह्नवी तेन तद्विद्याद्वयम्
पत्यजिप्रदत् अतिरस्यच्चेति सञ्जातास्यो भीमभटो मरणादुपरंसीत् ।

मित्रप्राप्त्यनुसुक्तं पद्म इव कृष्णात् क्षपिततत्कपो भीमभटः प्राप्तं शङ्खदन्त-
मन्त्रेण ततः प्रस्थितः परिभ्रमन्नेकक असकीर्णवर्णमपि चित्रोज्ज्वलस्थितिजनम्,
कान्ना निलयनपि द्रोपाकरशब्दभाजम् लाटविषयदेश कदाचिदवाप्तवान् । तत्रा-
न्तर्नगरे देवकुलानासानवलोक्यन् इतस्ततो आन्त्वा घूतकाराणामेका शालाम्
आगमत् । यत्र च कटिकर्पटमात्रैकवसना अपि घूतव्यसना कित्वा अक्षैरदीप्यन्
इति कृतालापेस्ते साकं सोऽपि देवितुमारेभे । अन्यान् वज्रयित्वापार्जितं तेषाम-
खिलं धनञ्चाहार्थात् । तदनन्तरं हारितार्यान् स्वगृहान् गन्तुमुद्यतान् तान् कित-
वान् अवदन्त्य भीमभटोऽजघीत् यद्यप्य धनमेतद् गृहीतम् । मया हि धनमेतदिष्टेभ्यो
देयम् भवन्तोऽप्यस्माकमिष्टा एव । तस्यैपोऽनुरोधस्तान् नितराम् अजिह्वित्
किंस्वेकोऽक्षक्षपणकोऽजघीत् यद्यनस्य यद्यपि परिभारैर्वैषा वर्तते यद्धारितं धनं
तत्र न वीर्यते तथापि सुहृद्भूत्वा यद्येपेऽस्मभ्यः प्रयच्छति तद्दि स्वेच्छया जित-
मप्यर्थं कथं न वयं गृहीम । एव घूतजितपरस्वा अपि गृहीतस्वस्वास्ते भीमभटेन
सह अजयं समतः समतिष्ठिषन्तः । सोऽपि च सकुटुम्बकैस्तैः सहोद्यानं गत्वा-
तदुपाहृतैर्भोजनपानार्थं वाहरत् । अक्षक्षपणकाद्यैः पृष्टश्च तेभ्यो निजवशनामा-
दिकञ्चान्नीत् । तेन च स्ववशनामादिपृष्टेषु तेषु अक्षक्षपणकस्तमेव स्वोदन्तम्
अर्चमाणत्—

आर्साद्वस्तिनापुरे शिवदत्ताभिधानो द्विजः । महाधनशालिनस्तस्य बाल्या-
धीतशस्त्रवेदविद्यः, सदृशकुलविहितविवाहोऽहं वसुदत्ताय पुत्रः । मम माता
महारीद्रूपाऽतिक्रोधना, दुराराण्या चेति सा मदीयं पितरमेवम् अवीर्भपत् यस्य

- १ 'तिष्ठतेरित्', 'समवप्रविभ्य स्थ' । २ 'वाण्यादीनां वेति वक्तव्यम्' ।
३ 'विमेतेर्हेतुभ्ये', 'भीस्म्योर्हेतुभ्ये' ।

तया वक्ष्यापितः अतर्कितः क्वाप्यगात् । तदवलोक्य मातृभयभीतोऽहं तदनुकूलमेव सर्वं विधातुं स्वभार्या विशेषेण निरदिशमिति मञ्जीतया तयाऽपि सा मवं स्वानु-
कूलमेव असीत्संधत् । एतेनापि किन्तु मम भार्या कलहप्रियां स्वधर्मं न कथमपि
अतूनुयन् । तत्तूष्णीम् अवस्थानम् निजावज्ञानमिव, तदैन्यालापं कैतवरलाकलाप-
मिव, प्रत्यायनञ्च स्वदोषविध्यायनमिव मन्यमानायास्तस्या दुराशयो न शुनः
पुच्छ इव वृश्चिकदंश इव वा निजकौटिल्यम् अरीरपत् । अतः सा तद्विरुद्धाचरणैः
तां तथा अघोपिष्टत् यद्व्याधिव्यवैवरयं तां अपि अरीशर्दत् । नाद्याप्यहं जाने
तद्वष्टं क्व ताम् अवीरुतत् ।

घटनयाऽनया नितरां खिन्नोऽहं विदेशं गन्तुमुत्सुकोऽभवम् । किन्तु ज्ञातयो
मिलित्वा पुनरङ्गनामेकां मया व्यवबहन् । फलतो मात्रा मे भाविता मन्तापिता
च सापि भार्या पाशेनोद्धृष्यात्मानम् अजीरतत् । एतेन ततोऽप्यधिकं खिन्नोऽहं
विदेशं गन्तुमुद्यतस्तदानीं निवारयतो बन्धुन् स्वभानुदुष्टतां पितृप्रशमनादींश्च
कारणरूपेण सर्वम् अबभापम् । किन्तु यदाहं तान् प्रत्याययितुं नाशकम् तदा
युक्त्या काहगा दाहगा पुत्तलिशमेरा निर्माप्य मृपैव तामहं पुनः पर्यगयम् ।
ताद्वानीय सागलेऽन्तर्गृहेऽन्यत्र अतिष्ठिम् । कर्मकरीरूपेण च तस्या पृकां सेविकां
पृथङ् न्ययूयुजम् अग्रामथावदं यन्नवोदेषाऽप्रौढा अध्वाराधनादिकं न जानाती-
तीयं पृथगिह तिष्ठतु आवाद्यात्र पृथगास्वहे । इत्थं मानूकौटिल्यस्य मदीया यान्ध-
वजनप्रत्यायिययिषा रहस्यमेतत्सर्वं मया न्यगूहयत् ।

दिनेषु यातेषु सागलेऽन्तर्गृहे वर्तमानां कपटजुषां तां दूषयितुं कदापि युक्त्या
यदा मे माता नापपारत् तदा प्रकारान्तरतया तथा कर्तुम् अचेष्टयत् इति
स्वयमेकदा दुर्मनाः साऽश्मनाऽऽश्मनो मूर्धानमाहस्य स्वगृहाङ्गणे रक्ताक्षा तार-
माकन्दीत् । श्रुताकन्दनप्रविष्टैश्च मत्सहितैर्जनैः किमेतदिति पृष्टाऽमाविष्टं सामूयं
तानुक्लापयते स्म यदियं नवीना क्षुपा सभागत्य मदीयामिमाम् दक्षामकार्षीदिति

१. 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु०', 'लियः सम्माननशास्त्रीनीकरणयोश्च' ।

२. 'सिष्यतेरपारलौकिके' । ३. 'शाच्छासाहाय्यावेषां युक्' । ४. रीष्ट चये ।

५. 'भ्राजभाषभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्' । ६. गत्यर्थत्वात् 'शदेरगतौ

तः' इत्यनेन न, तोऽन्तादेशः । ७. 'उक्त' । ८. 'हनस्तोऽचिण्णलो',

'होहन्ते'रिति कुत्वम् । ९. 'ऊदुपधायाः गोहः' । १०. 'दीपो जी', ।

मरणेनैवदानीं मम निष्कृति सम्भवति । एतच्च तद्गृह्याणां मम बान्धवानां
कोप नितरा स्फावयति स्मेति ते तत्र तदानीं वर्तमानेषु किञ्चिन्न्यतमं प्राज्ञी
ह्येयन् अन्यानपि च द्विजान् भद्रपुरुषान् ग्रामीणान् आनूहवन् ।

इत्थं यदा सर्वे ते पर्यर्प्योर्षुस्तदा मातुर्मै तथाभूताया दत्ताया कारिण्या
तत्रबोद्धुपाया समीपे मया सह अगच्छन् । किन्तु समुद्राटितार्गलास्त यावप
श्यन्ति तावत्तत्र केषला काष्ठमयीं पुत्तलिकामेकामपश्यन् । व्यतिकरक्षैप तै वस्तु
गतिं निरर्चीययत् इति विडम्बितामान विलक्षिताञ्जाम्वा हसन्तो हृदयाभ्यारो
पित्तैतत्त्रौण्डिप्रययास्ते बान्धवा यथागतं गता ।

परित्यक्तदेशोऽहञ्च आग्यक्षिप्तं देशं प्राप्य दैवाद् घृतशालां प्राविशम् ।
अत्र च, चण्डमुनारयम् पासुपटम्, रमशानवतालम्, कालवराटकम्, क्षारि
प्रस्तरज्जेमान् तुल्यपराङ्मान् शूरान् ७ द्राक्षम् । 'विनिता जेतुर्नास स्यादिति'
मिथं पणं कृचैतैः सममक्षैरहमदीव्यमिति घृते विनिता इमे मम वास्य गता ।
अहञ्जैतेषां गुणैर्जितं स्वयं दास्यमुपगतं, इतीमे स्वैः समं वसता मया सर्वं तु ख
व्यसंस्मरन् । एवमवस्थोचितेन नाम्ना प्रसिद्धोऽक्षपणकनामाऽहम् । गूहिता
रमभिः सकुलोपचरिर्हवमेतैः सह भाग्यवशान्मिलितो निवसश्चाह पूर्वोपानित
पुण्यैरन्नभवता मिलित इतीदानीं त्वमस्माकं प्रभु ।

अक्षपणेनेत्थं स्वदृष्टान्ते विनिवदिते तेऽन्येऽपि यथाक्रममाभोदन्तानवर्णं
यक्षिद्यानुपदिक्प्रसातान् तान् सखीन् मया सर्वे सह विदुष्य तद्दिनं मीढा अक्ष
पणकार्यैस्तैः पद्भिः सह तस्मादुद्यानाश्रुपामनो भीमभटः समुद्रासमानशा
ताशुतिलकालङ्कृताननपौरन्दरीं दिशमगात् ।

तैः स्मृतं तत्र तिष्ठति तस्मिन् प्रावृद्धपागमत् इति विपाशा मदी महावारि
पूरेण पुलिनं प्रपूर्वीधप्रशाताम्भोधिस्समुत्थीव प्रोवाह । तस्मिन् काले तत्र
जलीधेन समानीयात्र क्षिप्त एको महामस्यो गरीयस्त्वाक्षदीपदेव्यासक्तोऽभूत् ।
तं तथाभूतं दृष्ट्वा तत्रया चना विविधायुधैर्विहन्तु प्रधाव्य तस्य तिमेरदर पाट
यामासुः । पाटिताच्च तस्माज्जीवन्नेको युवा द्विनो निरगात् । अद्भुतेन च तेन

१ 'स्फायो व' । २ 'हेरचक्षि' । ३ 'ह सम्प्रसारणम्' । ४ 'समवाये
च' । ५ 'चिस्फुरोण' । ६ 'रुह' षोऽन्यतरस्याम् । ७ 'अत्समृद्वर
प्रयन्नदस्तृस्पशाम्' ।

विन्मापिता सर्वे लोका कोलाहलं व्युत्थु । तच्च मयं क्षुरा मित्रे सह भीमभ-
टोऽपि तत्रागात्, मत्स्याद्विनिर्गतं नं निजमित्रं शङ्खदत्तद्व्यापश्यत् इति समुप-
जानपरिचयौ तावद्विरलधारायुभिरन्योन्यमुन्दयमानौ परमानन्दम् अन्ववाभव-
ताम् । ततो भीमभटेन पृष्टं शङ्खदत्त मयं स्ववृत्तान्तमित्थमज्जयत्—

गन्धोर्मिवेगेन त्वदृष्टेरगोचरीकृतोऽहमशङ्कितमेरेन महीयमा मत्स्येन निर्गीर्णो
महापेरममदृश तस्योदरं प्रविष्टं क्षुधितरघुरिकोत्कृततन्मायमभक्षौत्रिजम् ।
मोऽयं तिमिरद्य तत्त इहानीय धात्रा विनिश्चित इति जर्नरेभिर्हताद्विश्रितोदरा-
घास्मादहमेव विनिर्गतस्तथा याहीकं प्रकाशञ्च समवाप्तुलोकम् ।

शङ्खदत्तस्यैवोक्तिर्भीमभटमन्याद्वापि तत्रस्थान् सर्वास्तस्मिन्निगरेण, मत्स्योद-
रस्थित्या, बहिरागत्या च निरतिशयं विस्मापयते स्म ।

तस्मिन् देशे शङ्खदत्तेन सहस्य स्थिते समुद्रदि भीमभटे, नागरानस्य वामु-
केर्षात्रोत्तरमय समय समायात् । अपठितव्ययितृ हि विधेर्विधानं यद् विदेशी-
योऽपि हृदयस्थलद्वये स्नेहलतामेका जनयति, सपल्लवयति चेति भीमभट शङ्ख-
दत्तादि सह मिलन्महाजनं नागमुग्यनिकेतन नागरानस्य वामुकैर्दर्शनायाया-
मीत् । दिश्ये हि यत्रत्ये घाताग्रणे मत्स्य सर्वत्र अशशसत् । मयपि वामुकि
सहस्रफगामग्यनवरतप्रशो, यत्रत्यद्विग्यननद्वयानि आप्यामिरज्जानदीपो
दिवानिधम् अवचकासत् । सर्वो हि यत्रत्यो जनो निजशालीन्यनामचारिग्रमा-
लिन्यम् अममार्जत् । दुराचारविचारिनिश्चास एव च यत्रत्यजनताहृदयम् अवो-
धेन । दुर्घनघामनामन्ततिष्ठ यत्रत्यो जन ह्यस्थलन्यव अमुपुषत् । परगुण-
पट्यालोचनरूपदि च निजजुद्धिम्, अशीशयत् । परमन्तापध यत्रत्यजनान्योन्य
स्नेह न व्यतीर्णयत् । ना माप्याचारो यन्नाभरणाघाद्व्यरं लपयतेस्म । मयलध
न दुर्लभम् उहापयतेस्म । न कोऽपि कमपि कट्टीकं बोद्धीलपत् । १

भीमभट एव भूते प्रदेशे प्राप्तादभ्यन्तरस्था माल्यदामभिर्भूताम्, पजारस्य
प्रभापुर्जं आस्तामुर्नरिचिनाम्, विद्याभिधूमपटलैश्च नोलेपलेरिवावृताम्,
तद्वामुकिमूर्तिं दृष्ट्वा तां तत्रत्यैर्यथायासपत्रपुष्पगदिभिः आर्चयन् । स्तोत्रं श्रो-
पागुल्लोसत् । एनस्मिन्नेव ममये राज्ञो लोटेधरस्य चन्द्रादियस्य कन्या, कुल

१. 'बो विधूने जुष्ट' । २. 'स्वापेक्षि' । ३. 'शाच्छायाद्यावेपां युक्' ।

४. 'मोतोर्गुमुहावन्यतरस्यो स्नेहनिपातने' ।

यावत्या जाता शोभनसर्गाङ्गी कुरङ्गीदग, हसावली तत्र समायात् । सा च दिप्रानुकारिभि स्वकार्येण कण्ठविच्छेपादिभिश्च भीमभट्टममोहयत् । जगत्सी-
न्दर्यतस्कर सोऽपि च तिर्यङ्मनयनवर्मनाऽन्त प्रविश्य तस्या धैर्यहत्कोपम्
अचूचुरत् । [इति ण्यन्तप्रक्रिया]

एवभूते व्यतिकरे सा गुप्तनिष्ठस्यचेतुमुखेन तन्मित्रेभ्यश्च तद्युवकनामा-
स्पदादिक जिज्ञासते स्म, प्रासतत्परिचया च तदुन्मुखहृदयाऽपि विव्रतितमुखी यथा

कथञ्चित् खात्वा परिचनैर्नयमाना स्वमन्दिरञ्च निर्गमि

प्रियापार्थक्ये षति स्म । प्रियाप्रेमपाशबन्धस्खलङ्घतिर्भीमभट्टोऽपि च
(सन्नन्तप्रक्रिया) सखिभि सह स्वावासमैरिरिपति स्म ।

गते च तस्मिन् भीमभटे राजकन्यका हसावली रात्र-
प्रासादमासाद्य स्वेष्टित सन्देश दत्वा स्वकीया कूर्तिं तस्मै व्यसनपत् । सा
चापि तत्र गत्वा एकान्ते हसावलीविषयकमनुराग भीमभट्टमुखवती सोऽपि च
'नक्तमन्त पुरमभ्युपगत्य ता सम्भावयिष्यामि, विद्याच्छब्द विशन्त नहि कोऽपि
मामवलोकयिष्यति' इत्थं ता प्रतिसन्दिदेश ।

प्रदोषममये दिव्याभरणभूषितो भीमभट्टे गङ्गाविनीर्णविद्याया आनुलोम्येन
पाठतोऽदृश्यीभूय प्राग्विनिर्णीकृत तस्यान्त पुर समाविश्य हसावलीम् अदिह
भिष्ट इति प्रातिलोम्येन ता निद्या पठित्वा तस्या रात्रपुत्र्या दृश्यता गतो गान्ध
र्वनिनाहविधिना हसावली स्वभार्या विधाप तयैव सह ता रात्रिञ्च नीत्वा पुन-
र्नक्तमायास्यामीति तामाश्वास्योपसि तत सपथपथत ।

प्रातरन्त प्रविष्टा महत्तरा अन्त पुरे सम्भोगलक्षैर्युक्ता हसावलीमवलोकय

१ निवृत्तप्रेषणाणि च ।

[इति ण्यन्तप्रक्रिया]

❀ सन्नन्तप्रक्रिया ❀

२ ज्ञा अत्रबोधने, 'धाता कर्मण समानकर्तृकारिच्छाया वा', 'ज्ञाधुस्मृदृशा
सन' । ३ इण् गतो 'सनि च' इति गमादेश । ४ ऋ गता स्मिपृञ्ज्वशा
सनि' । ५ आप्लृ व्याप्ती 'आप्लृप्यधामीत्', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ।
६ दृशिर् प्रेक्षणे 'ज्ञाधुस्मृदृशा सन' ।

सर्वं तद्रहस्यं तपिरे शसंसुरिति राजा सर्वं तद् अशिष्टुः, रहस्य-प्रतीपिन्या
गुप्तान् चरान् निशि नियुयुवे ।

भीमभट्टश्च मित्रं महं दिनं व्यतिषाप्य प्रदोषे पुनरपि प्रियान्त-पुरमाग-
च्छत् । तत्र च रिद्याप्रभावतोऽलङ्घितप्रवेशं तं सिद्धं ज्ञात्वा राज्ञो ह्योष्मेदा चारा-
स्ततो निरचारिपुरगादिपुश्च राजानं तत्त्ववमिति राजा तच्छ्रुत्वा तानाह यदेवं
सुरक्षितम् इयं सुरक्षितम् अप्यन्त-पुरं यं प्रविशति न मं लौकिकं पुरम् इति
मद्वचनेन तमेवं गत्वाऽभिषत्त यत्वाहवेगं गुणवता घरेण न कथं मत्तनया प्रकटं
प्रार्थिता । कथमेतदर्थं त्रयामा सौमपुर्वि कथञ्चैतद्रहस्यं च र्धधित्सि । एवमुक्त्या
नृ-गोस्थिते राजनि तप्येपिताश्चारा राजप्रामादमेत्य द्वारम्या एव भीमभट्टाय सर्वं
तद्वाजमन्देशमभागिषु ।

भीमभट्टोऽपि चाहमिदानीं राज्ञा ज्ञातोऽस्मीति पुच्छाऽभ्यन्तरस्थित एव तान्
प्रत्यभापत 'अद्य हि घोरा रात्रिः । प्रातरहमारथानमण्डपमागत्य सर्वं तत्त्वम्
आविनेदैधिपितास्मि' इति । तदारण्यं तत्र प्रत्यावर्तिताधारा राजानं निज्ञापित-
भीमभट्टोत्तरमकापुं ।

प्रातः काले भीमभट्टः स्वमित्रं महं सम्मन्य समुत्कृष्टवेपं चन्द्रादिवन्य
भूपतेराम्थानमण्डपमागात् । तत्र च निजोचितमासनमार्माने तस्मिन्, तत्त्वयो
द्विज दानुदत्तो राजानमभापन 'रात्रन्, राडापते राजन् उग्रभट्टस्यातर्षयधिषा-
माहाग्यो दुरतिक्रमपराक्रमो भीमभट्टनामा पुत्रोऽयं तव मुताम् प्रेर्षु इह
समायात' । पृतदाकर्ण्य राजा रात्रिदृत्तान्तं शृण्वन् योग्यं तं वरमयेचय समुप-
जाततच्छ्रुत्वा द्रुतं समायोजितोद्वाहोऽस्मरायसरो यथाविभवयुक्तां हंसावलीं भीम-

-
१. शक मयजे, 'सनिमीमापुरमसमशङ्क' - 'अत्र लोपोऽप्यामस्य', 'सनाराम-
मिश्र व' । २. प्रनिपूर्वकादेने मन्, बोधनार्थत्वात् 'सनि च' इति गमा-
देशाभावात् । ३. 'आप्-पृथ्वामीन्', 'अत्र लोपोऽप्यामस्य' तत्र 'अप्रत्ययात्' ।
४. सुरदैवै स्थितम् अधिष्टितम् (कर्मणि प्रायये, 'निष्ठापामस्यदधे', 'स्थियो
दीर्घत्वं' इत्युभयोरप्रवृत्तिः) । ५. मण्डपूर्वकादृष्टानेर्हन् वरणेऽप्याद्वा मण्डन्तत्त्वं
'इत् सनि वा' तत्र कर्मणि लुङ्, चिन् । ६. निपूर्वकाद् दधाते मनि,
'सनिमीमापु' - 'अत्र लोपोऽप्यामस्य' । ७. आहपूर्वकाद् व्यन्ताद्देत्तेतुं ।
८. 'आहृष्यामीन्' ।

भटाय प्रादात् इति भूरिहस्यश्चग्रामलाभान्वितोऽसौ हसावल्या सह परं निर्वृत-
स्तत्र कतिचिद् दिनान्यनिनीषिष्टः ।

विगतेषु कतिचिद्विसेषु परिविव्रजिषुर्वर्षयान्, अशुरोऽसुतश्चन्द्रादित्यो लाट-
राज्यं भीमभटाय समर्प्य व्रणाय प्रातिष्ठत् । भीमभटोऽपि चावाप्ततद्राज्यं शङ्खद-
न्तादिभिः सहभिर्वरैः सह सम्यग्लाटराज्यमशिषत् ।

तथा लाट सुशासद् भीमभटो भीमभटो जातु प्रयागमायातो मृतमात्मपितर-
मुग्रभटमश्रूणीत् । एतदपि तच्छ्रुतिपथमवातरद् यन् मुमूर्षु असौ नर्तकीसुत
स्वकनिष्ठपुत्रं शङ्खाराज्येऽभ्यपेक्षयत् । तदाकर्ण्य पितरमनुशोच्य सम्पादिततदौ-
र्ध्वदैहिको दद्यादायापकारिणे तस्मै समरभटायैत्थं सन्निवश्य प्रैष्य प्रैषिषिषत् यत्
'हे नर्तकीसुत, तावकीना तातसिंहासनम् अधिर्हृक्षा सर्वथाऽसमीचीना, नापि
च वर्तते त्वयि तद्योग्यता । अतः सद्यपि लाटराज्ये तद्धि मत्स्वमिति न तत्त्वं
याऽधिरोढयन्' इति ।

स दूतो व्रुत गत्वा प्रदत्तनिनपरिचयो लेखमास्थानमण्डपस्थितये समरभ-
टाय समर्पयत् । सोऽपि च भीमभटनामाङ्कितमुद्रं तत्सन्देशं वाचयित्वैवमभ्य-
भाषत 'य हि पिता पुरा पुरं औचिर्छिद्योत् स एवायोग्योऽतो दुर्विनीतस्य
तस्यैव मिथ्या राज्यलिप्सा मिश्रितधिर्सा केवलमहम्मम्यतैव । लेखेन चेत्यमुद्रज्यं
समरभटो भीमभटाय तथैव प्रहितप्रतिसन्देशं स्वदूतं विघृष्टवान् । प्रतಿದूतोऽपि
च लाटदेशाधीश्वरं भीमभटमुपगत्य विनिवेदितनिजस्वामिसन्देशमकरोत् ।

भीमभटश्चाधानुवाचिततत्तेखो मुक्तादृहासो दद्यादप्रतितदूतमेवमभ्यधात्-
'गच्छ रे दूत, मद्राज्यान्नर्तकीसुत वक्ता यद्वचनं शङ्खदन्तासुत रक्षा भीमभट
पुत्रेऽभ्यधात् । एवं बालरतातप्रियश्चेति क्रियासमभिहारेण विरित्सु' एवा नातः

१ नयते सनि, 'पूर्ववत्सन' इति लुङ्स्तद्ध । २ व्रज गतौ । ३ 'आश-
काया सन् वक्तव्य' । ४ प्रपूर्वमदिष घातो सनो लङ् । ५ अधिपूर्वाद्
रहधातो सङ्गन्ताद् अग्रयये टाप् 'हलन्ताच्च' इति सनं क्त्वादुपधागुणा-
भावः । ६ उच्छी विवासे, 'पूर्वत्रासिर्दीयमद्विर्वचने' इति चङ्गाम्या सहितस्येटो
द्वित्वम्, 'हलादि शेष', लुङ् । ७ डुलभम् प्राप्ती, 'वनिमीमाधुरभलभ' ।
८ दम्भु दग्भने, 'सनोवन्तर्धप्रस्त्रदम्भु'-'दम्भ इव' हलन्ताच्चेत्यत्र हलप्रह-
णस्य जातिपरध्यात्सनं क्त्वेन नलोपः । ९ 'राधो हिंसया सनीस वाच्य' ।

पर चस्ये । वदेऽपि तु यतोऽहं पितृवमलतम नृमहाय स्या तन्निरुट निनीदा
मानि परिगमितेरेव दिवसस्तत्रागत मामवतुय महायात्रायाग्रिरो बुभु
वर्तव्य विचारभोषानपरम्परा तितेनिय । अजिरेऽत्र च पितृमार्माप्यमुपगत्य
तरमं मुनमाप्तिव्यमुय सिञ्चनय ।

अमुवत्वा विमर्षितप्रैष्यो भीमभटो जिगीर्यया समग्रद्वयमांगजितपीरभटो
दायाद् समरभटम् अन्यदियेगैथिपीन् हृष्यत्युज्ज्वले तस्मिन् राजेन्द्राश्चमुदयाचलं
समाह्वये प्रवृद्धनाद सैन्यमहागुधि कुम्भयुद्धचलत् । तत्सदयुधया प्रस्थितैर-
सैन्यै सामन्तं राजपुत्रैश्च महानिनदैर्नदैरिव सपिणममामैर्निजस्वामियल
सैमीगुभिर्दिशा प्रदेशा र्त्तमापिपरीषित । सम्पतदमद्भयगजराजिगरव्यप्रा,
तद्भारनिदलनप्रासासावग्वा मेदिनी, रजोरागिष्यानेन त्रिभुशरणम् अरिभैषत ।
समरभटोऽपि च भीमभटमेव राढाम्यगंमागतमत्रगम्य ससम्य हृष्यतलमुग्रान-
वहितोऽहित सन्नदसेनोऽगुद्रुत्थ युयु मयाऽप्रतो निर्गतो रणाय आज्ञादिति
मिलितयोरभयो राज्ञो शूराणा परस्परसमरजैशालम् स्यथिषु महानाह्वय-
लय प्रारतत ।

उगानन्तरमेव कुप्यारुतान्तदन्ताप्रदलनोधिन इव शस्त्रव्यपातमानल
समुज्ज्वभमागो नभोऽन्याविशोपत् । रेणुशिताना सैन्यतुमुनादरादिता, नृष्य
रव्यन्था च रणाङ्गरद्वभूमिर्गच्छत् । हस्तयैमां पादयमान प्राण्यमृत्तदी,
पञ्चमानप्रागिनीय प्रयभामीत् । न चिरादेव च दन्तसेन, अचपणेन, युद्ध-
विशारदैश्चण्डभुजापैश्च महायैर्दुर्मेदैर्द्विरदैरिव धनुर्धरो भीमभट परमैश्वर्यमदा-
तस्मिन्भाजयत् । तस्य सैन्ये भग्ने रथस्थित समरभटऽतिशुद्धो रणाधी मन्दर
ह्वाचलोऽतिष्ठत् । तदाचारणस्थो भीमभटस्तमभिपत्य तस्य चतुरोऽधान् ररशरा ।

१ 'इहो मलि', 'एनि प्रहृष्टोद्य' । २ 'तनिपतिदरिद्रातिभ्य सनो
वा इद्, वाच्य' । ३ 'सनीयन्तर्ध इतीट्' । ४ 'अजमनगमो एनि',
'गन्त्रिषो' । ५ 'सैन्या अभियातुमैषीत्, 'सत्यापपाशः' इति प्यन्ताप्यनो
नुट् । ६ 'समो गम्यच्छिद्युष्याम्' (अजदेनस्येयुक्ते 'अज्जनगमामि ति न
दार्ध', नापि तटि इडागम) । ७ 'अपु पृदा', 'मनवि-तर्धः', इति पाणिनेः
भाष 'आगन्ध्यामी', 'अत्र भोगोऽन्यामस्य । ८ 'इट एति वा' ।
९ 'नाते सन्नताह्वत्' । १० 'यमं' । मय्यत् । ११ 'इयतेऽतुतोयस्य' ।
१२ 'गिह्वाधिरमने' इति गिह्वाधिराजान् ।

रदारै रगभूमिशय्यायामनूपपत् इति विरयोऽपि समरभगे घावित्वा तोमरेण तितृक्षिपथा भीमभटविक्रन्करटिन प्राहार्पात् । इत्थं प्रहृतनाहनानुभावपि पिवाहनौ भूत्वा गृहीतचर्मसङ्गौ पदाती एवामर्षणौ तौ द्वन्द्वयुद्धेनान्योन्यम् अभ्यवुभू विश्राम् । चगाच्च खड्गयुद्धविशारदं प्रसह्य युष्यमानो भीममटो नर्तकीतनयस्य शिरोऽविच्छिद्यै सत् । सम्पन्ने चैत्थ तस्मिन् ससैनिके समरभटवधे, मृधे चाप्य वमिते, सिद्धचारणोद्गीयमानः प्रीतिर्ममिभ्यः सलिलि सह राडापुरीं प्रविश्य चिरप्रशालोपयातो राम कौशलयामिष मातरमभ्यनन्दयत् । रज्यञ्च पौरैरभिनन्दमानो, गुणप्रियै सचिवैश्च पूज्यमान, पितु सिंहासनं समुपाविशत् । ततः अक्षुण्णपणादिभ्यो निजसहायकभ्यो बहुप्रामाण्यं वसूनि च प्रदाय तं सह पैतृकं पदं प्रशालन् लाण्डेऽसुतया देव्या हस्तावल्या सह चिरं रममाणोऽपि सर्वा भूमिं वशीकृत्य समाहृतोत्तमराजस्यभ्यामि सम्भोगैरसक्तः, पानादियसने चानुरक्तः, सचिवेषु न्यस्तसमस्तराज्यभारोऽभ्यन्तराच्च निरजिगमिषात् ।

एष सात्सारिकव्यसनासनस्य तस्य दिव्यया यष्ट्या जातूत्तङ्को मुनि-
शर्तसमादेशपत्रिमन्त्रा इव तज्जानगाम । द्वारञ्च प्राप्ते तस्मिन् मुनौ द्वा स्थै
र्जनेरापेक्षितोऽपि रागमदैश्वर्यमदान्धो नृपतिर्न तदा तदादिदरिपथां लेशमप्य-
वाधात् इति क्रुद्धो मुनिरमुं राज्ञे 'मदान्धरजम् राज्याङ्गष्टो वन्द्यो हस्ती भव'
इति शशाप । एतदाकर्ण्य विग्नमदो भूपतिर्मुनिचरणानतो वीनैर्वचनैस्त प्रासा-
दयत् इति प्रशान्तरोपे महिषस्तस्य दृढिर्धोर्यथा इत्थं वक्तुम् अन्वर्तिष्यत्
यद्विकल्बजुषम्, प्रचण्डदन्तवारय नागशापावसादितज्जातिधीभूत मृगाङ्गदन्त-
सचिव समाश्वास्य यदा 'व स्वतृत्तान्तं प्रवक्ष्यसि तदैतस्माच्छापास्ते मोक्षो
नयिष्यति । गिरिदादिष्ट, व तदा, गन्धर्वरजमवाप्स्यसि, अतिथिश्च तं चञ्चु-
ष्मान् सम्पश्यते । इदमुक्तवोत्तङ्को मुनिर्यथागतं प्रायात् । भीमभटश्च राज्य-
विच्युतस्तत्रण मुनिशापकारणे वारणो बभूव । स चाह गजाभूतो भीमभटः,
त्वञ्च प्रचण्डशक्तिरियधुना सङ्गमोऽयमाययो दापमोक्षं कालयति ।'

१ गृह् हिमायाम उज्जिनादेत् तेन 'हलन्ताच्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

२ 'हलन्ताच्च' इतिसन किञ्चम् । ३ दृष्ट आदरे, 'अत्रटो दीर्घो नष्ट' तेन 'किश्च पश्य' इति न दीर्घः । ४ नौवादिभृजघातो सति 'अन्तनगमा सति' इति दाघादिः । ५ 'दृढविदमु' 'प्रहि' मतिप्रहृष्टोऽर्थः, 'प्रहि' 'या' इति सम्प्रसारणम् सन पश्यत्यासिद्धवाटपभायः ।

एवमुक्त्वा भीमभट् परित्यक्तगनाकारस्तच्च ज दिव्यविभवो गन्धर्वं सम-
पद्यत । प्रचण्डशक्तिरपि च तस्मिन् पर्यत्येव समुत्पन्नलोचनालोकाशक्तिरनाद्यत ।
तदेव वर्णाजालान्तस्थितोऽन्यै सचिवै सहितं मुहूर्तोत्पन्ननिश्चयो मृगाङ्कदत्तो
द्रुत प्रधाप्य निजमन्त्रिण प्रचण्डशक्तिं कण्ठे जग्राहेत्यकाण्डसुधारणमित्याह
सोऽपि निजस्वामिन मृगाङ्कदत्त परिचित्य सहमा त पादयोरग्रहीष्ट । ततश्चिर-
विहिंसमसिष्टौ रदन्तौ मृश दु सितौ च स्वामिसेवकौ गन्धर्वरूपो भीमभट्
पर्यसान्त्वयेत् मृगाङ्कदत्तोऽपि च प्रणतः 'यदस्माभिरय मग्नोपलब्ध, यच्च
पुनरमुना चक्षुष्मस्त्वमग्राह तत्र सर्वत्र भगनेन हेतुरित्यादिगार्थमुहुर्मुहुस्तम्
अनुशृणु । तेनातिसन्तुष्टो गन्धर्वः मृगाङ्कदत्तमुवाच यदचिरादेव त्व शेरानपि
समान् सचिगानवाप्य समुपलब्धशशाङ्करतीभायो महीतलभूभृद् भरिष्यमि ।
अहद्वान पर स्मृतमात्र एव त्वा सन्निधास्यमानोऽधुना राजाभीष्ट सिद्धौ धियु
साधयामि ।

एव चारक्यूरहारवमुत्तरितदिग्विभागे, गन्धर्वधरिये दिवमुत्पतति सम-
पातप्रचण्डशक्तिर्मृगाङ्कदत्त परः कोटिं निर्वृत्तेरवास्तदहोरात्रमनैषीत् ।

प्रभाते च दशकाङ्कयया शेषाणा स्वमन्त्रिणाञ्च अन्येऽपिपिया उज्जयिनीं
यियामुर्मृगाङ्कदत्तस्तत प्रतिष्ठमानो मार्गेऽतिरिहतेनैकेन पुना नभस्तले ममुष्ट-
मान निजमन्त्रिण विमर्शेनरिणमद्राचीत् । यावच्च तेन तमन्यमन्त्रिण
प्रदर्यन्ते तात्स्य गगनाद् अवतितैरिषु तस्य पुन्य स्वन्धादवस्था हँहँहपापर-
यशोऽधुकिप्ररलेयरो मृगाङ्कदत्त पादयोर्जग्राह । ततस्तेन तन्मन्त्रिभिश्च क्रमेणा-
स्मि 'स्मृत पुनर्मामग्वेप्सति' एवमुक्त्वा विगृह्यतत्पुन्य तत्र ममुपविष्ट न
मृगाङ्कदत्त कौतुकात्तदुदन्तम् अपिपृष्टिष्ठौ । विमर्शेशरी चापि तथोक्तु
निजप्रभुमग्रास्येत्थ निजोदन्त यक्तु प्रारभत—

'नागशापाद् भवद्भ्यो त्रियुक्तेऽह ब्रह्मन्वहानीनस्तनो भ्रमन् भगने
मार्गे मार्गे मार्गयमाणोऽचिन्तय यन्नवज्जिरभ्रगात्रितस्योऽपिनीग्यप्रागप्यैतच्चि
वदग्धस्य प्रादग्धलाभिधस्य आमस्य चापीतगैरस्मिन् वृक्षमूलेऽपरधमपनेन
गुर्गुणया ममुपाविष्टम् । तत्र सर्वदशानो वृद्धो द्राक्ष्य गणोऽग्रवीत् 'पुत्र इत

१-२ स्तौतिशोरेव वग्य-यात्रात् । ३ 'इत्थानि वा' । ४ 'रश्मिदो'
इति विराड्गुणाभाव । ५-६ हदविदमुत्रमदित्यपिप्रच्छ सद्य' इति विराट्
गग्नमारणादि ।

उत्तिष्ठ, अन्यथा मदीया गतिं गमिष्यसि । अस्त्यत्रैको महासपो येन दष्टोऽहं
तद्विपरिणादितो वाप्यामस्या स्वशरीरम् उज्जिष्मामि' एवमुक्तवन्त तं देहत्या-
गात्रिवार्यं विपन्नमन्त्रेर्निर्विपमकार्यम् । ततः स विप्रः साकृतं कृत्स्नं ममोदन्त-
मत्यादरात्पृष्ट्वा विदितार्थं प्रीतिमान् एवमभाषत यत्त्वया मम प्राणा प्रप्ता इति
मम पितुः प्राप्तं वैतालसाधनमन्त्रमिमं त्वं गृहाण । कृतैतन्मन्त्रं नृपसिद्धवैतालो हि
जनो यन्निपसते स ह्यमते । यद्विधिर्धत्ति तद्वेत्ति । यज्जिघत्सति तद्वेत्ति । यद्
धित्सति तद् धयति । यं सिंसोपति तं सिनाति । यं मिस्सति तं मीनाति । यं
शुशौवयिषति तं शावयति । यं जुहुवयिषति तं हावयति । यं रिरक्षति तं रक्षति,
यं विभ्रक्षति श्रोधाग्निना तं भ्रजति । किं बहुना, तस्य जनस्य वशवदता गत
प्रबलोऽपि शत्रुध्वरणावनतोऽनवरतं शुभ्रूषमाणस्तदाज्ञानुसारमेव अजि'जपति,
तिष्ठति, निवृत्तति' विवृत्तति इत्ययं मन्त्रस्त्वाहंशा कृते महानेवोपकारी
सेत्स्यतीति ।

[इति सप्तमन्त्रप्रक्रिया]

तेनेत्यमुक्तोऽहं प्रत्यवोच यन्मृगाङ्गदत्तमतिरिच्योहं नाधुना किमपि लिप्से
वैतालादिभ्यः इति तदन्वेषणपरं एव पर्यटाय्ये, ११ स्थले स्थलेऽनुजनं तद्वाक्तां च
परीपृच्छये, १२ न कोऽपि किन्तु तां सोसूच्यते' । एतदाकर्ण्यं
प्रियापार्थक्ये विप्रोऽसौ विहस्य मामेवमब्रवीत् 'अपि त्वं न जानासि
(यदन्तप्रक्रिया) यद्वैतालसिद्ध्या सर्वमभीष्टं पर्यवसेसीयसे ? एवञ्चेत्तदा
वैतालस्यैव प्रसप्त्या तत्प्रत्यासप्त्या च भूभुजस्त्रिविक्रमसेनस्य

- १ 'रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छ सध' इति निष्ठात् सग्नसारणादि ।
२ 'लुङ्सनोर्धस्त्' 'एकाच उपदेशे' इति नेट्, सस्य तत्त्वम् । ३ 'सनि-
मीमाधु०' ४ 'स्तौतिण्योरेव०' । ५ 'सनिमीमा०' । ६ 'गौ च संक्षब्धे'
७ हुदानादनयो, तेन याजयितुमिच्छतीत्यर्थः । ८ 'सनीवन्तर्धप्रसज०' ।
९ 'स्मिपृह्रञ्जशा सनि' । १० 'सेऽसिचि०' इति नेट् । [इति सप्तमन्त्रप्रक्रिया]

(यदन्तप्रक्रिया)

११ 'सूचिसूत्रिम् यत्त्यर्थं शृणोतिभ्यो यदवाच्य' 'दीर्घोऽस्ति' १२ 'धातो
रेकाचो हलादे क्रियासममिहारे यद्', 'ग्रहिज्येति' सग्नसारणे 'रीष्टदुपधस्य च'
इत्यत्र 'रीष्टत्व इति वक्तव्यम्' इति रीक् ।

इति मन्मात्रासाध्ये तत्र चेदीप्यमाणं ते साहाय्यमहम् दावश्ये । तन्निशम्य
‘तथास्तु’ इति प्रतिपत्नीपद्यमाने राजनि तोतुध्यमाणः श्रमणः ‘तर्हि वागामिन्यां
कृष्णचतुर्दश्यां निशागमे महाश्मशानान्तर्घटस्याधः स्थितस्य ममान्तिकम्
भवताऽऽगन्तव्यम्’ इति नृपं वावचाचक्रे । तदारभ्य ‘वाढम्, एवं करिष्यामि’
इति महीभुजोक्तः चान्तिशीलः श्रमणो जरीद्वध्यमाणो निजागारमोर ।

अथ निर्दिष्टायां चतुर्दश्यां महासखो भूमुक् भिच्चवे प्रतिपत्तां प्रतिज्ञां
सास्मर्यमाणः परिहितनीलवसनः, खड्गहस्तः, शार्ङ्गद्व्यमान-सर्वजनपरिजनराज-
धानीतो निर्गत्य निविडध्वान्तघातमलीमसां वाधारयमानकौशिकम्, रेरीर्यमाण-
चक्रम्, रोर्यमाणपरिडोडौक्यमानजम्बुकाम्, परितोत्रौक्यमानश्वापदबह्वन्यमान-
निखातशवाम्, जेद्रीर्यमाण-देध्मीर्यमानशवनसामगन्धाम्, चित्पालोकालोक्य-
मानाश्चशाखिशालाघटवन्धाम्, क्वचित् संचेस्त्रीयमाणकफेरकुलचोकुक्यमाण-
कुणपसनीस्यमानान्तरन्त्राम् अन्यत्र भैज्यमानकापालिक-सासाध्यमानमन्त्राम्,
श्मशानभूमिमवाप्तान् । जगाद च सत्रोपसृत्य वटतरोरधस्तिष्ठन्तं भिष्ठम्,
‘भिष्ठो, एषोऽहमागतः, समाचक्ष्व कस्यां काष्ठायां तेष्टीर्यै, कान् वा तत्र साधन-
विम्वृतान् स्वक्षिप्तो जेप्नीर्यै’ ? इत्थमुक्तो दृष्टियुक्तो भिष्ठुरवाच, ‘राजन्,
प्रसन्नर्धदितो दृष्टिगामुखं त्रिदूरं गत्वैकाकिनि शिशपातरौ समुल्लम्बितस्थितं
मृतमेकपुरपमिहानीय साहाय्यं मे विदेधीयस्व । तन्निशम्य ‘तथास्तु’ इति
निजस्वीकृतिं वेदीयमाणः सत्यसङ्गरो राजा दक्षिणा दिशमवलम्ब्य समुपात्त-
प्रदीप्तचित्तालातलक्षितेन पद्मा गत्वा कथंचित् शिशपातरुमयाप्य चिताधूममलीम-
सस्य भूतस्यैव तस्य तरोः स्नग्धे लङ्गमानं तं शवं समारुढतत्तश्चिद्वज्रज्जुं
भूमावपातयत् । पतितमात्र एव च स शवोऽस्माद् व्यथित इवोच्चैः अक्रोकृतं
इति दयालू राजा जीवदाहया ततोऽवस्था नदद्मानि प्राश्नासीत् । तेन च शवोऽ-
द्वहानम् अजाहस्यत । एतेन राजा वेतालाधिष्ठितं तं मत्वा कथमेवं चाकलयसे,

१. ‘रीङ्गुत’, ‘गुणो यङ्लुको’ । २. ‘न वश’ । ३. ‘नीम्वदुसमुध्व-
मुत्रंमुकसपतपदस्कन्दाम्’ । ४. ‘कुच्छतेलिट्’ । ५. ‘यडि च’, ‘दीर्घोऽङ्कित’ ।
६. ‘अनङ् यि क्कृति’ । ७. वाश्च शब्दे । ८. री गतिरेपणयो. (रेपणं
वृक्षान्) । ९-१०. ‘ईद्राधो’ । ११. ‘नीम्वदु’ । १२. ‘उपजभ’ ।
१३. ‘हन्तेर्दिसाया यडि ध्नीभावो वाच्य’ । १४. कुङ् शब्दे ‘न कवतेर्यडि’
कवतेरिति शपा निर्देशादादिश्रयोर्न ।

एहि गच्छाव' इति यावन्निर्भयोऽभिधत्ते तावद् वैतालव्यापारित ॥ शवो भूमाव-
द्वयो भूया तस्मिन्नेव तरौ पुनर्लभ्यमानोऽदृश्यत । त्रिविक्रमसेनस्त शवमव-
तारयितु पुनस्त वृक्षमप्यरुहत् । ततस्तमगतार्थं वैतालाविष्ट त स्कन्धे चारोप्य
मौनेन गन्तु प्रचक्रमे । यान्तश्च त शवान्त स्यो वैतालो ललाप यन्मा वेप्रीयमाण
स्त्वमभ्वनि शधम्यमे इयध्वध्रम येय्यमां यथा त्व याया एतदर्थं कथामहमेका
त्वा वर्णयामि—[इति यदन्तप्रक्रिया]

आसीत् पुरा पुरारिक्त्वत्या वाराणस्या निजप्रतापानलनिर्गन्धसपत्नकुल्का
घन प्रतापमुकुटो नाम राजा । तस्य रूपशौर्याभ्या स्मरारिजनदर्पदलनो वज्र
मुकुटो नाम तनयो यभूव । स च राजपुत्र पितृभ्या स्वपि
प्रियापार्थक्ये भवानुरूप चेकीर्ष्यमान सौन्दर्येण शरीरेण च शुक्लपद्मे
(यद्भुगन्त प्रक्रिया) दासीव सातिक्षय शौर्यैश्वर्यके । तस्य च राजपुत्रस्य स्वदा-
रीरादप्यधिकप्रियो महामतिः, युद्धिहारीराट्यो मन्त्रिपुत्र
सखा समनायत । स चैकदा नृपात्मनस्तेन सखा चेकीडय
मानो मृगपातिप्रमदगतोऽतिदूरमभ्यान गतो निनशरै शतालाना सिंहाना शिरासि
शौर्यधीक्षामरार्गाव वरीयूरच्यमानो घनवनमेकमरिशत् । तत्र च स बभ्रम्यमान-
भ्रमरकुलवेपाध्यमानविक्रमसरसजुमुमरसे, सास्यन्यमानसङ्गकीनिरयन्निमे-
सिच्यमानरमेऽवने वने, हताप्रतानै वेकीर्ष्यमानेषु तस्यगुल्मेषु सेसिम्यमानाना
नानाविधशकुन्ताना, कालपरिपाकेन च द्वियोगिहृदयेरिर पङ्कुर्त्यमानेषु फलेषु
चयूर्यमाणानामारण्यचबुबुब्बूनां घटकाचटुलचण्डुलादीना धुतिमुज्जरविरायै
जेहीयमाणमानम सुचिर व्यचरत् ।

तस्मिन् वने सवयस्यस्तथा विचरन्नेव स राजपुत्रोऽपरसागरे इव रिस्तुते
स्वच्छकाचविमलाप, इन्दीवरकुजलयकद्धारोत्पत्तिस्थाने, वनमीक्षि वर्तमाने सरोवरे
खानार्थमागता दिव्या कन्यामेकां ददर्श । सा च स्वकीयलावण्यनिर्हरेण सरोवर

१ यम उपरमेऽस्माद् यदि 'जुगतोऽनुनासिकान्तस्य' तत 'अप्रत्ययात्'
इति अप्रत्यये, टाप् । [इति यदन्तप्रक्रिया]

(यद्भुगन्तप्रक्रिया)

२ चाय मन्तानपालनयो 'चाय की' । ३ 'विभाया च्चे' । ४ 'सिचो
यदि' । ५ 'स्वपित्यमिष्येमां यडि' । ६ 'चरफलोश्च', 'उत्तरस्यात्' ।

परिप्राप्यती, दृष्टिपातैश्चाभिनवसुत्पलवनमिव सरीसृजती, जितेन्दुना मुखेनाम्बु-
जानि प्रत्यादेदिशती इव राजपुत्रस्य मनोऽज्जहरीत् । प्रविशति यूनि तस्मिंस्तत्र
विलासच्छन्नना स्वदेशाद्याख्यातुं सा संज्ञाञ्च अचरीररीत् । तथाहि—पुष्पशेखरा-
दुत्पलं गृहीत्वा सा कर्णे अचरोकारीन् । दन्तरचनाञ्चोत्पलेन व्यदाधात् । शिरसि
साकृतं पद्मं हृदये च करम् अदादाधीत् । तथापि राजपुत्रो न तस्या सङ्केतम्
अज्ञाप्रदोत् । बुद्धिमान् बुद्धिशरीरस्तु अबोधुधीन् तदानीं सर्वम् इति स तस्या
निवासाविविषये सर्वं निधेययोज्ज्वलम् ।

कृणाञ्च सा कन्या तदनुगैस्ततो नीता भिन्नु स्वगृहमवाप्य पर्यङ्कस्थिता
सास्वपती अपि न तद्वृत्तात्मजनिहितचित्ता विभ्रामम् अलाम्भीन् । राजसुतोऽपि
समवासनिजनगरीको भ्रष्टविद्यो विद्याधर इव तां विना कृच्छ्रां दशाम् अन्वबो-
भूनीन् इति तस्यैतामवस्थामवलोक्य रहसि तरफारणं भन्निपुत्रो बुद्धिशरीर'
अर्पयत् । अभिव्यक्ततः कन्यानिमित्तकस्तु तस्य तदानीं राजपुत्रो मित्रेण मृशमा-
श्वस्यमान अजागदोत् 'यस्या नाम, ग्रामोऽन्वयो वा न ज्ञायते सा कथं प्राप्येति
किमर्थं त्वं मृषा मामाश्वसयितुं प्रयायसीपि नाहमेतावान् भाग्यवान् यद्विधिर्मह्यं
तादरपास्तस्या साक्षात्कृतिमपि वितातीतात् किमुतान्यत् इति । राजपुत्रेणेत्यमुक्तौ
भन्निपुत्रोऽकथयत् यत्सङ्केतेन सा सर्वम् असोसूचीत् इति कथं भवता साऽज्ञा-
तनामान्वयग्रामेत्युच्यते, तथाहि—कर्णे उत्पलं यत्तथा न्यस्तं तेनैतत्सूचित
यत्तस्या निवासे कर्णोत्पलस्य राज्ञो राष्ट्रे वर्ततेति । तथा या दन्तरचना कृता
तयैतत्कथितं यदहं दन्तघाटकस्य कन्याऽस्मीति । समुत्तसितपद्मा च सा 'पद्मा-
वती' इति स्वनाम असुसूचत । एवं हृदयसमर्पितहस्ता सा पुनदुत्तवती यत्स्वयि
मम प्राणा वर्तन्ते इति । अत एतेन सर्वेणैतत्समायातं यत् कलिहृद्देशे विद्यातो
य कर्णोत्पलो नृपस्तदन्तघाटकस्य सद्ग्रामवर्धनारयस्येयं जगद्विरचाता, प्राणा-
धिकप्रिया पद्मावतीनामा कन्या । लोकतो हि सर्वमेतदहम् अशोभविषम्
इत्यल्लिलं वेवेष्टि । अत एव च तद्देशादिशंसिनीं सज्ञामवागच्छन् । नाहं त्वां
वनीवद्मीमि, मा मदीया गिरमतो मृषा त्व जौगुडि, मा चात्मभाग्यं जगृडि । प्रात-

१. पृ. पाटनपूर्णयो, 'गुणो यद्भुक्तो' 'दीर्घोऽकित' 'नाम्यस्ताच्छतु' ।

२. 'रुप्रिक्तौ च लुकि' । ३. 'कृतय', 'यदो वा' । ४. 'विभाषा चे' ।

५. लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपित्यमि'—इत्यस्याप्रवृत्तिः । ६. प्रच्छ
जीप्तायाम् । ७. ग्रह उपादाने । ८. गृह गहणे ।

रूपि केवले विमन्त्रस्यं बर्हदि ततो यथोपाय सर्वं सम्पादयिष्ये । मन्त्रिपुत्रेणेय-
मुक्तो राजमुत अतोतोत्, समुपलब्धोपायश्च अमोमोत् ।

परेद्युर्मन्त्रिपुत्रमन्त्रगोऽश्वासुदो राजपुत्र प्रियार्थी मृगयायानेन स्वमन्दि-
राग्निर्य पुनस्तां दिशमुद्दिश्य स्वाश्वमशिष्ययत् । मध्येमार्गञ्चे द्रुतगतूलविवेचि-
तसैनिको मन्त्रिपुत्रैक्यहाय सन् कलिद्विप्रियं प्राप । तत्र तौ राजमुतमन्त्रिपुत्री
कर्णोत्पलमहीभृतो नगरे तस्य दन्तघाटस्य भवनमन्त्रिय तद्दूरे एव पृथ्व्या
पर्येषस्या योषितो गृहं प्राविशताम् । तत्र प्रदत्ताम्बुययस्याश्वी निभृतस्थलेऽ-
यस्याप्येकत्र स्थिते च राजपुत्रे मन्त्रिपुत्रो वृद्धा जगाद, 'अप्यम्ब, सद्भ्रामरार्धनं
दन्तघाटकं जानासि ?' तदाकर्ण्य सा जरद्योपिजगाद, 'आम्, अहं तस्य दुहितु
पद्मायस्या धात्रीति सर्वं तत्परिवारं मम्यग्नेमि । स्मिन्पुहतरमनमिदानीमह
त्रिभर्मीति नाहं तदभित्कं गन्तुं जाहमि' । एतदाकर्ण्य स्वकीयोत्तरीयादिदानेन
तां सन्तोष्य मन्त्रिपुत्र पुनरप्रसीत्, 'मात, यद्दहं प्रार्थये तद्गुप्तं ममराद्याम्म-
त्वाहास्य बर्हदि । दन्तघाटमुक्ता पद्मावतीं गत्वा स्वमेवं यद् 'यद्यो राजपुत्र
सरमि त्रया जरीवृषयाऽदरीहरयत तद्दृष्टरीजयदरीभूतोऽभ्यासत्र वरीरुतीति ।
विद्य, यदा प्रभृत्येन सरमि त्वं प्रेमरष्टया तम् अवैर्वरी, हृदयेन च अजैर्धा,
तदा प्रभृत्येन स रमणीरूपस्वज्जौगाथाऽनन्त्राधाऽगाधार्णवनिमग्नो निनज्जगृहाम-
प्यात्मतोदूषारूपेण आप्रहृति । स्वधाममाम्येन पद्मास्नरेऽपि मोमो'त' । पपूर्वा-
गुरूक्षीरादिशीतोपचारेणापि न शान्तिम् अधिजगृमीति । अनुनेतोपमानोऽपि न
किञ्चिद् जगुरीति इति तस्य दन्ताया दादयती त्वा मूचयिनुमदमिदायाना ।
प्रणोनवीमि, तथाऽधिर चरीरुदि येन तत्र सयोगेन स्वयाम कानोऽपि त वास्प-
र्धात्' इति । एतदाकर्ण्य दानवशीकृता सा वृद्धा पद्मावतीपार्थं गत्वा जगानन्तर
एव कर्पूरलिप्तपागिद्वयाद्गुलिचिह्नितोभयगण्टा, परिभयोद्विज्ञा रदनी प्रयावर्तंग ।
वृष्टा च सती जगाद यदितो गम्या गुप्त युष्मद्रागमन मया तर्ग्य निवेदिनम् तेन
च तथा निर्भर्ग्य द्वाभ्या पागिभ्यामहमाहतेति जाहेति न तद्गुलिसुष्टा अद्यापि
सर्दापगार्दी इति । नयैवमुने मनि नैराशयत्रिषण त नृपात्मन महाप्राज्ञो

१ प्रिचिर वृषभावे । २ हयं गतिमान्यो (कान्तिरिष्टा नाभा च) ।

३ वृत् चरणे । ४ वृत् अभिकांक्षायाम् । ५ गाष्ट प्रतिष्ठाप्तिरुत्पन्नं च,
अत्राप्ये, टाप । ६ मुच्छां मोहयनुच्छाययो, 'रासे प', निरादीनामनार्धधानु-
वसान् 'न पदुलोप आर्धधानुके' टप्यस्याप्रवृत्ति ।

मन्त्रिपुत्रे जनान्तिस्मुवाच, 'मा विपादमाधि वाऽप्रिर्नहहि, मन्त्र रक्षन्त्या तथा निर्भर्त्स्य अस्या यक्त्रे दशाङ्गुलीर्निपातयन्त्या सूचितं यद्वल्लपहीया इमा दश राय सन्नानुचिता इति प्रतीच्या । इत्यमाश्वसितराजसुतो मन्त्रिसुतश्च विपणित्रिकीतस्वाधिष्ठितविञ्चित्स्वगोपलब्धधनेन वृद्ध्या महार्हं भोजन साधयित्वा तथा सहोभावभुजाताम् ।

अथो व्यतियापितदशदिनो मन्त्रिपुत्रो जिज्ञासार्थं पुनरपि वृद्धा पद्मावरयन्तिकं प्रेषितवान् । मिष्टाजपानादिबुद्ध्या सा तदनुरोधत पुन पद्मानया वासगृहमभ्युपेत्य तूर्णं स्थितापि तदवस्थामपराधरूपेण गणयन्त्या तथा सालक्ष्काभिरित्तुभिरङ्गुलिभि उरस्यभिहता तदन्तिकादानात् । ताञ्चावलोक्य मन्त्रिसुतो राजसुतमनवीत् 'एवं जातेऽपि मान्ययैतन्प्रागृष्टि विन्यस्तसालक्ष्काङ्गुलिमुद्राजयया तयेत्यं सूचितं पत्तिन्नो निशा सरजरकाहमित्येता अपि प्रतीच्या देवीर्भ्यन्ताम् इति । [इति यद्भुगन्तप्रक्रिया]

अप्ये गते मन्त्रिपुत्रस्तां वृद्धां पुन पद्मावरयै प्राहैपीत् । सा च तदानीं सम्मन्दिरमवाप्ता सम्मानपूर्वकं प्रीत्या सम्भोजिता पानलीलादिभिर्दिनं विनोदिता सातिशयम् अमुंस्त्रायत । सायञ्च यावत्सा वृद्धा गृह गन्तुं प्रियापार्थक्ये सुमंनयते तावत्तत्रस्थालोका भयानक बहिर् अशब्दोयन्त (नामधातुप्रक्रिया) यदलानाङ्गो मत्तहस्ती जनान् मथन् धावतीति । तदाकर्ण्य पद्मावती वृद्धामेवमभाषत यदस्तिरुद्रमार्गेण तव गमनं साम्प्रतमसाम्प्रतम् । अत पीठिकाया समुपस्थाप्य वृद्धवाचबद्धालम्बितरज्जुका त्वा तत प्रक्षिपामि । एव गृहोद्यान प्राप्य वृद्धममुमाख्या विलङ्घिताद्-प्राकारा स्वगृह गच्छ । एवमुक्त्वा सा चेटीभिर्गवाणेण तां वृद्धा रज्जुपीठिकया

१. 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनामिन्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाच्च हेर्लुक् ।
२ अज गतिरूपणयो, यटन्ताद् यक्, अस्य यद्भुक् नास्ति, आर्धधातुके इति विपयसप्तमी तेन यङि निवक्षिते एव व्यादेश । यङो लुकापहारे तु विपयत्वाभावेन 'अजेर्ध्वयङपे' इत्यस्याप्रवृत्ते ।

(इति यद्भुगन्तप्रक्रिया)

ॐ नामधातुप्रक्रिया ॐ

३ 'सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम्' इति क्यङ् । ४ 'गृशादिभ्यो भुव्यच्येलोपश्च हल' । ५ 'शब्दवैरकलहाप्रकण्वमेधेभ्य करणे' ।

यहिरचीवरत् । सा चापि यथोक्तेन पया गत्वा राजपुत्राय मन्त्रिमुत्ताय च यथा-
वत्सवं वेदोपयति स्म इति चतुरो मन्त्रिपुत्रो राजपुत्राय सर्वं तदित्यम् अर्थापेक्षति
स्म यत्तवेष्टं मिदम्, तथा हि युक्त्या मार्गः प्रदर्शितः अतस्त्वमद्य प्रदोषे एतेनैव
पया तस्याः प्रियाया मन्दिरं प्रविश । तेनेत्यमुक्त्यो मन्त्रिपुत्रयुक्तो राजपुत्रो वृद्धा-
निर्दिष्टेन तेन प्रसारवर्त्मनेद्यानमागत्योपरिष्ठान्मार्गोन्मुग्रीभिश्चेष्टाभिरधिष्ठितां
लम्बमानां मण्डिकां रज्जुमवलोक्य तदारूढो दासीभिराशुत्क्षिप्तस्तम्भः प्रियान्तिकं
प्रापितः । तस्मिँश्च तत्र प्रसिष्टे मन्त्रिपुत्रः स्वयामं प्रत्याययौ, राजपुत्रश्च हन्या-
भ्यन्तरवर्त्मनानां पद्मावतीं रूपयौचकार । सा चापि तमरलोच्य चिरीत्सुखयोचितं.
क्वण्टप्रहादिभिरुत्तैस्तैरनुभावैस्त्वान्त प्रेमभायमभिप्यानज्जेति गान्धर्वेण विधि-
नोदया तथा कान्तया सह पूर्णैर्द्वौ राजपुत्रो गुप्तं तत्र तरथा ।

अथ गतेषु केषुचिद्विसेषु एकदा रात्रौ राजपुत्रः पद्मावतीमेकान्ते मन्त्रयात्र-
कार यन्मया महागतो मम मुहन्मन्त्रिपुत्रस्तव धात्रीगृहे एकैकी तिष्ठतीतीह
चिरंयति मयि न ह्युपैष्यति अतः इदानीमहं तदन्तिकं यामि सम्भाष्य च तं
पुनरिहागमिष्यामीति । एतदाकर्ण्य तद्वियोगचिन्तया दोदूयमानापि पद्मीमूर्त्य-
माना सा धृता पद्मावती प्रियमुवाच, 'आर्यपुत्र, मया कृतास्ता' संज्ञास्त्वया
ज्ञातास्तव मित्रेण तन्मन्त्रिपुत्रेण पेति मां विज्ञापय । तस्मिँश्च राजपुत्रो न्यगर्वाद्
यन्मया तं मष्टेतैनं त्रिभिद् ज्ञातमपि तु स्वदर्धं दण्डुन्यमानं मामवलोक्य
मृशमाश्वासयन् स मम मुहदेष सर्पं त्वत्प्रेतितं सरिरमपमर्हमिति स्म ।
एतदाकर्ण्य सा जगाद, 'एवं विलम्बेन तद्विषये कथयता स्वयाऽनुचितमाचरितम्
यतो हि स ते मखेति मम भ्राता । अतस्ताम्बूलदानादिना न मर्वया परिचरि-
तस्य आमीन् ।' पयमुत्तरत्या तयाऽनुमतो राजपुत्रः पूर्वपथेन सत्युरन्तिकमात्रगाम
तत्कृतं संशानिज्ञानानुपपन्नतस्तं मूचयात्रकार । न न शिन्नु तस्मिन् निश्वाम ।

परिणतिं गते दिवसे, निर्धुत्ते च तयोः सान्धे निर्धां, मायं पद्मावत्या-
सग्री रघुरतोपात्तमपष्टाश्रताम्बूलपात्रा तत्रात्रगाम । गृहमन्त्रिपुत्रमुत्तया च सा

१-२. 'अर्घ्यवेदयोरप्यापुमवचस्य.' । ३. रूपं दर्शयत्यर्थः 'सम्पादयताशरूपं' ।

४. चिरं कुरति, 'तत्करोति तदा चष्टे' । ५. सुखादिभ्यः कर्तृवेदानादाम् ।

६. 'कर्तुं कयद् सतोपध' इत्याचारे कयद् । ७. 'अहंमदो द्वयोश्च' इति नियमेन

मामाचष्टे स्मेत्येकपरिरिचयाम् धरमान् आचष्टे स्मेति बहुवचनान्तपिष्टी-
तादस्मच्छब्दाद् धात्वर्थपरिचयायां णिचि श्लोपः ।

युक्तिनो राजपुत्रस्य भोजन निषेद्धु भोजनपानादिषु तदागम प्रतीक्षमाणा स्वस्वामिनीमावेद्य सद्योऽपद्यत ।

गताया पद्मावतीसरया मन्त्रिपुत्रो राजपुत्रमवदत्, 'देव, कौतुकमहमेक त्वा दर्शयितुमिच्छामि तत्त्वं पश्य ।' एतदुक्त्वैक पक्वान्न तन्नामत्रादुद्धृत्य सार-
मेयाय प्रादात् । तच्च स जग्ध्वैव व्यपद्यत । एतदवलोक्य विनीयमाणचेतसा राजपुत्रेण तत्कारणं पृष्ट पटिष्ट मन्त्रिपुत्रोऽभाषत, यस्सज्ञाज्ञानेन धूर्तं माम वगत्य त्वदनुक्ता सा मत्तितुल्यया त्वदनुशिष्टया च विपेणात्र मिश्रयित्वा मर्धमिह प्रहिण्वती त्वाञ्च भोजनादिग्रहणाय तन्नाकारयन्ती यं चिन्तयति यदैतस्मिन्नसति राजपुत्रो मर्धेन् मम वक्ष्यदो भवेत् । सति चैतस्मिन्नेतद्वशागो मा मुक्त्वा हवनगरीं परावर्तेत । अतः परित्यक्तमन्युश्च मनुजयुक्त्वाऽस्या हरणे मतिं कुर्या । एवमुक्तवन्त मन्त्रिपुत्र यावत्स राजपुत्र सयं बुद्धिशरीरस्यम् इत्य प्रशंसति तावत् 'हा । राज्ञो बाल सुतो विपन्न' इति दुःखितनारवो बहिरधूयत । तच्छ्रुत्वातिहृष्टो मन्त्रिपुत्रो नृपामजं जगाद यद्य निशि त्व पद्मावत्या गृहं गत्वा मर्धस्त्वन्ती ता मधुं धापये । तस्यानमदेन च सा नष्टवष्टा, निस्तश्चा गतनीवेद्य यावत्तिष्ठति तावत्तस्या कगीतटमग्नितसेन महत्तेन शूलेना कृपित्वोपात्तदाभरणसङ्ख्योऽवलम्बितरज्जुर्विनिर्गतो गवाक्षेण बहिरागच्छे । ततः परं यथा भद्रं भवेत्तदहमभिधास्यामि । एवमुक्त्वा मन्त्रिपुत्र कारितशूकरशावक सकाशाधिकायसङ्कुलिकर्कशं शूलं राजपुत्राय ददौ । राजपुत्रश्च गृहीततश्चूलो निशि पूर्वपद्मावतीगृहमवाप्य मद्यनिश्रेष्ठां तां शूलेन जघनेऽङ्कितां कृताल-
ङ्काराञ्च विधाय 'सण्पुरग्निकमागतस्तस्मै प्रदक्षिताभरणो यथाकृतं शशस । मन्त्रिपुत्रोऽपि च तेन तदीप्सितं सिद्धं मत्वा गत्वा च प्रातः श्मशानं कृततापस वेपो राजसुत स्वशिष्यं विधाय तमब्रवीत्, 'अलङ्कारेष्वेपु मुक्तावलीमादाय विचित्रीपया त्वमापणं व्रतं, बहुवज्राञ्जोमा वद, यत्नं प्रदर्श्यमानामिमां चित्रीषु सर्वो जनो विलोकयेत् न किन्तु कश्चिदना गृहीयात् । पुररक्षिभिश्च चौररूपेण निगृहीतस्त्र वदेर्यन्मदीयेन गुरणा विक्रेतुमियं मद्यं प्रदत्तेति ।

मन्त्रिसुतेनेयं प्रेषितो राजसुतो घृतमुक्तावलिरापणे आनयन् दन्तघाटक-

१ 'नमोवर्षिष्वित्रिंशद्वयम्' । २ माम् इच्छन्, अस्मच्छब्दात् 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यचि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ३ मधु इच्छन्तीम्, सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसाया मुगमुकौ' ।

मुनाऽऽज्ञापितैर्धौरगोपिभिरधिशारिभिर्निगृहीतः तच्चगमेन नगराध्यक्षमनञ्जमा-
नीतः । तत्र दन्तघाटककन्यायाः निशि हतेयं मुक्तावलीं कुनो रन्ध्रेति पृष्ठे वेपथु-
तापसः स राजपुत्रोऽवादीत् यन्महामियं मर्दयेन गुरगा प्रदत्तेति स पुरतद्विषये
पृच्छयताम् । तदाकर्ण्य तदधिशारिणस्तमुपेत्य पप्रच्छ, 'भगवन्, मुक्तावलीयं
कथं तत्र शिष्यहस्ते गता ?' तद्विशम्य स धूर्तो रहमि रहस्यं तस्याभापत यत्त-
पन्थी ब्रह्मरन्ध्रेषु सदैवैतस्मिन्तो भ्राम्यन् देवादिहाद्य निशि श्मशानभार्थयिषम् ।
स्रजं स्थितश्चेतस्ततः समागतं योगिनीगणमहमपरयम् । तन्मध्ये पुरा योगिनी
समानीतं कञ्चिद्राजपुत्रं समुदादिततद्दृष्ट्वा मलं भैरवायोपहारीकृतवती । ततो
मधुपानोन्मत्ता सा मामलोक्य विविधान् कामुकीभावानभिस्यञ्जयन्ती, समु-
द्भ्रमती, चर्धस्यन्ती यदवेन मामुपगत्य जपतो मेऽक्षमालिकां मत्तोऽपानिर्हीयते-
त्यतिक्रुद्धेन मया सा 'जघनस्थले मन्त्रप्रज्वालितायसशूलेनाङ्गिता, तस्या-
कण्ठान्मयेयं मुक्तावलीं चाहतेति तापमानहं सा मम विज्ञेया वर्तते ।

पूतद्विशम्य पुराध्यक्षो गत्वा सर्वं तद्रूपं व्यजिज्ञपत् । भूपोऽपि च तदानी-
मेशमातृवनितां दन्तघाटकमुनाजघनस्थलमलोकयितुं प्रेषितवान् । परारतिता-
याश्च तस्या मुग्धात्मकं तज्ज्ञायाऽ'नयैव शरिण्या मर्दय' सुतो प्रस्त' इति
समुपपन्नमतिर्मन्त्रिपुत्रपरित्रयः समीपे स्वयमेव गत्वा पृष्ट्वा च तत्कथनेन मुना-
श्रियुक्तिदुःखोदात्ताद्यमाणचतुर्षां पितृभ्यां शोच्यमानामपि पञ्चारती पुरास्मि-
रधामयत् । सा चैवं निवामिताऽप्यटव्यां वर्तमाना तत्सर्वं मन्त्रिपुत्रद्वयमुपायं
सम्भाव्य प्राणात् जहारिति दिनान्ते परित्यक्तापग-शिष्यवेषी मन्त्रिपुत्रद्वया-
त्मजौ ममारुदाश्चौ मार्गे शोचन्तीं तामुपेत्य समाधायनपूर्वकं गुरगे समारोप्य
स्वराष्ट्रे नीतवन्तौ । तत्र च तया निवृत्तो राजमुनः समुत्तं तस्थौ । दन्तघाटकस्तु
व्यतिशरेणैतेनारण्ये स्वमुनां श्वापदाशितां भ्रष्टा यत्रीयांसमपि तं पयोपयता,
दूरीयांसमपि तन्मृत्युं नेदयता, प्रतिदिनञ्च कन्याविपयोगजन्यदुःखं दारपयता
महता शोकेन र्व्यपादि, तद्भायां च तमन्यगमत् ।

१. अपतेतुं । २. 'ब्रह्मरी' 'ब्रह्मरन्ध्रेषुनेच्छायम्' । ३. 'वाप्यो
प्यभ्यामुदमने' । ४. वृद्धं कुर्वतेत्यर्थे णाविष्टरन्ध्रे 'वृद्धस्य च' इति उपादेशः ।
५. अन्तिरं कुर्वतेत्यर्थे णाविष्टरन्ध्रे 'अन्तिरगाडयोर्नेदयार्था' । ६. 'प्रिय-
स्थिरस्फिर' इति दीर्घस्य द्रापादेशः । ७. 'चिन्ते पद' ।

आख्यातैतत्कथो वैतालो नृपमब्रवीत्, 'त्व हि बुद्धिमता श्रेष्ठ पुरुष इति दम्परधोरनयोर्मरणे किं मन्त्रिपुत्रोऽपराध्यति राजपुत्रो वा तत्र हेतुस्ताहो पद्मा-
वत्यास्तत्र वर्ततेऽपराध इति सशय मेऽपनयस्व । जानानोऽपि यदि तत्त्वं त्व न
वदिष्यसि तदा शिरस्ते शतधा स्फुटिन्यति' ।

एवमुक्त्वन्त त त्रिविक्रमसेनो वैताल जानानं शापभियैवमवोचत्,
'योगेश्वर, न किमप्यत्र दुर्विज्ञेय वर्तते, नापि चान्यतमस्यापि तेषां त्रयाणामत्र
वर्तते पातकमपि तु राजा कर्णोत्पल एवात्रापराध्यति । यतो हि प्रभुकार्यं कुर्व-
न्मन्त्रिपुत्रो नात्रामप्रायत । पद्मावती-राजपुत्रौ च कामशराग्निना सन्तापिताविति
स्वार्थसाधनोद्यतौ अविचारार्हा निर्दोषौ । राजा कर्णोत्पलस्तु धूर्तचरितेर्द्विताद्य
जानानो नीत्यनभिज्ञ इति निजप्रजानां तत्त्वगतिमनवगत्य निर्विचार यत्पद्मावतीं
निरवासयत्तेन न सोऽपराधभागिति निर्विचिकिंसम्' ।

नृपमुखादेवं समीचीनमुत्तरमाकर्ण्य तत्क्षणमेव नृपस्कन्धादुत्तीर्णं स वैतालो
वै तालोत्पतत्पतन्निभिरशालोद्भूतितशास्त्र-सनसैनायमान-सदागतिना सहाग्रत
कर्णोऽपरिलक्षितश्च द्रापीयाय ।

एवमन्तर्हिते वैताले पुनरपि भूपतिरमुमन्धेपिपिपुस्तच्छिदशपापादपाग्निकमा
जगाम । यावच्च स चितालोकवशात्तत्रात्रलोकयति तावत्पूर्ववदेव भूतले पतित
कुवन्तं शवमवालुलोके इति शवान्तर्भूतं तं वैताल पुनरपि भूपो यदा निजस्कन्धे
समारोप्य तूष्णीं जवाद्गन्तुं प्रवृत्ते तदा स वैताल स्कन्धाभ्युपस्त नृपमब्रवीत्,
'राजश्रेष्ठ गच्छन् त्वं महान्तं कलेशमनुभवसीति तव मनोविनोदायाध्वभ्रमापनो
दाय च कथामेता त्वा कथयामि—

'आसीत् कलिन्दनन्दिनीकूले ब्रह्मस्थलनामको ग्रामः । तत्राग्निस्वामीनामकः
एक श्रोत्रियो ब्राह्मणो न्यवसत् । अपुत्र स पुत्रीर्यैश्चपि पुत्रीर्यैश्चान्तेवासिनः सुस-
न्नुष्ट स्वमठिकायामेवावप्रायाम्, अप्राप्तादीयत् । सन्ततिकाभ्यैतं तस्य कालक्रमे

१ 'गाङ्गुटादिभ्य'—इति डित्वम् । २ 'सत्रकण्डकष्ट' इति सत्रशब्दात्
पापार्थं क्यङ् । ३ सन-सन शब्दाद्व्यक्तानुकरणे टाचि, 'लोहितादिडाग्न्य
क्यप्', 'वा क्यप्' इति वैभाषिकस्तङ् । ४ 'सुप आत्मन क्यच्' । ५ 'उपमा
नादाचारे' । ६ 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' । ७ 'काम्यञ्च' इति काम्यच्
प्रत्ययान्ताच्छतृप्रत्ययः ।

पातिमुन्दरी मन्दारवतीनामकन्याऽऽजनि या स्वालौकिर्मौन्दर्याधरीकृतविधिपूर्व-
विनिर्मितमृष्टिर्यौने, यौवनेऽमपक्षीयत । सञ्जातस्यातिनि च तदभूतपूर्वमौन्द-
र्ययशमि दिशि दिशि, कान्यकुब्जतस्तप्रायाता मर्यगुणसम्पन्नास्यो ब्राह्म-
पुत्रास्ताम् श्रौदीयेन् । किन्वेकस्मै प्रदानेन दोषावात्महत्यां मा कुर्वीयातामिति
भीतोऽग्निस्वामी न कर्मचिदपि तेषु यौवनसौन्दर्योदयां दयाञ्चकं मन्दारवतीम्
हृष्यविवाहिनायामेव स्थिनायां तस्यां तत्र ते त्रयो ब्राह्मणा अपि तद्वचनचन्द्रा-
सप्तचकोरदृष्टो न्यवमन् ।

अतर्जितघटनामपघटनपटीयान् किन्तु विधिर्हि बलीयान् । अस्यैव च बलेन
कलीयमानोऽपि श्रौजायने । यालिशोऽपि विद्वैस्यते । हरिद्रदपि राजार्जति । अपमेव च
सर्वनाशशीनाशपाशचदनपि विपौरायति । तिर्यञ्चं सर्धाययति । सधूपञ्चं तिरोय-
यति । हरिद्रं श्रयैयति धीमन्तञ्च हरिद्रैयति । अस्यैव बलेन मुदिनमपि दुर्दिनैयते,
दुर्दिनं मुदिनायने । भीतरागतयाऽपरिगणितशीतवानातप, आत्मविकाशापसारि-
ताज्ञानप्राप्तस्यान्तः तपस्यन् अप्येतत्प्रेरितो जनो दुर्जन इव कामिनीकाञ्चन-
कामनाकृष्ट 'केशायते । श्रैणोवयनाधानामपि नायोऽयं स्वहस्तोपात्तनाथं नाय-
हरिमिदं प्राणिमात्रं यथेष्टं चालयति, उत्थापयति, उपवेशयतीति कश्चिदिह
कस्यति" इतरः कृणोति अपरो रामायैते अन्यो रावणायने । अनस्तद्विवशीकृता
मन्दारवत्यपि समुत्पन्नमन्ददाहजरेण पञ्चममगान् । णतेन तस्योपरिहृवास्ते
ब्राह्मणपुत्रास्तद्बान्धवै ममं रमशानं नीत्वा पराशुं तां रमभिलाषाभि सह
भस्ममाचष्टुः । पृक्तमत्र तेषां विहितमटिकः, कृततद्भस्मशयोऽपाचितोपलब्ध-

१. पुयतीनां समूहे मर्यादावाचरद्विषयं, 'कृत्तुं कयङ्मलोपय' इति वयदि
त्रियाहजन्यमंदारविशेषनिमित्तकं पतिशब्देन समामे मति निगम्यतेत्यान्
'कयङ्मानिनोश्च' इत्यम्याप्रयुति । २. ऊर्ध्वं विवादिनामप्युन् । ३. 'आगा-
रेऽपगतमवलीक०-' इति विन् । ४. भोजस्यी ह्याचरति इति विमरे 'कृत्तुं'
कयङ्मलोपय' इति वयङ् म च श्रौजमोऽप्यरग—इति निगम्य । ५. 'कृत्तुं'
कयङ्मलोपय', इति वयदि, 'न कये' इति नान्तर्गम्य पदयान् मय्य ह्य न ।
६. 'राजा' ह्याचरति, 'अनुनमिदम्य किम्मतो' इति । ७. पाशं विमुच्यति
'मापापपाश०' । ८. सधूपञ्चं करोति । ९. तिर्यञ्चं करोति । १०. धीमन्तं
करोति । ११. हरिद्रं करोति । १२. 'मुदिनदुर्दिनोदारेभ्यः' । १३. 'केशाय-
ममरे' । १४. 'वर्षात्रापिदिहेभ्यः' विन् । १५. कृत्तुं कयङ् मलोपय' ।

भक्षणेन प्राणिनिपत् । द्वितीयश्च तदस्थोऽनुपादाय भागीरथी ययौ । तृतीयश्च शिरो
मुण्डयित्वा सञ्जीवयमाणं शुद्धात् व्रजं यन् देशादेशान्तरभ्रमणप्रसङ्गेनैकदै
कस्मिन् ग्रामे कस्यचिद्विप्रस्यातिथिर्बभूव । तस्य गृहे द्विपत्नी यदा भोजन परि-
पचन्ती आसीत्तदा क्षीरैस्तत्सुतो रोदितुं प्रारब्धतेति शृणु सान्त्वयमानोऽपि
न स यदा व्यरसीत्तदा गृहीतवाहुर्गृहिणी तं ज्वलद्ग्नौ प्राक्षिपदिति चित्तमात्र एव
स मृद्वद्ग्नौ बालको भस्मीभावमभजत् । एतदवलोक्य समुपपातरोमाञ्च स तापसा
तिथिरचिन्तयद् यदहं ब्रह्मराक्षसवेरममिं प्रविष्टोऽस्मीति भूतं कित्तिपमिवेदमी
यमश्वमधुना मधुना सम्पृक्तं विपमिवात्र नाहम् अर्शनायामि । नृपादितोऽपि च
नात्राहम् उद्विषामि । एव चिन्तयित्वा ततः प्रतिष्ठमानः तं प्राधुनिकं गृहस्थं
प्रोवाच, 'भगवन्, अहृतमोचनो नवान् मङ्गवनतो मां दयताम्, मादयता सर्वं
निनामन्तोपकारणञ्चति' । तदाकर्ण्य तत्पत्नी बालक-न्यतिकरमुत्तवन्तः गृहस्थ
पुनरवेचत् यद् यद्येतदेव कारणं तदा जपसिद्धस्य मम मन्त्रस्य मृतसंजीवनी-
शक्तिं त्वमधुना परय । एदमुक्त्वा मन्त्रपुस्तिकामनुवाच्याभिमन्त्रिता धूर्ति
तद्भस्मनि चित्तेपेति तद्रूपं एव बालकस्तस्माज्जीवन्नुत्तस्थौ । एतेन परा निर्धृति
मवाप्तो विप्रतापस्तत्र दुःखे । गृहस्थोऽपि च तां पुस्तिकां नागदन्तेऽवस्थान्ध
भुक्त्वा पीत्वाऽशयिष्ट ।

तत्पुस्तिकामन्त्रस्यैवभूतातिथिमकारकप्रभावेणातिविस्मितो विप्रो गृहपती सुते
सति, प्रियानीवितार्थी, गृहीततत्पुस्तिकस्ततो निर्गत्यातन् दग्धतप्रियश्मशान
स्थलमवाप । गत्वा च तत्र तत्कालं तं पुरुषमवालुलोके यश्च गङ्गाग्मसि मन्दार-
वयस्थीनि ज्ञेयं गङ्गां गतः आसीत् । ततस्तत्कालं तत्र कृतमनिकं तद्भस्म
उपरि शयानं, गङ्गातः परार्धतित चेयमुभौ स जगाद् यदहमात्ममन्त्रशक्त्या
कान्ता भस्मतो जीवन्तीमुधापयामीति मठिकैषापास्यताम् युवाञ्चापसरतमिति ।
एव निर्बन्धात्तावपास्य मणिकाञ्च निलोच्य समुद्रान्तपुस्तको विप्रपुत्रस्तन्मन्त्रेण
धूलिमभिमन्य भस्मनि प्राक्षिपदिति जीवन्ती मन्दारवती प्रतप्तनाञ्जनयणाभा,

- १ उभौ साध्यासस्य । २ 'मुग्धमित्रं' इति णिच् । ३ 'पुच्छभाण्डची
वराणिह' 'चीवरादर्चने परिधाने च' । ४ 'मृताङ्गाचनतजिह्वेत्यो' । ५ 'अथ
क्षीरं' इत्यनेन 'क्षीरलवणयोर्लान्सायाम्' इति सहकारेण कथञ्चसुगागमः ।
६ 'अशनायोदन्यधनाया दुमुम्भापिपासागर्धेषु' । ७ दयं दानगतिरक्षणहिंसादा
नेषु, इत्यस्माद्धोट् (मा गम इति भावः) । ८ माम् आचष्टाम् ।

कौमुदी-कथाकल्लोलिनी

एतद्विप्रविष्टनिष्क्रान्ताधिक्युतिवपुः समुदतिष्ठत् । तादृशीं तां जातामवलोक्य
दर्शनमाग्रेणैव स्मरानुरास्ते त्रयोऽपि अहमहमिकया तामुपयन्तुम् अर्चयन् ।
एकतमस्तेष्वेवं तस्यां स्वाधिकारम् अपप्रयत् यदियं मदीया भार्या यतो हि
मयैव मन्त्रवलेनेयं पुनरजीविता; द्वितीयश्चैवं स्वाधिकारं तस्याम् अर्चयन्
यत्तार्थेऽस्या अस्थिप्रक्षेपेणेयं मयोजीवितेति मदीयैषा भार्या । तृतीयश्चैवमुक्त्वा
तयोरधिकृतिम् अर्चयन् यदस्या भस्म रक्षित्वा तपस्यता मयोजीवितेति मदी-
यैषा भार्येति ।

‘पृथमेनं विवादास्पदं विषयं सम्यङ्निरूप्य राजन्, कथय सा कन्या कस्य
भार्योपपद्यते’ । यैताल्ल एतदाकर्ण्य राजा व्याजहार, ‘यः बलेशमनुभूयापि तां
मन्त्रेणाजीवयत् सोऽस्याः समुत्पादकत्वात् पितरिति । यश्च गंगामर्शानि निनाय
न मुर्तति । यश्च भरमदास्यामास्तिन्य गाडानुरागावगाढो वाडं तत्रैव तपस्यन्-
कुप्राप्यदौकिष्ट न पृथ पतयति’ इति ।

मुक्तमीनाम्विविधममेनादेवमुत्तरमवाप्य तस्य स्कन्धादवतीर्य यैतालोऽतर्कितः
स्वरदमगच्छत् । भिद्यर्थसम्पादनसमुद्यतो राजा च भूयोऽपि तमयासु मनो
ययन्ध, यतो हि—‘प्रागात्ययेऽपि प्रतिपद्यमर्थं तिष्ठत्यनिर्वाद्य न धीरसत्याः’ ।

(इति नामधानुप्रक्रिया)

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्यां प्रक्रियानिर्देशे सप्तमः कल्लोलः ।

१. कलिं कलदमगृह्णत्यर्थे ‘इत्यादिभ्यो अङ्गो’ इति सङ्कारेण ‘मुङ्गमङ्’
इति गिष् । २. एधुमकरोत् इति करोत्यर्थे गिष् । अथ प्रत्ययाने इति निषि नुडि
‘अङ्गुलप्रप्रथ’ इति वा । ३. एधमकरोत् । ४. कृशमकरोत् । ५. पितृवाच-
रति, शिपि, दापि गुणः । ६. मुन इवाचरति । ७. पतिरिवाचरति ।

(इति नामधानुप्रक्रिया)

अथ कण्डूवादिनिर्देशोऽष्टमः कल्लोलः

ततो वैतालावातिसमुद्योगतत्परो नृपोत्तमः पुनरपि तच्छिदशपातस्मवाप्य पूर्व-
चदेव स्वस्वम्भोटसवेतालशवस्तूर्णीं त्वरितचरणः चरणार्धकारः । प्रयान्तं च तं
तत्पृष्ठगो वैतालश्चित्रीयमाणः समुवाच यदन्धतमसाच्छ्रयायां
प्रियापार्थक्ये समिस्त्रायां यातायातं कुर्वन्नूनं त्वं तन्तस्यसि इति त्वत्खेडाप-
(कण्डूवादयः) नोदाय भूयस्त्वां कथामेतां कथयामि—

अस्ति भूमण्डलविल्लयातं पाटलिपुत्रनामकं नगरम् । पुरा तत्र
गुणगगाग्रहग्रहिलो विक्रमकेन्दरीनामा नृपतिर्वभूव । तस्य गृहे शक्रशापवशाद्
घृतशुकशरीरो मेघैर्यत् दिव्यविज्ञानवान् सर्वशास्त्रपारङ्गमो विद्वग्धशूडामणिनामा
शुक आसीत् । तदुपदेशेन नृपात्मजो मागधी भार्या चन्द्रप्रभाभिधानुपयेने ।
तस्या राजपुत्र्या अपि तथैव परमविज्ञानचालिनी सौमिकानामशारिकाऽभवत् ।
उभे ते शुक-शारिके निजविज्ञानैर्निजप्रभू दम्पती सेवमाने तत्रास्ताम् ।

पृक्दा शारिकया सहैकज्ञत्यासनाहारविहारं कामयमानः शुकः शारिकां
तथाकसुं प्रास्तावीत् । शारिका चैतदाकर्ण्योवाच यत्पुर्या हि दुष्टा कृतमाश्च,
स्वल्पकालमेव ते रज्यन्ति, परिपूर्णाधांश्च निरज्यन्ति, इत्यधिरमेव स्वजनेभ्यो
धीरज्यन्ति । अतो नाहं पुरुषसंसर्गमिच्छामीति । एतेनातिशयं हृणीयमाणः शुकः
शारिकाम् अगदत् यन्नैवं पुर्या दुष्टा भवन्ति अपि तु स्त्रिय एव नृशंसद्वयः
स्वार्थमाधिकाश्च जगतीह हरयन्ते । इत्यमुकवति शुकेश्च विषये वृद्धिं गते
चोन्नयोः पारस्परिके विवादे उभावपि तौ शकुनी यथास्वपञ्चनिर्णयाय राजपुत्रं
शरण्यमवर्णयताम् । राजपुत्रश्च तयोर्विवादमाकर्ण्य कथं कृत्वाः पुर्या इति
प्रमाणयितुं शारिकामाह । सा च निजपक्षं पोष्टुं पुँदोपात्त्यायिनीमात्स्यायिका-
मेतामाख्यत्—

अस्ति सर्वभूमण्डलविल्लयाता कामन्दिका नाम महानगरी । तत्रार्थदत्ता-
भिधानो वणिङ् न्यवसत् । तस्य निजसन्ततिसम्पत्तिरसम्भूयसी अपि पैतृक-

कण्डूवादयः ।

१. चरण गती 'यस्य विभाषा' । २. तन्तस दुःखे । ३. मेघा आशु ग्रहणे ।
४. हरज ईर्ष्यायाम् । ५. हृणीद् रोषणे लजायाश्च । ६. वरण गती ।

सम्पत्तिमन्ततिरसम्भूयसीत् । वार्धके तस्य धनदत्तो नाम पुत्रोऽजनि । उपरते च पितरि ॥ युग घृतादिप्यमनामक्तो विगतधनो दौर्गत्यं गतः परित्यक्तनिजदेशो देशान्तराणि भ्रमिन् निर्घान् चन्दनपुरनाम्नि नगरेऽशनार्थी पृक्म्य घगिजो गृह-मरिषत् । स च घगिक् युवानमेनमवलोक्य घृष्टान्वयादिः कुलीनमवगाप्य हृन्-तम्प्राकारः स्वगृहेऽप्यस्थाप्य विविधादङ्कारैरपसृतां सुसंवृतां च रत्नावली-नाम्नीं निजकन्यां ददौ ।

अथ गतेषु केषुचिदिनेषु सुरप्रिस्मृतदुर्गतिधनदत्तो बरगृहेऽप्य नयेद्वया वषा रश्मिरुगृहहृत्तसतिरपि व्यवसन्नोऽन्मुखः तन्मुनैकसन्तानमवशं रश्मिरं यथम-प्यनुमान्यैकया घृष्टया स्त्रिया सहारमना मृतीयो रत्नावलीमादाय तद्देशात्प्रस्थित-वान् । गच्छन् सोऽष्टम्यामेकस्वाम्, मुक्ततस्करभयो भार्याभरणान्यादावार्धार्थी गुणवतीमपि भार्यां जिघांसुस्तया वृद्धस्त्रिया सहैकस्मिन् गते तौ निक्षिप्य ततो गन्तुमचिन्तितमनुंरथत् । एवं क्षिप्याथ तत्र तिरैरस्यति तस्मिन् घृष्टा तु व्यपद्यत विन्नु हतागुहमादिजालपतिता रत्नावलीं प्राणैर्न व्यदुष्यतेति विगतेषु केषुचिन् एतेषु आयुषः क्षेपतया सा तस्मात्प्रतादुष्याय समवलम्बितनृणगुहमादिनिघनात्री, एरणं प्रोक्षन्ती, पदे पदे पन्थानञ्च घृष्टन्ती पितुः पार्श्वं प्राप । अकस्मात्तत्र तथामृतामागतामालोक्य पितृभ्यां समग्रभ्रमं दृष्टा रुदती सा मार्ग्या एवमभाषत यस्मात्तं ययं चौरैर्लुण्ठिता । अदृष्ट तैर्गते निपानितापि न मृतेति काश्चिक्कैर्नरेण पथिरेन गताहुदृष्टा दैवादिहायाता । तदाकप्यं नितरां हर्षस्यन्ती तपितरौ तामाश्वास्य समुचितं भिक्षुं जयन्ती स्वातिशयम् कृमिर्णज्यताम् इति कतिपयैरेवा-होभिः सा पूर्णपदेन चौरैरस्यत्, त्रिपुणभर्तृमलप्रक्षिता च पितृवैरमनि तर्षा ।

व्यतीतेषु केषुचिदिनेषु स्वदेशमागतो धनदत्तो घृष्टपितरभूतो व्यचिन्त-यन् यच्छुरवेरम गत्वा रत्नावलीं गृहस्थिताद्योवावा श्वशुराणुन, किञ्चिद्वनमानेन तं वनीयमानि । एवं स हृदये कृष्टा समयात्तश्चुरवेरमा दूरात् स्वभार्याऽश्रय-

१. सम्भूयस्य प्रभूतभावे । २. 'वस्त्राण्यमाच्छादने' गिच् । ३. घन्तु पूजामाधुर्ययोः । ४. नुरण त्वरायाम् । ५. तिरस् अन्तर्पो । ६. द्रवम् परितापपरिचरणयोः । ७. मिषत् विक्रियायाम् । ८. भिष्यत् उपमेयायाम् । ९. उरम् वलयः ।

तेति तया धावित्वा तत्पादयोर्गृहीतः । निजपत्नी तत्रावलोक्य भीताय च तस्मै
तत्पत्नी पितृभ्यां प्राग्वर्णितं सर्वं न्यवेदयत् । ततस्तया सह निर्भयं श्वाशुरशरणं
प्रविष्टो दृष्ट्वा हृष्टाभ्यां श्वशुराभ्यां समभिनन्दितश्च रत्नामल्या सह श्वशुराधियं
भुज्जानो ययासुखं कतिपयदिनान्यास्त ।

एवं श्वशुरवेश्मनि समुखं निवसन्नपि स चेकदा निशीथेऽङ्कशुक्तां स्वभाषां
निहत्यापहृततदाभरणो भुरङ्गितनिजमृशंसपाशववृत्तिरलक्षितो निजहयमलैषीत् ।

एवं पुरपाः पापाः । यामेव मूर्तिं निजहृदयमन्दिरे ज्रेग्ना संपर्यन्ति तामे-
वार्थान्धाः समरैर्यन्तीति ययाभिलषितं क्रौर्यं चेक्रोयिष्यिषवो नृशंसाः पुरपाः
प्रशंसात्पदं कथं मन्येरन् ।

इति कौमुदीच्याकलोलिन्यां कण्ठ्वानिर्देशेऽष्टमः कलोलः ।

-
१. मुरण धारणपोषणयोः । २. सपर पूजायाम् । ३. अरर आराकर्मणि ।
४. करोतेर्यङन्तात्सन्नन्ताण्यन्तात्सन्नन्तादुभत्ययः ।

(इति कण्ठवादयः)

पद-वाच्य-लकारार्थनिर्देशात्मको नवमः कल्लोलः

एवं पुंशोपदर्शनीमात्पायिकामात्म्याय तूष्णीकाम् आमीनायां सारिकायां

राजपुत्रः स्वपक्षं पोषयितुं शुक्राय अतिष्ठेत इति तथा

प्रियापार्थक्ये विप्रवैदमानो राजसुने तिष्ठमानः शुक्रशकुनितेयं वक्तुं
(आत्मनेपदप्रक्रिया) प्राक्भूत—

अस्त्येका हर्षवती नाम नगरी । तत्र बहुकोटीश्वरस्य धर्मदत्तात्म्यवर्जितो
वसुदत्ताभिधानयातिरूपमग्न्या, प्राणेश्वोऽप्यधिकप्रियया मुनया र्धभूरे । तां
च तेन समानाय रूपवीनमग्न्या, तादृलिप्यां कृतमगतये, वसुदत्ताय
दद्या निरनिशयं कन्यापितृवानृग्यमुग्रम् अनुबभूवे ।

एकदा पितृघेरमनि कृतकृतिः, पार्थी स्वघेरमस्थे गति, कुरात् तत्रायाम्
कञ्चिद् युवानं दृष्ट्वा दुर्निवारमारमोदिता, सर्वासाहाय्यानापितं तं प्रपद्य-
कामुकं सा ध्यायैभक्तम् । तदाप्रभृति च तदेकाम्भमानया रहमि प्रनिनिशम्
अरस्त ।

अथ गगराग्रापगमे स्वदेवानरनम्याः पतिस्तत्रानुग्रीके इति प्रमुदितमानमा
तन्माता ननं कृतमग्न्या तां तत्रिजपतिगमीपं प्रेषितयती । किन्तु वसुदत्ताया
अन्यामभमानमग्न्यातर्क्य रहमि वर्तमानायपि न तां ध्यायैहृता नापि च
दशजल्पनाम् । एवमेकत्र वर्तमानयोरपि पट्प्रिशाग्नहृत्वाहृयोरपि विर-
दिहृत्पमग्न्यानीनयोग्ययोः, पतिमास्त्रियेऽपि जारं निष्पाद्यमवातरया अत्य-
परिभ्रान्तः पतिरभ्यशदिष्ट ।

आत्मनेपदप्रक्रिया

१. अनुदात्तित आत्मनेपदम् । २. 'प्रकाशनस्येयाद्ययोधः' इति प्रकाशने
तत् । ३. विभागा विप्रलापे । ४. 'प्रकाशनस्येयाद्ययोधः' तिष्ठम्यऽस्मिन्
जना विवादपदनिर्णयार्थमिति श्वेयो विवादपदनिर्णेतता अथवा तिष्ठति विभ्राम्यति
विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्निष्पद्ये वाहुल्ये अधिकरणे 'अथो यत्' । 'स्येयो विवाद-
स्यानस्य निर्णेतरी प्रोदिने' इति मेदिनी । अतो राजसुने निर्णेतृयेनाभयद्विपयं ।
५. प्रोवाभ्यां समर्थाभ्याम् । ६. मावर्धमणो । ७. 'कर्त्तरि कर्मण्यतिहारे' ।
८. प्रतिषेधे दृष्टादीनामुत्तरमस्यानम् । ९. विवादात्मनेपदम् ।

भुक्त पीत-सुखेष्वथ सर्वेषु, निशि सन्धिं भित्त्वा चौय्याय क्रममाण
कश्चिच्छङ्क्रमणश्चौरो वासगृहाभ्यन्तरे न्यविशेत् । तत्कालमेव च तम् अजा
नाना वणिक्सुता निचचारकृतसङ्केता, सङ्केतिस्थानम् उपतिष्ठमानेन मार्गेण
निवेतनाभिभूत प्रास्थिते । एतेन विधितेच्छश्चौरो व्यचिन्तयत् यद्येषामाभर
णाना कृतेऽहमत्र प्रविष्टस्तैराभरणैर्युक्तैषा निशीथे निर्वर्णितेति निरूपयामि
तावत्कैषा विसेर्धत्येतदनुजिज्ञासन् स चौरो गृहान्निर्गम्यालक्षितस्तद्वत्तद्विष्टि,
ससङ्केतसखीयुता वणिक्सुता ताम् अनुससार । सा च समवाप्तसङ्केतस्थानोद्याना,
स्वस्नासुक वृक्षे लम्बमान रात्रौ सङ्केतस्थानागत नगररक्षिभिश्चौरबुद्धोद्बध्यमान
पाशकण्ठ गतासु समल्लोक्य विद्वलोल्लान्ता स्त्रोरस्थलम् आर्द्राना 'हा !
हतास्मि', इति विलपन्ती भूमौ निपपात । क्षणानन्तर तरेश्च तमथ गतासु
निचचारमवतार्य अङ्गरागेण पुष्पैश्चालङ्कृत्य रागशोकान्धमानसा सा नि सङ्ग
तन्मुखमुन्नमय यावन् निस्ते तावद्देतालाधिष्ठित स परपुरयो दन्तैस्तस्या
नासिका चिच्छिदे इति सव्यधाऽतिविद्वला सा तस्मादपाससार ।

एव विनसाऽपि सा किंरिवत्सासुरसौ स्यादिति बुद्ध्या पुनस्त निपुण
समपरयतं किन्तु वीतवेताल, निश्चेष्ट, मृतमेव तमवलोक्य भीता परिभूता च
सा रदती तस्माच्चाल । एतत्सर्वं परिच्छन्नोऽवलोक्य किमेतया कृतमिति चौरो
ऽचिच्छिन्नीयत, किमत परमिय कुर्यादिति द्रष्टु^१ निज्ञासमानश्च कौतुकाद् दूरतश्च
ता भूपोऽनुजगाम ।

इत सा स्वैरिणी तस्मादागत्य सुस्थितभर्तुक स्वक गृह प्रविश्य स्वकृत
सर्वम् अर्पणानाना प्रोक्षे रदती पतिमेवम् उदायत^२ यत्नरूपं क्षात्रुरय नासि
काच्छदेन माम् अर्घ्यकृत । एव मुहुर्मुहुः स्व पतिम् अपवेदेमानाया क्रन्दन्त्या-

- १ 'इतिसर्गतायनेषु क्रम' इति सर्गे (उत्साहे) तद् । २ 'नेर्विहा' ।
३ अनुपसगान्त्र । ४ 'उपादेवपूनासगतिकरणमित्रकरणपथिविति वाच्यम्' ।
५ 'समवप्रविभ्य स्य' । ६ 'सधतेर्गती' इति पत्वाभाव । ७ क्षात्रुस्मृदशा
सन इति प्राप्तस्तद् 'नानोर्ज्ञ' इत्यनेन निषिध्यते । ८ आदो यमहनः ।
९ विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थादिह वेप्रत्ययोरभाव । अत एव 'विनसा
हृतयान्धवा' इति मटि । १० समपूर्वकात् 'अतिशुदृशिभ्यर्धेति वचन्यम्' ।
११ 'क्षात्रुस्मृदशा सन' । १२ 'अपहवे ह' । १३ 'यमो गन्धने' । १४ 'अवे
प्रसहने' । १५ 'विमाधोपपदेन प्रतीयमाने' ।

रतम्याः मण्डलानां, सर्वे तत्परिवारिकाः परिजनाश्च श्रायुष्यन्त । तत्पिता
चापार्द्रमानिरां ताम्रलोकातिशुद्धस्तपति भायांद्रोहिणं समवेदिष्ट इति सत्रीयं
तमनीतइत् । तथाभिहन्यमानोऽपि न किन्तु य मूक्यन् किञ्चिदपि समहयत् ।

एतन्मर्ममलोचय ततोऽपसूने चौरैः, कोलाहलेन चावसितायां तस्यां निशि,
आद्यमेमाटे च तमोऽपरेऽहस्करे आस्थानमण्डपमप्यमार्वामति च भूभृति, तेन
यजिज्ञा दिश्रनानिकया सुतया सह निजजामाता न्यायालयं नीतः । राजा च
सर्वं तत्पुत्रा तत्रं मयैमान, तेन स्वदारद्रोहिणर्जनं यजिह्वुतं मूर्जानानो
न्यवृत्ततद्वृष्टा वृत्ततद्वृष्टिसिद्धन्तुं प्रतिजज्ञे । परंपरि मडिडिमघोपं वध्यभुयं
नीयमाने तद्विजिह्वुने स चौरौ राजपुराणागाथ प्रोवाच—'निरपराधमिमं मा
भयन्त आदमेत । यथा चैतद्वृत्तं, सर्वमहं तत् संबिदे । मां राजा मे नयन्तां
सर्वमहं तत्र उपैर्दिशे । इत्थं राजाप्रं नीतो वृताभय, य चौरः आमृताग्नयं
वृत्ताम्ने राजे न्यवेदयत् । अग्रणीश्च यत्त मर्डीयः प्राययधेस्तदाश्चापि तत्पुत्रस्या-
स्येऽस्या, मा नाम्ना द्रव्यताम् । एतमावश्यं प्रेषितप्रेत्यमुग्गम्यो राजा सर्वं तथैव
तद्वयगप यजिह्वुत्रग्रन्थं निरोक्ष्यत । दुष्टाश्च ताम् उदैर्वाण, तस्याः कर्णापि
च कर्णयिज्ञा, देहान् निरोक्ष्यत तत्पुत्रुध दृष्टं धनेन उदैर्नयत् । चौरं प्रति
चार्ताप मुष्ट पुराण्यचं विधाय उदैर्नयत् । एतेनेयं नमपादानं यत्पुत्रीयदुर्गति-
दुराप्रदाप्रदिला मदिला निरसंगमं घटा भयम्ति । नीतापुत्रानगमपि ध्वनिः पृच्छति,
कटिप्ये कटिप्यमप्यतिजामति । निजप्रेमपाशराहृष्य पुराण् द्यतिर्नयति,
स्वराटकुचुरनिचैपरेव पुराण् द्यतिर्नयते । अधरपयं धरमृत्पेनैव जीवनं

१. अतिथु० । २. अजागरः । ३. 'विदिश्रन्तिस्वरतीनागुत्रगन्धानम्' ।
४. 'निगमुर्बिम्बो ह' । ५. 'आह उद्गमे' । ६. 'उयोनिश्रमने इति वाच्यम्'
तेनेह न तद् । ७. 'सम्माननोत्पन्न' इति ज्ञाने तद् । ८. 'मश्रतिभ्यामनापदाने' ।
९. 'हन' गिच् इति किर्येऽमुनामिकलोपः । १०. विदिश्र'पृ० । ११. 'भागनो-
पगम्भापा' उपमन्त्रणे तद् । १२. 'उपगर्गादस्य-मुद्गोर्वेति वाच्यम्' ।
१३. 'गन्धनाशेषेपण'—अवशेषे (अल्पे) तद् । १४. 'अप्यनिर्दिश' ,
'अप्यनेरपुत्र', 'उपगर्गादस्यामुद्गो' । १५. 'सम्माननोत्पन्न' इत्युपमन्त्रणे
(उपेवे) तद् । १६. 'सम्माननोत्पन्न' इत्यादिना भूती तद् । १७-१८. 'न
गतिर्दिगापे' । १९. 'चरि चर्मभ्यतिहार' ।

परिकीर्णते^१ । महतोऽपि धनुर्धारिण कुसुमशरशरैरेव परानयन्ते । परिणाम जानाना अपि परपुरुषान् लपैतिष्ठन्ते । शैशवादेव प्रतारणे शिक्षन्ते^२ । यौवनेऽने-
कान् गर्भयन्ते । प्रतिज्ञातमनुवृण मिथ्या कारयते । मनोरमा अपीमा दृष्ट्वा को न
विडुं हते । तथापि विश्वस्तस्यानुरक्तस्य वधाय चेमास्तद्वृष्टदयपटल एव निजशस्त्र
सञ्चरुर्वते । आत्ममहत्त्वप्रदर्शनार्थं तु यत्किमपि पुता सङ्घिरन्ताम् पर योपित
पापा इति सवित्तिशीला सर्व एव सविद्वते^३ ।

पुरुषस्तु योपिदनुपातेन स्वल्पमेव सन्मार्गम् उच्यते^४ । कुलीनो हि स
शैशवे स्वभावतः सच्छिशुषु समीकते^५ । कोमारे ब्रह्मचर्यपरायणो गुरुभ्यो विद्याम्
आदत्ते^६ । ततो गृहस्थमाश्रित्य सत्सन्तत्या एदिधिर्मानो निजकुलवशानु-
रूपा भार्याम् उपयैच्छते इति न स कदापि परललना प्रकुं हते । पाताल
तलस्पशिनि श्वन्नेऽहलस्पशिनि पयोधो वा यथासमय परार्थं पतित्वा भौतिक
क्षणभङ्गुर शरीरं प्रकुं हते । यथाशक्तिजीवनपर्यन्तं हरि-गुरु-जनम् उपकुं हते ।
स्व यद् कार्यमाण सत्पात्रविशेष्य कोटिशो घटोष्णीरष्टापदमुसजितशकभृङ्गा गा
सयच्छने^७ । अद्वैततत्त्व संमुख मुक्तावुत्तिष्ठते^८ । शरणसमागतसपत्नान् अधिडुं रते ।
दुःखिन उपवदते । अन्यायज्ञ अपवदते ।

एवमुभयपक्षे प्रत्यक्षे न्यायदक्षो भवानेव सिद्धान्तपक्ष निर्णयस्व । पुतावदुवत्वा
र्चणेन्द्रशाप शुन चित्ररथाभिधो दिग्यरथाधिष्ठितो दिग्यरूपे गन्धर्वो बभूव ।
सारिका चापि तत्काल चीनशापा तिलोत्तमा अप्सरा भूत्वा दिवमुत्प्रेते ।

१ 'परिख्यवेभ्य क्रिय' । २ 'विपराभ्या जे' । ३ 'उपाह्वपूता
सगतिकरण' । ४ 'शिक्षेनिज्ञासायाम्' । ५ 'गृधिवच्छ्यो प्रलम्भने' ।
६ 'मिश्रयोपपदान् कृनोऽभ्यासे' । ७ 'अकर्मकाच्च' । ८ 'सम दशुव' ।
९ 'सम प्रतिज्ञाने' । १० 'विदिप्रच्छि' । ११ 'वेत्तेर्विभाषा' । १२ 'उद्वर सकर्म
कान्' । १३ 'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यध' । १४ 'आडो दोऽनास्यविहरणे' ।
१५ 'पूर्ववसन' । १६ 'उपायम स्वकरणे' । १६-१८ अत्र 'गन्धनाव
क्षेपण' इत्यादिना क्रमशः साहसिक्ये, उपयोगे, मेवने च तद् । १९ 'विभाषो
पपदेन प्रतीयमाने' । २० 'समुदाकभ्यो यमोऽप्र-वे' । २१ 'उत्सर्गाद्भस्व
ऊहते' । २२ 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' । २३ 'अधे प्रसहने' (प्रसहनं चमा,
अभिभवश्च) अत्र चमाया तद् । २४ 'भावनोपसम्भाषा' इत्यादिना उप
भाषायाम् (उपसान्त्वने) तद् । २५ 'अपादद' ।

ततो धैतालो भूपालमुत्तलाप, 'एवमेकैकं दृष्टौ तावन्व्योन्वयविधिर्गी कया प्रवृत्ताणी तत्र परस्परस्य निदां यद्यपि व्यत्यैकदृष्टौ तथापि यस्तुगतिरगति-काऽनिर्गीता च तथैवावातिष्ठेनेति राजन्, ग्रीपुरयान्यतरपापरतात्वं एवं नदैस्व' । तदाकर्ण्य भूपतिरुचं, 'योगेश्वर, योगितः पापा अयमेव सिद्धान्तः पक्षः सर्वेषां नीतिविद्वन्भयनालिनां सम्मतः ।

एवमुक्तमिति भूमृति स वैतालः पूर्वपदेव तत्प्रकम्भादन्तर्दधे । राजा चापि पुनरन्तर्दधेऽप्यपरप्रपन्नं प्रतिपेदे ।

निशि च समवाप्तशिंशपातरनरपनिस्नयैरोद्दमवैतालशयो भूयो भिष्ट-समीपमुपमत्तुं तजरे । पथि गच्छन्तश्च तं भूमृतं तच्छूमापनोदार्थमिमां कया यस्तुमुपाक्रमत वैतालः—

अस्मिन् पूर्वांगुधेरतटे ताग्रलिप्ती पुरी । तत्र चण्डमेनाभिधानो राजाऽभूत् । म हि परग्रीपराह्मुरागोऽपि सदास्त्रात्मममुन्मुप्योऽरिमुत्पान् आर्दयत । तत्रु-लक्ष्मीणामपहर्तापि प्रजाद्रव्यमम्भदः पर्यटरत् ।

एकदा भूपतेरन्तर्य मिहद्वारे स्मरसीललभ्यो दापिणायो राजपुत्रः समताम्य मर्धन्याद्राजे निषेध तम् उपैकुर्वाणो बहुम्यद्वानि निहृष्वपि नृपाय विद्विषन्मुप-ल्लेभे । अतो निजदत्तायां भाग्ये च हृणीयमानोऽनिनिर्विण्णरत्नतोऽग्रात् । वार्प-टिको भूया यनद्वाधयत् ।

गतेष्वथ केषुचिद्रूपमरेषु प्रजविता मतिना मर्धरमाणो राजाऽग्रेटार्थमेवमिन् दिने मृगाटवीमाविशाय । तत्र विशिष्यभ्रम्यपशुनामान्तेन कुपंघेकं महात्तं शृचर-मनुष्यावतिदूरं यनान्तरमवाप्य पश्चाद्विरहितयैम्यः पर्जन्यात्पद्ममार्गे महायने परिभ्रान्तो दिव्याहं गतमेतैव धनकापटिकवेपेन मण्डसीमेन समगत । तम-यलोच्य भूपतिः मग्नेहं समग्रपुन 'कश्चिन्मं ताग्रलिप्तीमार्गे सुविभने' इति । तदाकर्ण्य यदाभ्रलिः आर्तुवान् । ॥ वार्पटिकोऽप्यथ 'देव, मार्गमहं जाने शिम्पु गन्तुमिदानीमग्धानं । यतो हि बालोऽयं महतो निदाघम्य, मयाहृध्यातायन ।

१. 'गन्धनावपेयज०' प्रकथने तद् । २. 'इतरेतरान्योन्दोरयदा' ।

३. 'समाननो'गजन०' इति जाने तद् (निश्चिनु ह्यर्थ) । ४. 'स्वर्पायामा०' ।

५. 'गन्धनावपेयजसेवज०'—इति नेवने तद् । ६. 'गमस्तुगोपापुतात्' । ७. 'समो गम्युत्तिष्ठन्नाम्', 'वागम' 'अनुद्वानोपरेता०' 'इत्याद्वान्' । ८. 'आदि नुप्ररुप्यो' ।

स्फुरद्गिरिशिखाजाले रविर्वर्तते । अत आगमयस्व तावत् । माऽप्रे समृतं ।
चण्ड्रेह उपतिष्ठताम् । तदाकर्ण्य राजा तमभापत, 'तर्हीह कापि वर्तते चेत्पानी-
यमानीयताम् । कार्पटिकस्तत्तथेति प्रतिजानानो राजान नेदीयसि प्रवहन्तीं
नदीमनैषीत् । तत्र विपर्याणीकृत कृतविवर्तनम् अपस्किरमाण तदीयाश्च प्रदत्ता-
म्बुशपकवल विगतश्रमञ्च चक्रे । कृतस्नानाय राज्ञे च स्ववसनाञ्जलाद्योन्मुच्य
प्रक्षालितानि हृद्यान्यामलकानि समुपानिन्ये । कुत एतान्यासादितानीति भूप-
तिना पृष्ट्वा कार्पटिकोऽतिप्रह्ला सामलकाञ्जलिरुवाच, 'देव, मदीयैषा वृत्ति — दश-
वत्सराणि व्ययायन् परित्यक्तभवच्छरण अहमिह देवदेव महादेवमाराधयन्नामल-
कानि व्रनयामि । एतदाकर्ण्यातिवृषाक्रान्तेन हीणेन च राज्ञैतच्चिन्तयता अर्न्वतत
यद्भृत्येषु छिष्टाक्षिप्तमनानतो नृपान्, तद्विषये राज्ञोऽबोधयन्त परिवारञ्च धिक् ।
एष सच्चिन्त्य राजाऽनुव्रजत कार्पटिकस्य हस्तात्कथञ्चिदतिसङ्कुचितोऽप्यामलक-
द्वयमुपादाय अर्भुं पितपानीयश्च तेनैव कार्पटिकेन सह तत्रैव विशाश्राम ।

व्यतीतेषु च केषुचित्सङ्घेषु सपर्याणीकृत चाख्य ह्य समाख्या विक्रममा-
रोन तेन तत प्रतिष्ठमाने राजनि मार्गप्रदर्शनार्थञ्चाप्रे सरति पदाती, तस्मिन्
कार्पटिके, पथि समवासनिनसेनश्चण्डसेन स्वपुरीमवाप । तत्र च प्रख्यापित
कार्पटिकभक्तिः, प्रदत्तबहुविषयोऽपि न तन्नक्तिनिष्कृतिमन्यत । एतेनातिवृत्तश्च
सत्त्वशीलो विमुक्तकार्पटिकवृत्तिश्चण्डसेनस्य पार्श्वे स्थित्वा तमेव प्रेत्याशुभूयत् ।

एकदा राजा तमुपहरे समुपाहृत सिंहलपते सुतामामार्थं याचितु सिंहल-
द्वीपं गन्तुञ्च न्ययुक्त्वा । अतः सत्त्वशीलोऽम्बिवर्मना भूपादिष्टैर्द्विजै सह पोत-
मधिरुह तत्र गन्तु समुद्रयुक्तेति तत्पोतोऽध्यरोहयत्^१ ।

- १ 'उद्विभ्या तप' । २ 'आगमे क्षमायाम्' (मा त्वरिष्ठा इति भावः) । ३ 'अतिशुद्धशिष्यश्चेति वक्तव्यम्', 'हस्तादङ्गात्', ४ 'अकर्मकाश्च' ।
५ 'किरतेर्दुर्पञ्जीविकाकुलायकरोष्विति वाच्यम्', 'अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' ।
६ तपतेर्भावे लुङ् 'तपोऽनुतापे च' (अविचार्यं कार्यं कृत्वा पश्चादशोची त्यर्थः) । ७ 'भुजोऽनवने' । ८ 'वि पादविहरणे' । ९ 'प्रेत्याभ्या शुभ' ।
१० 'निसमुपविभ्यो ह' । ११ 'स्वरायन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति सहकारेण
'प्रोपाभ्या युनरयत्प्राप्तेषु' । १२ 'शोरणौ यत्कर्मणौ चेत्य कर्ताऽनाध्याने' ।

जन्मेमत्यभाय गते नस्मिन् प्रवहणेऽप्यौ जनान् विस्मापयमानोऽभूत्तितो
 विचित्रां विचित्रैश्चयन्ती विराजितो जायतुदृष्टव्यं षष्ठं समुद्रात् । तस्मिन्नेव
 काले महता समुद्रतपनात् रज्जुं तनुमासे । तीक्ष्णो वायुर्बलः । पापधिरचेनायत
 इति यथा तस्मैराधोरण्यं लादादृज्ज्वेन तस्मिन् घटात्ताने न पोतद्विष समास-
 ज्यत । अतो यीचिविप्लुते पारिधीं वहनेन महं स घटो निमग्नः प्रायतत ।
 तस्मिन्नेव काले भयातुला प्रवहणस्या विद्या मन्त्रावदन्त भूपतिं चण्डमह-
 मुदिरपामहन्त्यम् । तदाकथं स्वामिनोऽप्यशस्करं तच्छ्रोतुममहिष्युः सवशीलो
 गृहीतनिर्गिरा यक्षोऽभीयको निरपेक्षोऽनुप्राप्तमात्मानं महोदधीं तादृगमचित्तेति
 तस्मिन्निमग्रे पातोर्मिदूरोत्थितं ताप्रवहणमभ्यस्यत । तत्सर्पो मयान् जनान्
 यादृशो पति ममैगिल्ल । (इत्यात्मनेपदप्रक्रिया)

अनुपधिमग्न सप्तशीलस्य यावदितस्मतोऽबलौहंयति तावद्वदितो पारिधि-
 रतिरस्यत् । दिव्या गुरी चैरा मययालोचयत् । अघोरस्यताऽपि या स्वधिया गुर-
 पुरम् अघोरौ । मौपनिर्माणदीप्त्याप्याय विध
 प्रियापार्थक्ये विश्वकर्म-कर्मवि परार्थोत् । न कोऽपि कर्मवि यत्र
 (परमैवद प्रक्रिया) अभिगिरौ । यथा मानपरस्परधिरपरार्थं परिहृत्य
 यत्राप्येव न कोऽपि कर्मवि इत्यर्थः प्रोक्तः । पुनश्च
 भयानि तत्राप्यभूषभयभीतानीव चण्डादेव उपारतिषु । चारमन्तो विभूति
 भातो भूया अपि च यत्र मयया परैरतिषु ।

तस्याय नमसांमितरगतं माम्यन् साधनीये ममिमवसाग्भगुनोभितमद्र-
 यवद्वयोपानवापीकोष्ठाशोभाशान्तिनि, हेमे शोभनात्पे, इत्यपि रितृगन्धे,
 मेग्गच्छते एकस्मिन् देवगृहे प्रतिष्ठारितो भगवतीं वायापनीं ददर्श । तदा
 ह्यनुपाऽपि या ह्यदृश्यमपि दावै रति, मार्शयति दुग्धम्, लेनैति सुग्धम् । ह्यु

१. 'मोक्षोद्वेगुभद' २. 'यद्यथा गमुचारेते' । ३. 'प्रतिगाताभाय' मद्र ।

(इत्यात्मनेपदप्रक्रिया)

० परमैवदप्रक्रिया ०

४ 'शपाद्वर्ति परमैवदम्' । ५ ६. 'अनुपशब्दां कृत' । ७ 'अभिप्रायद्वि-
 गित' । ८ 'परेभ्य' । ९ 'प्रादह' । १० 'विमायाऽर्यमार्' । ११ १२
 'स्वापरिन्दो रम' । १३ 'अनुपयगांश्च' इति वीमारिजपदभाय परमै-
 पदम् । १४ १५ 'बुधबुधनरत्नेद्बुधबुधोदे' ।

च तां तत्र कृतदेवीप्रगामोऽभ्यर्चितचण्डीचरण किमेतदिन्द्रजालं स्यादित्याश्चर्येण
तदग्रतो यावत्समुपविशति तावदुद्राटिताररा, रराज तत्रैका दिव्या कन्यका ।
देव्यग्रगतप्रभामण्डलोद्गता, प्रफुल्लाम्बुवदना, पुष्प्यसुष्पसिमता, मृणालनालमृ-
द्वङ्गी, सञ्चारिणी सरोनिनीव, स्त्रीसहस्रपरिवृता सा च देवीगर्भगृह सत्त्वशीलस्य
हृदयञ्च सममेव प्रविशेत् । विहितवरिवस्या सा देवीगर्भगृहात्तु निरगात् किन्तु
सत्त्वशीलस्य हृदयं निविश्य शूकशिखाग्रमक्षिरिव तत्रैव स्थितापि देवीप्रभा-
मण्डलमाविशत् । सत्त्वशीलोऽपि च तत् पश्चात् तत्रैव प्रविष्टवान् इति तदन्त
सर्वासां भोगसम्पदां सङ्केतोद्याने इव अन्यस्मिन्नेवोत्तमपुरे मणिपर्यङ्किकानिषण्णा
कन्या तामवलोक्य समासादिततत्पार्श्वं तत्रोपविश्य सोत्कम्पपुलकैस्तदालि-
ङ्गनोत्सुकतामाविष्कुर्वन् चित्रलिखित इव तन्मुखासक्तलोचनोऽर्पितत् । सा
कन्या च तदानीं साह्रमपि तमेवमनङ्गाविष्टमलोक्य चेटीमुखमग्राणीत् इतीति-
तज्ञास्तास्त तत्कालमब्रुवन्, 'त्वमस्मान्मतिथिरित्यस्मस्वामिनीकृतातिथ्य
गृहाण, उत्तिष्ठ, नेनिग्धि, अद्यान' इति । एतदाकर्ण्यवलम्बिताश्च कथमप्यु-
त्थित स ताभिः प्रदर्शितामुद्यानवापिकामेकां ज्ञातु गतस्तत्र निमग्नस्ताम्रलिप्त्या
चण्डसिंहनृपोद्यानवापीमध्यात्तत्क्षणमुत्तस्थी । तत्र चाकस्मादात्मानमलोक्या-
चिन्तयत् 'अहो किमेतत् छोद्यानम् ? क्व च दिव्य तत्पुरम् । अमृतासारसमं च
क्व तद्दर्शनम् । क्व च सद्य एव तद्वियोगगरलम् । अह हि जागर्मीति नायं
स्वप्नोऽत पातालरन्यास्ता मा पर्यैमूमुदन्त एतद्भुवम् । एव ध्यायन् तत्कन्या-
वियुक्त उन्मत्त इव, ग्रहगृहीत इव कामार्तस्तत्रैव भ्राम्यन् रिललाप । वातोद्धूतै
पिशङ्गैः पुष्परेणुभिः, विप्रयोगानलैरिव त परीताह्रमवलोक्योद्यानपालकाश्चण्ड-
सिंहमहीभृतं व्यजिज्ञपन्निति स स्वयमप्यागत्य तत्र तदवस्थ तमदर्शत् । सान्त्व-
यित्वा च तं सर्वं स्ववृत्तान्तं समुद्राटयितुमेव त निरवभ्रात्, 'सखे, क्व प्रस्था-
पितस्त्वं क्व गतः ? क्व चायं कुसुमशरशरस्वयि निपतितो य एव तवासङ्ग-
दुःखाय पर्यैकृपत् ? तच्छुत्वा सत्त्वशीलः सर्वं स्ववृत्तान्तं तस्मै शशस । तन्नि-
शम्य तदानृप्य गन्तुं समुपगन्धावसर इव वीरो राजा तं तेनैव मार्गेण तन्नि-

१. 'युद्धभ्यो लुङि' (पुणादित्वादङ्) । २. अणावकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात्
इति प्राप्त परस्मैपदं 'न पादभ्याभ्यामाभ्यासपरिमुहचिन्तितिवदवस' इत्यनेन
निषिध्यते । २. घुटादित्वात् परस्मैपदे च्लेरङ् ।

यामुरकन्यकान्तिकं प्रापयितुं प्रतिज्ञाय तमतिशयमाश्रमयच्चमिच्छन्, ररादि-
ष्टविशिष्टभोग्यानि अंबुभुजन्. चन्दनकर्पूरोशीरादिमिथितशीतलपेयानि अपीप्यत
एकस्मिन्नेकान्तप्रहोष्टे मुमूर्झितमपेवहर्हदाय्यायाञ्च अराशयत् ।

॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

अन्येषुमन्त्रिप्रिन्यस्तमस्तनराज्यभारो राजा मरुशीलेप्रदक्षितमार्गेण प्रयान्
तन्मत्पभागे प्रागिवोच्यतं सपताकं स्वप्नमवलोक्य मरुशीलेनैवाच्यत, 'देव,
अनेनैव तेन दिव्यप्रभावेण एतन्नेन भूदते । अत्राच्छी मयि
प्रियापार्यंकये ममे देवेनाऽप्यनुष्वजं मज्यताम् ।' एतमुच्यन्ता मरुशीलेन
(भावहर्मप्रक्रिया) एवस्य मामीप्यमवाप्य पयोर्धा भूषतिप्रग्यक्षेऽप्याम्ना-
प्रग्यक्षेपि । तदयन्नेव राजापि मोऽनुपदमनुसरं ह्यन्त-
मंप्राप्या ताभ्या सैवाद्दत्तपुरी समदर्शि । तत्र च दैवीं दृष्ट्वा माभयें राजा
मरुशीलेन च माऽऽस्ताबि ताभ्यामेकत्र तत्रोपाविश्यत च ।

अज्ञानन्तरमेव समग्रीजनया, रुपिण्या प्रभया इव कन्यया दैवीप्रभा-
मण्डलाद्दृष्टिर्निर्गताम् । मरुशीलेन च प्रदक्षितां तां योष्य राजा तरयां तरया-
भिपन्नो स्थानेऽमन्यत । तदाऽपि च शुभदरीरलक्षणा राजानमवलोक्य 'केताने-
नार्षपुरेण भूमेतेति मुहुभ्रिस्तपमयाऽपचिरयापमिक्कामग्निदरं प्राविश्यत समर-
शीलेन राजा अपि तथैव अन्वहारि ।

अज्ञात् कृतापचिरया पाणिनमपतिप्राप्तिवरया वरारोदया मन्दिराग्निराव
स्वमग्री गमादेशि ययोऽशौ महात्मा मया अग्निदरेऽग्निष्ठापुनावलोकित क तेन
स्वीयैते इति गवेषयित्वा निगद्यतां यद्वयमातिथ्यप्रदणेन तेन तनावीक्रियामहे
इति । एतमुच्यमानया तया सनया गोऽग्निव्योदान्तरतीं वृषतिरतिप्रदीभूताया
निजस्यामिम्या निदेशम् अवीप्यत । तदावर्ण्यं वीरेण वृषतिना कथं, 'अलमप्या-
निध्नेन, तदाप्रहणेवैनेनानिध्याय सम्भूदस्यते' । मग्नीमुनेनेधमुनया तया
तदार्जपेनानिममाहृष्टेव दैत्यकन्यकया देवी तं स्वपतिमदास्यत । विप्रप्रशनुन्ता-

१. 'निरावर्ण्यतनार्थेभ्यः' । २-३. 'अनावर्ण्यतनार्थेभ्यः' ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया

ॐ भाष्यमप्रक्रिया ॐ

४-५. 'भावहर्मणो', 'सावर्ण्ये यद्' । ६. 'विग्भावहर्मणो' । ७. 'गुमाप्या' ।
इतीत्यम् ।

हापैवायुवि रूतितनिवमुचलतैर्विकीर्णकुसुमै पादपेरानन्धमानयेव स्वयं तदुद्यान
गत्वा च प्रथयावनतया पार्थिवो निजातिथ्य स्वीकर्तुं प्रार्थयामासे । राज्ञा चैत-
दाकर्ण्य सत्त्वशीलप्रदर्शितमार्गेण तत्र या देवी द्रष्टुमागतमात्मान निवेद्य कया
त्वयाऽभ्यर्थितास्मदातिथ्यया भूयते इति सा समपृच्छ । तच्छ्रुत्वा तया कौतुकात्त-
न्निगदद्भुत पुरमवलोकयितुमायाता कन्याहमित्युदतारि । एतेन विहसता राज्ञा
प्रयुदनार्यत यत्त्रानवापिकाया यदनेन सत्त्वशीलेन सह पूर्वं सद्दृष्टित तत्सर्वम-
हमनेन अवादिपि । अतोऽस्मददर्शनार्थं देव्यैव पठ्याप्यते । स्वसत्त्वतिस्वीकृता
विधमन्यमनस्क राजानमवगत्य दैत्यकन्ययाऽप्यन्तर्जगत्से । तथापि तत्सत्त्वोक्-
र्षेण, गाम्भीर्येण च किंकरीकृतया तया स्वकीयातिथ्य राजान स्वीकारयितु
पुनरपि स्ववाणीवीणास्वनो भ्येतायत । येन च मन्त्रमुग्धेनेव सत्त्वशीलसत्त्वेन
तथेयुक्त्वा तया सह गत्वा चापावृत्तरूपा तस्मिन्नन्तस्तथैव प्रवेशितेन दिव्यं
तदपर पुर ददशे । नित्यमद्भुतसर्वज्ञा, सदापुष्पफलद्रुमयुक्ते, रत्नकाञ्चननिमित्त-
मेरुदृष्टे इव च तस्मिन् पुरे महार्हे रत्नामने समुपावेशितेन राज्ञा तत्कन्याकृत-
यथोचितापचितिर्गृहे । अनन्तरञ्चेत्थ कन्यया निचपरिचयोऽदायि—‘देव,
अहमसुरेन्द्रस्य महात्मन कालनेमे कन्या । जनकश्च मदीयो विष्णुना अवधि ।
इदञ्च पैतृक मे पुरद्वय विश्वकर्मणा निरमायि । सर्वकामदेऽस्मिन् पुरे न केनापि
जीर्यते न जियते । अत्र चेदानीं त्वमेव मे सर्वस्वम् इति सपुराह तत्र वशो वर्ते ।’
एव समपितसर्वस्या सा भूपतिनोचे ‘यद्येव तर्हि त्व मया वीराय, सुहृदे, बान्ध-
वाय च सत्त्वशीलाय प्रदीयसे । अनेन तत्र पाणिर्प्राहिष्यते ।’ भूर्तिमता देवी-
प्रसादेनेव नृपेण तथोक्ता सा दैत्यकन्यका ‘तथास्तु’ इत्यन्वमन्यत । अतः कृत-
तदैत्यकन्यापाणिग्रह, प्राप्तासुरपुरविश्वेश्वर्यं, सत्त्वशीलो भूपतिनोदे, ‘स्वहृत्ता-
मलक्योर्मुनस्यैरस्यामलकस्य सशोधितर्जनेनापि मयेदानीं द्वितीयतस्तेऽधमर्जेन
स्थीयते ।’

इत्थ तमुक्त्वा भूपेन स्वपुरी गन्तुम् अकामि । अतस्तदनुमतेनोपात्तदैत्य-
सुताप्रदत्तापराजितनामखड्गचरासृत्पुहरमक्षयफलेन तेन तदुक्तवाप्याञ्च निमग्नेन

- १ ‘आदेच उपदेशेऽजिति’ इत्यत्र अजितीति कर्मधारयादित्सङ्गशका-
रादीं निषेध । एष आदिशित्वाभावात् तस्मिन्निषेधानावे जात्वम् । २. ‘तनो
तेर्यकि’ । ३ ‘जनिवप्योश्च’ । ४ ‘स्यसिचसीधुत्तासिधु’ इत्यादिना चिप्प्रदिट् ।
५ ‘अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्’ ।

रुद्रेणे ममुन्मज्ज्य सर्वमिद्विकामेनाभावि । सत्त्वशीलेन च दैव्यहस्याजानिना
तत्पुत्रराज्यमशामि ।

तद्वाजम्, उच्यताम्, 'पयोधिपत्तनेऽनयोः कः सत्त्वधिकमवपाऽयमव्यते' ।
त्रिभिन्नमयेनेनेषे यद्विज्ञानतत्त्वार्थो निरुद्धोऽयुधौ पतितः सत्त्वशीलः स
मया सत्त्वधिकोऽनौगामि । राज्ञा तु तत्त्वार्थं विज्ञायैव तत्त्वार्थाभिनिविरिष्यता
तत्रागामि इति न तत्त्वत्त्वार्थव्ययम् ।

एतदाकर्ण्य भूपतेः स्वध्यातृयैरुदेयं यैनादेनायनीयं व्यापदं सिद्धपातशशि-
शिथिये । राज्ञा चापि 'प्रारब्धे ह्यममासे शिथिलीभवन्ति किं सुधिप.' इति
धिपं धारयता पुनः सोऽनुष्ठये ।

एवं चतुर्विंशतिहृत्को गतागतं पुर्वन्तं भूपतिमन्त्रोद्ययं यैनादेन निरुपादि
यद्वयं सत्त्वराशिर्विप्रलब्धमज्ञानयः । परमममाभिः श्रीहता भिक्षुता नैतापत्तयं व्या-
भिलाषा शोभित्यते ह्यवधोषायतः स दुरात्मा वर्यताम् । तस्मिन्निष्ठ भावि-
कल्याणेऽस्मिन् राज्ञि निषेवयताम् ।

एतद्व्यपार्थं यैनादेन तेन नृपतिर्निजगदे, 'भूपते, घोरार्थो तमिरायासमग्यां
रमज्ञानेऽस्मिन् गतागतं दुर्धना मुग्धाहोणापि भयता घरेण धमेर्गतायनी रात्री-
रज्ञागारि । वृष्टेन दावोऽवादि । न च दूराविदूरमनायि । एवं सुन्दरीरगद्वन्द्व-
रगुणवदभाति तद्यापि मया परीक्षयमाणेन स्वया जात्यापि तत्त्वार्थं गर्भुगालम्भि
अतो धैर्येण तेऽयुनाऽस्मिन्पुष्टोऽहं दावाद्गमाश्रित्येवामि । स्वया पाय भिक्षु-
गमीपं मीयताम् विष्णु वग्मया ते हितार्थं बोध्यते मष्टनं स्वया शिधीयताम् ।
यतो हि यैनादेन त्वम् अवाधिष्टौ, येन च तत्त्वार्थोपायामद्यावि रमज्ञानेमाह्वये
न पुनितो भिक्षुरिति मामस्मिन्नाह्वयार्थविष्णुवामुपहारीविहीनुर्भूमी माहात्र

१. उदात्तोपदेशायात् 'लोदात्तोपदेशः' इति निर्देशो न । २. विष्णुमुने-
होवोऽग्यारण्याम् (विष्णुद्विः आभीषावेनामिद्व्यानिगलोप) । ३. पञ्च
प्रलयमने-अतिदिताम्-इति न लोप । ४. 'जाग्रोऽविनिजगद्विष्णु' इत्युत्पत्तेर्न
गुणः । ५. भवेद्य विनि । ६. विभावाविष्णुमुने । ७. प्रपाते कर्मणि प्रापय ।
८. हितार्थं बोध्यते इत्यपि मातु । ९. दुरादिशार्ङ्गं कर्मणि प्रापय । १०.
अहमंकागो बालादिहमंरागो कर्मणि भावे च लकारः । [इति भावमंज्रिया]

प्रगाम कर्तुं त्वामादेच्यति । तदा पूर्वं त्वं तथा कृत्वा मामादर्शय ततोऽहं करिष्ये' इति स त्वया वाच्यः । कुर्वति च तथा तस्मिन् त्वया तस्य शिरोऽसिना दृश्यम् । एतेन तस्य वाञ्छितया विद्याधरसिद्धया ते भविष्यते । तस्मादाख्येन च त्वयेय भूमिर्भोज्यतेऽन्यथा तेन मिश्रुणा वलिरूपेण त्वमुपहारीकारिष्यते । एतदर्थमेव यच्चिरं तेऽभिलषितं मया व्यधानि । अतः परं किन्तु सिध्यताम् 'सिद्धया ते भूयताम् ।' राधानमेतदुक्त्वा वैतालः तेन प्रेतशरीराधिगम्य स्वाभीष्टमार्गोऽग्राहिः । [इति भावकर्मप्रक्रिया ।]

नरपतिश्च प्रीताङ्गैतालात् क्षान्तिशालं श्रमणमहितं विदित्वा गृहीतशवः प्रहृष्टस्तस्मात्प्रस्थितः असृग्बलित्तल्लगौरास्थिचूर्णनिमित्तमण्डले, विन्यस्तशोणितपूर्णकुम्भके, प्रवृत्तसैलमहाप्रदीपे, हुतपार्वर्यधुतभुजि, स्वप्रियापार्थक्ये दृढवतपूजनसम्भृतोचितसम्भारे कृष्णपक्षपारौद्रे श्मशाने (कर्मकर्तृप्रक्रिया) तन्मागाभिमुखस्थितमकाकिनः तं श्रमणं ददर्श । मिश्रुस्तदानीं समुपानीतशवः राजानमवलोक्योत्थाय तं प्रशसन् महतीं कृतज्ञतां तस्य तदनुग्रहकृतेऽभिव्यक्तं आशु च तस्य स्कन्धात् शवमनन्तरं यामास । तथा भस्मोद्धूलितगात्रं, केशयज्ञोपवीतीं, सज्जावरितप्रेतचीरं, क्षणं ध्यानस्थितो भूत्वा तस्मिन्मन्त्रमन्त्रजलादाहृतं तं वैतालं च प्रवश्यं कपालार्घ्यपात्रैर्गार्ध्यम्, निर्मलैर्नरदन्तैः पुष्पाणि, सुगन्धविलेपनम्, मानुषनेत्रैर्धूपम्, मासैर्बलिं च प्रमाददत्त्वा परितस्मापिततत्सपर्यं पारवंगं राधानं भूतले तस्मात्पादप्रगमनं कर्तुं निरदिष्टात् । तदाकर्ण्य स्मृतवैतालवचा भूपस्तमादौ तथा कृत्वा दर्शयितुमादिशदिति यावदेव स मिश्रुः, साष्टाङ्गो भूमौ निपतति तावदेव राणाऽसिस्तस्य शिरोऽङ्घ्रिभक्तः । उदराच्च तस्य समुपादित इत्यग्रं तस्मै वैतालाय चोपाहरत् ।

एव सनाते प्राणैर्भूतगणैः साधु । साधु ॥ इत्युच्चारिते सति मुष्टो वैतालस्तस्माद्भृशवादादीन्-“रान्, त्वं हि मयाऽनर्थं क्लेशितः इति तत्रायासविधारेणापि मदीयनं हृदयनं भिद्यते । किन्त्वधुना तवाभिनिवेशफलमपाचाति

ॐ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॐ

१ असे करणत्वेऽपि कर्तृविविधतायां प्रथमा । २ कर्मणः कर्तृत्वविविधतायां भिद्यतेरकर्मकत्वाद्भावे प्रथमं तृतीया । ३ 'कर्मव-कर्मणा तुल्यक्रिय' इति कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा ।

मग्नस्य यद्विचारेभीषितमाभीषद्विद्याधरेन्द्रसं भूमिमाद्यव्यभोगान्ते मे
मग्नस्यते ।' एवमुक्त्या तस्मात्पुत्रादिगण्य स्वर्कायमिदमेतन्नाम ।

गते तस्मिन् वृत्तात्, सुरैः सह तत्र राज्ञः पुरो महेश्वरमुष्टं मातादाशिर-
नम् । आदिशच्च, 'यम्, मातु एतद् अकृतं, यत् विद्याधरमहाचक्रवर्तिताम्रा-
प्रदित् पापोऽयं कृत्वापमं सनुपायातविनाशावधि स्वयमेवावधे । पुरा त्वं
ममांशतो त्रिभुवित्वरूपेण सृष्टेऽभूरिति श्लेषद्वया अभिरुच्यया अद्विष्टम् ।
अथ चोहामृत्तिनानाद्वयत्वं त्रिभुवित्वमेतान्यभूतनिर्लेप्यकारितम् इति
यशोवृत्तमद्विष्टपातालभूमिस्थाविनाशधरकीर्तिना त्वयाऽगिराद्विद्याधराधिरात्रेण
भाष्यते चिरानुभूतदिव्यभोगमुनेन च श्लेषद्वयं न उद्विगतेनान्ते मम सायु-
ज्यव्याप्यते । अपराजितनामा स्वर्गोऽयमनुना मत्तस्ययाऽऽदीयताम् । अथ
प्रयाजाद्यपोदितं सर्वं त्वया लप्स्यते । एवमुक्त्या प्रदत्तगङ्गारवे देव शिवो
यावत्पुष्पाभ्यर्चितोऽन्तरधान् । त्रिभुवित्वमेतन्नि चार्त्तं कृत्वा तमस्तमस्यैव
उपपन्नयो निति निजगुरं प्रशिरय प्रमाणातरातरात्रिषिष्टेष्टिनामि, त्रिभुवित्व-
यभिद्य प्रवृत्तिभिरभ्यर्चितोऽगिर् नरिज निनाय । स्वर्गरेव च यामरं न
शिवोक्त सर्वमयावेति तद्वरिमितोऽयोऽर्चिजनपीडापमार्त्तहारि । तद्विष्टोपपन्नता
च यमुधान्यमुगम्यया यमुधाधेपुषंयात्रजाशानम् औदो दे । अथानि रागलज्ज
कपं तत्र औदो दे । वृत्तपुत्रागमे इव तदीयमात्रायेऽभूतं कृत्वापं गुरं
भक्तः । अयुज्यत योगी योगम् । अयुज्यत च निजिग प्रनिर्मम गपन्तापम् ।
एवमुक्त्या दगीर्केशयो भूपर्या भवमायुज्यमया ।'

इयं पथि क्षात्रिभयोगाधिरमिष्टो विभक्तवैररी मग्नी गृणाद्वय सर्व-
मभिधाय प्रवृत्ताधमेवमुक्त्या यदेतां कथो तस्मिन् क्षमे मामभिधाय न गृहो

- १ यत्र वर्मणि त्रिधातुनो त्रिणे ह्रस्वो यथा एतेषु तदुक्तेषु तत्रैव
- 'वर्मण्यवर्मणा मुष्टयस्त्रि' इत्यस्य प्रवृत्तेरत्र वर्मण्यस्त्रि तद्वत्ति । २ 'यव
- वर्मवर्तरे' इति पैरलिङ्गरेण्येभिर्भाष्य । ३ ह्रस्वेषादेरे तस्माद्विषये ऐभिन् ।
- ४ 'यव' वर्मवर्त्तरि । ५ 'दुष्ट' इति पैरलिङ्गरेण्येभिन् 'न दुष्टपुनर्मो दद्व
- ति' इत्योऽयं दुष्टेष्व एव निषेधः । ६ 'न दद्व' इति ऐभिर्भाष्य ।
- ७ 'गृत्रिपुत्रो वदगु' इति यमात्राद् दपन् । ८ 'तपस्य' वर्मवर्त्तरि ।
- ९ प्रतिदिनम् ।

भूयोऽवादीन् यदह्नीव किल राजा त्रिविक्रमसेनो वैतालानुग्रहेण सर्वमिष्टं प्राप्तवान् । तस्मात्त्वमपि मन्त्रमिमं मत्तो गृहीत्वा निर्विपादस्तमेव वैतालमुत्प-
मनेन मन्त्रेण प्रसादयन् प्रभुणा मृगाङ्गदत्तेन सङ्गममवाप्स्यसि । उत्साहभाजा
हि न किमप्यप्राप्यम् । भग्नोत्साहश्च सर्वं एवावसीदति । त्वञ्च मदीयं सर्पदंश-
हर्तेति मे वञ्चुरतरत्वाग्नीत्याऽहमेतन्निदिशामि । त्वमवश्यमेव कुरु ।

एवमुक्तवतस्तस्माद्विप्रास्तन्निग्रमन्त्रमादाय प्राप्नोऽजयिनिरह तत्र रमशाने
रजन्या कृतशवस्त्रपनादिस्तन्मन्त्राद्भूततच्छब्दवैतालं यथावदभ्यर्चितवान् । स च
तेनातीवसन्तुष्टोऽभीष्टं वरं मया याचितुमकथयत् । अहञ्च 'यत्र मदीयं प्रभुर्भू-
गाङ्गदत्तो वर्तते तत्रैव मा नय । नातः परमन्यो मे वरो वर्तते' इत्यकथयम् ।
वैतालेन श्रेयमाकर्ष्य मा स्वपृष्ठे समारोप्य प्रेततनुप्रविष्टेन तभोमार्गेण च गन्तुं
प्रावर्ति । अहं च सुप्मानवलेक्य श्रीमत्पादमूले अनेयम् । समाप्तकृत्यो मया
च विसृष्टः स एवायं वैताल इदानीं यथेच्छं गतः । नागज्ञापान्नवद्विद्युक्तोऽहं
यथाऽधुना श्रीमता समगसि तथा स हृदमवधिरुत्तान्तः ।

एव श्रुतात्मामा येदन्तो मृगाङ्गदत्तो निजकान्तानिमित्तमुजयिनीं गच्छन्
पारावताप्यमुनिज्ञापभ्रष्टममिलितकतिपयमात्म्यं, सम्भावितभाविशेषसम्पत्ति-
र्मुमुदे । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

परेषुश्च विप्रमन्त्रेसरिणा, गुणाकरेण, विमलबुद्धिना, विशिष्टकथेन, श्रीमपरा-
क्रमेण, प्रबण्डशक्तिना, श्रुतधिद्विजेन च युक्तं शापविश्लेषितान् शेषान् सुहृद्विश्वान्
राक्षसाङ्गवत्यां सग्राप्यैवात्मनाऽष्टम उजयिनीमम्बचलत् ।

प्रियापार्थक्ये प्रमाद्यसः श्रीमशुष्कतोयाम्, तरुलताविरहिताम्, अहस्त्व-
(लक्षार्यप्रक्रिया) रमस्तरकरातिसन्तसवालुकाम्, जनरहिताम्, मरुमरीचिभि-
रयदुद्गुलानलज्वालाभिरिवावृताम्, उत्पुष्कमर्मरैस्तु-
णैर्विनीर्णकेशामिन्ध्रालोक्यमानाम्, आतपहान्तोदन्धन्मृगारवै रदतीमिव प्रतीय-
मानाम्, विशङ्काम् विन्ध्यपर्वी चुत्तृपादितैः सचिवैः सार्धं परस्पर-रमरं च विप्रम

१ मा श्रीमत्पादमूले अनेयत् इति त्रिविधायां मुख्यार्थेण कर्तृत्वविवक्ष-
याऽपि गौणकर्मणो वर्तमानत्वात् 'सकर्मकणा प्रतिषेधो वक्तव्य' इति यगात्मने-
पदयोर्निषेधः । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

केसरिन्, केसरिणं ह्यो हनिष्यात् । अभिजानासि गुणादर, यद्वनेऽभुङ्क्यद्विः पुप्यमे
भीमपराक्रम, स्वालोये निषैस्सावरतत्र स्वप्नं द्रक्ष्यात् ॥ ४ ॥ भूमाहपन्नुदलद्वयत् ।
गत्वा चामे ददत्तांकंतापगलितामृतांशुद्रवमिव स्वयच्छनीतत्रलम्, दिगन्तप्यापि-
विस्तारम्, आत्मनः प्रतियोग्यमालोकयितुम् विनिर्मितं ग्रैलोक्यलक्ष्म्या मनि-
दपंमिव स्थितं सुमहत्तर एकम् । तस्य च सरमः पश्चिमे तीरे समीपयो
राजपुत्रो वायुनिधूनिताविस्तारिशाखाभुजकदम्बकम्, मूर्धलप्रसुरगरितम्, नृपयन्त्रं
दाहुरमिव अभ्युद्यतेन व्योमवृष्टावगाहिना शिरसा नन्दमोघानतोभामयलोक-
यितुमिरोद्यतम्, दिप्यरसैः शाखावलम्बिभिर्दिग्यैः फलैः शोभमानम्, महान्त्रं
दिप्यपादपमेकमवलोकयति स्म । तज्जायलोक्य यावत्ते तं सुचिरं निरूपयति तावत्
क्षुत्तृपादितास्तन्मन्त्रिणः प्रधाप्य तद्बृक्षफलानि भोक्तुमास्तुङ्गारतानि द्रष्टुं पदपि
फलम्मुपगता । मृगाद्वृक्षतश्च तदानीं तानपरयद्यतिविद्वल्लरती तस्मिन्नेकं
नाममाहमाह्वयन् । यदा च न ते प्रतिश्रयं ददुर्नापि चारयन्त तदा एतत्तर-
नियामिना भूतेन केनचित्ते भक्षिता इति विचिन्तयन् नरारयविपुः ॥ मूर्च्छितो
महीतले व्यपतत् । तं तद्याविधमवलोक्य हुमानास्तुः पार्श्वस्थ भुजध्विज्जगत्त-
माधाप्य तापणमुवाच-‘देव, एवं विशेषज्ञोऽपि भवान् परिपश्यधैर्यं कथमप-
मीदृति ? विविधकर्मभूयसम्बद्धो नरः कदा (कदा वा) निजकर्मणां फलं
भुङ्क्ते, स्वयंदोशेन वियोगेन वा कं भूतं कर्तुं विरतं वा तत्फलं भोजयति
एतद्बुद्ध्या यो व्यसने न मुच्यति (मोदयति, मोघा वा) शास्त्रीयज्ञानानुवृत्त्या
आचरति (आचरिष्यति, आचरिता वा) न एतु कदापि प्रीत्योति (प्राप्नोति,
प्राप्ता वा) भक्तो नागसत्तानां तन्महावरानां वियोगेऽधिकारिकं त्वां दुर्गा-
करोति चेद् धैर्यं कथान् । सुहृतां दुर्गि मन्त्रिणधेदागरेरहेपुरेण (भाग्ययन्ति,
भागमिप्सन्ति, भाग्यतारो वा) तावत् त्वमस्मादुन्मोदितां गरत् । अचिरेणैव
समवाप्ततां कथंतीमंयोगमधि ।

० लक्षारार्थप्रतिपा

१. अभिजातवने लट् । २. ‘न यदि’ इति लट् प्रतिशेषे लट् । ३. ‘विभागा
गाराद्वे’ । ४. ‘वायुपुत्रनिपालकोर्न’ । ५. विभागा कदाकदा । ६. ‘दिरले
लिगावाम्’ । ७. ‘निपदमन्त्रनिधौ च’ इत्युभाभ्यामुभयत्र भविष्यति लट् ।
८. विशेषेण दुर्गावरणं लोहधर्म्य धैर्यधारणमैश्वर्य लक्षणम्, तेन दुर्गावरणे धैर्य-
वर्णनं त्वया कर्तव्यमित्यर्थे ‘लोहधर्म्यधैर्ये च’ इति लट् । ९. ‘तिष्ठोभमोद्विष्टे’ ।

एव श्रुतधिनाऽऽश्वास्यमानोऽपि रात्रिपुत्रस्तच्छ्रुत्वाऽभिभूत वारयत्यपि श्रुतधौ
 'एषोऽहं सरस्यामानमुञ्चितु गच्छामि इति समुत्तस्थौ । एतस्मिन्नेव कालेऽशरी-
 रिणी धामगगनादुद्गता, 'पुत्र, साहसेनाहम्, प्राणोश्चित्त्व धारयति सर्वं स्वत ते
 भवति । अस्मिन् हि वृक्षे स्वयं देवो गणपतिनिवसति । स च त्वत्सच्चिवैरैतैरद्या
 वमानितो यतो हि अक्षालितफराङ्गयोऽनाचान्ता धुधार्तास्ते फलानि लिप्सवोऽ
 स्मिन् वृक्षे समारूढा इति फलस्पर्शसमकालमेव, 'यच्चित्ता भवन्तस्तद्गतिं गच्छ
 निव्रति' विघ्नेशावाप्तशापा फलता गता । अन्येऽपि येऽद्यावत्पुनरुपलब्धास्ते
 च वारो मन्त्रिणस्तेऽपि अनेनैव पयाऽऽगता एवमेव वृक्षमिममारूढा फलत्वमिता ।
 अज्ञानवशाच्च तैस्तथाकृतम् । जानन् हि को नामैव गणपतिमवमानयेत्^१ । एव तु
 मया सचेतीक्रियेऽतो नाह सम्भावयामि त्वमपि तथैव भगवन्त गणाधिपमवमा-
 नयिष्यसीति त्वरित तपोभिस्त्व गणनायक सन्तोपयिष्यसि चेष्टीघ्न सिद्धिस्ते भवि-
 र्यति इति ।

एवमुक्त्वा मृगाङ्गदत्तो पातास्थो 'गणेशधनुष्येत् आशसे मन्त्रिण समुपेयाम्'
 इति विचारयन् देहत्यागाश्रितु सरसि कृतस्नानस्समभ्यर्चिततत्तदस्थगणनायको
 निराहार श्रुतधिपरिचरितस्तस्मिंस्तद्वले एकादशदिनानि विनशाराधनमर्कषोत् ।
 द्वादशोऽहनि तुष्टो गणेशो निशि स्वप्ने वभाषे, 'पुत्र, तुष्टस्तवाहमिति योऽयं नि-
 दतमपक्ष प्रागामी तस्य यदवरमादिमसप्ताहात्तत्र युक्तस्त्व मुक्त्वापान् सर्वात्ममन्त्रिण
 समवाप्यसि । तै सह गणोजयिन्यामवासशाकवतीक पुनस्त्वनगरीं प्रत्यागत्य
 पृथ्वीराज्यञ्च करिष्यसि अतो वीरस्त्व तद्वियोगतिष्ठोऽपि मार्गे धैर्यं त्यजसि आत्मा
 त्महत्या विकीर्णसि गर्हितमेतदिति कथं त्व शूराभिमतमार्गाद्विचल्ले ।

एव गणेशादिष्टो मृगाङ्गदत्तो निशाशये प्रतुष्टस्त स्वप्नादेश श्रुतधयेऽभ्यधात् ।
 तेनाभिनन्दितश्च प्रातः कृतस्नानोऽभ्यर्चितगणनायको यावत्तद्वातवृक्षमदक्षिणा
 कुरने तावत्तत्तरीरवतीर्य फलत्वमुक्तदशा दशापि तत्सच्चिवान्तत्पादयोनिपेतु ।
 स च तेत्वेकैकमधिकाधिकप्रेम्णाऽवलोक्य परिपस्त्र । तेऽपि च कृततपससाम-

१ वर्तमानसामीप्य वर्तमानवद्वा । २ 'आशसाया भूतवच्च' । ३ किञ्च ते
 लिङ्लुगे । ४ अनवक्कनृप्यमर्पयोरकिञ्चिन्तेऽपि । ५ निप्रवचने लृट् । ६ आशसा
 वचने लिङ् । ७ 'नानद्यतनवन् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो' इति क्रियाप्रबन्धे
 (सातत्ये) भविष्यत्यनद्यतननिपेधे लुङ् । ८ 'नानद्यतनवद्' इति सामीप्ये
 लुगे निपेधे लृट् । ९ गर्हाया लङ्पिजात्वो । १० विभाषा कथमि लिङ् च ।

प्रभु नवेन्दुमिष साममयलोचय 'क प्रभुराभ्योपजीवितामपे' पृथगात्मानमवगच्छेत्
इति चिन्तयन्त, धुनपि विदिनमवभूतायां मद्यायन आत्मनो मेनिरे । रसार्प-
मिद्वै लक्ष्यनिर्मुक्तान्दध्यापि तस्मिन्नेव सरमि आत्मा स्वीयमधिपै मर मर्य
मतपारगो विद्वे ।

हृत्तारणमुग्रियेन तेन तस्मिन्नेव नि प्रस्ताव्यारो मन्त्रिग तद्विरल्लेख-
पृष्ठान्तम् अष्टपदन्तेति तेषां मत्वाद् व्याप्तेनाप्य लक्षमात्मपृष्ठान्त पदपिपुं
प्रारभत—

'पारायनायनाम्य दापनो भवद्भयो दूरविभ्रष्टो नष्टचेनोऽहमटपी भाग्या
रात्री लक्ष्यमंशोऽपि चिराच्च दिशो नापि च पन्थानमपरयम् । विगतापात्र दृष्ट-
दीर्घायां निशि, मनुदिने आद्याप्रकाशकैः केन्द्रेणमचिन्तयन्, 'अहो ! अस्मद्वि-
पुक्तः म म इवामी च नु गतो भवेत्' नात पर रात्र्यावधायकत वद प्राप्नुवाम
इति तदापि जागृयन्निनी म दाद्यावर्तमानास्तिहेतोर्गतो भवेद्विषयाद्यथा दानं
दानं दुर्द्वेषामिष कष्टो तामटपी मादमानोऽग्निपूर्णावर्षरिष आर्कविरणं दुर्द्वेषामाऽग्ने
प्रापाम् । अत्र आगम्य पुत्रोऽप्येवमम, दमादिमपुरातर्द्ध मग्नात्तमिर वृषं
प्रपुनवीचिदन्तामम, प्रमद्यविपुलायम, दत्तनादेव च मन्त्रुमिष मयोऽप्यम,
मरोऽप्यस्तवान् । तत्र आत्मा विमानि भुक्त्वा पीतपानीयो वायन् स्थितस्तार-
दागतान् ददनुष्टि म्पुत्रादु-मेघयानिमानदमदायम् । ममेव आत्माभिर्ब-
द्धानां मिषोऽप्युष्टि । मन्त्रु मयेऽपि वय तामात्माना दापयद्विनम्यद्विरागदा
देहयागाय दापयन्ति कुर्मन्तावन्मिमेव सरमि आत्मा र्धंनपयो मुने मुनो
मदाप्या, मयीतद्विमानि, मत्पदमोवागदमदन्तु द्रविदमोदायमा
यन्त, मदागतमृगमृष्टं तन्मन्त्रानमृष्टः कनिरवैर-य ममपदार्द्धं मुनिपुमार-
र्धं पुन तत्रगत मर प्रपन्नं चनात्मानुवाग्य कापुत्राचिनात्तमाम् वाप-
विशरयन् दूयमानप्यामाह मानमय हेतुमद्विद्वत् । तदा मुनिपुत्राय तमं
मन्त्रमागृह्यविद्वत्तन्मन्त्रमागृह्यवान् । तदाऽप्ययनिर्दक्षिभिर्गमैर्वांर्धं म-
मयेव देहयागाच्चिर्निता वय आत्मा भाविद्वर मुनिपुत्रकेन तेनातिथ्य विधि-
युक्ता निरविपुत्राभ्यमार्गिता । तस्य र्धं देहं दत्तावन्मन्त्रपुत्रदेहं रमाध
मतर मया म निचमपाचद्विनि चगादेव तद्वृष्टपुनं च परिपूर्णं मयीयं
निचाराप्रमादापामद्विनि भवन् दिव्यावर्द्धं पत्न्यमोऽप्यपि म । एते

चाहन्त्येकस्थानोपविष्टानां समापितसान्ध्यविधीनां मुनीनामाश्रमे वयं तद्दर्शनाय गताः । प्रणिपत्योपविष्टाश्च कृतातिथ्यै प्रियवदैस्तैर्महर्षिभिः कृतो यूयमिति क्षिप्रं पृष्टाः । अतस्तेन मुनिकुमारकेण तदाश्रमप्रवेशान्तोऽस्मिन्मग्नद्वो वृत्तान्तस्तेभ्यो विनिवदितः । यच्चाकर्ण्य कण्वारयो ज्ञानी मुनिरभाषत यद्रापयभग्नधैर्यत्वम्, सम्पदि च निरभिमानिता, सर्वदोस्ताहसम्पन्नता चैतत्सत्पुरुषव्रतम् । अतो नाहं मयि कर्तव्यमिति जानु युष्मादृश्या एवमात्मानमवसादययुरिति । महान्तो हि महान्ति कृच्छ्राणि निनर्धेयतोऽविगणयन्तः समासादितमहार्था एव महच्छब्दभाजो भवन्ति यत्र नैव स्वर्गीयमहस्ते ते परिपालययुराश्चर्यं तत् । ये हि धैर्यधारया दुरत्तराण्यपि कृच्छ्राणि समुत्तरन्ति त एव स्वामीप्सितानि प्राप्नुयन्ति । गलितसत्त्वविलुप्तचेष्टाश्च नष्टा भवन्तीति नवाट्ठा अपि यथेवमात्मशक्तिमवहेत्येधुर्यमर्पणीयमेतत् । अतो वैकृष्ट्यमेतत्परित्यजत । युष्माकमधिपतिर्मृगाङ्कदत्तोऽद्यापि प्राणिति । अतो योऽयमध्यायं गन्तव्यं आ उज्जयिन्यास्तस्य यद्वरं विन्ध्यशिखरपत्न्यास्तदभ्यन्तरं एव यूयं तं प्राप्स्यथ । स चापि समवाससर्वसचिवशशाङ्कवतीकोऽश्वमेधयोजी राजा भविता ।

इत्थं तेन महर्षिणोक्ता वयमवलम्बितधृतयो नीततन्निशा, अपि सङ्गमये द्विधिरस्माकं प्रभुमिति धिया तत् प्रचलिता अवलोक्येद्विज्ञा क्रमाकाननमेतद् वासवन्तोऽशनायोदन्यानिपीडिता फलानां हेतोरगणनाद्युक्तमेतमधिरूपा फलं गता अपि व्रतपसाऽद्य विमोचिता । अयमेवास्माकं चतुर्णां त्वद्विद्योगकालवृत्तान्तः ।

मृगाङ्कदत्तो निनसचिवाद्भ्याम्रसेनादेतं सर्वमाकर्ण्य शशाङ्कवतीलाभसमुपलब्धमिस्ता निशामनेपीत् । प्रातश्च तस्मादुत्थायाशपै सचिवैश्चतुर्भिः च युक्तो विप्रविघातकवृत्तं न वा शशाङ्कवतीं प्रेम्पुरजयिनीं गन्तुं शैवसमयस्यत् । मार्गानुतगोद्विद्यमानस्पुर-मुञ्जपुत्राभिव्योभ्यसन्निभानकहदिनीस्तदिनी, विचरन्ती ममत्तमात्मना, भग्नमुञ्जकीचरा, शुद्धा पुष्पवतीरपि च क्रूरसत्त्वाश्रिता, शान्तैः मुनिभिः, प्रच्छाद्यतहरोम-यायमानमृगैश्चाश्रिता वनभुज क्रमादतिशय्योऽयिनी-पुर्यां सान्निध्यमवाप । तत्र च गन्धर्व्या नद्या कृतज्ञानो विगतापचकुम्भं सानुगो

१ 'जातुयदोर्लिङ्' । २ चित्राक्षरणे च । ३ यदायधोरुपपद्यमानम् ।

४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ५ अश्वमेधनं यद्यमाण इत्यर्थं धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः इति नियमेन 'करणे यत्' इति भविष्यति गिति ।

६ 'उनाप्यो समर्पयोर्लिङ्' । ७ 'हशश्वतोर्लिङ् च' ।

महाकाव्यमज्ञानं समन्विष्टस्य राज्ञा कर्ममेनेन परिपालिताम्, गृहीतविरिधापुं-
रचिभिरधिष्ठितमनेलीकाम्, गिरिन्द्रसिगरासारमाकारपरिवेष्टिताम्, अरिज्ञान-
जनदुष्प्रयेशाम्, अनिदुर्गमपरिग्रापरिरक्षिताम् उज्जयिनीमामयाद् । ताद्याव-
लोक्य रिमना मृगाद्वृत्तं स्थानुमानुग्राह्यं 'त्रिषाप्रसम्पु गतिर्येकन आरताम्
प्रयेशोऽप्यत्र नारमाह भवेत्' इति, एतदाकर्ण्य ते तमयेचन्, 'देव, अपि पदोपि
स्वबाहुभिर्नैरदुरप्ययमायिन । अपि गिरि शिरोभिर्भिन्नु' वंतिगीपेत्तादृशम् ।
अतः कथमेकदेव सग्नप्ययमाहवेपु सहार्यकेपु नैरारयमिधं भवन् । पुरीषमग्नाय
बलमाप्या किम्यत्रेपायोऽश्रयं विधेयस्य । एतद्विषये तु बहुज्ञो देवताभिरपि
भयानुपदेशित इति । एवं मयिधे प्रोत्साहित स कनिषपदिनानि बहिर-
वातिहन् । तन्मन्त्री विप्रमहेमरी चैतस्मिन् समये वामभयनात् तन्निषाकर्ण्य-
भिलारया यावद्वृत्तात् प्यायति तावन् हृत्पदवि प्रांशुः, उद्ग्रीय, गजानन,
महिषादिम्, उद्ग्राह्य, स्वर्कगो वृत्तात्तत्र प्रादुरभूत् । किन्तु ताम्भंभराता
नगरीं तपाविषा नात्रमन्त्रीति तन्प्रवेशायमयोऽर्ग्यं जगाम । एतेनानिषिद्य
प्रभुमरणोक्त्य नीतिन भुतधिराज, 'आधर्यं देव, नीतिहोऽपि भयानजानसि
यैव मोहमेधेत् । स्वपराज्जनमनयेद्य कौऽत्र प्रवेष्टु विप्रमेत । नगर्या ह्यप्या
चतुर्ष्वपि द्वारेषु एकैकस्मिन् कुञ्जरमहत्तद्वी, वाजिनो च पद्मवदति,
रघामो दृष्टाश्चम, एतद्वचार्थं मत्तद्वचाम्ने । अतो वीराधिष्ठितपुण्यां परि-
गणितामग्नाहमस्यां प्रविष्टिर्नाथमिद्वेऽपि तु पतद्गृहण्ये एव मग्नयेन । न
मग्मयामि स्वर्गेन मय्येन प्रविष्टार्यामो पुरीमत्रस्य राजान पौराजदेन भवन् ।
अतः कौमये, दारानमर्दानमप्राप्तताते मायावदुना तेन पुष्पिद्राजेन,
तन्मिप्रगानिषलीयया मातद्राजेन, तन्मयवधानुरागिना दुर्गविनाथेन दान-
मममकारिणा परमपराक्रमतामिना दानिरचितमनेन चैते सर्व मय्यं मग्मय
रायह्मदायमयस्य एतन्मदीहित वाधयत् । एव बरिर्देति चेद्वृत्तात्तु विज्ञेयो ।
दूतगमनमविद्वज् भवन्त प्रत्येकमान विरागराजोऽर्ग्यदेव मग्मये विधितं
मातद्राजादेशाम्मायावदुरविमज्जो भुवमागमो भवेदिति सर्वमिन्निर्जयविनापति
रहितेन्दनेति सर्वं सप्तुजति । तन्मयस्य मातद्राजेन बरिर्देयतामय निराय

१-२ 'मग्मयनेऽपि विनि धेतिद्वारायो' । ३ 'देवे लुप्तदो' । ४ 'मग्मय

नमुरममर्दोर्द्विज्ञेयो' । ५ 'इत्यर्थेपु निष्पद्ये' । ६ 'दुर्गदेनुमगो' ।

कोट्ट गच्छाम । तत्रैव च कैरातो राजा शक्तिरचित आकार्यते । तत एव च सर्वे सम्भूय सिद्धये समुद्योगो ऋषेय । सम्भावयामि, स्वीकुर्यादेतद्भवान् ।

श्रुतधरेतत्प्रज्ञापूर्णवाक्यमाकर्ण्य सामात्यो मृगाङ्गदत्तस्तद्वाक्ये श्रदधात् । अन्यद्युश्च एतोदय, प्रदर्शिताश, विश्वनभोनित्याध्वम मित्र नमस्कृत्य ससचिवो दुर्गपिशाचस्य मातङ्गेन्द्रस्य निकेतनं गन्तुं समुच्चाल । तत्र पूर्वं विन्ध्याद्रिमारुह्य दूरतो दक्षिणपार्श्वं च तस्यावरुह्य दन्तिदन्ताजिनचिता भिन्नपल्लीरवलो कयन् कुत्र तस्य मातङ्गाधिपतेरास्पदं स्यात् । कुतश्च वयं तज्ज्ञास्याम इति मृगाङ्गदत्तोऽन्तर्दध्यौ । तदैव च मुनिकुमारक एकं सम्मुखमायादिति कृता मतिं सहामात्यस्तमपृच्छत्, 'अपि जानासि एव मातङ्गभूपतेर्दुर्गपिशाचस्य गृहं क्व वर्तते ? तं हि वयं विदुश्च ।' एतदाकर्ण्य स तापसपुत्रक उवाच, 'इतो नातिदूरे वर्तमानस्य विन्ध्यस्य सानुनि करभग्रीवनामा कुटिलदुर्गं कोटो वर्तते तत्रैव प्रचण्डविज्रमो दुर्गपिशाचो मातङ्गपतिनिवसति । स हि धनुर्धराणां लज्जयाधिपतिः । तैर्दस्युभिः स द्विषा सार्धं दलयति । महादधी चैतां भुनक्ति । इच्छामि, अनेनैव पथा तेन सहच्छेता भवान् । मुनिकुमारकादेतदाकर्ण्य सानुगो मृगाङ्गदत्तस्तेनैव मार्गेणावत क्रमेण च करभग्रीवस्य मातङ्गराजकोटस्य भिन्नपल्लीसमाकुलं निकटं प्राप्नोत् । तत्र स इतस्ततो धावतो वह्निर्वह्नेर्भक्षणव्याघ्रचर्ममृगामिषान् शबरौघानवलोक्याचिन्तयत्, 'वरण्यवृत्तयो हीमे तिर्यङ्म इव जीवन्ति । तथापीमे दुर्गपिशाचं निनप्रभुं ब्रुवते । प्रजासु न क्वापि किञ्चिद्वरानकं वर्तते । निर्बलो हि जीवः सबलस्य जीवनं न भवेदिति राजशब्दो देवैर्बिनिमित्तः' । एव विचिन्तयन् स यावत्करभग्रीवकोटमार्गं विविदिपतिस्तत्रागतस्य मायावटोश्चरैः समगतेति ते चारास्तस्यागमनं मायावटवे न्यवेदयन् । तदाकर्ण्य ससैन्यं पुलिन्दराट् तत्रागत्य निकटीभूय परित्यक्ताश्वो राजसूनोस्तस्य पादयोः पपात । पृष्टकुशलो राजा चापि सामात्यं बाह्नारूढं तं निनङ्गङ्गमनैषीत् । तदागमनशक्तिनं प्रतीहारं च शयराधिपो मातङ्गराजाय प्राहिणोत् इयचिरादेव स्वदेशतो—यथार्थनामा शिलाकूटकोटरशरीरावयव, तरगोऽपि क्षपिताशेषवया, कृणोऽप्यमन्यसेवी, मातङ्गराजोऽपि भूभृत्पादोपजीवी, नूतननलधर इव मायूरपिच्छचित्रधनुर्धर, हिरण्याक्ष इव वराहचतविग्रह,

१ 'विभाषाघातो सम्भावनवचनेऽप्यदि' । २ इच्छायुषु लिङ्लोटौ ।

घटोरुच इव धनोमिन्द्रमीमरूपः, कटिनिवाधमनिरतोऽप्युद्धतप्रतः, पुच्छिन्दा-
धिनसदीऽपरो विन्द्याचल इव—दुर्गविनाथोऽप्यात्मानम् ।

आगत्य च विती दूरान्मन्यमानिरा स दुर्गसिन्धो गृणादुत्तं प्रगप्यत-
 कृष्यमाणानं मन्यमानो 'देव रुद्धिदित्यत्र पुंष धीवरतेषु समर्पदे इतीष्टोमि'
 एवं प्रवागो मुष्ठाकनूरिकादिभुपायनीषकार । ततस्तत्रैव सञ्जाते येनानिधे-
 शाने हृतधानाहारादिबमेकान्ते मुचामीनं प्रीतिप्रधयं गृणादुत्तमयद् , 'अयं
 मायायदुष्टदुष्कादिहापातस्यदाज्ञां प्रतीक्षमागो मया मार्कं स्थित इतीयच्चिरं
 किं कुर्वन् क भवता स्थितमिष्यधुनाऽस्मान् निधेयवतु भवान् । तदाह्वयं
 दत्तादुत्तराया प्राप्यधर्ममुज्जयिनोगमनपर्यन्तेऽप्युद्गिरिते स्वगृहान्ते स दुर्ग-
 सिन्धोपगममयीन्—देव, धीरो भव यद्यास्माभि कार्यं तद्विनाप्य मूर्ति ।
 स्वदाज्ञया किं दिहाज्ञान सममेव बद्ध्याऽद्यानदेमं वन तामुतां शरणादुवती प्रसदा-
 पद्वरेम द्वापादिताम् । तच्चित्तव्य गृणादुत्तं यदुत्तमममायत, 'अवि मिच्छिना
 भवन्त जतिनं वतिनं हृया भूमिमयनारयेषु, गुमेरं वा परमागुमाकुतुं ।
 किं यदुता, वि न कर्तुं दावयते, मग्भाष्यते वा पुष्पाभि तथापि दत्तादुवती-
 प्राप्यधर्मं यदुपवृत्त भवेत्तदुत्तम् । एवमभ्याग्यात्तव कुर्वनेत्यर्थोभंगयन् भाग्यान्
 अगतायपूजासमन्वितवान् इति रुक्म्याशरं स्पष्टिपाविनगप्रियामो गृणादु-
 दत्तंऽगिरात् विरातराज निजमिप्र जतिरहितमानेन गुणावर दिगम्बरं । तत्र च
 गत्या सर्वमुत्तमि गुणावरेऽतिमहार्गव्य विरातरतिग्नप्रजगाम । गृणादु-
 दत्तोऽपि प्रवृत्तव्य मरुतक तमभिद्वय प्रीत्या प्रायेतयत् ।

एतस्मिन्नेव काले प्रेरितदूतेभ्यः सर्वमाख्यं मानद्वाराग्रगण्यैः विभिन्न
 वाग्धशास्त्रप्राप्तयुरिति पदो विचभूमागोचरित्तरेष्वर्हसंगाद्दर्शो पुमुने । मान-
 द्वाराग्रमपि च भेदविशेषा भव्यानपि वस्तुदत्तमग्रैश्च दृष्टं दृष्टं 'वशादिष्टम
 पति पदो'भि मत्त मिमांसा मुद्दव, दापिचमाग्रादयश्च, विवर्ण, त्वादण, पुत्रश्च
 माग्रादयश्चमि'दभ्यदव दारैदय ।

१. इत्यर्थेऽपि विभागा वर्तमाने । २. 'हिमं स्तेने' । ३. 'विनिर्मितः'—
इति शब्देऽपि । ४. त्रैलोक्यमन्त्रादिषु कृत्वा । ५. 'गन्तव्येऽप्यनन्तम्',
'गन्तव्येऽप्यनन्तम्' ।

सम्पादिते चैवमधीतपिवतादिक्रिय मृगाङ्कदत्तो मातङ्गराजादीन् निजसुहृदो जगाद—‘इदानीं कालहारो व्ययं इति मुहूर्तादूर्ध्वमाशुञ्जयिनी गच्छेत् ।’ तस्मिं शम्य श्रुतधिरब्रवीत्, ‘देव, नीतिविदामेतत्पम्मत यद्विजिगीषुणा पूर्वं कार्या कार्यविभागो विधेयः । तत्र च यदुपायनाशक्य भवेत् तत्सर्वथा परित्यजेत् । एवञ्च सर्वेषु कार्येषु पूर्वं पूर्वो वरः । परः परश्रावरः । अतः पूर्वं सामप्रयोगोऽत्र क्रियेता स्मः । यतो हि सर्वश्रयसम्पन्ने कर्मसेने न दानं सिद्ध्ये स्यात् । क्रुद्धलुब्धा वमानिता अस्य न सन्तीति भेदोऽयोग्यः । अतिबलाधिके दुर्गस्थेऽनितपूर्वं च तस्मिन्नन्यैर्नृपैः प्रयुक्तो दण्डः सहायावहः । अतः कालोऽयं यत्नं राज्ञा सह साम एव व्यवहियत । तेन कार्येऽसिद्धे च दण्डप्रयोगो विधीयते ।’

श्रुतधरेतद्वाक्यमाकर्ण्य सखे तत्र श्रवणु । सद्दूरदर्शिता मन्त्रक्रमज्ञताञ्च प्रशक्तसुरिति सर्वे परस्परं सम्मन्य दूतगुणान्वित किरातराजानुचर सुविग्रह-नामान् दूतं लेखसन्देशं समर्प्य त्वमिमं कार्यभारं बहे औदासीन्यञ्चात्र मां कार्पी । ह्युक्त्वा भूभृते कर्मसेनाय तं प्राणीर्हयन् । स चोञ्जयिनीं गत्वा राणभवनं प्रविश्य सिंहासनारूढ मन्त्रिभिः परिवारितं कर्मसनं प्रयच्छीचकार । निविष्टासनोपविष्टश्च पृष्ठकुशलो राज्ञाभिनन्दितो लेखं समार्पयत् । मुद्राचेपप्रसारितञ्च यं प्रज्ञाकोपाभिधानो मन्त्री स्पष्टमेवमवाचयत्—

‘स्वस्ति श्रीमरभग्रीवकोट्टमूलाब्धीतदाम्महारानाधिराणस्थायोध्यापुरीपते श्रीमतोऽमरदत्तस्य पुत्र श्रीमान् मृगाङ्कदत्त उञ्जयि-न्या वर्तमानस्य निजवशं पयोधीन्दोर्महाराजकर्मसेनस्य स्फुटमेव सन्दिशति यत्तदीया कन्या दैवतैर्मदीया सदृशी भार्या समादिष्टेति सा मया क्षिप्रं प्रदेया । एवं कृतेऽस्मत्पूर्ववैरभावो विनश्येत् नरीनो बन्धुभावश्च सम्पद्येत । नो चेन्नजमुजायेदैतत्कार्याय प्रार्थयिष्ये ।’

मन्त्रिणा प्रज्ञाकोपेणेन यं लेखं वाचितेऽतिमुहो राजा कर्मसेनो जगाद, ‘ते हि सर्वदाऽस्मद्विपश्च । अनामज्ञस्य तस्याभिमानितैतेनापि लक्ष्यते यत्तेन स्वनाम पूर्वमुल्लिखितम् । अवज्ञया चास्माकं परस्ताल्लिखितम् । अन्ते चामं बाहुवीर्यं दर्पाध्मातेन तेनोदीरितम् । अतोऽभिमानिने तस्मै ममप्रतिसादेशोऽपि

१ लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके (कर्मकर्तृरूपम्) । २ स्मे लोत् । ३ लिङ् यदि ।

४ अर्द्धे कृतवृत्तश्च । ५ शक्ति लिङ् च । ६ हेरचडीतिसूत्रेऽचडोत्युक्ते कृत्वम् ।

न घोषः कन्यायास्तु वपैव वेति दूत, एवं योहि दाहीति यदि तय ग्यामी
चान परं यग्यमुचितमाकलयता तद् विधेरेव विधग्नेति विधताम् ।

राज्ञा कर्ममेनेनेत्यमुक्तो दूत सुविग्रहः ॥ अमायातमित्थमभावन—‘राजन्,
राजपुत्रमपरयद्येव रमेयमोजायसे । न सर्वग्यामान्योऽस्मत्त्वामी । न भोर्दति
मस्य यशःशरीरम् । न जूँति नस्य शक्तिः । नो जूँदते तस्य भुजपलम् । न
जिँति नस्य तेजः । स तेनोभितेवारिजगदार्हन्तीति । यथाहर्धनैर्जालीन् करोत !
मयेन्द्र मारीति वृणोति । सर्वथा येमं परैवेति, ‘म यते च यज्ञः । पुत्रे निवारैवेति
विद्विष । निवरेते चालीनिशयुर्भानिप्रनोपद्रवम् । यद्यप्याभितानां स गुरमप्य
पराध मेदति तथाप्युद्धतानां गृपाणामगुमाग्रमप्यनुचिन्त्यवहारं न शूँयति ।
पुत्रे न निजविषयमेव्यग्रचित्तनिशितारमहर्हरन्तरिषमाच्छेदयति । विद्विषां
रुद्रमुष्टरादयभूमिं छेदयति । निजार्णविरुगुजनिमित्तयज्ञादरे म गुरलोच
छेदयतीति मये च मुरयुपतिरिमुक्ता पुष्पवृष्टयस्त गमाच्छेदयन्ते । अतस्तस्मि-
न्निहागते न्यं न्यपरान्तरमयभोग्यमे’ इति ।

मयेममचमिधं तात्त्वमाभुतमुत्थं परैर्मापयणे, सुवाने येतरं नीरे शार,
तस्मिन् यदेतिवर्नेदेतिके, मरत्यैव शोभभा निरनितायचोभमयाप । मुञ्जो
गृपोऽपि दूतमन्त्यं ज्ञाया जामे विमप्ययधाम् । अये च मत्रया पीरा

१-२ ‘विदागमभिहारे सोद्गोटी दिवौ वा च तथमो’, ‘दयविष्यनुप्र
योग पूर्वस्मिन्’ । ३ भोजर्थाय आचरामि, ‘कचं वयच् मलोपध’ । ४ जू
वयोदानां दैवादिव । ५ नू वयोदानां र्ववादिव त्यादि । ६ जूँहिमावयो-
दाव्यो दैवादिव । ७ उवा वयोदानां र्ववादिव । ८ वृत्र वरणे, त्यादि ।
९ वृत्र वरणे त्यादि । १० वृत्र वरणे र्ववादिव । ११ वर इत्याद्याम, गुरा
द्यस्त । १२ वृत्र वरणे दिवादिव । १३ वृट् मन्मर्ता निवस्त । १४ वृत्र
वरणे र्ववादिव उभयपदी । १५ मृग तितित्तायाम् त्यादि । १६ दिवादिव ।
१७ छद् अपवारणे गुरादि । १८ छद् आपदादने त्यादि । १९ छद् त्यातिवरणे
गुरादिरस्त । २० छद् मवरणे गुरादि । २१ ‘अत्यदऽपथाभिद्येतादाने
वृत्र वन्तागमुली’ । २२ ‘मभारानाऽमनुष्यदृषी’ इत्यत्र शान्त्यपवादयेव
मदनाप्रदुरवायभावा ।

‘न भ्रष्टम्हे न मर्षयामहेऽस्मासु सत्स्वपि किञ्चित् अयमेवमस्मद्भूषतिमवमानयिष्य-
तीति दन्तदष्टौष्ठा करै करान् मृद्गन्तोऽधुनैव गत्वा किं न स हन्तव्य’ इति
मियोऽनुवन् । वाचाटोऽयं वदुर्यात्, किमस्य गिरा कुप्यते, यद्दृश्यते तत्समुचित
प्रतिविधास्यते इति धैर्यतोऽपरे निजगद्गु । दूतोऽपि च विमनास्ततो विनिर्गतो
निजशिविरमन्वचलत् ।

(इति लकारार्थप्रक्रिया)

इति कौमुदीकथाक्लोलिन्या पदवाच्यलकारार्थनिर्देशात्मको नवम बह्वोल ।

प्रकीर्णकनिर्देशात्मको दशमः कल्लोलः

कर्ममेतन्ममानो विनिर्गतो दूतो निजकटकमायाय कर्ममेतान्नं सर्वं ममि-
 त्राय मृगाद्वृत्ताय व्याहार्यम् । योऽपि च मुखिमहोन्मत्तमृगस्य विप्रदाप्रदमहितो
 यानमादिच्छति तदादेशप्रचलनरनापानरिपुणो नर-पुर-
 प्रियापार्थस्ये मातङ्गमकरो बलात्मोधि-मपचातं भूयतां ननयि परिभेनं
 (प्रकीर्णक) विपचागाद्य प्रतिभयकरं लोभं ममुपादयन् इमाम् मान-
 मनिषयाम् । चित्रमेव च चित्तिं चत्वारिगलदधन्ना-
 म्मत्तकरटिकटहंमिनां, कुर्वन् विभुवनस्य रगवाचधेयं धिरवन् विजया-
 योजयिनीं प्रतप्ते ।

एतिपर्येषाहोभिनिष्यमुद्राप्य सन्नयननिष्- मुद्रदुक्तो मृगाद्वृत्त
 उज्जयिनीमीमानमनुप्राप्तवान् । अचिरेणैव चोद्यदिःसर्वाहद । कर्ममेतोऽपि य-
 त्मन्मराप्य सन्नद्धो मुद्राय नगर्षा निरगात् । निरर्थाभूय च इतिप्र-
 युभयो मेने सन्नद्धोऽगम् । उभयग्रथा धीरा भयानरमममद्वामम् । पञ्चदि-
 मान् पारन् प्रवहन्मृगिनिगलेन मृगान्तक्रेण रतेनायोदत । पञ्चमेऽति
 शुभभिर्मृगाद्वृत्तममीयमाग्योराध—युष्मानु ममरागलेषु इतो एतन्निष्ठरूप
 हरिचाप्रभायतो निरुदाद्वृत्तयो यद्वहन्ममेव तन्ममेव पशामि वृत्ता-
 बन्धनाम्, 'यद्वहन्मं राजा कर्ममेतो मुद्राय निरगात्तन् मदेव मानुननुषया
 चत्ताकरनी हरुदाद्वृत्तं ममेव हरपि धेयोऽर्थं देयीमारापयितुं दुरीवति-
 र्गीयोयनमतिभिषन् । तत्रस्था च रहमि ष्टामासां चतुरिकाभिधेयां मर्त्यमादि-
 तान्, 'ममि, तातेन सह भय विप्रहो मदर्थमुपस्थित । चित्तिं चत्वारिगलानोऽप-
 मर्मं राजमुनायायय मां प्रदास्यति । यतो हि राजासो रागपार्थमदप्यग्रेह न
 गापमि । राजमुनश्चाय ममानुरूपो वर्तते न वेति माहमवगाप्यामि । त'र्ही-
 द्गायं वर्तते, कीदृशान्तरमाम्, हियच्च तन्मदीयांदिमिति सर्वं तद्विषय
 गुत्तरुनेनागम्यमाणम् । चतुरिकामामा त्वं श्यरीयनामानुरूपं चापुर्दमिहममि
 मदुपदुष्ट' इति ।

८ प्रकीर्णक ८

१. कर्ममेतन्मम 'न ह्य' । २. 'न ममिहमाग्यधेय' । ३. 'हरतेर-
 मतिरेव' । ४. भावकर्मगो । ५. गयेवमार्गे इति चैरादिकामुह ।

एवमुक्त्वा सा सखीसमुपेतास्मत्कटका भवन्तमवलोकयान्यच्च सर्वं ज्ञातव्यं
गुप्तरूपेणावगत्येतो निवर्तिता राजपुत्रीमजपद्, 'सखि, राजपुत्रस्याभिरूपताम-
शेषा शेषरसना अपि न वैदेयुस्तथाप्येतावन्मात्रं मया वक्तव्यं यदसौ सौन्दर्ये
त्वत्तुलामेवाधिरोहति । गुप्तरूपेण तच्छीलशौर्यादिविषयेऽप्यहमेवमवबोधिता
यस्य मोर्षेति विप्राणां मनासि, पुष्येति च यशासि धर्मप्रचारेण, पोष्येति निजा-
नुजीमिनो यथेष्टदानेन, न स पुष्णाति स्वाननुगुण्यकृणां कृष्णाम् इति तस्य
साहाय्यकरविग्रहं प्रतिक्षणं पूर्वति । कृष्णं किं कृष्णिने सह स सङ्गम् । कृष्णे धर्म-
प्रतिकूलं सहयोगम् । वर्णयति चानजं बोधेतैः सम्पर्कम् । वर्णयति च दुर्जनानां
सङ्गम् । महति स नित्यं भक्त्या माहेयीम् । महयति महाजनान् इति महोर्म्या-
नस्य तस्य लक्ष्मीरन्वहं महते^१ । यद्यपि स स्वद्विषता यत् मिनोति^२ तथापि
समरे नि शत्रून् न स मोनाति^३ । मोयते^४ मान्ये मायाम् । मयते च धर्मेण
धनम् । लुब्धेति सोऽदिश्वस्तान् निजसेनात् । न लुब्धेति कस्मिन्नपि कार्यं, न
च किनुब्धेति स्वयमरीनतिरिच्यापरधनमिति य एव तस्यानुनीविषु परस्वम्
अभिलुब्धेति तस्य शिरोऽसौ सद्यो लुब्धयति । एकोऽपि स न रिपुषु^५ क्षुभ्यति ।
न^६ क्षोभनेऽनुग्राह्येषु । महाहवे च न तस्य मनो मनागपि^७ क्षुभ्नाति । नीच-
सङ्गत्या स शिङ्गति^८ । अनृतभाषणाद् हान्छति^९ । स्वैरिणीनां^{१०} च कथाश्रवणा
देव हृणायते^{११} । अयशस्करकृतिसम्पन्नत्वेनापि रञ्जते । श्रीकाननकविचारेणापि

१ 'शक्ति लिट् च' । २-३ पुष पुष्टौ भ्वादिर्दिश्यादिश्च ।

४ पुष धारणे चुरादि । ५ पुष पुष्टौ कथादि । ६ पूष वृद्धो । ७ वृजी-
वर्णने । ८-१० वृजी वर्णने क्रमशः अदादि, चुरादि, भ्वादि । ११ माहेयीम्
गाम्, महति पूजयति, मह पूजायाम् भ्वादि । १२ मह पूजायाम् चुराद्यदन्त ।
१३ महोद् पूजायाम् कण्ठ्वादि । १४ महि पुष्टौ भ्वादि । १५ हुमिञ्
ग्रहेपणे स्वादि । १६ मीञ् हिंसायाम् कथादि । १७ मीद् हिंसायाम्
दिषादि । १८ मेड् प्रणिदाने भ्वादि । १९ लुब्ध अपनयने भ्वादि ।
२०. लुप्ति जालस्ये । २१-२२ लुब्ध स्तेये । २३ लुब्ध अपनयने अस्य
गिनन्त रूपम् । २४-२६ लुभ सञ्चलनेयस्य क्रमशः दिवादि भ्वादि कथादि-
रूपाणि । २७ द्वी लज्जायाम् जुहोत्यादि । २८ द्वीच्छ लज्जायाम् भ्वादि ।
२९ 'रगादारेरिणो' इति साधु । ३० हृणीद् रोषणे लज्जायाञ्च कण्ठ्वादि ।
३१ ओलस्त्री मीढायाम् तुदादि ।

‘देव, अत्र काचित्पुन्यका पाशेनोद्धृत्वाऽमानं जिघांसति । तत्केय स्यादिति पश्य ।’
तच्छ्रुत्वा राजपुत्रस्ताम्रलोक्य तदलौकिकरूपापहतहृदय केय भवेदिति निश्चा-
सया यावत्सर्वस्वरञ्जस्तिएति तावदुद्धिमा शशाङ्कवती देवीं व्यजिज्ञपत्, ‘देवि,
अस्मिन् जन्मनि मदीयप्राप्तुं कृतैर्यदि स राजपुत्रो मृगाङ्गदत्तो न मे पतिर्जात-
स्तदा त्वग्रसादेन सोऽन्यस्मिन् जन्मनि मदीयो मर्त्ता भवेत् ।’ एव देवीं विज्ञाप्य
सा राजपुत्री कृतदेवीप्रणतिर्वाङ्मार्द्रलोचना पाश कण्ठेऽर्पयामास । एतस्मिन्नेव
च क्षणे प्रबुद्धास्तत्सारयस्तद्दर्शनोद्धिमास्ता चिन्तयन्त्यस्तदन्तिरनुपपन्नम् ।
शशाङ्कवतीं च तस्या दशायामवलोक्य, ‘हा ! सखि, किमेतत्तवया समारब्धम् ?
साहसेनानेनायम् । आगमयस्व क्षणं तावत्’ इत्युक्तवत्यो व्यपाशयत् । एव सञ्जाते
यावदत्युद्धिमा शशाङ्कवती तत्र तिष्ठति तावद्गौरीगर्भगृहान्तराङ्गारतीयमश्रूयत
‘शशाङ्कवति, विपाद मा गा । रम्भे उच्च मदीय वचो मृया न भावि । स एवाय
मृगाङ्गदत्तस्ते पूर्वभक्ताऽत्र प्राप्तस्तव समीपे वर्तते । अतोऽनेनैव सह प्रजित्वाऽ
खिलमैश्वर्यं भुङ्क्ष्व ।’

एवमुक्ता सा यावत्किञ्चिदुन्मर्त्तयमाना तिष्ठति तावन्मृगाङ्गदत्तस्य मन्त्री
विजयकेसरी तामुपगम्य समभ्यधात्, ‘देवि, सत्यं भवान्या समारब्धं स
एवाय ते पतिस्तव प्रेमपाशाकृष्टोऽत्रायात ।’ तच्छ्रुत्वा साचीकृतलोचना सा
कान्त, तेजस्विन, सहचारिणा मध्यवर्तिनञ्च त दृष्ट्वा यावत्पतदनङ्गहारपुङ्खपचम-
चितैरिव कण्ठकितैरङ्गैः स्तम्भनिश्चला तिष्ठति तावन्मृगाङ्गदत्तस्तामुपेत्य प्रेमपूर्णया
गिरोवाच यत् तवगुणपाशाकृष्टं परित्याजितनिजवन्धुराज्यदेश, अनुभूतानेका
रण्यवासवसुधाशयनकलेश, दासीभूतोऽहमहमिहायात । तत्ते मयि जेहानुरो-
धश्चेदस्मत्पुरपुरन्ध्रीनयनोत्सव प्रार्थय । सङ्ग्राम शम्यतु पक्षद्वय श्रेयश्चानुभवतु ।

मृगाङ्गदत्तेनेत्यमुक्ता शशाङ्कवती मन्दाक्षमन्दाक्षरसमाधचक्षे ‘त्वपरं हृदानी-
मय जनस्वस्ति इति यथा कुशलं भवेद्यच्च तेऽभीष्टं स्यात्तथैव विधीयताम् ।’

शशाङ्कवत्या वाक्सुधयेत्य सितो मृगाङ्गदत्तो गौरीं प्रणम्य राजपुत्रीञ्च
तामश्वे स्वपृष्ठत समारोप्य अश्वसमारूढेर्दशभिः शस्त्रपाणिभिर्वीरैः सचिवैः सह
घृतायुधो राजाबुजयिन्या निर्गत्य श्रुतधिप्रदर्शितयुक्त्या शशाङ्कवतीसहितो
मायावटोगृहमागमत् ।

१ ‘अस्तनगमा सनि’, ‘अग्यासाच’ । २ ‘आगमे चमायाम्’ । ३ पाश
व्यमुद्धत् । ४ ‘मृगादिभ्यो भुव्यच्चेलोपश्च हल’ ।

क्षणानन्तरमथ प्रबुद्धेषु रक्षिषु राजसुतामपहृतामगम्य राजमहिषी तदानीं स्फुन्धावारस्थित कर्मसेन तद्वृत्तं नगराध्यक्षेण श्रवागमयत् । ॥ च तदाकर्ण्य रहसि सेनापतिमाकर्ण्य शूराधिरूढे पञ्चभिः शतैरश्वैस्तत्र गत्वाऽन्विष्य मृगाङ्कदत्तं हन्तुं यद्गुप्ता वा समादिदेश । सेनापतिश्च यथानिदिष्टवल्युक्तं कटनाद्रात्रा बुजयिनीमागात् । तत्र च मिलितान्नगराध्यक्षाऽसोऽभ्युजोत् यदन्यैर्वारैरिव कैश्चिद्द्वारैरेवापहृता राजपुत्रोति व्यथोऽवस्कन्द । तच्च स राजभवनमासाद्य कर्म सेनं विज्ञापितवानिति राजपुत्रीप्राप्तिं प्रयत्नासाध्या मखा विनिवृत्तावस्कन्द-विचारास्ते तूष्णीमेव ता निशामनयन् । मृगाङ्कदत्तसैन्यशिविरेऽपि च मायावदु-प्रमुखा नृपा श्रुतधेः कथनानुसारेण युद्धसन्नद्धा एव तस्या निरयजागह ।

प्रातःकाले चारैरन्निष्टवृत्तान्तं कर्मसेनो मृगाङ्कदत्तकटके दूतं सम्प्रेष्य सर्वान् राज्ञो विज्ञप्तवान् यद् यद्यपि मृगाङ्कदत्तेन मदीया सुता छलेनापहृता तथापि त तस्या उपयुक्तं पतिं मन्वानैरस्माभिरित्य विज्ञाप्यते यस्तं युष्माभिः सह मम गृहमायातु येन मासुतायास्तेन सह सविधिं विवाहो भवेत् । तस्यैव सन्देश-माकर्ण्य मृगाङ्कदत्तसहिता सर्वे राजानं कर्मसेनसन्देशं परस्परं विचारयन्तं पेरुम येन निरचैपुयत्तदीया सुता प्राप्तेवेति तद्वेदगमने कुशलममन्वानानामस्माकं तत्र गमनमश्रेयस्करम् । एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तः श्रुतप्यभिमतमपिज्ञासत् । स चाह 'कर्मसेनस्य गृहेष्ववरयं गन्तव्यमित्येषा मदीया मतिः यतो हि सर्वमेत-दशाब्देन तेन सन्दिष्टमन्यथा सुतायामपहृतायामपि सोऽज्ञेयो यली युद्धं त्यक्त्वा कथमेवमुदासीत । सचलस्य च ते तद्वेदगमनस्य स किं कुर्वीत ? अन्ये, तव तत्र गमनं तेन सहाज्यं सगतं स्थापयिष्यति परस्परप्रत्ययञ्च स्फापयिष्यतीति दुहितृक्षेहेन सोऽग्रे सहाय एव भवेत् । स हि अवैधविवाहं न वष्टि तेनेत्य विज्ञानेति तत्र गमनं श्रेयः ।

एतदाकर्ण्य सर्वे राजानं साधु । साधु ॥ इति द्रुवाणां श्रुतिं श्रद्धाय सद्बुद्धं प्रशशंसुरिति मृगाङ्कदत्तस्तानबोधत् 'सर्वमेवमस्तु, किन्तु तातमग्राह्यं विना न मे विवाहो रोचते इति तयोराह्वानाय कश्चिदितो धनतु । विज्ञाततद-भिप्रायश्चाह यथोचितं विधास्ये ।' एवमुक्त्वा स तत्रस्थ एव भीमपराक्रम स्व मन्त्रिणं पित्रोः पार्श्वं प्रेषयत् । स चाप्ययोध्यामागत्य सुतप्रियोगज्ञामतनो सपत्नीकस्याभीष्टसुतोदन्तध्रुवणसमुत्सुकस्य राज्ञः पादयोनिपथं गृहनिर्गमनादा-

रभ्य कर्मसेनीयसन्ध्यन्त विविधाङ्गुत सर्वं स्वप्रभुवृत्तान्त निवेप्यन् इत्य प्रकृत
मुक्तवान् यत् तव सुनुना मृगाङ्गदत्तेन स्ववीर्यत कर्मसेननृपतिमुता शशा-
ङ्गवती समुपालम्भि । तद्विवाहश्च देव्या देवन च विना शोभनो न प्रतिभासते
इति युष्मान् प्रतीक्षमाण स दशराधिपतेर्भायावद्वोटुर्गृहे वर्तते । तेन विमृष्टश्चाहमिह
भयन्त सर्वं विज्ञापयितुमार्थितोऽमार्थित ।'

सदाकर्ण्य सुतः कृत्याने कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या सार्द्धं मतङ्गना-
रुणेऽधुस्तुक्त सचिवै सह हृदयश्चरत्तुक्त पुत्र प्रति प्रागास्त । नरपैरेव च
प्रयागकै स दशराधिपदेशस्थ सुतकटकमवाप । पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रै
राजभि सह क्षिरोस्तुको मृगाङ्गदत्तोऽपि च निर्गत्य पितरो दृष्ट्वा दूरादेव तुरङ्ग-
मादवताणा गन्तव्यरुढयो पित्रोश्चरणाननमस्यत् । सः तत्सहायकनृपाश्चापि
सदेरीकममरदत्त क्रमशः प्रणेनुरय मायावटो राजधानीं प्रविश्य तत्र पादावनता
रुपा शशाङ्गवतीं चावलोक्य ततो निर्गतोऽमरदत्त स्वकटके दसति विधाय
पुत्रं सर्वे राजभिश्च सह भुङ्क्ता विविधोत्सवैस्तुष्ट तद्दिन नयानो भाविना
चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्गदत्तेना मान गौरवान्वित च मन्वानस्तत्रातिष्ठत् ।

एतस्मिन्नेव समय कर्मसनप्रहितो दूत समागत्योवाच, 'देव, अस्म-स्वामी
मन्नुत्तेनाभिधत्ते यद्देहनामपुत्र सुपेण तत्र प्रेषयामि । स च विधिना निजभगिनीं
तुभ्य दास्यतीत्यस्म जेहानुरोधश्चेत्तामविधिना नोर्द्धहे । राजोचितमेत-सन्देशमा
कर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतितुष्ट्याऽविर्बुद्धिः स प्रतिसमविष्टः यदस्मासु
त्वदीयप्रभारेव सहश्चेत्तर्हि स सुपेणमिह प्रेषयतु वय निजं पुत्रं तत्सुताया
रतया विवाह करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषा सन्तोषहृद्भवेत् ।

दूतमुत्तेन कर्मसनमेव प्रतिसन्दिश्यामरदत्त, धृतधिम, निजपुत्रम्, नृपती-
श्चान्यानेवमुनाच, 'अधुना वयमयाग्रा गामह । तत्रैव विवाह शोभते । सुपणस्य
यथाविधि ॥ शरश्चापि तत्र सन्नेभरीति इति दुर्गपिशाचो मायावदुश्चैव सुपण
सम्प्रतीक्षमाणो तिष्ठाम् । आगतैन च तेन सहैमौ पश्चादयोप्यानुपारिष्यत ।'

राज्ञ एतद्वच आकर्ण्य सद्य राजभिरनुमतोऽमरदत्तोऽन्यदुद्व्या सैन्यैश्च सह
ससचिवमृगाङ्गदत्त, सुपणागमनावधि तत्र मायावदु सस्थाप्य शशाङ्गवत्या सह

- १ अय गतावियस्मात् च, आगत इत्यर्थ । २ माया सत्ता नस्यति
मायितस्तथाभूता नयमायित (मायारहित इति भाव) । ३ गार्गती ।
४ 'अर्ह कृत्पृच्छ' । ५ विष्णु व्यासौ (व्यासमभवत्) ।

तस्माच्चलित्वा मार्गत्रयेण किरातराजस्य शक्तिरचितकस्य गृहमप्येक दिन
तत्र विश्रान्त क्रमात्स्वनगरीमयोध्यामायतामायत ।

अन्येद्युर्गणैर्लभाहे निश्चिते सति राजाऽमरदत्तस्तद्विवाहार्थं सर्वां सम्भृति
चकार । अचिरादेव चैको मायावटोर्दृष्टो दूत समागत्य नृपतिं व्यजिज्ञपत् 'द्व,
राजपुत्र सुपेण स नृपतिर्मायावटुश्चागत्य अयोध्याया सीमान्ते वर्तते', तसि
ज्ञस्य नृपतिरमरदत्त स्वकीयेन सेनापतिना सह मृगाङ्कदत्त ससुहृदं सुपेण
प्रत्यभ्युद्वन्तुमादिदेशेति स तदाज्ञा शिरसा बहज्जयोध्यातो निर्गत्य कामसेनि
मुपागतवान् । दूरतश्चैव बाहावतीर्णौ कृतकण्ठग्रहौ मिथ पृष्टकुशलौ नृपात्मजौ
प्री याऽमिलताम् । एकरथारूढौ च पौरपुरन्ध्रीणा नयनोत्सव बहूयन्तौ प्रापि
ज्ञातामयोध्याम् । सुपेणश्च तत्र कृतनृपतिप्रणतिरूपलब्धतदतिसत्कृतिरथ स्वसुनि-
वसतिमुपगच्छति स्म बाष्पायमाणनेत्रया च तया कृताश्लेषो ग्रीडापरवशा ता
जगाद, 'स्वस, तातस्वामाह अद्यैतन्मया ज्ञातं यदग्निरकया स्वप्ने राजपुत्रो
मृगाङ्कदत्त तव पतिर्तिनिष्ठ आसीत् । मर्तुमार्गानुसरणं हि स्त्रीणां परमं व्रतमिति
तावकीनमिष्टमिदानीं सिद्धम् ।' तन्निशम्य निजकृत्यानुभूतगौर्व ता सुपेणो
राजाग्रे गीत्वा तदर्थं सञ्चितप्रेषितं सर्वं धनं प्रदर्शयन्नुवाच, 'तातानुप्रेषितं सर्व-
मेतद्धनं विवाहवेद्यामस्यै प्रदास्यामीति ।' अथ अथ भुङ्ग्ध्व दाधिकमास्वादयध्व
मित्यभ्यवहरैर्भक्त्यादिप्रेमपूर्वकमेकैकमुच्चार्य सम्पादितेऽशनपानादिग्यापारे मृगा-
ङ्कदत्ताविद्युता सर्वे जना निर्वृत्तास्तदिनं निन्यु । एतद्दिने चान्येद्युरतिप्यग्रे
राज्ञि मृगाङ्कदत्त स्वानसरानुरूपस्नानादिक्रिया निर्वर्तयामास । प्राकृतिककान्ति-
कृतकौतुकामपि केवलमाधार इति शशाकवतीं नार्यं पर्यर्कैर्दुः । कौतुकागारादथ
निर्गत्य प्रज्वलद्भुतभुज वैदीमासीनयोर्वंधून्परयो उपरि प्रयत्नसाफल्यदृष्टस्य
कामस्य मुहासानिव आचारलाजान् अगाधिरक्षरनार्य । क्रमाच्च सम्पाद्यमाने
वैवाहिककृत्ये राजसुताया शशाकवत्या कुल्लाट्जकलिकाशोभाहचिरलक्ष्म्या
पाणिमच्युत इवाग्रहीन्मृगाङ्कदत्त इति यथार्हप्रदत्तैर्हस्त्यश्वरत्नाभरणान्नपानवस्त्रा
दिभिरमरदत्तो राजा निजप्रियपुत्रविवाहोत्सवमुपलक्ष्य सपीरा सर्वां प्रकृतीर-

१ बहुलं कुर्वन्तौ; बहुलशब्दाणिचि दृष्टमज्ञाव । २ 'समुच्चयेऽन्यतर
स्याम्', 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' । ३ 'सम्परिम्या करोतीं भूपले, 'जड
भ्यासव्यवायेऽपि सुट्कार्पूर्वस्येति वक्तव्यम्' ।

रक्षयत् । कृताभिषेकस्य सुपेणस्य शिरस्युष्णीषं परिसित्यं तदुचितमेकं देशं हस्त्यश्चद्विरण्यभारवस्त्रादिकं च दत्त्वा शबरकिराताधिपतिमात्माऽदृशन्निरक्षितादी-
नपि तथैव सममानयत् । एवञ्चोत्सवतुर्यनिरक्षने समुहसति, निष्पन्नविनाह-
मङ्गलो मृगाङ्कदत्तो नवोटया शशाङ्कवत्या सह निजमन्दिरं प्रविवेश तथा यथा-
समयं राजभिः, सुपेणेन, शशाङ्कवत्या च सह विविधाहारपानानिगोष्ठ्यादिभिः
सह तद्दिनमनैपीत् ।

परेचवि स्वस्वदेशविसर्जितसुपेणादिराजचक्रः सुतशौर्यमुखनिर्घृतो भूपतिर-
मरदत्तो निर्धिन्नपरिसमापिताखिलवैवाहिककृत्यः परमानन्दमन्त्रभवत् । मृगाङ्कद-
त्तोऽपि च वैरिणो विजित्य तत्तत्कलेशैरबाध्या शशाङ्कवत्या, भीमपराक्रमादिभि-
र्निजसचिवैश्च चिरं सुखी समवतस्थे ।

कालेनाथ भुक्तसर्वविषयोऽमरदत्तो वर्षायांसमात्मानमवगाय, 'परैरनिष्टं
चरितं महात्मनां वयोऽनुरूपोचितमेव शोभते' इति नीतिमनुस्मरन् प्रमुखसचिव-
पौरादिभिः सह सम्मन्य शुभेऽहनि शगकोल्लसे सुयोग्यमारमजं राज्येऽभिषिष्य
वाराणसीं गतो गङ्गाभुपरिप्लुताङ्गस्त्रिसम्भं त्रिपुरान्तक वरिषस्यन् सपत्नीको
मुनिवत्तपस्यन् फलमूलादि प्रतयस्तस्थौ । मृगाङ्कदत्तोऽपि च भास्वानम्बरतलमिव
विपुलामलं राज्यमवाप्य करसञ्चिपाताक्रान्तसकलक्षितिभृद्यसरय्यतापो निजसहा-
यकसचिवैरयोध्यामप्यास्याश्वमेधेनेष्ट्वा नानादिगागतभूपाश्रितपादपद्मो दयितया
शशाङ्कवत्या सह चिराय निष्कण्टकसुखान् भोगान् वुभुजे ।

[मृगाङ्कदत्तकथासमाप्तिः]

मलयवनान्ते पिशाङ्गजटो मुनिरिष्य मृगाङ्कदत्तीयां कथां कथयित्वा विर-
हिण नरवाहनदत्तं जगाद 'श्रीप्रोतीह पुरा मृगाङ्कदत्तो यथा शशाङ्कवर्ती, त्वमपि
तथैवावर्यं मदनमञ्जुकामवाप्स्यसीति पृथग्येणावलम्बितस्थैर्येण भवता भवि-
तव्यम् ।'

१. पित्र् वन्धने, 'परिनिविभ्यः सेवमितसय—' इति पत्रं तु न, सित-
सयेति प्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणेन तदुभयप्रत्ययान्तस्यैव 'विपितः, विपयः' इत्यत्र
पत्रविधानात् । २. यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति भूतार्थे लट् ।

एवं तस्मान्मुनीन्द्रोदाराशयात्कर्णनलिकाद्वारेणापीतामृतवचा भरवाहन-
 दत्तो मदनमञ्जुकावासावाहितधृतिर्मलयगिरौ ललितलोचनामन्वि-यन् यावद्वि-
 चरति तावदेव तस्य गोमुखप्रभृतयश्चिरमितस्ततस्तम-
 प्रियासमागमः निव्यन्तो बभ्रम्यमाणाः सचिवाः, समवचितकुसुमा ललि-
 तलोचना च तत्रागसतेति निजचरणनतस्तान् सर्वान्
 अभिनन्द्य तैः सह स स्वपुरीमाजगे । तत्र च सर्वपरिव्राजकजनमिलितो निज-
 प्रियतमां मदनमञ्जुकां समवाप्य जहर्पतमाम् ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्यां प्रकीर्णकनिर्देशारम्भः दशमः कल्लोलः ।

१. भ्राम्यतेर्यटन्ताच्छानच् । २-३. गात्रतौ ।

(इति प्रकीर्णकाः)

अथ कृदन्तनिर्देशात्मक एकादशः कल्लोलः

कौशाम्ब्यामित्थमात्मपरिवारेण सद्गतो वत्सेश्वरसुतो नरवाहनदत्तः आद्यना
मदनमञ्जुन्याऽन्याभिश्चापि दिव्यामिर्वनिताभिः सह परिवीडमानः पितृविभू-
तिभिः सम्पूर्णकामो गोमुखादिभिः सह निवसेन् स्वाभी-
मजनमञ्जुकापहारः एवधूमद्रमनोरमान् तौर्यत्रिकञ्जलापरम्यान् दिवसान्
(कृत्यप्रक्रिया) व्यतियापयामास । अथैकदा ॥ तामग्रयां कान्तां
मदनमञ्जुकां सपरिजनां निजावरोधस्यान्तरनालोक्य-
क्षुपसि रजनीचिरहापगतकान्तिनिशाकान्त इव विवर्णतां गतोऽचिन्तयत्, किं
मन्त्रीयं चित्तं जिज्ञासमाना मदीया प्रिया द्वाप्यतिरस्यत् आहोस्वित् मम कस्य-
चिदपराधस्य लेशाऽपि कुपितैव गता । केनचिन्माययाऽपहृताच्छा वा
कुत्रचिन्स्थापितेत्थमनेकसङ्कल्पविचल्पपरम्पराविह्वलः किञ्चिद्व्यविमूढः समजा-
यत । तस्य तथाभूतामनवलोकिताया दशामवलोक्य तस्य पिता वत्सेश्वरो मातरो
मन्त्रिगो मृत्याश्चातिविह्वलतां गताः । निजसुतया विहीना कलिदत्ता चापि
सममुहत् ।

अथैकान्त पुररक्षिकाऽऽकर्णयत्सु सर्वेषु नरवाहनदत्ताग्रेऽनवीत् यद्धर्म्याग्रे
सर्गां मदनमञ्जुनामवलोक्य नमसोऽनतीर्ण एको विद्याधरयुवा यश्च 'मानसवेग'
इति स्वनामोक्त्या कलिदत्तेनामभ्येत्य मदीया सुता दातव्या इति तामयाचत्,
तदानीञ्चैनया निषिद्धो यथागतं गत्वा गुप्तमिदानीमागत्य स मायया किं न
तामपहरेत् । परदारान् यद्यपि दिव्या नैव कामयन्ते तथापि रागान्धं जनं
सद्धमद्विवेशो रहयतीति सर्वं सम्भान्यते । तद्राकर्ण्य नरवाहनदत्तस्य विरहो-
त्प्लुतं चेतो क्वचिन्निहोभितमग्नुजमिवाजनि । रुमण्वास्तत्राग्रवीत् 'इयं पुरीं
अभितो रचिता वर्तते इतीहामसंस्तुतस्य कस्यचिदपि प्रवेशनिर्गमां न सरलौ ।
हरप्रमादाश्चास्या अन्येनानिष्टेन न सम्भवनीयमिति प्रणयसोपात्तदेहैव क्वचि-
त्स्थितया भुवेतिमम् । प्रणयमुपिता हि कामिन्य एवं प्राय कुर्वन्तीति बहुत्र
प्रमिदं वर्तते । तथाहि—

ॐ कृत्यप्रक्रिया ॐ

१. 'धातुमग्रन्धे प्रत्यया' । २. 'तव्यत्तव्यानीयर' । ३. 'तव्यत्तव्यानी-
यर' । ४. 'हेतिमर उपगंगयानम्' ।

पुरा अङ्गिरानाममुनिरष्टाजस्य कन्यां सावित्रीं प्रियाहार्थमार्थयत् किन्त्व-
न्यस्मै पूर्वकल्पितां स्वसुतां सगुणायामपि अदानीयाय तस्मै मुनयेऽङ्गिरसेऽदेयां
मत्वा प्रत्याख्यात् । अतो मुनिरसावश्रुतानाङ्गीं तद्भ्रातृननयामुपयम्य तया
भार्यया सह सुखामास । अश्रुता च सावित्रीं पूर्वगच्छितां जानाति स्मेत्ये-
कदा यदा सोऽङ्गिरा मुनिर्गायत्रीं जपन्नतिष्ठन्मौनी तदा सा 'आर्यपुत्र, किमेवं
चिरं चिन्त्यते' इति प्रणयेन मुनिमपरीपृच्छिष्ट । तदुत्तरे 'प्रिये ! सावित्री ध्याया-
मीति' सोक्ता । तच्छ्रुत्वा अश्रुताऽऽत्मनि तामष्टवजसुतां सावित्रीमाकलद्या-
न्यसंसक्तचित्तेन परया सह तिष्ठन्त्या मम जीवन-दुर्यापनेनालमित्यधुनैव मया
प्राणा परित्यक्तव्या इत्थं सञ्चिन्तयन्त्यतिनिर्विण्णा स्वप्राणान् परित्यक्तु वन-
मगास्त । तत्र च भर्तुं शुभमनुष्याय कण्ठे पाशं पर्यास्थत किन्तु 'पुत्रि,
मेत्थं मनसि म्लेच्छम्, तव पत्याऽहं सावित्री (गायत्री) अनुध्याता न चाङ्गने'ति
गदित्वा विपाशयन्ती साक्षसूत्रकमण्डलुर्गायत्री आविर्भूयैना समाधास्यातिरस्यत् ।
सा च मुनिपत्नी अङ्गिरसाऽन्विष्यता वने सम्प्राप्ता ।

तदेवं स्त्रीणां प्रणयखण्डनं सर्वथा असौहार्दम् इति स्वल्पेनाप्यपराधेन कुपिता
सा क्वचिदिहैव स्थिता भवेत् । हाम्भुरस्या चापि सा राजपुत्रवधु इतीहैव ताम-
न्वेष्टुं रथम् ।

रुमण्वतेत्यमुक्ते सति राज्ञा वत्सेश्वरेणोक्तम्, 'आम्, सम्भवत्येतत् । अग्यदु-
रितं तु तद्विषये न कथमपि सन्दिहेतिमम्, यतो हि मदनमञ्जुरा कामांशस्य
नरवाहनदत्तस्य पौण्ड्रा भार्यास्वतारेण रतिर्नैषा पश्यन्तीव सर्वमाधारणवैर्या ।
तया च सहामुप्य नरवाहनदत्तस्य दिव्यं भोग्य विद्याधरैश्वर्यमशरीरिणी वाग-
'वगिति न कथमपि मृषोचर्या तया प्रभवनीयम् । अत उपलब्ध्या साऽवश्यमिहैव
काप्नुपलभ्या भवित्रीति ।

१. 'कृत्यत्पुष्टो बहुलम्' । २. 'दुर परवगत्वयोरपमर्तव्यप्रतिषेधो वाच्य' इति
णत्वे दुर उपसर्गात्वं न अतोऽत्र 'शेर्विभाषा' इत्यस्याप्रवृत्तिः । ३. 'निर्विण्णस्यो-
पसङ्ख्यानम्' । ४. 'अचो यत्, ईयति' । ५. 'शक्तिमहोश्च' । ६. 'तद्विशसिपति-
जनिभ्यो यद्वाच्य' । ७. स्तुत्या । ८-९. 'अवयवग्यवयां गर्गपणितव्यानिरोधेषु' ।
१०. पालनीयमुपभोग्यं च । ११. वचपरिभाषणेऽस्य लङि, अत्रक् । १२. 'राजसू-
सूर्यमृषोच' । १३. 'नभाभूरुक्मि' । १४. 'उपात्प्रशसायाम्' । १५. 'पोरदुपपान्' ।

राजा स्वयमित्यमुदितेऽपि तद्विरहविह्वलो नरबाहनदत्तस्तदन्वेपणाय निर्जगे ।

यथा यथा च मार्गयमाण स ता नावाप तथा तथाऽधिकाधिकतमदक्षमानान्ने

दग्धाद्गो यथा विभिन्नेषु आचर्येषु देशेषु पीतमद्य

मदनमञ्जुका इव बभ्राम । सबसन्तममरभूतिहरिशिखगोमुखादि-

मार्गणम् सचिवा अपि समुपसार्जेषु सर्वस्थलेषु ता चिन्वाना

पय्यादु ।

निर्गते च तस्मिँस्तत्पुराणं पिहितद्वारकास्तद्गृहास्तद्विरहदुःखदर्शनोद्वेग-

निर्मोहितनेत्रा इव प्रतिबभूव । घनेषु च मदनमञ्जुका पृच्छन्त त चलपल्लवपाण-

यस्तरवो नास्माभिस्सा दृष्टेति 'निर्गद्य निवारयन्त इव, उद्यानेषूपेत-त पतन्निगो

विचिन्वते तस्मै 'न सेतो गता' इति शसन्त इव प्रतीयिरे । अत्रान्तर एव

अनैवद्यविचेष्टिता वेगवती नाम विद्याधरी-या च कदाचिन्मदनमञ्जुका दृष्टवती

आसीत्-तदुदारवपुर्वेपेण नगरबाह्यवनान्तरे समुपागत्यैकाकिनी स्वैरमशोरतरो

रथस्तस्थौ । ताञ्च, विचिन्वानो भ्रान्त्यन् आर्यर्ण्यो मरभूति, सशल्यस्य कृते

विशल्यकरणीनिवावलोचय निजप्रिया-यामोहपाशरक्ष गृह्यन्त इव नरबाहनदत्त

मुपगत्योगाच, 'एकस्याशोकतरोरुषोऽधुना नगरगृह्या त्वदीया प्रिया मया सम

वलोकिते'ति । एवमुक्तेन तेन सह नरबाहनदत्तस्तत्क्षणमेव तदुद्यानं हृष्टो गत्वा

तृष्णागध्वगो मरौ वारिधारामिव ता विरहातिक्लान्ता स्वभार्या मदनमञ्जुका

भृशमात्तो यावदेव प्रणितितैर्ग्याम् आलिलिङ्गयति तावत्समस्तकालमतिवर्तिनु

मत्तमोपसर्ग्यां धेनुरिव रूपस्यन्ती, सद्यः परिणयैपिणी सा धूर्ता स्वशो "मा एव

तावन्मा स्पर्शी, एक मे वचस्ताप्रदाकर्णय, अहं हि एवदासे प्राक् एवप्राप्त्यर्थं

यद्यान् प्रार्थयमानः विवाहसमये शुष्मभ्य स्वहस्तेन वलीन् प्रदास्यामीति प्रतिज्ञा

यापि तेभ्यस्तान् दातुं निस्मृतवतीति त कोपाद् यत्नैरपहृता, 'गच्छ पुनर्विवाह

कृत्वा प्रतिज्ञातं वरि च न प्रदाय स्वपतिमुपेया नान्यथा ते शिव भवेद्'त्य-

मुक्ता तैरिहानीय मुक्ता । तन्मामिदानीमाशु पुनः परिणयस्व येनाह यत्नेभ्यो

१ २ चरेराडि चागुरौ, 'गदमदचर०' । ३ 'उपसर्ग्या काल्या प्रजने' इत्यस्या विपयस्यात् कर्मणि ऋहृद्योर्ग्यन् । ४ 'गदमदचरयम् -' । ५ 'अवद्यपण्यवर्ग्या' ।

६ पदारवैरिणाद्यापक्षेषु च । ७ शुक्र मृग वेत्यर्थ ('गृहासक्ता पश्चिमृगारक्षेकास्ते गृह्यन्ताश्च ते' इत्यमर) । ८ नगराद्वहि स्थिता ।

९ 'वा निसनिश्चिन्दिताम्' । १० 'उपसर्ग्या काल्या प्रजने' ।

वर्त्ति दत्त्वा सत्यवैद्यगीस्ते भामिनीभूय गता नूयोऽपि त्वदमिलपितं सम्पादयेयम् ।
 त्वयाऽपि च मदीयो भवोऽनृतोद्यादीनवो मृज्यो भवेत् ।" एतत्तद्वाक्यं माकर्ण्य
 विरहकातरो नरवाहनदत्तस्तत्त्वणमेव स्तुत्यं माहृत्यम्, धृतविपर्ययमेखलाङ्गै शिष्यै-
 र्जुष्य, विगतविनीयम् च निजपुरोधस शान्तिसोमं सम्भृत्यभृत्यै समाहूयापरि-
 मितकुप्योक्तुष्यधामा, क्षणाभ्यन्तर एव प्रयोजितंनियोज्योपयमनसम्भृतसम्भारो
 'मृ'या ता मायामदनमञ्जुका वस्तुतो वेगवतीं विद्याधरीमुपायते । सा च मयै-
 पिशितादिभि स्वहस्तेन यक्षेभ्यो वर्त्ति ददौ । नरवाहनदत्तश्चाथ दासभवनस्थो
 हर्षयया तया सह तत्कथनानुसार भरेय 'येय पपौ । परिवर्तितरूपया च तया
 सहच्छायाया 'सूर्य' इव अर्थेभ्यश्चनिर्जीवलोकसुखमुपाभुङ्क्त ।

प्रुदाऽनया नरवाहनदत्तो रहसि निगदितो यत्सुसाह समुद्रादितमुखी न
 कृत्यकार्येणापि त्वया कदापि विलोकनीया । एतद्वाक्यं किमर्थमनयोऽधमुक्तमिति
 सकौतुको राजपुरस्तोपकोत्तरास्तरसुसायां तस्यामन्येष्टुयावत्तस्या मुपमुद्राया-
 वलोकयति तावत् स्वापवेलावशेनापगत मयै मायारूपा सा काचिद्वन्द्वं, न
 पुन्यतारोहीसमुखी भदनमञ्जुकेसुपलभ्य जाग्रदेवावतिष्ठमान प्रुदा ताम् 'वा
 त्वम् ? साय सर्वं मे मुग्धे त्वमभिधेहि' इति पप्रच्छ । समुपजातप्रतिभेदा सापि
 निजे रूपे वर्तमाना निर्निद्रोपविष्ट नरवाहनदत्तमेवं यथायस्तु वक्तुमुपचक्रमे ।

प्रिय, अस्ति हिमगिरिसानी आपाहपुरनाम विद्याधरपुरम् । तत्र कुलपरम्परा-
 गतराज्यभ्रीशकटिपुर्ग्यै वर्य, अश्वमे वैश्य स्याद्विष्टोपैऽन्यफलसुसम्पादितपितृवैर्य,
 पूयमानावश्यपाच्यदैवैर्हव्य, सन्ध्याद्वयसम्पाद्यमानैर्चाभ्य, सनत्सप्तोव-

१ 'यद मुपि कयप् च' इति यत् । २. 'भुवो भावे' । ३ 'यद मपि
 कयप् च' इति कयप् । ४ 'मृनेविभाषा' इति कयप् । ५ शब्दादयाया ण्यति
 कृत्यम् । ६ एतिस्तुशास्त्रदनुप कयप् । ७ विपुयविनीयजिभ्या- । ८ मग्भ-
 तंभ्यकर्मन्त्रै 'मृजोऽसज्ञायाम्' 'समथ बहुलम्' । ९ 'राजस्यसूर्य' । १० 'प्रयो
 जयनियोज्यौ शक्यावै' । ११ ऋदुपधाभावलुपिचूने । १२ विभाषोपयमने ।
 १३. 'गदमद-' । १४ 'राजस्यसूर्य' । १५ 'अचो यत्', 'ईयात्' । १६-१७
 'राजस्यसूर्य' । १८ 'विभाषाकृत्यो' 'हस्वस्य विति कृति तुङ्' । १९ 'भय-
 नेय-' । २०. पुन्यसिद्धयो नशत्रे' । २१ 'युग्य च पत्रे' । २२ 'अमावस्यदन्यतर
 स्याम्' । २३-२४ 'ऋदलोर्ग्यत्', 'चजो कु पिण्यतो' । २५ 'य आवश्यके' इति
 ए व न । २६ 'शामुयुवपिरपिप्रपिचमथ' इति ण्यत् ।

लाप्य, नगरनि सारितनि शेषनिष्ठाप्य, प्रणाय्य^१ ननानधिष्ठितनिकोप्य, आना
य्यमानानादय^२ साना^३य्य त्रियमाणकुण्ड^४या गम्याव्यसोमस्तोम, परिचा^५य्यघा^६य्य
सदुप्यमाणवि^७र्त्त, समयोचितसम्पाद्यमानामिचित्य^८, अवधीयमानगयोर्पस्यानीय
प्रवचनीय, ^९ निजमुनेपातितकरप्रवेयोच्छ्रितफलसम्पत्तिर्निर्जरा^{१०}र्जयसङ्गतिविद्या-
धराधिपवेगवत पुत्रो मानसवेगाप्यो रानाऽस्ति । वेगवतीनामा तस्याह कनी
यसी स्वस्ता । स च मदीयो भ्राता मामतिद्विपन्मतिरतिद्विपन्^{११} प्रगोपणीया विद्या
दातु नैच्छदिति मया महता बलेशेन तपोवनाश्रितात् ^{१२} अर्चमात् पितु सनाशात्
सर्वाधिकरत्ना विद्या प्राप्ता । साऽहमापाटपुरीयोद्याने रक्षिभिराकृता दीना मदन
मञ्जुकामवलोकितवती । सा च त्वदीया ^{१३} भार्या मदीयेन भ्रात्रा माययाऽपहृता ।
सा हि साध्वी स्त्री अनिच्छन्ती च तेन पराम्भितुम् अशक्या इति कुभ्रात्रा तेन
तदनुनयने नियुक्ताऽहमेकदा त्वत्प्रलापपरा ^{१४} प्रग तामग । तत्प्रबोधनप्रसङ्गाच्च
तया साध्व्या सह त्वन्नाभ्यग्युदीरिते सति मम मनस्वदेकाग्र सञ्जातमिति
'यन्नास्ति श्रुते त्व स्मरपरवशा भवे स ते पति' इत्याद्यो देवीस्वमावेशो मया
स्मृत । अत तत्स्मरमृत्य ता मदनमञ्जुसा हति धारयित्वा तस्या रूपेण त्वमु
पायत उपैषत । तदेहि, यत्र ते प्रिया मदनमञ्जुसा वर्तते तत्रैव तत्कृपाविष्टा
त्वा नयानि । यतो ह्यामनिरपेक्षा मदीया कापि त्वत्प्रेमवश्यता वर्ततेऽत
सपन्त्या कैङ्कर्यमपि मेऽभिरोच्यम् । एतदाभा^{१५}य स्वविद्याबलेन सा वगवती
तस्यामेव निशि प्रियावियोगानुभूयमानहृच्छोक्मोक् ^{१६} कोकमित्र नरबाहनदत्तमादाय
त्वमुपसत् ।

एव चक्षुषामगोचरता गतयोस्तयोस्तद्वृत्तमाकर्ण्य नरबाहनदत्तपरिवारोऽ
तिक्षोभ प्रापत् । यौगन्धरायणादयो मन्त्रिणोऽपि मरुभूतिमुखै पुत्रै सह व्यह्वल

- १ प्रणाय्योऽसम्मता । २ 'पाप्यमात्राप्यनिकाप्यघादया' । ३ 'आना
प्योऽनय । ४ 'पाप्यसात्राप्य' । ५ कर्तौ कुण्डपाप्यसन्वाप्यौ । ६ अमौ
परिचाप्योपचाप्यसमूह्या । ७ 'पाप्यसात्राप्य' । ८ ९ चित्याप्रचित्य च ।
१० 'भग्येय' । ११ 'भुज-युक्तौ पाण्युपतापयो' । १२ 'अनयं सङ्गतम्'
निर्नरैर्देवै सह अनया संगतिर्यस्य । १३ हलश्चतुषधात् । १४ 'यनयाच-
रुचप्रवचर्च' । १५ विभक्त्यर्थत् । १६ प्रात काले तामगच्छमिति भाव ।
१७ उपायेन प्रिगहित इत्यर्थ । १८ यजयाचरुच- इति कुत्रामाव ।
१९ 'ओक् उच के' (ओक शकुन्तवृपलौ तेन कोरुपक्षिणमियेति भाव) ।

यन् । एतस्मिन्नेवान्तरे प्रभावदमण्डलो द्वितीयो भास्वर इव नारदो मुनिराका-
शादवतीर्य 'विद्याधर्या निजभुवं नीतस्ते सुतः शीघ्रमेवेहं प्यतीति विज्ञापयितुं
भगवता शङ्करेणाहं तव समीपे पृथग् प्रेषित' इति वत्सेशं जगाद, स्वीकृतवत्से-
शसपर्यो यथावृत्तं वेगवत्याश्चरितं शंसयित्वा चान्तर्दधे ।

ततः परं व्योमवाह्यवह्यै^१ वेगवती व्योम्ना नरवाहनदत्तभाषादपुरं प्रापयति
स्म । तच्चावगत्य तत्र मानसवेगो बध्यौ तावाक्कलयन् तद्वर्त्योमचिकीर्षत् । अत-
स्तेन सह वेगवत्या^२ विद्यालोकतं युद्धमभूत् । निजविद्यावलेन सा भीषणं
भैरवरूपं विधाय घनौघेन मानसवेगञ्च सहसा सम्मोहयन्ती तमग्निपर्वते निधाय
युद्धकाले च विद्याहस्ते न्यस्तं नरवाहनदत्तं गन्धर्वपुरस्थे एकस्मिन्नाख्ये^३ निर्जले
कूपे निक्षिप्योवाच, 'आर्य, त्वयेहैव मनाग् कृत्यम् । वर्तमानस्य चाग्र सर्वथा
वृथ्या सर्वविद्याधराधिपतिता ते भात्रिणीति माऽष्टतिः कृष्या । अद्याहं ज्येष्ठप्य-
तिनमनेन दुर्बलीभूता विद्याः सख्ययितुं प्रगै । अखिरादेव च त्वामिहैव पुनर-
भ्युपगास्ये । एवमुक्त्वा सा वेगवती विद्याधरी, वेगवती कापि निर्गतवती । मान-
सवेगश्चाग्निपर्वते निक्षिप्तोऽप्यमृतस्ततो निजमन्दिरमागात् ।

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

१. नारं सुखं घति इति नारदः 'आतोऽनुपसर्गे क' । २. वधं करणम् ।
३. 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः' । ४. हनस्त च । ५. 'चरित्वलिपतिः' इत्यत्र
'हन्तेर्घञश्च' । ६. 'ई च खन' । ७. 'ऋदुपधात्' वर्तितव्यम्, स्थातव्यमिति
भावः । ८. 'ऋदुपधात्' । ९. कृपू सामर्थ्यं, कृपेर्लत्वस्यामिद्वधात् ऋलृचर्णयोः
सावर्ण्यविधानाच्च ऋदुपधात्वम्; क्यवभावे ण्यत् ।

(इति कृत्यप्रक्रिया)

अथ पूर्वकृदन्तप्रकरणम्

इत कूपस्थितस्य नरवाहनदत्तस्यैको वीणादत्तनामा गन्धर्वोऽवेक्षको दयो-
 वन्वति निमङ्क्तौ पृष्टतदन्वयनामा तद्वस्तुप्राही त कृपादुद्धरस्तदानीन्तनतवीय-
 दु तस्य नशितौ भूत्वोवाच, 'त्व मानुषश्चेन्न गन्धर्वस्तदा
 मद्भनमञ्चुनामार्गणे मानुषागम्यस्यैतन्नगरस्य पथ कथ लम्भक इति तत्त्वत
 (निरुपपदकृत) प्रतिबोधयन्नस्मत्सन्वेदिहा मरीमृत्पा चेकिंयो बोभूया इति,
 एष धर्वाद सनरवाहनदत्ताद् व्योमचरचर्यविद्याधर्या
 बलात्तत्रावटे तन्निहितेशो गुणी वीणादत्तश्चक्रवर्तिलक्षणोपेत तमवलोक्य सुदृढ-
 वाचा पादपटं रथगृह नीचा विविधोपचारैस्तस्य उपचराचरोऽरोभूवीत् । 'बुधो
 नरवाहनदत्तश्चाम्यघुस्तत्पुरस्थान् सर्वान् स्ववाद्यघोपेण रमणान् वीणाहस्तान-
 वलोक्य प्रिय 'प्रेक्ष च वीणादत्तमकथयत्, 'निलिम्पैर्कल्पानामेतेषा सर्वेषामाबाल-
 वृद्धपौराणा वीणा धारयाणा पश्यम् अत्रत्यारविन्दौ लौकिकामोदकामोदाना च
 विप्रम्, परमानन्दविन्द मा सर्वेषामेतेषा वीणाधारणकारणजिज्ञासनाकूपारपारय

ॐ पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॐ

१ 'शुस्तुचौ', 'कर्तरि कृत्, 'युवोरनाकौ', । २ 'मद्विनशोर्मलि' । ३
 'नदिप्रहिपचादिभ्यो ल्युणिग्नय' । ४ 'रधादिभ्यश्च' । ५ 'लभेश्च' । ६ 'यङोऽ
 चि च', 'न धातुलोप आर्धधातुके' । ७ सयोगपूर्वकत्वाद् 'एरनेकाच -' इति
 यणभावे इयङ् । ८ 'चरिचलिपतिवदीनाम्' । ९ 'इगुपघञाप्रोकिर क' ।
 १० 'पारणिलुक् चोक् च दोर्ध्वाम्यासस्य' । ११. 'इगुपघञा-' १२ नन्दा-
 दित्वाल्लु । १३ 'आतश्चोपसर्गे' । १४ 'नौलिम्पेर्वान्य' । १५ अनुपसर्गा
 लिम्पविन्दधारिपारि'—इत्यादिना श । १६ पाप्राप्ताघेट्टश श' ।
 १७ 'गवादिषु विदे सक्षायाम्' ।

पुर' इति । तदाकर्ण्य तदुत्तरस्य दूदो वीणादत्तस्मत्परात्पुत्रीपरिचयप्रमत्ता-
वतानो नरवाहनदत्त जगाद-^१ 'अस्त्यत्र रिपूदेजय, परमधनुर्वेदवेदय, सयन्या-
यान्त्यायं, विद सर्वशास्त्राणाम्, ^२ वितुदोऽन्यदु खदानाम्, सागरदत्तायो गन्ध-
वाणा राजा । स्वकीयसौन्दर्याधरीकृताप्सरोरूपा तस्य गन्धर्वदत्ताया दयोदया
धयो गान्धर्व परमोत्कर्षं प्राप्ता शौरिणा स्वयं प्रदत्त स्वगीतक जेगीयमाना 'य
कश्चिद्गान्धर्वविदस्त्रिभिर्ग्रामैः सम्यग्गैष्णव स्तुतिगीतक^३ वीणाया वादयति स मे
पतिरि'ति निरचयीत् । अस्या रात्रपुत्रा एतस्मिन्मय ज्ञात्वा सर्वे वीणासु शिर्षन्ते
मिन्तु नाद्यावधि कोऽपि तथाभूतो वीणावादनपारयोऽभूदिति गृहे गृहे प्रहेर्ष
आविष्टानामिष सर्वेषां हृदि तदवाप्तिदायोऽग्रेण^४ 'ज्वालोऽवलोक्यते' । वीणा-
दत्तादेतदाकर्ण्य समासादितसकलकलावैदुष्यमातयं नरवाहनदत्तस्त प्रयुवाद,
'अहं सर्वासां कलानां स्वयवरपूत पति । त्रैलोक्ये धर्ममान यावद्गान्धर्वं, तस्य
नाम^५ ।' एतज्जिज्ञाम्य वीणादत्तो नरवाहनदत्त सागरदत्तान्तिक नीलोत्थाय, 'अय
यात्सराजिनरवाहनदत्तोऽशेषगान्धर्वप्रवीण,^६ नर्तक-गार्थक-गार्थ^७ नी-नायक नन्दक
नन्दन, स्वकीयापूर्वसौन्दर्यसमाकर्षितपोदशार्थ^८ नीगण, विद्याधरीहरतादिह नगरे
विभ्रष्टस्तन सामीप्य सर्वैक सज्जात । गन्धर्वचार्योऽयं केशवस्तुतिगीतक वन्ति'
इति । एतदाकर्ण्य राजाऽप्रवीत् सयं सर्वमेतत् । गन्धर्वाणां मुग्धान्मयैतच्छ्रुत
मित्ययमस्माक मान्य । ^९ जीवकोऽयं भूयात् । नात्र विचित्रिस्तारंशोऽपि यद्य
देवाशोऽन्यथा विद्याधरीं सद्गत्वं कथमिह मानुषो गन्धर्वनिकेतमनुगेत ।

॥ इति निरूपपदकृत ॥

- १ 'ददाति दद्यात्योर्विभाषा' । २. 'तनोतेरुपसरयानम्' इति ॥ ।
३ 'यदाद्यध्याद्युमस्मृतीणवसावहलिहृष्टिपथसथ' इति अतिपूर्वकादिग्धातोर्ण ।
४ 'इगुपज्ञा०' । ५ कन्या, 'पाप्राय्या घेट्०' । ६. 'सिचजिज्ञामायाम्' । ७ 'गेहे
क' । ८ 'विभाषा ग्रह' । ९-१० 'ज्वलितिकृसन्तेभ्या ण' इति पाणिनो ण,
पठेऽच् । ११ 'अनुपमर्गास्त्रिम्' (साति सुगार्थं मौगो हेतुमण्यन्त) ।
१२ नेता, 'दुन्योरनुपसर्गे' इति ण । १३ 'शिपिनि धुन्,' 'नृतिपनि-
जिभ्य एव' । १४ 'गत्स्यन्' । १५ 'भ्युट् च' । १६ इत्य मीहिचालयो' ।
१७ 'द्रुस्त्व समभिहारे धुन्' । १८ आशिपि च' । [इति निरूपपदकृत]

एतत्स्थानानन्तरं राजाज्ञया महत्तरिकाभिरानीतां गन्धर्वकलाकलापज्ञा गन्धर्वदत्ताह्वा राजकन्यां निजपितुः पार्श्वे समुपविश्य तद्वचसा उपवीणयन्ती-
मतिप्रह्लाभं, शर्मदा बालीं श्रियमिवाहुलित्रेण स्वरान्
मदनमञ्जुकापहारे श्रुतिषु योजयन्ती दृष्ट्वा नरवाहनदत्तो विस्मितिकारे
(सोपपदकृतः) तद्वीते रूपे च नितरां मुग्धोऽप्यवदत्, 'तन्त्रीवादन-
पटिष्ठपतिक्रमे, कल्याणाचारे, राजपुत्रि, सैमस्यस्ते
वीणास्वर इति विविधस्वरवादनबहुसामाया अपि भवत्याः जाने, कुत्रचित्तन्त्र्या
वालो वर्तते ।' एवमुक्ता यावत्ता निरीक्षते तावत्तत्रैको बालस्तयाऽवापीत्येतद-
वगत्य सर्वेऽपि ते स्वोद्गायस्वैर्गङ्गायमिवापादपुरगिरिमधिवसन्तो गन्धर्वा विस्म-
यमायुः । विरतिमञ्जितायाञ्च तद्विपण्यो दिविष्ठं—प्रष्टु—वैरैमेष्टोव गन्धर्वपतिः
सागरदत्तो गन्धर्वदत्ताहस्तात्तां वीणां भूमिष्ठ-पुञ्जिष्ठगन्धर्वकलामूर्त्तरिव नर-
वाहनदत्तस्य हस्ते समर्पयन् 'राजपुत्र, इमां गृहीत्वा स्वकीयस्वरान्मृतरसेना-
स्माकं श्रुतीः सन्तर्प्यास्मन्लोकापनुदो^१ भव' इत्युवाच । नरवाहनदत्तश्चापि तथा-
नुज्ञात उपवीणयैस्तथा विष्णोर्गातकमगायद् यत्सर्वे ते 'गन्धर्वाश्चित्रलिखिता
इवातिष्ठन् । गन्धर्वदत्ता चापि स्वप्रतिज्ञानुसारं सर्वथा सन्तोषप्रदं, प्रकुलकुमुद-
मालदेव प्रणयार्त्रया दृष्ट्वा तमनिभृतमवृत्त । तदालोक्य तथाभूतां तत्प्रतिज्ञां
स्मरन्, 'सन्मार्गप्रज्ञैस्तद्भावसह्यैश्च नरपतिर्गन्धर्वदत्तां सुतां सदिष्ट्यातोद्यके
विवाहोत्सरे, विष्णुगीतसङ्गाय—नरवाहनदत्तसङ्गाय ददाविति नवोदया गन्धर्व-

ॐ अथ सोपपदकृत ॐ

१. 'आतोऽनुपसर्गे क' । २. कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो ङ' अतः
'आतश्चोपसर्गे' इति कं वाधित्वाऽनेन ङः । के ॥ सम्प्रसारणे प्रबुध इति जायेत ।
३.-४. 'आतोऽनुपसर्गे क' । ५. 'कर्मण्यण्' । ६. 'शीलित्वाभिभक्ष्याचरिभ्यो
णः' । ७. 'सुपि स्थ' । ८. 'ईक्षिमिभ्याश्च' । ९. 'ह्यावामश्च' इत्यगि 'आतो
युक् चिण्कृतो' । १०. 'सुपिस्थ' । ११. 'अम्बाम्बयोभूमिसव्यापदिनिकुरोकराङ्-
कडुमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिदिव्यमिभ्य स्थ' । १२. 'तुन्दशोकयो परिमृजापनुदो' ।
१३. 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसस्यानम् । १४. 'त्रे दाङ्' इति णापवाद-
कः । १५. 'समि ह्य' तद्भावं संचष्टे इत्यर्थे चङिङः रयामि कः । १६. उप-
सृष्ट्वात् 'कर्मण्यण्' 'आतो युक्—' 'गापोऽङ्' इत्यस्यानुपसृष्टे एव प्रवृत्तेः ।

दत्तया दिव्यान् भोगान् भुञ्जानो यथावमरं शीघ्रं स शीघ्रं तां अनुकीडन्
चिरं तत्र तस्यौ ।

एकस्मिन् दिने ऋचैहरो बत्तेशाशंहरो, मनोहरा नगरधिय समवाल्लो-
कयिपुनगराश्रितं सुखाहरास्तास्तां प्रदेशानालोक्य भ्रमणां पुरोचान समद-
स्तम्यैरम इव प्रविवेश । तत्र च दुहित्रा सहाकाशादवतरन्ती, 'पुत्रि, मोऽय
वत्सराजस्ते भावी पतिरिति' निजसुता जल्पन्तीमनभ्रेऽपि खरायां सवृष्टि
विद्युतमिव व्योमैश्वरी योषितमेकामपरयत् । समुपागताञ्च 'का खम्, किमर्थञ्चे-
हागतेति' सामन्वयुक् । तदाकर्ण्येप्सितोपक्रमणी दिव्या योषितमप्रवीत्, 'देव,
अहं हि गिरिशंभवेण 'भिक्षाचरोऽतनिज्जारिवर्गस्य, शत्रुघ्नेनाचरसङ्घर्षनप्रमादि-
तभर्गस्य, धार्मिकपुरस्सरैस्यापि संयुगपूर्वसरैस्य, तपस्विनोऽपि महासिधनु-
रादायवरस्य, सत्योच्चरणभीरोरपि च रणविभीतेर्द्वर्सिहाभिधानस्य विद्याधर-
पतेर्यशस्करो' विरोचं वचनकरो जीयनसहचरी भार्या धनयती नाम । एषा
आजिनौवैसीनामधेया पतिविरा मदीया कन्या करप्रतापेन 'दिवाकरस्येव, शरीर-
धात्रा च विभाकरस्येव, स्वपक्षसम्पदामादिकरस्यापि त्रिपक्षसम्पदामन्तकरस्य,
निजप्रजानह्करस्यापि महाधनुकरस्य, निजकुलकुमुदनिशाकरस्याप्यज्ञानतमो-
ऽह्करस्य, द्विकरस्यापि बहुकरस्य, कर्मकरायमाणादिवल्ग्वामन्तस्यापि अन्-
रीकृतशासनारिनारीनिस्सिन्दूरीकृतसीमन्तस्य चण्डमिहस्य पुमैनुजा भगिनी ।

१. 'विद्यते सुराशोभोरिति वाच्यम्' इतिसहकारेण 'गापोऽक्' ङीप् । २. अमो
मृतीयार्थे कर्मप्रवचनीयतेति 'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः । ३. 'वयसि च' ।
४. 'हरतेऽनुसमनेऽच्' । ५. 'आडि ताच्छीम्य' । ६. 'अहं' । ७. 'स्तम्भकर्णयोः (मि-
जयो) 'हस्तिस्त्र्यक्षयोरिति वक्ष्यम्' । ८. 'अभिहरते शेते' । ९. 'वरेष्ट' टिगान्
ङीप् । १०. 'गिरी वरच्छन्दसि' इत्यस्य लोकेऽप्रवृत्त्या गृधातो 'इकृष्ट्यादिभ्य'
इतीकि निष्पन्नाद्गिरिशब्दादस्यर्थे लोमादिखाच्छ । ११. 'भिक्षाघ्नेनादायेतु
च' । १२. पुरोऽप्रतोऽप्येषु सत्ते' । १३. 'पूर्वे कर्तरि' । १४. 'हृनो हेनुता-
च्छीत्यानुलोभ्येषु' । १५. 'विदन्ति अनये'ति विग्रहे 'मज्ञायाम्'—इति षयप् ।
१६. पचादिषु चरदिति पाठात्, मिदि । १७. मज्ञायाम्, 'मनौ यद्धच—'
इति दीर्घः । १८. 'सज्ञायाम् मृतश्रुजि'—इति न्यच्, 'अरुद्रिपदजन्तस्य मुम्' ।
१९. 'दिवाविभानिशा' । २०. 'कर्मणि मृती' । २१. 'अनौ कर्मणि' ।

यस्या प्रियङ्गुरो भर्ता गगनोद्गतया गिरा भवानादिष्ट इति वेतावत्यात्र निश्चितं
भाविविद्याधरेश्वर भवन्त निचविद्यावलेनावगत्य स्वच्छन्दमभिधानुमिदायाता ।
स्वैर वैरकारा विद्याधरा हि नैसर्गिकमानवद्वेपेणैकं वा स्तम्बकरि-कडङ्कर-
कुम्भिमरि-बलि-नौषदरिमिव मा मृत्युदेवतायायुपहारोक्त्वा न्त्विति विद्याधरैक-
गम्येऽथ स्थाने तत्र स्थानमस्थाने । तदागच्छ, आवामम्यत्र न याव साम्प्रत-
मस्मात्था तदगम्या भुव नयाव । भवमरे सम्प्राप्ते स्वमेता मदीया सुता परि-
नेप्यसि ।' एवमुक्त्वा घनवनी तमादाय ससुता, दिवमुद्गत्य श्रावसया उपवने
च त निश्चित्य अग्निनावाया सहातिरस्यत् ।

पुतस्मिन्नेवान्तरे वानमर्चान् रजयन् दूरागतो राजा प्रसेनजित् उद्गाराकार
लक्षणं हस्तिप्रबलेपपञ्चमपि प्रियवदं तं राजपुत्रं दृष्ट्वा सकौतुकं तमुपसृत्यानुयुक्त-
तत्कुलनामधामाऽतिप्रीतः स्वभवनं नीत्वा तच्छीलशौर्यादिगुणवरावदो भगीरथ-
यशोऽभिधा निचकम्यार्मनायाग्नत्यापि जायाग्नस्य तस्य अपतिप्रीमपि" पतिग्री-
वकारेति तद्विनोदाय धात्रा सृष्टया मूर्तिमत्या लक्ष्म्या इव तया महार्हविभवो
नरवाहनदत्तस्तत्र चिरमरस्त ।

१ 'क्षेमप्रियमत्रं च' । २ न शब्दश्लोककलहगायावैर०' इति तस्य निपेधे
अण् । ३ 'स्तम्बशक्तोरिन्' 'ब्राह्मि-सयोरिति वक्ष्यम्' । ४ 'जनेमहि-राम-
मरिश्च' इत्यत्र चात्कुम्भिमरि । ५ 'हरतेर्हतिनामयो पशौ' । ६ वातशु-
नैतिलशर्पेणु'—इत्यादिना खच् । ७ 'रञ्जोर्गो मृगरमणे नलोप' । ८ शलौ
हस्तिरुपाटयो' । ९, प्रियवशे वद खच् । १० अग्निधमानो जायाग्नस्तिलको
यस्येत्यजायाग्नस्तस्येति बहुव्रीहि, न जायाग्नोऽनायाग्न इति तत्पुरुषो वा ।
जाया हन्तीति जायाग्नस्तस्यापि अनायाग्नस्येति विरोधः । जस्य = पितु अयम्
शुभावहो विधिरस्ते न हन्तीति जायाग्नस्तस्येति परिहारः (निजजन्मना पितु
समृद्धिकरस्येति तत्त्वम्) 'लक्षणे जायाप-योष्टक्' । ११ 'अमनुष्यकर्तृके च'
अविद्यमाना पतिग्री पाणिरेखा यस्या सा अपतिप्रीति बहुव्रीहि, न पतिग्री
इत्यपतिप्रीति तत्पुरुषो वा । अत्रत्यो विरोधः द्वितीयस्य पतिग्रीकन्दस्य पातीति
प = रक्षरस्त तिरगुवन्ति आरुन्दन्ते इति पतिगो द्वेपि तावद्हन्तीति पतिग्न
रात्रुपाती (मूलविभुनादिनात्क्) तस्य स्त्री चकारेति व्युत्पत्त्यावपेयः ।

अपैकदा लोकलोचनानन्दवर्षिणि रजनীরमणे प्राचीदिग्बधूमुखमण्डने, मानि-
नीमानतृण्डने, निरभ्रनिर्मलभ्योमदर्पणे भगीरथपशोवक्त्र इवामृतदीधितिं
दिग्भामिनीभालविन्दाविन्दाखुदिते सति, कौमुदीसुधाधौते हर्म्याग्रे, प्रियया सह
तदिच्छयाऽऽसावसावीत् । सेवितापानलीलश्च सोऽभ्यन्तरं गतो भगीरथपशोयुक्तः
शयनीयकं भेजे । तत्र च तस्यां प्रियायां सुप्तायां मुसविनिद्रकोऽसावकस्माद-
चिचिन्तत्, 'भगीरथयशःप्रीतिसम्पदः भामिह रमयन्तीत्यन्या मामकीना
भामिन्यो न स्मरयन्ति । सर्वकषो विधिरेवाग्र हेतुः । स्लाष्टं तपनिष्ठुराचरां
तस्मिन् विवाचयितुमात्माहितविश्वविश्वम्भराभारभुजैर्मोऽपि वार्ययमः । स एव हि
शुनिर्धेय-स्तरिर्धेय-स्तनैन्धयानप्युग्रपरयेर्महामहिमताल्लिनाम् 'आप्यभविष्णुना
मुष्टिर्धेयान् करोति । प्रियैरारानपि च प्रियेभ्यः पृथक् करोतीति' कर्तिहरे फाले
द्विपन्तपो अपि मप्रियंकराः सचिवा मरभूयादयो भक्तो विप्रोजिताः नाहमद्याव-
ध्यस्य दुःखस्य अन्तेर्गः । सर्वास्ववस्थास्वस्ममुत्तमा चतुरो गोमुग्धोऽधुना
'दूरा इति न सोऽपि वर्तमानोद्विग्न्यान्धतममपूर्णपाणिन्धने' जीवनाप्यनि
'हरं मद इव मां मार्गं निर्दिशति' ।

एतच्चिन्तयन्नेव स निद्राग्नं मथुरं मृदु च हा ! दुःखमिति कयाचिच्चायैवो-
दीरितं यच्चः शुभाव । श्रुत्वा च तद् दीप्तप्रदीपे स्वकीयजैर्नमुने ऽप्यमंस्तुत-
जनहुगोऽग्न भयनेयावदितस्ततोऽवलोकयति तावद्रवाचान्तरस्तदार्मीतनैर्मोऽ-
पहं नायां दिप्यं मुराचन्द्रं परयच्चपि शेषमत्रमपरयंस्तद्दर्शनोत्सुकताङ्गेशा-
पहतद्रुपाकृष्टनयनो दोलायमानचेताः चणमतिष्ठत् । एतस्मिन्नेवान्तरे गवा-

१. आप्याने रोहणा'रित्यस्याप्रवृत्तिः (नोक्ष्ण्टापूर्वकस्मृतिविपर्याभवन्ती-
त्यर्थः) । २. 'सर्वकूलाभ्रकरापिषु कप.' । ३. 'अमर्यत्प्लाटयोर्(शितपो.)' । ४. संहायां
मृतपृष्ठि० । ५. 'गमेः सुवि वाच्य' 'अथ टिहा वाच्य' । ६. 'वाचि यमो मते',
'वाच्यमपुनरुदरौ च' । ७. 'वातशुनीति०', 'वि'दनभ्यदस्य' । ८. 'घटोपारीत-
रोपमंस्यानम्' । ९. 'नामिकास्तनयोष्माधितो.' । १०. उग्रपरयेर्मदपाणिन्धमाध' ।
११. 'कर्नरि भुव' शिषुच्युत्तुमो' । १२. 'नाटीमुष्टयो' । १३. 'हेमप्रियमदेऽण्
च' । १४. वष्टप्रममये, 'मेघर्तिभयेषु कृश.' । १५. 'द्विस्तरयोस्तापेः'; 'ग्राच
हस्व' । १६.-१७. 'अन्यात्यन्ताध्वदूर०' । १८.-१९. 'उग्रपरयेर्मदपाणि-
न्धमाध' । २०. 'अमनुष्यकर्तुके च' । २१. 'मृदुरोशिक्षरौ' । २२. 'अने-
पलेरात्मसो' ।

राजधराजवर्चम्, अग्न्याराधनपिहल पिहलपान्धारो नाम विद्याधरेश्वरः ।
मिनेशोरपि समवासरगुरुजनशुभाशी^१, सत्य-शीलतनुच्छर्^२ स वेदविदामोरपि
धर्मसूत्रच्छिदो मू^३, इन्द्रियसंयताम् 'अग्नेयू अपि कामादिपद्वर्गारिषुधू^४,
सद्वालयमानागणितजनोपकृतिसंस्थोऽपि शस्य^५, सर्वसाधुर्वाही अनेजोविभिरपि
अनुध्यवैवहारो, प्रातःप्रायी^६, स्पण्डिलशौयो, क्षीरप्रायी प्रद्ववादिनाम् आदेशानु-
सारम् अग्निष्टोमयोजो, सोमयोजो च भूत्वा इत्येनविद्वैतवद्विदादिषु प्राज्या-
ज्यैयोजिरिविधारिनेर्मकृत^७ अग्निनित्तोमैर्मुह्यातिमवाप । तस्मादेवं समाराधन-
प्रसन्नस्य हुतादो घराद् वित्रावा^८, निजोपजीविप्रज्जजनकामदुर्गवृत्ते सर्वसत्ताभि-
लष्यमाणशर्मणोऽपि^९ 'अग्न्यादां मुशर्मणस्तस्यासन्तानताधिप्रशाम^{१०} प्रतान् प्रभा-
वतीनामा कन्याहम् । एकदाचापावपुरे स्वामिन्नहृदयमानिनी^{११} निजमर्त्वी वेगवर्ती
मृदुमहमगमम् । किन्तु सा कापि घनैवतिनी तपसि स्थितेति तामप्राप्य
तन्मातु पृथिवीदेव्या मुप्रातर्वात्प्रयां मदनमश्रुकामप्रस्थितां ज्ञातवती अत
तामबलोकयितुमप्रायाता । सा च त्वद्विरहविपुराऽनशनकृत्ता, पाण्डुरधूमरा,
यद्वैकवेणी, त्वद्गुणगायनी, तद्दु सतु रितोदधु विद्याधराधीशकन्यापृन्देन
परिवारिता, तव स्वरूपपरिषयं मममददादिति विद्याप्रभावादिदानीं त्वामिह

१. 'राजध उपसत्यानम्' । २ 'क्षिप् च' शस्य इत्० इतीत्यम् ।
३ 'आशास वायुपधाया इत्थ वाच्यम्' । ४. 'इत्तमन्प्रनाङ्गपु च' ।
५-६ 'उदरत्वर०' । ७. 'गमादीनामिति, वक्तव्यम् । ८. 'ऊङ् च गमादीना-
मिति वक्तव्यम्' । ९. 'शल्लोप' । १० 'स्य क च' । ११. 'माधुकारिभ्यु-
सह्यानम्' । १२. 'मुप्यजातौ गिनिस्ताच्छीम्य' । १३. 'कर्तव्युत्तमागे' ।
१४-१५ 'व्रते' । १६ 'बहुत्वाभीद्वये' । १७ 'प्रद्वनि वद' ।
१८-१९. 'हरौ यत्र' । २०. 'कर्मण्यन्यात्प्रायाम्' । २१. 'आङ्पूर्वादिषु
संज्ञायामुपसत्यानम्' । २२ सुधर्मणामन्त्रपुण्येषु कृत् । २३. 'अग्नौ ये' ।
२४ 'गोमे सुग' । २५ हुतमसीति हुताद् अग्नि तस्य, 'अदोऽनले ।
२६ 'अन्येभ्योऽपि हरयते ; 'विड्बनोरनुनामिकन्या' । २७ 'उपगमे
च मज्ञायाम्' । २८ 'दुह कश्चय' । २९ 'वध्यं च । ३० दृ हिमायाम्
अस्मान् 'अन्येभ्योऽपि०' इति मनिनि 'नेट्बरि'कृति' । ३१ अनुनामिरस्य
दि०' इति दीर्घ, 'मोनो धानो' । ३२ 'मन', 'वयङ्नानिनोश्च' । ३३ 'व्रते' ।

स्थित विज्ञाय त्वदानयनाय त्वत्प्रियतममन्या तामाश्वास्य तदर्थसिद्धये तवाम्या-
शमाशु समोशूनास्मि । किन्त्विह प्रेमिनैरमन्य स्वामन्यचिन्तानिमग्नमवलोक्य
'हा दु खम्' । इत्युक्त्वास्वदीयस्त्रियमन्या साऽनुशोचिता । एतन्निशम्यास्युत्कण्ठितो
वासवदेवजस्ता जगाद् यद्मयि कृपालुश्चेत् तदा अदृष्टं ज्यतिकरेणोपलब्ध-
साक्षात्कृतिरवम्, यत्र मे प्रिया मदनमञ्जुका वर्तते तत्र नीत्वा, मा तद्विपुश्य-
पादपरिखौपारर्हश्चान्कुरु । [इति सोपपदकृत]

एतद्राकष्यं समोदाय खमुत्पतन्ती प्रभावती विद्वेगन मार्गेण ज्योतिष्मत्स्या
निशि गन्तु प्रवृत्ते । यान्ती चैकत्र उज्ज्वलन्तमग्निमवलोक्य, करधृतनरवाहनदत्त-

हस्ता, सप्रदक्षिणा कुर्वाणा, प्रौढा सा, युक्त्यैवोद्गाहविधिं

मदनमञ्जुकापहारे निर्धर्तितवती । नभस्तलादुज्जतावनता पृथिवीम् आशी
(निष्ठा निर्देश) विपगतिसदृशी सरित्, अभ्रकृपात् पर्वतान्, अन्यानि

च कौतुकानि पदे पदे प्रियममु दर्शयन्ती समुत्पतन-

क्रमेण चातिदूरमाजगाम । तत्र आकाशगमनश्रान्ते मरवाहनदत्ते पिपासी,
ज्योममार्गादवतीर्थं चन्द्राशुधवलाम्भस सरस समीपे वनाग्रे चैकस्मिन्स्तम्भा
तारयत् । तत्र पीताम्भस, क्षीणबेदभ्रुकान्तेस्तस्याधितैर्कान्तलतोर्णुतैर्तरमणीय
कानने, कागतासम्भोगलालसा समुत्पन्नवतीति मरवाहनदत्तेन हठाद्विधा प्रभावती
कृताश्चामा मदनमञ्जुका चिन्तयन्ती कृच्छ्रादनिच्छया सम्भोगे प्रवृत्ता तस्मै
स्वाभिप्राय सूचयन्ती कथामिमामकथयत्—

आसीत् पुरा पाटलिपुत्रे काचिद् दूर्नर्द्धमितैकसुनुरतिरूपवती पूर्णधैना

१ 'आत्ममान खध', विन्यनभ्यस्य' । २ आङ्पूर्वकाद्युपते क्त,
'श्रीदितोनिष्ठाधाम्' इतीडमावे 'ओदितश्च' इति न, यजादित्वात्सम्प्रसारणे 'हल
इति दीर्घ' आगतास्मीति भाव । ३ आत्मानप्रेमिनर मन्यते इत्यर्थे 'आ-ममाने
खध' 'इव एकावोऽप्रत्ययवध' । ४ 'इच्छएकाव'—५ 'सप्तम्या जन',
ह्यापो संज्ञा० । ६ 'पञ्चम्यामज्ञातौ' । ७ 'अन्यत्त्वपि दृश्यते' इत्यत्र
अपि शब्द सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ । तेनात्र परिपूर्णत्वं खन्धातोर्दे टाप ।
८ दशो कनिप्' । ९ 'हे च विद्यायसो विद्यादेशो वचव्य' । १० 'निष्ठा' ।
११ कर्तरि क्त' । १२ 'निशायामग्यदर्थे', 'ज्ञियो दीर्घान्' । १३ 'अयुक्त
किति' । १४ कर्णार्तिर्णुवद्भावो वाच्य' तेन एकाच्त्वाच्चेत् । १५ रदाभ्या
निष्ठातो न पूर्वस्य च द' । १६ दु गतौ, चे 'दुग्धोर्दोषश्च' विधवेत्यर्थ ।
१७ 'पूजो विनाशो', निर्धनेत्यर्थ ।

घनीका । समुच्छ्रनैरामवासना सा चात्मतोपायानुनिशं परपुरषसङ्गत्यै 'पुत्र,
मोदकांस्तोप्रातरानेतास्मीति' शुन्यभवनद्रोहोणं सुतं समाश्वास्येतस्ततो याति
स्म । यतो ह्यन्यदमुं सा मोदकानानीय बालकाय ददाति स्मेति स तदाशया
गृहेऽनूचेतास्तूष्णीमतिष्ठत् ।

एकदा विस्मृतिरशान्मोदकाननानीयमाना सा मोदकान् याचमानाय
बालकायाक्ययत्, 'पुत्र, अहं तु स्वकामुकरूपमोदकमतिरिच्य नाम्यं मोदकं
जाने । तन्निशान्यासक्याऽनया मर्द्यं मोदका नानीता इति बीताश्वामनाशा-
ऽवैशानस्वान्त स क्षिणुर्निरसुस्मंजातः' ।

इत्थं हे प्रिय, त्वया सह सर्म्नाऽहं सुतरां त्वा स्वीकरोमि चेन्मयैव त्वय्य-
ङ्गमाय कृताश्वामाय अपीदानीं कृष्णाशया मदनमञ्जुकाया कुमुमकुमारं हृदयं
परिस्फुन्दीकृत भवेदिति प्रतिस्तम्भाहं ददितमप्यपूनैर्दयितं
मदनमञ्जुका- त्वां नाभिलषामि । प्रभावस्यैवमुक्ती नरवाहनदत्तनस्या-
(समागम) आरिग्रीदार्यं मृशं प्राशंसत् । नवनवाध्वर्यनिमाणकौशलञ्च
विधेरनुचिन्तयन् 'यद्य मदनमञ्जुकाऽस्ते तद्य मां नयेति'
च पुनस्तामप्रवीत् । तच्छ्रुत्वा प्रभावती समाश्रय स्योममार्गंगाशङ्कपुरं प्राप्य
खेहेन विना "निर्वाणोन्मुलीं दीपप्रभा रश्मिग्री खेहेनेव, ग्रीष्मे "शुष्कजीवनीं नदीं
प्रावृट् पृष्टिपूरेणेव विरहाधिशामो", शुष्यस्तनुं मदनमञ्जुकां तेन सङ्गमयामासेति
शर्वरीशर्वरीशयोरिव तयोः सङ्गमोऽन्योन्यानन्दाय समपद्यत । तत्रोन्नावपि मौ
प्रभावती-प्रभावोपनतानि मुपैकानि पलान्यन्यानि स्वादिष्टभोग्यानि" ११ पाभुजा

१. स्त्री । २-३. 'ओदितश्च' । ४. 'स्वादय ओदित, अत दूढ परि-
तापे अस्य 'ओदितश्च' इति निष्ठानां दून । ५. 'विभाषाऽन्यत्स्व',
'हल', 'श्योऽस्पर्श' । ६. 'अयोऽनगादाने', 'यस्य विभाषा', 'सगने'यर्थ ।
७. ओमरप् ऐदने, 'स्वरतिसूति-इति घट्कत्वात् 'यस्य विभाषा, 'ओदिनश्च'
तस्यासिद्धत्वात् निष्ठादेशः य वस्वरप्रत्ययेद्विवक्षितु मिदो बाध्य' । ८. 'परिस्फुन्दः
प्राच्यमरतेषु' । ९. 'प्रतिस्तव्यनित्तन्वी च' । १०. 'दिवोऽविमिगीशायाम्',
अर्चणकान्तमिति भावः । ११. निर्वाणोऽपाते' । १२. 'शुष क' ।
१३. 'क्षयो म' । १४. 'ययो व' । १५. 'भोग्य भवे' ।

ताम् । तद्विद्याबलेनैव च मदनमञ्जुकामपहाय न कोऽप्यन्य प्रैस्तीमेवपि ननेपु
द्रष्टु तमशकम् ।

प्रातः कालं विरहकृशयास्तस्या एकचेणीं मुञ्चन्त निनप्रियमयमर्पपरवशा
मन्नमञ्जुका जगाद, 'क्षीव' मानसवेगे हते एवैषा हर्षोत्फुल्लनेत्रेणार्थपुत्रण
तदमृक्समुन्नहरतेन मोक्षव्या, मृताया ममैषा मया सहैवमेव बद्धा वा दग्धव्यति
समधिकदुःखनुज्ञया मया विज्रमासीत् किन्धसावन्निपर्वते वेगवत्या निद्रितोऽप्य
दृष्टेन त्राणो न म्लान इति विदितमेव भवतस्तथापि जीवयेव तस्मिन्नद्यैषा त्वया
मुक्तेति हीनाया मे मनो दोक्ष्यते । साध्या परन्वेधमुक्तो नरवाहनदत्तस्तामि ध
सान्ध्रपञ्चबाध, 'विद्या समासाद्याधिरादेवामु शत्रु हत्वा पूर्ववदभिलाषवित्तं
कृतकृत्य शान्तचित्ता त्वा करिष्यामीति खेद मा गा' । एव मदनमञ्जुका
समाधारय नरवाहनदत्तो वैद्याधरे पुरे उवास । प्रभावती च ध्यातस्वविद्याप्र-
भावत प्रातनरवाहनदत्ता स्वयम-तर्हितैव तदीयमेवमप्रतर्क्य रूप कृतवता यत्
द्रूपेण एयानोऽपि शत्रुपुत्रो नि शङ्क यथासुख विविधान् भोगान् भुञ्जामस्त
त्रासाञ्जके तथापि, इय मदनमञ्जुका वेगवत्या वयस्येतीमा विलीकृतनिनमली
सरयैवचित्तीभूता प्रभावती, निनसलीमिव सर्वथा परिवरति, एवञ्च 'क्षेय
भितीकृतसकलसपन्नस्वान्त प्रच्छन्नोऽनङ्ग इव मूर्तो, नरवाहनदत्त' एतन्व
जानाना आपादपुरवासिनो मानसवेगत, तद्रहस्यमुदाटयन्तो निनकर्त्तव्या
नृण्य' जग्मु ।

एकदा पारस्परिकवार्ताप्रसङ्गेन मदनमञ्जुका, मानसवेगकृतस्वापहरणवृत्तान्त
निगदितवती यल्ललितललनालुब्धो' गृध्यागुधितो' मानसवग 'क्षुधितो हर्षक्षो

१ 'स्य पूर्वस्य', प्रस्योऽन्यतरस्याम् (स्यै शब्दसघातयो, सघीभू
तवपि जनेपु इत्यर्थ) । २-३ अनुपसर्गात् फुल्ल क्षीवकृशोल्लासा ।
४ 'उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्ख्यानम्' । ५ 'नुदविदोन्दत्रात्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्'
आदितो निष्ठायाम्' । ६ 'अयुक्त किति', न ध्यात्वापमूर्च्छिमदाम्' ।
७ 'वित्तो भोगप्रत्यययो' । ८ मित्त शकलम्' । ९ 'न ध्यात्वापमूर्च्छिमदाम्,
'राहोप' । १० 'ऋणमाधमर्थे' । ११, 'लुभोऽविमोहने' गार्घ्यं लुब्ध' ।
१२ उदुपधाभावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्, शम्बिकरयेभ्य एवेत्यते', (गुधित
परिवेष्टित इत्यर्थ । गुध परिवेष्टने, दिवादि) । १३ वसतिक्षुधोरिट्' ।

हरिणीमिवाभिभूय स्वमायया मामवद्वह्य क्रूरकर्मभिर्भाषयन् यावदेवानुचुहृ-
 यिषति तावदेवार्मपिनेन, समुद्रएतामिना, एहजिह्नेन,
 मदनमञ्जुकायाः भक्तजनाशितैवाग्निहतेन, भैरवाकारेणाऽविभूय भगवताभैर-
 (स्वापहरणवृत्तान्तः) वेण सहुङ्कारं प्रधेपित 'किमियं विद्याधरेन्द्राणां भागिषक
 वर्तिनो भार्याऽस्मासु स्थितेष्वेवं परिभूयते' ? भगवतेत्य-
 मुक्त पापो मानसवेगो मुखाद् रक्तं वमन्मन्यां क्लिष्टितो निषेधितवारः । तनस्ति-
 रोहिते देवे, निर्गुणिततद्भुङ्करभयशय्य, जगादयाज्ञाधामन, स मयि श्रौषां-
 सिष्टो निजगेहं गत । अन्त पुरचेत्यथ तदानीमितिभीता, विद्योगविह्वला, प्राण-
 त्यागोन्मुखां मासुपगत्य मनुष्योत्तमभिर्वाग्भि सान्त्वयन्त्य गृहमुक्तवाचो यत्पुरा
 पूर्तचरित्रां काञ्चिद्रूपवतीं मुनिकम्प्यामवलोक्य काममोहितो हठात्तामपहरन्त्यं
 मानमयेगस्तद्वशुभि शमो यदनिच्छन्तीं परनारीमभिजिगमिष्येते मूर्धां क्षतधा-
 विद्वलिष्यतीति बलादयं परदारान् गन्तुं नैव क्षत्रोत्थतो मा भैषी, देवादेशे-
 नाचिरमेव ते भर्मा मह सद्गम सैम्भाषित इति प्रमोदिता भव । एतमुत्तरतीर्थ्य
 तामु तन्वयमा वेगयती मामाश्वासयितुमिहागत्येतो गता रथं प्राप्तेत्यत परं न
 किञ्चित्ते निगूढम् ।

तदनन्तरमेव उपोत्प्रासितैरंगैरमला चान्द्री तनुरिय स्वकीयेन सौम्येन दश-
 नेनामृतेनेय मां विद्वन्ती दुरात्मनोऽभ्य साध्वी धात्री पृथ्वी देवी तर्पयाम्येत्थं
 माममरोपितवती यन्मदुदुहितुयैगयत्या अत्रारिमन् रात्रे पितृहन्तिपतो भागां
 वर्तते । सा च, स्वकीयेन भर्ता परिणीतेति त्यदीया मयी । अतस्तद्वनमाग्मीयं
 स्व समाकलय्य समुपशुभ्राना 'क्षत्रुहस्तनिषतिता तदक्षं कथमह भुङ्गीय' इति
 विचारपरा शुभोदकं परिश्लेषाहारमाग्मान मोषेचरय । स्वविद्यायलेन मयमेतद्-

१. 'मृपदिनतिशायाम्' । २. 'अने पूजायाम्' इतीति 'नास्ते पूजा-
 याम्' । अस्तु-विशेषणे इति चौरादिकाद् के 'निष्ठायां सेटि' इति जिलोप ।
३. 'निष्ठायां' 'आदिर्कर्मणि निष्ठा वक्तव्या' 'विभागा भागादिर्कर्मणे' ।
४. 'स्त्रिश क्त्वातिप्रयो' । ५. 'ननिपति-' इति षट्कस्याधिपेधे प्राप्ते 'द्विनीया-
 धितानीनपतित-इति निर्देशादित्, कृन्तयादीनामीदृशेन 'यस्य विभागेऽप्यस्या-
 नित्यत्वाद्देट्' । ६. 'इन्निष्ठायाम्' । ७. 'इत्य' स्त्री निष्ठायाय । ८. 'पूरय' ।
९. 'निष्ठायां सेटि' । १०. 'उटपयात्-' इति यभाषिक्रियाभावे गुज ।

हमवगे^१ तुभ्यश्चावितथमभिदधे । एवमुक्त्वा सशपथं सुतामम्बद्वीदीर्घेहभाव-
याऽहमवस्थोचिताहारं कारिता । त्वया सहागत्यैष आता वेगवत्या पराजितस्त्व च
रक्षित । अत परं न किञ्चिद्दहं वेदि । बौद्धमेतत्किन्तु यच्चैराशयध्वान्ताक्रान्तत्वा
न्तापि वेगवतीसिद्धिम् अम्लिष्टैर्विरिब्धं तद्वैवतवचश्च स्मरन्ती त्वत्प्राप्त्याशा
संलग्नां प्राणान् प्रष्टुं हं न पर्यत्याहम् इति महानुभावाया प्रभावत्या प्रभा-
वाद् अशानुसङ्गतेऽप्यत्र मम प्राणपरिग्रहे मयोपलब्धस्त्वमिदानीम् । तथापि
मदीये स्वान्ते कष्टमेतच्चिन्तया वर्तते यत्प्रभावत्या अनुपस्थितौ तव तद्रूपे विनष्टे
काऽऽवयोर्दशा स्यादिति ।

इत्थमुद्बुधितैर्वाक्यां मदनमन्बुद्धा परिसान्त्वयति नरवाहनदत्ते तत्र
तिष्ठति, प्रभावत्याञ्च स्वपिनुर्भवनं संमर्षयन्त्या तदनेभ्यर्णतया विनष्टतद्रूपं नर-
वाहनदत्तं कमपि तत्र स्थितं पारदारिकं मत्वेन्द्रा सर्वोऽपि राजकुलपरिजनी
भयाप्राजकुलं गत्वा न्यवेदयदिति भयभीता वार-
नरवाहनदत्तस्य निग्रहः यन्तीमपि मदनमन्बुद्धकामपवार्यं स्वबलान्वितो राजा
मानसवेगो नरवाहनदत्त पर्यगिवेष्टत् । तदानीमेव
तन्माना पृथिवीदेवी सत्वरं तत्रागत्य राजाममब्रवीत्, 'पुत्र, नायं पारदारि-
कोऽपि तु परिपीतस्तीतः^२ तसकलकासकलाकलापक्षीरसागरावगाहनोद्भूतानृत
यथा श्रुतेक्षीर, दान्त, प्रशान्ताऽऽम्बान्तं^३, सर्वदादृष्टदृष्टेनूरुह, विद्याधरैरुचितम

१. अदगच्छामि । २. 'श्रीदेतो निष्ठायाम्' । ३. 'क्षुब्धत्वान्तध्वान्तलम्-
म्लिष्टविरिब्धकाष्टबाठानिमन्यमनस्तम सत्ताविम्पटस्वरानायासश्रोत्रेषु । ४. म्लिष्ट-
मविरपष्टम् तद्विरिब्धम्, स्पष्टमि यर्थ । ५. विरिब्ध स्वरस्तेन स्पष्ट
स्वरमित्यर्थ । ६. संलग्नाम् मसक्तान्, निष्ठा नत्वे निपातनात् । ७. 'पृथि
राक्षी वैया २' । ८. 'दह स्थूलबलयो' । ९. 'प्रभौ परिग्रह' । १०. 'हृ-छृण
हनयो क१' । ११. 'धुविरिशब्दने', इत्यनेन अविशब्दने शुद्धा रञ्जुरित्यादावेव-
निपेधेऽत्र शादेन प्रष्टुं कृताभिप्रायाधे इट । १२. अर्द्धतिरिह गत्यर्थकस्तेन
समर्षयामित्यस्य 'अर्द्धे मन्त्रिविभ्य' इतोऽग्निपेधे मयतत्रत्यामित्यर्थ ।
१३. 'अभेद्याविद्वे' । १४. 'रोरध्वयने उग्रम्' (अधोतमित्यर्थ) । १५. 'शून
पाके' (सुपन्दुग्धम्) । १६-१७ वा दान्तशान्तं— । १८. कथमस्वर
सधुशाऽऽस्वनम् । १९. हृषेतोमसु ।

पविने, धामराजात्मनो नरवाहनदत्त इदानीं निजमार्यामुपायात् । जामाता चायमस्माकम् इत्येतद्विधावलेनाह सर्वमपगच्छामि । माग्नेत्युक्तं अनुपपन्नं पानामर्षं प्रप्यौनस्वेदो, नातिप्रदक्षो, मानसवेगो जगाद, 'स्वया महेहादित' 'इत्यत मयाऽविदितं शत्रुरित्तीदानीमयमिदं दत्तं, निश्चितं शस्त्रैरिदं तोऽवसितोऽन्यापान' मितं मयादां पुरो वा निहितं समवलोचितं स्यात् ।' एतच्चिदाग्यं जामातृश्रेष्ठो मात्रा पुनरभिहितम्, वैद्याधरे लोकेऽधर्मो न लभ्यतेऽतोऽत्र विद्याधराणां वा धर्माणां मया वर्तते तत्प्रधानस्याग्ने प्रसङ्गोऽयं अनुपस्थापनीयः । तेनैव हि यः समुचितो निर्णयः प्रदेतो भवेत्स शोभतेतराम् । मार्तृश्रेष्ठोत्तरवच्च एतद्विनिर्गौर- वात्तन्मानसवेगेन प्रतिपन्नं किन्तु यद्वा तत्तत्र नेतुमादंशोऽनूतं' इति भुनि- नलिङ्गाधीतैस्तैस्तैश्च शत्रिपोन्मत्त इव हस्त्रिणातवृन्तापातसमसज्जातामर्षः नर- वाहनदत्तस्तोरणस्तम्भमुत्पाद्यागणितांस्तत्रायान् श्रुत्यानतर्दीत् । इतस्य चैकस्य हस्तादसिमेकमाहूय दिव्यपराममं सोऽन्यामपि जघन्यास्त्रिजमन्युबह्विंशध- न्तकञ्चर्धनं कार्पात् । नरवाहनदत्तोयमेतत्पराक्रममलोक्य मानसवेगो दिव्य- या निजविद्यया बद्ध भार्यानुगतश्च तं तां सभामनपीत् इति भेरीमहासङ्घसमा- हुता इतस्ततः शब्दकारा विद्याधरा मुधर्भाया देवा इव समागत्य सन्मिलिताः । विद्याधरं परिवृत्तस्तद्वाचो यायुषधो रत्नसिंहासनं अनुपाविष्ट इति दृष्ट्वा दुष्टो मानसवेगस्तदग्ने स्थित्वेत्यममयीत्, 'मार्यांऽपि स्वमुत्तरे पुरे चारित्र्यविषयमहोऽयं वध्यः' इति । एतच्चिदाग्यं राजा स्वाभियोगे प्रायुत्तरीतुमुक्तं आमुक्तो वीरो नर- वाहनदत्तः प्रतवानुत्तरमेतत्, 'सा एव मया यत्र सभ्यो भवत् ; स एव च सभ्यो यो धर्मं यदेत्, स एव च धर्मो यत्र मय्य स्यात् ; तद्वचं च मय्य सत्प्रलम्भिमुक्तं प्रतीयेत । अहं ह्यत्र मायया बद्धो भूमीं च स्थितः । मत्प्रतिरादौ मानसवेगाच्च मुक्तं आग्ने चोपविष्ट इत्ययमपि थायस्त्राजनावस्थितो, विद्यादस्तायसापनवस्थितः ।

१. 'अपचितध' । २. 'प्याय वो' । ३. सोपमर्गस्य प्यादेतो न ।
४. 'हादोनिष्ठायाम्' । ५. 'वतित्वयतिमास्थानिति विति' । ६. 'शास्त्रोरन्यत्र स्यात्' । ७. आहूपूर्वकस्य प्याय, अन्धूयसो (अर्धयो) प्यादेतोऽतोऽत्र अन्धार्पानेऽन्धूप मितं प्रविष्ट इत्यर्थः । ८. दधानेर्हि' । ९. दा ददो' ।
१०. 'अव उपसर्गात्' । ११. अनुपूर्वराहदाते ने 'दन्ति' । १२. धट्- पातो 'पुमारधा-इतीत्वम्' । १३. यशुदान इत्यस्य ने 'जनमनननो मन्शलो' ।
१४. अदो अभिर्त्यतिविति' ।

वायुपथ एतदाकर्ण्य तमपि मोचयित्वा, मानसवेगमपि क्षितावुपावेशयत् ।
तत सर्वेषु शृग्वसु नरवाहनदत्तोऽभ्यधाद् यदनेनाहत्य समातीता स्वभार्या
मन्मथमञ्जुकामहमत्र प्राप्तवाँश्चेत्तदा कस्य शुद्धान्तो-
नरवाहनदनस्य मुक्ति मया ध्वसित ? अस्या स्वस्वा चाह वगवत्या मम
पत्न्या मदनमञ्जुकाया रूपेणाभ्युपगत्य स्वकीयो
भर्ता विहितश्चेत्तदा का मे प्रेक्षणीयचारित्रापरार्थिता ?

एतत्सर्वमाकर्ण्य राजा वायुपथोऽग्रीत्, 'भविष्यन्महोदयो महामाय धर्म्यं
वदतीति नायमधर्मकलकपङ्केनाङ्गनीय । एवमुक्तोऽपि मानसवेगो मोहाम्बोऽ
धर्मात्त यदा न्यवर्तत तदा धर्मानुरोधिनस्तस्य सन्नद
मानसवेगस्य परिभ्रष्ट' सैनिको महान् सज्जोभ समजायत । तत्रत्यदिष्य
कन्यका विलोक्यधरवाहनदत्तश्चाचकथयत् धन्माया
विहाय मया सह युष्यस्व, एकेनैव च प्रहारेण भित्तौयुर्भूत्वा क्षतविक्षत क्षितौ
निक्षिप्ते' युद्धकलानिष्ठातम्य, नैकदा जम्बनिहतसपत्नासकसरितप्रतिस्नैतस्य
मम पीरुपञ्चाङ्गलोकस्य । एवमन्योन्यसमुपनातफलहेषु विद्याधरेषु सभान्तरस्था
सहसैव विदीर्णस्तम्भाद्भैरववपुरजननिभो व्यासाम्बरो, विनिहुततरणि, विद्युह
तातरत्प्रदीप्तलोचनाचि, प्रलयमहामेघ इव देव एक आविर्भूय 'न कथमपि
भावित्रिद्याधरचक्रवर्तिन कुण्डलेऽत्र पराभवे भवदिति' गजन्मानसवेगमुत्थाप्या
धोमुत्थीचकार । नरवाहनदत्तञ्चाष्टु भुजाभ्यामादाय सरत्तणार्थमृष्यमूकपर्वत
परिहृत्य प्रापद्य तत्रैव च त स्थापयित्वा तिरोदधौ ।

इथमपनीते ततो नरवाहनदत्ते शांते च विद्याधरस्तम्भमे वायुपथ स्वैरपरैश्च
सहित स्वहर्म्यमाप्तगाम । मानसवेगोऽपि च हर्षविषादाकुलिता मदनमञ्जुका
पुरस्कृत्यापादपुर प्रत्यावृण्वान् ।

सुप्तदु खयोश्चक्र विधिविधानानुकूलमनिर्वाध परिवरिवृत्तीति । तत्रैव च

- १ 'निष्ठायामभ्यर्द्धे' शियो दीर्घात् । २ 'वा क्रीडादेन्ययो' ।
३ निनदान्या स्नाते कौशले । ४ मन्त्रायाभावात् 'सूत्र प्रतिष्ठातम्' इत्यस्य
प्रत्युदाहरणम् । ५-६ विकुरामिपरिभ्य स्थलम् ।

प्राणिनां धीरखपरीष्टिरिति धिञ्यलक्ष्मीमाश्लिष्टः, शिञ्मुपैक्षित एकोऽपि नर-
वाहनदत्तस्तैस्तैर्दारैः संयोजितो मुहुर्मुहुर्नियोजितः ।

अथैरुदा शब्दमूलादिमधिष्ठितं तं प्रभावती समागत्योत्तरती यन्ममामक्षि-
धानात्पापं चिह्नार्पुणा मानसवर्गेन भवान् सभां नीत इत्येतद्विज्ञाय विद्याप्रभावेन
भैरवदेवाभिर्भावविडम्बनं कृत्वा तत्पापपारान्मया त्विज्जो भवानिह समानातः ।
एतद्वि समिद-सिद्धयेप्रम् इति यत्त्वतां विद्याधराणामपि मते, विदिते, जुष्टे,
रक्षिते चात्र गिरौ केषामपि भाषाप्रपञ्चो न प्रभवति । ममापि विद्याभिषो
नात्र प्रसरतीति कथं त्वमत्र यन्वाहारेण वास्यमीति मे दुःखम् ।

एतदुक्तवत्या प्रभाषत्या सह कालं प्रतीक्षमाणो नरवाहनदत्तो मदनमञ्जरी-
प्यावैस्तत्रोवाच । तत्पर्वतासङ्गे पवित्रे परमात्मनि सखी । स्वादूनि कलानि
मूलानि च पद्मी । मृगमांयोपदंशश्च तीरनरपनिर्नः सरसं मुगन्धि च पयः
पर्वा । एवं तत्र नियमतो रामाश्रमानालोक्यतद्य तस्य मनो विनोदार्थं प्रभावती
यत्किञ्चिद्रामायणवृत्तान्तमवर्णयन् यदिदं ममामिष्टिमीतस्य, रामस्य सारमः
सह तस्मिन्ने कृतोदजम् आमितैम् ; इदं तस्य भुर्लम् ; इदञ्च वातम् इत्यादि ।
एवमत्र कतिचिद्दिनानि स्थितो रामोऽस्थि बद्ध्वा विमानोत्तलङ्घयरोऽनेनैव
पथा विमानेन जानकीमानिन्ये । एवमेव भवानपिह कश्चिन्कालं स्थित्वा गतो
मदनमञ्जरीकामराज्यतीरयादिकथयन्त्या तथा मह गर्जितं सहमितैश्च नियमप्र-
वाहनदत्तो दिनानि निनाय । (निष्ठानिर्देशममातिः)

एकदा धनवत्यजिनायत्यापुमे विद्याधर्या—वाग्यां न गन्धर्वपुरात् धायम्नीं
प्रापितो भगीरथयक्षस्तं परिणयतिस्म-द्विषोऽपनीयं परमायां गुम्बानी तमुपजग्मतु ।
स्वकीयया सतया प्रभाषत्या मह तत्र अजिनायती मिलितायां धनपती नर-
वाहनदत्ताय प्रारुणाति, 'एषा अजिनायती प्राह मया वाचा गुम्बं दत्तेऽयान्प्राभु-
दयेनापुर्नया स्वया परिजेनम्येति' । एतदनवतीवाक्यं प्रभाषती नरवाहनदत्ताय
सग्रीवनेदादनुमुमुदाने इति धनपती पथाविधि यामेश्वरायाजिनायती ददाना
नित्रिषाकल्पितद्विष्यमभारं सुतोद्वाहमद्वेलोप्यं निर्वन्ध्याम्येत्तुनरवाहनदत्तं

१-२. 'गत्यर्थादर्मद्वरितरशीहस्यानवगत्रनरद्वर्तितभ्यध' । ३. निद्रिदा
ग्नेहनमोचनयो, 'वीत-चः' । ४. 'मत्पुद्गिज्जुजायैभ्यध' । ५-७. 'तोऽधिकरणे
॥ प्रीऽदगतिप्रयवगानार्थेभ्य' । ८-९. 'नपुमस्ते भवेत्' । १०. मुदजोर्ध्वनिप् ।

वभाषे, 'पुत्र, यत्र-तत्र-चिरं स्थातुमसाम्प्रतम् । मायावी हि विद्याधरवर्ग इत्य-
धुना सभार्यस्त्वं निजपुरीं कौशाम्बीमुपदौकस्व । अहमपि निजसूनुना चण्डसेनेन
सह तत्रैवागमिष्यामि । धनवतीत्यमुक्त्वा दिवमुद्ययौ । प्रभावत्यजिनावत्यौ च
नरवाहनद्वयं नभसा कौशाम्बीं प्रापयामासतु ।

इत्थं कौशाम्या उद्यानेऽवतारितो नरवाहनद्वयस्तत्रत्यै सर्वैर्जनेरदर्शो-
त्पतिभाग्यशालिनो वयं ये दिष्ट्या राजपुत्र पर्याप्त इत्थं भुवाणानां यूनां जरेताश्च
समन्ततो । महान् कोलाहलः समजनिष्टः । नगरोपकण्ठे समुगनिषेदिवास^१ त
शुश्रुबौ न वाम्पराजश्चाधाकाण्डसुधासारसंसिक्च इव वामवदत्तया, पद्मावत्या, रत्न-
प्रभादिभिर्वर्धुभिः, योगान्धरायणादिभिर्मन्त्रिभिः, कलिसेनया, गोमुखादिभिश्च
सह प्रीप्तेऽप्यगो हृदमिव समुपेयिबान् । तत्र यत्सेशो देव्यौ च निजसुतं चिराद्
दरशिवासैस्तमालिङ्गयामन्दानन्दं विविदिवासैः समुच्छुल्लदूर्मिवासह्यसागरमिव
विविशिवासैः हर्षकण्डकिते-वर्द्धेषु प्रोतमिव त मोक्षु-न शोकः । ततो मिळितेषु तेषु
सर्वेषु प्रवर्तमाने महोत्सवे, मिद्विद्याप्रभावतः सर्वमवगत्य मानसवेगस्य स्त्रया,
नरवाहनद्वयस्य पत्नी वेरावती, ज्योममार्गेण तत्रावतीर्य निजपतिश्चन्द्रश्चरकृत-
पादानतिनरवाहनद्वयं जगाद, 'भवदर्थं दुर्बलीभूता सर्वा विद्यास्तपोवने साध-
यित्वा कल्याणिनस्तवान्तिष्ठ पुनरहं प्राप्ता । एतदभिधाय सा प्रभावत्यजिनावत्यौ
सत्पावभिगाय ताभ्यामाह्लिष्टा चावत्ताभ्यां तत्रोपवेश्यते तावदजिनावती माता
धनवत्यपि तैस्तैर्विद्याधराधिपैः समाच्छादितव्योमतलैरिव तटैर्युतैः सह तत्रैवा-
जगाम । ततस्तस्या सुतो महामुजो वीरश्चण्डसिंहस्तद्वन्धुर्मितगतिः, प्रभावत्या
पिता पिङ्गलगान्धारः पूर्णप्रतिपन्नसभापतित्वो बाधुपथस्तथा बद्धप्रभेग पुत्रेण
सह राजा हेमप्रभो गन्धर्वदत्तया सुतया सहितो गन्धर्वराजस्तथा चित्राङ्गदेन
पुत्रस्मागरदत्तः, एते सर्वे तत्रोपगता सपुत्रेण वत्सरात्रेण च सम्मानिता यथो-
चितामनेपूपाविशन् ।

नत्रैव सर्वेषूपविष्टेषु सत्सु पिङ्गलगान्धारो राजा सदसि तिष्ठन्तं जामातरं
नरवाहनद्वयमुवाच, 'देवादिष्टं स्वचक्रवर्तिनः भवन्तं पर्यश्यन्तोऽतिस्नेहवशात् सर्वे

१ 'जीर्यतेरत्नम्' । २-३ 'मायाया सदवपश्चुव' । ४ उपेयिबान्ना-
'वाननूचानश्च' । ५-६. विभाषा यमहनविदविशाम्, 'दृष्टे' । ७-९ 'लट्
शतृशानचौ' ।

वयमिह समबहिता समाहयिता । नियतप्रता, दिव्यज्ञानवती, दधानाऽञ्जसूत्रम्,
वसोना कृष्णाचिनम्, स्वामभिरक्षन्ती सर्वदोषुक्ते । विद्याधरोत्तमवन्दनीया, सिद्ध-
विद्या सावित्री साक्षाद्गवनीवेयं ते श्वधूर्ध्वनवतीति त्रदीयकार्यमिदं न मन्दह-
स्तथापि यदह वच्मि तत्प्रमाकर्णय 'अथ हिमाचले विद्याधराणां स्थितेर्दी भागी
वर्तते, उत्तरो दक्षिणश्च । बैलाज्ञादधोदक्षिण, तत्परतश्चोत्तर । तत्प्रपोऽमितगति
रत्तरभागाधिपत्यार्थमिदानीं तप्तसुदुष्करतया परितोषितेन शङ्करेणोक्तो यश्चक्र-
वर्तिनरयाहनदत्तस्ते समाहितं साधयिष्यतीत्यय तवान्तिबभूवपयान । इदानीं
तत्प्रत्यसिद्धासने सुमासीन मन्दरदेवाख्यो दुर्मतिमुण्यो राजा वर्तते । न वैत्रं
बलवान् पदवासविद्येनापि स्वया विज्ञेनुमसाप्य । यस्तु दक्षिणभागे गौरिसुष्ठ
इति विभुतो राजा वर्तते सोऽतिदुर्जयो दुरात्मा च । स च विविधमाया विद्विती,
विद्वितस्य तव शत्रोर्मानसवेगस्य परम मुह्यदिति यावच्च न साधितस्तावच्च ते
कार्यं सेत्स्यति । अतस्त्वमचिरेणैव सोत्कर्षं महाविद्यायै साधय । पितृलगाध्या-
रेणोत्थमुक्तं धनवायव्यनुमुमुदे । विद्यामिद्वयंमीधराराधनार्थं यथानिर्दिष्ट
सिद्धयेष्टं गत्वा तत्प्रसादात्प्रकपांवाप्तये च समादिष्टो नरवाहनदत्त । एतस्मिन्नेव
प्रमत्ते चित्राद्भोऽमवीत्, 'देव, मिलिता इमे सर्वे राजानो भवन्तमभिरक्षन्तीति
सर्वेयामप्रयायी एष त्रिवय त्रियताम् ।

इत्थं तैरक्त- कृतनिश्चयो महाविद्यायै चर्जयिष्येन्न नरवाहनदत्तो विद्वित-
माह्नलिक्रियोऽमितगतिप्रज्ञावतिपतोत्तमशिविकामारुह्य वक्ष्यान्तपवनोद्भूतमाग-
राग्भोर्निर्भनजयलैः परिवृतो नभ रयगयन् सणादेव गन्धर्वपतिविद्याधरेश्वरध्वन-
धया च सिद्धयेष्टपर्यन्तमानीयत । तत्र च मिर्दरादिष्टमनरतीर्ध्वजैराग्मान
पर्वमानो हविषा दिव्यं यजमान, स्थण्डिलमभिशयान, सर्वदा त्रिविधान् भोगान्
भुञ्जानोऽपीदानीं परैर्हृषि कुशां, शरानुभावेनैव च तपोविशान् निशान, ह्योम-
चराधिपतिपरितृतम्नं सर्वधाहनरक्षो रक्षोभिरक्षोभितहृदयो दिवानिशामाश्रित
शङ्कराराधनायावन्तमतपसीत् ।

१ हय गती, समागता इत्यर्थः । २-३. आग्नेपदवाच्यान् । 'आने
मुष्ट' । ४. कृष्णहस्तो प्रियाया । ५. 'ईदानीं' । ६ 'विदे राजर्षि' ।
७ 'ती तनु', 'सुद सदा' । ८ पूज्यजो शानर' । ९ 'तारक्षीत्यधोवचन
शक्तिषु चानर्' ।

तथा तपस्यन्त तमतिसमुत्सुका पञ्च विद्याधरकन्यका मदनपरवशा मिथ
समय चक्रुर्यत् अयमस्माभिर्मिलिताभिर्नुगपत्पतिर्वरणीयो विवाहश्चानेन वरणीय
इति । यदि चैकामुना सह पृथग्विवाह कुर्यात् तदा सखीद्रोहिणीं तामुद्दिश्य
शेषाभिरस्तिप्रवेशो विधेयः । तमवलोक्यैव दिव्यकन्ययासु तासु क्षुभ्यन्तापुः तद-
वाहिनिपयक व्रतं च धारयन्तीषु तत्राकस्मात्तपोवने महोत्पाता प्रादुरभवन् ,
तथाहि-वतिर्यता शूराणां गतिं बोधयन्ति उच्चैस्तमतरून् मनुन्मूल्यन्महारीद्रो
बायुर्वगैः । किमत्र भवेदिति भयादिव भूमिश्चकम्पे , भीतावराशदानार्थमिवाद्रि-
सानवोऽन्वमिपत । हे विद्याधरा प्रभुममु रक्षत । रक्षत ॥ इति वदद् इवानभ
नभस्तलं घोरघोषमकरोत् । किन्त्वेव भूतेऽप्युत्पातसम्भ्रमे नरघाहनदत्तोऽहन्त
भगवन्त त्रिलोचन ध्यायन्ति कम्प एव तस्यो । अनिष्टाशङ्किनो गन्धर्वराजविद्याध-
रेश्वराश्च सावधाना सन्नदाश्च द्विपदभ्यस्तमवन्तोऽवस्थितवन्त । व्याधूतलता-
तीक्ष्णकोटिलङ्घानि वनानि अहितागमशसिन उत्पातान् भर्त्सयन्ति इव सिंहना-
वान् समुद्युत ।

अन्येषुश्चाकस्मात् आकाशे वहरान्ताम्बुदमेदुर घोरनात्र विद्याधरबल-
महरयत् । धनवती च तदानीं स्मृतनिजविद्यावलेन सर्वं विज्ञाय सुन्वद्भिर्जर-
न्निश्च विभुगुप्त्यमानेन मानसवेगेन सहाय गौरिमुण्ड समा-
मानसवेग— यात इत्यभ्यधात् । तदानीमुद्गूर्णविधिधायुधान् सर्वान् विद्या-
युद्धम् धरान् प्रति समानसवेगो गौरिमुण्डोऽभ्यधात् । काय मानव ।

ए च वयं युधरा इति तद्गृह्णाणा युष्माकं दर्पमहमिह जनेनैव
अपनेतो भयानीतिवादिन ते निरार्कशिष्णुश्चित्राद्दोऽपि क्षेधादभ्यद्रवत् ।
गन्धर्वाधीश्वरो राजा सागरदत्तस्तथा प्रचण्डदोर्दण्डो वायुपथ , पिङ्गलगान्धार-
श्चेते सर्वे विद्याधरेश्वरमहारथा परतेजोऽसद्विष्णव सबला सिंहा इवाभिगर्जन्तो
द्विपदद्विपमनोभीर्ति प्रचनिष्णव समुन्मदिष्णु मानसवेगमभ्यधावन् इति चित्रा
द्भद्रात्रय सेन्यरेणुयनाङ्गीर्णे, शस्त्रवालातडिङ्घते, निपतदसृग्गुनि तस्मिन् घोरे
समरदुद्दिने सज्जरेणव शोणितासवमम्पूर्णं प्रकीर्णशत्रुशरोरङ्गि महायागमित्र
चतुः । कण्ठमकरसङ्कीर्णा , बहुदायुधपद्मगा , मिलन्मेदोडिङ्गीरा रुधिरापगा

१. इह्धार्यो शत्रुकुन्डिणि' । २ 'अहं प्रशसायाम्' । ३ द्विपोऽमित्रे' ।
४ 'सुजो यदस्योगे' । ५ 'वृत्' । ६ 'अलकृन् निराकृन्'—

प्राप्तन्त । एवं प्रवृत्ते भयानकयुद्धे स्यान्नुना' महत्तमस्येन गौरिसुण्डेन स्मृता,
पुंगवराधनसमग्रीता गौरी विद्या साचाचिनेत्रा, त्रिशिवायुधा च भौर्विभु-
जिभूत नरवाहनदत्तौवान् प्रवीरान् भूमुहत् इति समुपलब्धदत्ते भूतगौरि-
सुण्ड प्रधाप्य त्रस्तु-क्षिप्तु नरवाहनदत्त बाहुयुजायाह्वयत् । इन्द्रयुद्धे च नर-
वाहनदत्तबाहुविद्धोऽर्जुनी, मायायी, तमो, गौरिसुण्ड स्मृतनिजविद्यावलेन ॥
हन्तुं बाहुभ्यामादाय समुद्ययौ सिन्धु धनवतीविद्यावलाभितं नरवाहनदत्तं
हन्तुमदाकृत्यनुन्मोदी सोऽभिपश्यते तं चित्तेष । द्वेयौ, मानसवेगोऽपि च निज-
श्रीदिनोऽभ्यासातिशयः तत्सम्यान् गौमुत्यादौन् आदाय निर्वीर्यी, समुत्थित-
नास्थया दिव्य प्रास्थित । एवमुत्तिष्ठतास्ते धनवतीप्रयुक्तया रूपिण्या विद्यायाऽ-
तारिता वृषक् वृषभूमौ स्थापिता 'विवेकिन' मिदकार्यं, 'विलापिनं, राघुप्रमो-
यिन, प्रमारियदास्कं च निजप्रभुं वृक्षलिनं भयन्त क्षीप्रं प्राप्स्यथ एवमुत्था-
तिरोद्धत्वा च तया मृदामाधामिना । एतेनाग्माभिजितमिति विद्वन्मा समा-
नमरंगो गौरिसुण्डो यथागतं तस्माद्यगाभ्यगृह्णतान् । 'नरवाहनदत्त मिद-
कार्यं क्षीप्रं समेप्यति, न तस्य किमप्यनिष्टं भावि' इति धनवायाऽभ्युदीरिते
मति विदग्धिभरते चित्राङ्गदादयोऽपि स्वानि स्थानानि जग्मु । धनवापि
स्वमुत्तमजिनादती सपत्नीभि सहितामादाय स्वगृहं ययौ ।

इतोऽभ्यमूयको, विनागो च मानसवेगो मदनमञ्जुलामागम्य प्रलप्य, 'तय
पतियुद्धे दत्त इतीदानीमहमेव ते गतिरतस्त्वं मा भज' । एवमुक्ता या
तत्पुरस्थायिन्यपि तत्परिवा'दवा' ह्यभ्यनीत्यमुवाच, 'सम्यगपि तस्य 'निन्दकेषु
देवसुरचितस्य तस्य दिग्दो' न कीऽपि समुदपगतेति नूनं न एव यो
विनाशक इति' ।

१. 'स्तात्रिस्थान् मनु' । २. 'गतातीति' मूले चकाराद् भयगेरपि मनु ।
३. 'प्रक्षिप्यपिपुडिते वनु' । ४. 'हमिन्दशब्दो पिपुत्', नोद'तोपदेशायेति
वृद्धिनिर्देशः । ५. उपपूर्वांन्मदे अलं'ट'प्रादिमूयेण इज्जुत्तुको 'या सरपोऽग्नि-
याम्' इति पिपुनपि । ६-८. ममृत्वानुस्पाह्— ९. 'यो वपत्तमवपत्तम'
विधातीत्यर्थः । १०. 'अपे च स्प' अत्र चकाराद्वापि, विस्पे'न सोभातात्वि-
मित्यर्थः । ११. 'प्रे स्पृष्टुमपवदय' । १२-१५. 'निन्ददिग्दो' रागादविन-
शपरिक्षिपपरिष्टपरिवादिभ्यामागाम्यो युम्' ।

इतो नरवाहनदत्त तच्छ्रुणा वह्निपरंते क्षिप्यमाण कश्चिद्विष्य पुमान्
तत्राग्रहीत्, रक्षित्वा च त मन्दाकिनीतट निनाय । तत्र स नरवाहनदत्तेन
'को भवान्' इति पृष्ठो जगाद, 'देव, भवेन भवदत्तार्थमिह
नरवाहनदत्तस्य प्रेषितोऽमृतप्रभनामा विद्याधराधिपोऽहम् । त्वदग्रे चाय
धर-सहायकावामि तस्मिन्नास कंलासाद्रि । अत्र समाराधितशिवस्त्व शिवं
निविद्धमवाप्स्यसीति एहि, तत्र त्या नयामीति तत्क्षणमेव त
तत्र प्राप्य तमामन्त्र च यथागतमगमत् । सम्प्राप्तकैलासो नरवाहनदत्तोऽपि ,
च तत्राग्रस्थतप सन्तोषितगणपत्यवासाभ्यनुज्ञो गिरिजापतेराश्रम प्रविश्य नियम-
चामो द्वारस्थ नन्दिन ददर्श । कृतप्रदक्षिण चैन स्वकीयोक्त्या सदयो नन्दीत्यमभ्य
नन्दयत्, 'सिद्धकल्पस्त्वमिदानीं सञ्जात । अधुना ते विष्णा प्रशान्ता इनी-
हस्थस्त्वमाभगवत्तोषणात्तपस्यति' । नन्दिनेत्यमुक्तो नरवाहनदत्तो द्रव शङ्कर
देवी पार्वतीञ्च व्यापन्नजिलाशन उग्र तपश्चकार । तेनातिपुष्टो भगवान् भवा
भगवत्या पार्वत्या सह दत्तदर्शनं ब्रह्म तमेवमादिशत् 'वत्स, प्रीतोऽस्मि ते । सर्वं
विद्याधराणां चक्रवती, निनाकोशकं कथं कम्पेन, निनानुजीविनानानन्दवर्धनश्च
त्वमधुनैधि । सर्वातिशयिन्य सवा विद्या, विद्यार्धनस्य विद्याधरमनस्य
च ते प्रादुर्भूतः । अस्म प्रभावाच्छ्रुत्वा हर्षयिता निषृदिता च भूया । शत्रुशत्रु
रच्छेद्योऽमेद्यश्च त्व रणे चक्रमैणान् 'स्यायुक्तोऽश्रितान् घातकरिपून् 'घातुको भव ।
शत्रुशक्तिरम्पत्तिलुण्ठकै रयि दृष्टे निनीन प्रनत्पादा, कापुरुषकृष्णका वराका
शत्रवस्त्वच्छरणभिक्षाका भवन्तु । 'अन्ययिनो, जयिनश्च ते विदत्तिणा क्षदिष्यो
विद्या न तवशियन्ते । गौरी विद्या चापि त्वदायत्ता भविष्यति' । गौर्या सह
तस्मै वरमित्यदवा प्रह्मनिर्मित प्रैविन चक्रवर्तिमहापद्मविर्मान, दयानुनिभक्त

१ 'देविकुशोश्चोपसर्ग' । २ 'चलनश-दार्थाद्वर्त्मकाद्युच' । ३ 'अनुदा
त्तेतश्च हलादे' । ४ 'बुचङ्गम्यद् द्रम्यसृष्टिज्वलशुचलपतपद्' । ५ 'मुध-
मण्डार्थेभ्यश्च' । ६ 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर' । ७ 'हमायीविधूने, 'न य'
इतिनिषेधाच्चयुच । ८ 'सूददीपदीक्षश्च' । ९ 'बुचङ्गम्य' । १०-११ लपप
तपदस्था' इत्यादिना उक्त्वा नलोकाव्ययेतिपष्टीनिषेध । १२ 'जह्वमिच्छुद्र-
लुप्तवृद्ध पाकन्' । १३-१४ 'निदक्षिवि' इत्यादिना इति १५ 'प्रचोरिति' ।
१६ पुनपुसकोभयलिंगता । १७ 'सृष्टिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्चद्राम्य
आलुच' (आद्यास्तयस्चुराचदन्ता) ।

जनहैरानुहरो विजयमृदुयालये धृष्टालये नर्मन् प्रदददे । ततः 'किमादिशमी'ति तदाज्ञागृहयालव इव सप्रिग्रहाः सर्वा विद्यामन्व्याश्रिभूवन् ।

इत्थं नरवाहनदत्तोऽप्राप्तमिदिवरो, निजविजयनि-संशोदानुः पामेश्वरीं प्रणम्य तदभ्यनुज्ञातो दिव्यं पद्मविमानमधिरस्य मिद्वचारणोद्गीतामिनगीतः प्रथमममिन-गनेर्यपुरमंजं पुरमागतवान् इति तत्र सद्गुरु रमितगतिं स्वनिवेसं तं मन्त्रिवेरप, कृतानिष्पाद्य यगितनिजमिदये खतम्मे कृतप्रणनिरैदाहरपि भरवाहनदत्तोपायनी-कृतमुल्लोचनारपममुनो दाहतामन्वभयन् । नरवाहनदत्तोऽपि चापरविद्यापर-लक्ष्मीमिव प्रेमपाशमेहं तामवाप्य मधुर्याहस्तदहस्तग्रभानर्पित् ।

अपरैद्युधंपुरीयाग्धानवर्तितं नृवचञ्चरतिनं नरवाहनदत्तमग्नरतलाद्गतीयं आद्युधैर, भार्गुरकातंस्वरमयगोष्णीपवरिवेष्टितशितोभागोऽभट्टर-मेदुराधेयवर्चः, विदुर इव राजकुलनीतिविदुर, षष्ठः पुमान् यद्वाभ्रतिरेवं स्पृजितयन्, 'देव, अहं प्रमागतः पौररचिदेवाण्यश्चक्रवर्तिप्रतीहारो जित्वैरैरस्य भोमतः मेवार्थमिदं आगतवामः' । एतदाकर्ण्य सर्ववर्तन्यकार्णहृद्यो नरवाहनदत्तोऽमिनगनेमुग्गमंयन । तेन च देव, मायमेतदिति रिजितसत्तं स्वचक्षुषे म्ययोजयन् ।

अथ विद्याप्रभावतः सर्ववृत्तमागल्ह्य येगत्र-यादिभिस्तत्पदीभिः सह धन-यती, निजोदायंमन्त्रोपितागगित-याज्ञवैक, आनुभाशपगारितनिजदुर्दंद्गू, तामुनध्वजमिदध, दोषप्रैमागोऽपि विनक्षो धायुपयान्वितो राजा पिङ्गल्यान्धार, कमेण म्मागरदत्तेन श्मेराननरेमप्रभादिभिध सह चित्रद्वन्द्वे जने सर्वे ममागण्य चञ्चरतिनस्तस्य पादयोनिपेनु । सोऽपि च अश्रुगौराशदनय-याधरणीं प्रणम्य ममागतसर्वशुभैशोऽनुः स्वागतेन सर्वान् सम्मानयामास । धनयती चापि जामा-नृशुभोदकमिष्टु-रैशोभिस्तमययत् । ततो रिजापिनाममिद्विदृष्टान्ताग्ने चण्ड-

१. 'कृपो लानीति' 'मृगज्जादयश्च' इत्यैःशादिकुद्रपये गापु । २. 'गौहो' वाण्य' । ३. 'दाधेद्विमिदमहेरः' मद्रुः गिधत इत्यर्थः । ४. दारः बाह्वम् (दारदान्द' पुनपुंसकोमयलिगः) दाना च, तेन दाननिष्ठ, न धर्मेऽभ्यो-दारदाना यस्मादेवं भूतोऽपि या दानतामन्तरभयशिययं । ५. रिन् चण्डने । ६. धेदु पाने । ७. 'गृधम्यद' वमरच्' । ८. भजभायनिशो पुरच्' । ९. 'विदिभिद्विदिद्वे नुरच्' । १०. इप्नमजिमर्निम्यः वम्प्' । ११. 'गग्गरध' । १२. 'जानुरूक' । १३. 'यजजपदन्तो यट' । १४. 'नमिद्विगिरमपत्रम्'म-हिमदीपो र' । १५. 'मनाजंयनिष्ठ उ' । १६. 'रिन्दुरिण्डु' ।

सिंहादय सर्वे नितरा प्रमुमुदिरे । पार्श्वोपसर्पितपक्षीनेन चक्रवर्तिना च 'मदी-
यास्ते सचिवा ऋ वर्तन्ते' इति पृष्ठा धनत्रयी 'मानसवेगेन क्षिप्तास्ते मया
सुसरक्ष्य विद्याप्रभावेण पृथक् पृथक् स्थापिता इत्यभिर्दधिमन्त पर्यंतोपयत् ।
ततो वत्सेशमुतो रूपिणीं विद्यामादिश्य तान् सर्वानानाययत् । तत्र समाजग्मीन्,
पृष्टकुशल्यान् पादलेयींश्च तान् सर्गान् 'विभिन्नपरिस्थितिष्वपि विभिन्नगणितसुह-
दु खयामहिभिर्भवद्भिरियन्तो दिवसा क्षातिवाहिता इत्येकैकं गृह्यन् वक्तुं चादि-
क्षत् इति गोमुख आदावेव निजकथा वक्तुमारभत—

'देव, तदानीं द्विषा मानसवेगेन क्षिप्त मा कापि देवी हस्तयोर्गृहीत्या
समाश्रास्य च दूरेऽरण्ये स्थापयन्ती तिरोदधे । तदानीमतिदु खितोऽहमापातत-
स्तूर्णकं प्रपातत स्वदेहं परित्यक्तुं धृष्णगभवम् । सचावलोक्य कोऽपि सापसरत-
दानीमुपेत्य 'गोमुख, मैवम्, सिद्धार्थं बन्धोद्गजनमन्दार स्वप्रभु त्वं पुनर्द्रव्यमि'
इत्युक्त्वा न्यजारयत् कस्तत्र कथञ्च तद्वेत्सिति पृष्टश्च स शिवचेत्र स्वनीयाध्रम
मा नीत्वा कृतातिष्योऽनधीत्, 'कुण्डिनालयपुरीषो नागस्वामी नामा द्विजोऽहम्
पितरि स्वर्गते तत पाटलिपुत्रं गत्वा विद्योपावनार्थं जयदत्तमुपाध्यायमुपा-
सदम् । किन्तु शिष्यमागोऽपि न यदाहमचरमप्यविद तदा सर्वे छात्रा मामु-
पाहसन्नित्यवमानग्रस्तोऽहं विन्ध्यवासिनीं प्रस्थितो मध्येमार्गं वनोल्काभिध
पुरं प्रापम् । तत्र च भिक्षार्थं प्रविष्टाय मल्लमेका गृहिणी गृहादेकस्मान्द्रिष्या
सहैकं रक्तकमलं प्रादात् । तद्गृहीत्वा यावदहमपरं गृहं प्राप्नोमि तावन्मामव-
लोक्य तत्रत्या गेहिनी, 'हा धिक्' । भवान् योगिन्या विप्रलम्भितो यतो हि
तया रक्ताब्जभ्याजेन तुभ्यं नरहस्तोऽयं प्रदत्त इति पर्येत्यमदर्शयत् । एतदा-
कर्ण्य यावद्दहं धीचे तावच्च तदगुजमपि तु नरपाणिरेवेत्यतिभीर्हंरह तस्यक्त्वा
त पादयो पतित्वा 'मात, तथा कुरु यथाह प्राणिमीति तामबोचम् । तस्मिंश्च
सा मामादिशत् 'इतो योजनत्रयं गच्छ । तत्र करभके ग्रामे देवरक्षितनामा
द्विजोऽस्ति । तस्य गेहे साक्षात्सुरभिरक्षमा कपिला वर्तते साऽद्य शरणं प्राप्त त्वा-
मस्या निशायामवश्यं रक्षिष्यति । तयेत्यमुक्तो भीष्मकोऽहं तस्माद्वावन् दिनचये
करभग्रामे तस्य द्विजन्मनो गेहं प्राप्य प्रविष्टस्तत्र कपिलामवलोक्य कृतप्रणामो

१-२ 'नारगमहनजन'—इत्यत्र 'भाषायां धाञ् कृत्स्नमिजनिनमिभ्य' ।

३ 'सासहिवावहिचाचलिपावतीनामुपसंख्यानम्' । ४ स्वपितृपोर्नजिड् ।

५ 'शवन्दोराह' । ६-७—'मिभ्यं कुक्कुलुक्नौ' ।

यावदेव देवि, भोहृद्येऽहं तव शरणं प्राप्तोऽग्नीत्यवोचम् तावदेवान्याभि मह
तर्जयन्ती मा योगिनी मन्त्रांमरधिरार्थिनी नमोमार्गेण तत्रागात् । तामरुण्य
स्यावेर-अद्रम-रुणेधुरी मा कपिला निजानुरमप्ये मां मन्त्रिवेरयाविलं निता
ताभियोगिनीभिर्युष्मा मामार्थात् । प्रातस्तु मा तामु गतामु कपिला मामरोधत्,
'पुत्र, अद्याहं त्वामभिरक्षितुं न क्षमोमीतीति तः पञ्चयोजन्यामेकमिच्छरूपरूपनि-
याल्येऽधुना भूतशिवो नामोत्तमो यौयावदानुगामी दीवो धनते सोऽपैकं रात्रि
शरणागतं त्वां रक्षिष्यतीति तां नमस्कृत्य ततः प्रस्थितोऽहं समरासभूतशिवः
समाधिततत्पदरणोऽतिष्ठम् । रात्री च तत्रापि ता योगिन्यस्नयैरागमश्चिनि
सोऽन्तर्गृहं मां प्रवेरय त्रिशूलदस्तो द्वारस्थो योगिनीनिर्भामयत् तां मया
जिह्वा च मामाक्षिप्तत् । प्रातश्च सोऽपि मामग्नधात् यद्ममृषत परं पुनस्त-
मभिरक्षितुमहं न क्षमोमीतीतो दक्षमु योजनेषु सन्ध्यासात्तये ग्रामे यमुमनि-
मामा विप्रोऽस्ति तद्वन्तिकं त्वं व्रज । तत्र तेन नृनीयस्यामस्यां निशि सुरशिवो
मुक्तो भविष्यति । इत्थं तेनोक्तो विदिततत्प्रणामस्ततोऽनुप्रस्थितः किमप्यधनो
वैष्णोमन्त्र्याधाममनवास्तयैष मे मध्येऽप्यं मूर्खोऽस्तं गत इति नपं गृह्यतः
समुदितास्ता योगिन्यो मामागतवाग्माद्विष्टुद्वैत्र्या यावत्समुत्थाप्य विहायमा
थान्ति तावत्तामां पुरोऽन्या अपूर्वा योगिन्यः परापनश्चिनि ताभिर्मह तामाम-
पूरोऽन्ते युद्धे सम्प्रवृत्ते तायां हस्तादेरस्मिन्नितिनिर्जने देवं पतितम्गप्रापात-
द्वातेन 'प्रतिता' इति अग्न प्रवेसां दददिवैक महामन्दिमपरयम् । दैवदत्त च
पलायमानस्तत्र प्रशिरय नारीशतममातृतामद्भुताशरां प्रभया प्रदोषप्रश्रुतिता
मदनुकम्पया मृष्टां मर्दापधिमिव गुध्रदेमेकां नारीमपरयम् । समाधत्तेन च
मया चगात्पृष्टा माऽभावन यदहं मुनिप्राण्या यद्विनी तापादेरमिदं स्थिता यो ।
मर्दापशापशान्तये च मानुष मद्र समादिष्ट इत्येताद्विगमस्तत्त्वं मां भवत्य ।
मृगमुपाया मा क्षिप्रं मानुषावेरयाजावित्ताभिर्दामं भिर्ग्राहात्पार्तरवाचारयश्चिनि
तया यक्षिष्या मह समुत्तं पतिचिद् दिनानि तत्राहमागम् ।

१. 'मुष्टमपि वाच्य' । २. 'वैरताभाविमृक्तो वरत्' । ३. 'यदा दद' ।
४. 'रात्रमयमूर्ख' । ५. 'प्रागभावापुर्विदुनोभि' । ६. 'कन्दे-दोऽपि हरदने'
इत्यत्र दतिग्रहणं त्रिष्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । तेनात्र द्वे अवेऽग्मात् त्रिषि धातोर्द्विष्यं
द्वयव्यञ्ज । ७. 'किञ्चविप्रच्छपायतस्तुष्टुपुथीयां दापोऽग्नप्रगारण्य' ।

एतदा सा स्वरं मामित्यमवशीत् यदिदानीं क्षीणशपाऽहमितो ब्रजामि ।
म'प्रयादाच्च समवाप्तदिव्यज्ञानं, प्र'धो, सिद्धभोगो निर्भयस्तपस्वी त्व भवि'यमि ।
इहस्थं किन्तु त्व मध्यम पुर मा द्राक्षी । एवमुक्त्वा तिरांनूताया तस्या समु-
त्पन्नर्षीतुकोऽह मध्यम पुरमारूढस्तुरङ्गमेकमदर्शम् । तदम्यर्णं चरगितश्चाश्वेन
तेन सुरेणाभ्याहत क्षणादस्मिन् शिवालये स्थितमात्मानमपश्यम् । तत
प्रभृत्यत्रैव स्थितोऽहं क्रमात्सिद्धिं गत इति मनुष्यस्यापि मे जगतस्त्रिकालज्ञान
वर्तते । सिद्धयश्च सर्वस्यापि क्लेशबहुला इति स्वमिहास्त्व सर्वप्रतिभू, विभु^१,
शैम्भुस्तत्राप्यभीष्टमिद्धिं विधास्यतीति ।

ज्ञानितैवमुक्तोऽहं स्वत्पादप्राप्तिसञ्जातास्थस्तदाश्रमे एतावन्ति दिनान्य-
नैपम् । स्वमनिर्दिष्टमावश्यकसिद्धिश्चाद्य ध्याम्भ्व कथाचिदिग्न्या स्त्रिया गृहीत्याऽ-
हमिहानीत इत्येव, देव, मदीयो वृत्तान्तः ।

एतमुक्त्वा तूष्णीकामासीने गोमुखे नरवाहनदत्ताप्रे मरुभूतिरवोचत्, 'मान-
सवेगेन तदानीं क्षिप्त मा काचिदेवता निजपाणिभ्यामादाय दूरे चाट'या विन्यम्य
तिरोऽभवत् । अतिदुःसार्तस्तत्राह मरणोपायचिन्तया भ्राम्यन्नदीपरिक्षिप्त-
माश्रममेरमलोकितवान् । तत्र च गत्वा त प्रविश्याह शिलातले समुपविष्ट
ज्वलद्रेत्र पटाल तापममेकमत्रलोक्य तमुपागत वृत्तनतिविहिततन्त्रो^२त्तं करवम्
कथञ्चेमामनानुषां भूमि दि'यप'रहितोऽप्यायात इति तेन पृष्ट सर्वं तस्माद्यर्ण-
यम् । तद्याकर्ण्य, 'सुध स त्व मा'मानमधीरोऽधीरिव बधी । प्रभोवात्तां एव
ज्ञास्यमि । तत पर यत्कर्तुं क्षम स्यात् तस्या करणीय'मित्युवाच । एत भाव-
त्स्वार्णजिज्ञासया तत्र मयि स्थिते ता नदी स्नातुं त्रिग्या स्त्रिय समाजमुचरिति
तापसो मानवदत् यत्तामा आन्या एतस्यास्तदत्थापितवस्त्रमान्यः । तेन च त्व
प्रभोवात्तां ज्ञास्यमि । तच्छ्रुत्वाऽह तत्रैवार्णयम् । हतयसना च सा शरीरविपक्षो-
क्षयमना मामन्वगात् नरवाहनदत्तस्य दात्तामादाय निजवामसी गृहाणेनि'
तापमनोना चाशोचत्, 'नरवाहनदत्तो ह्यद्य हरमाराधयन् कलामपर्वते धनंते

१ 'ध्यायते सम्प्रसारणय' । २ युतिगमिनुद्धोतीनां द्वे च' । ३. 'भुव
सज्जान्तरयो' । ४ विप्रसभ्यो ज्वसज्ञायाम्' । ५. 'मितदेवादिभ्य उरसत्पानम् ।
६ 'ध कर्नणि द्रव' । ७ 'दात्रीशस्युत्पुनस्तुतुद'—इति द्रव 'तितुप्रतय'—
इतीडभावः ।

कपिपयैरेव च दिवमै स विद्याधरसम्राट् नविष्यति । इत्थ त् इय-सस्तवात्सा
वनिता विमुक्तशापा दिव्या भार्या समपद्यत । तथा साक च सा तापमस्तस्थौ ।
अहमपि च चिन्तावित्रत इयनसज्जातत्वसमागमास्यस्त्रेण न्यवमन् ।

गतेषु कपिपयदिवसेषु सगर्भा सा दिव्या स्या भ्रूण प्रसूयावोचत 'आर्य,
त्वत्सद्गत्या मम शाप शान्तः । पुनरपि मत्प्रेप्सा चेत्तदा तद्दुष्टं सहैतन्मम
गर्भं धावा शमशाने समशान । एषभुक्वा प्रयातावा तस्या स तापसस्मृत
दुष्टं तद्गर्भं धावा प्स्तात्वा च समुत्पयैनामन्वगात् । अहमपि च सत्रंदुलालि
त्यलक्षितं स्वस्तिमवित्र, पवित्र सिद्धसिक्क्य तद्विज्ञाय पाकभाण्डाङ्गनमिन्द्रय
मभक्षयमिति यत्राहमष्टौव तत्रेण काञ्चन समपायत । एवं कुर्वन्नह भ्राग्यक्षेक
पुर प्रापम् । तत्र च वेरयागृहे निवसतो मे णका कुट्टनी छलाद्वमन कारितवतीति
वमतो मे मुखाद् भास्त्रपद्मराननिभे उभे प्राग्भुक्मिक्थे निरगच्छताम् । निर्गते
एव च ते कुट्टन्या तयोपात्ते भक्षिते चेत्यतेन नष्टा मदीया हमसिद्धिं सा कुट्टनी
अगृह्णात् । तेनातिग्नानोऽप्यह सर्वं तच्चन्द्रार्धशिखरस्य शिवस्य विधानमवधार्या
पारत्याकूपारस्यैव ससारस्यास्यापरिमित बहुच्छलं च विद्यायातिविस्तरं प्रा
प्तये तपसा देवीमाराधयितुं चण्डिकागृहमागच्छम् ।' त्रिरात्रोपोषितं च सा स्वप्ने
देवी मामादिशत् यत्त्वदीय स्वामी सिद्धकाम सत्पात इति गत्वा त परय ।
तदाकर्ण्य प्रवृद्धोऽह प्रातः कयाचिद्देव्येह त्वपादमूलमानीत । एतावती, इव
मन्वाया कथा' । (पूर्वकृदन्तसमाप्ति)

इयं कुट्टनीविदम्बनरूपं मीधोर्मरुभूतेरुत्तमाकर्ण्यं क्षत्रुतरुन्मूलनर्वापूर्णं
स्वलो नरवाहनदत्त सपार्श्वगो जहास । हरिशिखश्च तत इत्थमानीया कथां
वक्तुम् शारभत—'मीधेर्मे क्षत्रुणा मानसयगेन तथा
उत्तरकृत्प्रत्यया प्रास्त मामेका देवता समादायोजयिन्वामेव च सुरक्षित
न्यधात् । तत्र चाहमतिदुःखितो निगाममे दद त्वं कनुमि
च्छन् शमशाने काष्ठैश्चितामारचयम् । तत्राग्निं प्रज्वाल्य पूजयन्त मामागामिर्नमस्यर्धं

१ अतिलूधूसूक्ष्मसहचर इय' । २ पुन सज्जायाम्' ।

(पूर्वकृदन्त-समाप्ति)

॥ उत्तरकृदन्तप्रत्यया ॥

३-४ 'कृवाणाजिमिस्वदिसाप्यशून्य उण्' । ५ भीमादयोऽपादाने ।

६ 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' । ७ 'अविष्यति गम्यादयः' ।

ज्ञातुं पर्याप्तस्तालनहनामा भूताधिपतिरभ्यधात्, 'मा बद्धि प्रवेष्टुं धृष्णहि । नैष कालस्ते मर्तुम् । तव प्रभुरद्यापि प्राणिति । अतः पूर्णसिद्धिकाम त दर्शकस्व नून प्राणान् धारयेति' । तेनेत्य मरणाश्रित्वारितोऽहं तव संयोगाय देनाप्रे तपस्यन् स्थित कयाचिदेवतयेहानीत ।

हरिशिखेनेत्यमा मक्रयायामुक्तायामन्यैरपि चोपवर्णितेषु क्रमादात्मवृत्ता स्तेषु, नरवाहनदत्तऽमितमतेगिरा धनवती प्रेर्य सत्रभ्यस्तेभ्यस्त्वमस्मिन्मय सर्वा विद्या अदीदृषदिति सर्वेऽपि तेषु विद्याधरी मानसवेगगौरिमुण्डवध भूतेषु 'अधुना स्वशत्रून् पराजित्वास्माकं प्रमोदयौ भव' एव शुभेऽहनि धनरत्नयोक्तो नरवाहनदत्त शिरोरत्नमित्र शत्रुर्षार सत्रोऽपसारयितुं गोविन्दकूटारप, गौरिमुण्डपुर प्रति स्ववलप्रपागारम्भमादिशत् । अतः 'स्फारीभवच्छत्रार्जियाधरयत्नमकालोदितशत्रु विनाशश्रूमन्तुनीनाशमानाश समदर्शयत् । नरवाहनदत्तोऽपि च शत्रुसङ्घाहन "स्यदापशान्शालिनीं स्वकीयशत्रूणुकामारब्ध, सर्वांश्च स्वभार्या वक्ष्ये सनारोह्य, चण्डसिंहादिशत्रु च पुर सरेषु नभसा विजयाय प्रतिष्ठमानोऽध्वनि धनवती' निरे तमासाद्य स्त्रीकृततदचो मातङ्गपुरावाहवाह्यादि विद्याधरेशयगारिमुण्डमानसवगयो पृथक् दूत व्यम्पयत् । अन्येषुश्च सर्वान् दारान् 'मातङ्गपुरे सस्थाप्य दिव्यै रात्रिभि सह गोविन्दकूटं सम्यगभ्यपेययत् । तत्र च प्रतिभटकोधैवाय निर्णतौ गौरिमुण्ड मानसवगयौ, चण्डमिहादयोऽग्रतः प्रत्यगृह्यन् । प्रवृत्ते चोभयतः सगररागरैस्ते सङ्ग्रामे, एतत्सुभटपादप, स्रग्दुधिरनिर्झर स गोविन्दकूटाद्रि शुशुभे । शूराणां जारिताघर आहवनालो रक्ताशीर्द विलसत्सङ्गलतानिहो अमभते स्मेति रणे पूर दुर्जननिर्चौर्यमिव सम्मुखागत मानसवेग स्वयमेव युद्धविशेषाभ्यायो नरवाहन

- १ 'पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु । २ 'शक्रपृष्ठागला' इति तुमुन् । ३ 'काल समयवेलासु तुमुन्' । ४ तुमुन् णुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' । ५ 'भाव वचनाश्च' । ६ अण् कर्माणि च । ७ 'पदरूपविरास्पृष्टो धम्' । ८ 'सुस्थिरै' । ९ 'भावे' । १० स्फुरतिस्फुल्ल्यो धनि' इत्याकार । ११ 'स्यदो जवे' । १२ घनि 'नोदात्तोपदेश' इति न वृद्धि । १३ 'दारवारौ कर्तरि णिलुक् च' । १४ 'अवोदैधौघप्रग्रथहिमग्रया' (क्रोधवर्धनायेति भाव) । १५ 'अकर्तरि च करके सज्ञायाम्', 'घनि च भवकरणयो । १६ 'अवोदैधौघो' । १७ 'परिमाणारयाया सर्वेभ्य' दुर्जनराशिमिवेत्यर्थे रास्येकत्वेन समुदाभिना परिच्छित्तिरर्थाङ्गम्यतेऽतश्चिनोते परिमाणारयायां घञ् । १८ 'इवश्च' ।

दत्तोऽभ्युत्पद्य तत्क्षणमेव च भग्नशिरसा^१ केशेषु समारुप्य पाप्मनस्तस्याकृत-
नीशार शिरोऽसिना चिच्छेद । तद् दृष्ट्वा प्रकुपितमुद्ये कृतमरौ^२ प्रधावित च
गौरिमुण्ड केशेष्वाकृप्य गृहीततदग्नियुग्मोऽग्रे भ्रामयित्वा शिलाया पातयन्ननुन्ध-
मितं तमभितिष्ठानतामनयत् ।

एव गौरिमुण्ड मानसवेगयोर्हृतयोराश्रितसर्द्रावे च शेषे भीते तद्गले, गगनस्था
सर्वे सुरा साधु साध्विति द्रुवन्तो विद्याधरध्यायस्य चक्रवर्तिनस्तस्योपरि पुष्पवृष्टि
कुर्वन्तो निजसमदभाव प्रकटीकृतवन्त । इत्थं निजविजय-
मदनमञ्जूकायामि विभार्वगौरवमनुभवचरवाहनदत्तस्तैस्तै स्वकीयोर्भाय-
सहायकनृपतिभि सह तत्प्रस्तावेन कृताभिलाषस्य गौरि-
मुण्डस्य राजधानी प्रविश्य, तत्सम्बन्धानां विद्याधराधीशानां प्रणतिपूर्णहृदयसौज-
न्योद्गार^३ मृदा क्षसन् भमभीष्टोत्कारं रक्षोत्करपरिमह, पुष्पनिकरकराणां तेषां
पूजोपहारं प्रतिपन्नान् ।

ततो निहतसकलसपत्नराज्यावासिहृतसमुत्सवे नानादिदेशसमागतागणित
विद्याधरोद्गीयमान निजनिनययज्ञ सस्तावे^४ छन्दोगकृतसस्तावनिर्व^५ श्रृण्वन्त त
सन्नाहं धनवती समुपेत्य 'देव, गौरिमुण्डस्य गन्धर्वविद्याहृतापूरसस्तवा, त्रैलोक्य-
व्यसुन्दरी आत्मनिषाणाङ्गी कन्याऽस्ति ता त्वमुपयच्छस्व । एवमुक्तो राजा ता
तत्रानाट्य तद्दहन्त्येव तामुपयेमे । प्रातश्च वेगवती प्रभाव यौ सम्प्रेयापात्रपुराणम्
दनमञ्जुकामानायकदिति तत्रानीता सा तत्रपरिभाउकमानसदेगवधोत्पत्तर्हर्षं
निर्भरमानसा शूर स्वपतिं विरहाले सम्प्राप्यानिर्वचनीयं समदमन्वभवत् ।
नरवाहनदत्तोऽपि च चित्तो सुस्तस्यै सर्वा विद्या दद्यात् प्रभाषतां सम्प्रे य भगी-
रथयशसमप्यानाट्य गौरिमुण्डपुरोद्यानयता सर्वाभिर्नार्याभि सह कृतपातादि
त्रिविधहालाप्रसार^६ चिर चिक्र उ ।

- १ निष्पाचरणम् । २ 'उपसर्गे हव' । ३. 'अभितिस स्तन शब्द
सनायाम्' । ४ 'समि युद्दुव' । ५ 'धिणीभुवोऽनुपसर्गे' । ६ 'वौ शुधु' ।
७ अवोदोर्निय' । ८ 'त्रे दुस्तुष्टुव' । ९ 'निरभ्यो पूर्वो' ।
१०. 'उन्नयोर्प्र' । ११ 'कृमान्ये' । १२ 'यने समिस्तुव' इत्यनेनाधिररणे
घप् यने इत्यर्थः । १३ सस्तुतिमिव । १४ 'त्रे स्त्रोऽयज्ञे' ।

अचञ्चवर्तिनः खानं न सिद्धयति । अतोऽद्य प्रभृति रजदीयं चञ्चवर्तिनं मिदं सञ्जातेम् । तदाकर्ण्य जलाम्बन्तरे प्रविष्टश्चञ्चर्त्ती धौताञ्जनारण्यसः, शिथिलितकेशपाशाः, अद्भुतसंस्कार्दवाससश्च प्रिया परयच्चन्त-पुरैः सहान्नुधौ पाथस्पतिरिव चित्रीड । तदानीं तस्मात्सुरसः समुत्पतन्त्यः पतन्निपङ्क्त्यः, प्रत्युद्गतानां ध्रियां रसना इव प्रतिबभुः । तत्रत्यानि विक्रमितान्यपि कमलानि च नरवाहनदत्ताव-रोधवधूत्रदनाम्भोजलावण्यविजितानि इव जलोर्मिषु निमग्नानि । तत्र कृतस्नानश्च तस्मिन्नहनि तस्यैव सरसस्तटेऽसौ सपरिच्छद् उवास । सभायांसचिरश्च नमः-कथालापैस्तत्रैव स्थितोऽन्येषु प्रातर्निमानस्थ सबलस्ततः प्रतस्थे । मार्गे च वायुपथस्य पुरमवाप्य तदनुरोधेन तं वामरं तत्रैव निनाय । अपरेषु स तत्पुरी-योधानादिविहारार्थं गतो हेमसिक्कित्सरित्तटोद्यानविहारिणीं सौम्यसंलापमनो-रमामपरामिप रमा वायुपथस्वसारं वायुवेगयक्षोनाङ्गीमपश्यत् । सापि चागतं तं वीक्ष्य तदारक्तचित्तेन तेन व्यावृत्तायां समाधित्य ततोऽन्तर्दधे इति संलक्षित-त्रिलक्ष स, हेत्यन्तरपराङ्मुखीं तां मत्वा निजायासमागतवान् । ततो गोमुख-वैदग्ध्यवशेन राज्ञः सहस्येन भरभूतिनाऽऽगतेऽखिले वृत्तान्ते तन्मन्त्रणया वायु-वेगयक्षचित्तं निजासुगोमुपस्तत्पुरमयासीत् । वायुपथश्चाकस्मात् पुरं द्रष्टुमिवागतं तं ग्रीत्या सत्कृत्यैकान्ते नीत्वा जगाद् यद्वायुवेगयक्षानाम् कन्या मदीया भगिनी वर्तते । सा च सिद्धैर्भाविनी चञ्चर्त्तिपत्नी उक्ता । प्राभूतरूपाय तामहं चञ्चर्त्तिने नरवाहनदत्ताय दित्सामि तत्र तव साहाय्यमपेक्षते । वायुपथोन्निमेतामान्तर्यं गोमुखोऽभ्रवीत्, यद् यद्यप्यस्माकमेव प्रभुररिविजिगीषया प्रस्थितस्तथापि मनु-चितं यत्तदावच्छेदक्यं साधयितुमहं प्रयतिष्ये । पृथमुक्त्वा तमामन्त्र्य प्रचलितो गोमुखोऽभ्यर्थनां विनैव सिद्धं कार्यं नरवाहनदत्ताय न्ययेदयत् । अन्येषु च तमे-वार्धं वायुपथे विज्ञापयति धीमान् गोमुखो राजानमब्रवीत्, 'देव, वायुपथोऽयं तव भक्त इत्येव यद् द्रवीति तत्त्वया नूनं कर्त्तव्यम् । पृथमुक्तस्तथेति प्रतिपन्नो राजपुत्रो वायुपथेन दत्तामनिच्छन्तीमपि तदनुज्ञां स्वीचकार । तदानीं निराह-माना साऽजोक्त 'अकामयमानाऽप्यहं भ्रात्रा मदीयेन, दीये इति मदीयेन्मिन् कर्मणि लोरुपाला यूयं साक्षिण' इति । श्रुवन्त्याश्चैवं तस्यास्तद्वधो, वर्तमाने तत्रत्ये वायुपथान्त पुराहनागारोविष्टे, न कोऽप्यन्य शुधाव । गोमुखश्च सिन्धु

१. 'कर्मयतिहारे णच् छियाम्'; 'णवः छियामय्'; 'न कर्मयतिहारे' ।
२. 'अभिविधौ भावे इनुण्' ।

तच्छुचा तद्वाक्याशयं बुभुक्षुरितस्तनोऽभ्रमदित्येकान्तेऽग्निप्रवेशं कर्तुमुद्यताश्च-
तस्तो विद्याधरकुमारिका ददर्श । तेन तयान्नरणस्य कारणं पृष्टाश्च ता वायुवेगयश-
कृतं समयोद्धनरूपात्मावंग्राह तस्मै तद्धेतुं निजगदु । तदाकर्ण्य गोमुखो राज्ञः
समीपं गत्वा नरवाहनदत्तान्मिथस्पर्शं तन्नयवेदयत् । तच्चाकर्ण्य विस्मितो राज्ञा
ता कुमारिका रक्षितुं वायुवेगयशसा प्रार्थितः सखे सह तत्र गत्वा पुरं प्रज्वालित-
तानलाश्चतस्रः कुमारिका पर्यन्तं वायुपथराजान्मुञ्जया निजगद, देव, एषेका
कालकृपते सुता कालिका नाम, द्वितीया च विद्युत्पुष्पात्मना विद्युत्पुष्पा तृतीया
चैषा मन्दारस्य सुता मतङ्गिनी, चतुर्थी च पद्मप्रभा नाम्नी महादद्रुसुता, पञ्चमी
अहहवेति वयं पञ्च सिद्धेश्वरे तपस्यन्तं भवन्तं मारमोहिता मिथं समप्यद्यद्भ्यः
यत्पञ्चभिरस्माभिरयमेव प्रियं पतीकर्णाय । भित्तया च न कयाचिदप्यारामाऽस्मै
समर्पणीया । कुर्वन्त्याश्च तयैकस्यामन्याभिः सञ्जीवुहं तामुहिरयं बह्विं प्रवष्टय ।
एतन्मयभीताहं पृथक् परिणयं नैच्छमनुनापि न तुभ्यमामा समर्प्यते इति
लोकपालसाक्षिणि मदीयेऽस्मिन् समये सर्वा एता मम निर्वरा सखीरपयम्यैताभिः
सहाहं निहृद्वावोच्छ्रयवता भवताऽनुग्रहणीया । इत्थं तयोक्ते मरणनिरता
कुमार्यः परस्परं समाश्लिष्यन्त्यस्तुतुषु । राज्ञा चापि निरतिशयं जहर्ष । तपिन-
रोऽपि च तत्सर्वमवगत्य तत्क्षणं तद्वागतास्तस्मै नरवाहनदत्ताय यथानिधिं सर्वा-
स्ता ददुरित्येव पञ्च गङ्गाप्लावविद्याधरात्मना समराप्य वस्त्रेशसुतं परं माहा-
त्यमुपगतवान् ।

एतत्तत्र तामि सह धिरधर्तमानं नरवाहनदत्तं हरिश्चिखं सनापति
रेकशेषाच्च, 'देव, शास्त्रज्ञोऽपि भवान् कथमनुनां समुल्लङ्घितनीतिनियमो विप्र-
हावसरेऽनर्घप्रग्रहाय कामाय भोगप्रसारावपरं ददाति ? कं मन्दारदेवं जेतुं
त्वदीयो यात्रोद्योगः कथयन्ति दिनानि इहान्तं पुरं सह ते विहार ? हरिश्चि-
खनेऽधमुक्ते महाराजो जगाद, 'हरिश्चिखं युक्तमुक्तं भवता क्रिन्तु न मेऽत्र
कोऽपि भोगायोद्योगः । अथ हि भाषाप्राप्तिकरोऽधुनाऽस्मिन् सहायक इति

१ आक्षेपोऽवन्योऽग्रहः । २ अविवाहिता, नौ वृषान्ध' इत्यनेन धान्यं
एव घञ् विधानादिह 'ग्रहद्वन्द्वनिधिगमश्च' इत्यप् । ३-४ 'तदि धयतिर्योतिरू-
हव' । ५ 'विभाषाविद्वल्लुको' (गन्ताज्ञावा गन्तामिनी) । ६ 'अव प्रहो
वर्षप्रतिवन्धे' । ७. 'पुंसि सत्ताया च प्रायेण' इत्यधिकरणे च ।

मयाऽभिनन्दितः । अद्यैव च प्रैषाद्भवन्तो वणिजः स्वकीयक्रयसिद्धये इव विमुक्त-
प्रैषाद्वा मदीयसैनिका जरिपरिगैवाय, निजनिर्जयमिदये च साधयन्तु । एतमु-
च्यन्तं राजानं श्वशुरो मन्दरोऽवदत्, 'देव, दूरदुर्ममभूमिष्ठोऽयं मन्दरदेवोऽसि-
द्धचक्रवर्त्यः सर्वरत्नेन न केनापि जेतुं शक्यते । अयं हि देवमाय-महावीरमुर-
रक्षितद्वारदेशायां विशीपान्ख्यगुहायां सुरक्षितो वर्तते । तत्र च देव, चक्रवर्तिरसं
चन्दनपादपो वर्तते । तस्य च तरोर्निर्गटं न शक्नोत्यचक्रवर्ती जनो गन्तुम् इति
त्वं तं दृष्ट्वाभीष्टसिद्धये समाराधय । मन्दरादित्थमाकर्ण्य निराहारो निष्प्रोवारो
यतप्रतो नरवाहनदत्तो राज्ञो तं चन्दनतरुं गच्छन् सुदारुणैरभ्यो विभ्रेभ्यो विप्रा-
स्यमानोऽपि तस्य तरोर्मूलमवाप्य निजक्षोत्तुन्नवेदिकं महारत्नं तं सोपानैरुभ्याम्
ययन्दे । तेन चातिप्रसन्नस्तत्ततः 'चक्रवर्तिन्, अयमहं ते सिद्धचन्दनपृष्ठः,
स्मृतमात्र एव चाहं त्वां सन्निधास्ये । त्वमधुनेतो गोविन्दकृतं व्रज, तत्रान्या-
न्यपि रक्षानि ते सेरस्थन्ति येनाचिरमेव ते मन्दरदेवः वयनिर्धयः । राजायेवम-
हारीरिण्या वाचोक्तो नरवाहनदत्तोऽतिहृष्टस्तथेत्युक्त्वा सिद्धिमान्, दिव्यपाद-
पकृतप्रगतिर्निजकटकमायातरतां निशां नीत्वा प्रातरास्थानेऽखिलेभ्यः साधित-
चन्दनतरुत्तान्तमाचल्यौ । ततः सर्वाभिः स्वदयिताभिः सर्वैर्निजसचिनादिभिश्च
सह सम्मन्य मन्दरदेवदर्पं विजेतुकामश्चन्दनतरुप्रतिपादितान्परस्परसिद्धयै दिव्येन
विमानेन गोविन्दकृतगिरिं समासताम् ।

तत्र चैरुदाऽऽस्थानमण्डपगतं चक्रवर्तिनं नरवाहनदत्तं द्योममाङ्गणामृत-
प्रभसंज्ञको विद्याधरो, यश्चाग्निपर्यते शत्रुक्षिप्तमेनं भैयाद् रक्षितवान् भासीत्,
समागत्य दत्तनिजपरिचयः सप्रीतिस्वीकृतराजातिध्यादरातिशयः प्राप्नोत्, 'देव,
दक्षिणदिग्बर्ती मलयाख्यो महागिरिरस्ति । तत्रैकस्मिन्नाश्रमे यामदेवनामा महान्
श्वपिरस्ति । स त्वां वस्यचित्कार्यस्य हेतोरेकाकिनमाह्वयति' इति तेनाहमिदं
प्रेषितः । श्वश्च मदीयः पूर्वाजितः प्रभुरित्यहमिहायानः । तदेहि, तस्य मुनेर-
न्तिकं शीघ्रं सिद्धयै साधयावः । तेन विद्याधरेणैवमुक्तस्तत्रैव भार्याः सेनाश्च
संस्थाप्य तथेत्यभ्युपगत्य नभोमाङ्गणं क्षिप्रं मलयाचलमगम्य यामदेवमभ्युप-
गतो जरसा पाण्डुरं, प्रांशुशरीरं, नेत्रद्वारस्फुरत्तात्कमणिदुग्धं विद्याधरेन्द्र-

१. 'प्रे वणिप्राम्' । २. 'रस्मौ च' । ३. 'परी भुवोऽवहाने' । ४. 'एरच्' ।
५. 'वृणोतेराच्छादने' । ६. 'प्रहृष्टनिधिगमय' । ७. 'भयादीनामुपसंख्यानम्' ।
८. 'एरच्' ।

रक्षत्यन, समुत्तसज्जगलनम्, सिद्धिसाहाय्यहेतो महागन हिमाद्रिमिवाबलोक्य
तन्मुनिचरणा वन्दे । सोऽपि च प्रदर्शितायातिथ्यादरो रानानमेवमभाषत,
'पुरा, पुरारातिना कामरूपेण दग्धेऽपि त्व रत्या तोषितेन शम्भुना सर्वादिषाध-
स्त्रेन्द्राणा चक्रवर्ती विनिमित्त । मम चैतस्मिन् गम्भीरान्तर्गुहान्तरे आध्रमे
धिविधानि रत्नानि सन्ति, मदादिष्टानि तानि साधयित्वा एव गृहाण । एव
मिदस्य ते मन्दरदेवो जेतव्यो भवेदेतवर्थमेव गिरिसाक्ष्या त्वं मयेह समाहूत ।

तेन मुनिनेत्यमुक्तो नरवाहनदत्त प्रहृष्टस्ता गुहा प्रविश्य विनिततत्रत्य-
विभीषोऽभिधान्त मत्तगजेन्द्र हृष्टा प्रदत्ततन्मुखमुष्टिप्रहार, वन्तस्थापितपादो
लाघवेनैव त मत्तगजेन्द्रमारोह । तदानीमेव 'साधु, सिद्ध चक्रवर्तिनस्ते महा-
हस्तिरत्नमित्यपाऽशरीरिणी बाणी गुहामध्यादुद्भूत्' ततोऽहीन्द्राभ खड्गमेव-
मबलोक्य स तत्खड्गरत्न चक्रप्रतिफलक्ष्म्या केशपाशमिवाग्रहीत् । यत्र 'साधु भो
जेत्र खड्गरत्न ते सिद्धमि'त्यशरीरिणी वामभूयो गुहाभ्यन्तर समुद्भूत् । तत
स चन्द्रिरत्न, तदनन्तर ख कामिनीरत्नमेव दिग्धसिनीनाम्ना प्रसिद्ध विद्यारत्नञ्च
सोऽमाधयत् । इत्थ साधितकार्यकालोपयुक्तमाहात्म्यप्रदरत्न ॥ गुहाया निर्गत्य
तस्मै वामदेवर्षये मिद्ध सर्वं प्रशशसति प्रीता मुनिस्त सिद्धमहाचक्रप्रतिरत्न
जगाद, 'पुत्र, कैलाशोत्तरपार्श्वस्थित मन्दरद्वयमुना एव विनि योनिस्त्वन्मन्त्रान्न
धिय भुङ्क्ष्व' इति ।

तेन मुनिनेत्यमुक्त सिद्धसाया नरवाहनदत्त कृततन्मुनिस्तैव, अमृत
प्रभेण सह व्योम्ना प्रस्थायाङ्गाय गोविन्दकूस्थ श्रद्धया महाप्रभाजयया धनय
त्याऽभिरक्षित स्वशिखिं प्राप । तत्र गृहीतविष्टैरथ पृच्छद्भूयो जनेभ्यो वान
देवपिदर्शनम्, तदादेशेन गुहाप्रवेशम्, रत्नाना सिद्धिञ्च सर्वं प्राप्तयेति वाच्यमान
सूर्यो नृपद्विषाधरीवस्तत्र महोत्सवाभिनन्दितो जनोऽनायत ।

परेद्युविजयाशसिनि लग्ने द्विजेभ्य प्रदर्शितादर, कृतमङ्गलो ब्रह्मनिर्मित
शर्वदत्त विमानमाख्य मन्दरदेव विषेत्तु ससैन्यान्त पुरसमन्वितो नरवाहनदत्त
सेनापतिहरिशिरादशानुविषाधिभिश्चण्डसिंह पिङ्गलगान्धार वायुपथ विद्युत्पुत्रादि
भिनिजानुचरै सह रणाय प्रतस्थे इति प्रचलद्विषाधरसामन्तचैव सनाच्छ्रमगगने

१ नृदोरप । २ 'अभासनयोर्विष्टर' । ३ 'प्रहृष्टनिधियमक्ष' ।

४ वशिष्ठोऽप्योऽपसस्थानम्' । ५ द्वित्वप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम्' ।

तत्तेजोनिहुतप्रभः प्रभाकरो लज्जयेत् निममज्ज । ततो देवपिंगणसुमेप्रितं
दिव्यान्ननोद्यानं गण्डशैलमतिऋम्य स्फटिकापाण्डुरस्विप- कैलासभूतो मूलम-
वाप । तत्र च मन्दाकिनीतीरे स्थापितनिजसेनापरिच्छदं तं विद्याधराविपधीमान्
मन्दर उवाच देव, अनेनविधेन कैलासप्रैस्यं समुद्धृष्याप्रतो गन्तुं न योग्यम् ।
हरास्पदस्यैतस्य हि लहनेन विद्या नश्यन्तीत्यस्य त्रिशीर्षगुहामुत्तरेण गन्तव्यम् ।
सा च गुहा देवमायाभिधानेन राज्ञाऽभिरक्ष्यते । म च राजाऽतिरुतः इति
तमजिज्ञासुः पुरो गमनमयोग्यम् । मन्दरेणैवमुद्रितो घनजगत्या चानुमोदितो नर-
वाहनदत्तस्तं वासरं तत्रैव स्थितः आदौ सामप्रयुक्तये कृततत्त्वम्योपजापाय देव-
मायाय दूतं प्राहिणोत् । देवमायश्च किन्तु सान्त्वेन तच्छासनमप्रतिपद्यमानो
युद्धाय नमनस्यत् । अतोऽपरेद्युस्सन्नद्धैस्तैस्तैः स्वकीयराजैः सह म चक्रयतीं
तं देवमायारिधौसं समूलमुन्मूलयितुं प्रतिप्रायात् । देवमायोऽपि च तत्पथे
बुद्ध्या योद्धुं सन्नद्धो वराहवज्रमुष्ट्यादिभूरिभूपतिसमन्वितोऽभ्युज्जगामाभ्यभिन्नम्
इत्युभयसेनासङ्घातसमाच्छादिताम्बररिद्धन्नभूरिशिर श्रेणिस्तरफार्षणीपगः मयी-
रगर्जन्तो घोरो रणघनागमः समजायत । तत्र चण्डमिहो देवमायस्याप्रयोधं
सेनाम्यं वराहं जघान । अमायिना नरवाहनदत्तेन मायी देवमायश्च शरैः मय्येधो
रणे मूर्च्छितो बद्धोऽक्रियत । बद्धे च तस्मिन् वज्रमुष्टिमहाबाहुप्रभृतिभिः सह
तमैर्न्यमभज्यतेति विमानस्थाः 'साधु ! साधिरिति स्वार्नैवन्तो देवा विजयिन
स्तस्य जयस्त्वेन चतुः । अथ संयतानीतं तमाश्वारतननिर्गदैः सान्त्वयित्वा नर-
वाहनदत्तः तसैह देवमायमनुगृह्यामुद्यत् । सोऽपि च तद्वाहुजितो वज्रमुष्ट्या-
दिभिः सार्द्धं प्रणतस्तस्य शासननियमैर्मान् प्रत्यपद्यत ।

अथैवं प्रवृत्ते संप्रामनिवृत्तिमूचरकोणायातनिष्काशे^{११}, दान्ते चोभयमन्याहव^{१२}-
हवे^{१३}, व्यपगते च तस्मिन्नहोरात्रे, प्रातरास्थानमायातो देवमायोऽधीश्वरेण तेन
त्रिशीर्षगुहाग्रायं पृष्ठे यथातथ्यमेवमवर्णयत्, 'देव, पुरा विद्याधरवराधिते भिन्न-

१.-२. 'पथेयं कविवानम्' । ३. 'व्यधत्रपोरनुपसर्गे'; अप्; अत उपसर्गे
घञि, उपजाप । ४. 'घञपोध' इति अदो घस्लादेशः । ५. 'व्यधत्रपोरनुपसर्गे'
इत्यप् । ६.-७. 'स्वनहगोवा'; घञ्, पथे अप् । ८. 'नो यदनदपटम्बन' ।
९. 'मंघोदौ गणप्रशंसयो'; मयलमित्यर्थः । १०. 'यमः समुपनिविष्टु च' ।
११. 'कणो बोणायाथ' । १२. 'आदि युद्धे' । १३. दन्दे; 'भावेऽनुपसर्गस्य'
इति ह्ययतेरप्सम्प्रसारणञ्च ।

साम्राज्ये कैलासस्य दक्षिणोत्तरे द्वे पार्श्वे अभूताम् । तत्र सयमपूर्वकृततपस्तुष्टेन शम्भुना ऋषभाख्यश्चक्रवर्ती भवितुं प्रदिष्टः । तच्च जातुत्तरं पार्श्वं गच्छन् कैलाशमुदलङ्घयदित्यध्वस्थितहरप्रोधाद् अष्टविधो दिवोऽपतत् ।

ततः स देवाज्ञादोऽपि तदानीम् अन्यौदो, निर्निगदोऽपि समाकर्णितकाननतपत्रि-श्वापदनिनादो निर्निगदोऽपि श्रुतिविपर्ययकृतसश्लिष्यमुनिगणनिर्गादोऽस्तुष्टेन तपसा पुनर्हरभाराध्य सन्तुष्टात्तस्मादुभयो पार्श्वयोश्चक्रवर्तित्वमपाचदिति पिनाकभृत्तस्योत्तरदक्षिणोभयपार्श्वगमनसौलभ्याय कैलासं भिक्षा महागुहा-विवरं चरे । एव विद् कैलाशं समुद्दिष्टं 'भगवन्नेतन्मदीयमुत्तरपार्श्वं मानु-पागम्यमिति गुह्याऽनया पार्श्वं तत्तेषां गम्य सञ्जातमिति 'देव, तथा कुहं येन मदीयैषा मयांदा न भिद्येत' । कैलासेनेत्य विश्वसो हरो दिग्दन्तिद्विविधाहीम्न-गुह्यकान् रक्तकान् गुहायां स्थापयामास । दक्षिणे विद्याधरेश्वरम् महामायम्, उत्तरे चापराजितां चण्डिकां कालरात्रिं स्थापयन् कृतगुहारक्षो हरो महारत्नानि सन्तुष्टाद्य तत्र व्यवस्थामादिदेशयदित्य द्विपार्श्वं सिद्धरत्नस्य 'चक्रवर्तिन' सदृतामा सवाराणां तदनुज्ञातानां राज्ञाञ्च गम्या भविष्यति, नाम्येषाम् । श्यञ्चे इत्यमादिष्टवति समये समये विद्याधरीसार्यमाणवीणाप्रक्षेपणमाकर्णयैस्तत्प्रपन्नक-साम्राज्यं कुर्वन्पि दर्पमूलकूपणानिब निजप्राणान् वज्रिणे वदौ । एष च त्रिशीर्ष-क्ष्यगुहायां अस्या आगमो या च सुस्मादृष्टैर्विना धनजनमैर्दैन्यैरगम्या । तस्य चैतद्गुहाद्वारदक्षिणो महामायस्य कुले कालानुक्रमेण जातोऽहं देवमायनामा । मम जन्मनि दिव्या सरस्वती सप्रमदाय सप्रमदाय मदीयजनकाय व्याजहार यद्विद्याधरेषु जातोऽयं भृशे रिपुभिर्दुर्जयः । यश्चामु जेष्यति नूनं स चक्रवर्ती भविष्यतीति । तेनास्य स्वामिनाऽमुनाऽनुवर्त्येन प्रभुणा च भाग्यम् सोऽहं त्वया जितोऽतो भवान् कैलाशोभयपार्श्वकचक्रवर्ती प्रभाववानस्माकं प्रभुरिति त्रिशीर्ष-गुहामेतां तीर्त्वा निजवल्लवशीकृत शोपाहितसमाजमत्र स्वसमर्जमुदजेनेव समर्जयन् ।

१. 'यम समुप०' । २. नितराम् अदनम् म्याद 'नौ ण च' तद्रहितो निरशन इति भावः । ३. 'नौ गदनद०' नि शब्द इत्यर्थः । ४. 'नौ गदनद०' निगादो, वचनम् । ५. 'कणो वीणायाध' । ६. 'नित्यं पण परिमाणे' । ७. 'मदोऽनुपसर्गे' । ८. सपत्नीकाय । ९. 'प्रमदसम्मदो ह्ये' । १०. 'समुदोरेण पशुषु' (समज पशूनां सङ्घ, उदज पशूनां प्रेरणम्) । ११. अज गतिचेपणयो इत्यस्माहोत् ।

देवमायेने यमुक्तश्चरती जगाद यद्वयमद्य गुहाद्वारमासाद्य तत्र धामा
प्रातः कृतसम्बिधयश्च ता गुहां प्रवेष्टास्म' इति । पूर्वमुक्त्वा नरवाहनदत्तोऽभ्यो
न्योर्पद्वैराह्यवैसम्मिलितैः सर्वैरात्रभि सह तत्र गत्वा गुहाद्वारमावसन् निरालोका
न्तर्भागा पुञ्जीभूतकरुपान्तघनतामिस्रामिव स्थिताननर्केन्दुरस्मिन्प्रवेशां तां गुहा-
मालुलोके । द्वितीयेऽह्नि कृततःसपयो ध्यातोपनतसद्रससहाय , सपरिच्छद स
चन्द्रिकारस्नेस्तत्रत्यतमासि, चन्दनेन चाद्विद्विन्निपान्, हरितरत्नेन दिग्गजान्
खट्वरत्नेन च गुह्यकान्, अन्यै रत्नैरन्यान् रिपूँश्च निवार्य सेनया सहामुमुत्ती-
र्णवान् । ततश्चोदग्द्वारेण विनिर्गच्छति तस्मिन्, 'चक्रवर्तिन्, रत्नप्रभावात्तमा-
हास्येन त्वया गुहेय तीर्णेति' दिवो बागुदभूत् । अथ धनयती देवमायश्च त
प्रभुमूच्युर्देतद्गुहाद्वारे सर्वदा कालरात्रि सन्निधये, सा चामृत निहीर्षुण्
दानवेन्द्राणां वैधकारिणी विष्णुनाऽमृतमन्यने पूर्वमुत्पादिता । सैषा गुहामेतां
रक्षितुं शर्वेण समादिष्टा येन यथोक्तैस्त्राहसैर्विनाऽभ्यो न कश्चित्तेत् इति ।
चक्रवर्ती सिद्धरत्नस्वच्छ गुहामिमा तीर्णवान् इत्येषा विनयसिद्धये त्वयाऽऽरयम-
र्चनीया । पृथ धनयती देवमायोक्तस्य तस्य नरवाहनदत्तस्य वासरस्तत्राक्षेपीत् ।
कैलासोत्तरसानयश्च समासध्वनमामरधिरोहिता इव सम्भ्यारणा भराजन्त ।
राक्षस्तस्य सर्वं बलं समुपलब्धबलस्तमोर्षेणो गुहागृहरूप सद्यो वैरमिव स्मरंरा-
धानीमावृणोत् । आदसाहैनघनोरस्कभूनादिगण कालरात्रिक्रोधादुर इवाविर्य-
भूयेति क्षणेनैव नरवाहनदत्तमतिरिच्य सर्वं तत्सैन्यं क्षीतलीभूतापर्षन नि मश
सज्जे । तदवलोक्यानर्चादुर्मनायमानकालरात्रिर्जुग्मिभत तत्पर्यमवगम्य नरवाहन
दत्तस्तद्गुहाद्वारोपप्रपञ्चस्थतत्रत्यभूभृदुपर्षन् निधे-त्तरपल्लिध्रमांनुप्रिम पक्विमप-
लपुष्पैस्तामर्चयन्तिथुष्टाव, 'देवि, त्वं हि प्राणिनां प्राणशान्ति, तेषां सञ्जीवनी
चेति त्रिभुवनं त्वमेवाशासयसि । दुष्टदुरितक्षुमस्तम्बेर्दुर्षणै-परिषे पाणिदुर्गां
त्वमेवेति जगदुत्पत्ति स्थिति नाशहेतवे शुभ्य नमः । निन्वित्यथ स्तुतापि यदा

- १ 'ह सम्प्रसारणश्च न्यभ्युपविषु' । २ 'भाटि युद्धे' । ३ 'हननं यथ ।'
४ 'मूर्ती घन' । ५ 'उद्धनोऽस्याधानम्' । ६ 'अपपनोऽहम्' । ७ अगा-
रैकदेशे प्रपण प्रपाणश्च' । ८ 'उपपन्नं व्याधय' । ९ 'निषो निमित्तम्' (ममा-
रोहपरिणाहवन्त इत्यर्थः) । १० 'द्विषत किञ्च' 'वशेयमस्मित्यम्' । ११ 'स्तम्ब
कच' १२ 'करणेऽयोविह्व' । १३ 'परो य' ।

कालरात्रि सा न तुतीष तदा स्वमूढापहारेण स तामार्चिचिपत् इति स्वशिर-
श्चेत्तु समुपात्ताग्रहानोद्ध^१ तुष्टा देवी तत्क्षणमवोचत्, 'पुत्र, साहस मा कार्षी ।
एषाऽह ते सिद्धा अचिरेणैव तवैतद्गृहं प्रकृतिस्थ भवतु । विनयञ्च त्वमाशु
प्राप्नुया । एव तस्यामभिदधयामेव सर्वं तन्नरवाहनदत्तवत् पत्युर्द्वसुप्तप्रबुद्ध
मिव सञ्ज्ञानमिति सर्वास्तद्गार्या, वयस्या, अन्ये विद्याधराश्चावाप्तसमानन्दैयव-
श्चक्रवर्तिनस्तस्यामीयजनरक्षणे रत्नविशिष्ट त प्रभाव मुहुर्मुहुः प्राशसन् । वीरो
नरवाहनदत्तश्च तद्वाना विहिताहारपानाद्यावश्यकक्रियोऽमुभूततद्वाग्निप्रियवर्षेण,
कालरात्रि प्रातर्दिविर्नाम्नाधिरम्यर्च्य पयोधिगाम्भीर्यनिधिर्विरुद्धविद्याधरानिरुद्धा
ध्वान धूमशिर प्रतिप्रायात् इति मन्दरदेवीयप्रधानेन तेन सह चक्रवर्तिनस्तस्य
तादृश जन्ममजनि यत् सर्वतो ज्योम, रत्नमयमिव, मही च शूरमूर्धमयीव,
आहवहवध 'जहि जहीति जहि, मा जहिहि, जहीहि, जहाहि इत्युग्रवीरवाक्यमय
इवाभवत् । नापायकाल प्रवर्तमाने एव सेनयोरेभयोर्युद्धे चक्रवर्ती, धूमशिर युद्धे
वद्व्या क्षान्तधूमशिरौद्रेकमग्निदग्धेन्धनमिव कृत्वा निजशासन प्राहयामास ।

द्वितीयोऽह्नि चाप्रतो योद्धुमायान्त मन्दरदेव चारोभ्यो ज्ञात्वा किञ्चिद्दूर
गतोऽग्रे यदुरागमसैन्य उच्चिति, रश्मितप्यूहमग्रत समागत तमवलोक्य हर-
पत्नीथराग्न्यककारितप्रतिप्यूहरचनो नरवाहनदत्तोऽरेर्वलमग्न्यधावत् इति प्रलय
कालोद्वेल्ललधिभुमितल्लीयाणुकारिणोरेभ्यो सेनयोराहवो भयावहोऽवर्तत ।
एकतश्चण्डसिंहाद्या महारथा, अन्यतश्च बाधनदशारयप्रभृतयश्चूरा युष्पन्ते
स्मेतिविद्योभित्तुल्लक्ष्माभृत्पङ्क्तिपतत्रैलोक्योऽवलोक्यो विचित्रग्रे सप्राम ।

तत्र सर्वविद्याधरसैनिकानाम् अग्रेर्स्थां युध्यमानसस्य नरवाहनदत्तस्य
प्रथमत स्थित्वा प्रतियुध्यमानस्य मन्दरदेवस्य च, परस्पर भीरुहारम् आनौश-
ताम् 'अलमेवकार' पलायितेने ति म्यङ्कारपूर्वकम् अरिवेद^२ प्रहरताम्, यौर्वेदे
माहतानाञ्च सैनिकाना निर्भरभरितसकलत्रिभुवनोदरो महानुदभूदणार^३ । त च

- १ 'सघोदौ गणप्रशसयो' । २ 'परेश्च पाङ्कयो' । ३ 'द्वितोऽयुच्' ।
४ 'यनयाचयतविच्छप्रच्छरभोनह' । ५ 'स्वगो नन्' । ६ 'उपसर्गे घो कि' ।
७ 'कर्मण्यधिकरणे च' । ८ 'विमाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु' । ९ 'कर्मण्यकोरो कृन्
खमुज' । १० 'अन्यथैककयमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' । ११ 'कर्मणि दशिविदो
साकत्ये' । १२ 'यावति विन्दनीवो' । १३ 'विमाषाणि दण्डवो' ।

प्रत्येकालविजृम्भितमहाभैरवाद्वाहासमैरवमारुमाकर्ण्य रणरसेन षड्विक्रमोमात्र
कवचेन प्रेर्यमाणो विजृम्भितातिभीषणभ्रुकुटिमङ्कटायमानललाटभित्तिर्नरवाहन-
दत्तोऽमर्षदष्टदन्तच्छेद, उत्पाततडिह्वतानुकारिणा कृपाणेन कौशिकिरसैनिकान्
समूलघात निहत्येतरान् पादधातम् अवधीत् । चण्डर्महेनापि च दुष्यमानेषु
प्रतिभटेषु दावानलावलीढद्रुम इव तत्प्रोधानलाग्रीढ कश्चिदूर्ध्वशोर्ध्वमशुपत्,
अन्यो हस्तग्रोह गृहीतोऽजकनार्षमनशात् । कञ्चिच्च स सरित्पूरो द्रुममिव समूल
कापैमकपत् । इतरञ्च जीवर्धह गृहीत्वा महोपलमयोधन इव कञ्चपेर्धमपिनत् ।
कारार्थं च बद्धोऽथ कौशिकिर्नैपोपमपुष्पात्, पृतनानिष्काम, यष्टिग्रोहेम्, अस्त्येर्षे-
गोर, वीरप्रतिपेय केशग्राहर्षं पुष्यमानानन्यान् द्रव्यलोकैर्धर्मचिह्नैः ।

इत्थ घोरे तस्मिन् रणेऽभिधावितश्चण्डसिंह काञ्चनदङ्गेण भीमया गदया
मूर्ध्न्यभिजघ्ने इति गदाहतिर्पतित स दृष्ट्वा धनवती विद्याबलेन क्षपकोभे सेने
निश्चेतने अकार्षीत् । नरवाहनदत्तो मन्दरदेवश्चेमावेवोभौ तदानीं सञ्चतनायतिष्ठ
ताम् । इत्थ धनवतीं तदानीं क्रुद्धा जगद्गीर्णि-लूनि-धून् चमामभेमां वीक्ष्य दिष्ट
देवा अपि हुदुषु । मन्दरदेवश्चाथ चक्रवर्तिनरवाहनदत्तमेकाकिनं दृष्ट्वाद्गूणांमुध-
स्तमन्यधावत् । अतो नरवाहनदत्तोऽपि विमानादवतीर्योत्थातत्तद्गगरस्यो जवात्तं
प्रतिजग्राह । मन्दरदेवश्च तदानीं मायया जयमिरुद्धन् मदोन्मत्तमातङ्गरूप चक्रे
इति विधातिशीतिशाली नरवाहनदत्तोऽपि तज्जनै स्वमायया मुमहर्त्सिहाकृति-
रदरयत् । चणानन्तरञ्च मुक्तमातङ्गवपुषा मन्दरदेवेन परित्यक्तसिंहाकृतिर्नरवाहन-
दत्तो पुष्यमान साक्षाजयमिव खड्ग मन्दरदेवस्य कराद् युक्स्याऽहरत् इत्यप-
रात्र बाहुभ्यां पुष्यमान मन्दरदेव गृहीतगुल्फो नरवाहनदत्त क्षिप्तो निपात्य

१. पुंसि सज्ञायो यः प्रायेण, छादेर्षेऽद्गुपवर्गस्य । २. 'समूलाकृतजीवेषु
हनक्रुमग्रह । ३. 'करये हन' । ४. 'कम्बे शुषिपूरो' । ५. 'हस्ते र्तिग्रहो' ।
६. 'उपमाने कर्मणि च' । ७. 'निमूर्धमूलयो कृ' । ८. 'समूलाकृतजीवेषु' ।
९. 'शुक्लचूर्णहृत्तेषु पिप' । १०. 'अधिकरये बन्ध' । ११. 'ह्ये पु' ।
१२. 'अपादाने परीप्सायाम्' । १३. 'द्वितीयायाज' । १४. 'अपग्रो यमुलि' ।
१५. 'परिग्रिश्यमाने च' । १६. 'समासतो' । १७. 'प्रमाये च' । १८. 'सिद्यो
लत्' । १९. 'ऋत्वादिभ्य विन् निष्ठावद्वाच्य' । २०. 'विक्रिदादिभ्योऽङ्'
(चमारहिताम्) ।

तद्वत्तोविन्यस्तचरण, समाकृष्टकेतोऽसिना विद्विपस्तस्य शिरद्वेत्तु धावदुदयुक्त
तावदेव मन्दरदेवी, नास्त्रा, कन्या तत्स्वसा तमगुपेत्य तद्विशासनं निवारयन्त्य-
ब्रवीत्, 'तपोवनस्थस्त्वं दृष्टयैव प्राज्ञया भर्ता कल्पित इति राजन्, मदीयं
भ्रातरं निजश्वशुर्यमिमं मा वधी । तयेत्यमुक्तो नरवाहनदत्तो मन्दरदेवमुवाच,
'विद्याधरेदा, त्वमनुना मया मुक्त इति रणे शूराणां जयपराजययो प्रतिष्ठाचाञ्च
त्यमनवधार्य मा लज्जिष्ठा । राज्ञेत्यमुक्तो नातिप्रहृष्टमिन्द्रदेवो जगाद, 'नाहवे
स्त्रिया रक्षितस्य गर्हितेन मदीयेन जीवनेनेदानीं किमिति वनस्थस्याह पितुरभितकं

यामि । त्वमेव चात्रत्यश्चक्रवर्ती मिमित इत्ययमेवार्थो
मन्दरदेवस्य मदीयेन पित्राऽप्यसूच्यत । इत्यमुक्त्वा कृतप्रस्थितौ
तपोवनगमनम् मानिनि मन्दरदेवे, सपदवसंतौ, गगनस्थेषु च देवेषु
प्रवृत्तायां चक्रवर्तिविजयोपलक्षितमहर्षचरितं^१-

"स्तुतिसतीर्ता^२ धनवती निज सुतसुभे सेने च स्वशक्त्या सचेतनयति स्मेति
सुसप्रतिबुद्धा इव सर्वे ते सच्चिवाद्यो द्विपन्तं विजितमवगस्य नरवाहनदत्तमभिन-
मन्दु । काञ्चनद्वष्टाद्वयश्च मन्दरदेवीया राजानस्तस्य शासनं जगृहुः । इत्यमवा-
सशर्वाचलोभयपारवसम्पन्नैश्चरवाहनदत्त परा सुदमापन्नोऽरिविजयोस्सवाहततार-
तूर्यं, प्रजासच्चिवराजवृन्दबन्धितो रिपुप्रतापमिव मधु पिबन्ननुभूतनिजप्रियजन-
समर्ज्याभिपुभ्यानन्द शय्यातलमलमकरोत् ।

प्रातश्चासी चक्रवर्ती सम्पादिताहर्मुखकिंयो, निजबलान्वितोऽभ्युत्थायाग्र-
गामिन काञ्चनद्वष्टस्य वचनात् कैलाससानुतो विमलसंज्ञकं मन्दरदेवीय पुर
प्रयातु समुद्रोपितनिर्जम्रज्ये^३ बभूव । तत्र गत्वा चामितगतिं राजानं
मन्दरदेवस्य राज्येऽभिपिच्य काञ्चनद्वष्टादीन् तदीयान् महीभृतश्च तस्मै समर्प्य
स्वीकृतनृत्तपरेचर्यो नवोदया बन्धेव कैलाशोत्तरदिक्पार्श्वलक्ष्म्या समाश्लिष्टो
महर्षिषु तत्पुरीयोद्यानेषु रममाणो विद्याभरमहीक्षितां चक्रवर्तित्वमासाधाप्य-

१. 'ह्लाद-' इति योगविभागात् त्तिन् इत्स्व । २. 'स्यागापापचो भावे' ।
३-४ 'अतिपूतिजृतिष्ठातिहेतिकोर्तयश्च । ५ 'श्रुयजोपिस्तुभ्य' करणे । ६. स्या-
गापापचो भावे' । ७. 'मम्पदादिभ्य' त्रिवन्बकल्य' । ८. 'सज्ञायो समजनिपद्०',
'अजे क्यपि वांभावो नेति वाच्यम्' । ९ 'कृञ् श च' । १०. 'मप्रयजोर्भावे
क्यप्' । ११ 'इच्छा' । १२ परिचर्यापरिचर्यामृगयाटाटयानामुपसंन्यानम् ।

पित्रप्रभुत्वाद्यो मन्त्रिभिर्वारितोऽपि मुराध्रयविद्याधरालङ्घ्यनूनिविजिगीषया
तत्र गन्तुं प्रवृत्ते इति नारदस्ततोऽभ्युपेत्यैवमभाषत, 'नोतिहस्यापि तेऽविश्यो-
द्यमोऽयं दर्पणं कैलामोन्मूलनेहैस्य दशास्यन्येय, राजन्, अयुष्मन् । शर्वेण हि
ते विद्याधरेन्द्रताऽऽदिष्टा न सुरेन्द्रतेत्यर्कचन्द्राम्यामपि दुर्लङ्घ्यो मेरुर्नतेऽति-
श्रान्तिविषयः । विद्याधराणां भूमिर्हिमवान् हि त्वया विजित इति देवभूमौ मेरी
दुर्महं मुक्त्वा शिष्यमिच्छता भवता मन्दरदेवस्यास्म्यनमंश्चकः पिता द्रष्टव्यः'
नारदमुनिरेवमुक्त्वा तथेति प्रतिपद्यं तं चक्रवर्तिनमामन्य यथागतं जगाम ।

इतश्चक्रवर्ती, देवमायात्पुत्रमृषमस्य तथा रुद्रजिह्वनाशं स्मरन् बुद्ध्या
सर्वं विमूरय परित्यक्तदेवभूमिविजयोपलब्धिस्त्वाहंतिविनिवर्त्य तपेयनस्थितं
तमस्म्यनं राजपि द्रष्टुं, निर्गिरस्वरक्ममाधिष्ठागताप-
नरवाहनदत्तस्यान्य- रायगै. योगनिष्ठैर्महर्षिभिरधिष्ठितं ब्रह्मलोकमिव
कन्यापञ्चकप्राप्तिः मृजोवत्तत्तपोवनमवापत् । दर्शं च तत्र जटावल्कल-
धारिणं, द्वन्द्वदुःखभिर्दन्विदारुणि, ब्रह्मज्ञानोपलब्धि-
प्रभाशीलैः, कूर्पामात्रैकधनैः, विविधशास्त्रवेत्ता कुर्वन्ति, मुनिजनैरपामिनं
महाद्रुममिव हृतद्विजोषासैनैर्मकम्पनम् । उपनृत्य च तत्र धैर्येण तपस्विनोऽभ्य-
पादवन्दना चकार । कृतातिथ्योऽप्यावपि च राजपिस्वं जगाद, 'राजन्, इममाध्र-
ममागच्छता श्वया समीचीनमाचरितम् । भाविनी चाग्र महती ते वेदेनै ।
समुल्लङ्घ्येममाग्रमं गच्छते च ते "सम्बितिसम्पत्तेशो मदप्यो नूनं शपेरन् । तं
चक्रवर्तिनं राजपांशेवं भुवति गृहीतमुनिवृत्तस्तत्तपोवने तिष्ठन् मय्या पुमाणां
मन्दरदेव्या सहितो मन्दरदेवोऽपि तत्र पितुरन्तिवमामन्नाद् । नरवाहनदत्तश्च
तं दृष्ट्वा कण्ठेऽप्रहीत् । अथ भ्रात्रा मनुपागतां मन्दरदेव्यंमरुलौक्य राजपिरिक्मप-

१. 'काम्यश्च', 'अ प्रत्ययान्' । २. 'गुरोव हत्' । ३. 'निद्रावप्रशारी-
नामिति वाच्यम्' तेनेह निर्नाद् । ४. 'जागर्तेरकारो वा' । ५. 'निदादि'वाद् ।
६. भेदनम्, दूरीकरणम् । ७. 'प्रतिवर्गमनुबन्धे' इतिभाष्यप्रदेगान्तिप्रति-
वाहुलकाद्वोच्य' । ८. 'ऋषेः सम्प्रसारणम्' । ९. 'निन्तिर्ज्ञप्तिर्द्विवचनम्' ।
१०. 'श्यासप्रत्ययो युक्' । ११. अदन्तरोरस्यगण्डवृत्ति, अतो दधाने 'कान-
धोरमणैः', टाप् । १२. 'षट्शब्दविदिभ्यश्चेत्किञ्चिद्' । १३. लाम्, लामार्थस्यरिदे-
रग्रप्रहणात् । १४. ज्ञानम् । १५. मम्पदादिषु 'सिद्धिर्भावयते' ।

नस्मन्नाजमुवाच 'रात्रन्, दिष्टया पराष्टिमन्तरेणैव मदमीष्टसिद्धिं सञ्जाता यद्विरावस्मिन् कृतासैक मा त्वं समुपलब्धवान् । मन्दरदेशीय मम सुता दिव्यया वाचा चञ्चलितो महिषी मवितुमुचेति मयाऽपितामिसा त्वमुपयच्छस्व । रात्रपांवेदमुक्त्रति तदा नजा नगाद, 'इह मम वयस्या चतस्र कन्या वर्तन्ते एका तासु काञ्चनदङ्गना केनकवयाप्या । द्वितीया च काञ्चिद्वस्य सुता कालवती । तृतीया दीर्घदृष्टस्य तनुना श्रुता । चतुर्थी च पोरारानस्य पुत्री अम्बरप्रभा । त्रिधापरेऽकन्यानां तासामह पञ्चमीति वयं पञ्च पूर्वं तपोवनं आर्यपुत्रमिममत्रलोक्य मिथं समयं ध्येयं यदस्माभिः सममेवायं भर्ता कर्तव्यः । पृथक् तु येन भवेद् 'अने'वनिस्तस्यां शठाय भूयाद्' इति तामाक्रोशन्तीभिः अन्याभिरामाऽऽशु हन्तव्यः । नतस्तासां सखीनां परिणयं विना स्वकीयोपयमनं कृत्वा तत्समयोद्धवने नाप्रर्गामिका कर्तुमहमिच्छामि । एव तपोस्तत्पिताऽकम्पनस्तेषामपि चतुःकन्यापितृणामाकर्णणा कृत्वा यथातथ्यं तैभ्यस्तत्क्षणं वर्णं पिवा करणीयमपृच्छत् इति कृतार्थमन्यास्ते स्वकन्यां समानीय सह मन्दरं देव्या नरवाहनदत्ताय परिणयं तासां दानमनुमोदितवन्तः ।

इत्थं परिणीतान्यकन्यापञ्चकश्चक्रवर्ता बहुनि वस्त्राणि सपरिच्छिन्नो राजभोजन-पय पानादिजन्येन महताऽऽनन्देन तत्र स्थितस्त्रिस्तं यमृपीन् प्रणमन् देवमायेनाकम्पेन चोचे, 'रात्रन्, प्राकृता नृपभकादयः नरवाहनदत्तस्य चञ्चलितो ऋषभाद्रावभ्यपिच्यन्तेति स्वमपि स्वमहाभिदे ऋषभावल- कार्यं ससेनापरिच्छिदस्तमेव राजाभिषेचनगिरिं गन्तुं पर गमनम् स्पर्शान्नया प्रार्थप्रार्थनो भव । एतदेवोद्धतया देवदाण्यापि अनुमोदितमिति नरवाहनदत्तोऽकम्पनेन सहान्या नपि कृपीन् नत्वा शुभेऽहनि तस्मात्प्रतिष्ठमानोऽमितगतिप्रदं स्वशासननिष्ठं सर्वविद्याधरेश्वरैस्त्रिशीपायगुहाया उत्तरं द्वारं प्राप्य सम्पूजितकालरात्रिस्त

१ 'परेषां' इति वैकल्पिक्युक्तभावक्तिनि तीयसह०-इति षट् । २ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्युत्त्वक्तव्यः' । ३ 'आक्रोशे नञ्यनि' । ४ 'पर्यायार्हो गोपनिषु ण्युच' । ५ 'व्यासत्रयो युच' । ६ 'स्युट् च' । ७ कृत्यस्युटो बहुलम् । ८ 'कमणि च यन सस्पर्शात् कर्तुं शरीरसुखम्' । ९ रात्रां नभिपिच्यतेऽस्मिन्नियर्थ 'करणाधिकरणयोश्च' । १० वा यौ' इत्यन्युटि वैकल्पिक्युक्तादेः शाभावः ।

द्रुगुहान्तरं प्रविश्य दक्षिणेन निरन्तरेदपं निर्गतवान् । देयमायेन धाम्यर्थिनस्तस्मिन् दिने तदालयं पुन विध्रम्यान्त्येषुः स्फुरन्मयूखप्रकरभ्रान्तप्रिनाशनविधिधमगिरवाहरे कैलासे मन्निहितं हरमनुचिन्त्य गोनुपसत्तस्तदशनार्थं गतो विहितद्वारपसुरभि-वृषभ-मन्दिप्रजतिरवलम्बिताभ्यन्तरस्तंजरो देवीसहितं वृषभ-स्वजं दृष्टिगोचरीकुर्वंस्तत्पादयोः पपात । देव्याः घौलमुताया द्विः प्रदक्षिणञ्च यत्नारः । ततः, वास, स्वयंहागच्छता साधु कृतम् । अधुनेह कामावतारस्य तेऽभद्ररा विद्या भरिज्यन्तीति मिदस्यैवमृषभाचलं गच्छ । तत्र एवं यथाकालमाशु महाभिषेकमवाप्स्यसीति' देवेनेत्यमादिष्टञ्च यतो तथेति प्रतिपद्य कृतप्रणामो देयमायस्य मन्दिरं परावृत्य देवीं मदनमञ्जुकामुत्ततत्त्वायै नानन्दयत् ।

अभ्येष्टुश्च सावरोधः समन्त्रिश्च विमानवरमारुहन्लोक्यसद्रसोद्वरणप्रवर-प्रभावाच्चनिक', सर्वगन्धर्वत्रिधाधरचलान्वितोऽरिरस्महाराजो निजाधिताधरो नरवादनदत्तो निजतेजसा द्विभास्करमिव स्योमपदं कुर्वन्, ततोऽभ्यजनमनसापि 'दुर्लभमृषभाचलं प्रतस्थे । अधिरादेन च तापसंरिय विशीर्णपुष्पैः, पातविधूत-जटालतैः पादपैरुपलक्षितं तं गिरिं प्रापत् । तत्र च ते ते त्रिधाधराधिपाः दल्यी-कृतवासुकिमवप्रभापमुबिल्लैर्योहृताखिगंस्य भंगैयतो निजप्रभोः प्रभावमदृशान् दुष्प्रलैम्मानपि महाभिषेकसम्भारान् समानहः । आयदुश्चास्याभिषेके प्राभृतपागवः सर्वदिग्यो दुराहवम्भैर्वा भजा, स्वाग्नेहोरा विद्याधरा, 'दुहपस्यानेऽपि तस्मिन् स्थाने दुर्घर्षणा', 'दुर्मर्णा', दुर्योधनाः परया, सादेशावर्षैर्द्वारिणो भीता जिताश्च परिणः ।

१. 'अयनञ्च । २. 'पुसि संज्ञायौ यः प्रायेण' । ३. 'गोवरघररहमम्रभ्यजापण-निगमाध' । ४. 'अये तृलोर्घम्' । ५. 'दृलथ' । ६. 'एनेहंदरेकेकवा वाप्य' । ७. 'कस्यादन्यादीपावमंहाराध' । ८. 'आलमानायः' । ९. 'अवहाराधारावाया-नामुनसद्वानम्' । १०. 'इयदु शुपुः' 'वसर्गात्कल्पमो' 'न सुदुर्घा देवता-भ्याम्' । ११. 'निमिमोक्तियां एलचोरात्वं नेति वाप्यम्' । १२. 'एनेो य च' इत्यत्र पिङ्करणस्य आम्बन इत्यर्थमनावरयकत्वात् 'अन्यतोऽप्ययमिति' ज्ञाप-नार्थमेव भगतेषु 'चजोः'—इति कुरवम् । १३. 'वसर्गात्कल्पमो' । १४-१५. 'कर्तृर्धर्मणोऽव भूकप्रो', 'कर्तृर्धर्मणोऽवर्षयोरेति वाप्यम्' । १६. 'आतो शुच' । १७. 'भाषायौ शासिपुषिदशिपुषिभ्यो पुञ्वाप्यः' । १८. 'आवरयकाधमर्ष्ययोर्गिनिः' ।

सञ्जाते च सर्वस्मिन्नभिपेकायोजने 'देव, महादेवीपदेऽत्रादर्शनेऽवर्यं
कतमाऽभिपेक्ष्येति विद्याधरास्तमनुयुयुजिरे । तेन च मया सह देवी मदनमञ्जु-
काऽत्राभिपेक्ष्येति राज्ञोद्दिने सर्वे खेचरा यावत्किंचिद्वि-
ष्टपभाचले नरवाहन- चारयन्ति तन्तिस्तावद्गगने गगनगम्या इत्थं सञ्जाता
दत्तस्य गान्धर्व- यद् विद्याधरा, सद्यैव्यालम् । भूतिरियं मदनमञ्जुका
महाभिपेक्षः न मर्या अपितु कामस्य भवप्रभोरेषाऽवतीर्णा रिति-
रिति नासौ मदनवेगतः कलिंगसेनायां जाता जाता ।
ऐवैहि मायनाऽरामिर्ग्यं स्थापितः स गर्भ इति यस्तस्या गर्भां जातः स इत्यक-
संज्ञकोऽद्यापि धात्रा समर्पितो मदनवेगस्य पार्श्वे स्थित इति पुग सन्तुष्टहरप्रवृत्त-
वरानुसारेण मदनमञ्जुकैवास्यार्थासनाहं । एवमुक्त्वा निरतायामाकाशबाण्यां
सन्तुष्टा विद्याधरा देवीं मदनमञ्जुकां प्रशशंसुः ।

अथ शुभेऽहनि विविधाभिपेक्षसम्भारसंयोजनम्यग्रे पुरोधसि शान्तिसोमे,
समस्तल्यनूर्यनादं संगीतसंलम्भासु च दिष्ययोपित्तु, ध्रोत्रियत्रह्योर्ध्व्यासवतीषु
च दशसु दिक्षु, मदनमञ्जुकाधिष्ठितवामाद्वभागं नरवाहनदत्तं स्वस्तिकाचनपूर्वकं
गगनगम्यादीन् देवान् पूजयित्वा मन्त्रपावितैर्नानातीर्थसमानीतशतकुम्भकुम्भ-
तोयैर्महर्षयोऽभ्यपिञ्चति वाद्याभ्यन्तरशुद्धेन तेन नाकनारीभिः परिग्राहिताऽति-
मर्ग्य वक्षो वर्तमाना पुष्पमालाततिस्तस्य वपुषि पतन्ती बहुस्रोता गङ्गेव बभौ ।
अरण्येन आहारागेण निजप्रतापेनेव स भूपितस्समुद्रच्छन्दुभिजलज्जातो
भास्वानिब ददृशे । आमुनमम्बरमालयो घृतोज्ज्वलवस्त्राभरणो बद्धदिग्यमुकुटश्च
स शार्ङ्गं ध्रियं क्षिप्राय । महादेवीमदनमञ्जुका चाप्यभिपिना दिग्दालङ्कारैरप-
सृता शचीव शुशुभे ।

एवमवाप्तयधाभीष्टमहाचक्रवर्त्यभिपेक्षनो नरवाहनदत्तोऽत्युत्सुकः पितरं
स्मृत्वा गोमुखादिभि सचिवैः समं सद्यो मन्त्रयित्वा सन्देशञ्च दत्त्वा, वायुपय-
मादिरयै, कौशाग्र्या गत्वा तातं देवीश्च समानेतुं प्रेषितवान् । वायुपयोऽपि
आचिराद् व्योममार्गेण तच्चगरीमवाप्य मन्त्रिभिर्देवीभिश्च सहितं कृतसमुचित-

१. 'कृत्याश्च' । २. विस्तृतिः 'किञ्चि सञ्ज्ञायाम्'; न किञ्चि दीर्घम् । ३. 'अल-
खत्सो. प्रतिपेक्षयो' - । ४. 'उदीचां माडो व्यतीहारे'; 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' ।
५. 'समानकर्तृकयो' पूर्वचाले । ६. 'परावरयोमे च' । ७. 'अपुनः किति' ।
८. न क्त्वा सेट् । ९. 'समासेऽनन्पूर्वे क्तो ह्यप्' । १०. 'अनुदात्तोपदेश' - ।

मन्त्रारं यत्पराजं ददत्तं । तत्रोपविष्ट कुक्षले च पृष्ट म जगात्, 'देव कंलासादि
प्रापेय्य नरवाहनदत्तं करणीयमुदित्वा गतेऽमृतप्रमनासि विद्याधराधिपे, स दूरे
सर्वं मेनापरिच्छदं दित्वा, दित्वा च मनियमग्रतम्, विरिञ्चस्थानम् अद्वयत्वा-
भद्वत्वा च विरिचमृतविघ्नघातम्, तत्कालोचितरत्नरत्नपरिधानं परिधीर्यं शङ्कर-
माराधयितुं प्रारभे । स्थित्वा च तत्र ध्यानपरायणः सोऽनिशमर्यादित्वा किमप्य-
नशित्वाऽपि शम्भुशक्त्याऽनशित्वा न तपसि सौधिल्यमगाप । धुधित्वा, तृपित्वा
चापीधं स समृद्धानिमृष्टं नृदिन्वा^१ तस्मादरिदुर्जया विद्या अधोऽय,^२ सैमागत्य
च ततो बहुनृगान् स्वशत्रून् अविर्गणैव्य निशिनशरैश्च तान् प्रथेभिद्वय, प्रहस्य
च मानमवेगगौरिसुन्दमन्दरदेवादिकम्, ममवासविद्याधरमहापत्रयतिपदो ऋषभे
पर्वतेऽयुना मदेनीसचिवादिस्माधीर्यं राजन्, भयन्तं स्मरतीति तेन प्रहितोऽह-
मिहायातः ।

यायुपभादेवमात्मजोत्कर्षं धावं^३ धावंतर्हर्शनलालसया मृशमुःकण्ठिनो यम्-
राजस्तान्ध्रं तेमैव सह^४ इत्याम् आरुह्य तद्विचानां प्रभासत शीघ्रमेव भार्यासचि-
वादिपुक्ते स्योमसार्गेण दिव्यमृषभात्यं महा-
नरवाहनदत्तस्य पारिवारिक- गिरिमवाप्य विद्याधरेन्द्रमप्सरथं, बहुपत्नीपरि-
समागमः वारितं दिव्यमिहामनसं भूरितारापत्नीपरिवृतं
शशाङ्कमनुरुर्यन्तं निजपुत्रमपरयत् । हृष्टैव च
तदवलोकनमुधामारमंमित्रः प्रोह्लाषिनाशयो भूपतिश्चन्द्रोदयाम्भोधिभासमङ्गीच-

१. 'विभाषाः' । २. 'नृहृष्टपुत्रपुत्रिलशब्दवम वया' इति निरूपे यजा-
दिग्राम्यग्रप्रसारणम् । ३. 'अहातेध वित्' । ४. 'दधातेहि' । ५. 'जान्तनशा
विभाषा', इति नलोपो वैकल्पिकः । ६. 'विभाषा परेः' । ७. न वत्सा सेट' ।
८. अभाने. वया । ९. नश्यते: 'रधादिभ्यश्च' इति घेट् । १०. वसतिधुपो
रिट् । ११. 'तृपितृपि' आरयपस्य । १२. 'नृजन्म' । १३. 'पन्वुद्योरपि' ।
इह मुक्ति कर्तव्यं दीर्घदादेशोऽभिद्रः । १४. 'वा ह्यपि' । १५. 'स्यपि लघु-
पूर्वात्' । १६. चि निरास्तगत्यो; 'पिय.' इति दीर्घ आगम्य निराप्तं पृथा
वेग्यथः । १७. 'आमीदृग्ये णमुत् च' । १८. इयतेऽनया कृतीया शिविद्या,
'मंजायां समजनिपद' इत्यादिना वयप् ।

कार । नरवाहनदत्तोऽपि च विराद्वलोकितनिजचक्र , ससम्भ्रमास्तोक्त , मपरि-
च्छदस्तमन्यगादिति निजोसङ्गमारोप्य पित्रा, देव्या वासवदत्तया च अङ्गोऽपीडेम्
आलिङ्गितो भूयोऽप्यानन्दवाप्याम्बुपूरेणान्यपिच्यत । तत पद्मावती, योगन्धरा-
यणाद्या पैतृकमन्त्रिणो मानुलो गोपालकश्च रगतैर्षं पय पायिताश्चकोरा इव सत्-
व्याद्या दृष्ट्याऽमृतमय यथार्थकृतसत्कृतेस्तस्य वपु पपु । कलिङ्गसेनायाश्चापि
हृदये तदार्ता निजात्मजाचामातृदर्शनसम्भवमुश्च समो । योगन्धरायणाद्याश्च प्रमु-
प्रसादावासदिव्यस्वान्मरुतिमुत्तान् सुतानवलोक्य निरतिशयमानन्दधु मेजिरे ।
ततो दिव्याभरणभूषिता मदनमञ्जुका रत्नप्रभा ललितलोचना-लक्ष्मरवती रङ्गूरिका
शक्तियशो भगीरथदशो-वेगवत्यनिनावती गन्धर्वदत्ता प्रभावत्यात्मनिका-वायुवेग
यथा प्रभृययस्तथा तत्सत्य कालिकाद्याश्चतस्र सुलोचना एव मन्दरदेव्याद्या
अन्याश्चापि पञ्च प्रशस्ताङ्गना एता सर्वाश्चक्रवर्तिनरवाहनदत्तमहिष्यरश्मिशुरस्य
वत्सेश्वरस्य, पद्मावत्या वासवदत्तायाश्च पादान् प्रणेमु । ते चापि समुपनातहर्षा
वर्षाभिराशिषा यथोचित्य ता समवर्द्धयन् ।

अथ साग्त पुरे वत्सेशे यथोचितासनमध्यमध्यासीने, स्वसिंहासनमधितिष्ठति
च तूर्णीभावा नरवाहनदत्ते, देवी वासवदत्ता तास्ता नव क्षुपा समवलोक्य
तासा कुलनामनी पृच्छन्ती मोमुदावृत्ते । वत्सेश्वराद्यश्च नरवाहनदत्तस्य ता
दिव्या विभूति परयन्त कृतार्थानात्मनो मेजिरे ।

अथैव प्रवृत्ते बन्धुसङ्गमहोत्सवे धीरो रश्मिदेव प्रतीहार प्रधिरयाग्रधीत्,
'देव, सज्जाऽऽपानभूमिर्देवान् प्रतीक्षते । तदाकर्ण्य विचित्ररक्षक्षपकाम्, त्रिकीर्णा
नेरुहुसुमाम्, विविधवसनशकलसमाद्यादितमुत्सासवापूर्ण-रत्नशाम्, आपानभूमि
प्राप्य स्मरजीवितसर्वस्य, तिलाससचिनम्, अवरोधाङ्गनालज्जानिगडभेदक सीधु,
साधु, कान्ताधरोर्षदशम् आसेव्य बालातपेन समुत्फुल्लान्याताम्राणि च सरसा
सरोजानीव मधुनाऽऽरक्षमुत्तानि दधानास्ते सर्वे क्रमेणवस्थापिष्यथावश्यक

१ 'सप्तम्या चोपपीडरक्षकप' ।

२ 'अस्यसितृषो त्रियान्तरे कालेषु' 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' ।

३ 'तूष्णामि भुव' ।

४ 'उपदशस्तृतीयायाम्' ।

पात्राभ्याम्, समास्तीर्णवस्त्रात्, पाकविद्याभिन्नसम्भूतविशिषाहारिणीम्, तिरस्क-
रिणीपटापधारितमचिकाम्, नानाविधास्वाधराम् आहारभूमिं जग्मुः । तत्र च
स्वाधुद्धारं विहितविशिषाहाराः, सन्ध्यया सहायास्तगिरौ विधान्तेऽहम्करे तेऽपि
सर्वे शय्यागोहानुप्रवेशं विनाश्रमुः । नरवाहनदत्तश्च विषया निजवपुर्नानाकारं मर्त्य-
देवीनां येरमसु संन्यधित । सत्यतस्तु निरतिशयलोत्तारकाम्, इन्दुवदनीं
कान्तां निशामिव मदनमध्रुकामादाय रेमे । यस्सेधरोऽपि ॥ सानुचरो दिभ्यान्
भोगान् भुज्जानोऽयासज्जन्मान्तर इव तां रात्रिं तन्नायत् ।

इत्थं नानाहारविहारान् कुर्वतां तेषां यदुपु दिग्गतेषु प्रयातेषु भ्रातिशयं
प्रीतो यत्पराजः स्वां पुरीं गन्तुकामो निजमुत्तमुपगत्य जगात्, 'पुत्र, क एवं-
भूतः सचेतनो यो दिभ्येऽप्येवंभूतेषु भोगेषु न रमते ।
उदयनस्य कौशाभ्या- तथाप्यात्मनीनजनुर्भूमिमोहो मानुषान् समारपन्तीति
परावर्तनम् ययं स्वपुरीमिमः । इमाञ्च येषाधरीं धियं त्वं भुङ्क्ष्व,
अ किन्वेतेष्वामनेन स्वया ययं दातव्या. प्रायुत
समायातेऽवसरे भूयः समाह्वातव्याः ।

अहृदिममेतत्पिबुर्बो निशम्य देवो नरवाहनदत्तो विद्याधराधिपतिं देवमाय-
माहूय चाप्यभरगद्गदया गिरा समादिदेश यद् अम्बान्वितः समचिषादिस्नातो
निजराजधानीं प्रयातीति विविधमणिह्रमभारमहस्रमस्याग्रे प्रस्थापय । स्वामि-
नेत्यमादिष्टोऽतिप्रहो देवमाय उवाच, 'आत्मर्नवाहमेतस्मिन्नुवायाकौशाभिः मानुषो
गच्छामीति चक्रवर्तिना नरवाहनदत्तेन विविधयस्त्रिभ्ययस्त्रालङ्कारादिना सप-
रिवारं पूज्यमानो यस्सेधरस्नरकालपुत्रगिरहोद्भूतदातगुणोत्कण्ठितया, प्रगतिपूयं
नियत्यमानं पुत्रं भुहुर्मुहुरवलोचयन्त्या रक्ष्या च देव्या याम्यरदत्तया मह दिव्यं
वहनं समारूढो यथाकथञ्चिच्चिजपुरीं प्रययी । नरवाहनदत्तश्च मयिवानुगतो
गुरूननुमय चाप्यायमाणचक्षुरन्धकारितमुग्रस्नमेवर्षभकं गिरिं प्रायागान् ।

१. 'स्वाडुमि णमुहू' ।

२. 'विशिपतिपदिस्क्रन्दाभ्याप्यमानासेभ्यमानयो.' ।

३. 'नापार्यप्रत्यये ष्यये' ।

तत्र च स्वराजसेवा तिर्यक्कार गतेभ्य सेवकेभ्यो भ्रूसङ्केत भुवम्, निज-
ससदि नामप्राद्व समारयातेभ्यश्च नामादेश सम्मानसूचकवस्त्रालङ्कारादि ददान्,
मुखत कारमारयायमानैर्बालमचिवैर्गोमुखाद्यैरन्यैर्ब्रिघाधरेन्द्रनिग्रहैर्मदनमञ्जुक्या च
सह सान्त पुरो दिव्येषूपभोगेर्वर्णवर्णभाव वर्तमानश्चिर ससुखमुवास ।

इति कौमुदीकयाकल्लोलिन्या वृद्धन्तनिर्देशात्मक
एकादश कल्लोल ।

१ 'तिर्यच्यपषणै' (समाप्य गतेभ्य इत्यर्थ) ।

२ 'स्वाप्तेऽध्रुवे ।

३-४ 'नाम्न्यादिशिप्रहो' ।

५ 'स्वाप्ते तत्प्रत्यये कृभ्यो' । (मुखशब्दे 'आपादिभ्य उपसरपानम्'
इति सप्तम्यर्थे तसि तेन मुखत इत्यस्य मुखे सम्मुखे कृत्वेति भाव) ।

६ 'अन्वच्यानुलोम्य ।

॥ इत्युत्तर-कृत्प्रत्यया ॥

समाप्ता चय कौमुदीकयाकल्लोलिनी

❀ समर्पणम् ❀

गुणान्नेन कृताऽऽरुण्ये, लिखिता च निजामृता ।
 सातवाहनभूपाय, प्रेषिता या कया पुरा ॥ १ ॥
 नरवाहनदत्तस्य, माऽभिप्रेतारधिर्मया ।
 कौमुद्युद्योतमालस्य, समाभि पद्मभि कृता ॥ २ ॥
 गुणाद्व्यस्य कया नून, तत्तूपेन निरस्कृता ।
 दुर्गुणाद्व्यस्य मे सैषा, कथं यो रोचतातराम् ॥ ३ ॥
 काममेषा गुणाद्व्यस्य, त्रिदुषां क्षब्दकामधुक् ।
 त्रिदूषाक्षसितोदस्ता, मांगण्ड्येच्छोचनीयताम् ॥ ४ ॥
 इत्थं पिन्तानिमग्नेन क्षयत्रय मनीषिणाम् ।
 समर्प्यते प्रहृष्टा ये, गुणद्वोपरियेकिन ॥ ५ ॥
 त एव मां गुणाद्व्यस्य, पाणिनीयमुग्रस्तकाम् ।
 क्षाप्तीं मुषा दुदन्त्येना, प्रीणन्त्रय पिरन्तु च ॥ ६ ॥

❀ मङ्गलम् ❀

नमोऽहं वरदवय गुरवे ध्रुमाभवाद्यविज्ञाय ।
 भ्रात्रे ममाद्यगुरवे, धीमुक्तादत्तविदुषे रत्नाय ॥ १ ॥

❀ शुभम्बुरीति ❀

(समाप्तोऽर्थं ग्रन्थ)

परिशिष्ट

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ

(पूर्वार्द्ध)

प्रथम कल्लोल

(५ १) गिरीन्द्रजाजानि = गिरीन्द्रजा (पार्वती) जिनकी पत्नी है अर्थात् शङ्कर। अनुमोदितवती = प्रार्थना की। सुधुपास्यम् = विद्वान् लोग विन्का उपासना करते हैं, उनसे। मध्वरि = मधु देव के मारने वाले = विष्णु।

(५ २) अत्यारुह्या-अत्यन्त घृष्टता के कारण। अनभ्यर्हित = अपूजनीय। धात्रश = ब्रह्मा निम्ना अत्र है = विष्णु। वरिवस्यापर = पूजा करने वाला आराध्य।

(५ ३) दृष्टनष्टा = धोटा के निचे दिखला देकर अदृश्य हो गई। जनुपा = जन्म से। अधीती सर्गसु विद्यासु = सम्पूर्ण विद्याओं में पारङ्ग। विशाल = ब्रह्माण्ड = शास्त्रज्ञ के समान शरार वाले।

(५ ४) विरगं निदग्धम् = सम्पूर्ण जगत्।

(५ ५) स्वप्रौढ्या = अपना प्रतिभा से। विपन्नः = मर गया। हृदयं स्फुटितम् = हृदय का गति रुक हो गई, रुक्मण देहावसान हो गया। विद्याभिगृध्नु = विद्योपानन के लिये जपन्तु बालाभिन।

(५ ६) विधुर = बुरा ना निनका का मर गई हो देमा पुत्र। अविधुरस्थिती-र्यादि—जहाँ पर विधुर लोग नष्ट रहते थे पर वह जौन शीन देसा को प्राह हा गया था। वह बहुत बड़ा था किन्तु उनका एक दो मजिले गिर चुकी था। उनमें रहने ने जो भय न था पर छाने जाँ हो चुके थे। जिसकी छतें गिर पडा था उन पक्षियों या घोडा का पक्षियों या उल्ला रक्षक समेत न था। जहीनम् इत्यादि—जो न छोड दिया गया हो—जहाँ कोई रहता हो, या जहाँ पर बडे बडे सौं रहने हों एव निमके छप्पर गिर पडे हों। जहाँ देवता नष्ट रहते थे। भित्तिवाँ बहुत पुरानी हो गई थी एव उनके जोड अलग हो जाने के कारण मकान बहुत जर्जर हो गया था। वह नाममात्र का घर था किन्तु किमा भा निराश्रित की शरण देने में अमनथ था। वह कई वर्षों का पुराना था किन्तु उनमें वर्ष ही अकेले रहते थे। देवद्रुमडू = देवताओं की पूजा करने वाला। समवाप्त.....

प्रतिष्ठा—य अन्तर्गत नान्ति के रूप में प्रतिष्ठा हा निष्ठा वा अन्तर्गत नान्ति हा नान्ति था। दारिद्र्यदारिद्र्य = दारिद्र्य वा दारिद्र्य वा अन्तर्गत नान्ति के रूप में निष्ठा वा नान्ति (नान्ति) न था।

(१ ७) गुह्यम् = गुह्यम् वा गुह्यम्। परविन्द्यस्त्वेन = परविन्द्यस्त्वेन वा परविन्द्यस्त्वेन वा। यात्रा = यात्रा नान्ति (यात्रा वा यात्रा)। प्रागाधायाम् = प्रागाधायाम् नान्ति (प्रागाधायाम्) है। विप्रदिग्म् = विप्रदिग्म् वा विप्रदिग्म्।

(१ ८) प्रनदपरवत् = प्रनदपरवत् वा प्रनदपरवत्। अवग्रहवत् = अवग्रहवत् वा अवग्रहवत्।

(१ ९) सुसप्तपुद्गल = सुसप्तपुद्गल वा सुसप्तपुद्गल।

(१ १०) बाह्यादवि = बाह्यादवि वा बाह्यादवि वा बाह्यादवि।

(१ ११) मधी = मधी वा मधी। कथय = कथय वा कथय। पञ्चरसरस्यता सुपञ्चसु = पञ्चरसरस्यता वा सुपञ्चसु। कौलेय = कौलेय वा कौलेय।

(१ १२) वामिनेरया = वामिनेरया वा वामिनेरया। मलमल्लकमात्रम् = मलमल्लकमात्रम् वा मलमल्लकमात्रम्। मलमल्लकान्ति = मलमल्लकान्ति वा मलमल्लकान्ति।

(१ १३) चन्द्रार्ध दारवा = चन्द्रार्ध दारवा वा चन्द्रार्ध दारवा। परियुद्धि कौलेय = परियुद्धि कौलेय वा परियुद्धि कौलेय। नान्ति वा नान्ति वा नान्ति। नान्ति = नान्ति वा नान्ति। पारदारिका = पारदारिका वा पारदारिका।

(१ १४) कतिरुत्त = कतिरुत्त वा कतिरुत्त। कतिरुत्त = कतिरुत्त वा कतिरुत्त। निष्ठापूहम् = निष्ठापूहम् वा निष्ठापूहम्।

(१ १५) मध्यमप्राप्तु = मध्यमप्राप्तु वा मध्यमप्राप्तु। पञ्चमप्राप्तु = पञ्चमप्राप्तु वा पञ्चमप्राप्तु। अतिमवकात् = अतिमवकात् वा अतिमवकात्। धूर्तिनिवे = धूर्तिनिवे वा धूर्तिनिवे।

द्वितीय कल्लोल

(१ १६) उद्ग = उद्ग वा उद्ग। अनुप्रासादवातापनम् उद्गवात् = अनुप्रासादवातापनम् उद्गवात् वा अनुप्रासादवातापनम् उद्गवात्।

(१ १७) वैमारिज = वैमारिज वा वैमारिज। अनेना = अनेना वा अनेना। निमि = निमि वा निमि। अन्ति = अन्ति वा अन्ति।

(१ १८) दूनेन सेनसा = दूनेन सेनसा वा दूनेन सेनसा। अनेहमनैयम् = अनेहमनैयम् वा अनेहमनैयम्।

(१ १९) दृष्य = दृष्य वा दृष्य। मिश्रपुद्गलमुद्गीर्णम् = मिश्रपुद्गलमुद्गीर्णम् वा मिश्रपुद्गलमुद्गीर्णम्।

(१ २०) घातव्य = घातव्य वा घातव्य। समया = समया वा समया। अन्तमवकात् = अन्तमवकात् वा अन्तमवकात्।

शब्दार्थ पर टिप्पणियाँ]

(५ २२) चिरण्टी=युवति स्त्री । आतुप्पुत्र=भगवान् ।

(५ २६) उपैनामन्या=इसके सामने दूसरा तुल्य है । अन्वेन मर्त्या=इससे बन्धन बन्धुलार में को न्हा । मासानुद्विष=बड़े महान दुःख ।

(५ २७) शैषायुष्क=शेष आयु को ब्रह्मचारी रहकर व्यतीत करने वाला । सिहौ=मिह और मिहिना । आदायचर=लट् लट् करने वाला ।

(५ २८) व्यायुक्तिकायाम्=एक टमरे के ऊपर चट सावने का जाना में । घशा=हस्तिना । स्वप्नक्=स्वप्न देखने वाला । सम्पन्न विरक्तस्येति=यद्यपि म हृदय-मन्दर तिरों से युक्त हृदिर भा २५ सपूर्ण न-रति मन्त्र उमा प्रसार समर्पण न लाना देने पर विरक्त व्यक्ति को अत्यन्त कोमलदा सद्गुरु का न आद्या लगता हो ।

(५ २९) उद्वन्धिन उपस्करते=जैसे अत्यन्त मन्धिन फूलों के मण्डप में नि-ता एक मन्धिन हो जाता है वही प्रकार अत्यन्त मन्ध से मुख भा भिन्नानों के स-रक्षक उनके गुणों को प्रसार कर लाना है । सानुशय=इच्छात्ताप या श्लानि स युक्त । प्राधानी=प्रधानता । हीनाहार=मोजन छोड़कर । सयतव्याहार=नीन होकर ।

(५ ३०) इत इत=वहा से चलकर । अननुभूताशनायोदन्य=जिसे भूत-स्थान न लगा हो । शुभुलावायान=भूत के दर करने वाला ।

(५ ३१) आम्=हाँ । भगवन् अघारय=आप नर इम शायमोक्ष के श्लाघा ध । आप को यह मुझ अवदय देना था—अर्थात् इम राप मे आप को मेरा उद्धार अवश्य करना था । न को वास्यायसूयिष्यति=इमका कौन बिल्ला न करेगा ।

(५ ३२) स्वजवेन आरुह्य=अपने वेग मे गरज का गति को भा निरस्तन करने वाल घोड़ पर सवार होकर । अभङ्गुर समये=अत्यन्त गुप्त स्थान में । धरा तुरापाट=दुर्ग की का इन्द्र (राजा) । सायुगीन=मग्न करने में अत्यन्त प्रवीण । महाध्वाध्वनीन=महावाक्ता का पथिक (मृत्यु को प्राप्त) । वीतासुदेहम्=जिसके शरीर से प्राण निकल गये हों (मृतक) ।

(५ ३४) शरीरस्रद्वाससम्=जिमके शरीर से बल खिमक गया था ।

(५ ३५) लूनपक्षीनीनपक्षीव=जिमके पर काट लिये गये हों ऐसे बृद्ध पक्षी-का तरह । तस्मै राज्ञे राध्यमान=उम राजा के विषय में गुमानुस पूछा गया । आथा कथाचेन=जिम निम्ना तरह (बड़ा कठिनाई से) ।

(५ ३६) व्यनीयत=शिक्षित किया गया । बल्यी=बन्ध से युक्त । भूपतये अघाद्रीत्=राजा ने सगनक को एक मनोरथक कहाना करने के लिये प्रवृत्त किया (कथा) अत वह बोला । एव शुवाणाय सगतकायानुगृणन् नृपति=इस प्रकार बोलने वाल सगनक को प्रोत्साहित करना हुआ राजा ।

(५ ३८) सा असुरमुता अभिलापावब्रजनाय मे समपद्यत=उम दानव-कन्या न मुझ धोता दिया ।

(५ ३९) आत्रन्दित्रीभूय = उहाँ ने रोने की आवाज आ रही है वही उत्र ।

(५ ४०) सासिरु = मसि (घोंग) में चढ़ने वाला = अफातोहा । वृत्तगाय मन्वसानः = तिनके की तरह मुच्छ मन्वसता हुआ ।

(५ ४१) हस्नेकृत्य = विवाह करने । अन्तःसात्रा = अन्तर्गता । उपिततत-मिष्य = वह गत बिना कर ।

(५ ४२) सत्राकरोत् = उमरे अधान कर दिया (उसे दे दिया) । अनन्य-सन्ततेः = जिनके कोई दूसरी मन्वान न थी । स्वापतेयम् = धन ।

(५ ४३) सत्रायाजातः = रक्षा और पुत्र के सहित । वृत्तं ण्व = प्रत्यय वाला हा । ऐदम्पर्यमादिदेश = हम भाव की (बात की) आशा है । अभिपेदेविमुम् = मेला पर आत्रन करने के लिये । राजन्वती = जिनमें सुन्दर राजा हो । अभिपिरेगविषा = मेला लेकर चढ़ाई करने की इच्छा ।

(५ ४४) राजसेनिः = राजमेन का पुत्र । गृहाणेमममिमरयसेरय...रयम् (गृहाण + इमम् + अस्मि + अस्मि + असे + अरय) = हम नष्टवार बड़े लो, हमारी महापता के कारण तुम्हारे शत्रु नष्टारा पराजय नहीं कर सकते । अनशस्तेर्म = जिनके कोई पाव न हुआ हो । सुविरान्तरम् = हमरा विर । अनवात्तपधानप्योत्तरा = मनुजिन उत्तर न पाकर ।

(५ ४५) आमुरावणी = असुरवन्दा । विनादिज्ञा = इच्छा मे । तुरापाद् = इन्द्र । रते प्रति = रति की प्रतिनिधि (रति के समान) । म...जयः = अश्विनीक शक्तिगणी व्यक्ति के अनिरित उसे कोई दूसरा सरलनपूर्वक नहीं कर सकता । प्रतिश्रुत = प्रतिष्ठान । प्रतिपाचिक = प्रति मन्देश (मन्देश का उत्तर) ।

(५ ४६) प्रार्थकृत्य = बन्धन के द्वारा अनुष्ठान करने (बन्दी करने) । कामंजम् = मन्देश सुनने के पश्चात् करने योग्य काम । अद्रुम = लगे फिरने वाला । मितद्रुम = हाथी । अनालोडितमन्त्रिगायोडितः = मन्त्रा का बन्दी पर ध्यान न देना हुआ । उपरीणयन् = बीजा बना कर गन्ना हुआ । असयन् = नष्ट होने वाला हुआ । सुदितः = मन्त्र ।

(५ ४७) अरुणाय अरुणाय च विनीतयधनम् = गान्धर्व और विन्ध्य वरन बीच कर । आजवाद्वा = अत्रग के बड़ीभूत । एषाद्वा = एषा रदो के वाला बन्दी । समवेरय = एवम होय । एनकाम् = इच्छो । गन्धर्वविषाया...नाय-ते स्म = गन्धर्व विषा का शान प्राप्त करना पूर्व वह और यह काम भूल गये बाद वह चान्त ली कि शत्रु की जग में मुने बीजा बनने की चान्त का विदेश परित्यक्त हो । उन्मामनम् = मन्त्र । उन्नमनम् = पुनर्मेन । अत्रागानां मन्वजनम् = अने मन्त्रों का गथा गीत । मा...दीव्यत = अद्भुत मन्त्रों की शान्त मन्त्र भो । आदय = मन्त्र । आदय = आदय मन्त्रि-यज्ञोक्ति (जग में सब वारके मन्त्रादय इति प्रविशते)

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

घन)। मा च प्रेक्ष्यतेति = अपने मां और रक्त को हविस्वरूप छात्र का चर्चों का तरह, चमकता हुआ तत्त्वार चाण्ड मद्रामरूपा अग्नि में मन गाले। चहुकृत्व = चर बार (बार बार)।

(पृ ४८) न मयका (जाश्रयमस्त्यस्मिन्निषाश्रय) = मैं नलेश को छुग लूँगा इसमें कोई आश्रय नहीं। प्रतिष्कशम् = सार्थी को। इदं वातप्रम्यामासितम् = इस स्थान में मृदा बैठे थे।

(पृ ४९) खलति = गया। सुप्त = चिमथा (चिमका औरों ठाक न हों)। अवटीट = नवचिपग। तुन्दिभ = बना नामो वाला। दन्तुर = बड़े और उन्नत गालों वाला। प्रजु = टंग गों वाला। विप्र = नवग। यन् इतस्ततः = इधर-उधर घूमता हुआ। गृहीती हृद्यवेशे = वपुः वेशधारा। असुक = बह।

(पृ ५०) शुचा नामनीश्वर = शोक के कारण अपने आप को न मभाव सना परिकलित्ती तन्नावे = उमके भाव को मनन्य गया। वत्सेशे प्रसिता = वल्लेश के पाने के शिवे अयन्त उल्लुग।

(पृ ५१) सिमस्या सीमाया = सारा सामा के। सिमकेषु घामिकेषु = नव प्रहरियों के। अनुपदिक् = अनुमरण करने वाला। उपगिरम् = पहाड़ के पान। वणेहत्य = पेट भर सन्तोसपूर्वक। निर्नरीभूतशरीरा = दिव्यरूपधारिणा। अवशी भूता वशीभूता = वशा गन्त के तान अथ है (१) वच्चा (२) खो (३) हस्तिना। एक हा शस्त्र यहाँ तीनों अर्थों में प्रयुक्त किया गया है अर्थात् अवच्चा, विषाधर का पला में अपना नन्दिपपरवशता के कारण शक्ति होकर हम जन्म में हस्तिना हो गई थी।

(पृ ५२) सद्रुम् = रहने वाला। एस्तिगुमना = (इन गनी-गनुमना) जाह के लिए इच्छुक। पारिपन्थिक = चार। उपयका = पवन के आमरण का भूमि। पद्या = ठाकरा वन। वल्ली पल्लीम् = सुन्दर सुन्दर बेलों और पत्त जिनके आस पान वनमान थे इस प्रकार का अपना भिन्न मित्र का बरना के। समया = पान। समयाचकार = समय व्यतीत किया खण्डमहासेनरूप्येण = खण्डमहानेन के पान से आये हुए।

(पृ ५३) मनुत्परिवृढ = मनुष्यों का प्रभु (राज)। वत्सेसमापृच्छय स्वगृह गमी = वल्लेश से बिना होकर अपने घर जाने के लिए गुरुक। तत्तदुचितपदेषु अधिष्ठय = यथोचित पदों का अधिकार देकर। अधिकौशम्याम् वत्सेश = कीर्तिता के स्वामी वल्लेश ने।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

इत्यादि अनेक शास्त्रों से। स्वादिष्ट = स्वादिष्ट भान, रोमियो, दहा-वड इत्यादि अवर्गनाथ पत्रम व्यञ्जनों से। स्वादुद्धारम् = विना स्वादवाला वस्तु को भी स्वादिष्ट बनाकर। मूलकोषदशम् = मूल काट काट कर। अखिल भोजनादी = जब प्रातिभोजन में खाना पाना समाप्त हो चुका।

(५ ६२) प्राघुणिकान् = मेहमानों को। व्यतिकरम् = घटना को।

(५ ६३) उचेलिमम् = बनलाना चाहिये कहना चाहिये। उपनिषकृय = ग्रामागिक मानकर। तमूनपाति = अग्नि में। मध्येकृय = मध्यस्थ बनाकर। निवचनेकृय = चुपचाप होकर। उपाजेकृय = दुबलठा प्रयत्न करके अथवा विनम्र होकर। अपरिगणितशिक्षितानक्षित = खाने न खाने का ध्यान न रखत हुए। कारिकाकृय = धाम करके। अकुतोभय = भिन्न होकर। तम्ब्रक सुच = नवान सूत्रों में बन हुए वस्त्रों को नला भेति धारण करने वाला।

(५ ६४) वार्तम् = कुतल मङ्गल।

(५ ६५) महायल्ल = अन्यन्तशक्ति या बहुत बड़ा सेना। मागध = बढ़ना करने वाला अथवा मगध देश का। मागधम् प्रशस्तिम् = मागधजन राजाओं का प्रशस्ति गान करत हैं। मागध होत हुए भा प्रशस्तिगान न करने वाले हम अथ का प्रशस्ति में विरोध है निमग्न परिहार—मगधदेश का राजा होत हुए भा अविगत अर्थात् अनिम्य (प्रशमनाय) कातिवाल—यह अथ करने पर है। वर्णका = गाउन की तरह का ढाला वस्त्रविशेष। वृषाक्षपायी = लक्ष्मी और पावना। अग्रायी = अग्नि का पत्ता दक्ष की स्वाहा नामक वया। मनायी = मनु का पत्ता शतरूपा। काण्ड = घटना या गरीब (एक नाप)। पुरुष = पुरुष या पात्र अरुति का एक नाप (बहमुष्टि करो रजि सोऽरुति प्रसूत हुए)। वृषली = वृष (घम) की ग्रहण करने वाल का पत्ता अथवा वृषल का पत्ता। गोपी = गोपपत्नी गायों की रक्षिका अथवा शत्रियों को बध में रखने वाला। अश्वपालिका = घोड़ों का रक्षिका एवं निगद्वय (शत्रियाणि हयानाहु)। वामोरु = सुंदरा।

(५ ६६) अवामोरभार्या = अवामा - (सल स्वभाववाला)। उरु = कर + भार्या = स्त्रियों। देवमातृका = वर्षा के चल हा पर जावन निभर करने वाला (जहाँ पर प्राणियों या सेना आदि का काम वृषादि जलाशयों से न चलता हो)। अनासिका = रेकार बैठे रहना या विना नाक वाला। सुपदी = सुन्दर पैरों वाला। सदासी = चतुरता में युक्त। सद्गुरुवर्षा = निममें बहुत से सुख और वैदल हो। असद्गुरुवर्षा = निममें बहुत सा अविवाहित अष्ट कन्याएँ न हों। मन्दुरा बाहाम् = जहाँ पर पशुशाला में जघीरों से बंधे हुए बहुत से हाथी तथा अरवी या कातुल घोड बन्धान थे। गृहपालित कर्णमाहाम् = जहाँ पर शालू हिरने सुरों से अपने बानों

का मूल भाग सुन्दर रहा थी। शतश्रीती=मौ श्रवणों में साराही हुई (सुन्दर)।
घटोत्तरी=एक के समान बने-बने आसन वाली। अनन्त्याही=गाय। राजमहिरी=
राजमहिरी का शिखरों का भैंसें। प्रजा=बहुत देहा होने वाला। अत्रा=बस्त्रियों।
देवमणि=घोड़े के रंग की एक भीरा ('देवमणि' शिखर-अथवा कण्ठवर्णन के 'शुभे' शब्द
विषय) जो कि बड़ी शुभ मानी जाती है।

(१ ६७) परयागश्रीडाभि=सुन्दर उरस्थन वाली घोड़ियों। द्विजमेल-
धामि=दो उरों के बदल में गगीडा हुई। सदागतिमग्नीभि=सदागति (बहुत
महा हर समय समन) के शिखर प्रस्तुत अर्थात् जो प्रतिकूल वायु में भी वेगवैग
हीन रहती थी या जो हर समय हीनने को प्रस्तुत रहता थी या जो मन्त्र +
अग्नी + अग्नि = चारों ओर समन के शिखर प्रस्तुत रहता थी। अपररणि=
दुमरा पति या दुमरा मातृत्व। मदानभोगमयीभि=(म + दा + भोग + मयी)
प्रस्तुत मन्त्रा में दान और भोग करने वाली अथवा मन्त्र + नभोग (वायु) + मयी
अर्थात् हर समय वायु मात्र से बनी हुई जैसी प्रदान होने वाला। हृयी=घोड़ा।
अथयत्रयममूदरथ=मेमा रथ त्रिगुणों से घेरे हुए हैं। आलोच=उद-अर।
सभयसामन्तलोक=त्रिगुणों में माध-मध्य मन्त्रन लोग चल रहे हैं। नागानिभकपरी=
सौंदर्य के समान वाली प्रमाथिन बोरी। शोणीम्+शारीम्=उन उन रंगों की माहिरी।
शैली=स्वामयूह। मृद्वी=मिष्टभाषिणी। मृद्वीका=मिष्टमित्र या दाग। मरु=पति
बला करने के शिखर हस्तुव कल्या। महिरीयल्लभा=अपि वृषोत्पादिन = महिरीयल्लभा
= मेमा, वृषो-पारी = बैलों को उन्नत देने वाला इस अर्थ की प्रशंसा में विशेष है (शैलों
से महिरी में बैल नहीं उन्नत शिखर या मन्त्र) इसका परिहार—महिरी = रानी तथा
मरु = धर्म—इस अर्थ में है अर्थात् वे लोग शान्तियों के शिखर हीन हुए भी अत्यन्त
धर्मिक हैं।

(१ ६८) प्रातिभेन मङ्गसूत्रेण=अदनी प्रशिक्षा में मङ्गसूत्रण करने के कारण।
उपनिषदा च गोष्ठ्या=पाम-दाम बैठ कर की जाने वाला गोष्ठ्य में। शीतया च
शीतया=गायें हुए सुमधुर गान में या गाना में। सुवर्णमयेनालंकारेण=सुन्दर वस्त्रों में
होने के लिये अथवा सुन्दर उदयुक्त दृष्टाधीनार से। मृद्वेण दृष्टानुरोधेन=उन्नत
अभिप्राय के अनुरोध में (उन्नत श्रवणों के अनुरोध में यह अर्थ भी व्यक्त है)। प्रगाद्वेन
सुजेन=प्रमत्त कर देने वाले सुग में या प्रगाद्वेन-सूत्रण दृष्टों में। आग्नीविहीभि=
सूत्रण में सूत्रण वालों में अथवा आग्नीविह विद्याओं में। प्ररथानश्रीमयीभि = मङ्गसूत्र,
गाना उपनिषद् ही के उपदेशों को प्रस्तुत मन्त्रा में मानने वाली होने के कारण इन्हीं में
जैमि भी हुई अथवा प्रमथान में (अदनी जीवन-दात्रा में) वर्तमान (वेदपदी) के ही
उपदेशों को प्रस्तुत मन्त्रा में मानने वाली। साहिष्यविप्रदिगीभि=गरीर भारत शिखर
हुए माहिष्य के समान। अविप्रदिगीभि=वन्दन करने वाली। अत्रगनयभि=

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(१) चिनके बच्चे नहा पैदा हुए (२) बकरियाँ। अनजातनयामिः=(१) बकरियों से भिन्न का बन्ध्यायें (२) नाति से युक्त। निर्जरायुतनयामिः (१) (नि + जरा + अयुत + नय) = जिनमें जरा (बाल का बन्धा) नामक राक्षसा का जैसा हजारों चालें न था। (२) (निर्जर + अयुत + नय) जो देवताओं का जैसा नैकटों नातिवों को जानता थी अथवा (३) (निर् + जरायु = गर्भारण + ननयामि) चिनके बच्चे हो चुके ह। द्वयहीन = दो दिन की अवस्था के। मासीन = एक महाने के। द्विसमीन = दो वर्ष के।

(५ ६८) जरसी = वृद्ध। युवजरसी = जो न युवता हो न वृद्धा हो हो पर युवता होत हुआ या वृद्धा जसा लगता हो। विश्वामित्र * त्रिविष्टपम् = विश्वामित्र के द्वारा निर्मित विशङ्कु के रहने के लिये इतिन स्वर्ग। पुंगवा = बेल। गोहेनर्दिन = घर में नौदने वाल अथाः घर में बेल हा नौदन थ, पुरुष तो इनने घर थे कि घर हा में अपनी बीरता न हाट कर सन्नाम में भा बारता दिखलाने थे। पात्रेसमिता = पात्र में टाट जने दाल पदार्थ हा वर्तनों में रक्ष्य जाते थे, मनुष्य ऐन न थ जो कि काम कुछ न करने हों पर खाने के मनन घर में उरस्थित हो जाते हों। द्विभूमप्रासादा = दोमण्डि निमज्जिते महल। वैयाकरणखसूचयः = नित वैयाकरण ने कुछ पूछा जाय आर अभ्यास न होने के कारण वह प्रश्न को भुला देने के लिये आवाज की ओर देखने लग उसे 'वैयाकरणखसूचि' कहते हैं। व्याकरणका = जो व्याकरण ज्ञान के कारण घमंड करना हो। मीमांसकदुर्दृष्ट्याः = दुष्ट या कपट मीमांसक।

(५ ६९) प्रकृष्ट * खट्वा = प्रगाढ़ निद्रा आने पर हा जो खटिया पर मोते हैं। खट्वाखट्वा = वेदादि अध्ययन पूर्ण होने के पूर्व हा श्लक्ष्णव्यवस्था में जो खटिया में मोने लगता हैं उसे खट्वा कहते हैं। देवनाक्षणा = देवताओं की पूजा करने वाले ब्राह्मण। ब्राह्मण ध्रुवा = नामनाम के ब्राह्मण, दुष्ट ब्राह्मण। देवामा प्रिया = मूर्ख। दूणाक्ष = दु साधन। कालिक = चिरकाल में अट्टा होने वाला। ऐत्रिय = दूसरे जन्म में अच्छा होने वाला। आमय = रोग। अगदङ्कार = वैद्य। भिषक्पाशाः = कुत्सित वैद्य। तीर्थर्थाक्ष = बौद्धों का तरह व्यवहार करने वाले नाथों के षण्डे इत्यादि। भाणक कुलाल = कुम्भिन कुलाल। कौशाम्बी सिद्धा = कौशाम्बी में प्रसिद्ध। दानशौण्डा = बड़े बड़े दानी।

(५ ७०) नीरन्ध्रितगवाक्षैः = तारे गवाक्षों में व्याप्त। सौन्दर्यवञ्चिततापिच्छैः = अपना शोभा के आग तमालनालिमा को भा तुच्छ करने वाले। पिच्छातपत्रायमाण-धवलतपत्रः = धवल आनपत्र के ऊपर कालों के पड़ने के कारण निम्नका धवलतपत्र मयूरपक्षों में बना हुआ जैसा प्रतात होता था। अक्षीत * कलापैः = खाओ, पिओ, निवालो, दो, इत्यादि कहने एवं खाते, पीते, निकालने देते इत्यादि कामों से।

चतुर्थ कक्षोल

[illegible][illegible]

(पृ ७१) मानता = हृदयों का समूह। अश्वीय = पक्षी या समूह। पक्षि = पक्षी। धानुष्य = धनुषी। आमिह = अमिह यन्त्रे वायु। प्रायिक = प्रायः। पारम्यधिक = परम यन्त्रे वायु। दार्मिक = दर्म (धर्म) के प्रसार करने वाला। अम्यमित्रीण = (अमन + अम्यम) २ कुं भी भी। विराट्मय = विराट्मय राजा। भूपतिकुम्भर = [कुम्भ, कुम्भ, कुम्भ हृदयदि हृदय कुम्भ मन्त्र के लिये प्रयुक्त] शीत हृदय। मन्त्रराज = मन्त्र राजा। मन्त्रमन्त्र = मन्त्र मन्त्र के लिये प्रयुक्त। मन्त्रमन्त्र के लिये प्रयुक्त।

(१७४) शोषसीयमम् = मांस २४ । प्राणीपिक = प्रियुष । आर्य निरु = अनुसृत । पञ्चावपृदाकवरवालेन = चन्द्रमार्ग, दुह वदुह वदा मन्वरा । प्राणि-पयिक = चर्यमानां वे १२१२२२ हर मन्वरा विप्र दाहने वाता । रवागमिक = रवाग्न वरन वाता । नैकप्यम् = वर मन्वरा । कायक = वावर ।

(५७) आरव्यक = लक्ष्मी आदमी का हाथी । मयमयारोम् = मय मय
 कर अदम्य धाटिन दिया । अलपुर्णण = रक्त आन्नी भर ५ जिन्हे आन म मयपे ।
 मल्लित " " मल्लित = सुन्दर लगेट रहता कर । अवल्लम् = मल्लित में लक्ष्मी का हाथ
 था । प्रातिपौरयिका = दीप्य । मदीममेयलाम् = (मदी + मय = मयदी) जिन्हे
 चारों ओर समुद्र हो । मदीमदीन = हाथी भर में मयदीय ।

(୧୦ ୦୧) ବରଗୁରୁ ଶ୍ୟାମ, ଜିନାମ ।

(पृ० ७३) प्रातिपदिकम् = दस के आठवाँ के प्रातः काल का । यापितव्यम् = भिरा से प्राप्त । सुदगन्धिः = जिसमें अमर (सुखदायक) के लिये गन्ध हो । अमर्यमनिः = अमर्य द्रव । हृदिपट्टक = मस्तिष्क । आनानुत्सुः = जान बान के पक्ष पर भरोसा

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

ला चुकी। निष्प्रवागि = बिल्कुल नवान। मनोहत्य = घृष्ट पै भर, मनोप होते तक। अजसा = वास्तविक या तात्त्विक रूप से।

(५० ७८) वैतनिक = वेतनोपजीवी। वस्त्रिक = वस्तुओं के मूल्य से जाविकोपानन करने वाले। सयाकुर्वन्नि = मोल हा जाने वाला वस्तु का बयाना करके। आपमित्यक-व्यावहारिक = किमा वस्तु के बदले में (In barter) प्राप्त वस्तु आपमित्यक कहलाता है अतः वस्तुओं के आदान प्रदान करने का व्यवसाय करने वाले। आपूपिक = पुत्र या मरुपुत्रा बँचने वाले। लावणिक = नमक बँचने वाले। गान्धिक = इत्र हयादि सुगन्धित पदार्थ बँचने वाले। कौटसह = घर में हा रहकर स्वतन्त्रतापूर्वक बट्टा का काम करने वाले। आद्रमिन्ध = भरभूना (नाट खोवने वाला)। भास्त्रिक = लोहार। शीर्षभारिक = तिर पर होना होने वाले। वीथधिक = वही पर सामान ल जने वाले। निष्ठ = चणाल आदि निष्ठ नाम के लोग। दैष्टिक = जो भग्य को हा सब कुछ समझते ह। जनुपान्ध = नमान्ध। शमनसदन = यमपुर। प्रत्यग्र = नाचा (नवीन, तादालिक)। सामग्रह = रानाओं के द्वारा आक्षारों को दा हा माफा (भूमि) को अत्राग कहत ह, उमवे समेत।

(५ ७९) अयथाकाम्या = उदात्तमानतापूर्वक। शरण्यु = शरणांतरक्षक। पार्श्व-तीया = पस बैठा हा। प्रेष्ट = अयन्त प्रिय। ज्ञानिक = जन देने योग्य है।

(५ ८०) अस्तुङ्कार = स्वाटति। घणी = क्षपचारा।

(५ ८१) सार्वम् = सबके हितैषा। पुण्याहम् = गुमदिन। लोकम्पृणम् = लोकप्रिय चिह्नान् = चिन्हा आखों वाले।

(५ ८२) परकुलदूष्य = दूसरों के दुख को कठिनाई न समझने वाला। सिद्धावासमन्ववसिते = निद्धावास के पाम वनमान।

(५ ८३) मन्वुलिङ्गै = क्रोध प्रयत्न करने वाला। प्राभृतायम् = भैरव लिने। रिसया = मारन या हाटा से।

(५ ८४) एतादृशरूपरूपा = इस प्रकार सुन्दर रूप वाला। कौतस्त्यादि = अनननस्थानादि। विशारदिमा = चातुर्य। विलाभिमा = वैदध्य। शराह = पातुय।

(५ ८५) अनुलितवचिकम् = बहुमूल्य। अशिष्वियत् = चला गया। पीलुकुण = पके फल। निष्कुलाहृत = तिनका हिलका मिमाल दिया गया हो। आशितभव = भोजनवृत्ति। नि माशयिकम् = निश्चितरूप से, हममें कोई मन्देह नहा।

(५ ८७) घटुकर्तृकम् = बहुत से व्यक्तियों के द्वारा मग्यादित। पतितजग्म = निमके दाँत तिर गये हों। शरीरकम् = लुच्छ शरार को।

(५ ८८) परिणीतपूर्विण = निमने पहले विवाह किया हो। सप्तसप्तिसतीन् = सात = घोडा सप्तसप्त = निमके रथ में सप्त घोडा जुते हैं (मूय) उसके घोडा। कर्क ॥

५१। द्विरमनजननीं = द्विरमन = २^० + २४ = ४४ (बद्ध)। तत्परिविषयमु
दत्तं = ४४ + ४४ = ८८।

(६८९) पीयूषस्यापि स्युः = यह विशुद्ध अमृत के सिन्धुमय ही पड़ है। शिनापा-
मप्यमृतं = नष्ट हो गये। अक्षय्ययतिर्देहायाम् = नष्ट करके ले लिये।

(१९०) अन्यद्वानु = दूसरे के दुःखों न सह करने वाला । अतिरुर्मात्रिय-
माणम् = गाने वाले दुःख । अयमुदिते = (अयम् = यद्यपि + अयुदिते = प्रतीति के दिन
के दिने) । अनागोऽनागा = निरुदास और सर्वत्र अतिरुर्मात्रिय की दृष्टि । यमप्रमा =
यमप्रमा = यमप्रमा ।

(१०३) संख्यातरात्रेषु = इन्द्र मन्त्र-व्याख्या होने से पश्चात् । माहेयम् =
माहेयम् । ह्यपतेयम् = ५१ । माहेयम् = (म + ३ देयम्) मन्त्रम् । दूहायाम् =
दूहायाम् । इने योग्य । यदुता ००० धान्यम् = वदुता मा भोग्य, ३ नेत्र बन्धन, वद
माहे गोत्र, वद मन्त्र अत्र । पञ्चनिष्पत्तिकाम् पञ्चमोद्देष्टिकाम् = पञ्चमोद्देष्टिकाम्
००० ००० ००० ००० ००० । मायिकम् = ५१ मन्त्रम् ।

(५०३) शिराद्वारिष्ट्यमिभूमानम् = बाणा व मय के व द्वाप के व द्वाप
 मय व मय मय द्वाप के द्वाप के मय मय । द्वितीयाभास्यस्य = दो द्वाप बाणा ।
 भाषासंदायस्य = दो द्वितीयाभास्यस्य है । सार्वी = बाणा व द्वाप के व द्वाप ।

(१०४) नानुशामीना = (न + अनुशाम्ना) शशधनं ॥ जनम्या = जनमे ॥ (१०५) नानुशामीना = (न + अनुशाम्ना) शशधनं ॥ जनम्या = जनमे ॥

(१०५) अथ घटकन्यायेन = 'अथ ये हाथ बट्ट इम कन्यायन च अनुष्ठा' (विश्व
 ब्राह्मण ५।१।३ म. निष्ठा अन्ता) । मयै = (मय + ऐ) बहो नये । प्रातर्निष्ठिनः =
 मय बहो मे कदा की अस्या । बाणा । अथ घटकन्यायः = मय + न्यायः ।

१ १६) कुपय = दुःख । अनादीनयम् = (अपानद = शरीर) निरीर हो ।
नवादीनयम् = नवान शरीर । मनसाऽऽचार्या = जो अपने ही मन के अनुसार बोल
वै । आश्विपुरोवाच्यी = उभाश्वियों का नाम । मुनयः = मुनय न गिरा बन्ना ।
शिर्यमिव = शरीर के समान । स्वयः = स्वयं ही बोल ।

(६१३) गिरयुषा=द्वितीया रात्रिः नक्षत्रम् । विषयः=देशः । तद्विषयमा-
 त्म=अत्र निवार्यते इति । अन्तः=अन्तः, अन्तः=अन्तः, अन्तः=अन्तः, अन्तः=अन्तः ।

(૧૯) વ્પાસ = રૂપાણે દુઃખ । મહામમિદેન = મહામ વડી માણી એ । તિમિ-
દ્વિમિલિ = ઘોરો ઘોરો - અધો થો માણે માણ વડી માણી । મૈનિરૈ = મહામો
ન વિનિર્ગમિત = નિરગમ થિદા મદા । શ્વેતેન શ્વેતેન = શાગવારી પુઝાઈ એ ।
પશ્વરેગે = મરોગે એ ।

(१९) दिक्षिपद्वयनि = अर्थात् मे ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ ।

(पृ १००) मानवगव्या = मनुष्य का बोला में । पक्षिपेया पयस्विनी = देमा नदी किनारे बिनारे बैठकर पक्षी तक पाना पा मयन हों । पतत्री = पत्नी । पत्रीकरणीय = बाहन बनाना चाहिये ।

(पृ १०२) अञ्चन्ति = चात है । सम्यञ्च = भला भाँति पूजा करने वाला । अमुमुर्द्ध्याम् = उनके पूजा करने वालों में मे । अनुप्रिम = जो बोने से नहा प्रसुत अपने आप पैदा हुए हों । रत्नपर्याणिम् = रत्नयुक्त ज्ञान-रत्न आदि मान में सुतोभन ।

(पृ १०३) वितथवादी = झूठा अमत्यवादी । प्राणती = चाता हुए (नाशित) । सुखनाता = अयन सुखिना । निरानन्दधु = आनन्द का अनुभव न करने वाला ।

(पृ १०४) नैकनिरसूकर = (निता वसत्र, प्राणा यथा न निरसत्र, तन अनिरसून् निरसून् बरोगाणि निरसूकर नवेगा निरसूकरस्तथोक्त) कह एक को मार डालने वाला । सेर्म = (स + ईर्म) वादल ।

(पृ १०६) दुर्पामयावी = अहवार का रोगा (घनण्य) । काल्य = समय नामिन (निर्धारित समय तक रहन वाला) ।

(पृ १०८) दुर्हृद्वादिक्थूनि = शत्रुओं व हृदय में कम्पन । ऐन्द्रमहिके = इन्द्रोन्मव के उदरभ में सम्पादित ।

(पृ १०९) जन्तु = जन्तु ।

(पृ ११०) सत्रा = माथ । अवसायप्राय = अस्तप्राय । असकौ = (असी) वह ।

(पृ १११) अनिर्वर्तित * हारा = (अनिर्वर्तिन + तन् + अह + आहारा) उम दिन बिना भोजन किये । अनुकामीनत्वम् = स्वाधानता । वरवर्णिनी = सुन्दरी ।

(पृ ११३) एविग्रमपीलनि = एके फल । विस्रसा = वृद्धता । छायापस्किरमाण विक्किरकुले = जहाँ पर छाया में एभी कुरेद रहे थ । अवयुत्यानुवावरूपेण = वानता या उदाहरण का रूप में । असाहसयत् = साहस किया ।

(पृ ११४) कृष्णीकामास्त = चुपचाप बना रही । अभ्यन्तर्वैरमे = मकान के अन्दर । भक्तार्थशरावकमात्रम् = केवल आपा सकोरा भाग । अपिदद्यात् सङ्गतिम् = वदाचिद दयासागर, दानानाथ मुख गरीबिना के ऊपर दया करके मरे प्रियतम से मेरा भेंट करा दें । सन्धेचयन्ति = मन्देह करेंगे ।

(पृ ११५) अस्मदशकदशकप्रपीडित = (अस्मद् + अशुक् = हिस्मेदार + शक डक मारने वाला) डक मारने वालों का तरह पाशित करने वाले अपने हिस्मेदारों से पीडित होकर) । इतो व्याप्रस्ततस्तटी = इधर शेर उधर खड्ड अर्थात् दोनों ओर भय ।

दृष्टादृष्टि = दृष्टं नानादृष्टं । केनादेति = कान् देवदेव । इतिरुपनिषत् =
इति श्री मुनी । वाक्यार्थोपनिषत् = अर्थोपनिषत् ।

(१ ११) इत्यवदन्ती (इत्यव = भूतं देव) इत्यवदन्ती ब्रह्मा । अग्निद्वय
न्यम् = इत्यवदन्ती । विदुर्देवयम् = अग्नि । अकाशमेधम् इत्यादि = उक्तं ।
केनादेति इति जने वाक् यन्ति इति । अद्वयमवदन्ती = अद्वयं ११ इत्यवदन्ती
इति वाक् यन्ति इति अद्वयं ११ इत्यवदन्ती इति वाक् यन्ति इति ।

(१ १२) अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं । अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं ।
अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं । अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं ।
अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं । अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं ।

(१ १३) इत्यवदन्ती = अद्वितीयं । अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं ।
अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं । अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं ।
अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं । अद्वितीयवदन्ती = अद्वितीयं ।

(१ १४) वाक् = वाक् । वाक् = वाक् ।

(१ १५) अमोघयम् = अमोघं ।

(१ १६) अमोघयम् = अमोघं ।

(१ १७) अमोघयम् = अमोघं ।

(१ १८) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

(१ १९) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

(१ २०) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

(१ २१) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

(१ २२) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

(१ २३) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

(१ २४) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

(१ २५) अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं । अमोघयम् = अमोघं ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(पृ १३३) सादायनिना = उमके पुत्र के साथ । देवाना प्रियै = मूर्खों ने । वाचो युक्त्या = नर्वृणा या बन्वाया हुआ बातों के द्वारा ।

(पृ १३४) अयमयसमय = (अय - मासिक विधान) मय = पूजा अर्थात् मासमय । पितुरन्तेवासी = पिता के पास रहने वाला ।

(पृ १३५) हृद्य = प्रिय । विश्वजनीन = मानसिक व्यक्तियों के लिये हितकर । कपदी = शबर । परित्यक्तोपबसप्रशिञ्ज = (परित्यक्त + ओपबस + प्राशिञ्ज) छोड़ दिया है उपवास के समय प्रण करने योग्य यत्किञ्चित् पदार्थ अथवा उपवास में प्राण्य समाप्तार्थ निमित्त । सोम = पावना के सहित ।

(पृ १३७) परिज्ञातामुप्यकुलिक = उमक कुल को जान कर । सफलचरि = सफल चरित्त वाला । क्रौशशतिक = एक सौ क्रोश चलने वाला । ससुमन्त्रलीकम् = सौभाग्यप्राप्तिना एवं सुदाल पला के साथ ।

(पृ १३८) पद्यकुशकण्ठक = पद्यों में सुभन वाले कुश और कौट । पारेपयो-निधि = मनुष्य के उम पार । अश्रुतमानवपद्मद = नहीं मनुष्यों का पादध्वनि न सुना पड़ता हो (शून्य) ।

(पृ १३९) अध्यक्षयति = देखन चल । पञ्कशी = पैदल । आदिवस यौवनिक = दिन भर में एक यौवन (८ मास) चलने वाला ।

(पृ १४०) पियम् = पिता से प्राप्त ।

(पृ १४१) भाण्डातारिक = शोषात्मक । अधिकोपम् = बनाने में । सनाभी = नवदा भवभीत । सनाभीन् = मो-सन्धियों को ।

(पृ १४२) सतीर्ष्य = नहपाठा । समानोदर्य = मने भार । दाहमय = कड़ा का ।

(पृ १४३) सुपन्थिवन्ध = सुगठित अवयव सत्थान वाला ।

(पृ १४४) कद्वदस्य = तुरा बात बोलने वाल । समालोकितेदमीयैतद्गतय = इसका ऐसी गति देखकर ।

(पृ १४५) वरटया सह = मित्र के साथ । अभस्याश्वसितासु = (अभमि + आसु + अवसित + असु) पाना में गिरकर शत्रु प्राणों का अन्त कर दिया ।

(पृ १४६) प्रेमाश्रुकोणकाजलक्षिबानना = प्रेमाश्रुरूपा श्वदुष्प्य थोड़ा पल से निमका मुँह गाढा हो गया हो । वृक्षिणतारस्य = दक्षिणा निनारे पर स्थित ।

(पृ १४७) तल्लीवृद्धमृतम् = उम दश के रात्रा को ।

(पृ १४८) विविधपीलुवहे = विभिन्न पलों से युक्त । प्रघणम् = घना जाल ।

(पृ १५०) प्रतप्ताष्टापदसवर्णाविवया = तपाये हुए सोने के समान बग वाल ।

(१ ५५) कादिनिदिता = मदमन्त्र । उरग्या = कुणि से उरग ।

(१ १५०) अध्यात्मिक = पर के अ न दा परम. वादी में निरुक्त । भद्वार
गणपतेन = पदमन्त्रा विर दा लेने : ।

(५ ० ३) अपरस्पर = एक-दूसरे पर ।

[illegible]

(५० १५८) मरुहरीचन्द्रम् ।

(पृ. १०९) कन्या प्रायश्चित्त करने में १६ दुधधारा ४ वर्ष आत्म
 छोड़ी मरि ५ प्रस होवे कम पात्र वा प्रायश्चित्त करने वाला ।

पञ्चम कट्योत्त

(५ १६०) आगपारयम्—उत्तरे नन्तः नन्तः नन्तः ।

(५ १६२) शाङ्खायनिप्रतिज्ञा=भाष्यप्रतिज्ञा करन व न्या। भाद्रमासुण=गान
मन्त्रा वन् ।

(५ १६१) अङ्गारुचयः = तीरस इति चर गङ्गा । परिधनचतुर्मुखः
 च पुत्रो वा पत्न्या च गङ्गे वा । अङ्गारुचयः = अङ्गुलः = अङ्गुली = अङ्गुली
 च पुत्रो वा पत्न्या च गङ्गे वा । अङ्गारुचयः = अङ्गुलः = अङ्गुली = अङ्गुली

[illegible]

२ १६५) वैद्यपय=... की ... की ... मायगुण्य=
...
विगतकथय=...

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

कपाय कहते हैं, वह निम्में न हो अर्थात् निम्नो मल्ल वा माक्षाकार हो गया हो उनको विग्नकपाय कहते हैं। **यौषेऽहनि**=जिस दिन पुण्य नक्षत्र था।

(५ १६६) **रौचनिक**.....**वस्त्र**=उन उन रंगों से रंग हुए वस्त्र। **उपाशुश्लोक**=श्लोकों से स्तुति की।

(५ १६७) **कार्ष्वेष्टिक**=जिनके बानों में बालियाँ या Ear rings पड़े थे।

(५ १६८) **निरीतिवृषीवलखल्या**=निर+ईति=अतिवृष्टिवादि। **उत्था**=उलटि हानों के नमूह। अर्थात् ज्यों पर विमानों के छल्लिहानों को (उत्था को) अनिवृष्टि आदि में से बिना ईति का नय न था। **वम्या**....**सृण्या**=हाँ के नगलों का गोचरभूमि में पर्याप्त वाम सुरक्षित था। **ऊचिव**....**बाहस्पन्या**=ऊँचा गार्हपत्य अग्नि पनाइ जा रही थी। अन्यत्र बाजयेय यज्ञ में वृहस्पति देवता के चान पर आहुति छोटा जा रहा थी। **दीयमानकाया**=क = वज्रा, विष्णु, अग्नि, सूर्य। ज्यों पर उत्त देवताओं में से किसी एक देवता के नाम पर हवि प्रदान किया जा रहा था। **पठ्यमानभाया**=जहाँ पर लक्ष्मा के मन्त्र पढ़े जा रहे थे। **अभिषिष्यमानशतरद्रिया**=ज्यों पर अनन्त रद्राभिषय हो रहे थे। **जोह्व्यमान** "**शुनासीरीया**=जहाँ पर इन्द्र, सोम, उष, शुन (वातु), सार (आदित्य) इनके नाम का आहुति दा जा रहा था। **संस्क्रियमाण** "**पुरोडाशा**= (पुरोडाश=चूर्ण किने हुए चावल) से बनाया हुआ आहवनाय द्रव्य। जहाँ पर आठ कपालों से पुरोडाश प्रस्तुत किया जा रहा था। **सन्तोष्यमाण** "**बाह्न्या**=क्रम और अर्ध के पटने वाले विधान जहाँ पर सन्तुष्ट किये जा रहे थे। **कम्यापसारण** "**पिन्या**=देवताओं के निमित्त जो पदार्थ यज्ञ के काम में लाया जाता है उसे 'हव्य' कहते हैं, पितरों के निमित्त जो पदार्थ आद्य के काम में लाया जाता है उसे 'अव्य' कहते हैं। 'हव्य' अग्नि में जल जाता है पर अव्य (पिण्ड आदि) को पत्थल समेत ल जाकर बिना नग में प्रवाहित करते हैं या गीयों को जिला देते हैं, अतः कम्य के हवा देने से ज्यों यह सूचन हो रहा था कि पितरों का कार्य (आद्य-तर्पण) हो चुका है। **अहरहः** "**भूपा**= (अहान = सर्वाङ्गपूर्ण + अहान = एक दिन में पूर्ण होने वाला वय) एक दिन में समाप्त होने वाले सर्वाङ्गपूर्ण यज्ञ के करवाने में अत्यन्त प्रयाग जो पुराने वेदक आचार्य उनके द्वारा ज्यों पर बहुत से रानाओं को यज्ञ करवाये गये थे। **अर्घ्यैः, पात्रियैः, दक्षिणीयैः**=अर्घपात्र एवं दक्षिणा देने योग्य। **धरणीगीर्वाणैः**=राक्षसों के द्वारा। **यज्ञियैः**=यज्ञ करवाने योग्य। **आर्त्विजीनः**=नग्नान। **औदूक**=अंगों का नमूह। **पार्श्व**=परमा चरणों वाले। **प्रकाण्डकाण्डीर**=बड़े बड़े धनुषांश (नात्र बाण चलाने वाल)। **कावचिक**=रक्षक धारियों का नमूह। **औदुम्बर** "**राज्न्या**=उन उन देशों के क्षत्रिय। **कौत्सेयक**=लक्ष्मा। **दूरेत्या**=दूरवर्तिना। **लोहितवृहतिक**=गल ओढना। **अपरकाय**=एक शरीर का शरीर का अपरा भाग। **आप्रपदीन**=गङ्गा। **सर्वचमीण**=केवल चमड का बना हुए वस्तु। **अनुपदीन**=जूता (उपानय)।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

जहाँ पर भार्ग, पिता या पितामह के भौतिक भवोच्छेद ऐश्वर्य (आनैश्वर्यम् = न ऐश्वर्यम् वरनात् तत्र भावः) का निर्देश किया जा रहा था। उरग्र = उग्र (हठी) में पनाया हुआ। तैर्य = तीर्थों से आने हुए (अनिधि इत्यादि)। शारीरकीय = शारीरिक श्रीमामा-भाष्य इत्यादि ग्रन्थ। विरद्धभोजनीय = विरद्ध भोजन के मन्वन्ध में लिखे हुए (वैद्यक ग्रन्थ)। ताक्षशिलशिल्प = तक्षशिला में रहने वाले कारागारों की शिल्पकलाएँ। अध्याप्यमान = मुञ्जम् = पाणिनि, तिप्तिरि एव शौनक के द्वारा रचित कठों एवं वलापियों तथा छगल्लि और व्यास द्वारा प्रोक्त ग्रन्थों के पढ़ने वाले ब्रह्मचारा जहाँ पर पढ़ाये जा रहे थे। सर्वप्रथम पाणिनि द्वारा रचित व्याकरण बरहचि एव वगड़ निर्मित ग्रन्थ जहाँ पर लिखे जा रहे थे। जहाँ पर शब्द सुरक्षित रक्ता जा रहा था। अश्वेदा बन रही थी। अग्नि प्रज्वलित हो जा रही थी। सामिधेय (सनिधा आधान करते समय पड़ा जाने वाला) मंत्र पढ़ा जा रहा था। बह्वृच एव आथर्वणि लोगों के धर्म अथवा आन्नाय ग्रन्थ जहाँ पर पढ़े जा रहे थे। शक्ति एव शिव के भक्तों की बार-बार स्तुति की जा रही थी। ऋषि प्रभाव से जहाँ पर शेर और गाय की शत्रुता का अभाव स्पष्ट हो रहा था। वहाँ-वहाँ शरद् काल में होने वाले मलेरिया आदि रोगों की दवा की जा रही थी। दूसरी जगह हेमन्त ऋतु, अश्वयुज, ग्रीष्म एव वर्षा तथा शरत्काल में बोये जाने वाले बीज और शरत्काल में होने वाली मूँग सुरक्षित रखे जा रहे थे। (ऋषि प्रभाव से जहाँ ऋतु वहाँ सदा उपस्थित रहने थे अन) एक हा समय जहाँ ऋतुओं में प्राप्त होने वाले फल जहाँ प्राप्त थे। गोमय में जुनी और छप्पर का आँगन लीपा जा रहा था। अलसी के तेल से बना हुए दवा में मूँग के चमटे की सुतला का उपचार किया जा रहा था। वहाँ-वहाँ दुबन (एक नाप) से पुरोटाश नापा जा रहा था। दूसरी जगह बहने हुए नीम के रस को पात्र (अमत्र) में रोपा जा रहा था। आश्रम में बिलोये जाते हुए मट्टे (कालशेय गव) की ध्वनि आ रही थी। हँटियों में गोदुग्ध पकाया जा रहा था। भिक्षुक लोग अपने भिक्षात्र का रक्षा कर रहे थे। हेमन्त ऋतु में पके हुए फलों का संचय किया जा रहा था। बेर इकट्ठा करने वाले अपनी अपनी वहाँ-वहाँ में बेर ला रहे थे। पाठ सुनाने समय एक वाग अशुद्ध उच्चारण करने वाली मुनिकन्या शिष्याएँ शुद्ध स्वर-वागोच्चारण का अभ्यास कर रही थी। नास्तिक, गुरुनल्पगामी एवं चतुर्दशी इत्यादि अनभ्यास के दिन पढ़ने वालों का निन्दा वा जा रहा थी। वहाँ कोयला बनाने के लिये लकड़ा, कड़ा छप्पर छाने के लिये भुज रखता थी। एक जगह जूते बनाने के लिये मूँच तय्यार हो जा रहा थी। यत्र च = आसीत् = जहाँ पर अत्मन्, पिप्पल, पलाश, त्रपुप् श्रमादि प्रकृतियों (प्राणिपक्षिण) के हा विकार (विकारार्थक प्रत्यय) विरुद्ध देते थे किन्तु आश्रम के प्राणिकों की प्रकृति में दोष विकार न लक्षित होता था। प्रत्यय का लोप आमलक, मल्लिख, जनी, विदारी इन्हीं में होता था और मनुष्यों में विश्वासधान कभी नष्टा बिना जाता था। खेनों के फलों में परिपाक के कारण धान, मूँग और उड़द सूखे

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

समान माथे मार्ग पर दौड़ने वाला (मय्यते गन्तुमिति माथो मार्ग - 'मथे त्रिलोडने' इम धानु से कर्म में धन, दण्डाकरो माथो दण्डमायस्त भावनाति तथोक्त) टण्टे के समान माथे ऊंचे मार्ग पर दोन्वर चढ़ जाने वाला । पारिपन्थिक = चोर । नि शस्त्र = बिना शस्त्र के (पाँसा या शिकारा बुत्त आदि के द्वारा) । वैशस्त्र = मृग्युदण्ड । आत्रन्धिक = रोदन स्नान में पहुँचने वाला । आपूपिक = पुआ बेंचने वाला । लावणिक = नमन बेंचने वाला । किसरिक = नेमर बेंचने वाला । शलालुक = उलालु (इस शुग्मिधन पदार्थ) बेंचने वाला । क्रयविक्रयिक = जिमा वस्तु को मोल लहर पुन बेंचकर नाबिका बनाने वाला । आपगिक = गन्धार्द्र द्रव । सामाजिक = समाज का रखवा [बिता समान का नेता] । पारिषथ = तमा में रहने वाला, मेबर, सम्भाषति, उपसभाषति इत्यादि । सामवायिक = नन्दा [जिमा समा या मध का प्रधान] । पर्पिक = पैम काष्ठ का सहायता से पगु चलने हैं वह पर्प कहलाना है उम काठ का सहायता में चलने वाला । सार्पिक = रा में नला हुइ वस्तु । द्वैगुणिक = दुगुना करके लेने की आकाक्षा में डेने वाला । वार्धुपिक = वान लेने वाला (सूद खोर) । दशैकादशिक = ग्यारह लेने के लिये दम देने वाला । आन्न = अन्न पाने वाला, पिनके घर में अधिक अन्न हो । धन्य = धन पाने वाला, धना ।

(५ १७८) गार्हपत्यगार्हपत्ये = गार्हपत्य अग्नि के द्वारा सम्पादित गृहस्थ का काम में । गार्हपत्ययोगज्ञेयौ = (अग्राप्त वस्तु का प्राप्ति 'योग' कहलाना और प्राप्त का रक्षा भी क्षेत्र कहल ह) गृहस्थ का कथमाण । सर्वमिह स्वहस्त्वयम् = अब हुइ भाग्याधान है अपने हाथ से हुइ नहा किया जा सकता ।

(५ १७९) सार्वजनीनता = नव का हिनेपिता । भाक्त = भात बनाने वाला चावल या धान । स्थालीविलीय = बिने-बुते चावल । हरिकाधिक = मन्त्रान् का कथा करने वाला । वातिथेय = अतिथि सम्मान । नि सिक्कपथिरी = तर्पण मुद्राफिर खिरी । पाथेय = नाग का भोजन । सुतद्भ = पुत्र प्राप्त करने वाला, पुत्रवान् । सामयिकार्त वस्त्रान = यथासमय होने वाला ऋतुवस्त्रान ।

(५ १८०) पिष्टक = चाला या मालपुआ (पिट्टा के धोल से धा में मैका भोज्य पदार्थ) । सापिप = रा में बना कोई भी भोज्य पदार्थ, पूरा, कचौड़ा आदि । औदश्विक = मट्टे से बनाया हुआ गजना इत्यादि या मट्टे में पड़ाया हुइ वस्तु । दधिक = दही से बना हुआ । पायस = दूध से बना हुआ सार इत्यादि । चूर्णी = मालपुआ । लावण = नमन मिलाकर बनाया हुआ (मठरा इत्यादि नमकान भोज्य द्रव्य) । म्रौद्र = दूध मिलाकर बनाये हुए चावल (तहारा इत्यादि) । मारीचिक = मित्र मिलाकर बनाया हुआ । सैन्तिडीक = इमला के रस में मल्टून जनारदाना इत्यादि से बनी वस्तु । दधिक = दही से ज्ञाने वाला । पायसिक = दूध से खाने वाला । शार्करिक = रकर से खाने

[illegible]

(४ १८१) पाद्गुण्यदि = मन्त्र-विग्रह-आन आन ईशान-वचनाशन ये हैं जिन
मन्त्र अदि ने इच्छा, मित्र और दण्ड । मन्त्रों में प्रमुखत्व यह है जिन शक्तियों,
यू हिंसन-मन्त्र मानक मान मित्रियों तथा चंद अथवा दण्ड स्थान मानक मान दण्ड इन
मन्त्र का प्रयोग है । छै गुणों में से (१) सन्नि-विना दण्ड का विग्रह दण्डों में से
होना । (२) विग्रह-दण्ड होना । (३) दान-प्रदान करना । (४) अमन रह
ना तथा करना । (५) ईशान-वचन के माध मन्त्रों के दूसरे के माध युद्ध करना ।
(६) मन्त्रजन-अग्ने मन्त्रों अथवा दण्डों का अग्रज लगना । तीन शक्तियों में से
(१) प्रमुखशक्ति = होर, दुःख तथा दण्ड-मन्त्रों को प्रमुख शक्ति कहते हैं । (२) मन्त्र-
दण्ड-विना दण्ड चतुरङ्ग दण्ड (हाथ, घड़, रथ, पैर) । (३) मन्त्रशक्ति = विग्रह
मन्त्र । (४) उपायशक्ति = पराजित मन्त्र । तीन मित्रियों में से (१) नृ-मित्र ।
(२) हिरण्यमित्र । (३) नक्षत्रमित्र । पूर्वोक्त मानों शक्तियों में से मान युद्ध है ।
तीन उद्घों में से (१) दण्ड = युद्ध । (२) अग्रज दण्ड । (३) सन्नि-वचन
रहना अथवा । शैव्योपाध्यायिका = उपाध्याय मन्त्र ।

(१ १८७) समस्तज्ञेयपारावारा = समस्त ज्ञेय वस्तुओं में परावन । सर्व-
धर्मोत्तम = सब का सब बड़ा मान (कमिनी) । अपवर्जित = नहीं जाने में
अपन्न मनर्थ । शौचापदमृता = मिष्टि का दिकर । अनाश्रितेऽवनि = नहीं में
हाना इति = नहीं पर धरा के द्वारा दृष्टि में न पड़ना या भवे ।

[illegible]

(पृ १८४) पद्यकृतों के बचने में अनेक बड़ा अनुपयोगी प्रबन्ध करने बाग।

(पृ १८०) केशवा = मन्दर वनों का लक्ष्मण = प्रलय हुआ। लम्हाट्टा =

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

नन्दर ललाट वाला । गुण्य=उशस्न शुभों वाला । सुकृतिकप्रकृतिक=श्रव्यन्त पुण्यामा । चाग्मिनी=मधुरभाषिणी । पोटशिनी=मोल्ह वर्ष की । अवसरविन्दु = अवसर पाने वाला । पुत्रवल = पुत्रवान् ।

(५ १८६) आद्व = अन्यन्त अद्वालु । उष्णक = श्राव्य काम करने वाला । निज विपुणता = अपने प्रियतम के वियोग से उत्पन्न व्याकुलता को प्रकट करने वाला विपुणता अर्थात् अव्यवस्थितचित्तता (यग्रता) । तूष्णीकामासीने = चुपचाप बैठ जाने पर । समुपारुद्धपक्षक = ३ ट-छोटे पर उग आने पर ।

(५ १८७) वैहङ्गाद्वसङ्गमङ्ग कृत्वा = रक्षा का शरार छोड़ कर । विशङ्कटसङ्कट सङ्कटसङ्कटित = मवान्न आपत्तियों के समूह से घिरा हुआ । सौख्यशायनिक = सुन पूर्वक सोने की पूछने वाला । सौख्यशायनिक = सुखपूर्वक खान करने की पूछने वाला । उप्यमान-पत्यूप्यमान = गोये जाते हुए तथा काटे, माँड़े और उमाये जात हुए । मौहीन चाणकीनै = मूग, धान, जव, तिल, गहू और चने के खन ।

(५ १८८) द्वितीयाक्रियमाण = दो बार किये जात हुए (दुबारा चोते जात हुए) । शब्दाक्रियमाण = (शब्द शब्द का अर्थ है प्रतिलोम) अनुलोम चोता हुआ खन प्रतिलोम चोता जाता हुआ । बीजाहृत = बानों के ममेत चोता हुआ । इच्छुशान्द = श्राव्य पैना होने वाल खन । शाकट = रैल । आनुप्रजमार्गोपरुद्धाज्ज्याविध्यै = प्रज = चरवाहों के डेरे उनके पास या उनका ओर जाने वाल मार्ग के आस पास भड़कुरियों के खाने योग्य जात हुए वनस्पतियों से युक्त रश्मि से । आशितहवीन 'युदै = नहीं का घाम गायों ने चर ला है और नहीं पर पहल गायें बैठता था ऐसा जगह स्थित बहुत बड़ भड़ों के समूह में वनमान मेडे नहीं पर लट रह है या लटाये जा रह है । अविपट सोदै = दुग्धपान का शब्द को न रोव सकने वाल भड़ों के वच नहीं पर भेड़ों के दूध को पा रह ह । सञ्चाल्यमान प्रातीनै = गो बैलों से खाना जाता हुआ गाटा के पाछ नहीं पर बिमानों के वच या मनदूर बैठे हैं । अनुगवीन समासमीनै = आन या कल प्रमूना होने वाला गाय का नहीं पर गोपाल रभा कर रहे ह । गोगोष्ठितिष्ठदागवीनै = गायों के ठहरने का जगह नहीं पर गाय चरने वाल गोपाल बैठे हैं । सद्गृहतिकै = मधुभाषियों से । असद्गृहतिकै = जो चान्न न ओढ हों ऐसे चत्तियों से । आनुगादिक = वाद में बोलने वाला । शयु = श्रवणाभिनिवेशा अहयु = अहङ्कारा । द्विष्ट = खुन दूर । घहिष्टा = दुन अधिक । वाद बहुपटन = वाद विवाद करने वाल विद्वानों से कुछ कम विद्वान् एव कम चतुर । द्रव्य = जयन्त सुन्दर या योग्य । काकतालीया = आकस्मिक । साप्तपदीन = सात पद आपस में बोलने स या माथ माथ सात पद चलने से ।

(५ १९०) बहुकृत्वा = कई बार । तद्दुमसत्रु = उस वृक्ष पर रहने वाला । कर्णिल = बड़ बड़ बानों वाला । जलस = इसता हुआ । कुहनानायिका = खली-कपनी या बनावन

नायिका । अर्शसः=बवासीर रोग वाले । आनाहिभिः=मूत्रकृच्छ्र या कोष्ठवद्धता के रोगियों से ।

(पृ १९१) खोडः=जिमका एक आधा पैर बिगडा हो । आमयाविभ्यः=रोगियों के लिये । केशवाः=सुन्दर बालों वाले । अकैशावाः=विष्णु की भक्ति न करने वाले । अभीत पिबत मोदता=खाना पाना आनन्द उठाना । केशकाः=बाल मेंवारने में व्यामक्त ।

(पृ १९२) कौशलिकया=चतुरता से । चारित्र्यः...क्षिप्ता=चरित्र में मैं सबसे बड़ कर हू अतः मैं अपने चरित्र से कभी विचलित नहीं होती इसा कारण आज तक मेरे चरित्र की क्षिप्ता ने निन्दा नहीं की । मर्य्यादावसन्निः=मृत्युलोक के मनुष्यों के साथ रहने हुए । तन्नाकुर्वन्=उसके अर्थान करते हुए । ससदास्यदास्यमानस्वकीयदुहितरम्=मन्त्रास्य (सन् सुन्दरम् आस्यम् यस्यां सा चामी दास्यमाना या स्वकीयदुहिता तत्पुत्रम् = विवाह में दी जाने वाली अपनी सुन्दरी कन्या के साथ । सुखसुखेन = बड़े सुख से, सुख पूर्वक । यथायथम् = आवश्यकानुसार, मनुष्य । द्वन्द्वम् = रहस्य ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ

(पश्चाद्)

षष्ठ कल्लोल

(पृ १९५) गारणम् = निगल जाने बाल (दूर करने वाले) । वारणाननम् = हाथा के मुँह के समान मुँह बाल (गणेश) ।

(पृ १९६) वरुथिनी = मेना । रथ्यासकुले = रथ्या (मार्ग) + सकुले, रथ्य (घोड़ा) + आमकुल । भुजङ्गजन = गणितपति, ध्वनन ।

(पृ १९७) वरुपते = मनर्ष हूँ ।

(पृ १९८) पितुरुप्य = पिता के पाम से आया हुआ । अजित = चला गया हुआ । अजित = (अ + जित) जिसे कोई पराजित न कर सके ।

(पृ २०१) कामयमानोऽपि * * नावतोक्ष्यते = मरुति चाहने वाला कोई भा पुत्र ऐसा कहा जाता था जो निमा ना मरुति (मरिचिका) को न प्राप्त होता हो । विनिमित्त्य = बदल कर ।

(पृ २०२) शुन्धन्तम् = सान करत हुए को । अश्वगोयुग = दो घोड़े । अये = जाता हूँ ।

(पृ २०५) समुद्धि = भला मूर्ति द ला करो (चाने) ।

(पृ २०६) अभ्युपायम् = (अभ्युपायवान्) समझ गया । परिमृडि = परिमार्जन कर गो (दूर कर दो) ।

(पृ २०७) अयक् = बोला । कृच्छे जाहम् = निम प्रहार कक्ष (दास) को अग्नि भस्म कर देता हूँ उमा प्रकार अपने कक्ष (कीठ) न तुम मेरे ऊपर अपने शस्त्र का अधिना नमान हो किन्तु अक्षे अर्थात् घाम न होने पर अग्नि का तरह अपने छोटे मे बाहर तुम मेरे ऊपर अपना बुरा शासन देमे नमा सनने हो । सैरिभ = भैंसा ।

(पृ २०८) वष्टमप्यकृष्टा = वष्ट उठाया । सप्तकृत्व = सप्त बार । अद्भुत = दूर किया । एधि = इनो (हो जाओ) ।

(पृ २०९) विदाहरोतु = समझो । अप्रासीत् = पूरा कर दा । अजिहीत = चला (ला) गया (या) । अवैवेक् = अलग हो गया (या) । अभ्याजिहीते = आ जाता । नेनिजानि = खान करूँ ।

(पृ. २११) प्राप्नुस्ति = जग गया । अदास्त = व्यतीत हो गई । क्षणदापि तदाऽ-
दास्त = इतने में ही रात्रि भी समाप्त हो गई (प्रातःकाल हो गया) ।

(पृ. २१२) विपूचिका = हैजा । नरकात् समुजस्यति = नरक से छुटाता है ।
यस्यति = प्रयत्न करता है ।

(पृ. २१३) अलिच्छत् = कम हो गया ।

(पृ. २१६) चिराय अशमत् = सब दिन के लिये शान्त हो गया (मर गया) ।

(पृ. २१९) सिनसवतुप्रासैः = पानी इत्यादि से सने हुए मत्तुओं के प्रासों से ।

नृकष्टमाष्ट = वृष्ट का अनुभव नहीं किया । प्रयत्नाभिलाषातिनुन्नः = अत्युत्पन्न इच्छा
से प्रेरित । अनुनुन्नः = पोछे से ढकेला जाना हुआ ।

(पृ. २२०) अग्न अग्रास्त = यहाँ रक्षा की ।

(पृ. २२१) कुकोट = कुटिलना की । उद्विजिष्ट = उद्भिन्न हुई (हुआ) । प्रति-
स्किरिष्यामि = ढुकड़े ढुकड़े काट डालूँगा । समयस्यत् = प्रयत्न किया । सम अजस्यत् =
उत्ते छुग लिया ।

(पृ. २२३) अभ्रुवम् = अभ्रुवम् = नभर शरीर नष्ट करने के लिये स्थिर हो गया ।

मिच्छति = वृष्ट दे रहा है । अविच्छादीत् = चला गया । आज्ञियम् = गया ।

(पृ. २२४) औमत् = गीली की ।

(पृ. २२६) अव्यचीत् = छल लिया । व्यौच्छत् = निकाल दिया ।

(पृ. २२९) अचकलत् = दूर हो गया । जम्भयेत् = नष्ट हो जाय ।

(पृ. २३३) आन्वीप्यम् = अनुवृत्ता ।

सप्तम कल्लोल

(पृ. २३५) गालोडयमानः = बानों पर विचार करता हुआ ।

(पृ. २३६) नाव्यगङ्गाम् नाव्यघ्रपि = नाव से उतरने योग्य गङ्गा उतरने के लिये
नाव चाहते हुए भी । कारण = बढ से । दारणा = लकड़ी की । प्रत्यापिययिषा =
विश्वास दिलाने की इच्छा ।

(पृ. २३९) तद्गृह्णाणाम् = उनके पक्षपातियों का । स्फावयति स्म = वदा दिया ।
प्राजीहयत् = भेजवाया । आजृहवन् = बुलवाया । पर्य्यर्प्यार्पुः = खड़ा हो गये ।
वस्तुगतिं निरचीचयत् = वास्तविकता का निश्चय कर दिया ।

(पृ. २४०) अवीचजत् = वम्पित कर देना था । अक्षीययत् = तेज करता था ।
व्यलीलयत् = विलीन (नष्ट) करता था । लापयते स्म = सम्मानित (पूजित) होता था ।
उल्लापयते स्म = अभिभूत करता था । उदलीलपन् = वञ्चित करना था, बोलता था ।

(पृ. २४१) अरिरिपति स्म = चले जाने की इच्छा की । सपद्यपद्यत = (सपदि +
अपद्यत) शीघ्र ही चला गया । महत्तराः = अन्त पुर के बर्मचारी या बर्मवारिगियों ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(पृ. २४२) अशिष्टुः = न सह मकता हुआ । प्रतीपिपया = जानने की इच्छा से ।
जीप्सया = प्युचि काने की इच्छा से । आत्मा समबुवूर्पि = अपने आप को दिखाया ।
व्यधित्सि = किया ।

(पृ. २४३) अनिनीपिष्ट = व्यनीन करना चाहता । मुमूर्षुः = मरणासक्त । पुरः
औचिच्छिपीत् = नगर से निकाल दिया । क्रियासमभिहारेण = बार-बार । विरिस्सुम् =
विशेषरूप से दुःखी करने वाले को ।

(पृ. २४४) तिसनिप = प्रदान करने की इच्छा करो । अभ्यपिपेगपिपीत् = सेना
लेकर घेर लिया । सहयुयुज्या = सहयोग देने की इच्छा से । संजिगंसमानैः = मिलते
हुए । समीत्सुभि = बढाते हुए । समापिपरीपिपत् = चारों ओर से भर जाने लगा ।
विभुशरणम् अविभक्त = परमात्मा की शरण में जाने की इच्छा का । सम्बर्ग्य = कवच
पहन कर । ईर्ण्ययिपुः = ईर्ष्या द्वेष करने वाला । हस्तयमान-पादयमान = हाथ पैर
चलाते हुए । स्वशरारशरैः = अपने तीव्र वाणों से ।

(पृ. २४५) तिहृंहिपया = मार डालने की इच्छा से । अभ्यबुभूषिष्टाम् = पराजित
करना चाहता । तदादिदरिपया = उनके आश्र करने की इच्छा से । अवाधात् = ध्यान
दिया । अम्बजिष्टुत् = अनुग्रह की । कालयति = समय सूचित करना है ।

(पृ. २४६) अतुष्टुपत् = स्तुति की । अन्वेपिपिपया = ढूढने की इच्छा से । अपिष्टु-
च्छिपीत् = पूछने का इच्छा का ।

(पृ. २४७) उज्जिष्ठिपामि = परित्याग करना चाहता हूँ । प्रप्ता = प्रदान किये ।
साकूतम् = अभिप्रायपूर्वक । जिघसति = पाना चाहता है । यदित्सति तदपति = जो
पाना चाहता है सो पाना है । यं सिसीपति तं सिनाति = जिसे बाँधना चाहता है उसे
बाँध लेता है । यं मिस्सति तं मीनाति = जिसे मारना चाहता है उसे मार डालता है ।
यं शुशावयिपति तं शावयति = जिसे भोजना (बढाना) चाहता है उसे भेज देता
(बढा देता) है । पठर्यटाट्ये = पर्वटन करता हूँ । परीपृच्छये = बार-बार पूछता हूँ ।
पठर्यवसेसीयते = मित्र हो जाता है ।

(पृ. २४८) अशाश्यते = पाना है । चलीक्लप्यते = समर्थ है ।

(पृ. २४९) चेन्नीयमाणम् = बार-बार किये जाने हुए । वावश्ये = बार-बार चाहता हूँ ।
प्रतिपनीपयमाने = स्वाकार कर लेने पर । निजागारम् आर = अपने घर चला गया ।
वावाश्यमानर्गशिशाम् = जहाँ उल्लू शब्द कर रहे थे । रेरीयमाणवृक्षाम् = जहाँ भेटिया
शुरू रहे थे । रोरुयमाण जगुक्षाम् = जहाँ गीदड़ हड़बान हुए श्वर-ज्वर भाग रहे थे ।
जेन्नीयमाण गन्धाम् = जहाँ गुनों का चवीं जल रहा था और उसकी कच्चा गन्ध चारों
ओर फैल रहा था । चित्पालोक वन्धाम् = जलना हुआ चिता के प्रकाश में जहाँ पीपल
की शाखा में बाँधे हुए घट टिखलाइ पट रहे थे । संचेन्नीयमाण अन्तरन्नाम् = शकटा

होने हुए बहुत से गीदड़ों के द्वारा खाये जाने हुए मुरों की ओर जहाँ निवृत्त कर गिर रहा थी। काष्ठायाम्=दिशा में। खशिशः=तुम्हारा बशवर्ती। जेजीयै=बार-बार दूर रहें। विदेधीयस्व=बाग-बार करो। अक्रोक्ष्यत=शब्द किया। चाकरयसे=बार-बार हम रहे हो।

(५. २५०) अक्षय्यमय्ययमा=नार्ण परितम शान्ति। वेदीय्यमानः=पालन-पोषण किया जाता हुआ। शोश्याञ्चके=दिन प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त हुआ। वेदीय्यमानेषु=इके हुए। सेसिम्पमानानाम्=चहचहाने हुए। पशुपुल्यमानेषु=पशु बर विशाण हो गये हुए। चक्षूर्यमाणानाम्=बार-बार पुदकने हुए।

(५. २५१) सरीसृजती=बार-बार उत्पन्न करती हुई। अपाप्रट्=बार-बार पूछा। यनीवन्नीमि=छल कर रहा हू। जागृडि=ग्रहण करो, मानो। जगृडि=निन्दा बगे।

(५. २५२) अतोतोड्=अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। जाहर्मि=इच्छा करता हू। जरीगृधया=अत्युत्पन्न आवाभापूर्वक। अदरीष्टयत्=बार-बार देखा गया। खदृष्टहरीशय-हरीभूत.=तुम्हारे हृदयरूपा गुण में सोने वाला शेर हो कर। बरीरृतीति=बनमान है। अघर्षरीः=वरण किया (चुना)। अजघांः=अत्यन्त चाह। खजागाधा=तुम्हारे पाने की बार-बार इच्छा। जगृहाम्=बार-बार की जानी हुई निन्दा। आमतोष्ट्या=अपनी अत्यन्त प्रशंसा। मोमोर्ति=मूर्च्छित हो जाता (ना) है। अधिजघ्नीति=पानी (ना) है। चत्तुरीति=भोजन करता (ता) है। दादयती=भय-त दयालु होना हुआ। जाहर्नि=परिचाग करता (ता) है। वेदीय्यन्ताम्=म्यतीन बगे। अमुग्रायत्=सुखी हुआ (हुआ)। गृहं गन्तुं सुमनायते=प्रसन्न हो कर पर जाने लगी (गा)।

(५. २५४) वेदापयतिस्व=ममशाया। अथापयतिस्म=अधे बनलाया। रूप-याञ्चकार=रूप देखा। अस्मयतिस्म=मुझने बड़ा, मुझे बनलाया।

(५. २५५) मघन्=नेरी इच्छा करता हुआ।

(५. २५६) अश्वयिषम्=थावा। अश्वस्यन्ती=आम म तोष के लिये पीडा चाहती हुई। उद्वापयमाण=आमू निरालने हुए। ज्यापयता=इष्ट बनाने हुए। नेदयता=मनाप लाते हुए। द्राघयता=बढ़ाने हुए। व्यपादि=मर गया (या)।

(५. २५७) पुत्रीयन्=पुत्र की इच्छा करना हुआ। पुत्रीयन् अन्तेवासिन = छात्रों को पुत्रवत् मानना हुआ। अवप्रायाम्=विना परलो-बा। अप्रासादीयत्=महल में लगे रहना था। सन्ततिकाप्यतः=मन्तान चाहने वाले।

(५. २५८) यौवने=युवतियों के बाग। अपसयीयत्=मनवा जेमा था। औशी-यन्=पला बनाना चाह। बालिशः=गुरा। तिर्यश्चम्=पशु पक्षियों को। सध्राप-यति=सद्गामा बना देता है। सध्रघञम्=साध चलने वाला हो। तिराययति=पशु-पक्षा आदि जेमा बना देता है। नायहरिमिष=पशु की तरह। कंसति=कम बा तरह व्यवहार करता है। रामायते=राम की तरह व्यवहार करना है।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(५ २५९) क्षीरस्यन्=दूध पाने के लिये इच्छुः । अक्षनायामि=पाना चाहता हूँ ।
उदन्यामि=पाना पीना चाहता हूँ । दयताम्=नाओ । मादयताम्=मुझसे कहो ।

(५ २६०) उपयन्तुम्=विवाह करने के लिये । अकलयन्=बटह करने लग ।
अदौक्त्रिष्ट=गया । पतयति=पति के समान व्यवहार करता है (पति मालूम पड़ता है) ।

अष्टम कल्लोल

(५ २६१) ततस्यति=टूटा होता हूँ । मेघायन्=हर वान को शाग्र समझता हुआ । प्रीरज्यन्ति=हर्षा करने लगन हैं ।

(५० २६२) अनुरण्यत्=रात्रता का । द्रवस्यन्तो=अत्यन्त दुःखा होन हुए ।
मिपज्यन्तो=चिक्किता करन हुए । अभिप्यज्यताम्=परिचर्या (शुश्रूषा) का । जोर-
स्यत्=राक्षशाला हो गया ।

(५ २६३) मुरगित=घारा बिगा । निअक्षयम्=अपने घर । अक्षैपीत्=बला
गया । समरर्यन्ति=आरा चगन ह, आरा में काग्ने ह ।

नवम कल्लोल

(५ ६४) शुक्राय अतिष्ठत=रगन प्रन किया । राजसुते निष्ठमान =
राजसुत को निर्मेता मानता हुआ

(५ २६५) चौर्याय क्रममाण =चो ! करन के लिये उन्मादिन होता हुआ ।
उपनिष्ठमानेन=नाले बाल (चो घर जना था) । सर्वम् अपजानाना=मन बल
प्राप्ता हुआ उदायत=गोरा ठहगया । अथ्यष्टत=अपमान दिया । स्व पतिम्
अपवदमाना=अपने पति का निन्दा करता हुआ ।

(५ ६६) आत्रममाणे=आदन होने पर । तत्रैव नामान =मन समझता हुआ
(जानता हुआ) । वगिक्सुत सजानान =दखता हुआ समझता हुआ । मा भयन्त
आहसत=मन सब मन भारो । उपपदिये=प्राथना कहेंगा । उदाहर्माण =ना ता
हुआ । निरास्थत=निमाल दिया । उदनयत=बडा दिया । उपानयत=नीमर रख
लिया । नीताबुशनसमपि व्यतिगच्छन्ति=नानि में शुक्र से भा बड कर होता ह ।

(५ २६७) प्रतारणे शिञ्चन्ते=ठा विषा में ममर्थ होना चाहता है । अमेकान्
गर्धयन्ते=बड एक को ठाना (ने) ह । निवुरस्ते=विकार को प्राप्त होना है । अधि-
वुरस्ते=क्षमा करता ह । दु खिन उपवदते=दु खियों को सान्त्वना देता है । अपवदते=
निन्दा करता है ।

(५. २६८) तत्त्वं त्वं नयस्व = नास्तिक बान का तुम निर्णय करो। तम् उप-
कुर्वाणः = उसकी सेवा (नौकरी) करता हुआ। आनुवानः = प्रणाम करता हुआ।
अस्थाने = अनुपयुक्त है।

(५. २६९) आगमयस्व तावत् = शोधना मत करो। माऽग्रे समृत = आगे मत
बढो। आमलभानि धत्तयामि = आँवले खाना है। प्रत्याशुश्रूयत् = सेवा करता रहा।
सत्पोतोऽप्यरोहयत् = उम जहान ने चढ़ा लिया, उम पोन पर चढ़ गया।

(५. २७०) सम्प्रावदन्त = चिहाने लगे। यादसांपतिः = (यादम् = जन्मन्तु)
समुद्र। अभिचिषेप = नीचा दियलाया, निन्दा की। उपारंसिपुः = शाग्न हो चुके थे।
आरमन्तः = आराम (सुख) से रहने हुए। पर्यरंसिपुः = हर प्रवार गन्तु थे।

(५. २७१) नेनिन्धि = जान करो। अक्षान = भोजन करो। पर्यम्मुहन्त = परिपूर्ण
रूप से मोहित कर लिया।

(५. २७२) अपीप्यत् = पिलाया। अक्षीक्षयत् = गुलाबा। पयोधी आत्मा प्राय-
क्षेपि = समुद्र में बूद पड़ा।

(५. २७३) स्ववाणीवीणास्वनो ध्यतायत् = अपनी वाणीरूपी बाँगा के शब्द को
फैलाया अर्थात् बोला या बोली। सखशीलो भूपतिना उद्दे = राजा सखशील से बोला।
संशोधितर्णेनापि = अनृण हो जाने पर भी। अधमर्णेन स्थीयते = ऋणी हू।

(५. २७४) अवगामि = अवगन हुआ (समझ पड़ा)। हितार्थं धोष्यसे = उम्हारे
हित के लिये कहता हू।

(५. २७५) सिष्यताम् = जाओ। अभिष्यान्क् = मरद की।

(५. २७६) उद्धामवृत्तिजनार्दनाय = दुष्टों का दमन करने के लिये।

(५. २७७) धीमता समर्गसि = आप से मिला। इदमवधिः = रचना। आत्म-
नाष्टमः = अपने मदेन आटी। आतपह्वान्तोदन्यन्मृगारथैः = भूप से पाटिन होने के
कारण प्यामे मृगों के शब्दों से। विशङ्कटाम् = भयानक।

(५. २७८) दुःखराजरोति = पीटिन करना है। समवातशक्षांस्वतीमंयोगश्चधि =
शशाकवर्ती को प्राप्त कर लो।

(५. २७९) जातास्थः = उम बान पर बिदवाम बरके।

(५. २८१) अक्षनायोदन्यानिर्पोडिताः = नृप-प्याम से पीटिन। दाधममयस्यत् =
निरन्तर प्रयाम किया।

(५. २८२) रश्मिभिरधिष्ठितप्रतोलीकाम् = निम्न के जालों में सदस्य पहरेदार रखे
थे। सर्वे समुदान्ति = मर चाहने हैं।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(पृ २२३) आकार्यते = बुझाया जा रहा है । भुनक्ति = गालन करना है । अचरत = शास्त्रापूर्वक गया । बर्हिर्हंभदशनव्याघ्रचर्ममृगामिषामिलापान् = मयूरपक्ष, हाथा, दौल, व्याघ्रचर्म और मृगामिष हूँड़ने वालों को ।

(पृ २८४) घृतोत्तिष्ठामीमरूप = उद्घृतमगानक रूप धारण किये हुए । भिस्मा = भान ।

(पृ २८५) प्राजीहयन् = भेत्वाधा ।

(पृ २८६) सत्त्वमाभृतमुच्चैः कारम् = समामरों के शिपे अनभिप्रेत (अप्रिय) अपने राजा का बातों को खूब बड़ा-बड़ाकर एवं उनके राजा (कर्ममेन) को निम्नकोटि का बनलाकर । वैदेशिक-नैदेशिक = विदेशी दूत ।

दशम कल्लोल

(पृ २८८) उज्जयिन्यवारुद्ध = उज्जयिना घेर ला गर । व्यतिघ्नस्यै = एक दूसरे को मारता हुए । अससग्रामन्त = युद्ध किया ।

(पृ २८९) अजपत् = कहा । माहेयी = गर (वागा, पृथ्वा) ।

(पृ २९०) अमामोत् = बोध दिया । श्रेयस्काभ्या = स्वयंशासितारिणा । क्षुतधि-प्रस्ताभिज्ञानै = अग्नि के द्वारा दिये हुए (बनाने हुए) परिचरों से ।

(पृ २९१) त्वन्निघ्न = तुम्हारे अधान ।

(पृ २९२) अयस्कन्द = आक्रमण ।

(पृ २९३) अमाधित = निरुद्ध (माग-रहित) । उपारिप्यत = दोनों पायग ।

(पृ २९४) आयतामायत = विस्तृत आयोधा में आया । सम्मृति = नैयारा । पर्यर्ष्कार्पु = मनाया, अटकार इत्यादि पहनाये ।

(पृ २९५) वरिवस्यन् = पूना करत हुए । फलमूलादि व्रतयन् = फल-मूलादि खात हुए । ग्रामोर्तीह पुरा = पहले पाया था ।

(पृ २९६) तत्रागास्त = वहाँ गये । जहर्पतमाम् = अत्यन्त प्रमत्त हुआ ।

एकादश कल्लोल

(पृ २९७) क्षाप्यतिरस्यत् = कनी क्षिप्त गर (गया) । रह्यति = छोड़ देना है (रना है) । कचिस्थितया सुवेलिभम् = क्या स्थित होता (क्षा) ।

(पृ २९८) सुष्ठामास = सत्र पूर्ण रहा (रही) । अनिनिर्विण्णा = अत्यन्त सित । पाण्या = प्रदमनान, मन्त्रारिणा, माध्वा । पण्यस्त्रीव = वेदना का तरह । न सृपोद्यया तथा प्रभवनीयम् = वह असंभव नष्ट हो सनता । उपलभ्या = अत्यन्त माध्वा उपलभ्या = प्राप्त य ।

(५. २९९) निर्वागे = निर्वन् पडा (पटी) । आचयेषु = जा मरने योग्य । पीतमद्य इव = नथप या पाण्य की तरह । समुपसार्येषु = वहाँ-वहाँ जा मरने थे । निर्गद्यम् = नुक भाव मे । अनवद्यश्चिच्छिता = अनिन्दनीय कान करने वाला । आर्य-गृह्यः = मन्त्रों का पक्षपाता । गृह्यकम् = पान्थू शुक्र अथवा नृग । मगरगृह्या = नगर के बाहर स्थित । प्रणसितव्याम् = दुःखन-योग्यता । उपसर्गा = अभिधारण करने के लिये वृषभ के साथ उदगमन योग्य । वृषस्यन्ती = रैन् की इच्छा करने वाली । चक्षुः = बोला (बोला) ।

(५ ३००) सत्यवद्यर्गाः = सत्य बोलने वाली । भामिनोभूर्यंगता = स्त्री होकर । अतृतोद्यादीनवः = असत्य-भाषणरूप वन्क (दोष) । धनविष्यमेखलाद्रैः = धन के नेत्रला धारण विधे हुए । विगतत्रितीय = निष्पाद । अपरिमितकुप्यानुप्यधामा = (कुप्य = सुवर्ण, चाँदी से भिन्न धन, अनुप्य = सुवर्ण-चाँदरूपी धन) जिसके पर में दोनों प्रकार का अपरिमित धन हो । प्रयोजित-सम्भारः = उर्मवरों की नियुक्त करके विवाह या सामान पत्र करने वाला । गृध्या = प्राकृष्व रूप वाला । रक्ष्या = नु-दरी । मेरेय = एक प्रकार का मादक पदार्थ (मदिरा) । वृत्त्यकार्येणापि = कोश आयस्यता होने पर भी । अर्यध्यशक्तिः = जिसकी शक्ति सभी न क्षीण हो । राज्यश्रीशक्तियुस्य-वर्ग्य = राज्यश्रीरूपी शक्ति में जोड़ने के लिये उत्तम वाहन (वृषभ) ।

(५ ३०१) निर्याप्य = निर्जन्म । प्रयाप्य = चोर । निर्याप्य = निर्याप्यधन । आनाप्य = क्षिणाग्नि । साध्याप्य = एक प्रकार का हवि (आहवनीय पदार्थ) । हण्डपाप्य = जिसमें कुत्ता से मोमपान किया जाय ऐसा वृक्ष । आमाप्यस्तोमस्तोम = रान करने योग्य प्रचुर मोम । परिचाप्य = प्रतिस्थापन करने योग्य स्थल । धाप्य = वह वैदिक मन्त्र जिसको पढ़कर अग्नि में समिधा (लवटा) टाली जाती है । चिर्य = अग्नि । अग्निचाप्य = अग्नि का चयन, (अग्न्याधान) पवित्र अग्नि का स्थापन । गेय = सामगान करने वाला । उपस्थानीय = उपस्थित (वण्टस्थ) करने योग्य । प्रवचनीय = स्वाध्याय, प्रवचन । अजर्य = जो कभी नष्ट न हो । निर्जराजर्यमहतिः = देवताओं के साथ जिसकी अराध्य मैत्री थी । व्यह्वलयन् = बाहुल्य हो गये ।

(५ ३०२) व्योमवाह्यवह्ना = व्योमवान से चले वाली । घनाघन = कूट, भार भार कर गिराने वाला । आखेय = जो गना जा रहा था (गनने योग्य) । मनाग् घृत्यम् = पीटी देर टहरना चाहिये । वृध्या = वृद्धि को देने वाली । त्रिधाः सयलपितुं प्रभं = वेदाओं को परिपुष्ट करने के लिये जाली (जाला) हूँ । अर्युपसास्ये = मेरे ही (गाय) । वेगवती = रटी दाप्रतापूर्वक ।

(५ ३०३) अवेषकः = देगने वाला । लम्भकः = पाने वाला । सन्देदिहा-मरीमृजा-चेन्नियः = सन्देह की दूर करने वाला । यदायद = बार-बार बदला हुआ ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

अपटे = लट्ठे में । तन्निचितेर्ज्ञः = उसके टाल देने की वान की जानने वाला । पाटूपट = बोलने वाला (पट नापने, चुरादि.) । उपचराचरः = बार-बार उपचार करने वाला । रमणान् = आनन्द उठाने वालों को । निलिम्पकल्प = देवताओं के तुल्य । पश्यम् = देखने वाले को । जिघ्रम् = मूषने वाले को ।

(पृ ३०४) वेद्यः = जानने वाला । अनत्यायः = अनतिक्रमण । विदुः = ज्ञाना । विनृदः = मारने वाला । धया = कन्या । वीणावादनपारय = वीणा बजाने में पारङ्गम । सातयः = सुखी । षोडशहायनी = श्यामा खा (सोलह वर्ष की स्त्री) । सामीप्यसरकः = समापवर्ती । जीवकोऽयं भूयात् = ईश्वर बने यह चिरजावा हो । अनुगेत = आता ।

(पृ ३०५) तद्वचसा उपवीणयन्तीम् = उसके कहने से वीणा बजा कर मानी हुई । यद्गुत्तमा = अत्यन्त ममर्थ । स्वोच्छ्रायस्वर्गहाय = अपनी ऊँचाई में स्वर्ग का स्पर्धा करने वाला । भूमिष्ठपुजिष्ठगन्धर्वकलामूर्तः = पृथ्वी में इकट्ठा हो गई हुई सम्पूर्ण कला की मूर्ति । तज्जावसरयः = उसके भावों को जानने वाला (उसके भिन्न भिन्न भावों को एक एक करके गिन लेने वाला) । विष्णुगीतसद्भायः = विष्णुविषयक गीत । निे वाला ।

(पृ ३०६) क्षीधुपः = मदिरा पाने वाला । वत्सेशशहरः = उदयन के अश से उपन्न (नरवाहनदत्त) । स्तम्भेरमः = हाथी । खशया = आकाश में वनमान । निज-प्रज्ञाऽनरूपकरस्य = अपना प्रज्ञा को पाटित न करने वाला । बहुकरस्य = कई काम करने वाले या जिनके राज्य में कई प्रकार के कर (Tax) हों । पुमनुज्ञा = लड़के के पश्चात् पत्नी होने वाला लड़की ।

(पृ ३०७) स्तम्भकरिः = धान, गहू या यव । कडङ्कर = भूसा या पुआल । नाथ-हरिमिब = पशु की तरह । वातमज्जान् = मृगों को । रजयन् = आखिज करता हुआ ।

(पृ ३०८) सर्वकपः = सबको अपने वश में रखने वाला (सर्व शक्तिशाला) । ललाटान्तप = दुःसदाया । तस्मिन्निम् = उसके लेस को । शुनिन्धय-क्षरिन्धय-स्तनन्धय = कुत्तों और गदहों के बंधे । उग्रम्परय = क्रूर-दृष्टि वाला । आख्यम्भविष्णु = जो पहले निधन रहा हो किन्तु बाद में पत्नी हो चला हो । मुष्टिन्धय = हाथ चान्ने वाला (मिय) । ऋतिकर = दुःखप्रद । द्विपन्तपा = शत्रुओं को वध देने वाले । निद्राघ्न = नींद तोड़ देने वाला ।

(पृ ३०९) वर्णसंघाट = वर्णसमूह । विरहितवर्णसङ्घाटम् = बिना कुछ बोले । अन्यहृदयकपाटघ्न = दूसरे के हृदय को दुःखा करने वाला । सुभयम्भावुकः = सौभाग्य शाला । ममोपनिषद् = मेरी पार्श्ववर्तिनी । प्रतिभितशिलिपि = प्रतिभाशाली शिल्पकार । प्रातिकूलिक...अयोध्या = प्रतिद्विन्दियों की सेना रूपी नदी के किनारों को छोड़ देने वाले उद्धव नामक नदी के समान पितृका कीर्ष सामना नहीं कर सकता था । स्वारिम्पच-

पात्र=कटे-कटे पात्र । भस्मपचपायस=गर्म गीर । आशितम्भय=भोजन के शान्ति । विधुन्नुद=राट् । अह्नुद=दुःख देने वाला । मितत्रस=हाथी । सामग-विहंगम=सामवेद गान करने वाले पक्षी । भुजङ्गभीरु=धूलों में डगने वाला । भूभृत्=राना या पर्वत ।

(५ ३१०) राजधराजउर्चसः=राजाओं को नष्ट करने वाला राजप्रताप । ऊः=रक्षक । मूः=बोधने वाला । सद्वात्यमान""शंस्थः=उपहार के छिपे विमर्शों की संस्थाओं चली थी । किन्तु वह बहुत ही शान्त था । श्वेनचिद्रथचमचित्=जिम अग्न्याधार स्थलविशेष में श्वेन के समान या रथचक्र के समान अग्नि का चवन किया जाय । हुताद्=अग्नि । विजाया=उत्पन्न । प्रग्याद्=राक्षस । सुसर्म=मार टानने वाला । आधिप्रशामः प्रतान्=मानसिक कष्ट की शान्ति को बढ़ाने वाला (बाली) ।

(५ ३११) समाशूनास्मि=आइं हू । खदीपन्त्रियम्मन्या=अपने को दुःखारों की मानने वाली । आशीरिपयतिसहसी=सौंप के समान देशी और तेज बढ़ने वाला । एतोरुततर=लगाओं से ढके वृक्ष । दूनदपितैक्सुनुः=जिमरा पति मर गया था और एक हा पुत्र था । पूनपना=जिमका धन नष्ट हो चुका था (निर्धन) ।

(५ ३१२) समम्रा=सम्पर्क में आइं दुई । शुकशाशा=निराश, हताश । परि-स्वन्दीकृतम् भवेत्=सूरा जायगा । प्रतिस्नय्या=प्रतिष्ठा या विश्वास में बंधा हुए । अधूनदपितम्=जिमकी पत्नी मर गयी है । शुष्कजीरना=(जलन=जल तथा प्राण) मरणामत्र ।

(५ ३१३) प्रस्तीमेपु=जनममूह में । क्षीय=मर । तदगूरुसमुद्ध=उमके गूत से गाँठे (रंगे हुए) । दुग्गनुप्रया=दुःख से घेरित (मेरे द्वारा) । विप्रमार्मीत्=सोचा (गया) था । भिक्तीकृतसकलसपन्नस्वान्तः=शत्रुओं के हथियों को दुर्ग-दुर्गडे कर डालने वाला । गृप्या=पाने की उबड़ अभिप्राय (लूट) । गुधितः=व्याप्त (बेचैन) । ह्यंश=मिह ।

(५ ३१४) निष्पुणित=निबल गया । शुभोदकं=(उदकं=अविष्य) जिमरा अविष्य मंगलमय हो ।

(५ ३१५) अम्लिष्ट=स्पष्ट । विरिष्य=स्वर । समर्गवस्याम्=चली जाने पर । तदनम्यर्णतया=उमके पास में न होने के कारण (दुर्बलता होने के कारण) । पारदारिक=दूरियों की भिथों के माध दुर्घ्ववहार करने वाला । स्वीनकृत=मरावा । अमृतयशःशृन्धीर=अमृत के समान कीर्तिरूपी परा दुआ दुष । प्रदान्ताग्रान्तः=शान्तचित्त वाला ।

(५ ३१६) अपचितः=पूजित । समुत्पन्नपीनामर्षप्रप्यानरवेदः=आयन प्रोष के कारण जिमके शरीर में पसीना निरगने लगा । नानिप्रदुष्टः=जो आद-न प्र

शब्दार्थ एवं दिप्पणियाँ]

न हो। आदितः=पहले ही से। दित=डुन्टे डुकड़े काग हुआ (दो अवलण्डने)। दितः=दित भित्र किया हुआ, छेदा हुआ (छो छेदने)। अवसित=मरा हुआ (पो न्तरमंगि)। अन्धापीने=(बाधन=कुर्ब) अन्ये कुर्ब में, गहरे या सूखे कुर्ब में। मित=रेंवा हुआ (इनिन प्रक्षेपणे)। प्रत्त=दिया हुआ। आदेशः अनूत्त=इसके बाद आदेश दिया। श्रुति "मत्त इव=(घान=पिया हुआ। नत्मान-उसका दिया हुआ उसके दिये हुए आदेशरूपा विष को कानला से पाने के कारण उन्मत्त। यावत्" स्थित=जब तक यह भा भूमि पर न बड़े तब तक हम दोनों का विवाद समुचित नहा।

(पृ २१७) चितायु=निमरा आलु नष्ट हो चुकी हो। मिष्णात=चतुर, दक्ष। प्रतिज्ञात=ज्ञान देना हुआ। कुष्ठले=बुरे स्थान में। परिष्ठल=आमपान या चरों गोर की भूमि।

(पृ २१८) परीष्टि=पराश्र। श्विण्ण=छुगवा हुआ। इदं तस्य भुक्तम्=यहाँ पर उन्होंने भोजन किया था। सुत्वानौ=नवाने वाले।

(पृ २१९) विविदिवांस=प्राप्त किया, अनुभव किया।

(पृ २२०) माया विदत्त=माया जनने बल। अर्जयिष्यन्=भविष्य में उपार्जन करता हुआ।

(पृ २२१) समयचतु=प्रतिष्ठा किया। तद्गुह्याणाम्=उसके पक्षपातियों का। निगरिष्यु=मारा देनेवाला। सन्नरिष्यव=घृणत फिरत हुआ। मिलन्मेदोडिण्डीरा=चकी निमर्ने समुद्रफन के रूप में था।

(पृ २२२) स्थानुना=रेर देने वाले ने। वस्तु-विष्णुम्=भवनभान व्यन्त्रियों को भगा देने वाले को। अभ्याघातिनम्=रों ओर से प्रहार करने वाले को। आदाय विक्रापी=पकड़कर बाने वाला। तत्परिवादिना=मर्का निरस्कार करने वाली।

(पृ २२३) विद्यागर्धन=वेद्य में के लिये प्रयत्न। प्रादु स्यु=आविभूत हों, मिद्ध हों (मिलें)। क्षमायिता=कुचल डालने वाला (क्षमाया विधूतने)। निपूदिता=डुकड़े डुकड़े कर टालने वाला। चडक्रमणान्=कुम्भिलनापूर्वक इधर-उधर दौड़ने वालों को। स्थायुकान्=देवर रहने वालों को। न तवेसिष्यन्ते=(स्व+इतिष्यन्ते) तम्हार ऊपर प्रभाव न समा मर्गेगा। त्वदायत्ता=(त्वत्+आयत्ता) मुझारे अधान।

(पृ २२४) सद्रु=हने वाला। अदाह=(अ+ग्राह-काष्ठ) को काष्ठ न हो। दार=देने वाला (दा घान ने न प्रचय)। प्रेमपाशसेरुम्=प्रेम के दन्धन में बाँधन वाला को। मधुधार=मदिरा पान करने वाला (मधु पाने से न प्रत्यव)। आसुमर=आया हुआ। नीतिविदुर=ज्ञानि जानने वाला। जित्वरस्य=जीतने वाल का (दा)। आगत्वर=आया हू। दुर्हृदन्दशुक=रुद्ररूपा हड्डी मारने वाला। दीप्रप्रभाव=सत्यन प्रभावशाला। सर्वशुभाशसु=सर्वसा शुभ चाहने वाला।